

सवितारायस्मृतिसंरक्षणग्रन्थमाला ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवविरचिता ।

सा च केवलवेदविषयकसूत्रव्यतिरिक्तपाणिनीयसूत्रवृत्तिः ।

श्रीश्रीशचन्द्रचक्रवर्तिभट्टाचार्येण संस्कृता ।

THE

BHASHA-VRITTI

A commentary on Panini's Grammatical Aphorisms
excepting those which exclusively
pertain to the Vedas.

BY

PURUSHOTTAMADEVA

EDITED WITH ANNOTATIONS

BY

SRISH CHADRA CHAKRAVARTI, B. A.

SENIOR PROFESSOR OF SANSKRIT, RAJSHAHI COLLEGE, RAJSHAHI, BENGAL,

PUBLISHED BY

BIMALA CHARAN MAITRA, B. L.

ASST. SECRETARY, THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY, RAJSHAHI.

1918.

Price Rs. 6.

Foreign 8s.

1 FIFTHS

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.**

Acc. No. 271.91.

Date..... 15-2-57.....

Call No. 5a.4v

Punjcha

PRINTED BY HARI CHURN RAKSHIT AT THE BHARAT-MIHIR PRESS,
25, ROY BAGAN STREET, CALCUTTA.

DEDICATION.

THIS EDITION

OF THE

BHASHA-VRITTI

PRINTED COMPLETELY FOR THE FIRST TIME

IS DEDICATED

AS A TOKEN OF AFFECTION OF THE EDITOR
TO THE DEAR MEMORY OF

SABITARAY

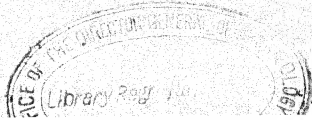
[BORN ON THE 4th MAGHA, 1308 B. S.

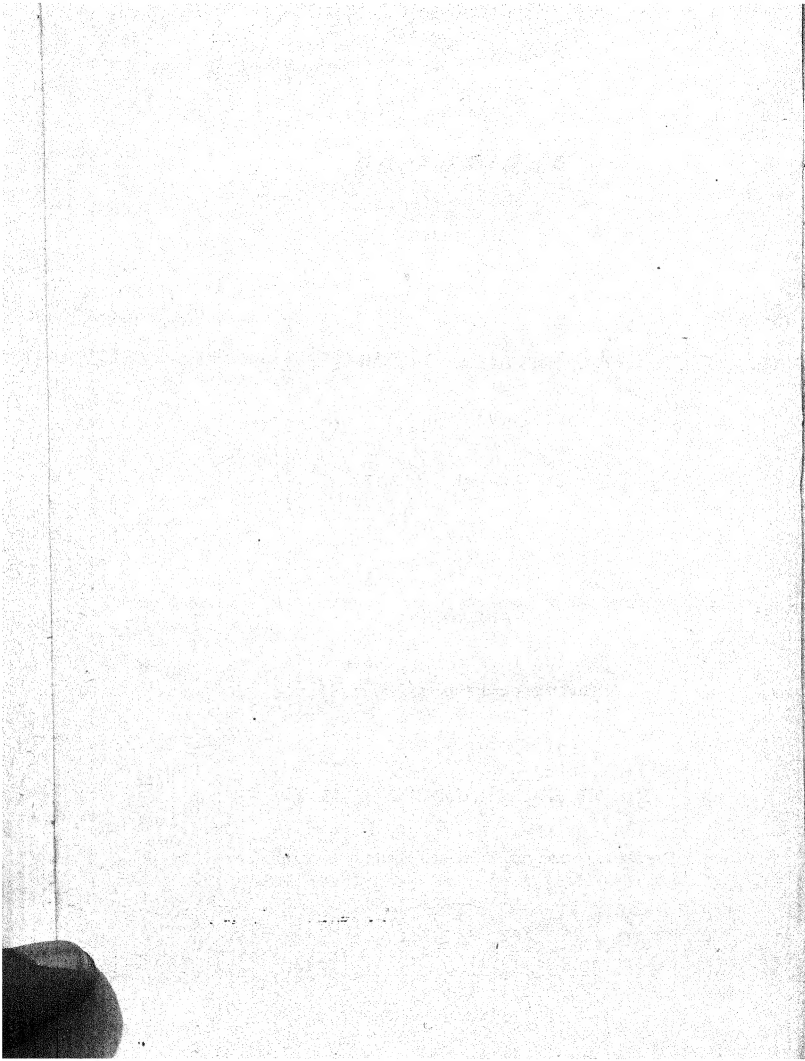
DIED ON THE 28th CHAITRA, 1322 B. S.]

SON OF

KUMAR SARAT KUMAR RAY, M. A.

PRESIDENT, VARENDRA RESEARCH SOCIETY, RAJSHAHI

PREFACE.

There was a great stride of Buddhistic culture over North Bengal during the ante-Mahomedan regime. It tinged its literary activity and it helped much in spreading the classical education there. Grammatical works by Buddhists such as Vamana-Jayaditya, Jinendra buddhi, Maitreya Rakshita and Purushottam-Deva, were extensively studied by, and the Bhasha-Vritti formed a primer of Sanskrit Grammar to, its literary people, even so far down as the last century. The MSS. of these works, though many of them are incomplete, exist still in large numbers, in the houses of the Brahmins of this part of the country. They are all in Bengali characters.

In the year 1906, Pundits Peetambara Tarkalankara and Harischandra Goswami, patronised by Babu Prasanna Kumar Bhattacharji B.L., of Rajshahi, commenced to print the Bhasha-Vritti together with its commentary called the Bhasha-Vrittiyārtha-Vivṛiti by Sṛiṣṭidhara Charja. After only the first six forms, ending with the Sūtra तस्मादित्युत्तरस्य (I. i. 67), had been printed, Babu Prasanna Kumar died and the attempt fell through. It is reported that, in order to bring out their edition, they had collected from Bengal, six complete sets of the MSS. of both the text and the commentary. Another attempt to print and publish the same, with the help of those very MSS., was next made by the Asiatic Society of Bengal. But before the completion of the printing of the first Pada of its first Adhyaya, the Society too has kept the work in abeyance.

The undersigned had some difficulty at first in getting a correct and complete MS. of the book. The libraries of the Varendra Research Society and the Rajshahi College possess, no doubt, a very large number of the MSS. of the Bhasha-Vritti. But they are all mutilated and fragmentary. By piecing them out, hardly one reliable and complete copy of the text could be obtained. It was Babu Dwarka Nath Gappi, Head Clerk, Rajshahi College, who had kindly first procured, on loan, from the Moffasil, a very good and complete MS. for the editor. Another complete and correct MS. (No. VII) was next obtained through the kindness of a pupil of the undersigned. Thus strengthened, he had recourse to the other MSS. deposited in the college and the Varendra Research Society and was able to prepare the press-copy of the Text for the present edition. Some accounts of the MSS. thus availed of for consultation, collation and the preparation of the press

copy, are supplied below. The commentary Bhasha-Vritt-yartha-Vivriti is not given in this edition, as it is found rather needlessly profuse and of little edification. Besides, it is often in-extremely corrupted.

The editor was glad to find that the Varendra Research Society was kind enough to undertake its publication, as one of its objects was to bring out to light the ancient culture of the Varendra lands. Its President Kumar Sarat Kumar Ray M.A. of Dighapatia, devoted for its printing and other expenses, a fund which had belonged to his late lamented son Sabita Ray, a very amiable and promising lad who had departed from this world while only in his fifteenth year, to the great sorrow of all who had known the boy. The bereaved father was willing to present a series of classical and hitherto unprinted works, such as the Bhasha-Vritti, Dhatu-Prodeepa &c., to the world, with the lad's money and thereby to commemorate his dear name by connecting it with them, under the title of the Sabita-Ray-Smriti-Samrakshana-Granthamālā (सबितारायस्मृतिसंरक्षण-ग्रन्थमाला)।

The undersigned is, it is needless to say, profoundly grateful to Babu Dwarkanath for his kind and initial help, as well as to Kumar Sarat Kumar Ray M.A., and to Rai K. K. Banerji M.A. Bahadur, Principal, Rajshahi College, for their kind permission to use the MSS. of the Society and the College. Besides he is extremely thankful to Kumar Sarat Kumar Ray for his monetary help to bring out this edition.

One word more. For a knowledge of Panini's Grammar, the students generally study now the Siddhanta-Kaumoodi, that excellent and wonderful adaptation of the Astadhyayi by Bhattoji-Dikshita. But this study depends much on the help and the teaching of good preceptors. In absence of them, Bhattoji's works cannot be efficiently mastered, as they abound often with critical discussions very intricate and hard to grasp. The Bhasha-Vritti is entirely free from such arguments. Its style is simple and lucid and its illustrations are copious. It will be found, it is hoped, a very suitable primer for imparting the knowledge of the Astadhyāyī to its students. Though it cannot replace Bhattoji's great works, it may however relegate them for a later study.

THE DETAILS OF THE MSS.

used in preparing the press copy of the Bhasha-Vritti.

1. (क) MS. No. I.

Its contents are 1/1, 5/2, 5/3 and 5/4 (1) and it belongs to the Varendra Research Society. It is marked nos 356—359, Vajurbhaga. It is a village in the District of Rajshahi, whence the MS. has been procured.

2. (ख) MS. No. II.

Its contents are 1/2, 1/3, 1/4, 2/1, 2/2, 2/3, 2/4, 4/1, 4/2, 4/3 4/4, 5/1, 5/2, 5/3, and 5/4. It is owned by the V, R. Society and is marked No. 398. It was procured from Vara-Salikhah, another village in the District. At the end of its 5/4 is the couplet :—

इयं पुस्तो खपाटाय श्रीलक्ष्मीतलप्रमंथा ।

लिखिता बहुयत्नेन बाणौ मे कव्यां क्रियात् ॥ १ ॥

3. (ग) MS. No. III.

This belongs to the same Society and is marked No. 652. It was got from Pundit Kalisarana Smrititirtha of the village Halsah of the Rajshahi District. Its contents are 3/1, 3/2, 3/3, 3/4, 6/1, 6/3, 6/4, 7/1, 7/2, 7/3, 7/4, 8/1, 8/2, 8/3 and 8/4.

4. (घ) MS. No. IV.

It is a complete MS. but very old. A few of its Padas appear to have been recently rewritten to replace the decayed and moth-eaten ones. It was the copy which had been kindly lent to the Editor by Babu Dwaraka Nath Gappi of Rajshahi. At the end of its 1/4, it has

मेघं दिवाकरे राशिं गतेऽयं लिखितो मया ।

२ गदन्द्रप्रमे भौमे दिने गन्धः समाहरात् ॥ १ ॥

श्रीमहिमचन्द्रचक्रवर्तिना । At the end of 2/4, is श्रीमहिमचन्द्रचक्रवर्तिनः पुस्तकमिदम् । At the end of 6/3 is श्रीकृष्णचन्द्रप्रमंथः पुस्तकमिदम् ।

5. (ङ) MS. No. V.

It belongs to the Rajshahi college. The Library of the College has

(1) 1/1 means the first Pada of the first Adhyaya ; 5/2 means the second Pada of the fifth Adhyaya and so on.

been enriched with a very large number of the MSS. of classical Sanskrit works, embracing several subjects such as Grammar, Poetry, Rhetoric, Astrology, Astronomy, Logic, Lexicography, Smṛiti &c., It was Rai K. K. Banerji M. A. Bahadur, the Principal of the College, who had collected them all, from Rajshahi and the neighbouring districts. This MS. contains 3/1, 3/2, 6/1, 6/3, 6/4 and 8/4 of the Bhasha-Vṛitti. At the end of its 6/4 is

हृदिस्यदेवं मनसा विचिन्त्य वागे मिते कुम्भगते च भानौ ।

यङ्गाख्यपादश्च शकामिवाणश्चषिर्विधावभ्यकरोत् समापम् ॥ १ ॥

अग्नि-वाण-श्चषिविधुशक is 1753 Saka or 1831 A. D. At the end of 8/3, it has श्रीनन्दकुमारशर्मणः, पुस्तकं स्वाक्षरश्च ।

6. (च) MS. No. VI.

It also belongs to the College and has 3/1, 3/2, 3/3, 6/1, 6/3, 6/4, 7/1, 7/2, 7/3, 7/4, 8/1, 8/3, and 8/4. At the end of its 6/1 it has

ध्यात्वा श्रीनाथपादाजं लिखिता पुस्तिका त्वियम् ॥

दिनश्रीरामदासेन शुक्लेऽङ्कदिमिति दिने ॥ १ ॥

At the end of 6/3 is श्रीरामदासशर्मणः, पुस्तकमिदं स्वाक्षरश्च । सन १२२११८ माघ । This gives 1817 A. D.

7. (छ) MS. no. VII.

It is a complete MS. and is now kept in the Library of the V. R. Society. It was given to the Editor by a pupil of his. At the end of its 41 is

श्रीपार्वतीपदसरोजमधौघनाशं नत्वालिखत् खलु धराविबुधः सुपुस्तम् ।

वेदेभवाहभपतिप्रमिते शकाब्दे सूर्य्यं गते विधुदिने युगमे च तौलिम् ॥ १ ॥

Here वेदेभवाहभपतिशक is 1784 Saka i. e. 1862 A. D. At the end of 6/1 is श्रीनीलमणिशर्मणा लिखितम् ।

हरेः पादयुग्मं प्रथम्य प्रधानं दिजो नीलमणिलिखेत् प्रयत्नेः ।

शकाब्देऽद्रिभूमौ कुवाणे मधौ कौ प्रमाणे अपाठौत् पुठौयायाम् ॥ १ ॥

अद्रिभूमिकुवाणशकाब्द is 1715 Saka i. e. 1793 A. D. Puthia (पुठौया) is a well-known village in District Rajshahi. At the end of 7/1 is श्रीपीताम्बरशर्मणः, पुस्तकमिदम् । The MS. is a very old one, though some portions of it, such as 4/1, and 6/1, appear to have been recently copied

out from its old model with a view to preserve the book in its entirety. The owner named at the end of 7/1, was the late Pundit Peetambara Tarkalankara of the village Digha, Subdivision Nattore, District Rajshahi. He was a profound grammarian and a great Naiyayika (नैयायिक). It was he with whose help, Babu Prasannakumar attempted to bring out a printed edition of the Bhasha-Vritti as stated in the Preface. On his death in 1916 A. D., was extinct that long and distinguished band of grammarians of the Panini school, who had flourished in North Bengal for so many centuries. These pundits were all educated in the Tol or indigenous systems.

8. (ज) MS. no. VIII.

It is a MS. of the Bhasha-Vritt्यartha-Vivriti by Sristidhara, owned by the Rajshahi College. Its contents are 1/1, 1/2, 1/3, 1/4, 2/1, 2/2, 2/3, 2/4, 3/1, 3/2, 3/3 and 3/4. It is a very good copy.

9. (झ) MS. no. IX.

It is also a MS. of the commentary belonging to the College. It has 4/1, 4/2, 4/3, 4/4, 5/1, 5/2, 5/3 and 5/4. The copy is very old.

10. (ञ) MS. no. X.

This is also a MS. of the commentary owned by the College. Its contents are 3/4, 6/1, 6/3, 6/4, 7/1 and 7/2. At the end of its 6/1 is प्रकाब्दाः १६३२. At the end of 6/3 is प्रकाब्दाः १६३१ and at the end of 7/2 is

श्रीदुर्गाचरणं नत्वा विपत्सिन्धुतरीं सुहा ।

हरेश्चरोऽलिखत् पुस्तौ प्राक् प्रूच्याब्धिभूपतौ ॥ १ ॥

Though प्रूच्याब्धिभूपतिप्राक् is not clear, प्रकाब्दाः १६३१ corresponds with 1709 A. D.

11. (ट) MS. no. XI.

This is also an aforesaid commentary from the same source, containing 4/1, 6/1, 6/3, 6/4, 7/1, 7/2, 7/3 and 7/4. At the end of its 6/3 is

ऋतुलिप्तचन्द्रमिते प्रकाब्दे मासे तथायां रविवासरे च ।

श्रीविष्णुरामेण धरामरेण बालेखिता व्याकरणस्य टीका ॥ १ ॥

This gives १६३६ प्राक् i. e. 1714 A. D.

12. (ठ) MS. no. XII.

This is a MS. of the commentary owned by the College with contents, 1/2, 1/3, 1/4, 2/1, 2/2, 2/3, 2/4, 8/1, 8/2, 8/3. and 8/4, At the end of its 2/1 is श्रीगङ्गाप्रसादशर्मणः पुस्तकमिदं खाचरम् । प्रकाब्दाः १७३७. At the end of 2/2 is प्रकाब्दाः १७३८ ; at the end of 2/4, प्रकाब्दाः १७४०. At the end of 8/3 is श्रीरामशर्मणः पुस्तकमिदं खाचरम् । So प्रक १७३७ is 1815 A. D. प्रक १७३८ is 1816 A. D. and प्रक १७४० is 1818 A. D.

All of these MSS. are in Bengali characters. As they have come from Bengal, they give us the Bengal recension of the text and are more or less alike. The real variants in them are few and far between. Besides these, there are fragments of many other MSS. of the Bhasha-Vritti and its commentary, in the College and the Society. But they are all inferior to those detailed above, with regard to their orthography, penmanship and legibility. They teem with all sorts of mistakes and were therefore not much availed of.

SRISH CHANDRA CHAKRAVARTI.

INTRODUCTION.

शेषाशेषार्थविद् यो मां शेषाशेषगवीः स्मृतम् ।
विशिष्याध्यापयद् वन्दे तं शेषभूषणोपमम् ॥१॥

I. The author.

The Bhasha-Vritti by Purushottama-Deva is a partial commentary on the Astadhyayi. As it is brief, it is also called the Laghu-Vritti. The Lexicographies Hārāvali, Trikaṇḍa-Seṣha, Varna-Deshana, Dwirupa-Koṣha, Akakshara-Koṣha and Varna-bhīdhana, the grammatical works Gana-Vritti, Paribhasha-Vritti and Dasa-Vala-Karika and the ritual Visnu Bhakti-Kalpa-Lata are also known to have been composed by Purushottama. But it cannot be definitely asserted that the Bhasha-Vritti and all or any of these works emanate from the one and the same author. As the Gana-Vritti, Paribhasha-Vritti (A) and Dasa-Vala-Karika pertain to grammar, they may be the works by the author of the Bhasha-Vritti. Trikaṇḍa is the name of a lexicography by Bhaguri (B). But the Trikaṇḍa-Seṣha by Purushottama is not an appendix to it. It was written to complete the Amara-Koṣha. Says Purushottama at the beginning of his Trikaṇḍa-Seṣha—

अलौकिकत्वादमरः स्वकोषे न यानि नामानि समुल्लिख ।

विलोक्य तैरप्यधुना प्रचारमयं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य ॥ १ ॥

वर्गक्रमस्तथा नामलिङ्गयोस्तूपदेशता ।

परिभाषादिकं सर्वमन्ताप्यमरकोषवत् ॥ २ ॥

The Haravali has at the beginning.

हारावली विरचिता पुरुषोत्तमेन

And at its colophon,

शब्दार्थव उत्पत्तिनी संसारावर्त इत्यपि ।

कोशा वाचस्पतियाङ्गिक्रमादित्थनिर्मिताः ॥१॥

आदाय सारमेतेषामन्येषाञ्च विशेषतः ।

हारावली निबद्धेयं मया हादश्वत्सरैः ॥२॥

(A) The परिभाषावृत्ति by सौरदेव is a different work on the same subject viz. the *Paribhashas*. Purushottama's work is sometimes called the ललिता or ललित-परिभाषा ।

(B) *Vide* the Sutra 4. 4. 113 of the Bhasha-Vritti and our note thereon.

उपास्य सर्वज्ञमनन्तभीष्टं भूत्वातिथिः श्रीष्टितिसिंहवाचाम् ।

हारवली दादशमासमाले विनिर्मितेयं पुरुषोत्तमेन ॥३॥

He had two assistants, by names Dhriti-Simha and Janamejaya in preparing the Haravali (C).

Purushottama Deva founded his Bhasha-Vritti on the Bhaga-Vritti by Bhartri-Hari and the Kasika by Vamana-Jayaditya (D). His book was known also in parts of India, other than Bengal. This is manifest as its passages are quoted by Bhattoji and others. The author refers to the grammarians Bhartrihari, Chandra-Gomi (7.2.67), Jayaditya, Vamana, Nyasa-Kara, Sruta-Pala (8.3.5) (E), Kaiota (८३।५) and one Keshava (५।२।११२) (F) and to the grammatical works Bhaga-Vritti, Vakyapadiya, Chandra-Vyakarana, Kasika, Mathuri-Vritti (2.57) and Kesava-Vritti (6.4.20). Besides he gives quotations from the

रामायण, महाभारत, देवीमाहात्म्य (मार्कण्डेयपुराण), महिम्नस्तन (पुष्पदन्त),
सूर्यशतक, भर्तृहरिशतक, मालतीमाधव, शिशुपालवध, वेश्मीसंहार कौचकवधमहाकाव्य,

(C) "सुधिया जननेजयेन यदादृष्टिसिंहिन समं निरूपितेयम् ।

विदितो वज्रदन्तमिः कवीन्द्रेभ्यो वि कोपातुमतः शसो मदीयः ॥" १ ॥ इति हारवली ।

(D) "काशिकाभागवत्येतेदं व्याख्यातुं मतमस्ति धीः । तदा विलोक्यतां आतर्भाषावृत्तिरिच्छं
मम ॥ १ ॥"—इति भाषावृत्तिः (८।४।६८) । A variant of this is also found in some MSS.
viz :—"काशिकाभागवत्येतेदं सिद्धान्तं बोधुमस्ति धीः । तदा विचिन्त्यतां आतर्भाषावृत्तिरिच्छं मम ॥"—इति ।
According to I-tsing, a Chinese Traveller, who was in India from 671 A.D. to
691 A.D., Bhartrihari (भर्तृहरि) died in 651 A.D. and Jayaditya (जयादित्य)
in 661 A.D.

(E) श्रुतपात्र is also mentioned in the अमोघवृत्ति a grammatical treatise
composed in the शक year 789, that is, 867 A.D., by (अभिनव) शाकटायन under
the राष्ट्रकूट king अमोघवर्ष I, who reigned from 814 A.D. to 877 A.D. We find in it
श्रुतपात्रस्य ग्रहणं मन्यते (अमोघा 4. 1. 252) and again ध्येयंस्व त्तो नास्ति भाषायास्मिन्नि
श्रुतपात्रः (अ. 4. 1. 253). In imitation of अरुणदं यवनः साकेतम्, अरुणदं यवनो माध्यमिकाम्
in the महाभाष्य, the अमोघा वृत्ति puts अजयदमोघवर्षोऽरातौ ।

(F) केशव and केशववृत्ति are not referred to in the दुर्घटवृत्ति, साधवीयधातुवृत्ति or in
Bhattoji's works. But सैत्रेयवृत्ति names them in the Sutras 1. 2. 6 and 1. 4. 55
of his तन्त्रप्रदीप, otherwise called the वृत्तिप्रदीप ।

जाम्बवतीविजयकाव्य (G), ओषकाव्य (H) &c., as well as from the works by Kalidasa, Bharabi, Bhatti, Amarasimha, (3.2.161) and Vana Bhatta.

Now the Veni-Samhara and the SisupalaVadha are quoted in the Saraswati-Kanthabharana, Dasa-Rupaka and the Dhawnyaloka. The first was written in 1042 A. D.; the Dasa-Rupaka, with its commentary by Dhanika and Dhananjaya, in about 977 A. D. Ananda-Vardhana, the author of the Dhwanyaloka, lived in the reign, extending from 855 A.D. to 883 A.D., of Avanti-Varman, son to Sukha-Varman, King of Kasmir. Therefore the dates of composition of the Sisupala-Vadha and the Veni-Samhara are earlier than 855 A. D. The reference to the Nyasa in the Sisupala vadha,

“अनुसुप्तपदस्यासा रुद्धिः सन्निवन्मना ।

शब्दविदीव नो भाति राजनीतिरपस्पृशा ॥ १ ॥

is well known. Jinendrabuddhi composed the Nyasa in about 750 A.D. So the date of composition of the Sisupala Vadha falls between 750 A.D. to 855 A.D. Again there is a quotation in the Bhasha-Vritti

(G) *Vide* our remarks on it in 3. 2. 162 of the text. The dramatist Raja Sekhara (राजशेखर), preceptor to Mohendra Pala (महिन्द्रपाल), king of Kanoja (A.D 890—910 A. D.), asserted that the जाम्बवती(वि)जयकाव्य had been composed by Panini. शरणदेव quotes in his दुर्घटवृत्ति stanzas, to illustrate the Sutra 4. 3. 23, from its 2nd, 4th. and 18th. cantos.

(H) From a passage in the Durghata Vritti viz :—संसारवन्धुदुरान् विजातीयानि चोषः in 3. 2. 162, which is also found in the same Sutra in the Bhasha-Vritti as संसारवन्धुदुरान् विजातीयानि व्योषः, it is irresistible to conclude that the one and the same book is referred to by both the भाषावृत्ति and the दुर्घटवृत्ति, the different titles of the work being the manipulations of the scribes. Ghosha is evidently Aswaghosha (अश्वघोष), the author of the Buddhacharita (बुद्धचरित). But as no quotations from the Byosha (व्योष) given in the Bhasha-Vritti, are met with in the Oxford edition of the Buddhacharita by professor E. B. Cowell, we did not change Byosha (व्योष) to Ghosha (घोष) in the text. Either the Oxford editor could not come by a genuine MS. of the बुद्धचरित or the व्योष and घोष are two different works. Probably the complete MS. of the बुद्धचरित by अश्वघोष is still undiscovered. The book recently printed is either fragmentary or a recast by a new hand. If the complete or real book be obtained, the व्योष and घोष may turn up to be the same work.

(3. 2. 161) from the Kabyalankara, a rhetorical work by Bhamaha. Bhamaha (I) posterior to the Nyasa-Kara, had flourished in about 800 A. D. Kaiyata who refers to the Nyasa-Kara and is referred to by Purushottamadeva, Haradatta and Maitreya Rakshita, appears to have lived in about 1050 A.D. Hence it cannot be asserted, against internal evidence, that Purushottama Deva had flourished before the eleventh century A.D. As to the external evidence, he is mentioned by Bhattoji (J) Gopinath (K), Sripati Datta (L) and Sarana-Deva. Sarana-Deva was a Buddhist. He composed the Durghata-Vritti, a work based on Panini's

(I) We have discussed the dates of Jinendra Buddhi (जिनेन्द्रबुद्धि), Bhamaha (भामह), and Kaiyata (कैयट), in our edition of the Nyasa (the काशिकाविवरणपञ्चिका) published by the Varendra Research Society. Kaiyata's father was Jayyata and it is said that Mammata and Uvata were his brothers. Mammata refers to the king Bhoja in his Kabya Prakasa, Chap. X — “यद् विद्मः भवनेषु भोजयुते स्मत् स्वागच्छीकृतम् ।” Uvata says that he wrote his Vajasaneyi Samhita Bhashya, while Bhoja was reigning — “भोजी राष्ट्रं प्रशासति ।” Bhoja's reign ended in 1051 A. D. A commentary on the काव्यप्रकाश was written by माणिक्यचन्द्र in 1160 A. D.

(J) See our notes on Sutras 1. 2. 48 ; 3. 1. 101 ; 5. 3. 43 ; and 6. 4. 82, in the ensuing text. It is to be noticed that there is no reference anywhere in the भाषावृत्ति to मैत्रेयरचित, though दुर्घटवृत्ति and the भाषावृत्त्यर्थविवृति often quote from him. There are also no citations from श्रीहर्ष of the Naishadha, in the भाषावृत्ति, दुर्घटवृत्ति, मैत्रेयरचित and श्रीपतिदत्त । श्रीहर्ष was probably posterior to them and wrote his नैषधीय चरित in about 1250 A.D. लुटिचर gives, in the भाषावृत्त्यर्थविवृति, many quotations from him. Another assertion is that श्रीहर्ष wrote the नैषध at the bidding of जयचन्द्र, or जयचन्द्र king of Kanoj (A.D. 1171—87). If so, he becomes co-eval with some of those writers.

(K) *Vide* our notes on Sutras 2. 3. 31 and 2. 3. 65. गोपीनाथ (तर्काचार्य) is the author of the परिशिष्टप्रबोध, a commentary on the कातन्त्रपरिशिष्ट by श्रीपतिदत्त. He was a writer of the 14th. century A. D.

(L) See our notes on Sutras 2. 4. 52 and 4. 1. 66 in the Text. He is the writer of the कातन्त्रपरिशिष्ट and lived in the 13th. century A. D. He is often referred to by भट्टोजि. He does not quote from the Naishadha. His commentator गोपीनाथ had many quotations from it.

Grammar, in 1172 A. D. (M), in which he gave quotations very often, from the Bhasha-Vritti. This shows that our author could not be later than the 12th century A.D. He must have flourished after Kaiyata and composed the Bhasha-vritti before 1172 A.D. Now the Bhasha-Vritti has a commentary—the Bhasha-Vritt्यartha-Vivriti—by one Sristidhara. It was written likely, as would presently be shown, in about 1650 A. D. Sristidhara observes in his commentary that Purushottama-Deva had prepared his Bhasha-Vritti on the bidding of the king Lakshmana-Sena. This king directed that those portions of the Astadhyayi which treated only of the Vedic matters, should be omitted and the remaining portions commented upon. Purushottamadeva adopted his suggestion (N). This makes him a contemporary of Lakshmana-Sena the king of Bengal, whose reign terminated with his over-throw by Mahammed ibn Bakhtiyar in about 1198-1200 A.D. Sristidhara's observation that the author of the Bhashavritti had acted up to the orders of the king Lakshmana-Sena, might be founded on tradition. But there is no reason to suppose it as absurd or deliberately false. That Purushottama-Deva was co-eval with the king Lakshmana-Sena is further confirmed by his mention, with respect, of Govardhanacharya, the author of the Arya Saptasati (O). The naming by him of Varendri (P) in the illustration वरेन्द्रीसमग्रम् (२।४।७) too, point to his flourishing at this time. The name Varendri did actually arise or become renowned in the 11th and 12th centuries A.D. It formed a part of the kingdom of the Pala and Sena kings of Bengal at this period.

(M) The beginning of the दुर्घटवृत्ति is—

“नत्वा शरणदेवेन सर्वज्ञं ज्ञानहेतवे ।

ब्रह्मद्वयमात्मनोऽन्यथाश्रयवैकाग्रमाश्रयते ॥ १ ॥

शाकम्भोपतिवत्सरमाने एकमभोगवपञ्चविताने ।

दुर्घटवृत्तिरकारि सुदे वः कण्ठविभूषणहारलतेव ॥ २ ॥”

एकमभोगवपञ्चानां वितानो विन्यासोऽस्ति यस्मिन्लक्षिणं शाकम्भोपतिवत्सरमान इति, that is the Saka year 1095, which corresponds with 1172 A. D.

(N) Says वृष्टिचर—‘वेदिकप्रयोगान्छिन्नो लक्षणासेनस्य राज्ञ आश्रया प्रकृते कर्मणि प्रसजन् वरेन्द्रीवृत्तायां हेतुमाह भाषायामिति ।—इति भाषावृत्त्यर्थविवृतिः ।

(O) Viz.—उप गोवर्धनं शान्दिकाः (Sutra 1. 5. 87. भाषावृत्ति.)

(P) This word वरेन्द्री (Varendri) occurs also in the रामपालचरित, a poem of *double entendres* throughout, like the राघवपाण्डवीय and was composed in the 11th century A. D. by one सन्याकरनन्दी । It is also found in the Silimpur Stone-slab

It is very likely that Purushottama-Deva was one of the courtiers or proteges of the king Lakshmana-Sena, as the latter was a reputed patron of Learning. Besides the scholars enumerated in the couplet—

गोवर्द्धनश्च शरण्यो जयदेव उमापतिः ।

कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्षणस्य च ॥ १ ॥

others, such as Pasupati (Q), Halayudha (R) &c., were also his courtiers. Kabiraja is the personage who is the author of the Raghava-Pandaviya. Govardhana is known by his Arya-Saptasati in which he lauds Lakshmana-Sena thus :—

सकलकलाः कल्पयितुं प्रभुः प्रबन्धस्य कुसुदन्वस्य ।

सेनकुलतिलकभूपतिरेको राकाप्रदोषश्च ॥ १ ॥

He also speaks of one Udayana as his pupil in his book—

उदयनबलभद्राभ्यां सप्तशती शिष्यसोदराभ्याम् ।

द्वौरिव रविचन्द्राभ्यां प्रकाशिता निर्मलौलस्य ॥ १ ॥

It is said that this Udayana is Udayancharya, the renowned *savant* of Mithila and the author of the Kiranavali and the Kusumanjali. Purushottama-Deva honours and eulogises Govardhana, as stated above,

inscription (प्रशस्ति of प्रह्लास) of the 11th Century A. D., published in the *Epigraphia Indica*, Vol XIII, and in the *सन्वयसुतावली* by कुल्लूकभट्ट—“गौड़े नन्दनवासिनाम्नि सुजनैर्वन्द्ये वरेन्द्रा कुले श्रीमदभट्टदिवाकरस्य तनयः कुल्लूकभट्टोऽभवत्” । Varendri (वरेन्द्र) is the वरेन्द्रभूमि i.e. North Bengal, now the Rajshahi Division of Bengal.

(Q) A writer of some ritual compendiums, one of which begins thus :—

“शास्त्रज्ञानविवेकनिर्मलधियां प्रज्ञावतामरण्यीः

पाण्डित्येन विशिखितामरगुरुः प्राज्ञोऽस्मिसुतः श्रुतौ ।

विप्राणां दशकर्मपद्धतिमिमांसुद्भूत्य वेदादसौ

चक्रे भूपतिपण्डितः पश्यपतिः स्वर्गापवर्गप्रदाम् ॥ १ ॥”

This भूपति is लक्षणसेन ।

(R) हलायुध clears the point in his self-introduction given at the beginning of his *ब्राह्मणसर्वस्व* viz :—“लब्धं जन्म धनज्ञयाद भगवतः श्रीलक्षणश्चापतिरावृत्त्या सदृशी निजस्य वयसः प्राप्ता महापावता” and again “यस्मै श्रीवर्णशेषयोग्यमखिललज्जापालनाराधयः श्रीमाल्लक्षण-सेनदेवपतिधर्माधिकारं ददौ” and again “स्वाता पद्धतिमग्नयः पश्यपतिः श्लाघादिकृत्ये व्यधादौशानः कृतवान् द्विजाक्रिकविधौ ज्येष्ठः परां पद्धतिम् ॥” So हलायुध was the younger brother to पश्यपति । ईशान was the eldest.

in an illustration which he has supplied to the sutra 1.4.87. The Bengali poet Jaya-deva too testifies that Govardhana was a great author—

(1) वाचः पञ्चवक्त्रमापतिधरः, (2) सन्दर्भशुद्धिं गिरां

जानीते जयदेव एव, (3) शरणः श्लाघ्यो दुर्लभद्रुते ।

(4) ऋङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचने राचार्यगोवर्द्धन-

स्यर्द्धौ कोऽपि न, (5) विश्रुतः श्रुतिधरः, (6) धोयौ कविज्ञापतिः ॥१॥

Jayadeva is the author of the Geeta-Gobinda and Dhoyi of the Pavana-Duta, a poem written in imitation of the Megha-Duta. Saran was probably Sarana-Deva, the writer of the Grammatical treatise Durghata-Vritti, in which difficult passages apparently of doubtful grammatical accuracy from classical works, were very nicely justified. This perhaps led the poet Jayadeva to speak of him as above viz : शरणः श्लाघ्यो दुर्लभद्रुते, that is, Sarana is praiseworthy in dealing with (liquefying) the stiff. In the commentary Rasika Priya on the Geeta-Gobinda, the author king Kumbha also remarks that the six scholars, Umapatidhara, Jayadeva, Sarana, Govardhana, Srutidhara and Dhoyi lived in the court of Lakamana-Sena.

Purushottama Deva was a Buddhist. He began his book with नमो बुद्धाय । Such illustrations as,

जिनः पातु वः (३३१७३), न दोषप्रति बौद्धदर्शने (२११६), बौद्धीयं मतम् (३१११४), महाबोधिं गन्तासः (३३११७), प्रणम्य शास्त्रे सुगताय तस्मिन् (११४३२), &c.

Buddha being also styled तस्मिन्, point to his Buddhism. His promptitude to prepare a mutilated commentary on the Astadhyayi, leaving out its exclusively Vedic portions and thereby to impede and discourage, to a certain extent, the Brahminic faith, seems also to support this view. Besides, he followed very faithfully the other Buddhist grammarians in setting down in several places, the aphorisms of the sage, in forms either mutilated or augmented by interpolations. No Brahmin classical author would do it, as it would entail a wrong Parayana (पारायण) (S) and be a sacrilege. Purushottama's devotion to Buddhism was perhaps, unlike Saranadeva's, very strong and pronounced and this might have made him a distant associate with, or an ill-assorted companion to, the other learned men of Lakshma-

(S) The पारायण is a complete reading, from start to finish, under a kind of religious vow, of holy texts emanating from the sages who are their authors. Panini's Grammar is the chief वेदाङ्ग and hence holy to the followers of the Brahminic faith.

nasena's court, who were mostly the followers of the Brahminic religion. Hence it may be that his name is not in the list enumerating the names of some of these *savants*.

Purushottama Deva was most likely a Bengali. According to Sristidharacharya, he was an obedient acquaintance of the Bengali king Lakshmana-Sena. In his exposition of the Rules on the arrangement of the letters of the alphabet, called the *Pratyahara Sutras*, says he — ‘अश्, हश्, वश्, जश्, भश्, पुनर्वश्’ (T). Now वश् and अश् are different in meaning and sound. In the Deva-nagara alphabet, they are different in shape too. It is only with the Bengalis that व and अ are identical in form and pronunciation. They stand alike in the Bengali alphabet. So this passage deserves consideration. Unless Purushottama Deva was a Bengali, why should he remark “वश्, जश्, भश्, पुनर् (that is, again) अश्”? That is, why should he take वश् and अश् as identical by putting the word पुनर् which indicates repetition? This identity consists, of course, only in form and pronunciation. If this extract does not yield a conclusive proof of his being a Bengali, it amounts to a sort of moral certainty. Again such passages in the Bhasha-Vritti as “पद्मवती । नद्यां मनुष्य ।” (३।३।११) and “लेखको नास्तिदोषकः” (३।३।२४) (U) also appear very significant and suggestive. He names certain localities as पुण्डरी (३।२।१२), कपिली (३।२।१५) and अनकस्रत (३।२।१४), the topographies of which, when determined, may throw further light on the point.

II. The Text.

According to modern investigation, Lakshmanasena's reign began in 1169 A.D. If so, the Bhasha-vritti too is to be taken as composed then,

(T) *Vide* the text of the भाषावृत्ति P. I. The first वश् begins with the चकार put in the प्रत्याहार Sutra 5. It contains and implies व र ल ज ङ ड ण न क भ च ङ च ज व ग ड and द. The other is अश् and it begins with कोष्ठा वकार and is in the प्रत्याहार sutra 10. It contains and implies only the letters व ग ड and द. So वश् and अश् cannot be alike in meaning. It is only in appearance and pronunciation that पुरुषोत्तमदेव takes them identical, like others whose mother-tongue is Bengali.

(U) पद्मावती or पद्मा is the name of a river which still passes through North and East Bengal. लेखको नास्तिदोषकः was a very familiar apology with the old Bengali copyists of MSS. They were in the habit of setting down this often, as an excuse for the sins of omissions and commissions in their professional transcriptions—“यथादृष्टं तथा लिखितं लेखको नास्तिदोषकः ।” इति ।

if he had directed Purushottamadeva to do it *after his accession to the throne*. If Sarana and Sarana-deva were identical, quotations from it could also easily find their way into the Durghata-vritri within a year or two. For, Sarana and Purushottamadeva were both under the patronage of Lakshmana-sena and most likely neighbours to one another. But if Sarana and Sarana-deva were not the same personage the Bhasha-vritti might not be written so late, considering the want of facilities in the currency of books at the time. Taking then 20 years or so, as the minimum period for the sufficient circulation of the Bhasha-vritti, so as to make its extracts possible for being inserted into Sarana-deva's work, it might be composed in about 1150 AD. This agrees well with the view that Lakshmanasena was then merely a prince and not yet a king. As a prince too, he might patronize the Learned as well. Sristidhara then called him a king, simply because he was a king though subsequently. His statement does not absolutely imply that Lakshmanasena directed Purushottamadeva to prepare the Bhashavritti, when the former had actually been reigning. Or he might mean that Lakshmanasena who had ordered for the preparation of the book was the king Lakshmanasena and no one else.

III. The Commentary.

The Bhasha-Vrittyartha-Vivriti is the name of a commentary on the Bhasha-Vritti. Its author is one Sristidhara. He introduces himself as Sristidharacharya. In the colophon of some of the MSS, the commentary has the statement इति श्रीवृद्धिधरचक्रवर्त्तिविरचिता भाषावृत्तायैविवृतिः समाप्तः। But he puts a stanza in Anustup, at the end of every Pada with necessary changes, of such a form as :—

भाषावृत्तायैविवृतौ श्रीवृद्धिधरशर्मेण ।

प्रथमो विवृतः पादः प्रथमाध्यायसङ्गतः ॥११॥

in which only Srisristidhara-Sarmana (श्रीवृद्धिधरशर्मेण) occurs and nothing more. As the circulation of his book appears to have been confined only in North Bengal, he was undoubtedly a Bengali Brahmin of this part of the country. This assertion is further supported, if he really had as his surname, the word Chakravartin, a title held by many Brahmins of Bengal.

His object was to amplify the Laghu-Vritti, otherwise known as the Bhasha-Vritti. Says he—

“नत्वा गुरुन् विचार्य प्राचीनसंग्रहकृताच्च मतानि ।

श्रीश्रुतिधराचार्यो लघुवृत्तेर् गौरवं कुरुते ॥१॥

He quotes from the

मेदिनीकोष, सरस्वतीकण्ठाभरण (दा२।१३), मैत्रेयरक्षित, केशव, केशववृत्ति, उदात्तराघव, कातन्त्रपरिशिष्ट (दा२।१६), धर्मकीर्त्ति (रूपावतार), उपाध्यायसम्बन्ध, हङ्गुचन्द्र (दा२।२६), कैयट (दा२।१६), भाष्यटीका (भाष्यप्रदीप), कविरहस्य (अ२।४३), सुरारि (अनर्घराघव) (३।२।२६), कालिदास, भारवि, भट्टि, माघ, ओद्दघ (नैषधचरित), वल्लभाचार्य (माघकाव्यटीका) (३।२।२१), क्रमदीश्वर (५।१।७८), पद्मानाभ, मञ्जुषा (५।१।१४४) &c.

This Manjushah does not belong to Nagoji-Bhatta who lived at the earlier part of the 18th century A. D. It is reported that Nagoji was invited by Jayasimha to Jayapur in 1715 A. D. to officiate as a priest in the Aswamedha ceremony performed by that king. On the other hand, the MSS. of the Bhasha-Vrityarthavivriti are found to have even been transcribed by its students in 1714 A.D. (V). Bearing in mind the dates of the authors of the Kabi-Rahasya and the Medinikosha and those of the aforesaid transcription of the Commentary in question, Sristidhara seems to have flourished in the 17th century A. D. and written his commentary in about 1650 A. D. We present here to our readers, the beginning and the end of the Bhasha-Vrityarthavivriti as specimens of its internal matters.

(V) The MSS. of the भाषावृत्तार्थविवृति marked here No. X., has the dates of its transcription given in it. At the end of its 6/1 is शकाब्दाः १६३२ ; at the end of 6/3, शकाब्दाः १६३१ ; at the end of 6/2, श्रीदशोत्तरं नत्वा विपदसिन्धुरौ मुदा । हरेचरोऽलिखत् पुस्तो शके शून्याम्बिभूपतौ ॥१॥ शकशून्याम्बिभूपति is unintelligible. The last line of the stanza is much worn out and rubbed. To some extent it is illegible too. Though it is so, the MS. No. xi. is explicit and decisive. It has at the end of its 6/3, ऋतुत्रिषट्चन्द्रमते शकाब्दे मासि तपावां रविवाचरे च । श्रीविष्णु-रामिष चरामरेण व्यालिखिता व्याकरणस्य टीका ॥१॥ There is only some rubbing here over the letter ता. It might have been सा in its new state. As to the date however,—ऋतु-त्रिषट्-चन्द्रमते शकाब्दे,—it is quite clear. It is शक १६३६ i.e. 1714 A. D. शकाब्दाः १६३१ is 1709 A. D. and शकाब्दाः १६३२, 1710 A. D.

(W) अपभाषितवै comes from अप+भाष+तवै and स्नेच्छितवै from स्नेच्छ अयत्तशब्दे असृष्टेऽपशब्दे चेत्यर्थः with the same affix तवै which is a Vedic one applied in the sense of कृत्व affixes, that is in the sense of भाव and कर्म। अपभाषितवै therefore means अपभाषितव्यम् and स्नेच्छितवै स्नेच्छितव्यम्। The rule is कृत्वार्ये तवै-कृ-क्य-त्वः (१।१।१४)। The sutra तुमर्थे सिसेन् & (१।१।१६) too provides तवै ; but that is in the sense of तुमुम्। अपभाषितुम् and स्नेच्छितुम् will then be the meanings.

तस्याश्च विवक्षाविषयत्वम् । साधुहिं दानाध्ययनादिषु कर्मसु प्रवर्तमानोऽपशब्दं न भाषेत ।
शक्तः सदैव संस्कृतं भाषेत । यथा वृहस्पतिः—

“नासंस्कृतां वदेद् वार्णी कर्म कुर्वन्नयज्ञियाम् ।

यज्ञेऽपशब्दतो जल्पन् प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥ १ ॥

सुसंस्कृतामेव गिरं भाषेतानापदि द्विजः ।

अपभ्रंशाभिधायी तु वर्ज्यः स्याद्व्यकथयोः ॥ २ ॥

इति । तच्च संस्कृतवाग्वचनं शब्दानुशासनज्ञानादेवेति कारुणिकस्य मुने स्तदर्थं
शास्त्रनिर्माणेऽपि विवरणज्ञानादेव निःसंग्रयस्तत्तत्पदप्रयोग इति स्वपरिश्रमस्य प्रयोजन-
मभिहितम् । उक्तञ्च—

“सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कमेणो वापि कस्यचित् ।

यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत् केन गृह्यताम् ॥ १ ॥”

इति संस्कार स्वैलोक्य एव । यः प्रमाणभूतो वैदिकेषु लौकिकेषु च शब्देषु सुप्रयोग-
निपुणः स शिवो देवः । तदनुगृहीतो वा पाणिन्यापिशलिकाशक्तुस्त्रादीनामन्यतमस्तदभि-
मतया प्रयोगमर्थादया । भाषणं भाषा । तथाच भाषाशब्देन लौकिकपदप्रयुक्तिरुक्ता ।
तस्याश्च लौकिकविषयत्वम् । काले चास्मिन् कनीयसि सम्पन्नतया वेदानामप्रचाराद्
वैदिकेषु प्रयोगेषु लोकस्तथा नार्थो यथा व्यवहारसम्पादकप्रयोगेषु । अतो ममेदं-
वृत्तिज्ञानाय यतिष्यते लोक इति भावः । केषां वृत्तिरित्याह—यथेति । मनेरुच्चेति (उण्,
४।५।६१) मन्यतेरिप्रत्ययः । अकारस्योपधाया उत्त्वच्चेति । मननात् तत्त्वज्ञानान् मुनिः ।
त्रयाणां मुनीनां समाहारस्त्रितुनि । तस्य यानि यानि लक्षणाणि तेषाम् । वीक्षाया-
मवयवैर्भावः । अम् लपक्ष्म्या इति (२।४।८२) षष्ठ्या अम् । पाणिनिस्तत्राणि काव्यायन-
वाक्यानि भाष्यकारमतानि च भाषोपशुक्तानि । तेषां वृत्तिरित्यर्थः । लघ्वीति ।
लघ्वी अल्पा । उक्तरीत्या त्रिविधेऽल्पे लघुरित्यमरवचनादिष्टा च । अन्यत्रानर्थित्वदेव ।
वृत्तिरिति : वृत्तु विवरणे इत्यस्य देवादिकस्य क्तिनि विवरणमित्यर्थः । ये तु दिवादौ
वाङ्मत्तुधातुं मन्यन्ते तेषां वृत्तु भाषार्थ इति चौरादिकस्य वृत्तिपदम् । विधीयत इति ।
विधातुमारभ्यत इत्यर्थः । बुद्धाय नमो विधीयत इति । विधातुमारभ्यते वृत्तिष्वेति
काकात्स्निवत् । याकरणशास्त्रमारभमाणो भगवान् पाणिनिसुनिः प्रयोजननामनी
व्याचिख्यासुः प्रतिजानीते (X) अथ शब्दानुशासनमिति । अथ शब्दो यद्यप्यारम्भाय
स्तथापि—

“ओङ्कारश्चाथशब्दश्च दावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकाबुभौ ॥ १ ॥”

(X) This assertion is wrong. “अथ शब्दानुशासनम्” are not the Sutrakara's words.

• They belong to the भाष्यकार. Says कौशट—“महाभाष्यकारो विवरणकारत्वाभाष्यकारणस्य साक्षात्-

इति स्मरणान् मङ्गलमपि द्योतयतीति मङ्गलपूर्वकमारभ्यत इत्यर्थः। अनुशिष्यन्ते
 अतुपाद्यन्तेऽनेनेत्यनुशासनम्। करणे लृट् (३।३।११३)। शब्दानामनुशासनमिति
 प्रेषघञ्छेदमासः। शास्त्रस्येदमन्वर्थं नाम। देवतावन्दनादिकं मङ्गलमन्यतु किमिति
 मुनिना न कृतमिति न देशम्। अलिखितस्यापि तस्य सम्भवात्। आविर्भूततत्त्व-
 ज्ञानस्य मुनेर्विज्ञाभावस्य सुविदितत्वाच्च। वृत्तिरुद्ध विवृणोति—लौकिकानामिति। लोके
 भवा लौकिकाः। अर्थात्मादि (४।३।६०, वा)। यद्यपि शब्दशब्दः समासे प्रविष्ट-
 स्तथापि केषामिति प्रश्नमुन्नीय आख्येयमिदम्। दृश्यते च प्रश्नो यथा बहुपुत्रेण
 मम पुत्रो गरीयानित्युक्ते स पृच्छति कश्चेति। राजपुरुषोऽयमित्युक्ते कस्य राज इति।
 यत्रोत्तरेण युक्तेन प्रश्नस्योन्नयनं भवेत्।

उत्तरं नाम तद् वाक्यस्यालङ्कारमिष्यते ॥ १ ॥

द्वीपविद्रावणौ विद्यां यदा लेभे प्रतिर्मम।

ततः प्रभृति देशेऽस्मिन् भिक्षो द्वीपिभयं कृतः ॥ २ ॥

अनेनात्र ग्रामे कौडग द्वीपिभयमिति भिक्षोः प्रश्न उन्नीयते। एवमिहापि वेषा
 मितुन्नेयम्। प्रयोजनचापभंशशब्दनिवृत्तिरित्युक्तमेव। अनुशब्देन निव्या एवामी
 शब्दा निव्यन्नप्रवृत्तार्थमन्वाख्यानन्त एव न त्वपूर्वतयोपादीयन्त इति प्रतिपादितम्।
 अन्यथाऽगृहोतसङ्केततयाऽर्थसम्पादका न भवेयुः। अभिधानस्याश्रयत्वात्। अभिधान-
 प्रामाण्याद्वि शब्दप्रवृत्तिः। न हि सत्रमस्तोत्रेवं प्रयोगो भवति। तथात्वे पक्ष भुक्त-
 वन्तोऽस्येत्यत्रापि बहुव्रीहिः स्यात्। न चैवम्। तस्मात्स्थितमेतत् सिद्धशब्दान्वाख्यानमेतत्।
 भर्तृहरिणा तु दादशप्रकाराः शब्दा निरूपिताः।

यौगिका योगरूपाश्च रूपाः संलक्षिताः स्थिताः।

नानार्थास्ते षट्शब्दा जात्यादेरभिधायकाः ॥ १ ॥

एत एवोपचारेण प्रयुज्यन्ते परे यदि।

तदा लाक्षणिकाः षट्सु रभये दादश स्मृताः ॥ २ ॥ इति।

योगभूला राजपुरुषपाचकौपगवादयो यौगिकाः। योगे सत्यपि ये प्रतिनियतविषयाः
 सप्तपर्यपङ्कजादयस्ते योगरूपाः। येषामवयवयोः प्रकृतिप्रत्यययोरर्थो नालुसन्धीयते
 गोमहिषाश्वादय औणादिका स्ते रूपाः। यथोक्तं मुणादयोऽयुतपन्नानि प्रातिपदिकानीति।
 अतएवेदुदुपप्रत्यय चाप्रत्ययस्येत्यत्र (८।३।४१) निर्द्वैर्वहिराविंशतुरामित्युक्तम्। तेन
 प्रत्ययान्तत्वं तेषु न स्वीक्रियत इति यावत्। उणादयो बहुलमिति (३।३१) तेऽपि

प्रयोजनसाह अथ शब्दानुशासनमिति। प्रयोजनप्रयोजनानि तु रचोद्गादौनि पथाद वस्यन्ते। स्वार्कं व्याख्यातुं
 तदवयवमशब्दं तावद् व्याचष्टे अथेत्यमिति। भाष्यप्रदीप, P. 1. माधवाचार्य also asserts this
 and supports कैयट, in his exposition of the पाणिनिदेशेन in the सर्वदशैकसंयह।

मुनिनोक्ताः। एवं ये तु लक्षण्या वक्तमाना अपि वाचका इव द्विरेफादयस्ते लक्षितरूपाः।
 दौ रेफौ यत्र भ्रमरशब्दे ववैरशब्दे वा स द्विरेफः। द्विरेफो ध्वनतीत्युक्ते न च शब्दो
 ध्वनति। द्विरेफशब्दस्तयोरभिधेयावभिधत्ते। न च पराशरादिकमभिधत्त इति
 रूढ एव। ये त्वौणादिकेतररीत्या साधिताः शब्दाः प्रायेण त्वक्तावयवार्थाः सङ्कृति-
 मङ्गिन्ना कापि तदर्थसन्दर्शने स्ते स्थितरूपा यथा कुशलमण्डपादयः। कुतुषितं यथा
 स्यात् तथा श्रुति गच्छति। कुपूर्वं पचाद्यजन्तः श्रुलधातुरिति। कुशं लाति आदत्त
 इति वा। मण्डं निम्बावं पिबतीत्यातोऽनुपसर्गे क इति (३।२३) कप्रत्ययान्तावेतौ निपुण-
 गृहविशेषवाचकौ।

‘यत्रार्थस्य विस्वादः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते।

स्वरसंस्कारमात्रार्था तत्र स्यात् पाणिनेः स्मृतिः ॥ १ ॥ इति।

तथात्वेऽपि साधू एव। अथ

“राजान इव स्वकर्मकुशला यत्र मुनयो

यत्र मन्दागम्य इव सनागरमण्डपाः प्रदेष्टाः।”

इति जनपदवर्णने स्वकर्म राज्यस्य रक्षणं हरणञ्च तत्र कुशलाः समर्थाः। अथच
 कुशं लान्ति गच्छन्ति। एवं सनागरं शुण्डीसहितं मण्डं पिबन्ति। नागरैर्विदग्धजनैः
 सहिता मण्डपाश्चेत्यर्थद्वयवति काव्येऽवयवार्थमपि स्पृष्टतः। नानार्था जीमूतादयः।
 यदाप्येते उक्तेषु पञ्चस्वेव प्रविशन्ति तथापि शब्दस्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रित्य
 बहूनर्थान् प्रतिपादयन्तीति विशिष्योक्ताः। एवं राजपुरुषसङ्गो राजपुरुष इत्यनया
 रीत्याह एत एवेति। एते शब्दा उपचारेण गौण्या लक्षण्या वा यद्वन्यत्र प्रयुज्यन्ते
 तदा लाक्ष्णिकाश्चेति जातिगुणक्रियाद्रव्याणां वाचका लक्षकाश्च भवन्त्येव। एधत
 इत्यादयोऽपि क्रियाशब्दा यौगिकाः। प्रतिष्ठत इत्यादयो लक्षितरूपा इति सकलसंग्रहः।
 जात्यादयश्च यथावसरं वक्ष्यन्ते।

यद्यपि शब्दा उचरितप्रध्वंसिनस्तथापि, ‘स्फोटवर्थो यस्मादिति स्फोटाख्येन
 ‘शक्तिविशेषेण संस्कारात् प्रतीतेनार्थप्रतीति’रिति भाष्यम्।

एकैकवर्णासामर्थ्यान् मेलकानुपपत्तितः।

एकस्मृते नदीदीनसामर्थ्यात् स्फोट इष्यते ॥ १ ॥

नादैराहितवौजायामन्त्येन ध्वनिना सेह।

आवृत्तिपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥ २ ॥

ध्वनिश्च त्रिधा यथा “शब्दार्थोभयशक्तुत्पत्तिस्थिधा संकथितो ध्वनि” इति।
 पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितचरमवर्णाश्रयः स्फोटाख्यः शक्तिविशेषोऽयमिति।
 शब्द ब्रह्मेत्याहुराचार्याः। स एवार्थप्रत्यायक इति च स्थितम्। प्रत्यक्षश्च लां-
 यवहारः शोकानन्दादिरूप एवान्न प्रमाणम्।

अथ यदि पौर्वापर्येण प्रयुक्ता एव शब्दा अनुश्रियन्त इत्यलं परिश्रमेण । तेषां तथैव सत्त्वात् । अथ वाह्यसत्यानामौशनसानाञ्च शब्दानां स्वरूपं मनुष्यैः कुतो ज्ञायते ? पृथिव्यामेव वा द्रव्यो-द्दीपदेशवासिभिः प्रयुक्ताः शब्दाः कथमितरहोपवासिभिर् ज्ञायेरन् ? तस्मादुक्तशब्देषु परिश्रम्य सर्वशब्दानां स्वरूपं यथा सकलैरेव ज्ञायते तदर्थोऽयमारम्भ इति चेदुचितमेव दीर्घायुषां कालप्रभूतत्वेन । कृशायुषां तु तादृशे महति शब्दार्थेन दुःशकपारबुद्ध्या जिघृक्षैव न स्यादित्युद्देशमाशङ्क्य सुश्रूषां प्रणालीं सुनिरूपदिशति ।

प्रकृतौति । प्रथमं क्रियत उच्चार्यत इति प्रकृतिर्धात्वादिः । प्रतीयन्ते विधीयन्त इति प्रत्यया स्तद्धसुपकृतवृत्तिविकारणागमाः । तेषां स्वतोऽविभक्तानामपि विभागस्य परिकल्पनया प्रकृतौनामानन्तेऽपि प्रत्ययादीनां परिकल्पनात् तास्यपि परिकल्पनत्वं सम्भाव्यत इति भावः । परिकल्पनयेति । अनेन कल्पनामात्रं ननु परमार्थत इति सूचितम् । ननु केऽप्यात्मनेपदिनः, केऽपि परस्मैपदिनः, केचिदुभयपदिन इति प्रत्येकं तादृशप्रत्ययविधाने सर्वस्वरूपग्रहणेऽलसानां मातृधायां तथैव समुपेक्षा स्यादित्याह— सामान्येति । धातुत्वं सामान्यम् । अशुदात्तोदात्तस्वरितत्वादयो विशेषाः । तथाच प्रातिपदिकत्वं सामान्यम् । गर्गादिनडात्वादयो विशेषाः । तद् यथा तदता लक्षणेन बहुल-तममपि प्रमेयं सुसंक्षिप्तमिव वक्ष्यत इत्यर्थः । लक्षणज्ञासाधारणधर्मवचनं यथा गोः साक्षादिमत्त्वम् । वृत्तिकारोऽपि संग्रहसूत्रं स्वत एव सुस्पृष्टमिति मत्वा सुनिवृद्धयमपि प्रकाशयन्नाह— गत्यन्तराभावादिति । ज्ञानोपायविशेषेषु स्त्री गतिगमनेऽपि चेति स्मरणाद् गतिरुपायः । अन्तरशब्दोऽन्यार्थः । यदापि विशेषणं तथापि राजदन्तादित्वादस्य (२।५।३१) परिनिपातः । प्रकृतेऽभिमतस्योपायान्तरस्यासम्भवात् । अभावस्य विरोधित्वेऽपि पराश्रित-त्वाद् गुणत्वे विभाषा गुण इति (२।३।३५) पञ्चमी । अभावो हि स्वसम्बन्धमाश्रयति । ननु आपकाह्नितोरेव क्षेति नियमः । प्रयोगादाख्यायामिति (१।१।४८) निदृशात् । सुबन्तानि तिङन्तानि च पदान्यर्थसम्पर्काणि च । न च अइउष् इत्यादीनि वृद्धिरादेजिति- (१।१।१९) वदन्वयवन्ति । अथ प्रयोगाह्वां वर्णाः सुखप्रतिपत्त्यर्थमुदाङ्घ्रियन्त इति चेत् तदपि न । दीर्घानुस्वारविसर्जनैयजिज्ञासूलौयादीनामप्रयोगात् । कादयो भावसानाः स्रग्णा इति स्थिते तेषां पञ्चानां वर्णानामतिविप्रकीर्णत्वात् केषामपि वर्णानां द्विस्त्रिचिद् दर्शनान् सुनिरूपस्य सार्थकतयाऽवश्यमेवां चतुर्दशानां सूत्राणां कोऽप्यस्यर्थ इति विन्द्यस्य सिद्धान्तमाह— वर्णानामित्यादि । वर्णा अकारादयः । तेषामादासुचारणमुपदेशः क्रमेण सन्निवेशो वर्णानां कार्यविशेषार्थसुपादानम् । अनुबन्धासङ्गनचार्थो यस्य स उपदेशस्तथेति प्रकृते योजयति । तदुभयमिति । उभावयवयवौ यस्य वृन्दस्य तच्च क्रमसन्निवेशानुबन्धस्य रूपं प्रत्याहारसंज्ञार्थम् । तर्ह्येतस्मिन्नादिरन्त्येन सहेतयेत्यतः (१।१।७९) प्रवर्त्तते । तत्प्रवृत्तावकारादीनामस्मिन्नेवमादिकाः संज्ञाः सिध्यन्तीति ।

सा चेति । संज्ञेति लाघवेन संग्रहो यथा स्यादिति कृत्वा । तथा चाङ्गभूतादिसंज्ञार्थ-
मेतानि सूत्राणि । सूत्रञ्च—

“स्वरूपचरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम् ।

अस्तोभमनवद्वच्च सूत्रं ग्राह्यविदो विदुः ॥ १ ॥ इति ।

स्तोभा निरर्थकाः । तदुद्घोशनं सूत्रम् ।

“षट्च्छेदः प्रदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना ।

पूर्वपक्षसमाधानं आख्यानं पक्षलक्ष्यम्” ॥ १ ॥

इति तत्र तत्रावधेयम् । अनिष्टतर्कः पूर्वपक्षः । समाधानं सिद्धान्तः प्रामाणिकत्वेनाभ्युप-
गमार्थ इति यावत् । अत्र विभक्तयो न कृताः । न च संहिताकार्याणि । स्वरूपभङ्गभयात् ।
प्रयोगस्थवर्णानुकारणरूपाणामेषां कार्यार्थासुपात्तानामेदानाथैवत्वमिति वा न प्राति-
पदिकत्वम् ।

“येनाक्षरसमान्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।

कृतञ्च अकारणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनेये नमः” ॥ १ ॥

इति कात्यायनवाक्येन सूत्राणामेषां श्रीमहेश्वरसुखनिःकृतत्वेन वैदिकतया वा सकलं
साधुतममेवाभिधत्ते ।

अथ आकारग्रहणार्थं इति । कथम् ? आकारस्य अकारेण सावर्ण्याभावेन
दीर्घाप्रप्तिः । विवृतं करणम् अक्षां स्वराणाञ्च । तेभ्य ए ओ विवृततरौ । ताभ्यामपि
ऐ औ । ताभ्यामपि आकारः । संवृत स्वरकार इति शिञ्चासूत्रप्रणयनात् । अत आह—
अकारस्तेति । ग्राह्यान्ते अ अ इति (८।१।६८) सूत्रम् । तस्य चायमर्थः । प्रयोगे
अकारः संवृतकरणक एव प्रयोक्तव्यः । केवलमाकारेण सावर्ण्यार्थमत्र विवृतत्वेनोपदेश्य
इति विवृतेनाप्यकारेण विवृततरस्याप्याकारस्य सावर्ण्यम् । विवृतोपदेशसामर्थ्यात् ।
तुल्यास्यप्रयत्नमिति (१।१।६) निर्देशाच्च । चतुर्दशैव सूत्राण्येकेनोपक्रमेणोपन्यस्य सर्वेषा-
मेकेनैव प्रकारेण विवरणं कुर्वन्नाह च । अकारादीनित्यादि । सूत्राणां विच्छेदेन पाठाण्य-
न्कारादीनामन्त्यत्वादादिरन्त्येन सङ्घेतेति (१।१।७१) सूत्रस्योपस्थाने तानि तानि नामानि
भवन्तीत्याह—अन्त इति । आदित्वं तु मध्यमस्यापि परमपेक्ष्य भवतीति काल्पनिके-
ऽप्यादित्वे इमादिसंज्ञा भवन्त्येव । सर्वत्र अकारादयो ह्यस्य एव । ह्यवरडादौ तूच्चारणार्थो-
ऽकारः । ननु ह्यसंज्ञाया अनियत्यतेषां कथमित्संज्ञेत्याह—इत्संज्ञकानिति । युक्ति-
माह—प्रत्याहारार्थमिति । अतस्तत्सामर्थ्यादादिरन्त्येनेति (१।१।७१) सूत्रेणैवोपपत्तौ सङ्घ-
ग्रहणादधिकादित्संज्ञा क्रियत इति भावः । प्रत्याहारश्च स्वल्पेन प्रबन्धेन यद् बहूनामुपादानं
तदर्थम् । न लवगादिसंज्ञाकार्यार्थम् । तथाच दोषो गौ (६।१।६०) तिङ्शिक्षप्रभृतयः
प्रयोगाः । क्रियाविशेषणत्वत् कौवलम् । यान्युपयुक्तानि तान्येव कारिकया संग्रह्यन्ति—

एकमिति । नास्मिन् विशेष्यत्वात् क्लीबत्वमितिभावः । चतुःसहितानि प्रश्न (Y) प्राक्-
पार्थिवानि । (२।१।६०, वा) । लकारोपदेशस्य लट्त्वाद्दृक् (३।१।५५) संकल्प्येति श्रुतिश्च
फलम् । कुमारो ऋतक इति वक्तव्ये लटक इत्यस्याप्यसामर्थ्यात् कुमार्यं लटक इति लकार-
स्यादत्ते यणादेशः (६।१।७७) फलमिति । नतु सावर्त्यम् । ऋकारलकारयोः स्वार्थ-
संज्ञेत्यपि सिद्धम् । तथाच द्युताद्यलृटित इति (१।१।५५) निर्देशः । नापि यन्विधौ यथा-
संख्यायैम् । आन्तरतन्मात् सिद्धेः । इत्संज्ञापि प्रयोजनम् । अङ्गविधानसामर्थ्यात् ।
हकारस्यादसु प्रवेशाद् वहिंशेति श्रुत्वम् । भलि प्रवेशाद्धमे यङ्गुगन्तान् लोट्सिपि
शंशांहीति दीर्घानुस्वारौ । श्रानि प्रवेशात् कृषश्च दुहादेः । आदौ वकारोऽन्तःस्थः
सानुनासिको निरनुनासिकश्च दन्त्योष्ठोऽल्पप्राणः । अन्यस्तु जश्नन्वर्त्तो वर्ग्य ओष्ठः
स्पृष्टकरणः । तस्यैव भवभावः । तेन ण्माविद् विवृतसा वच्यतीत्यादौ न भङ्गः । तथाचापि-
श्रानिः—“दन्त्योष्ठत्वाद्धकारस्य वच्चव्यघटघां न भङ्गः” इति ।

“उदूढौ भवतो यत्र यो वः प्रत्ययसन्निजः ।

अन्तःस्थं तं विजानीयाच्छ्रेयो वर्गाय उच्यते ॥१॥” इति ।

तथा संवत्सरशब्दोऽनुस्वारवानेव । अन्तःस्था द्विप्रभेदा इत्यन्तरतमे सानुनासिके
वकारे संवत्सर इति । सम्बदितं सम्बाद इत्यादिके बद् स्त्रैर्ये बद् संदेश इत्याद्युपयोगस्य वा
ओष्ठत्वात्तन्माकारः परस्वर्णः । एवं वास उपसेवायामिति चौरादिके ।

रपर इति । ऋकारसावर्त्ये लकारस्य गृहणे तवल्कार इत्यत्र लभार्थं र इति ।
हयवरडित्यत्रस्वरवर्णेन लसित्यत्रस्याकारेणानुनासिकेन इता प्रत्याहार इति जयादित्यस्य
वृत्तिकृतो मतम् । चयो द्वितीयाः श्रानि पौष्करसादेरिति (८।१।४७, वा) कात्यायनस्य मत-
मित्येदद् इयम् । अन्यदुणादि । एकं त्रीणीत्यादिवेषामप्रवेशः । एतास्तु चतुर्देशसूत्रा
निबद्धाः । परास्तु सुदसुपृतिङादयः कल्पिताः संज्ञा निर्देक्ष्यन्ते । अयोगवाहानां
सामान्येनोपदेश इति । शिञ्चासूत्रे अवर्णोऽयमन्यशब्दैकदेशः । जे प्रोष्ठपदानामित्यत्र
(७।३।१८) ज इतिवत् । बाह्व प्रयत्न इति घणि बाह्व उच्चारणम् । तेनान्ययोगोच्चार्याणां-
मनुस्वारादीनां सामान्येन हलादिना व्यवहार इत्यर्थः । स च यथा शक्येत विधिः
कर्त्तुमिति नातिप्रसङ्गाथेति स्थितिः । अत्र प्रत्याहारस्त्रेसु हकारादिष्कार उच्चारणार्थः ।
हकारो दिव्यठ्यते । अटि शक्यपि च प्रवेशार्थम् । तेनार्हैणाधुनदिति । लग्नमध्येऽकारः
प्रत्याहारार्थः । ते च प्रत्याहारा एकचत्वारिंशत् ।

(Y) अस्मिन् मते “एकं वै षट् तथैवैकं चतुष्षष्टिं चै”त्येव पाठः । तत्रेदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्ये-
(८।३।१४) ल्यनेन नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यल्यनेन वा (८।३।४५) चतुष्षष्ट्येन नित्यं पलम् । मतानरे तु
चतुरिति सुचप्रत्ययान्तं पदम् । तस्य चतुर्वारमित्यर्थः । तत्र द्विचतुर्गिति क्लेशोऽर्थे इति (८।२।४३)
यैकस्मिन्नि पितृजनीयः ।

“एकस्मान् ङ ज ण वटा द्वाभ्यां य स्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः ।

जेयौ चयौ चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः शलौ षड्भ्यः ॥१॥

इति महाभाष्यम् । (Z)

१ । वृद्धिरादैच् (१।१।१) ।

संज्ञारूपेणाथैवत्वमिति प्रातिपदिकत्वे वृद्धिशब्दात् स्युः । स्वरूपमपि हि शब्दार्थे
एव । आदिति येनिति च पृथगेव पदे ।

... ..

From the end, that is, from the end of the चतुर्थपादे of the अष्टमाध्याय ।

६५ । भरो भरि सवर्णे (८।१।६५) ।

भरः किम् ? भ्राज्जम् । रेफात् परस्य डकारस्य गकारे न लोपः । भरि किम् ?
प्रियपञ्चाम् । प्रियाः पञ्च धेयां तेषाम् । अक्षोपोऽन (६।१।१३४) इत्पधालोपः । सुत्वं
नकारस्य अकारः । पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति (१।१।५८, वा) अक्षोपो न स्थानिवत् ।
अत्र चकारस्य अकारे न लोपः स्यात् । हल इत्थेव । वाग्मी । अत्र गस्य गकारे लोपो न
भवति । प्रत्तमिति । अच उपसर्गात्त (७।१।४७) इति हितकारः । स वादेशः । क्तकारे
तस्यान्त्यस्य लोपः । शिखण्डोति । शिष्यघातो हर्षिः । द्रुत्वेन घस्य ङः । भलाञ्जश
भशीति (८।१।५३) ङकारस्य डकारः । अम् । असोरक्षोपः (६।१।११) अनुस्वारपर-

(Z) “इति महाभाष्यम्” indeed !! The supporters of Sristidhara, if attempting to
verify this statement, will surely be as successful as was once an admirer of the
military, who was determined to have an interview with and therefore in
search of *Captain Towers*, whom he had heard of in :—

“Our revels now are ended ; these our actors,

As I foretold you, were all spirits and

Are melted into air, into thin-air :

And like the baseless fabric of this vision,

The cloud-*Capt towers*, the gorgeous palaces,

The solemn temples, the great globe itself,

Yea, all which it inherit, shall dissolve ;

And, like this insubstantial pageant faded,

Leave not a rack behind. We are such stuff

As dreams are made of, and our little life

Is rounded with a sleep.”—The Tempest, Act IV., Scene i.

The stanza एकस्मान् ङ ज &c.. occurs in the *Kasika Vritti* (काशिका वृत्ति),

सवर्णौ । णकारात् परस्य ङकारस्य ङकारे वा लोपः । स्वीतीति । रुधिर आवरणे ।
हेर्धिः । धातुधकारस्य भलाङ्गश्च भग्नौति (८११३) दकारः । तस्यापि धकारे वा लोपः ।
बन्धुमिति । बन्ध बन्धने । अनिद् । तुमुन् । धातुधकारस्य जश्चत्वेन दकारः । तस्य
वा लोपः । तर्पति । ढप प्रीणने । लघूपधगुणः (७३१८६) । तकारो दन्त्यः । पकार
ओष्ठ इति सावर्ण्याभावान्न लोपः । अत्र खरसूत्रे हे इति ।

६६ । उदात्तानुदात्तस्य स्वरितः (८११६६) ।

६७ । नोदात्तस्वरितोदयमगर्गकाश्रपगालवानाम् । (८११६७)

अत्र नोदात्तस्वरितोदयसूत्रे उदयग्रहणं मङ्गलार्थम् । आकारणं त्रिमङ्गलमिदम् ।
आदौ वृद्धिरादैर्जति (११११) वृद्धिशब्दः । मध्ये शिवशमरिहस्य कर इति (४१११३३)
शिवशब्दः । अनोदयशब्द इति ।

६८ । अ अ इति (८११६८) ।

आद्यो विवृतो द्वितीयः संवृतः । विवृतोऽकारः प्रयोगेषु संवृतो भवतीति । तत्तत्-
कार्यार्थं विवृतः । ननु तस्य तथा प्रयोगः । अपितु विवृतत्वेनाव्येनाकारेण ह्रस्वेनात्र दीर्घ-
ज्ञतयोर्ग्रहणं नेष्ट्यते । विश्रुष्टगुणवत् उच्चारणसामर्थ्यात् उदयग्रहणात्पूर्वतमानादा ।
अकाररूपेणोदयो यः स संवृतो भवतीति वा । त्रिपाद्यामसिद्धाधिकारे संवृतत्वविधानं
तस्यासिद्धत्वाद् दीर्घत्वादिकार्यार्थमिति मन्त्रेयः । वृच्च इति । विसर्गनिकटेऽपि संवृतो-
ऽयमकारः । सिद्धिरिति । अनेन वृत्तिवृत्ता मङ्गलं सूचितम् । अशब्दो विष्णुवाचक
इत्युच्चारणादेव सर्वं सम्यग्मम् । काशिकेति । काशयति प्रकाशयति स्मार्थमिति काशिका
जयादिब्यविरचिता वृत्तिः । काश्यां भवा वा । भागवृत्तिर्भूतुंहरिणा ओधरसेन-
नरेन्द्रादिष्टा विरचिता । तयोर्वृत्तयोर्मेतं व्याख्यातुं प्रतिपादयितुं यदि धीः प्रतिभा वर्त्तते
तदेयं भाषावृत्तिः विचिन्त्यतामिति श्लोकार्थः । विजोक्त्यवामिति च कचित् पाठः । कचित्
काशिकार्थः, कचिद् भागवृत्तार्थो मया प्रकाशितः । न खमतिचास्यत्यादेवाभ्यामन्यत् किमपि
विवृतमिति भाव इति

भाषावृत्तार्थविवृतावष्टमाध्यायसङ्गतः ।

चतुर्थी विवृतः पादः श्रीहृष्टिधरशर्मणा ॥ १ ॥

इति श्रीहृष्टिधरचक्रवर्त्तिकता भाषावृत्तार्थविवृतिः समाप्ता । श्रीरामः । श्रीः ।

The so-called quotations in the commentary "from the Maha-bhasya" will often be found either wrong or altogether non-existent and hence probably given on hearsay (A A). If they were not the foolish manipula-

(A A) Sristidhara's attempt to explain पट्टिकोपाध्याय in पट्टिकोपाध्यायः शिष्याय कर्णचपेटामदान्, probably in imitation of खड्गिकोपाध्याय सख्ये चपेटां ददाति (महाभाष, 1.1.1-) is curious (vide our note on 1. 4. 32). He had, it seems, no महाभाष

tions of the Scribes, the conclusion is irresistible that the acquaintance of Sristidhara's countrymen with the Mahabhasya had dwindled at the period to nothing. In fact a few centuries back the king Lakshmana-sena had been, if Sristidhara is to be believed, tired of the Vedic portions of Panini's Grammar. Purushottama too helped him in keeping them away from the people as much as he could. Thus the Bengalis generally neglected and ceased from studying the Astadhyayi (BB) and the Mahabhashya. The Vedic Sutras of the former were unknown to them. This state continued for a pretty long time. Even a few decades ago, the Bengali pundits were unable to

by him, while composing his Vivriti. In fact he based his book on the Nyasa (or the काशिकाविवरणपञ्जिका by जिनेन्द्रबुद्धि) । So he says—

न्यासशब्दार्थतात्पर्यपूर्व्यालोचनशालिभिः ।

वीक्ष्योऽयं करुणावह्निः कृतिभिर्मे परिचयः ॥ १ ॥ इति ।

Some read here वीक्ष्यः for वीक्षः । The Nyasa was most likely the first of the commentaries on the Kasika Vritti. (*Vide* the Introduction of our edition of the Nyasa published by the V. R. Society, Rajshahi).

(BB) There were of course some exceptions e.g. Brihaspati (बृहस्पति) the celebrated Rayamukuta (रायमुकुट), Raghunatha Siromani (रघुनाथशिरोमणि) of the Didhiti (दिक्षितमणिदीक्षिति), Kulluka-Bhatta (कुल्लुकभट्ट) the commentator of the Manu-Samhita (मनुसंहिता) &c... The Raya-Mukuta wrote a commentary, entitled the Padachandrika on the Amarakosha. He had shown in it a profound knowledge of the Astadhyayi, though some subsequent writers on Amarasimha occasionally carped at him. That the Raya-Mukuta was a Bengali is clear from the following statements quoted from the Padachandrika.

“न्योतिषान्मणिपुञ्जमञ्जु खरुचं द्वारं ज्वलतकुण्डलेः

रत्नौषच्छुरिता दशाङ्गुलिजुषः शोचिषतीरुमिकाः ।

यः प्राप्य विरदोऽपरोऽकनकस्रगैरविन्दन् दया-

च्छवेनै स्तुरगेथ रायमुकुटामिख्यामिख्यायतीम् ॥१॥

यत्पुत्रा यत्पत्निसौख्यमणयो विश्वासरावादयः

ख्याता दिग्जयिनामपोह जयिनो लोके कवीन्द्राय ये ।

ब्रह्माख्यानरपादपादिसहितं येऽनुस्तुतापुरुषं

तत्तद्व्यवस्थेयमिति ज्ञातः कृष्णो ग्राह्यो मे ॥ ३ ॥

construe and explain the hymns of the Rig-Veda and the Aphorisms of Panini's Grammar, especially those on accents. This retrogression dated probably from the 16th century A.D. Oh ! for its utter vanishment from Bengal.

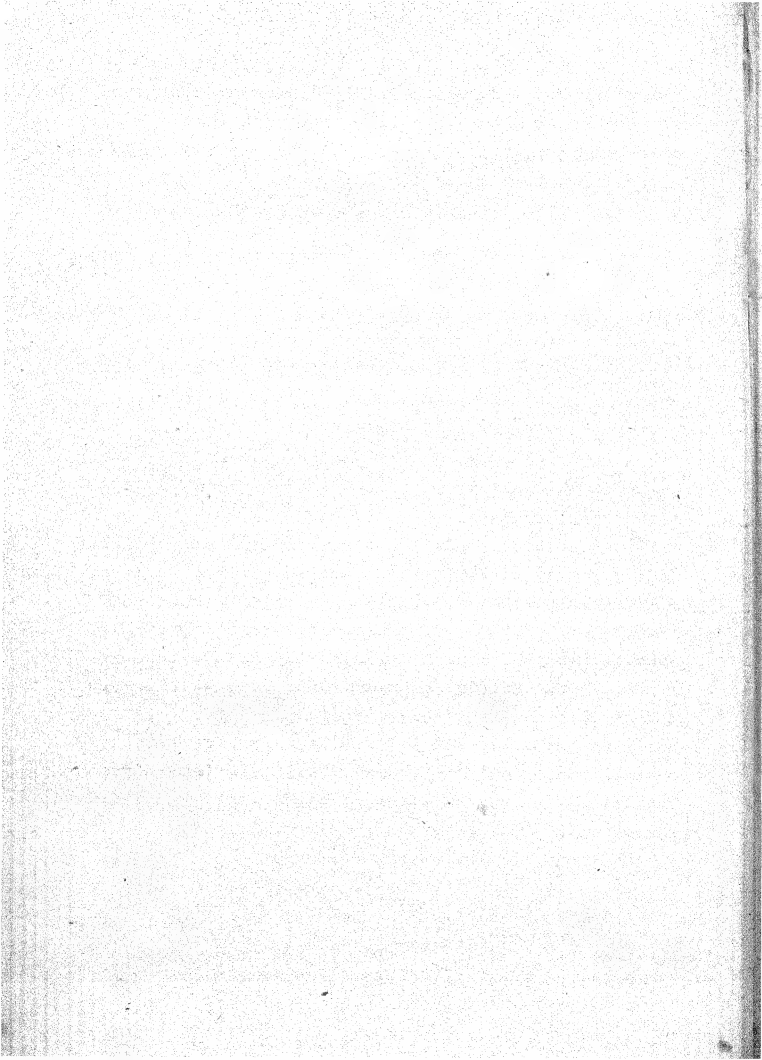
SRISH CHANDRA CHAKRAVARTI.

पुण्यां पण्डितसावर्भौमपदवीं गौडवनीपार्थिवान्
यः प्राप्तः प्रथितो ब्रह्मस्यतिरिति आज्ञोक्ताचक्षति ।
कोषस्यासरनिर्भितस्य विविधव्याख्यानदीक्षागुरुः
सानन्दं पदचन्द्रिकां स कुरुते टीकाभिन्नां कीर्तये ॥८॥
इयं षोडशटीकार्यसारमादाय निर्मिता ।
अतोऽभिखिलोऽर्थोऽस्यां न हेयः सहसा बुधैः ॥९॥

And again—"इति महिनापनीय-कविचक्रवर्ति-राजपण्डित-पण्डितसावर्भौम-पण्डितबुद्धासणि-महाचार्य-रायमुकुटमणि-श्रीमदब्रह्मस्यतिरिक्तायामसरकोषपञ्चिकायां पदचन्द्रिकायां लिङ्गाद्विशेषवर्गः समाप्तः । समाप्ता चैयमसरकोषपञ्चिकेति ॥"

The age of the Pada-Chandrika is ascertained from the incidental mention of a date viz : year 4532 of the Kali-Yuga (कलियुग), that is, 1353 Saka which corresponds with 1431 A.D. There is a complete MS. of it, in the Varendra Research Society, Rajshahi, which appears to have been copied out within fifty years of its composition, viz : in 1396 Saka, i.e. 1474 A.D. The गौडवनीपार्थिव mentioned by the Raya-Mukuta appears to have been Jadu (यदु) or Jalaluddin Mahammed Shah who reigned over Bengal from about 1414 A.D.

to 1431 A.D. He was a son to Raja Gonesha (राजा गणेश or कंसनारायण) who was called Kanas (कंस) by the Mahomedan Historians. Raja Gonesha reigned from 1409 A.D. to 1414 A.D. Jadu was succeeded by his son Samas-uddin Ahmedsha who reigned from about 1431 A.D. to 1442 A.D.

अथ

महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृता

भाषावृत्तिः ।

नमो बुद्धाय भाषायां यथाविमुनिलक्षणम् ।

पुरुषोत्तमदेवेन लघ्वी वृत्तिर्विधीयते ॥ १ ॥

अथ शब्दानुशासनम् । लौकिकानां प्रकृतिप्रत्ययविभागपरिकल्पनया सामान्यविशेषवता च लक्षणेन । गत्यन्तराभावात् । वर्णानामुपदेशः क्रमसन्निवेशानुबन्धासञ्जनार्थः । तदुभयं संज्ञार्थम् । संज्ञा च (1) लाघवेन शास्त्र-प्रवृत्त्यर्था । अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः ।

अथ प्रत्याहारसूत्राणि ।

१ । अइउण् । २ । ऋ८क् । ३ । एओङ् । ४ । ऐऔच् ।
५ । ह्यवरट् । ६ । लण् । ७ । जमडणनम् । ८ । भभञ् । ९ । षठधष् ।
१० । जवगडदश् । ११ । खफछठथचटतव् । १२ । कपय् । १३ । शषसर् ।
१४ । हल् इति प्रत्याहाराः ।

अकारादीनेतान् वर्णान् क्रमेणोपदिश्यान्ते णकारादीनित्संज्ञकान-
नुवन्नाति । प्रत्याहारार्थम् । तत्र णकाराद्यैश्चतुर्दशभिरनुबन्धैर्यथाक्रमम्—

एकं त्रीणि पुनश्चैकं चत्वार्येकं त्रयं त्रयम् ।

एकं द्वे षट् तथैवैकं चतुः पञ्च षडेव च ॥ १ ॥ इति ।

अण् । अक् इक् उक् । एङ् । अच् इच् एच् ऐच् । अट् । अण् इण्
यण् । अम् यम् डम् । यज् । भष् भष् । अश् हश् वश् भश् जश्
पुनर्वश् । छव् । यय् मय् भय् खय् । यर् भर् खर् चर् शर् । अल्

(1) सा च लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्येति पाठान्तरम् । तत्र संज्ञार्थमित्यत्र गुणोभूतः संज्ञाशब्दः सैवनेन प्रत्यवच्छिद्यते । गुणोभूतस्यापि प्रत्ययसंज्ञायासादी समयैवात् ।

हल् वल् रल् भल् शल् इत्येकचत्वारिंशत् प्रत्याहारा भवन्ति । उरण्
रपरः (१।१।५१) । चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः (८।४।४८, वार्त्तिकम्) ।
अमन्ताड्ड (उष्णादि, १।१११) इत्येतैश्चतुश्चत्वारिंशदिति ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ॥ १।१ ॥

१ । वृद्धिरादैच् ।

आदैकार ओकारश्च वृद्धिसंज्ञकाः स्युः ।

२ । अदेङ् गुणः ।

अदैकार ओकारश्च गुणसंज्ञकाः स्युः ।

३ । इको गुणवृद्धौ ।

अनुक्तस्थाने ये गुणवृद्धौ ते इक एव स्थाने वेदितव्ये । सार्वधातुकार्ध-
धातुकयोरित्त्वङ्गस्य (७।३।८४) गुणो भवति । चेता । होता । स्तोता ।
भविता । तरिता । सिचि वृद्धिः (७।२।१२) परस्मैपदेषु । अचैषीत् । अहौषीत् ।
अस्तावीत् । अलावीत् । अकार्षीत् । कथं द्यौः पन्थाः सः ? गुणवृद्धि-
शब्देनानभिधानात् ।

४ । न धातुलोप आर्धधातुके ।

धात्वैकदेशो धातुः । धातुलोपनिमित्त आर्धधातुके ये गुणवृद्धौ प्राप्नुत
स्ते न स्तः । लोणुवः । पोणुवः । मरीचजः । पचाद्यचि यङो लुक् ।
इक इत्येव । अभाजि । रागः ।

५ । कङिति च ।

किति ङिति च निमित्ते ये गुणवृद्धौ प्राप्नुतस्ते न स्तः । किति चितम् ।
सुतम् । भुक्तम् । कृतम् । मृष्टः । ङिति चितुतः । चित्वन्ति । कृतः । कृतवन्ति ।

मृष्टः । मृजन्ति । ममृजुः । कथं मार्जन्ति ममार्जुः ? मृजे रजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते (२) । व्यवस्थितविभाषया नित्यं तुन्द-परिमृजः (३) ।

६ । दीधीवेवौटाम् ।

दीधीवेव्यौ छान्दसौ । इटो गुणो न स्यात् । अकणिषम् । अरणिषम् । लुङि मिपि लघूपधगुणो (७।३।८६)ऽत्र निषिद्धः ।

७ । हलोऽनन्तराः संयोगः ।

संलग्ना हलः संयोग इत्युच्यन्ते । अग्निरिति गनौ । स्त्रोति सतराः ।

८ । मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ।

मुखसहितया नासिकया यो वर्ण उच्चार्यते सोऽनुनासिकसंज्ञकः स्यात् । अँ । आँ । ओँ । ङञ्जनमाः । दधिँ । (४)

९ । तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ।

तुल्यमास्यं तात्त्वादिस्थानं प्रयत्नः स्पृष्टतादिष्व येषां तेऽन्योन्यं सवर्णसंज्ञकाः स्युः । वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः । अचः सस्यानाः । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः (८।४।५८) । शङ्किता । कुण्डिता । अकः सवर्णे दीर्घः (९।१।१०१) । दण्डायम् । खटायम् ।

(क) ऋकार एकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्या । (५)

(२) एतत् भाष्यकारेणान्यदीयमतत्वेनेको गुणवृद्धी (१।१।१) इत्यनौपन्यस्तम् । तथाच—“इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिभारभक्ते परिमृजन्ति परिमार्जन्ति परिममृजन्तुः परिममा-र्जन्तुरित्याद्यर्थम् ।” इति । संक्रामतो गुणवृद्धौ अस्मादिति संक्रमः कृडित्प्रत्यय इत्यर्थः ।

(३) दुर्बलवृत्तावप्यत्र व्यवस्थितविभाषाश्रिता । भेदेयचित्तस्तु धातुप्रदीपे तुन्दपरिमृजं स्तुन्दपरिभाजं इत्युभावेव दर्शितवान् । वस्तुतस्तुभावेव स्तः । अतएवावेवो मृजति भिदादिपाठादङ् गणपाठ्यादेव वृद्धाभावे इत्याह ।

(४) अणोऽप्रगल्भस्यानुनासिक (८।४।५७) इत्यनेनात्रावसानेऽप्रगल्भस्य दधिशब्दस्याणोऽनुनासिकत्वं वा भवति ।

(५) Instead of attaching star marks to the *varṣikas*, we have numbered them under the aphorisms to which they belong, with letters (क). (ख). (ग).

होह् एकारो होतृकारः । एकारो दीर्घो नास्तीति ऋकारः ।

१० । नाज्भलौ ।

अज्भलौ परस्परं सवर्णसंज्ञकौ न स्तः । दण्डहस्तः । दधि शीतम् ।
विपाशो मत्स्यः । आनडुहं चर्म । यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपो न भवति ।

११ । ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् ।

ईदूदेकारान्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । अग्नी इमौ । वायू अत्र ।
खट्वे इह । पचेते इह । मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्येके । इवार्थे
वकारोऽयमित्यन्ये । (६) मणीव । दम्पतीव ।

१२ । अदसो मात् ।

अदसो मकारात् परमीदूदेत् प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । अमी अत्र । अमू
आसाते । मादिति किम् ? अमुकेऽत्र । अदसः किम् ? शस्यत्र ।

१३ । शे ।

शे इति सूत्रं छन्दोभागः सुपामादेशः (७।१।३६) ।

१४ । निपात एकाजनाङ् ।

एको योऽङ् निपातः स प्रगृह्यसंज्ञकः स्यात् । अ अपकर्ष । उ उत्तिष्ठ ।
आ एवं मन्यसे । आ एवं किलैतत् । अनाङ् किम् ? आ उष्णमोष्णम् ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं छितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ १ ॥

&c...The students are to understand that they come from काव्यायन and when quoting them, they are to supply after those vartikas, either the words इति वाच्यम् or इति वक्तव्यम् or इत्युपसंख्यानम् if not already supplied, to show that they belong to him.—The गण sutras are marked here as (१), (२), (३), &c...

(६) तथाहि कादम्बरखण्डितदलानि पङ्कजाणीति प्रशस्तिखिलागिर्विशिष्टलज्जानि श्रौपतिवृत्तम् ।
कुचौ गिरीवाचलकन्याया इति छट्टिधरवृत्तम् । नैषधे च—

‘स्फुटीत्प्रलाभ्या मलिदम्पतीव तद्विधोषनाभ्यां कुचकुड्मलाशया ।

निपत्य विन्दू इदि कञ्जाविविधौ मणीव गौक्षी शरणी विरेजतः’ ॥ १ ॥ इति ।

१५। ओत् ।

ओदन्तो यो निपातः स प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् । ओहो अहम् । (७) उताहो इति ।

१६। सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्थे ।

सम्बुद्धावोदन्तं शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञं स्यादितौ परे । भानो इति । अन्येषां भानविति । सम्बुद्धौ किम् ? गवित्ययमाह । अनार्थ इत्येकवृत्ता-
(८) वुपयुक्तम् ।

१७। उजः ।

उज् इतौ शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् । उ इति । अन्येषां विति ।

१८। जँ ।

उज इतौ जँ (९) चादिश्यते शाकल्यस्य मतेन । जँ इति । उइति । अन्येषां विति ।

१९। ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ।

ईदूतौ चेति सूत्रच्छन्दोभागः । (१०) उक्तं प्रगृह्यम् ।

(७) 'ओहो अहं' नमो मङ्गं यदुक्तं सुमध्यया ।

उक्तास्य नयने दीर्घे साकाङ्गमहसौचितः" ॥ १ ॥

इति नास्त्वतीविजयकाव्ये आस्त्वतीदर्शनीचरं कृष्णस्थितिः ।

अहो अहोभिर्महिमा हिमागमेऽप्यभिप्रपेदे प्रति तां स्मरार्हिताम् ।

तपसुर्पुर्णावपि मेदसाश्चरा विभावरीभिर्विभरास्त्वविरे ॥ १ ॥ इति नैषधीये ।

(८) एकवृत्तौ साधारणवृत्तौ वैदिके लौकिके च विवरणे इत्यर्थः । "एकवृत्ताविति काशिकायां वृत्तावित्यर्थः । एकवृत्तस्य सुखाद्येलात् काशिकायां सुखावृत्तौ । कन्दस्यपि व्याख्यानादिति भावः । भागवत्तत्त्वार्थस्य वा । सा हि इयो विवरणकर्त्री"ति भाषावृत्त्यर्थविवृतौ सृष्टिपरचक्रवर्ती ।

(९) अनुनासिकफलानु यरीऽनुनासिकेऽनुनासिको (८।१।४५) वेति पाणिनिानुनासिकत्वम् । यथा यदितम् इति पठसि । पञ्चे यदितम् इति पठस्येति । एवं वाङ् इति वाङ् इति वा । अङ् इति अङ् इति वा । हिङ् इति हिङ् इति वा । कङ् इति कङ् इति वा । प्रगृह्यत्वे ङाचि परत एव संहिता-प्रतिषेधः ।

(१०) अन्ये खेत्तव मन्थने । तथाहि भट्टोजिः—“न चायं योगश्चान्दसत्ताविधानासिद्धाद्वारणानां दक्षलादिति वाच्यम् । सुनिवर्त्योक्तिं विनाकादिक्रिया चान्दसत्तकल्पनेऽतिप्रसङ्गात् । लोके प्रगृह्यत्वं न

२० । दाधा घृदाप् ।

दाब्दाद्दोदेडो धाज्धेटौ च घुसंज्ञकाः स्युः । प्रणिददाति ।
प्रणिदधाति । अदाबिति किम् ? दाब्दैपो मां भूत् । दातं धान्यम् । अवदातं
वस्त्रम् ।

२१ । आद्यन्तवदेकस्मिन् ।

असहये आद्यन्तवत् कार्यमतिदिश्यते । वलादेरिट् । अलाविषुः ।
अजादावियडुवडौ । अयौ । भुवौ । अन्तवत्त्वेऽजन्ताद् यत् । अध्येयम् ।
व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति (११) वक्तव्यम् । एकाचो हे प्रथमस्येति (६।१।१)
बहुव्रीहिं वक्ष्यति । स यथेह जजागार तथा इयाय । आर । आदेशप्रत्यय-
योरिति (८।३।५६) षत्वं वक्ष्यति । यथेह पक्ष्यति तथाऽपाचीत् ।

२२ । तरप्तमपौ घः ।

एतौ घसंज्ञकौ स्याताम् । कुमारितरा । कुमारितमा । गौरितमा ।
घरूपेति (६।३।४३) क्लृप्तः ।

२३ । बहुगणवतुडति संख्या ।

बहुगणौ प्रचुरायौ । वतुडती प्रत्ययौ । एते संख्यासंज्ञाः स्युः । बहुकृत्वः ।
गणकृत्वः । गणशः । तावत्कृत्वः । कतिधा ।

२४ । षान्ता षट् ।

२५ । डति च ।

षकारनकारान्ता संख्या डतिप्रत्ययान्ता च षट्संज्ञा स्यात् । षट्सन्ति
पश्य वा । पञ्च सप्त नव दश पुरुषाः । एकादश । अष्टादश । कति सन्ति ।
कति पश्य । षड्भ्यो लुगिति (७।१।२२) जश्शसो लुक् ।

भवतीत्यभिप्रेत्ये प्रसाधानुपलभाच्च । इति (शब्दकोशे) । यत्र निषिद्धं तदनुमतमेवेति यद्यी आसक्तौ वातप्रमी
आपतति शरः पपी उदिते पठिष्यति शिष्य इत्यादौ भवितव्यमेव प्रकृतिभावेन । यान्यनेनेति यद्यो मुंक्तिपथोऽन्वो
वा । पिवति रसान् पाति वा लोकमिति प्रपीः सृष्टिः । वातं प्रमिसौत इति वातप्रमौर्मुगविशेषः । यापी किहू
चेति (लण्, १।४२२) वातप्रमौरिति (लण्, ४।४४१) साङ्गश्च ईप्रत्ययेन श्रयीः पपीवातप्रमौरिति । तस्य डौ
सवर्णदोषाद यद्यो पपी वातप्रमी इति स्युः । तत्पथोने ऽचि भाषाध्यामप्यनेन प्रकृतिभाव इत्यर्थः ।

(११) व्यपदेशो विशिष्टकथनं तादृशेण निर्देश इति यावत् । तस इतिरूपार्थे । व्यपदेशी । संवत् ।

२६ । तत्तवतू निष्ठा ।

एतौ निष्ठेत्युच्येते । भिन्नः । भिन्नवान् ।

२७ । सर्वादीनि सर्वनामानि ।

सर्वप्रभृतीनि सर्वनामसंज्ञकानि स्युः । सर्वस्मै सर्वस्मात् । विश्वस्मै विश्वस्मात् । उभशब्दो नित्यद्विवचनटाडविषयः । उभयोऽन्यत्र । उत्तर उत्तम इतर अन्य अन्यतर । अन्यपर्यायस्त्वत् त्व । नेम अर्धपर्यायो नेमभिन्नः । सम सिम पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर त्वद् तद् यद् एतद् इदम् अदम् एक द्वि युष्मद् अस्माद् भवतु किम् ।

२८ । विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ।

दिग्बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञा वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै ।

२९ । न बहुव्रीहौ ।

बहुव्रीहौ सा संज्ञा नास्ति । प्रियविज्ञाय देहि । स्नेभावो न भवति । त्वत्कपिष्ठको मत्कपिष्ठकः । कुत्साद्यर्थे प्राक् टेरकञ् न भवति (५।३।७१) । प्रागिवात् क (५।३।७०) एव भवति ।

३० । तृतीयासमासे ।

अत्र सर्वनामसंज्ञा नास्ति । मासपूर्वाय देहि । पुनः समासग्रहणाद् वाक्येऽपि । मासेन पूर्वाय ।

३१ । द्वन्द्वे च ।

द्वन्द्वे सा संज्ञा नास्ति । पूर्वापराणाम् । कतरकतमानाम् ।

३२ । विभाषा जसि ।

द्वन्द्वे जसि सा संज्ञा वा स्यात् । कतरकतमे कतरकतमाः ।

३३ । प्रथमचरमतयाल्पाङ्कतिप्रयनेमाश्च ।

एते जसि वा सर्वनामानि स्युः । प्रथमे प्रथमाः । चरमे चरमाः । तयप् । हितये हितयाः । हये हयाः । (१२) अल्पे अल्पा इत्यादि ।

३४ । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम-
संज्ञायाम् ।

इमानि जसि वा सर्वनामानि स्युः । पूर्वे पूर्वाः । परे पराः । व्यवस्थायां
किम् ? दक्षिणाऽऽत्ताः । प्रवीणा इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् ? उत्तराः कुरवः ।

३५ । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ।

जसि स्वं वा सर्वनाम स्यात् । स्वे गावः । स्वा गावः । अज्ञातिधना-
ख्यायाम् किम् ? स्वा ज्ञातयः । प्रभूताः स्वा दीयन्ते ।

३६ । अन्तरं वह्निर्योगोपसंव्यानयोः ।

अन्तरं जसि वा सर्वनामसंज्ञं स्यात् । वह्निर्योगि । अन्तरे अन्तरा वा
गृहाः । ग्रामवाद्या इत्यर्थः । उपसंव्यानमधोवस्त्रम् । अन्तरे अन्तरा वा
शाटकाः । परिधेया इत्यर्थः ।

(क) अपुरीति वक्तव्यम् । अन्तरायां पुरि वसति । संवादिवात् प्राप्तेः ।

(ख) वाप्रकारणे तीयस्य डित्सूपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्वितीयस्मै
द्वितीयाय ।

३७ । खरादिनिपातमव्ययम् ।

खरादयो निपाताश्चाव्ययमित्युच्यन्ते । खर् । प्रातर् । अन्तर् । उच्चैस् ।
नीचैस् । दिवा । वह्निस् । स्वयम् । मृषा । हे । है । स्वाहा । स्वधा । अहा ।
कम् । शम् । सार्धम् । समम् । सह । शुभम् । स्वस्ति । अस्ति । आभीक्ष्ण्ये
निपाताः । च । वा । इव । वै । एव । इह । इति । इह खरादयो
वाचकाश्चादयो द्योतका इति भेदः ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥

३८ । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ।

सर्वा विभक्तिर्यतो नोत्पद्यते स तद्धितोऽव्ययं स्यात् । ततः । यत्र ।

विभाषावादिनि यासकारः । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् पूर्वविवृतिवैधादेति हरदत्तः । विभक्तिनिरपेक्षले-
खान्तरकत्वादिति भट्टिनिः ।

विना । नाना । तसिलादिरेधाच्पर्यन्तः । कत्वसुच् सुचौ । शस्तसी । डाच् ।
थमुयालौ । दार्हिलौ । चुरथाः । किमेत्तिडव्ययवादाख्यप्रकर्षे (५।४।११) ।
किन्तराम् । वतिः । ब्राह्मणवत् ।

३६ । कृन् मेजन्तः ।

मान्तः कृदव्ययं स्यात् । कर्त्तुम् । खादुंकारम् । स्वपोषम् पुष्टः ।
ईहाच्चक्रौ । एजन्तः कृच्छान्दसः ।

४० । क्तातोसुन्कसुनः ।

क्तान्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । प्रकृत्य । तोसुन्कसुनौ क्छान्दसौ ।

४१ । अव्ययीभावश्च ।

अव्ययीभावो नाम समाप्तोऽव्ययं स्यात् । उपाग्नि प्रत्यग्नि । इह सुगिव
संज्ञाप्रयोजनम् । नाकजादिरिति स्मृतिः । उक्तमव्ययम् ।

४२ । शि सर्वनामस्थानम् ।

४३ । सुङ्गपुंसकस्य ।

जश्रशसोः शि (७।१।२०) रनपुंसकस्य सुट् च सर्वनामस्थानमुच्यते । शि ।
कुण्डानि । दधीनि । सुट् । राजा । राजानौ । राजानः । राजानम् ।
राजानौ । सीमा । सीमानौ । अनपुंसकस्य किम् ? सामनी । धामनी ।

४४ । नवेति विभाषा ।

नवाशब्दयोरर्थौ विभाषासंज्ञः स्यात् । निषेधेन समीकृते विषये विकल्पः
प्रवर्त्तते । उभयत्र विभाषाप्रयोजनम् । यथा विभाषा श्वेः (६।१।३०)
संप्रसारणम् । शुशाव शिश्वाय । शुशुवतुः शिश्वियतुः ।

४५ । इग् यणः संप्रसारणम् ।

यणः स्थाने भूतो भावी वा य इक् स संप्रसारणमुच्यते । इष्टम् । उत्तम् ।
गृहीतम् । औह्यत । औयत । अथ षष्ठीनिर्देशमधिकृत्याह—

४६ । आदयन्तौ टकितौ ।

षष्ठीनिर्दिष्टस्य आदिष्टिद् भवति । अन्तः किद् भवति । लविता ।
भीषयते ।

४७ । मिदचोऽन्यात् परः ।

अचां मध्येऽन्यादचः परो मिद भवति । पर्यासि । सिञ्चति । रुणद्धि ।

(क) मसृजरन्यात् पूर्वं तुममिच्छन्ति । अनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् ।
मङ्गता । मग्नः ।

४८ । एच इगु प्रस्वादेशे ।

एचः स्थाने ऋस्वादेश इगेव भवति । अतिरि कुलम् । अतिनु कुलम् ।
उपगु ।

४९ । षष्ठी स्थानेयोगा ।

अयोगा अव्यक्तसम्बन्धा षष्ठी स्थाने वेदितव्या । अस्तेभूः (२।४।५२) ।
भविता । ब्रुवो वचिः (२।४।५३) । वक्ता । अयोगा किम् ? ऊदुपधाया गोहः
(६।४।८८) । उपगूहयति । निगूहयति ।

५० । स्थानेऽन्तरतमः ।

स्थाने प्राप्यमाणानां सदृशतम आदेशः स्यात् । अकः सवर्णे दीर्घः
(६।१।१०१) । लताग्रम् । कण्ठयोः कण्ठ एव दीर्घः । अर्थतः । तरुण-
युवतिः । तरुण्यर्थेव पुंवदुच्यते । गुणतः पाकस्त्रागो रोगः । अल्पप्राण-
योरघोषघोषवतोस्तादृगेव कुत्वम् । प्रमाणतः । असुषै । अमूभ्याम् । ऋस्व-
दीर्घयो स्तत्प्रमाण एवोकार उकारश्च स्यात् । स्थानग्रहणं स्थानार्थगुणप्रमाणेषु
स्थानान्तर्यं वलीयो यथा स्यात् । चेता स्तोता । प्रमाणान्तर्यादकारो
मा भूत् । तमङ्ग्रहणं बहुष्वन्तरेष्वन्तरतमो यथा स्यात् । वाग्धसति । त्रिष्टुब्
भसति ।

५१ । उरण रपरः ।

ऋवर्णस्य स्थानेऽण् रपरो भूत्वा प्रसजति । कर्त्ता । किरति । हैमातुरः ।
कारकः । खटुर्थः । तवल्कारः ।

५२ । अलोऽन्यस्य ।

आदेशोऽन्तस्थालः स्थाने वेदितव्यः । इद गोण्याः (१।२।५०) । पञ्च-

गोणिः । हन स्त च (३।१।१०८) । ब्रह्महत्या । राज्ञः क च (४।२।१४०) ।
राजकीयः । रुहः पः (७।३।४३) । रोपयति ।

५३ । डिच्च ।

डिच्चादेशोऽन्त्यस्यालः स्थाने स्यात् । आनङृतो ङन्वे (६।३।२५) ।
मातापितरौ । अनङ् सौ (७।१।८३) । सखा । कर्त्ता । तातङो डिच्चसामर्थ्यान्
नायमन्तविधिः स्मृतः । कुरुतात् ।

५४ । आदेः परस्य ।

परस्य कार्यमुच्यमानमादेरलः प्रत्येतथ्यं यत्र पञ्चमीनिर्देशः । ईदासः
(७।२।८३) । आसीनः । अलोऽन्त्यस्या- (१।२।५२) पवादोऽयं योगः परत्वाद-
नेकाल्शिदित्यनेन (१।१।५५) बाध्यते । अतो भिस ऐस् (७।१।८) । वृक्षैः ।

५५ । अनेकाल्शित् सर्वस्य ।

अनेकालादेशः शिञ्च सर्वस्यैव स्थाने स्यात् । अस्तेभूः (२।४।५२) ।
भविता । छिट् स्तम्भयोरेशिरेच् (३।४।८१) । पेचे पेचिरे । जग्गसोः शिः
(७।१।२०) कुण्डानि । उक्ताः षष्ठीनिर्देशाः ।

५६ । स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ।

आदेशाः स्थानिवद् भवन्ति । ब्रूञ् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । धातोरिति
(३।१।८१) तव्यदादयः । आवधिष्ट । आङो यमङ्गन इत्यात्मनेपदम् (१।३।२८) ।
अनल्विधौ किम् ? वर्णविधौ मा भूत् । द्यौः पन्थाः सः । हलिति (६।१।६८)
न सुलोपः ।

(क) आहिभुवोरीट्प्रतिषेधो वक्तव्यः । आत्य । अभूत् । ब्रुव ईङिति ।
(७।३।८३) अस्तिस्मिचोऽष्टक इति (७।३।८६) च मा भूत् ।

५७ । अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ।

अल्विध्यर्थोऽयमारम्भः । नियमार्थो वा । अजादेशः परनिमित्तकः
पूर्वस्मिन् विधौ कर्त्तव्ये स्थानिवत् स्यात् । पठयति । लघयति । अवधीत् ।
टिलोपस्यातो लोपस्य च स्थानिवद्भावाद् वृद्धिर्न भवति ।

५८ । न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदौर्घज-
श्चर्विधिषु ।

एषु विधिष्वजादेशो न स्थानिवत् । पदान्ते कौ स्तः । आवादेशः स्यात् ।
द्विर्वचने दृष्टान्त मङ्गल । अनचि चेति (८।४।४७) द्विर्वचनं न स्यात् । वरे
वरच्यतो लोपे (६।४।४८) यायावरः । आतो लोप इति चेति (६।४।६४)
स्यात् । सवर्णविधौ असोरलोपः (६।४।१११) । शिष्टि पिष्टि । अनुस्वारस्य
ययि परसवर्णी (८।४।५८) न स्यात् । अनुस्वारे शिंषन्ति । पिंषन्ति ।
नश्चापदान्तस्य भलीत्यनुस्वारो (८।३।२४) न स्यात् । जश्चविधौ । अभ्यस्त-
स्याकारलोपः । धङ् । धङ्गम् । जश्चत्वं न स्यात् । चर्विधौ । गमहनेत्युप-
धालोपः (६।४।४८) । जञ्चतु जञ्चुः । खरि चेति (८।४।५५) चत्वं न स्यात् ।
अतः स्थानिवत्त्वं निषिध्यते ।

(क) स्वरदौर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत् ।

तत्रेह स्वरो नोदाक्रियते । दौर्घविधौ । अल्लोपोऽनः (६।४।१३४) ।
प्रतिदीप्ता । इलि चेति (८।२।७७) दीर्घा न स्यात् । यलोपे क्तिच्यतो लोपः
(६।४।४८) । कण्ठूतिः । वलि यलोपो न स्यात् । लोपः किम् ? वायुः ।
यणादेशः स्थानिवदेव । अतो वलि यलोपो न भवति ।

(ख) क्लिगुपधात्वचङ्परनिर्जासकुत्वषलेषु न स्थानिवत् ।

लावयतेः पावयतेश्च क्लिप् । लीः । पौः । कौ लुप्तं न स्थानिवदिति
णिलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधादूट् (13) । लुक्—आमलकं फलम् । मयट् ।
फले लुक् (४।३।१६३) । लुक् तद्धितलुकीति (१।२।४८) स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ
तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद् यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपो न भवति ।
उपधात्वे—पारिखीयम् । चातुरर्थिकाणन्ताद् यस्येति चेति (६।४।१४८)
लोपस्य स्थानिवत्त्वात् खोपधाच्चः (४।२।१४१) । चङ्परङ्गस्वत्वे । अवीवदद्
वीणां परिवादकेन । प्रथमस्य णिचोऽस्थानिवत्त्वाण् णौ चङीति (७।४।१)
ङ्गस्वत्वम् । एवं पापच्यतेः पापक्तिः । पाचयतेः पाक्तिः । यायज्यतेर्यायष्टिः ।

याजयते यांष्टिरिति । अल्लोपणिलोपयोः स्थानिवत्त्वनिषेधाज् भलीति कुत्वषत्वे भवतः ।

५६ । द्विवचनेऽचि ।

द्विवचननिमित्तेऽच्चजादेशः स्थानिवद् भवति । स्थानिरूपिणावतिष्ठते । क ? द्विवचन एव कर्त्तव्ये । कृते द्विवचने पुनरादेशरूपं नटवद् गृह्णाति । पपतुः पपुः । जघ्नतु जङ्घुः । जक्षतु जङ्क्षुः । अतो लोपस्य (६४१४८) गमहनेत्युपधालोपस्य (६४१८८) च स्थानिवत्त्वादेकाचो द्विवचनं सिध्यति । विनाय लुलाव । आयावोः स्थानिवत्त्वान् नैलौशब्दौ द्विरुच्येते । अचीति किम् ? जेघ्रीयते । यङीत्त्वं न स्थानिवत् । उक्तः स्थानिवद्भावः ।

६० । अदर्शनं लोपः ।

प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् । राजा । भवान् । पचेरन् ।

६१ । प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ।

प्रत्ययादर्शनस्य तद्भावितस्य संज्ञात्रयं स्यात् । अदिप्रभृतिभ्यः शपः (२१४७२) अस्ति । जुहोत्यादिभ्यः श्लुः (२१४७५) । जुहोति । जनपदे लुप् (४१२८१) । अङ्गा वङ्गाः । द्वाङ्मगधेत्यण् (४१११७१) ।

६२ । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ।

लुमेऽपि प्रत्यये तद्धेतुकं कार्यं स्यात् । गोमान् । सर्वनामस्थाने लुम् । अहन् । अग्निचित् । अधोक् । सुप्तिङन्तं पदम् (११४१४) । अटणेट् । हलादौ टण्ह इमितीम् (७१३१८२) । इह प्रत्ययस्येत्यनुवृत्तौ पुनः प्रत्ययग्रहणं कृतञ्चप्रत्ययलोपे यथा स्यात् । प्रत्ययैकदेशलोपे मा भूत् । आग्नौयेत्यत्र सौयुट्सकारलोपे प्रत्ययलक्षणाभावाज् भलादित्वं नास्तीत्यनुनासिकलोपो न स्यात् । तल्लक्षणमिति च वाच्ये पुनः प्रत्ययग्रहणं वर्णाश्रयनिवृत्त्यर्थम् । तेन गवे हितं गोहितम् । रायः कुलं रैकुलमिति । अचीति प्रत्ययलक्षणाभावाद् वर्णाश्रया अवादयो न भवन्ति ।

६३ । न लुमताङ्गस्य ।

लुक्श्लुलुप्शब्दैर्लुमेऽङ्गस्य तत् कार्यं न स्यात् । मृष्टः । जुहुतः । गर्गाः ।

अपि यजि च गुणवृद्धौ न भवतः । राजपुरुषः । असौ भवन् न भवति ।
अहर्ददाति । अहर्भुङ्क्ते । रोऽसुपीति (८।२।६६) प्रतिषेधो न भवति । अङ्गस्य
किम् ? पञ्च । साम । पयः । समुदायस्य पदत्वं भवत्येव ।

(क) उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्तीति । परमवाचौ
परमश्वलिहौ परमगोदुहौ परमदण्डिनौ । समासेऽन्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य
पदत्वे कुत्वढत्वघत्वनलोपाः प्राप्ता न स्युः । अपदादिविधौ किम् ? दधिसेचौ ।
मधुसेचौ । सात्पदाद्यो (८।३।१११) रिति षत्वनिषेधो भवत्येव । सेचयतीति
सेक् ।

६४ । अचोऽन्यादि टि ।

अचां सन्निविष्टानां मध्येऽन्यो योऽच् तदादि टिसंज्ञं स्यात् । आताम् ।
आधाम् । आम्शब्दः । पटत् । दमत् । अच्छ्दः । पचे पचेते इत्यत्रान्ता-
दिवत्त्वं व्यपदेशिवद्भावात् ।

६५ । अलोऽन्यात् पूर्वं उपधा ।

उपान्यो वर्ण उपधोच्यते । पाचकः । शिष्टः । भेत्ता । नक्तकः ।

६६ । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।

सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं स्यात् । दध्युदकम् । मध्विदम् ।

६७ । तस्मादित्युत्तरस्य ।

पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य कार्यं स्यात् । पदात् पदस्य । ग्रामो वः । पुत्रो
नः । न पूर्वस्य । युष्माकं ग्रामः । अस्माकं पुत्रः ।

६८ । स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ।

शास्त्रे शब्दस्य स्वं रूपं ग्राह्यम् । नार्थः । अग्नेर्दक् (४।२।३३) आग्नेयम् ।
पावकादेर्न भवति । राज्ञः क च (१।२।१४०) । राजकीयः । नृपादेर्न
भवति । अशब्दसंज्ञा किम् ? टि घु घः । अर्थ एव गृह्यते । इह तु विभाषा
वृचस्पृगीति (२।४।१२) वृचन्यग्रोधं करुपृषतं स्वे पुषः (३।४।४०) स्वपोषं
रैपोषं गोपोषमित्यादौ विशेषग्रहणे पर्यायग्रहणे च यत्र आश्लेषः ।

६६ । अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः ।

अण् उदिच्च गृह्यमाणः सवर्णस्य स्वरूपस्य च ग्राहकः स्यात् । अस्य चो (७।४।३२) । खट्वीस्यात् । यस्येति च (६।४।१४८) । चौङिः । स्वरूपस्य च । शुक्लीकरोति । दाक्षिः । उदित् कु चु टु तु पु । अप्रत्ययः किम् ? सनाशं-सभिच्च उः (३।२।१६८) । अ सांप्रतिके (४।३।९) । इह प्रतीयते विधीयते भाव्यत इति प्रत्ययः । तन्निषेधाद् भाव्यमाणोऽण् सवर्णान् न गृह्णातीत्ययमर्थं इत्याहुः । तेन इदम इश् (५।३।३) अम् सम्बुद्धौ (७।१।९९) वलादेरित्यादौ (७।२।३५) च सवर्णाग्रहणम् ।

७० । तपरस्तत्कालस्य ।

तपरो वर्ण आत्मना तुल्यकालं ग्राहयति । अतो भिस ऐस् । (७।१।९) । वृत्तेः । नेह । खट्वाभिः । ऋत इद् धातोः (७।१।१००) । किरति । गिरति ।

७१ । आदिरन्त्येन सहेता ।

आदिर्वर्णोऽन्त्येनेता इत्संज्ञकेन सह मिलितो मध्यपतितानां वर्णानां ग्राहकः स्यात् स्वरूपस्य च । अण् । अक् । हल् । अच् । सुप् । तिङ् । सुट् । आप् । ढन् । कञ् ।

७२ । येन विधिस्तदन्तस्य ।

येन विशेषणेन विधिरुच्यते स तदन्तस्य ग्राहकः स्यात् । एरच् (३।३।५६) । इकारेण धातोरज्विधिरितौकारस्तदन्तं ग्राहयति । चयो जयः ।

(क) यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे । अचीत्यजादावियडुवडौ । श्रियौ । भ्रुवः । उक्तं ग्रहणकशास्त्रम् ।

७३ । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् ।

अचां मध्ये यस्यादिर्वृद्धिस्तद् वृद्धसंज्ञं स्यात् । वृद्धाच्छः (४।२।११४) । पाणिनीयम् । शैवीयम् । बौद्धीयं मतम् ।

(क) वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । देवदत्तीयाश्चात्रा देवदत्ता वा ।

(ख) गोत्रान्तादसमस्तवत् प्रत्ययो वक्तव्यः । वृद्धभारवाजीयाः । वृद्ध-
काश्यपीयाः । अजातौल्ललीयाः ।

७४ । ल्यदादीनि च ।

ल्यदादीनि वृद्धसंज्ञकानि स्युः । तदीयम् । इदमीयम् । अदसीयम् ।
युष्मदीयम् । मदीयम् । अस्मदीयम् । किमीयम् ।

७५ । एङ् प्राचां देशे ।

एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् प्राग्देशे (14) । एणीपचनीयो
ग्रामः । भोजकटीयो देशः । देशे किम् ? गोमत्यां भवा गौमता मव्याः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥११॥

समाप्तश्च पठमा पादः ।

(14) इदं व्याख्यानं जयादित्यसतातुसारि । भाष्यविरुद्धम् । प्राचामित्यनेन प्राचामाचार्याणामभि-
धानमिति कुण्डलिसमाश्रयेण भाष्यकारस्य व्याख्यानात् । तथाच कैयटः—“कुणिना प्राग्यङ्गमाचार्येन्द्रि-
शार्थं व्यवस्थितविभाषार्थेति व्याख्यातम् । अन्वेन तु प्राग्यङ्गं देशविशेषणं व्याख्यातम् । भाष्यकारस्तु
कुण्डलिनमश्रित्ययत् ।” इति । जयादित्येनानयोरपरं मतं गृहीतम् । युयमाणदेशविशेषणत्वे सम्भवाद-
व्यावृत्त्येन मतेनेत्यनेनान्वयो न कल्पनीय इति संसाधयः ।

अथ श्रीपुरुषोत्तमदेवकता

भाषावृत्तिः ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

१ । गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन् ङित् ।

एभ्योऽङ्गितः प्रत्यया ङिद्वद् भवन्ति । इडादेशो गाङ् । अध्वगौष्ट । अध्वगौष्टाः । “नाध्वगौद्धं ध्रुवं स्मृतीः ।” कुटादेः । कुटिता । पुटिता । कुटितुम् । पुटितुम् । संकुटितव्यम् । अङ्णित् किम् ? णिच् । कोटयति । घञ् । कोटः ।

(क) व्यचेः कुटादिब्रह्मनसीति वक्तव्यम् । विचिता विचितुम् । अनसि किम् ? असुन् । उरुव्यचाः ।

२ । विज इट् ।

विजेरिङादिप्रत्ययो ङित् स्यात् । उद्विजिता । उद्विजितुम् । “नायमुद्विजितुं कालः ।” उद्विजितव्यम् । “पुरुषादुद्विजितव्यमीदृशः” । कथ “मुद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते ?” ण्यन्तात् ।

३ । विभाषोर्णोः ।

ऊर्णोतिरिङादिप्रत्ययो वा ङित् स्यात् । प्रोर्णविता प्रोर्णुविता । प्रोर्णवितुम् प्रोर्णुवितुम् ।

४ । सार्वधातुकमपित् ।

अपित् सार्वधातुकं ङित् स्यात् । कुरुतः । कुर्वन्ति । चिनुतः । चिन्वन्ति । अपिदिति किम् ? करोति । करोषि । चिनोति । इह

पूर्वमपिदिति योगं विभज्य ङिच्च पिन्न भवतीत्यर्थमाहुः । तेन सुयादित्यत्र यासुटो ङित्वेन पित्वनिषेधात् स्त्रीतीत्येतद्गतो वृद्धिलुकि ङलीति (७।३।८६) पिति न वृद्धिः । ब्रूताद् भवानित्यत्र ब्रुव इण् न भवति ।

५ । असंयोगाङ्गिट् कित् ।

असंयोगान्ताद् धातो लिट् कित् स्यात् । चक्रतुश्चक्रुः । बिभिदतुर्बिभिदुः । द्रुदुवतुर्दुदुवुः । जुहुवतुर्जुहुवुः । जचतु रूचुः । असंयोगात् किम् ? “वलिर्वबन्धे जलधिर्ममन्धे ।” अपिदित्येष । विभेद ।

६ । इन्धिभवतिभ्याञ्च ।

आभ्यां लिट् कित् स्यात् । समीधे । बभूव । अत्रेभ्येऽन्धोविषयत्वाद् भुवो वुको नित्यत्वादाभ्यां किद्वचनानर्थक्यमिति भाष्यम् (15) । भाषा-यान्विन्येर्लिङ्याम् । समिन्धाञ्चक्रे । अत्रेष्टिः—ग्रन्थिअन्थिदन्धिस्वञ्जीनामिति जयादित्यः । श्रेयतुः । श्रेयुः । श्रेयतुः । श्रेयुः । देभतुर्देभुः । परिषस्वजे ।

७ । मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्ता ।

एभ्यः सेङ्गपि क्ता कित् स्यात् । मृडित्वा । मृदित्वा । गुधित्वा । कुषित्वा । क्लिशित्वा । उदित्वा । उषित्वा ।

८ । रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च ।

एभ्यः सेङ्गपि क्ता कित् स्यात् । संश्च । रुदित्वा रुददिषति । विदित्वा विविदिषति । मुषित्वा मुषुषिषति । गृहीत्वा जिष्टयति । स्वपिप्रच्छोः सन्नर्थं वचनम् । मुषुषति । पिष्टच्छिषति ।

९ । इको भल ।

इगन्ताद् धातो भल्लादिः सन् कित् स्यात् । चिकीर्षति । चिचीषति । भल्लिति किम् ? शिशयिषते । इकः किम् ? पिपासति । भल्लादेर्विधिर्नव-सूत्रगाम् ।

१० । हलन्ताच्च ।

हलन्तादिगुपधाज् भलादिः सन् कित् स्यात् । बिभित्सति । बुभुत्सते । दम्भेर्हल्यहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धम् । धीप्सति । धिप्सति ।

११ । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ।

हलन्तादिगुपधादात्मनेपदविषयी लिङ्सिचौ कितौ स्याताम् । भित्सीष्ट । भुत्सीष्ट । अभित्स । अबुत्स । तड्नुवृत्तिः षट्सूत्र्याम् ।

१२ । उञ्च ।

ऋवर्णान्तात् तौ कितौ स्याताम् । ऋषीष्ट । ॠषीष्ट । अकृत । अकृत । तीर्षीष्ट नदी । अतीर्षीष्ट नदी स्वयमेव ।

१३ । वा गमः ।

गमे स्त्री वा कितौ स्याताम् । किच्चादनुनासिकलोपः । संगंसीष्ट संगंसीष्ट वा । त्वं युद्धे विजयेन सङ्गंसीष्टाः संगंसीष्टा वा । समगत समगंस्त वा भ्रमरः सरोरुहेण ।

१४ । हनः सिच् ।

हन्तेस्तडि सिच् कित् स्यात् । आहत । आहसाताम् ।

१५ । यमो गन्धने ।

यमस्तडि सिच् कित् स्यात् । उदायत सूचितवानित्यर्थः । “नोपायध्वं भयं सीताम् ।” गन्धने किम् ? आयंस्त पादम् ।

१६ । विभाषोपयमने ।

स्त्रीकारे यमस्तडि सिच् किद्वा स्यात् । उपायत कन्याम् । “उपायंस्त महास्त्राणि ।” “सौमित्रे मामुपायंस्थाः ।”

१७ । स्याघोरिच्च ।

स्याघोरस्तडि सिच् कित् स्यात् । इकारश्चान्तादेशः । स्या । उपास्थित

करेणुः । प्रास्थितानेकः । घु । अदित । अदिथाः । अधित । अधिथाः ।
अधिधातां गावौ वक्षेन ।

१८ । न क्त्वा सेट् ।

सेट् क्त्वा किन्न स्यात् । देवित्वा । वर्त्तित्वा । मृडित्वादौ किञ्चमुक्तम् ।
सेङ्गनुवृत्तिर्नवसूत्रग्राम् ।

१९ । निष्ठा शौङ्खिदिमिदिह्विदिधृषः ।

एभ्यः सेण् निष्ठा किन्न स्यात् । शयितः शयितवान् । प्रस्वेदितः
प्रस्वेदितवान् । प्रच्छेदितः प्रच्छेदितवान् । प्रमेदितः प्रमेदितवान् ।
प्रधर्षितः प्रधर्षितवान् । स्विदादेर्विभाषा भावादिकर्मणोरिट् (७, २।१७) ।
धातुपारायणे तु भौवादिकस्य डीडोऽपि निष्ठायामकिञ्चमुक्तम् । उङ्ङयित
उङ्ङयितवान् ।

२० । मृषस्तिचिञायाम् ।

मृषेः क्षमायां निष्ठा किन्न स्यात् । मर्षितः । मर्षितवान् । तितिचिञायाम्
किम् ? अपमृषितं वाक्यमाह ।

२१ । उदुपधाद् भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ।

उदुपधाद् धातोर्भावारभ्योर्निष्ठा किन्न स्याद्वा । द्योतितं द्युतितं वानेन ।
“प्रद्योतितं तावदुदुप्रतानैर्दिवाकरः प्रद्युतितो न यावत् ।” एवं मुदप्रभृतेः ।
अशब्दविकरणान्तु नेथ्यते । निगुधितम् ।

२२ । पूङ्ः क्त्वा च ।

पूङ्ः क्त्वा निष्ठा च किन्न स्यात् । पवितः पवितवान् । पवित्वा । पूङ्घ्ये-
तौट् (७।२।५१) । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् ।

२३ । नोपधात् थफान्ताद्वा ।

थकारान्तान्नोपधाद् धातोः फकारान्ताच्च क्त्वा किञ्चा स्यात् । अथित्वा
अथित्वा । ग्रथित्वा ग्रथित्वा । गुफित्वा गुम्फित्वा । नोपधात् किम् ?
रेफित्वा । थफान्तात् किम् ? स्मसित्वा ।

२४ । वच्चिलुच्चृतश्च ।

अभ्यः क्ता किद्वा स्यात् । वचित्वा वच्चित्वा । लुचित्वा लुच्चित्वा । ऋतित्वा अर्चित्वा ।

२५ । तृषिमृषिक्वशेः काश्यपस्य ।

अभ्यः क्ता किद्वा स्यात् । तृषित्वा तर्षित्वा । मृषित्वा मर्षित्वा । क्शित्वा कर्षित्वा । काश्यपग्रहणं पूजार्थम् ।

२६ । रलो व्युपधाद् हलादेः संश्च ।

उ इ वी । तदुपधाद् रलन्ताद् हलादेः धातोः क्ता संश्च कितौ वा स्याताम् । लिखित्वा लेखित्वा । लिखित्वा लिखित्वा । एवं द्युतमुदादेः । द्युतित्वा द्योतित्वा । दिद्युतिषते दिद्योतिषते । रलन्तात् किम् ? देवित्वा दिदेविषति । हलादेः किम् ? एषित्वा एषिषिषति । सेङित्वेव । भुक्त्वा भुभुक्षते । उक्तं कित्त्वम् ।

२७ । अकालोऽज्जस्रदीर्घभृतः । (16)

उकाल एकमात्रिक अकालो द्विमात्रिक अकालस्त्रिमात्रिकोऽच क्रमेण जस्रदीर्घभृतसंज्ञकः स्यात् । अग्निचित् । क्लीच्छति । भृतो नोदाक्रियते । भाषायां व्यवहारादर्शनात् ।

२८ । अचश्च ।

तज्जाविता जस्रादयोऽच एव स्थाने वेदितव्याः । जस्रः । अतिरि । अति-खट्वम् । दीर्घः । सूयते । पटूभवति । अत्र च्छन्दःसूत्राणि द्वादश । (17)

(16) Why अकालः is put and not अकालः or अकालः &c...? They say

“निरन्तराः क्रमस्थाश्च जस्रदीर्घभृता स्तवः ।

उपार्थे कुक्कुटरुते प्रसिद्धा इत्युपार्थमाह” ॥ १ ॥ इति ।

(17) These twelve Sūtras, though omitted by the author, are cited here for reference and completion of the सूत्रपाठः. In cases of such other omissions elsewhere, the aphorisms will be similarly recorded in the note.

इह भाषार्हाण्यपि स्वरसूत्राणि न निबध्यन्ते । स्वरस्य भाषायामप्रचारा-
दनर्थित्वाच्च लोकस्य । वेद एवावश्यकः स्वरप्रयोगः । विस्वरैऽनिष्टापात-
भयात् (१८) ।

४१ । अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ।

एको योऽल्प्रत्ययः सोऽपृक्त उच्यते । आसीत् । अपृक्त ईट् । अर्ध-
भाक् । भजो णिवः (३।२।६२) । वेरपृक्तस्य लोपः (६।१।६७) ।

४२ । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ।

तुल्याभिधेयपद स्तुतपुरुषः कर्मधारयसंज्ञः स्यात् । पाचकहन्दारिका ।
कर्मधारये पुंवत् (६।३।४२) ।

४३ । प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।

समाससृत्वे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् । यथा पञ्चमी भयेन
(२।१।३७) । वृकभयम् । सप्तमी शौण्डेः (२।१।४०) । अन्नशौण्डः ।

४४ । एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ।

वाक्ये नियतविभक्तिकमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् पूर्वनिपातं विना । निर्गतः
कौशाम्बरा निष्कौशाम्बिः । निर्गतं तस्या निष्कौशाम्बिं पश्येत्यादि ।

(क) एकविभक्तावषष्ठान्तवचनमिति कात्यायनः । अर्हपिप्पली । उप-
सर्जनकृत्स्नो न भवति ।

२९ । उच्चैरुदात्तः । ३० । नीचैरनुदात्तः । ३१ । समाहारः स्वरितः । ३२ । तस्यादित
उदात्त मर्षकस्यम् । ३३ । एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धौ । ३४ । यज्ञकर्मण्यजपन्मुखासामसु ।
३५ । उच्चैस्तरा वा वषट्कारः । ३६ । विभाषा च्छन्दसि । ३७ । न सुब्रह्मण्याथां स्वरितस्य तूदात्तः ।
३८ । दिवब्रह्मणीरनुदात्तः । ३९ । स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम् । ४० । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ।
(१८) तथाचोक्तं भाष्ये—“दृष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वचो
यजमानं हि नस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्” ॥ १ ॥ इति । स्वरतोऽपराधिफलञ्च—पुराकिलिन्द्रेण लटुः पुत्रे
विश्वरूपवाख्ये इति कृपित स्वरा वराख्यमिन्द्रस्य हनारं पुत्रान्तरसुतपिपादयिपुराभिचारिकं यागं कृतवान् ।
तत्रेन्द्रशत्रुर्वज्रस्विति मन्त्रे इन्द्रशत्रुशब्दे तत्पुरुषसमासिना नोदात्ते प्रयोक्तव्ये प्रमादात् स आदुदात्तः किल
प्रयुक्ताः । तेन पूर्वपदप्रज्ञतिस्वरणं वज्रत्रैल्यर्थो लब्धः । तत् इन्द्र एवास्य पुत्रान्तरस्यापि हिंसकः सम्पन्न
इति युक्तीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम् । शिञ्जाच्च च पठ्यते “मन्त्रो ह्यीनः स्वरतो वर्णतो वेत्यादि ।

४५ । अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ।

अर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकमुच्यते । वृक्षः । शूक्तः । डित्यः । कुण्डम् । विप्रः । सर्वः । उच्चैः । अर्थवत् किम् ? वनम् । धनम् । नान्तावधे मां भूत् । अधातुः किम् ? हन्तेर्लङि अहन् । न लोपो हि स्यात् । अप्रत्ययः किम् ? काण्डे । कुण्डे । तपुणी । ऋसो नपुंसक (११२।४७) इति ऋस्वः स्यात् ।

(क) निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या । अध्यागच्छति । प्रलम्बते ।

४६ । कृततद्धितसमासाश्च ।

एते प्रातिपदिकसंज्ञकाः स्युः । कर्त्ता । श्रीः । दाक्षिः । वरणाः । राजपुरुषः । कुम्भकारः । अर्थवत्समुदायानां समासस्यैवेति नियमाद् वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावः । राज्ञः पुरुषः ।

४७ । ऋसो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।

क्रीवे प्रातिपदिकस्य ऋस्वः स्यात् । अतिरि । अतिनु । ग्रामणि कुलम् । नेह । रमते कुलम् । काण्डीभूतं कुलम् । तिङव्यययोरलिङ्गत्वात् । नेह । वनाग्रम् । वनायेति । वहिरङ्गत्वाद् दीर्घस्य ।

४८ । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ।

गोशब्दान्तस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य चोपसर्जनस्य ऋस्वः स्यात् । चित्रगुः । स्त्री । निष्क्रीशास्त्रिः । अतिखट्वः । उपसर्जनस्य किम् ? राजकुमारी । स्त्रीति स्त्र्यधिकारविहितस्य ग्रहणान्नेह । अतितन्वीः । अतिश्रीः । अतिलक्ष्मीः ।

(क) ईयसो बहुव्रीहौ प्रतिषेधः । बहुप्रेयसी राजा कुलं वा । ईयस्येति (५।४।१५६) कपो निषेधः । (१९)

(१९) अत्र भट्टीजः —“बहुप्रेयसी कुलम् । अत्र नपुंसकऋस्वत् न । ईयसो बहुव्रीहौ निति ऋस्वः स्यात् । प्रतिषेधादिति औपनिषत्पुरोक्तमनियतपदादयः । अन्ये नपुंसर्जनऋस्व एव निषिध्यते । नपुंसकऋस्वत् तु स्यादेव । बहुप्रेयसि बहुप्रेयसिनी इत्याद्याङ्गः ।”—इति (प्रौढमनोरमा, P. 160, Benares Edition) ।

४६ । लुक् तद्धितलुकि ।

स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तद्धितलुकि सति । पञ्चशष्पुलिः । क्रीतार्थे ठकोऽध्यर्हेति (५।१।२८) लुक् । आमलकं फलम् । नित्यं वृद्धेति (४।३।१४४) मयद् । फले लुक् (४।३।१६३) ।

५० । इद् गोण्याः ।

तद्धितलुकि सति गोण्या इत् स्यात् । पञ्चगोणिः पटः । योग-विभागात् पञ्चसूचिः ।

५१ । लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने ।

लुपि लुबर्थे युक्तवत् प्रकृत्यर्थवद् व्यक्तिवचने लिङ्गसंख्ये स्याताम् । वङ्ग-स्यापत्यानि बङ्गनि वङ्गाः । तेषां निवास (४।२।६६) इत्यणो जनपदे लुप् (४।२।८१) । वङ्गा जनपदः । पञ्चालाः । कुरवः । पुण्ड्राः । लुपि किम् ? लवणाक्तुक् (४।४।२४) । लवणः सूपः । लवणा यवागूः । अभिधेयस्यैव लिङ्ग-संख्ये स्याताम् ।

(क) हरीतक्यादिषु व्यक्तिः । न वचनम् । हरीतक्या विकाराः फलानि हरीतक्यः फलानि । विकाराणो हरीतक्यादिभ्यश्चेति (४।३।१६७) लुप् ।

(ख) खलतिकादिषु वचनम् । न व्यक्तिः । खलतिकस्य गिररदूरभवानि खलतिकैवनानि । अदूरभवश्चेत्यणो (४।२।७०) वरणादिभ्यश्चेति (४।२।८२) लुप् ।

(ग) समास उत्तरपदस्यैव बहुवचनविषयस्य युक्तवद्भाव इति भाष्यम् । (२०) । मथुरा च पञ्चालाश्च मथुरापञ्चालाः । उत्तरपदस्यैवेति किम् ? पञ्चालमथुरे ।

५२ । विशेषणानाञ्चाजातेः ।

लुबर्थस्य विशेषणानाञ्च तथा स्यात् । अङ्गाः सम्पन्ना बहुचीरघृताः । अजातेः किम् ? वङ्गा जनपदी रमणीयः ।

(२०) एतदप्यत्रैव सूत्रे वार्तिकरूपेण विन्यस्तस्य वाक्यस्य विवरणम् । वार्तिकञ्चतत् समास उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुप इति ।

(क) मनुष्यलुपि प्रतिषेधः । चक्षा मनुष्यो दर्शनीयः । चक्षा दर्शनी-
येति मा भूत् । इवे प्रतिक्रतौ (५।३।८६) कन् । तस्य लुम् मनुष्य इति
(५।३।८८) लुप् ।

५३ । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ।

तदिति व्यक्तिवचनलक्षणं न कर्त्तव्यम् । संज्ञाप्रमाणत्वात् । संज्ञाशब्दा
एतेऽङ्गा वङ्गा वरणा इति । नानालिङ्गसंख्या एव प्रमाणं यथापो दारा
गृहा वर्षाः ।

५४ । लुब् योगाप्रस्थानात् ।

जनपदे लुब् (४।२।८२) वरणादिभ्यश्चेति (४।२।८२) लुबप्यशिष्यः ।
योगस्य सम्बन्धस्यानुपलब्धेः । नहि पञ्चालानां स्वामित्वात् पञ्चाला जनपदः ।
वृक्षयोगाद्वरणा ग्रामः ।

५५ । योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ।

यदि हि वृक्षादियोगः प्रमाणं स्यात् तदा वृक्षावभावे वरणपञ्चालादेर-
प्रयोगः स्याद् यथा दण्डसम्बन्धाभावे दण्डिनः । तस्माद्रूढिरियम् ।

५६ । प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ।

प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतः, क्रियाप्रधानमाख्यातं, साधनप्रधानः
कृदन्त, उत्तरपदार्थप्रधान स्तत्पुरुष इत्यादि वचनं, प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह
ब्रूत इति च पूर्वाचार्यपरिभाषितं न वक्तव्यम् । कुतः ? अर्थस्य शास्त्रादन्यो
लोकस्तत्प्रमाणत्वात् । अनधीतव्याकरणोऽपि राजपुरुषमौपगवञ्चानयेत्युक्ते
राजविशिष्टं पुरुषमुपगुविशिष्टञ्चापत्यमानयति ।

५७ । कालोपसर्जने च तुल्यम् ।

काल उपसर्जनञ्च न परिभाष्यम् । यतः पूर्वेण तुल्यम् । लोकेत एवाव-
गतेरिति प्रत्याख्यानम् । मायुर्यां (२१) तु वृक्षावशिष्यग्रहणमापादमनुवर्त्तते ।

(21) What work is referred to by this मायुरी इति ? In the Rule तेन प्रीकम्
(4. 3. 101) we have in the काशिका "प्रकर्षेणीकं प्रीकमित्युच्यते । न तु ज्ञेयम् । कते यजे
(4. 3. 113) इत्यनेन यतत्वात् । अन्वेन कृता मायुरेण प्रीका मायुरी इति ।" मायुरेण means here

५८ । जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ।

जात्यर्थं एको बहुवद्वा स्यात् । सम्पन्नो यवः सम्पन्ना यवा वा । एकस्मिन् किम् ? सम्पन्नो व्रीहियवौ । संख्याप्रयोगे प्रतिषेधः । एको व्रीहिः सम्पन्नः सुभिन्नकरः ।

५९ । अस्मदो द्वयोश्च ।

अस्मद् एकत्वे द्वित्वे च बहुवचनं वा स्यात् । अहं करोमि वयं कुर्मौ वा । आवां कुर्वौ वयं कुर्मौ वा । व्यवस्थितविभाषया सविशेषणानां प्रतिषेधः । अहं पटुर्ब्रवीमि । आवां पटुतरौ ह्यात्रौ ब्रूवः (22) । युष्मदि गुरावेकेषामिति जयादित्यः । त्वं गुरु र्युयं गुरवः ।

६० । फल्गुनीप्रोष्ठपदानाञ्च नक्षत्रे ।

फल्गुन्योर्हयोः प्रोष्ठपदयोश्च नक्षत्रे बहुवचनं वा स्यात् । पूर्वं फल्गुन्यौ पूर्वाः फल्गुन्यो वा । पूर्वं प्रोष्ठपदे पूर्वाः प्रोष्ठपदा वा । नक्षत्रे किम् ? फल्गुन्यौ माणविके ।

६१ । छन्दसि पुनर्वसोरैकवचनम् ।

६२ । विशाखयोश्च ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

६३ । तिथ्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ।

तिथ्य एकः पुनर्वसु द्वौ । तेषां नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचने प्राप्ते द्विवचनं विधीयते । उदितौ तिथ्यपुनर्वसु । अर्थग्रहणात् सिध्यपुनर्वसु । बहुवचनस्य किम् ? इदं तिथ्यपुनर्वसु । एतदेव ज्ञापकं सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद् भवतीति (23) । उक्तः संख्यातिदेशः ।

according to the न्यास and पदमन्त्रो, मधुरायां भवेत् । But this one probably is not the माधुरी इति spoken, of by पुरुषोत्तम ।

(22) कथं वयं तस्मान्नेषान् मधुकर इति स्वं खलु कर्तौति शाकुन्तले, एते वयसमी दाराः कन्धेयं कुलजौवितमिति कुमारकाव्ये, वयं क वयोयसरत्नयोचिता इति भारवौ, त्वं राजा वयमप्युपासित-गुरुप्रज्ञाभिमानोन्मत्ता इति मरुहुरिशतके च ? न च विधेयोऽर्थो विशेषणमित्यतिदेशो भवत्येवेत्याहुः ।

(23) सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति is a परिभाषा, numbered 36, in the परिभाषापाठ which

६४ । सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ।

तुल्यरूपाणामेकोऽवशिष्यते । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च
वृक्षाः ।

सरूपसमुदायाद्धि विभक्ति र्यां विधीयते ।

एक स्तत्रार्थवान् सिद्धः समुदायस्य वाचकः ॥ १ ॥

रूपग्रहणादर्थभेदेऽपि भवति । व्रीहिश्च माषः । मानश्च माषः । मूर्खश्च
माषः । माषाः । “पादा रश्मिर्द्वितुर्यांशाः ।” एकविभक्तौ किम् ? विप्राभ्यां
कृतं विप्राभ्यां देहि ।

(क) समानार्थानाञ्च भिन्नरूपाणां कचिदेकशेषो वक्तव्यः । वक्रदण्डश्च
कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कुटिलदण्डौ वा ।

६५ । वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ।

यूना सह वचने वृद्धः शिष्यते । युवा निवर्त्तते । वृद्धयुवप्रत्ययलक्षण एव
चेद्विशेषः । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । नेह । गार्ग्यवात्स्नायनौ ।
अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमुच्यते (24) ।

६६ । स्त्री पुं वच ।

यूना सह वचने वृद्धा स्त्री शिष्यते पुं वच स्त्रार्थः स्यात् । गार्गी च
गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी । वात्सी च वात्स्नायनश्च
वात्सी । नेह । गार्गीवात्स्नायनौ । दाक्षीवात्स्नायनौ ।

६७ । पुमान् स्त्रिया ।

स्त्रिया सहोक्तौ पुमाञ् शिष्यते । देवश्च देवी च देवौ । असुरौ ।

contains all such *Paribhashas* or Sutas composed by the Ante-Panini Gram-
marians. Only those of them which have been applied to and accepted by the
भाष्यकार, are now taken as authoritative by the Grammarians of the Panini
School. The Paribhashas are explained by सौरदेव in his परिभाषावृत्ति, पुरुषोत्तम
in his खलितपरिभाषा (वा परिभाषावृत्ति) and नागोजिभट्ट in his परिभाषेन्दुशेखर ।

(24) अपत्यमन्तर्हितं वृद्धम् is a Sutra of the ante-Panini Grammarians. The
word वृद्ध here is what is meant in the अष्टाध्यायी by the term गोत्र, that is, पौत्रप्रभृति
अपत्यम्, viz :—अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् (३।१।१६२) ।

ब्राह्मणौ । कुक्कुटौ । मयूरी । गौरयं गौरियमेतौ गावौ । शिवश्च शिवा च शिवौ । “कथयति शिवयोः शरीरयोगम्” । तल्लक्षणञ्चेदित्येव । कुक्कुटमयूरी ।

६८ । भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितभ्याम् ।

स्वस्त्रा भ्राता दुहिता पुत्रश्च शिष्यते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्री ।

६९ । नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ।

अनपुंसकैश्च सङ्गोक्तौ नपुंसकं शिष्यते । एकवच्चास्य वा स्यात्तिङ्गलक्षण एव चेद्विशेषः । शक्ताः प्रावारः शक्ता शाटी शक्ता वस्त्रं तदिदं शक्तं तानीमानि शक्तानि वा । अनपुंसकेन किम् ? शक्ताश्च शक्ताश्च शक्ताश्च शक्तानि । एकवन्न भवति ।

७० । पिता माता ।

७१ । श्वशुरः श्वश्रुः ।

मातृश्वश्रूभ्यां सङ्गोक्तौ पितृश्वशुरौ वा शिष्यते । “जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ” । मातापितरौ च । श्वशुरौ श्वश्रूश्च श्वशुरौ च ।

७२ । त्वदादीनि सर्वैर्नित्यम् ।

सर्वैरिति त्वदादिभिरन्यैश्च सङ्गोक्तौ त्वदादीनि शिष्यन्ते । स च देव-दत्तश्च तौ । यश्च विप्रश्च यौ । त्वदादीनाश्च यद् यत् परं तत् तच्छिष्यत इत्येके । स च यश्च यौ । यश्च कश्च कौ । स च त्वश्च युवाम् । स च त्वच्चा-हश्च वयम् ।

७३ । ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ।

ग्राम्याणामतरुणपशूनां सङ्घेषु सङ्गोक्तौ स्त्री शिष्यते । गाव इमाः । अजा इमाः । संघेषु किम् ? एतौ गावौ । अतरुणेषु किम् ? वत्सा इमे । अनेक-शफेष्वभिधानान्नेह । अश्वा इमे । गर्हभा इमे ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १।२ ॥ समाप्तश्च कुटापादः ।

अथ
श्रीपुरुषोत्तमदेवकृता

भाषावृत्तिः ।

प्रथमोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । भूवादयो धातवः ।

भूवादयो धातुसंज्ञकाः स्युः । भू । भवति । एधँ । एधते ।

२ । उपदेशेऽजनुनासिक इत् ।

उपदिश्यत इत्युपदेशो धात्वादः (25) । तत्रानुनासिकविशिष्टोऽजित्-
संज्ञकः स्यात् । एधँ । एधँ । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । तेनैवापि
स्यात् । री । ली ।

(क) इर उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । भिदिर् । अभिदत् । इरितो वेति
(३।१।५७) चैरङ् ।

३ । हलन्तप्रम् ।

उपदेशेऽन्त्यं हलित्संज्ञं स्यात् । अइउण् । डुकृञ् । नदट् । सन् ।
पुक् । अनङ् ।

४ । न विभक्तौ तुस्माः ।

विभक्तौस्त्वर्गसकारमकारा इत्संज्ञा न स्युः । वृक्षात् । पचेरन् । यस्मिन् ।
पचतः । अपचम् ।

५ । आदिर्जिटुडवः ।

इदित्येव । आदिभूता जिटुडुकारा इत्संज्ञकाः स्युः । जिमिदा मिन्नः ।
टुनदि नन्दथुः । डुपचँष् पङ्क्तिमम् ।

(25) धातुसूत्रसंख्यानं दिवाक्यं लिङ्गानुशासनम् । आगमाः प्रत्ययादेशो उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥ इत्याहुः ।
अत्र वाक्यं वार्तिकमित्यर्थः । लिङ्गानुशासनस्य तु प्रकृतेऽनुपयोगः ।—सतालसरे शास्त्रवाक्याणि उपदेशाः । आर्षं
वाक्यं वा । वस्तुतस्तूपदेशो धातुपाठप्रातिपदिकपाठौ सूत्रवार्तिके च । एते हि शास्त्र उपदिश्यन्ते ।

६ । षः प्रत्ययस्य ।

प्रत्ययस्यादिः षकार इत्संज्ञकः स्यात् । षुन् । नर्सकी । खनकी । रजकी ।

७ । चुटू ।

चवर्गटवर्गौ प्रत्ययस्यादिभूतावित्संज्ञकौ स्याताम् । च्फञ् । कौञ्जायन्यः । जस् । ब्राह्मणाः । वृक्षाः । जयः । शाण्डिक्यः । टः । कुतचरी । डः । उपसरजः । अन्नाश्वः (४/४।८५) । आन्नः । कथं केशचुञ्चुः केशचणः ? चित्कार्थ्याभावात् (26) । यादी चुञ्चुप्चणपौ लुप्तनिर्दिष्टयकाराविति (27) भाष्यम् ।

८ । लशक्तवृत्ति ।

लकारशकारकवर्गास्तद्धितवर्जिताः प्रत्ययस्यादिभूता इत्संज्ञकाः स्युः । ल्यप् । विजित्य । ल्युट् । चयनम् । शप् । भवति । क्तः । भूतम् । खच् । प्रियंवदः । घुरच् । भासुरम् । भङ्गुरम् । डे । पटवे । अतद्धिते किम् ? अवेः कः (५।४।२८) । अविकः ।

९ । तस्य लोपः ।

यस्येत्संज्ञा विहिता तस्य लोपः स्यात् । तथैवोदाहृतम् ।

१० । यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ।

समानां समसंख्यानामुद्देशिनामनुदेशिनाञ्चानुक्रमेणानुदेशः स्यात् । नन्दि-
ग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः (३।१।१३४) । नन्दनः । ग्राही । पचः ।

(26) एतद्धि प्रयोजनाभावाच्चेत्संज्ञेति व्यवस्थया । न हि प्रयोजनाभावे कस्याप्यित्संज्ञा भवति । इदंभावात् सिद्धमिति (१।३।३, वा) वार्त्तिककारवचनात् । There is a वार्त्तिक in १. ३. ३ and again in १. ३. ७ (viz :—इदंभावात् सिद्धम्) by which कात्यायन prohibits the इत्संज्ञा of a letter if its elision do not serve any object and be thus unnecessary.

(27) पूर्वं निर्दिष्टः पञ्चालम् इति कर्मधारयः । राजदन्तादिलादौ पूर्वकालवाचिनः (२।२।३१) परनिपातः । लुप्तोऽयमिति ज्ञातो लुप्तनिर्दिष्ट इत्यर्थः । ततो यकार इत्यनेन बहुव्रीहिः । लोपो व्योर्वली-(३।१।६६) त्यनेन यकारस्य लोपः ।

११ । स्वरितेनाधिकारः ।

स्वरितो नाम वर्णधर्मः (२८) कश्चित् । तेन चिह्नेनाधिकारो ज्ञेयः ।
यथाऽत्मनेपदम् (१।३।१२) । प्रत्ययः (३।१।१) । अङ्गस्य (६।४।१) ।

१२ । अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ।

अनुदात्तेतो धातोर्ङितश्चात्मनेपदं स्यात् । आस्ते । वर्हते । ङितः ।
प्लवते । शेते । हंसायते । प्लवमानः । पवमानः । शयानः । उपदेश इत्येव ।
ङित्वातिदेशे मा भूत् । उच्चुकुटिषति ।

१३ । भावकर्मणोः ।

सर्वधातुभ्यो भावे कर्मणि चात्मनेपदं स्यात् । भावे । स्वीयते त्वया ।
विस्मीयते मया । कर्मणि । क्रियते कटः ।

१४ । कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ।

क्रियाविनिमये धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्त्तरि । व्यतिभवते श्रीः पद्मानाम् ।
व्यतिभवमानाः पुरुषाः । व्यतिलुनते वीराः । (२९)

१५ । न गतिहिंसार्थेभ्यः ।

एभ्यः क्रियाविनिमये धातोर्नास्ति तत् । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिहिंसन्ति ।
(क) हसादीनाञ्च । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्येयुः । कर्त्तरीलेव ।
व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः ।

(ख) हरतेरप्रतिषेधः । संप्रहरन्ते योधाः ।

१६ । इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ।

आभ्यां युक्ताद् धातोर्नास्ति तत् । इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति । अन्योन्यस्य
व्यतिपिबन्ति जलम् । चकारात् परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ।

(२८) “तत् तस्य प्रयोगोऽस्ति । केवलमनुवर्त्तमानस्य पक्षिकाखेव वर्त्म दर्शयित्वा उदात्ते” — इति भाषा-
व्यर्थे विवृती सृष्टिधरः । स्वरितो नाम स्वरदोषो जगन्निविशेष इति कश्चित् । तस्य स्वरमेद इत्यर्थः । दोषा
स्त्री रजनिःप्रोक्ता भेददूषणयोः पुमानिति विश्वः । मतान्तरे उच्चारणदोष इत्यर्थः । अत्र नागोजिभट्टः—
“स्वरितत्वचेदं दोषविशेषरूपमज्जलसाधारणम् । स्वररूपमधिक्रियमाणपदघटकाङ्गिष्ठं वा । तच्चानु-
नासिक्यवत् प्रतिज्ञागम्यम्” । इति । (२९) विरोधाधिकेनान्योन्यं हिन्दुत्वोत्पत्तिः ।

१७ । नेर्विशः ।

निपूर्वाद् विशतेरात्मनेपदं स्यात् । निविशते । कथं मधुनि विशन्ति
भ्रमराः ? लाक्षणिकत्वात् ।

१८ । परिव्यवेभ्यः क्रियः ।

एभ्यः क्रियस्तत् स्यात् । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते ।

१९ । विपराभ्याञ्जे ।

आभ्याञ्जे स्तत् स्यात् । विजयते । पराजयते ।

२० । आडो दोऽनास्यविहरणे ।

आडो दाञ् स्तत् स्यात् । आदत्ते धनम् । अनास्यविहरणे किम् ?
व्याददाति मुखम् । कथं “किं व्यादत्से विहग वदनम्” ? कर्त्तृभिप्राये
भविष्यति ।

२१ । क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ।

एभ्य आडश्च क्रीडते स्तत् स्यात् । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परि-
क्रीडते । आक्रीडते ।

(क) समोऽकूजनेऽभिधानाच्चेह । संक्रीडन्ति रथाः ।

(ख) आगमेः क्षमायामात्मनेपदम् । आगमयस्व तावन्साणवक । मा
त्वरिष्ठा इत्यर्थः ।

(ग) शिच्चे जिज्ञासायाम् । कलासु शिचते । विद्यासु शिचते । शक्तेः सनि
रूपम् ।

(घ) आशिष्येव नाथः । सर्पिषो नाथते गृध्रुः ।

(ङ) हरते गतताच्छील्ये । गतविधप्रकारा सुत्यार्था इति भर्तृहरिः (३०) ।
सादृश्यशीलने ह्रज् स्तत् स्यात् । जलधिमनुहरते सरः । पैटकमश्वा
अनुहरन्ते । गतिताच्छील्य इति तु न्यासः ।

(च) किरते हर्षजीविकाकुलायकरणेषु । अपस्किरते वृषभो हृष्टः ।
अपस्किरते कुक्कुटो भन्नार्थी । अपस्किरते खाऽन्यार्थी ।

(ङ) आङि नुप्रच्छोः । आनुते शिवा । आक्रोशतीत्यर्थः । आपृच्छते ।
 “आपृच्छस्व प्रियसखमसु’ तुङ्गमालिङ्ग शैलम्” ।

(ज) शप उपलभने । प्रियायै शपते कामुकः ।

२२ । समवप्रविभ्यः स्थः ।

एभ्यस्तिष्ठते स्तत् स्यात् । सन्तिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते ।
 वितिष्ठमानः ।

(क) आङः स्थःप्रतिज्ञाने । वस्तु क्षणिकमातिष्ठन्ते बौद्धाः ।

२३ । प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ।

अत्र स्थ स्तत् स्यात् । धनिभ्यस्तिष्ठते वेश्या । स्वं प्रकाशयतीत्यर्थः ।
 नृपतौ तिष्ठते जनः । तं स्वेयं करोतीत्यर्थः ।

२४ । उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ।

उदस्य स्तत् स्यादनूर्ध्वचेष्टायाम् । स्वार्येषूत्तिष्ठते । मुक्तावुत्तिष्ठते जनः ।
 तत्रोत्सहत इत्यर्थः । अनूर्ध्वग्रहणं किम् ? “जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः ।”

२५ । उपान्मन्तकरणे ।

उपात् स्थ स्तत् स्यान् मन्त्रश्चेत् करणम् । गायत्र्या सूर्यमुपतिष्ठते ब्राह्मणः ।

(क) उपादेवपूजासङ्गतकरणमित्तरकरणपथिष्विति वक्तव्यम् । विप्रोऽर्क-
 मुपतिष्ठते । गङ्गा समुद्रमुपतिष्ठते । राजा राजानमुपतिष्ठते । अयं पत्न्याः
 कपिलीमुपतिष्ठते ।

(ख) वा लिप्तायाम् । अर्थी दातारमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा ।

२६ । अकर्मकाच्च ।

उपात् स्थ स्तत् स्यात् । यावद्भोजनमुपतिष्ठते । अकर्मकाद् विधिशतुः-
 सूत्रायाम् ।

२७ । उद्विभ्यां तपः ।

आभ्यां तपस्तत् स्यात् । उत्तपते वितपते रविः । अकर्मकादित्येव ।
 उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । (क) स्वाङ्गकर्मकाच्च । वितपते स्वं पृष्ठम् ।

२८ । आङो यमहनः ।

तत् स्यात् । आयच्छते । व्यायच्छमानः । आहते । स्वाङ्गकर्मकाच्च ।
आहते स्वं वक्षः ।

२९ । समो गम्याच्छिप्रच्छिखरत्यर्त्तिश्रुविदिभ्यः (३१) ।

संपूर्वाद् गमादे स्तत् स्यात् । सङ्गच्छते । सङ्गमे । समृच्छते ।
समृच्छिष्यते । संपृच्छते । संस्वरते । ऋ । समृच्छते । समियृते । संशृणुते ।
विद ज्ञाने । संवित्ते । अकर्मकादित्येव । वादं सङ्गच्छति ।

(क) दृशेञ्चेति वक्तव्यम् । सम्प्रश्यते ।

३० । निसमुपविभ्यो ह्वः ।

एभ्यो ह्वेव स्तत् स्यात् । निह्वयते त्वाम् । संह्वयते सखीम् । उपह्वयते ।
विह्वयते ।

(क) उपसर्गादस्यलूङो वावचनम् । निरस्यति निरस्यते । समूहन्
समूहमानः ।

३१ । सार्द्धाथामाङः ।

आङो द्वेव स्तत् स्यात् सार्द्धां चेत् । मल्लो मल्ल माह्वयते ।

३२ । गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्वप्रतियत्नप्रकथनोप-
योगेषु कृञः ।

एष्वर्थेषु कृञ स्तत् स्यात् । हिंसासूचनं गन्धनम् । उदाकुरुते ।
भर्त्सनमवक्षेपणम् । उत्कुरुते शत्रून् । सेवने नृपं प्रकुरुते । साहसे परस्त्रीं

(३१) The real Sutra here is समो गम्याच्छिप्रच्छिखरतीनामुपसंख्यानम् । (ख) अर्त्तिश्रुदृशिश्रुभ्य
attached to it ; viz :—(क) समो गमादिषु विदिप्रच्छिखरतीनामुपसंख्यानम् । (ख) अर्त्तिश्रुदृशिश्रुभ्य
and (ग) उपसर्गादस्यलूङो वावचनम् । But जयादित्य interpolated the rule with the
Vartikas as stated in the Text. The other Buddhist grammarians (न्यासकार,
जेचेयारचित, पुरुषीचनदेव &c) too followed जयादित्य । समो गम्याच्छिप्रच्छिखरतीनामुपसंख्यानम् ।
अङ्गानामपि पारायणे धर्म इति लनाद्रियमाणैः स च वार्त्तिकप्रक्षेपादिना सौगतेर्विज्ञतः । वेदवाङ्मलेन
तेषां निरहुत्वात् । पारायणभङ्गाद् धर्मज्ञानिभयमिव पाठस्वार्थत्वं सम्प्रदायादुक्तत्वादिकमपि न तैः
परिगणितम् । एवमन्यत्रापि सूत्रभङ्गे बीजव्यम् ।

प्रकुरुते । धर्माद्युपयोगे शतं प्रकुरुते । प्रतियत्ने षष्ठो सुट् च । गुणानामुप-
स्कुरुते । प्रकथने सङ्घर्षे प्रकुरुते ।

३३ । अधेः प्रसङ्गे ।

प्रसङ्गनमभिभवः । उपेक्षा वा । तत्राधेः कज स्तत् स्यात् । तमधिकत्रो ।
“भवादृशाद्येदधिकुर्वते रतिम्” ।

३४ । वेः शब्दकर्मणः ।

वेः कजः शब्दकर्मकात् तत् स्यात् । क्रोष्टा विकुरुते स्वरान् ।

३५ । अकर्मकाच्च ।

अकर्मकादेः कज स्तत् स्यात् । विकुर्वतेच्छात्राः । यथेष्टं चेष्टन्त इत्यर्थः ।

३६ । सम्माननोत्सञ्जनाचार्य्यकरणज्ञानभृतिविगणन-
व्ययेषु नियः ।

एष्वर्थेषु विशेषणेषु नीजस्तत् स्यात् । शास्त्रार्थं नयते । उपपत्तिभिः
सम्मानयति । बालकमुपनयते । उत्सञ्जयत्युत्क्षिपति । शिष्यमुपनयते ।
आत्मवदाचार्य्यीकरोति । नयतेऽर्थान् धीरः । ज्ञानविषयीकरोति । कर्म-
करानुपनयते । भृत्या समीपीकरोति । विगणनसृणादिपरिशोधनम् । मद्राः
कारं विनयन्ते । व्यये । शतं विनयते धर्मादौ ।

३७ । कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ।

अशरीरे कर्मणि सति नीजस्तत् स्यात् । क्रोधं विनयते । मन्त्रं विनयते ।
कर्तृस्थे किम् ? गुरोः कोपं विनयति । अशरीरे किम् ? गडुं विनयति ।
मण्डूकमुत्था वेरित्वेव । क्रोधं समुन्नयति । “अपनय मानिनि मानम्” ।

३८ । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ।

अप्रतिघातोत्साहस्फीतत्वेषु क्रमे स्तत् स्यात् । मन्त्रेऽस्य क्रमते बुद्धिः ।
युद्धाय क्रमते भटः । प्राज्ञे शास्त्राणि क्रमन्ते ।

३९ । उपपराभ्याम् ।

आभ्यामिवोपसृष्टात् क्रमेरनन्तरसूत्रेणात्मनेपदं स्यात् । मन्त्रेऽस्योपक्रमते
बुद्धिः । युद्धाय पराक्रमते भट इत्यादि ।

४० । आङ उद्गमने ।

आङः क्रमे स्तत् स्यात् । आक्रमते भातुः । ज्योतिरुद्गमनेऽभिधाना-
नेह । आक्रामति धूमो हर्म्यतलम् । उद्गमने किम् ? आक्रामति गिरिं
रविः । अवष्टन्नातीत्यर्थः ।

४१ । वेः पादविहरणे ।

वेः क्रमेः पादविक्षेपे तत् स्यात् । सुष्ठु विक्रमतेऽश्वः ।

४२ । प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ।

आदिर्कर्मणि समर्थाभ्यां प्रोपाभ्यां क्रमे स्तत् स्यात् । प्रक्रमते भोक्तुम् ।
उपक्रमते श्रोतुम् ।

४३ । अनुपसर्गाद्वा ।

अप्रादेः क्रमेस्तद् वा स्यात् । क्रमते क्रामति वा ।

४४ । अपङ्गवे ज्ञः ।

निङ्गुती जानातेस्तत् स्यात् । शतमपजानीते ।

४५ । अकर्मकाच्च ।

ज्ञोऽकर्मकात् तत् स्यात् । सर्पिषो जानीते । करणे षष्ठी ।

४६ । संप्रतिभ्यामनाध्याने ।

आभ्यां ज्ञस्तत् स्यात् । गां सञ्जानीते । कन्यां दातुं प्रतिजानीते ।
अनाध्याने किम् ? स्मृती मा भूत् । मातुः संजानाति । स्मरतीत्यर्थः ।

४७ । भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ।

एष्वर्थेषु विशेषणेषु वदेस्तत् स्यात् । भासनं शोभा । वदते चार्वी
लोकायते । वदमानः । उपसम्भाषोपसन्त्वनम् । बालकमुपवदते । ज्ञाने ।
अयमेको वदते । यज्ञे । गृहे वदते । विविधमती । क्षेत्रे विवदन्ते कृषकाः ।
उपमन्त्रणं रङ्गः पृच्छा । परस्त्रीमुपवदते ।

४८ । व्यक्तवाचां समुच्चारणे ।

मनुष्याणां सङ्कोक्तौ वदेस्तत् स्यात् । सम्यवदन्ते विप्राः । व्यक्तवाचामिति

किम् ? “वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः” । सहोक्तौ किम् ? क्रमेण वदन्ति
च्छात्राः ।

४६ । अनोरकर्मकात् ।

अनोर्वदेस्तत् स्यात् । अनुवदते कठः कलापस्य । तद्वदतीत्यर्थः ।
अकर्मकात् किम् ? पूर्वोक्तमनुवदति ।

५० । विभाषा विप्रलापे ।

विप्रलापात्मके सहोच्चारणे वदेस्तद् वा स्यात् । विप्रवदन्ते गणका विप्र-
वदन्ति वा । सहोक्तौ किम् ? क्रमेण वदन्ति छात्राः ।

५१ । अवाद् यः ।

अवाद् गिरतेस्तत् स्यात् । अवगिरते मांसम् । अवगिरन्ते माषम् ।

५२ । समः प्रतिज्ञाने ।

सङ्गिरतेः प्रतिज्ञानार्थात् तत् स्यात् । कार्यं शब्दं संगिरते ।

५३ । उद्वश्चरः सकर्मकात् ।

उच्चरतेस्तत् स्यात् । घनानुच्चरते रजः । उत्क्रम्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्म-
कात् किम् ? शङ्खध्वनिरुदचरत् । नाद उच्चरति ।

५४ । समस्तृतीयायुक्तात् ।

तृतीयान्तेन योगे सच्चरतेस्तत् स्यात् । रथेन सच्चरते विद्याधरः ।

५५ । दाणञ्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ।

अशिष्टव्यवहारे चतुर्थ्यर्थे तृतीया वाचा । तदयुक्तात् सम्प्रदाणस्तत्
स्यात् । दास्या मालां संप्रयच्छति कामुकः । दास्ये मालां ददातीत्यर्थः ।

५६ । उपाद् यमः स्वरूपेण ।

उपपूर्वाद् यमः स्त्रीकारे तत् स्यात् । कन्यामुपयच्छति । “उपायंस्त
महास्त्राणि ।” “उपायंसत नासवम्” । न स्त्रीचक्रुरित्यर्थः ।

५७ । ज्ञाशुस्मृष्टां सनः ।

सन्नन्तानामिषां तत् स्यात् । धर्मं जिज्ञासते । गुरुं श्रुश्रूषते । सुस्मृषते ।
दिदृक्षते ।

५८ । नानोर्ज्ञः ।

अनोर्ज्ञस्तन् नास्ति । पुत्रमनुजिज्ञासति ।

५९ । प्रत्याडभ्यां श्रुवः ।

सन्नन्तादाभ्यां श्रुवस्तन् नास्ति । प्रतिश्रुश्रूषति । आश्रुश्रूषति ।

६० । शदेः शितः ।

शदेः शिन्निमित्तादात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शितः किम् ? शब्दयति ।

६१ । म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ।

लुङ्लिङोरेव म्रियतेः शितश्च तत् स्यात् । अमृत । मृषीष्ट । म्रियते ।
नियमः किम् ? मरिष्यति । ममार । कर्त्तरि नियमान् “मस्मे पतद्भवद्दीरैः ।”

६२ । पूर्ववत् सनः ।

असन्नन्तवत् सन्नन्तादात्मनेपदं स्यात् । आस्ते आसिसिषते । विजयते
विजिगीषते । पचति पचते पिपक्षति पिपक्षते ।

६३ । आमप्रत्ययवत् कृजोऽनुप्रयोगस्य ।

आमप्रत्ययान्तधातुवदनुप्रयुक्तस्य कृज स्तत् स्यात् । ईदृते ईहाञ्चक्रे ।

६४ । प्रोपाभ्यां युजेरयञ्जपात्रेषु ।

प्रोपाभ्यां युजे स्तत् स्यात् । प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । नेह । यज्ञपात्राणि
प्रयुनक्ति धीरः ।

(क) स्वराद्यन्तोपसृष्टाद् युजेरिति वक्तव्यम् । उदयुङ्क्ते । नियुङ्क्ते ।
उपयुङ्क्ते । कथं केवलात् “प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितु”मिति ? कर्त्तृभि-
प्राये भविष्यति । (32)

६५ । समः क्षणवः ।

संक्षोते स्तत् स्यात् । संक्षुते शस्त्रम् ।

६६ । भुजोऽनवने ।

तत् स्यात् । भुङ्क्ते । भुञ्जते । अनवने किम् ? भुनक्ति राजा पृथ्वी ।
पालयतीत्यर्थः । भुजो भज इति नोक्तम् । अनुभवेऽपि यथा स्यात् । सुख-
मशुभुङ्क्ते ।

६७ । शेरणौ यत् कर्म णौ चेत् स कर्त्ताऽनाधाने ।

अकर्त्तृभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । खन्तादात्मनेपदं स्यादखन्ते यत् कर्म णौ
चेत् स कर्त्ता भवति । आरोहति करणं निषादी । “करणरारोहयते
निषादिनम्” । पश्यन्ति भृत्या नृपम् । दर्शयते भृत्यानृपः । अनाधाने किम् ?
मृतौ मा भूत् । स्मरति वनगुह्यं कोकिलः । स्मरयत्येनं वनगुह्यः स्वयमेव ।

६८ । भौस्मगोर्हेतुभये ।

खन्तयो भीष्मिडो स्तत् स्यात् । मुण्डो भीषयते । जटिलो विस्मा-
पयते । हेतुभये किम् ? काष्ठिकया भाययति । करणादत्र भयम् ।

६९ । गृध्रिवच्चोः प्रलम्भने ।

खन्तयोर्गृध्रिवच्चोर्दिसंवादाने तत् स्यात् । शिशुं गृह्णयते । शिशुं
वच्चयते । प्रलम्भने किम् ? अहिं वच्चयति बालः ।

७० । लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च ।

लियो खन्तात् पूजापरिभवयोः प्रलम्भने च तथा स्यात् । जटाभिराला-
पयते । श्वेनो वर्त्तिकामुक्तापयते । शिशुमुक्तापयते । अन्यत्र कन्यामुक्तापयति ।

७१ । मिथ्योपपदात् कृजोऽभ्यासे ।

खन्तात् कृज स्तत् स्यात् । अभ्यासे पुनः पुनरावृत्तौ । पदं मिथ्या कारयते ।

७२ । स्वरितजितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले ।

स्वरिततो धातोर्जितश्चात्मनेपदं स्यात् कर्त्तारच्चेत् क्रियाफलमभिप्रेति ।
पचते । यजते । जितः । कुरुते । कण्डूयते । कर्त्तृभिप्राये किम् ? परार्थे

मा भूत् । पचति । करोति । यजति । कथं परार्थे विक्रीणीते प्रयुङ्क्त
इत्यादि ? डुक्रीज्दाज्द्वेज्क्वह्ज्नीज्युजां विशेषविधानात् ।

७३ । अपाद्वदः ।

तत् स्यात् । धान्यार्थी न्यायमपवदते । धनार्थी न्यायमपवदते ।

୭୪ । ଶିଚସ୍ତ୍ର ।

णिजन्तात् तथा स्यात् । कारयते । पाचयते । परार्थे कारयति ।
पाचयति ।

७५ । समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ।

एभ्यो यमस्तत् स्यात् । इन्द्रियाणि संयच्छते । भारमुदयच्छते । वस्तमा-
यच्छते । आर्यस्तु पादम् । अग्रन्यविषये किम् ? चिकित्सा मुदयच्छति वैद्यः ।

୭୬ । ଅନୁପସର୍ଗାଞ୍ଜ୍ଞଃ ।

तथैव स्यात् । गां जानीते । परार्थे गां जानाति । कथं सर्पिषो जानीत
इति ? अकर्मकाच्चेति (१।३।४५) परार्थे विधानात् ।

७७ । विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ।

समोपपदावगते कर्त्तृभिप्राये तद् वा स्यात् । स्वं कटं कुरुते करोति
वा । एवं पञ्चसूत्रग्रामुन्नेयम् । उक्तं कर्त्तृभिप्राये । अथ परस्मैपदमेकादशभिः
सूत्रैः ।

७८ । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ।

आत्मनेपदहीनाद् धातोः कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात् । याति । वाति ।
प्रविशति । शेषात् किम् ? रोचते ।

७६ । अनुपराभ्यां कृजः ।

एभ्यः कृजः स्वाथेऽपि परस्मैपदं स्यात् । अनुकरोति । पराकरोति ।

८० । अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ।

एभ्यः क्षिपस्तत् स्यात् । अभिक्षिपति । प्रक्षिपति । अक्षिपति ।

८१ । प्राद्वहः ।

प्रवहतेस्तथा स्यात् । प्रवहति ।

८२ । परेमृषः ।

तत् स्यात् । परिमृशति ।

८३ । व्याङ्परिभ्यो रमः ।

एभ्यो रमेस्तत् स्यात् । विरमति । व्यरंसीत् । आरमति । परिरमति ।
एभ्यः किम् ? अभिरमते ।

८४ । उपाच्च ।

उपाद्रमेस्तत् स्यात् । देवदत्तमुपरमति । एतर्थाऽत गम्यते ।

८५ । विभाषाऽकर्मकात् ।

अकर्मकादुपरमतेस्तद्वा स्यात् । भोजनादुपरमति उपरमते वा । अथ
णिचश्चेति (१।३।७४) प्राप्ते बाधकत्रयमाह ।

८६ । बुधयुधनशजनेङ्प्रुदुसुभ्यो णेः ।

बुधादेर्णन्तात् परस्मैपदं स्यात् । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठम् ।
नाशयति पापम् । जनयति सुखम् । अध्यापयति शिष्यम् । प्रावयत्यश्वान् धीरः ।
द्रावयति लोहम् । स्त्रावयति कुण्डीम् ।

८७ । निगरणचलनार्थेभ्यश्च ।

भक्षणकम्पनार्थेभ्यो ण्यन्तेभ्यस्तत् स्यात् । आशयति । भोजयति ।
चलयति । कम्पयति शाखां वातः ।

(क) अदेः प्रतिषेधः । आदयतेऽन्नं पुत्रेण पिता ।

८८ । अणावकर्म्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ।

अण्यन्ते यो धातुरकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च ततो ण्यन्तात् परस्मैपदं स्यात् ।
आस्ते विप्रः । आसयति विप्रम् । शाययति मित्रम् । चित्तवत्कर्तृकात्
किम् ? शोषयते व्रीहीनातपः । कर्त्तरीत्येव । शायते विप्रो भवता ।

८६ । न पादस्याङ्यमाङ्यसपरिमुहुरुचिन्तितवदवसः ।

एषामनन्तरसूत्राभ्यां परस्मैपदं नास्ति । ततस्तडानावेव स्याताम् ।
पाययते घृतम् । दमयते शत्रून् । आयामयते । आयासयते । आयासयमानः ।
परिमोहयते । रोचयते । नर्त्तयते । वादयते । वासयते । अकर्त्तृभिप्राये तु
दमयति गजम् । नर्त्तयति भुजम् । भिक्षा वासयति ।

(क) घेट उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । धापयते शिशुम् ।

८७ । वा क्यषः ।

क्यषन्तादात्मनेपदं वा स्यात् । लोहितायति लोहितायते वा ।

८८ । दुग्धो लुङि ।

द्युतादेर्लुङ्यात्मनेपदं वा स्यात् । व्यद्युतद् व्यद्योतिष्ट वा । द्युतादयो
द्वाविंशतिः ।

८९ । वृद्धाः स्यसनोः ।

वृत्तुवृष्टुष्टुस्यन्दूभ्यः स्ये सनि च तद्वा स्यात् । वर्त्स्यति वर्त्तिष्यते वा ।
अवर्त्स्यत् अवर्त्तिष्यत वा । विवृत्सति विवर्त्तिषते वा ।

९० । लुटि च कृपः ।

कृपेर्लुटि स्यसनोश्च तद्वा स्यात् । कल्प्तासि कल्पितासे वा । कल्प्यति
कल्पिष्यते वा । अकल्प्यत् । अकल्पिष्यत वा । चिकृप्सति चिकल्पिषते वा ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥१३॥

समाप्तश्च भूपादः ।

भाषावृत्तिः ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

१ । आ कङारादेका संज्ञा ।

कङाराः कर्मधारय (२।२।३८) इत्यतः प्रागेकैव संज्ञा बोद्धव्या । सा च कचिदनवकाशा यथा भसंज्ञा राजभ्यामित्यादौ सावकाशां पदसंज्ञां बाधते राज्ञा राज्ञे । कचित् परा यथा बहुव्रीहिसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधते वीर-पुरुषको ग्राम इति । इहाङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोः समावेशो वक्तव्यः । तेन बाभ्रव्य इत्यङ्गत्वादादिबुद्धिः । भत्वादीर्गुणः (६।४।१४६) । धानुष इत्यङ्गा-ङ्गत्वादादिबुद्धिः । पदत्वादिणः षत्वम् ।

२ । विप्रतिषेधे परं कार्यम् ।

तुल्यवल्यो विरोधे परं यत् तत् कार्यं स्यात् । सुपि चेति (७।३।१०२) दीर्घः । वृत्ताभ्याम् । बहुवचने भल्येत् (७।३।१०३) । वृत्तेषु । विरोधे परम् । वृत्तेभ्यः । नित्यानित्ययोस्तु नित्यं वलवत् । अन्तरङ्गवहिरङ्गयोरन्तरङ्गं वलवत् । उल्लर्गापवादयोश्चापवादः ।

३ । यू स्वप्राख्यौ नदी ।

इह स्त्रियमाचष्ट इति स्वप्राख्यः शब्दः संज्ञी । ई ऊ यू इति च तद्विशेषण-मिति तदन्तविधिः । ईद्रुदन्तं स्त्रीलिङ्गं नदीसंज्ञं स्यात् । ईद्रुतोरेवेयं संज्ञेति भागवृत्तिः । कुमार्थ्यै । लक्ष्म्यै । धीवन्मै । यवाग्वै । आख्यायहणं किम् ? पदान्तरथोत्वे स्त्रीत्वे मा भूत् । सेनान्ये स्त्रियै । कथमतिलक्ष्म्यै विप्राय ? बहुप्रेयस्यां राजनि ? अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धमिति भाष्यम् ।

४ । नेयडुवड् स्थानावस्त्री ।

इयडुवडाधारौ यू नदीसंज्ञकौ न सतः । हे श्रीः । हे धीः । हे भ्रूः ।
अस्त्रीति किम् ? हे स्त्रि ।

५ । वाऽमि ।

प्रतिषेधोऽयमाभि वा स्यात् । श्रियां श्रीणाम् । भ्रुवां भ्रूणाम् ।

६ । ङिति ऋस्वश्च ।

ङिति चासौ प्रतिषेधो वा स्यात् । श्रियै श्रिये । भ्रुवै भ्रुवे । भ्रुवां श्रेते
भ्रुवि श्रेते । ऋस्वश्च । ङिति ऋस्वौ यू वा नदीसंज्ञकौ स्याताम् । मत्तये ।
धेनवे धेनवे । स्वराख्यावित्थेव । अग्नये । वायवे । इहामि ङिति च ऋस्वयो-
रियडुवड्स्थानयोश्च यूः पान्तिनी नदीसंज्ञा । सा स्त्रीवचन एवेत्यते ।
नावयवाययेति स्मृतिः (३३) । तेन सुमतये ऽतिश्रिये सुधिये विप्राय । सुधियां
विप्राणाम् । मञ्जुश्रियि सुधियि विप्र इति भवति ।

७ । शेषो घ्यसखि ।

ऋस्वेदुदन्तमनदी शेषो घिसंज्ञः स्यात् । घेर्ङितीति (७।३।१११) गुणः ।
अग्नये । विष्णवे । वायवे । मतये । धेनवे । असखि किम् ? सख्या ।
सख्ये । सख्युः । सख्यौ । इह ऋस्वेदुन्मात्रं घिसंज्ञम् । तथाच हन्ते घीत्यत्र
(२।२।३२) व्यक्तं पूर्वं निपततीत्युच्यते । तेनासखीत्यत्र सखिशब्देकारस्य घित्व-
निषेधात् सखिशब्दावयवत्वेऽपि बहुसख्या कृतं बहुसख्युः स्वमित्याहुः । सुसखे-
रागच्छतीति तु न्यासः ।

८ । पतिः समास एव ।

समासे पतिशब्दो घिसंज्ञः स्यात् । श्रीपतिना । श्रीपतये । श्रीपतेः ।
श्रीपतौ । नान्यत्र । पत्या । पत्ये । पत्युः । पत्यौ ।

९ । षष्ठीयुक्तकृन्दसि वा ।

कृन्दः सूत्रम् ।

१० । ऋस्वं लघु ।

ऋस्वमक्षरं लघूच्यते । भेदनम् । गर्हनम् । वर्धनम् ।

११ । संयोगे गुरु ।

संयोगे परे ऋस्वमक्षरं गुरुच्यते । शिक्षा । भिक्षा ।

१२ । दीर्घञ्च ।

दीर्घमक्षरं गुरुच्यते । ईहाञ्चक्रे । ऊहाञ्चक्रे ।

१३ । यस्मात् प्रत्ययविधितदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ।

यस्मात् प्रत्ययो विधीयते तदाद्यङ्गसंज्ञं स्यात् । कर्त्ता कारकः । लविता लावकः । तदादीति किम् ? करिष्यमाणः । पचामः । स्याद्यन्तस्याप्यङ्गत्वे सुगदीर्घौ । पुनः प्रत्ययग्रहणं किम् ? लुप्तेऽपि प्रत्ययेऽन्यस्मिन् परे मा भूत् । अर्थम् । इयङ् प्राप्तः ।

१४ । सुप्तिङन्तं पदम् ।

सुबन्तं तिङन्तञ्च पदसंज्ञं स्यात् । छात्राः पठन्ति मे ।

१५ । नः क्ये ।

क्ये परे नान्तमेव पदं स्यात् । राजीयति । राजायते । नियमः किम् ? वाच्यति । तपस्यति । पदाश्रये कृत्वकृत्वे न भवतः ।

१६ । सिति च ।

सिति पूर्वं पदं स्यात् । कस् । भवदीयम् । युस् । ऊर्णायुः । भस्त्रा वाधते ।

१७ । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ।

कप्- (५।४।१५१) पर्यन्तेषु स्वादिषु पूर्वं पदं स्यात् । राजभ्याम् । राजसु । राजत्वम् । राजतमः । असर्वनामस्थाने किम् ? राजानौ । राजानः । कथं सौ ? पदत्वं राजेति । न डिसम्बुद्धो (८।२।८) रिति ज्ञापकात् ।

१८ । यच्चि भम् ।

यादावजादौ च स्वादौ पूर्वं भसंज्ञं स्यात् । यि । गार्ग्यः । अच्चि । राज्ञः पश्य । असर्वनामस्थान इत्येव । राजानौ । सामानि ।

(क) नभोऽङ्गिरीमनुषां वत्युपसंख्यानम् । भसंज्ञा स्यात् । नभस्वत् । अङ्गिरस्वत् । मनुष्वत् । पदाश्रयं कृत्वं न भवति ।

(ख) वृषण्वस्वश्वयोर्भसंज्ञा वक्तव्या । वृषण्वसुः । वृषण्वश्वः । नकार-लोपो न भवति ।

१९ । तसौ मत्वर्थे ।

मत्वर्थीये परे तान्तं सान्तञ्च भसंज्ञं स्यात् । विद्युत्वान् । मरुत्वान् । पयस्वी । तपस्वी । यशस्वी ।

२० । अयस्मयादौनि च्छन्दसि ।

इदञ्छन्दः सूत्रमेकम् ।

२१ । बहुषु बहुवचनम् ।

सुपृतिङामविशेषेण विधानादच्चीणि ते रक्तानीत्यादि लोकोपचारदर्शनाच्च नियमोऽयम् । बहुष्वेवार्थेषु बहुवचनं स्यात् । भिन्नवः सङ्ख्यान् पठन्ति । विप्रैः सामानि गीयन्ते ।

२२ । द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने ।

अर्थयोर्द्विलैकत्वयोरेव द्विवचनैकवचने स्याताम् । मातापितरौ जनयतः । धर्मो रक्षति रक्षितः ।

२३ । कारके ।

अधिकारोऽयम् । अतः परं यद्वक्ष्यति तत् कारकेषु मध्ये बोद्धव्यम् । तद् यथा—

२४ । ध्रुवमपायेऽप्रादानम् ।

विश्वे षे ध्रुवं कारकमपादानं स्यात् । तच्च “निर्दिष्टविषयं किञ्चित्” । ह्यच्चात् पतं पतति । जलादुत्थितः । “उपात्तविषयं तथा” । वलाहकाद्

विद्योतते विद्युत् । निःसृत्येत्यध्याहार्यम् । अधर्माद् विरमति । अधर्मा-
ज्जुगुप्सते । विरमञ्जगुप्समानस्ततो निवर्त्तत इत्यर्थः । “अपेक्षितक्रियञ्चेति
त्रिधापादानमिष्यते” । माथुराः स्त्रीगुप्तेभ्य आढातराः । नियमिनोत्कर्षक्रिया
गम्यत इति । कारक इत्येव । वृत्तस्य पर्णम् पतति । बहुभ्योऽन्यः ।
कारकादिति (५१४१४२) न शस् ।

२५ । भीतार्थानां भयहेतुः ।

भयत्राणार्थधातुप्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् । चौराद् भीतः । व्याघ्राद-
पत्रस्तः । दस्युभ्यो रक्षितः ।

२६ । पराजेरसोढः ।

पराजेः प्रयोगे सोढुमशक्यमपादानं स्यात् । अध्ययनात् पराजयते मन्त्र-
बुद्धिः । भोजनात् पराजयते ।

२७ । वारणार्थानामौषितः ।

एषां प्रयोगे ईप्सितमपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति । कथं
कूपादन्धं वारयति ? बुद्ध्या प्राप्य ततो निवर्त्तयतीत्यर्थः ।

२८ । अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति ।

अन्तर्धातुं येन हेतुनात्मनोऽदर्शनमिच्छति तदपादानं स्यात् । उपा-
ध्यायादन्तर्धत्ते छात्रः । उपाध्यायान्विलीयते शिष्यः ।

२९ । आख्यातोपयोगे ।

नियमाद् वाक्प्रवृत्तौ (३४) आख्याता प्रतिपादयिताऽपादानं स्यात् ।
पण्डितात् पुराणं शृणोति । “रामादधीतसन्देशः” ।

३० । जनिकर्तुः प्रकृतिः ।

जायमानस्य प्रकृतिः कारणमपादानं स्यात् । सामग्रीतः फलं जायते ।

३१ । भुवः प्रभवः ।

भुवः कर्तुः प्रभवोऽपादानं स्यात् । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । ‘वस्त्रा-
कायात् प्रभवति धनुष्वण्डमाखण्डलस्य” ।

३२ । कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ।

कर्मणा करणभृतेन यमभिसम्बध्नाति तत्कारकं सम्प्रदानं स्यात् । ब्राह्मणाय गां ददाति धार्मिकः । गुरवे धनं निर्यातयति रुष्टः । पट्टि-
कोपाध्यायः शिष्याय कर्णचपेटामदात् (35) । शत्रवे भयं ददाति ।
“भयानि दत्त सीतायै” । कथं रजकस्य वस्त्रं ददाति । व्रतः घृष्टं ददातीति ?
अभिप्रैत्यर्थस्याविवक्षितत्वाद् यथा सममब्राह्मणे दानमिति (36) । इह
प्रार्थनाध्ववसानादिक्रियाभिः कर्तुरीप्सिततमत्वात् क्रियापि कर्म भवति ।
तत् क्रियया यदभिसम्बध्यते तत् सम्प्रदानं सूत्रेणैव । युद्धाय सन्नह्यते ।
पत्ने शते । “निवेद्यतां सुग्रीवाय” । “प्रणम्य शास्त्रे सुगताय तायिने” (37) ।
इह च पशुना रुद्रं यजत इति पशुना देयेन रुद्रं प्रीणयति । पशुं रुद्राय
ददातीति वस्त्वर्थः ।

३३ । रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ।

रुच्यर्थधातूनां प्रयोगे प्रीयमाणः संप्रदानं स्यात् । नारदाय रोचते
कलहः । नारदस्य रुचिविषयीभवति ।

३४ । स्नाघङ्कुडस्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ।

एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः संप्रदानं स्यात् । वृषाय स्नाघते वन्द्ये ।
“स्नाघमानः परस्त्रीभ्यः” । पुत्रायापद्भुते वणिक् । छात्राय तिष्ठते कन्या ।
प्रियायै शपते कामुकः ।

(35) The MSS in Bengali characters generally give—“पट्टिकोपाध्यायः शिष्याय कर्णचपेटामदात् । But the statement is, either in imitation, or a misquotation, of a celebrated passage of the महाभाष्य on I.I.I.—“एवं हि दृश्यते लोके य उदात्ते कर्णचपेटामुदात्तं करोति खण्डिकोपाध्याय सक्तं चपेटां ददात्यन्तं लं करोतीति” ।—The probable corruption of the word खण्डिकोपाध्याय arose from an unacquaintance of the scribes with the भाष्य । रुष्टिघर explains—“शः पट्टिकायां विलिख्य वर्षां विजृम्भति स पट्टिकोपाध्यायः” ।

(36) “सममब्राह्मणे दानं विगुणं ब्राह्मणभूवे ।

अधौते शतसाहस्रमननं वेदपारजे ॥१॥” इति मानवधर्मशास्त्रे ।

(37) तायिने दयालव इति रुष्टिघरः । पालकायिल्लभ्ये । सन्तानवते स्त्रीतियुक्ताय क्रमसमाणाधेयपरे ।
तायु सन्तानपालनयोः ।

३५ । धारेरुत्तमर्णः ।

धारेः प्रयोगे धनिकः सम्प्रदानं स्यात् । विप्राय शतं धारयति ।

३६ । सृष्टेरीप्सितः ।

सृष्टेः प्रयोगेऽभीष्टः सम्प्रदानं स्यात् । धनाय सृष्टयति ।

३७ । क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ।

क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे कोपस्थानं सम्प्रदानं स्यात् । पुत्राय क्रुध्यति । शत्रवे द्रुह्यति । एकस्मै ईर्ष्यति । अन्यस्मै असूयति । नेह । स्त्रियमौर्ष्यति कामुकः ।

३८ । क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ।

सोपसर्गयोः क्रुधद्रुहो यं प्रति कोपः स्यात् कर्मसंज्ञं स्यात् । पुत्रमभि-
क्रुध्यति । शत्रुमनुद्रुह्यति ।

३९ । राधीच्योर्यस्य विप्रश्नः ।

राधीच्योः प्रयोगे यस्य विविधं पृच्छति तत् सम्प्रदानं स्यात् । पुत्राय राध्यति । किमयं करोति किं न वेति । स्त्रीभ्य ईक्षते । का कीदृशी भवतीति । ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः स्वधर्मो रक्षसामयमिति भट्टिः ।

४० । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता ।

प्रत्याङ्पूर्वस्य शृणोतेः प्रयोगे पूर्वस्य प्रार्थनादेः कर्त्ता सम्प्रदानं स्यात् । तुभ्यं गां प्रतिशृणोति । मद्भ्यं गामाशृणोति । अङ्गीकरोतीत्यर्थः ।

४१ । अनुप्रतिगृणश्च ।

अस्य च प्रयोगे पूर्वस्थाः क्रियायाः कर्त्ता सम्प्रदानं स्यात् । होत्रेऽनु-
गृणाति । पोत्रे प्रतिगृणाति । तं शंसन्तं शब्देनानुगच्छति । प्रोत्-
साहयतीत्यर्थः ।

४२ । साधकतमं करणम् ।

क्रियासिद्धौ प्रकष्टोपकारकं करणमुच्यते । परशुना वृक्षं छिनत्ति ।
बुद्ध्या जानाति । विवक्षावशात् परशुच्छिनत्ति ।

४३ । दिवः कर्म च ।

दिवः साधकतमं कर्म करणं वा स्यात् । “दुरक्षान् दीव्यता राज्ञा” ।
दुरक्षैर्वा ।

४४ । परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ।

वेतनादिस्वीकारे करणं सम्प्रदानं स्याद्वा । शतय परिक्रीतः शतेन वा ।

४५ । आधारीऽधिकरणम् ।

आश्रयिऽधिकरणमुच्यते । गृहे तिष्ठति । स्यात्वा पचति ।

४६ । अधिशीङ्स्थासां कर्म ।

एषामाधारः कर्म स्यात् । शय्यामधिशेते । गिरिमधितिष्ठति । ग्राम-
मध्यास्ते । स्थलीमधिशेते ।

४७ । अभिनिविशश्च ।

अस्याप्याधारः कर्म स्यात् । ग्राममभिनिविशते ।

४८ । उपान्वध्याङ्वसः ।

अस्याप्याधारः कर्म स्यात् । ग्राममुपवसति । नदीमनुवसति । गिरि-
मधिवसति । पक्षीमावसति । इह ग्राम उपवसतीति ? ग्रामे वसन् सं-
स्त्रिरात्रमुपवसतीत्येवम्कारार्थः । यदुक्तं—

वसतावप्रयुक्तेऽपि देशोऽधिकरणं मतम् ।

अप्रयुक्तं तिरात्रादि कर्म चोपवसेः स्मृतम् ॥१॥ इति ।

४९ । कर्तृरौप्सिततमं कर्म ।

कर्तुः क्रियया व्याप्तुमिष्टतमं कर्म स्यात् । संयोगं जनयति । तण्डुला-
नोदनं पचति । वेदमधीते ।

५० । तथायुक्तञ्चानौप्सितम् ।

ईप्सितवत् कर्तुः क्रियया युक्तं वेश्ममन्यच्च कर्म स्यात् । ओदनं बुभुक्षुर्विषं
भक्षयति । पुत्रं पश्यन् सूर्यं पश्यति ।

५१ । अकथितञ्च ।

अपादानादिसंज्ञाभिर्यज्ञोक्तं तत्कर्म स्यात् । गां दोग्धि पयः । कारक इत्येव । गवां दोग्धि-पयः । विवक्षावशाद् गोभ्यो दोग्धि पयः । एवं “याचमानः शिवं सुरान् ।” “सीऽपृच्छत्क्षत्रं सीताम् ।” शिष्यं धर्मं ब्रूते । विप्राञ्च शतं जयति । गर्गाञ्च शतं दण्डयति । अजां ग्रामं नयति । भारं ग्रामं हरति । इह च “प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनाहुर्विकर्मणाम्” । नीयतेऽजा ग्रामम् । वोढव्यो भारो ग्रामम् । झ्रियते काष्ठं गृहम् । आकथ्यते शाखा ग्रामम् । “अप्रधाने दुहादीनाम् ।” दुह्यते गौः क्षीरम् । उच्यते शिष्यो धर्मम् । गर्गाः शतं दण्डयन्ताम् । जीयते विप्रः शतम् । “श्वन्ते कर्तुञ्च कर्मणः ।” णिचि कर्मतां प्राप्तस्य कर्तुर्वाचका लादयः । प्राप्यते विप्रो ग्रामम् । पित्रा गमयितव्यः पुत्रो ग्रामम् । बोध्यते शिष्यो धर्मम् । भोज्यते विप्रो भक्तम् । पाठ्यते पुत्रः सूत्रम् । आस्यते विप्रो मासमिति ।

५२ । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्त्ता स णौ ।

एषामणिचि यः कर्त्ता स णिचि कर्म स्यात् । याति विप्रो ग्रामम् । यापयति विप्रं ग्रामम् । “रावणं गमय प्रीतिम् ।” नीवही तु गत्युपसर्जन-प्रापणवचनौ । न गत्यर्थौ । नाययति वाहयति भारं दासेनेति । बुध्यर्थे बोधयति शिष्यं शास्त्रम् । ज्ञापयति नृपं हिताहितम् । उपब्रूयति विप्रं गन्धम् । प्रत्यवसानं भक्षणम् । आशयति भोजयति विप्रमोदनम् । शब्दकर्म । अध्यापयति वटुं वेदम् । पाठयति पुत्रं सूत्रम् । आवयति शिष्यं शब्दम् । अकर्मकात् । आसयति पुत्रम् । शाययति मित्रम् । गत्यर्थादिभ्योऽन्यत्र । पाचयत्योदनं सहायेन । इह किलाणौ यः कर्त्ता तस्य णौ कर्मत्वमपि प्रयोजकव्यापारेण कर्त्तृत्वञ्च स्वव्यापारेण स्वतन्त्रत्वादित्युभयसंज्ञासिद्धौ नियमोऽयं गत्यर्थादीनामणौ यः कर्त्ता स णौ कर्मैव न कर्त्तेति । ततश्च गत्यर्थादिव्यतिरिक्तानामणौ कर्त्तुर्णावुभयं भवति कर्त्तृत्वं कर्मत्वञ्चेति वदन्तः

केचित् पाचयत्योदनं देवदत्तं देवदत्तेनेत्याद्यपि भवतीत्याहुः । एवञ्च हृक्क्रो-
वेति (१।४।५७) प्रपञ्चार्थं वेदितव्यम् (३८) ।

(क) जल्पत्यादीनामुपसंख्यानम् । अशब्दकर्मकत्वात् । जल्पयति मित्रम्
पुत्रम् । आलापयति पुत्रं मित्रम् । सम्भाषयति देवदत्तं भार्याम् ।

(ख) आदिखाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आदयते खादयति विप्रेणौ-
दनम् । भक्षणाथत्वात् ।

(ग) भक्षेरहिंसायाम् । भक्षयति पिण्डीं देवदत्तेन यज्ञदत्तः । हिंसायान्तु
भक्षयति यवं वृषभान् ।

(घ) वहेरनियन्तृकर्तृकस्वेति कात्यायनः । वाहयति भारं मनुष्यैः ।
सनियन्तृकर्तृकस्य तु वाहयति वृषभान् भारम् ।

५३ । हृक्क्रोरन्यतरस्याम् ।

हृज्ज्वोरणिचि यः कर्त्ता स णिचि कर्म वा स्यात् । हारयति भारं
दासं दासेन वा । कारयति कटं पुत्रं पुत्रेण वा ।

(क) अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वा ।

शुरुमभिवादयते पुत्रं पुत्रेण वा । दर्शयते नृपं भृत्यान् भृत्यै वा ।

५४ । स्वतन्त्रः कर्त्ता ।

क्रियासिद्धावगुणत्वेन विवक्षितो यः स कर्त्ता स्यात् । विप्रेण पच्यते ।
क्रिया जायते । ओदनः सिध्यति ।

५५ । तत्प्रयोजको हेतुश्च ।

स्वतन्त्रस्य प्रयोजकोऽर्थः कर्त्ता हेतुश्चोच्यते । कुर्वन्त' प्रयुङ्क्ते कारयति
देवदत्तः । उक्तानि कारकाणि ।

५६ । प्राग्वीश्वरान्निपाताः ।

अधिरीश्वर (१।४।८७) इत्यतः प्राङ् निपाता वेदितव्याः ।

(३८) This passage is referred to by श्रीपति in his कातन्त्रपरिशिष्ट viz :—"तदा
हृक्क्रो वावचनमकर्मकाभ्यवहारार्थशीर्निव्यं सा भूदिति कथम् ? प्रपञ्चार्थमिति खण्डवृत्तिरुक्तम्" ।—
(In his Rule 18 under कारक) ।

५७ । चादयोऽसत्त्वे ।

अद्रव्यवृत्तयश्चादयो निपाता उच्यन्ते । याति च वाति च । घटं वा पटं वा पश्य । च । वा । वै । स्वाहा- । स्वधा । ओम् । आम् । पशु । तु । मन्ये । अस्ति । ब्रूहि । विभाषा । अन्यतरस्याम् । नञ् । नो । न इत्यादि । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । असत्त्वे किम् ? स्वाहा अग्नयी ।

५८ । प्रादयः ।

प्र । परा । अप । सम् । अनु । अव । निर् । दुर् । निस् । दुस् । अभि । वि । अधि । सु । उद् । अति । नि । प्रति । परि । अपि । उप । आङ् । एते निपाताः स्युः । प्रतनु । प्रविरलम् । अभिनवोऽभिलीनः ।

५९ । उपसर्गाः क्रियायोगे ।

प्रादयो निपाताः क्रियायोगे उपसर्गाः स्युः । प्रणमति । परिषिञ्चति । क्रियायोगे किम् ? प्रनायको देशः । इह दुर्नीतमवदत्तमित्यादावुपसर्ग-प्रतिरूपकनिपाताश्चयणाण्यत्वतश्चे न भवतः ।

“प्रपरापसमन्ववनिर्दुरभिव्यधिसूदतिनिप्रतिपर्यपयः ।

उप आङिति विंशतिरेष सखे उपसर्गविधिः कथितः कविना” (३९) । इति ।

६० । गतिश्च ।

प्रादय उपसर्गा गतिसंज्ञकाश्च स्युः । प्रणम्य । अभिषिच्य ।

६१ । ऊर्ग्यादिचिडाचश्च ।

एते गतिसंज्ञकाः स्युः । ऊरीकृत्य । उररीकृत्य । चिः । शुक्लीकृत्य । शुक्लीभूय । डाच् । पटपटाकृत्य । दमदमाकृत्य ।

६२ । अनुकरणञ्चानितिपरम् ।

अव्यक्तानुकरणं गतिः स्यात् । खट्कृत्य भग्नः । अनितिपरं किम् ? खट्दिति क्त्वा भग्नः ।

(३९) ओङोऽयं तोटकच्छन्दसा श्रुतिः । इह तोटकसम्बन्धिसैः प्रथितमिति लक्षणात् । सखब्रह्म संहितायामपि पादान्तत्वाद् वैकल्पिकं शुद्धम् । निस्दुसी क्लेशे निर्दुरिति आभाद विंशतिरित्युक्तम् । पूर्वेषां मतेन निस्दुसोरभावात् ।

६३ । आदरानादरयोः सदसती ।

अनयोरेति गती स्याताम् । गुरुन् सत्कृत्य गतः । खलानसत्कृत्य गतः ।

६४ । भूषणेऽलम् ।

अत्रेदं गतिः स्यात् । कन्यामलंकृत्य गतः ।

६५ । अन्तरपरिग्रहे ।

अन्तःशब्दो गतिः स्यात् । अन्तर्हृत्य स्थितः खलः । मध्ये हृत्वेत्यर्थः ।
अपरिग्रहे किम् ? अन्तर्हत्वा मूषिकां गतः श्येनः । परिग्रहेत्यर्थः ।

(क) अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गसंज्ञा वक्तव्या । अन्तर्धा । अन्तर्धिः ।
अन्तर्णयति ।

६६ । कणेमनसौ श्रद्धाप्रतिघाते ।

कणेमनःशब्दौ तृष्णाविगमे गती स्याताम् । कणेहृत्य मनोहृत्य पयः
पिबति । आतृष्णमित्यर्थः ।

६७ । पुरोऽव्ययम् ।

गतिः स्यात् । “पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।” नमस्तुरसोर्गत्योरिति
(दा३।४०) सत्वम् ।

६८ । अस्तञ्च ।

अस्तमव्ययं गतिः स्यात् । अस्तङ्कृत्य क आगतः । मृत्वेत्यर्थः ।

६९ । अच्छ गत्यर्थवदेषु ।

अच्छेत्यव्ययमाभीक्ष्णप्रवृत्तिर्गत्यर्थे वदतौ च गतिः स्यात् । अच्छगत्य ।
अच्छोद्य ।

७० । अदोऽनुपदेशे ।

त्यदादिरदःशब्दो गतिः स्यात् । अदःकृत्य स्थितः । अनुपदेशे किम् ?
अदः कृत्वा गच्छ ।

७१ । तिरोऽन्तर्द्धौ ।

तिरोऽव्ययं गतिः स्यात् । तिरोभूय स्थितधीरः । अन्तर्द्धौ किम् । तिरो भूत्वा स्थितं काण्डम् ।

७२ । विभाषा कृजि ।

अन्तर्द्धौ कृजि तिरो वा गतिः स्यात् । तिरस्कृत्य तिरःकृत्वा ।

७३ । उपाजेऽन्वाजे ।

वलाधानवृत्तौ निपातावेतौ कृजि वा गतौ स्याताम् । उपाजेकृत्य उपाजे कृत्वा वा । अन्वाजेकृत्य अन्वाजे कृत्वा वा ।

७४ । साक्षात्प्रभृतौनि च ।

साक्षादादीनि कृजि गतिसंज्ञकानि वा स्युः । साक्षात्कृत्य साक्षात् कृत्वा वा । मिथ्या । लवणम् । वशे । प्रादुस् । आविस् । नमस् ।

७५ । अनत्याधान उरसिमनसौ ।

एतावनुपक्षेपे कृजि वा गतौ स्याताम् । उरसिकृत्य उरसि कृत्वा वा जपेन्मन्त्रम् । मनसिकृत्य मनसि कृत्वा वा । नेह । उरसि कृत्वा हस्तं शेते ।

७६ । मध्येपदेनिवचने च ।

एते कृजि वा गतयः स्युः । मध्येकृत्य मध्ये कृत्वा वा । पदेकृत्य पदे कृत्वा वा । निवचनेकृत्य निवचने कृत्वा वा । तूष्णींभूयेत्यर्थः । अनत्याधाने इत्येव । हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः शेते ।

७७ । नित्यं हस्तेपाणावुपयमने ।

एतौ स्वीकारे कृजि नित्यं गतौ स्याताम् । “तां हस्तेकृत्य मा श्वसीः” । पाणौकृत्य भुङ्क्ते ।

७८ । प्राध्वं बन्धने ।

प्राध्वं कृजि नित्यं गतिः स्याद् बन्धनगतौ । प्राध्वंकृत्य कुटुम्बं स्थितः ।

७६ । जीविकोपनिषदावौपम्ये ।

एतौ सादृश्ये कृञि गती स्याताम् । जीविकाकृत्य व्याचष्टे । उपनिषत्-
कृत्य कथयति ।

८० । ते प्राग् धातोः ।

ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः । तथैवीदाहृतम् ।

८१ । छन्दसि परेऽपि ।

८२ । व्यवहिताश्च ।

छन्दः सूत्रद्वयम् ।

८३ । कर्मप्रवचनीयाः ।

अधिकारोऽयम् ।

८४ । अनुर्लक्षणे ।

लक्षणे कारके हेतौ व्योत्येऽनुः कर्मप्रवचनीयनामा स्यात् । होममनु
दृष्टो देवः ।

८५ । तृतीयार्थे ।

सहार्थेऽनुस्तत्रामा स्यात् । गङ्गामन्ववसिता (४०) पुरी । तथा सह
वहेत्यर्थः ।

८६ । हीने ।

हीने व्योत्येऽनुस्तत्रामा स्यात् । अन्वर्जुनं योद्धारः । ततो हीना इत्यर्थः ।

८७ । उपोऽधिके च ।

उपोऽधिके हीने च तत्रामा स्यात् । उपस्थार्थां द्रोणः । उप गोवर्द्धनं
शाब्दिकाः ।

८८ । अपपरौ वर्जने ।

एतौ वर्जने तथा स्याताम् । अप त्रिगर्सेभ्यः । परि सुप्राद् दृष्टो देवः ।

(४०) अनुवसिति पाठान्तरम् । तत्रायवपूर्वात् पिबन्त्यन इत्यस्मात् क्तः । तस्य वष्टि भागुरिरहोप-
सवायोऽपसर्गयोः लिखनेनादिलोपः ।

८६ । आङ् मर्यादावचने ।

सीमायामाङ् तन्नामा स्यात् । आ समुद्राद् दृष्टो देवः । वचनग्रहणादभि-
व्याप्ती च । आङ्कुमारं यशस्तव ।

८७ । लक्षणेत्यभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्य्यनवः ।

चिह्नादौ द्योत्ये प्रतिपर्य्यनवः कर्मप्रवचनीयाः स्युः । इत्थं प्रति विद्योतते
विद्युत् । इत्थं परि । इत्थमनु । एवं मातरं प्रति साधुः । यदत्र मां प्रति
स्यात् । इत्थं इत्थं प्रति सिञ्चति ।

८८ । अभिरभागे ।

अभिर्भागवर्जितलक्षणादौ तन्नामा स्यात् । इत्थमभि विद्योतते विद्युत् ।
मातरमभि साधुः । इत्थं इत्थमभि सिञ्चति । अभागे किम् ? यदत्र
मामभिषात् । उपसर्गाश्रयो मूर्धन्यः ।

८९ । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ।

प्रतिः सदृशप्रत्यर्पणयोस्तथा स्यात् । यो नारायणतः प्रति । भाषानस्त्रे
तिलेभ्यः प्रति यच्छति ।

९० । अधिपरी अनर्थकौ ।

अनर्थका-(४१) वधिपरी तथा स्याताम् । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्या-
नयति । गत्युपसर्गसंज्ञाबाधः फलम् । अनर्थकौ (४१) किम् ? अधिगम्य ।
परिणीय ।

९१ । सुः पूजायाम् ।

पूजायां सुस्तन्नामा स्यात् । सुसिक्तं त्वया । उपसर्गाश्रयं षत्वं न भवति ।

९२ । अतिरतिक्रमणे च ।

अतिप्रवृत्तिरतिक्रमः । तस्मिन् पूजायाञ्चाति स्तन्नामा स्यात् । अति
सिक्तं त्वया । पूजायाम् । अतिस्तुतम् । अतिस्तुतिः ।

६६ । अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ।

एषु वर्त्तमानोऽपिशब्दः कर्मप्रवचनीयः स्यादित्येकः सूत्रार्थः । सर्पिषोऽपि स्यात् । विन्दुपदार्थोऽपिशब्दः । एषु यत् पदं वर्त्तते तत्प्रत्यपिशब्दः कर्मप्रवचनीयः स्यादिति द्वितीयः सूत्रार्थः । सर्पिषोऽपि स्यात् । विन्दुर्थे स्यात्पदम् । तत् प्रत्यपिशब्दः कर्मप्रवचनीयः । तेनोपसर्गाश्रयं षत्वं न भवति । सर्पिस्तु प्रति न कर्मप्रवचनीय इति द्वितीया न स्यात् । सम्भावना योग्यता । “अपि स्थाणुं जयेद्रामः” । अन्ववसर्गः प्राकाम्यम् । अपि सिञ्च अपि सुहि । गर्हा निन्दा । अपि सुयादृषलम् । समुच्चये । अपि सिञ्च अपि सुहि । उभयं कुरु ।

६७ । अधिरौप्रवरे ।

ऐश्वर्यं गम्येऽधिस्तत्रामा स्यात् । अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः ।

६८ । विभाषा कृजि ।

अधिः कृजि वा कर्मप्रवचनीयः स्यात् । यन्मामधिकरिष्यति यन्मामधि करिष्यति वा । अधिकृत्य अधि कृत्वा वा । उक्ता निपाताः ।

६९ । लः परस्मैपदम् ।

लादेशाः परस्मैपदमुच्यन्ते । तिप्तस्मिसिप्थस्थमिब्वस्मस्मस्मत्कसु ।

१०० । तडानावात्मनेपदम् ।

तड् एतौ च लादेशावात्मनेपदमुच्यन्ते । तडिति ताताञ्भक्त्यासाथाध्व-
मिड्वहिमहिड् । आन इति शानच्कानचौ ।

१०१ । तिङस्त्रीणिद्वीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ।

तिङां त्रीणिद्वीणि पदानि क्रमेण प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञकानि स्युः । तिप् तस्मिन्ताताञ्भ इति प्रथमः । ततो मध्यमः । तत उत्तमः ।

१०२ । तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ।

तानि त्रीणिद्वीणि पदानि प्रत्येकमेकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञकानि स्युः ।
तिरित्येकवचनम् । तसिति द्विवचनम् । भीति बहुवचनम् । एवमन्यत्रापि ।

१०३ । सुपः ।

सुपश्च तथा स्यात् । सु इति कवचनम् । औ इति द्विवचनम् । जसिति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र ।

१०४ । विभक्तिश्च ।

सुप् तिङ् च विभक्तिश्च्यते ।

१०५ । युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ।

लकारिण समानाधिकरणे युष्मद्युपपदे मध्यमपुरुषः स्यात् । त्वं पचसि । युवां पचथः । यूयं पचथ । त्वं दृश्यसे । युवां दृश्येथे । यूयं दृश्यसे । स्थानिनीति । गम्यमानेऽपि युष्मदि । ओदनं पचसि । मया दृश्यसे । भवत्प्रयोगे नेष्यते (४२) । भवान् करोति । समानाधिकरणे किम् ? त्वया दृश्यते ।

१०६ । प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच ।

परिहासगतौ मन्योपपदस्य धातोर्नुत्तमे प्राप्ते मध्यमः पुरुषः स्यात् । मन्यतेश्च मध्यमे प्राप्ते उत्तमः । स चैकवन् मन्तुरनेकत्वेऽपि । एहि मन्ये पयः पास्यसि ? न पास्यसि । पीतं तदतिथिभिः । प्रहासे किम् ? एहि मन्यसे दध्यन्नं भोक्ष्ये । साधु मन्यसे । एवं मन्यध्वेऽपि ।

(४२) युष्मद्युपपद इति सूत्रे (१४११०५) युष्मच्छब्दस्य युगपद्रूपपरस्यार्थपरस्य च ग्रहणात् । ओदनं पचेल्यादौ च युष्मच्छब्दस्य रूपपरस्यैव गम्यमानत्वम् । एवञ्च भवति भिच्चां दीहोत्यत्र रूपपरस्य युष्मदएव गम्यसे मध्यमपुरुषः । न चान् वाक्यस्यार्थत्वकल्पनेन कश्चिदर्थः । भवान् करोतित्यादौ तु भवच्छब्दस्य युष्मदर्थपरत्वेऽपि तद्रूपपरत्वाभावात् मध्यमः । तथाञ्चास्य सूत्रस्य (१४११०५) व्याख्यानं सैत्थेरचितः— “युष्मदीत्यर्थग्रहणं वा स्वाच्छब्दग्रहणं वा ? तत्र यद्यर्थग्रहणं भवान् करोतीत्यत्रापि मध्यमपुरुषः प्राप्नोति । युष्मदर्थस्यापि विद्यमानत्वात् । अथ शब्दस्य ग्रहणमैवं सति परमत्वं करोतीत्यत्र न स्यात् । नञ्चान्न युष्मच्छब्द उपपदम् । किं तर्हि ? तदन्तस्तुदायः । नचान्न तदन्तविधिरस्ति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिनिषिधात् । अथापि स्यात् तदन्तविधिरित्यत्र करोतीत्यत्रापि स्यात् । एवं तर्हि रूपवदर्थोऽप्यङ्गीक्रियत इत्यत्रार्थवच्छब्दग्रहणम् । तेन युष्मच्छब्दाभावे भवान् करोतीत्यत्र न भवति । अथ भवान् करोतीत्यत्र स्थानिन्यपीति मध्यमः कस्यान् भवति ? नैवम् । नञ्चान्न युष्मच्छब्दः प्रसङ्गी । भवच्छब्देनैव तदर्थस्याभिधानात् । शब्दानां वाक्येऽर्थे प्रसङ्गः । ननुक्ते ।”—इति तन्त्रप्रदीपे (वृत्तिप्रदीपे) ।

१०७ । अस्मद्युत्तमः ।

अस्मदि वाच्य उत्तमः पुरुषः स्यात् । अहं पचामि । आवां पचावः ।
वयं पंचामः । अहं दृश्ये । आवां दृष्ट्वावहे । वयं दृष्ट्यामहे । गम्यमानेऽपि ।
पचामि । दृश्ये ।

१०८ । शेषे प्रथमः ।

युष्मदस्मदभ्यामन्यस्मिन् प्रथमः पुरुषः स्यात् । स भाति । तौ भातः ।
ते भान्ति ।

१०९ । परः सन्निकर्षः संहिता ।

अत्यन्तप्रत्यासत्तिः संहितोच्यते । दध्यत्र । मध्वत्र ।

११० । विरामोऽवसानम् ।

परे वर्णाभावोऽवसानमुच्यते । वृद्धः । सिद्धिः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ११४ ॥

समाप्तश्च कारकपादः । प्रथमोऽध्यायश्च ।

भाषावृत्तिः ।

द्वितीयोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । समर्थः पदविधिः ।

यो नाम पदानां विधिः स समर्थो वेदितव्यो यथा समासः । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । समर्थ इति किम् ? भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य । पदविधिग्रहणं किम् ? तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन । यणादेशो वर्णविधिः ।

२ । सुवामन्विते पराङ्गवत् स्वरः ।

अतः परं सुबिल्यधिक्रियते । शेषच्छान्दसः स्वरभागः ।

३ । प्राक् कङारात् समासः ।

कङारशब्दात् (२।२।३८) प्राक् समासो वेदितव्यः ।

४ । सह सुपा ।

सुबिल्येव । अतः परं सुपा सह सुबन्तं समस्यत इत्यधिकृतं वेदितव्यम् । लक्षणमध्येतत् । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः । विस्पष्टपटुः । तत्प्रथमः । पुनर्गवः (१) । अध्वगन्तव्य इत्यादि ।

(१) अत्र पुनर्गव इत्युदाहरणं तु चित्यम् । टचोऽप्रोतेः । वस्तुस्तु कुगतिप्रादय (२।२।१८) इत्यत्र नित्याधिकारेऽव्ययं प्रवृद्धादिभिरिति इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपद प्रकृतिस्वरत्वञ्चेति वार्तिकद्वयं कात्यायनेन पठितम् । तेन हि पुनर्गव इत्यत्राव्ययं प्रवृद्धादिरित्यनेन नित्यसमासः । तस्य च तत्पुरुषाधिकारे पठितत्वाद् गौरतद्धितं लुक्कौति (५।४।२२) तत्र टच् । इवेन विभक्त्यलोप इति वार्तिकन्तु भाष्यकृता सङ्ग सुपेव्यव समानीय पठितम् । तेनास्य इवपदेन समासस्य नित्यत्वं खण्डितम् । यथोक्तं सुनीनां प्रामाण्यात् । न च सह सुपेव्यस्य नित्याधिकारेऽन्तर्भावः । योगविभागेनैव सिद्धे समासेऽव्ययमित्यादुत्तरसूत्रेः (२।१।६) पुनः समासस्यविधानात् । भाष्ये चात्र विस्पष्टं पटुर्विस्पष्टपटुरिति विग्रहप्रदर्शनाच्च । न चावेष्टापत्तिः । अपसिद्धानात् । वृत्तिकैयटादि महायन्यविरोधान् । तथाहि—चरटसूत्रे (५।३।५३) वृत्तिकृता, शाकलसूत्रे (६।१।१२३) अनुदात्तमित्यत्र (६।१।१५८) असिद्धवदित्यत्र (६।४।२२) च कौयटेन च, सुपसुपेति समासस्य विग्रहः प्रदर्शितः । अतएवेनेन

५ । अव्ययीभावः ।

अव्ययीभावो नाम समासो वाच्यः प्राक् तत्पुरुषात् । तदुच्यते—

६ । अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिद्विष्टाद्वयार्थाभावात्प्राप्तिसम्पत्ति-
शब्दप्रादुर्भावपश्चादुच्यमानुपूर्व्ययौगपदसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्त-
वचनेषु ।

विभक्त्याद्यर्थेष्वव्ययं सुपा सह समस्यते । विभक्त्यर्थः । स्त्रीष्वधिकृत्य
कथा प्रवर्त्ततेऽधिस्त्रि । अधिपाणि कपोली । समीपार्थः । उपकुम्भम् ।
समृद्धौ सुमद्रम् । ऋद्धिभावो वृद्धिः । दुर्यवनम् । दुर्मित्रम् । अर्थाभावे
निर्मलिकम् । अतयो भूतत्वमतिक्रमः । निःशीतम् । असम्पत्तार्थः ।
नायमस्य कम्बलस्य भोगकालोऽतिकम्बलम् । शब्दप्रादुर्भावः प्रकाशता ।
इतिपाणिनि । उद्विक्कमादितम् । पश्चादर्थः । अनुरथम् । यथार्था-
श्चत्वारः । योग्यता वीषा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यञ्चेति । योग्यतायाम् ।
अनुरूपमस्य दानम् । वीषायाम् । प्रतिदिनं ददाति । पदार्थानतिवृत्तौ ।
यथाबलमध्येति पाठम् । सादृश्ये । वीणावत् सवीणे ध्वनति । सहसं
गच्छति । आनुपूर्व्ये । अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु । यौगपदे । सचक्रं निधेहि ।
अव्ययीभावे चाकाल इति (६।३।८१) सहस्य सः । गौणेऽपि सादृश्ये ।
सदृशः किञ्चा (२) सकिञ्चि । सदृशीभिर्लक्ष्म्या सलक्ष्मि स्त्रीभिः । सम्पत्तौ ।

समासो वैकल्पिकः । तेनोद्धारिव वानन इति कचचित्तौ विषयिवागजौ गजविद्यादौ व्यस्तप्रयोगः ।
जीमुतस्तेवेत्यादौ तैत्तिरीयाणां च इत्युपपदलेन पाठः । बह्वचैरेव तत्र समासोऽभ्युपगम्यते । वागर्थविवेकादौ
विवशब्दः समस्तः इत्युच्यते वा । समासफलमेकार्थीभाव एकपदमैकस्थयीम् । तेन वृत्त्यन्तरञ्च यथाऽधिरिवराजौ
वायुरिवसख चर्वशीवजानिरधिरिवकल्यो वायुरिवपाश इत्यादि । अपि च हरीतकीं मुञ्चस्व राजन् मातेव
हितकारिणीमिति, “अद्वैतमप्यनुभवामि करस्थविस्तुल्यं शरीरमहिमलं यनीव वीक्ष्य”त्यादिप्रयोगोऽपि
साधुरिति केचित् । अग्रे लेख्यं सहन्ते । तथा च मारिशः—“हरीतकीं मुञ्चस्व राजन् मातेव हितकारिणी
मित्युपाख्येव । सातेति प्रथमाया माद्वंसदृशीमित्यर्थेऽसाधुत्वादिति । तत्रापि समासो मातरमिव
हितकारिणीमित्यहिमलं यनीमिवैति यथायथं विभक्त्यविपरिणामी लोपाभावश्च स्यादित्येके ।

(२) अपचितपरिभाषा श्मालौ किञ्चैति हरदत्तादयः । रुष्टिभरस्वाह—“किं खादामीति या
भिन्नकौ भाष्यति सा किञ्चौ । श्लोदरादित्वात् सिद्धम् । तथाच किञ्चौ सकंटीति धरणिः । तद्वदनवस्थिता”
इति । इतिरेतदुदाहरणव्याख्याने पदसञ्चारीकार आह “अप्रसिद्धोदाहरणं विरक्तनप्रयोगात् ।” इति ।

सत्त्वम् । साकल्यवचने । सत्त्वमभ्यवहरति । त्वणमपि न तत्रजतीत्यर्थः ।
अन्तवचने । सतद्वितमधीते ।

७ । यथाऽसादृश्ये ।

यथाशब्दः समस्यते । ये ये वृद्धा यथावृद्धम् । न सादृश्ये । यथा शक्र
स्तथा त्वम् ।

८ । यावद्वधारणे ।

इयत्तायां यावच्छब्दः समस्यते । यावत्तयनं भिन्नू वासय ।

९ । सुप्र प्रतिना मातार्थे ।

लेशार्थे सुबन्तं प्रतिना समस्यते । न सुखप्रति संसारे । न दोषप्रति
बीजदर्शने ।

१० । अक्षशलाकासंख्याः परिणा ।

असौ परिणा समस्यन्ते । द्युतव्यवहारेऽभिधानम् । अक्षपरि । शलाका-
परि । संख्या । एकपरि । द्विपरि ।

११ । विभाषा ।

अतःपरं विभाषा समासो वाच्यः ।

१२ । अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या ।

एते पञ्चम्यन्तेन समस्यन्ते । अपत्रिगर्तम् । परित्त्रिगर्तम् । बहिर्ग्रामम् ।
प्राग्ग्रामम् । विभाषाधिकाराद्वाक्यञ्च । अप त्रिगर्तेभ्यः । परि त्रिगर्तेभ्यः ।
बहिर्ग्रामात् । प्राग् ग्रामात् ।

१३ । आङ् मर्यादाभिविध्योः

एतयोराङ् पञ्चम्या समस्यते । आसमुद्रं गतः । आकुमारं यशस्तव ।

१४ । लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ।

आभिमुख्यार्थेऽभिप्रती लक्षणवाचिना सुबन्तेन समस्यते । अभ्यग्निं शल-
भाःपतन्ति । प्रतिदीपं शलभाःपतन्ति । लक्षणेन किम् ? दिङ्मोहात्
स्वप्नं प्रति गतः ।

१५ । अनुर्यत् समया ।

१६ । यस्य चायामः ।

अनुशब्दो यस्य समीपवाची यस्य च दैर्घ्यवाची तेन समस्यते । अनुवनं चौराः । तत्समीपा इत्यर्थः । अनुगङ्गं वाराणसी । गङ्गावदायता ।

१७ । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ।

अमूनि यथापाठं साधूनि स्युः । तिष्ठन्त्यस्मिन् काले गावस्तिष्ठद्गु कालः । बह्वहु कालः । आयत्तीगवम् । खलियवम् । प्राज्ञम् । प्रदक्षिणम् । प्रतरक्षम् । समक्षम् । अपसव्यम् । इच्छ कर्मव्यतीहारे । दण्डादण्डि ।

१८ । पारिमध्ये षष्ठ्या वा ।

एतौ षष्ठ्या वा समस्येते । निपातनादेत्वम् । पारिमशानं सरित् । मध्येगङ्गम् । पक्षे षष्ठीसमासः । शशानपारम् । गङ्गामध्यम् ।

१९ । संख्या वंश्ये न ।

वंशभवेन संख्या समस्यते । द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ द्विमुनि । त्रिमुनि व्याकरणस्य ।

२० । नदीभिश्च ।

नदीभिः संख्या समस्यते । समाहारेऽभिधानम् । द्विगङ्गम् । पञ्चनदम् ।

२१ । अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ।

नाम्नि सुबन्तमन्यपदार्थं नदीभिः समस्यते । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः ।

२२ । तत्पुरुषः ।

अथात स्तत्पुरुषो वाच्यः प्राग् बहुव्रीहिः ।

२३ । द्विगुश्च ।

द्विगुसमास स्तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । पञ्चराज्जी (३) । पञ्चगवम् । तत्पुरुषत्वे

टच् ।

(३) अत्र सृष्टिधरः—“अङ्गतएव समासि द्विजित्यकारान्तीचरपद इति स्त्रीले रूपम् । यदा तु कृते समासि समासान्तजिति भवति तदा द्विगोरकारान्तीचरपदत्वं नास्तीति स्त्रीत्वाभावे पञ्चराजम् । भाष्यटीकायात्

२४ । द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ।

एभिर्द्वितीयान्तं समस्यते । कष्टं श्रितः कष्टश्रितः । लोकातीतः । भूमिपतितः । विपद्गतः । तरङ्गात्यस्तः । सुखप्राप्तः । सुखापन्नः । द्वितीयेति-
योगविभागाद् “विशेषविदुषः शास्त्रम् ।” “विप्राय वेदविदुषे ।”

(क) गमिगास्यादीनाञ्च । ग्रामगमी । ग्रामगामी । ओदनं बुभुक्षु-
रोदनबुभुक्षुः । “द्विषद्दीर्घ्यनिराकरिणुः” ।

२५ । स्वयं ताने ।

स्वयं तान्तेन समस्यते । स्वयंविनीनम् । स्वयंकृतम् । तस्येदम्
(४।३।१२०) । स्वायंकृतम् ।

२६ । खट्वा चेपे ।

द्वितीयान्ता खट्वा तान्तेन समस्यते निन्दा चेत् । “खट्वा रूढः प्रमाद-
वान्” ।

२७ । सामि ।

इदं तान्तेन समस्यते । सामिविलोकितम् । सामिकृतम् । तस्य शेषः
सामिकृतशेषः । सामीत्यर्थग्रहणान्तेमभिन्नमर्द्धकृतमित्येके ।

२८ । कालाः ।

द्वितीयान्ताः कालशब्दाः तान्तेन समस्यन्ते । अहरतिस्मृताः । रात्र्यारूढाः ।

२९ । अत्यन्तसंयोगे च ।

अत्र च द्वितीयान्ताः कालशब्दाः सुपा सह समस्यन्ते । सुहृत्सुखम् ।
चिरोषितः । वर्षभोग्यः ।

पूर्वजिह्वपि पक्षे पावादितात् पञ्चराजमित्येव बोधितम् ।—इति । भाष्यटीका भाष्यप्रदीप इति । तथाच
कैयटः—“पञ्चराजमिति । अकाराक्षीत्तरपदत्वाभावात् स्त्रीत्वाभावः । यदा समासार्धोत्तरपदान्ताः
समासान्ता इति पक्षसदा तु प्रावादित्वात् स्त्रीत्वाभावः” । इति । हरदत्तश्चैवम् । भट्टोजिश्च । तथाच पदमञ्जरी—
“क्वचित् पञ्चराजीति स्त्रीलिङ्गस्य पाठः । स भाष्यविरोधादपपाठः” । इति । माधवस्तु पञ्चराजीति क्लीबत्ववादि ।
तथाहि धातुवृत्तौ राजुधातुव्याख्याने—“अयं समासान्त उत्तरपदादकृत एव समासे भवतीत्युक्तम् । तेन
पञ्चराजीत्यादावकाराक्षीत्तरपदसमाहारविशुलेन स्त्रियां जौष् भवती”ति ।

३० । तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ।

तृतीयान्तं तत्कृतेन गुणवचनेन समस्यते । गुणसुक्तवान् गुणवचनः ।
 शङ्खलया खण्डः शङ्खलाखण्डः । शलाकाकाणः । अर्थशब्देन च । धान्ये-
 नार्थं धान्यार्थः । तत्कृतेन किम् ? अन्त्या काणः । वचनग्रहणं किम् ?
 घृतेन पाठवम् ।

३१ । पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ।

एभिस्तृतीयान्तं समस्यते । मासेन पूर्वं मासपूर्वः । पितृसदृशः ।
 गुरुसमः । एकोनः । वाक्कलहः । वाङ्निपुणः । गुडमिश्रः । आचार-
 श्लक्ष्णः । कथं गुरुतुल्यो दृक्कलहः मासावरः ? भाविबहुलवचनात् ।

३२ । कर्तृकरणे कृता बहुलम् ।

कर्त्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं कृदन्तेन समस्यते । चौरहतः ।
 व्याघ्रहतः । करणे । शरभिन्नः । लोटहतः । बहुलग्रहणं किम् ? दात्रेण
 लूनवान् । पूर्वमुत्तरञ्च विधानं बहुलग्रहणम् ।

३३ । कृत्यैरधिकार्थवचने ।

कृत्यैस्तृतीयान्तं समस्यतेऽधिकार्थोक्तिश्चेत् । काकपेया नदी । वाष्प-
 च्छेद्यानि तृणानि ।

३४ । अन्नेन व्यञ्जनम् ।

समस्यते । दध्नेपसिक्त ओदनो दध्नीदनः ।

३५ । भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ।

समस्यते । गुडैश्च मिश्रा धाना गुडधानाः । गुडपिष्टकाः । तिल-
 तण्डुलाः ।

३६ । चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितमुखरक्षितैः ।

चतुर्थ्यन्तमेभिः समस्यते तादर्थ्ये । यूपाय दारु यूपदारु । प्रकृति-
 विकारभावेऽभिधानाद्देह । रन्ध्रनाय स्थाली । अवहननायोदूखलम् ।

यक्षबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् । इह वासगृहाश्ववासादयस्तु
चतुर्थीति योगविभागात् । पष्ठीसमासेन वा ।

(क) अर्थशब्देन नित्यसमासवचनं सर्वलिङ्गता च । विप्रार्थः सूपः ।
विप्रार्थां शाटी । विप्रार्थं पयः ।

३७ । पञ्चमी भयेन ।

भयवाचिना पञ्चम्यन्तं समस्यते । चौराद भयं चौरभयम् । व्याघ्र-
भीतिः । कथं सितेतरो ग्रामनिर्गतोऽधर्मजुगुप्सुः ? पञ्चमीति योग-
विभागात् ।

३८ । अपेतापोदमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ।

अभिरत्या पञ्चमी समस्यते । दुःखापेतः सुखापेतः । कल्पनापोदः ।
रोगमुक्तः । स्वर्गपतितः । चौरापत्रस्तः । अल्पशः किम् ? प्रासादात्
पतितः ।

३९ । स्लोकान्तिकदूरार्यकृच्छ्राणि त्नेन ।

स्लोकाद्यर्थाः कृच्छ्रश्च त्नेन समस्यन्ते । स्लोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः ।
अन्तिकादागतः । अभ्यासादागतः । दूरादागतः । कृच्छ्रादवाप्तः । पञ्चम्याः
स्लोकादिभ्य (६।३।२) इत्यनुक् ।

४० । सप्तमी शौण्डैः ।

शौण्डादिभिः सप्तम्यन्तं समस्यते । अक्षशौण्डः । अक्षधूर्तः । परिऽधि
पराधीनः । स्वाधीनः । रणपण्डितः । कार्यनिपुणः । आकृतिगणोऽयम् ।

४१ । सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ।

एभिः सप्तमी समस्यते । काम्पित्यसिद्धः । आतपशुष्कः । छायाशुष्कः ।
“शाखाग्रपक्वं फलम् ।” स्थालीपकः । चारकबन्धः ।

४२ । ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ।

ध्वाङ्क्वाचिना सप्तम्यन्तं समस्यते क्षेपश्चेत् । तीर्थध्वाङ्क्षः । तीर्थकाकः ।
तद्ददन्वस्थित इत्यर्थः ।

४३ । कृत्यैर्ऋणे ।

कृत्यैरिति सौत्रो निर्देशः । कृत्येन यता सप्तम्यन्तं समस्यते । मास-
देयम् । वर्षदेयम् । ऋणस्य नियोगोपलक्षणार्थत्वात् पूर्वाह्नगीयं साम ।

४४ । संज्ञायाम् ।

नान्नि सप्तम्यन्तं समस्यते । वनेकिंशुकाः । हलदन्तादित्—
लुक् (६।३।८) ।

४५ । तेनाहोरात्रावयवाः ।

एते सप्तम्यन्ताः तेन समस्यन्ते । पूर्वाह्नकतम् । अपररात्रकतम् ।
अवयवग्रहणं किम् ? अङ्गि कतम् ।

४६ । तत्र ।

इदं तेन समस्यते । तत्रभुक्तम् । तत्रकतम् । तस्येदम् (४।३।२०) ।
तात्रकतम् ।

४७ । ज्ञेपे ।

ज्ञेपे सप्तम्यन्तं तेन समस्यते । प्रवाहेमूचितम् । भस्मनिहुतम् । तत्-
पुरुषे कृतीतग्रलुक् (६।३।१४) ।

४८ । पात्रेसमितादयश्च ।

अमी ज्ञेपे निपातयन्ते । पात्रेसमिताः । कूपमण्डूकाः । उदुम्बरकमिः ।
पिण्डीशूरः । मातरिपुरुषः । मातरिशूरः । गोष्ठेप्रवीरः । गेहेनर्ही ।
गेहेपटुः । गेहेमेहो । गेहेपण्डितः ।

४९ । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकीवलाः समानाधि-
करणेन ।

पूर्वकालवृत्तयः शब्दा एकादयश्च समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते ।
दग्धप्ररुद्धः । स्नातानुलिप्तः । एकादयः । एकपण्डितः । एकपत्नी । सर्व-

देवाः । जरद्वगवः । पुराणतकः (४) । नवोदकम् । केवलान्नम् । समानाधिकरणेन किम् ? एकस्याः शैलाम् ।

पू० । दिक्संख्ये संज्ञायाम् ।

एते नाम्नि समस्येते । समानाधिकरणेनेति चा पादमनुवर्त्तते । पूर्वेषु कामशमी । पञ्चाम्नाः (५) । सप्तर्षयः । कथमनाम्नि चतुर्वर्णा द्विपदाश्रितो विधिर्हीन्द्रिये इति ? कार्थ्याऽत्र यत्रः । (६)

पू१ । तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च ।

तद्वितार्थे विषयभूत उत्तरपदे परतः समाहारे चाभिधेये दिक्संख्ये समानाधिकरणेन समस्येते । तद्वितार्थे । पौर्वशालः । पाञ्चनापितिः । उत्तरपदे । पञ्चगवप्रियः । पञ्चगवधनः । समाहारे दिङ् न सम्भवति । पञ्चकुमारी ।

पू२ । संख्यापूर्वी द्विगुः ।

अनन्तरसूत्रे संख्यापूर्वसमासो द्विगुरुच्यते । पञ्चकपालः सूपः । द्विगो-

(४) पुराणभरिति पाठात्तरम् । अत्र वृद्धिः—“विमर्त्तति भरः पोष्टा । औषादिक उः” इति । भर भर्त्तरि भूषे चेति विशः ।

(५) तथाचाहुः—“अत्रत्य एकः पिचुमर्द्द एको ही चम्पकौ वीणि च केसराणि । समथ ताला नव नारिकेलः पञ्चाक्षरीपी नरकं न याति” ॥ १ ॥ इति । पिचुमर्द्दो गिन्व इत्यर्थः । पिचुमन्द इति मतान्तरे रूपम् ।

(६) अयमत्र यत्रः । चतुरवयवाश्रुत्परिमिता वा वर्णाश्रुतवर्णाः । द्वावयवे द्विसंख्याके वा पदे । तदाश्रितो विधिः । द्वावयवे द्विसंख्याके वेन्द्रिये हीन्द्रिये इति । सर्वत्र शाकपायिवादित्वात् (१।१।६०, वा) समासः । अपिच द्विपदाश्रित इत्यादौ त्रिपदतत्पुरुषोऽपि न । तस्य परिमाणमात्रेणैव (२।१।१२, वा) विहितत्वात् । सूपं सुपेत्थत्वं लेकत्वं विवक्षितत्वाद् इयोर्द्वयोरेव तत्पुरुषः । न बहुना युगपत् । एवं हि त्रिलोकनाथेन सत्तां मखद्विष इति पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरितेति त्रिलोकनाथः पितृसदृसगोचर इति च कालिदासस्य, नवरसकचिरिति मन्मथस्य, पञ्चपुरुषगामिनीत्यादयश्च प्रयोगाः समाधेयाः । ननु ते त्रिपद-तत्पुरुषेण स्यात्वाः । न च पञ्चपुरुषादिषु विशेषणसमासः । दिक्संख्ये संज्ञायामिति (२।१।२०) नियमात् । नापि समाहारे द्विगुः । द्विगो (४।१।२२) इति ङीप्प्रसङ्गात् । पातादित्वात् (२।४।३०, वा) न कल्पनीयम् । “यदि त्रिलोकौ गणनापरा स्यादिति”त्यादिप्रयोगस्यासाधुतापत्तेः । त्रिलोकनाथ इत्यत्र द्वावयवो लोकास्त्रिलोक सत्यस्य नाथ इति, यथानां लोकायाथ इति वा, नवरसकचिरित्यत्र नवरसेति बहुव्रीहि सत्तां कचिरित्यनेन कर्मधारय इति वा, समाधानम् । इत्थं चतुर्मुखसमीरितेत्यत्र चतुर्दिक्दृष्टीनि चतुःसंख्याकानि चतुरवयवानि वा मुखानि चतुर्मुखानि । तैः समीरितेति विशदः । एवमन्यत्रापि यथोचितमुच्यते ।

लुङ्गनपत्य इत्यणो (४।१।८८) लुक् । पञ्चनावप्रियः । नावो द्विगोरिति (५।४।८८) टच् । पञ्चपूली । द्विगो (४।१।२१) रिति ङीप् । पञ्चकुमारि ।

५३ । कुत्सितानि कुत्सनैः ।

कुत्सितार्थानि कुत्साकरैः समस्यन्ते । वैयाकरणखसूचिः ।

५४ । पापाणकी कुत्सितैः ।

एते कुत्सितैः समस्येते । पापपुरुषः । अणकभार्थ्या । “किं मयाणकभार्थ्या ।”

५५ । उपमानानि सामान्यवचनैः ।

उपमानवाचीनि सामान्यधर्मवचनैः समस्यन्ते । शङ्ख इव पाण्डुरः । शङ्खपाण्डुरः । कनकगौरः । शस्त्रीश्यामा । स्त्रियाः पुंवत्त्वे (६।३।३४) मृगचपला । काकबन्धा ।

५६ । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ।

उपमेयं व्याघ्रादिभिः समस्यते । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । सुखचन्द्रः । करपद्मम् । सामान्याप्रयोगे किम् ? पुरुषोऽयं व्याघ्रइव शूरः । नन्वत्र सापेक्षत्वान्न भविष्यति । तद्धेतुज्ज्ञापयति प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासोऽस्तीति । तेन राजपुरुषोऽभिरूपकः । राजपुरुषो दर्शनीय इति ।

५७ । विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।

विशेषणवाचि सुबन्तं विशेष्यवाचिना सुबन्तेन समस्यते । नीलोत्पलम् । कृष्णतिलाः । लसदुत्पलम् । इदंस्त्री । इदम्पुरुषः । बहुलयहणान्नेह । बोधिसत्त्वो महासत्त्वः । रामो जामदग्न्यः । इह च नित्यम् । कृष्णसर्पः । विशेषणं किम् ? वृक्षः शिशपा । असुरोऽन्धकः । इह च तत्पुरुषविधान-मस्यैव प्रपञ्चमाहुः । विशेषणमेव हेतुतत् कष्टश्रितो राजपुरुष इति ।

५८ । पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ।

अमी समानाधिकरणेन सुपा समस्यन्ते । पूर्वपण्डितः । अपरभार्थ्या । प्रथमपुरुषः । चरमपर्वतः । जघन्यधर्मः । समानबलम् । मध्यदेशः । मध्यमनरः । वीरपुरुषः ।

५६ । श्रेण्यादयः कृतादिभिः ।

एभिरसौ समस्यन्ते । अर्थेऽभिधानम् । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणि-
कृताः । एवं स्रुदुभूताः । श्रेणि पूग कूट पटु देव स्रुदु अवण पण्डिताद्याः
श्रेण्यादयः । कृत भूत समाख्यात । कृतादिः ।

६० । क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ।

नञाधिकेन क्तेनानञ् क्तान्तं समस्यते । कृतञ्च किञ्चिदकृतञ्च किञ्चित्
कृताकृतं कार्यम् । भुक्ताभुक्तम् । अशितानशितम् ।

(क) कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम् । कृतापकृतम् । गतप्रत्यागतम् ।

(ख) शाकपार्थिवादीनां मध्यपदलोपञ्च । शाकप्रधानः पार्थिवः शाक-
पार्थिवः । अजातौत्सलिः । विन्ध्यगिरिः । चन्दनद्रुमः । श्रीहर्षनृपतिः ।
सुग्रीवकपिः । करणकारकम् । तर्कविद्या । व्याकरणशास्त्रम् ।

६१ । सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ।

एते पूज्यमानैः समस्यन्ते । सत्पुरुषः । महापुरुषः । पूज्यमानैः किम् ?
उत्कृष्टा गौः पङ्गात् । उद्धृतेत्यर्थः ।

६२ । वन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यामानम् ।

अमीभिः पूज्यमानं समस्यते । गोवन्दारकः । योषिद्वन्दारिका ।
पुरुषनागः । मुनिकुञ्जरः । पूज्यमानं किम् ? देवदत्तो नागो यतो मूर्खः ।

६३ । कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ।

इमौ जातिपरिप्रश्नवृत्तौ समस्यते । कतरकठः । कतमकालापः ।
जातिपरिप्रश्ने किम् ? कतमो भवतां पटुः । अतएवाजातावपि इतम-
जुन्नेयः कतमौ चैत्रमैत्राविति ।

६४ । किं क्षेपे ।

किंशब्दः क्षेपे समस्यते । किंगौः । अदोहवाहात् । किंपुत्रः । दौः-
शील्यात् । किंराजा यो न रक्षति ।

६५ । पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहदृक्क-
यणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तजातिः ।

एभिर्जातिः समस्यते । गोपोटा । गोयुवतिः । अग्निस्तोकः । घृतकति-
पयम् । गोगृष्टिः । गोधेनुः । गोवशा । गोवेहत् । गोबन्धयणी । कठप्रवक्ता ।
कठश्रोत्रियः । विप्राध्यापकः । वकधूर्त्तः । जातिः किम् ? यज्ञदत्तो धूर्त्तः ।

६६ । प्रशंसावचनेश्च ।

एभिर्जातिः समस्यते । गोमल्लिका । अश्वप्रकाण्डम् ।

६७ । युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ।

खलत्वादिभिर्युवा समस्यते । युवा चासौ खलतिष्वेति युवखलतिः ।
युवपलितः । युववलिनः । इह लिङ्गविशिष्टग्रहणात् समानाधिकरणाधि-
कारबलाद्वा युवतिर्जरती युवजरती ।

६८ । कृत्यतुल्याख्या अजात्या ।

कृत्याख्या तुल्याख्याश्चाजात्या समस्यन्ते । उषां भोज्यं भोज्योष्णम् ।
पानीयोष्णम् । भोज्यलवणम् । तुल्याख्या । तुल्यश्चेतश्चन्द्रेण । सद्यश्महात्
गिरिणा । अजात्या किम् ? भोज्य ओदन । विशेषणसमासोऽपि बाध्यते ।

६९ । वर्णी वर्णेन ।

समस्यते । कृष्णलोहितः । कृष्णश्वलः । श्वेतरक्तः ।

७० । कुमारः श्रमणादिभिः ।

अयमेभिः समस्यते । कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । कुमारकुलटा ।
कुमारपण्डितः । एवं तामसी । गर्भिणी । अध्यापक । पटु । निपुणादि ।

७१ । चतुष्पादो गर्भिण्या ।

चतुष्पादवाचिनो गर्भिण्या समस्यन्ते । गोगर्भिणी । अश्वगर्भिणी ।
जातेरभिधानाच्चेह । कालाक्षी गर्भिणी ।

७२ । मयूरव्यंसकादयश्च ।

अमी तत्पुरुषे निपात्यन्ते । व्यंसको धूर्त्तः । मयूरव्यंसकः । कादव्यंसकः ।

काम्बोजमुण्डः । यवनमुण्डः । परनिपातार्थं एषां पाठः । उच्चावचम् । परम-
कृत्वा । पीत्वास्थिरकः । “राघवः प्रोषपापीयान्” । या इच्छा यदृच्छा ।

(क) अव्ययं कृतेति वक्तव्यम् । प्रातर्दीहः । अवश्यं कारी । (७)

(१) एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहि ईड इति यत्रोच्यते तदेहीडम् ।
इह एहीति यत्रोच्यते तदेहीहं कर्म ।

(२) जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारञ्चाभिदधाति । जह्यन्त' कर्मणा
समस्यते । समासश्च कर्त्तारमाह । जहि जोड़मित्यभीक्ष्णमाह जहियोड़ः ।
जहिस्तम्बः ।

(३) आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । अश्रीत पिवतेति यत्रोच्यते
सा नियोजनक्रियाऽश्रीतपिवता । पचतश्चज्जता । खादतमोदता ।
आकृतिगणोऽयम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषाहत्सी

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥२११॥

समासश्च समर्थपादः ।

(७) एतच्चाविहितलक्षणसत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्य इति वचनात् । वार्त्तिककारस्तु क्षुण्ण-
प्रादय (२१११८) इत्यत्रैवाव्ययं प्रवृद्धादिभिरित्युक्ताव्ययेन कश्चिद्विहितवान् । तेन पुनः प्रवृद्धम्
पुनर्गवः पुनः सुखमित्यादिषु सत्पुरुषः सिद्धः । परन्तु प्रातर्दीहादीनामत्र विधानं चित्यमेव । मयूर-
व्यंसकादयश्चेत्यत्र (२११०२) चकारस्यावधारणार्थत्वादिषां समासान्तरे घटकतया प्रवेशानर्हत्वापत्तेः ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

द्वितीयोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ।

पूर्वादयोऽवयविना एकद्रव्ये वर्त्तमानाः समस्यन्ते । पूर्वं कायस्य
पूर्वकायः । अपरकायः । उत्तरकायः । अधरकायः । कथं मध्याङ्गः
सायाङ्गः पश्चिमरात्रः ? विशेषणसमासोऽस्तु । यद्येवमनेनैव पूर्वश्चासौ
कायश्चेति सिद्धम् । किं सूत्रेण ? नैवम् । पठ्यसमासापवादत्वात् सूत्रस्य ।
नहि भवति कायपूर्व इति ।

२ । अर्द्धं नपुंसकम् ।

समभागे क्लीवलिङ्गमर्द्धमेकदेशिना समस्यते । अर्द्धपिप्पली । अर्द्धनख-
रञ्जनी । नपुंसकं किम् ? ग्रामार्द्धः । नगरार्द्धः ।

३ । द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुर्थ्याण्यन्यतरस्याम् ।

एतान्येकद्रव्ये वर्त्तमानान्यवयविना समस्यन्ते वा । द्वितीयं भिक्षाया
द्वितीयभिक्षा । द्वितीयवापी । चतुर्थनदी । तुर्थकथा । पक्षे भिक्षाद्वितीयम् ।
वापीद्वितीयम् । नदीचतुर्थम् । कथातुर्थम् ।

४ । प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ।

इमे द्वितीयान्तेन समस्येते । अ चेति । यदा लिङ्गविशिष्टग्रहणाद्
टाबन्ताभ्यां समासस्तदाऽकारश्चान्तादेशः । सौत्रत्वाच्चास्य प्रक्षेपः (४) । प्राप्ते

(४) भाष्येऽकारप्रक्षेपश्चकारेणाहुमिवः । तथाहि—“नायमनुकर्षार्थश्चकारः । किं तर्हि ? अलमनेन
विधीयते” इति । द्वितीयया अ इति भट्टोजिमते द्वेदः । कैयटमते प्राप्तापन्ने इत्यस्मात् परसकारस्य स्थितिः ।
“सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य प्रकृतिभावः प्रगट्छाद्ययो न भवती” । व्याहृः । नागेशोऽप्यत्र कैयटमतानुसारी ।

जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नसुखः । प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका ।
 आपन्नसुखा । कथं जीविकाप्राप्तः सुखापन्न इति ? द्वितीयाश्रितेति (२।१।२४)
 वचनसामर्थ्यात् ।

५ । कालाः परिमाणिना ।

कालशब्दाः परिच्छेदेन समस्यन्ते । मासो जातस्य मासजातः ।
 वर्षजातः । द्वादशजातः ।

६ । नञ् ।

नञ् समर्थेन सुपा समस्यते । अन्राह्मणः । अशुक्लः । अनेकः । असर्वः ।
 असर्वस्मै । अकृत्वा । अकर्तुम् ।

७ । ईषदकृता ।

अकृदिति गुणोपलक्षणम् । ईषद् गुणेन समस्यते । ईषद्रक्तः । ऐष-
 द्रक्तिः पुत्रः ।

८ । षष्ठी ।

षष्ठ्यन्तं सुपा समस्यते । राजपुरुषः । राजपुरुषधनम् ।

(क) कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् । इक्षप्रव्रश्चनः ।
 उद्गासिका ।

(ख) तत्स्थैश्च गुणैर्नतु तद्विशेषणैः । गुणात्मन्येव ये गुणाः सन्ति नतु
 सोऽयमित्यभिदोषचाराच्छ्रुक्तादिवद् द्वये तैर्गुणैः षष्ठी समस्यते । गुणेनेति
 (२।२।३१) निषेधं वक्ष्यति । तस्यायमपकर्षः । ब्राह्मणवर्णः । चन्दनगन्धः ।
 कपित्थरसः । पटहध्वनिः । अङ्गस्पर्शः । नतु तद्विशेषणैः । घृतस्य तीव्रः ।
 चन्दनस्य मृदुः ।

९ । याजकादिभिश्च ।

अयं योगः कर्त्तरि चेति (२।२।१६) निषेधापवादत्वात् स्वराथी
 व्याख्यातव्यः ।

१० । न निर्धारणे ।

निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । नराणां क्षत्रियः शूरतमः । गवां
क्षणा सम्पन्नक्षीरतमा । अध्वगानां रथिनः शीघ्रतमाः ।

(क) प्रतिप्रदविधाना षष्ठी न समस्यते । सर्पिषो ज्ञातम् । मातुः
स्रुतम् । चौरस्य रुग्णम् ।

११ । पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ।

पूरणादिना षष्ठी न समस्यते । क्रात्राणां पञ्चमः । भिन्नूणामष्टादशः ।
गुणे । बलाकायाः शौक्लम् । पटस्य लौहित्यम् । पटस्य शक्तः । इह च
वैशेषिकप्रसिद्धाः संख्यादयो गुणा नेष्यन्ते । शतसहस्रान्ताश्च निष्कादिति
(५।२।११८) वचनात् । नापि धर्ममात्रं गुणो गृह्यते । अधिकरणैतावत्त्वे
च (२।४।१५) वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवदेति (७।३।१३१) निर्देशात् ।
तेन गोशतं गोचत्वारिंशद् बुद्धिवैगुण्यं वचनसामर्थ्यं “पद्मासनकौशलं” मुनि-
चापलं वस्त्रपोतिमा द्रव्यकाठिन्यं “पक्षालीपिङ्गलिम्बः” उदरगौरवमित्यादयः
साधवः स्युः । सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः । फलानां तप्तः । फलानां सुहितः ।
फलानामाश्रितः । शेषषष्ठीयम् । नलोकेति (२।३।६८) कृद्योगायाः
प्रतिषेधात् । सत् । चौरस्य द्विषन् । मित्रस्य कुर्वन् । मित्रस्य कुर्वाणः ।
अव्ययम् । विप्रस्य कृत्वा । तव्यः । ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् । एकाधिकरणे ।
राज्ञः स्त्रौग्वस्य । पाणिनेः सूत्रकारस्य ।

१२ । क्तेन च पूजायाम् ।

पूजायां क्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतम् ।

१३ । अधिकरणवाचिना च ।

इदमेषामासितम् ।

१४ । कर्मणि च ।

कर्मणि षष्ठी न समस्यते । आश्वर्य्यो गवां (९) दोहोऽगोपालकेन ।

(९) अगवामिति क्लृप्ताव सृष्टिधर आह—“अप्रशस्तगवौ नामित्यर्थः । नञ्स्तत्पुरुषादिति (५।४।७१)
समासान्तनिषेध” इति (भाषावृत्त्यर्थविह्वली) ।

१५ । तृजकाभ्यां कर्त्तरि ।

तृजकाभ्यां योगे कर्त्तरि षष्ठी न समस्यते । भवत आसिका । भवतो-
ऽग्रगामिका । तृजग्रहणसुत्तरार्थम् ।

१६ । कर्त्तरि च ।

कर्त्तरि यौ तृजकौ विहितौ ताभ्यां योगे कर्मणि षष्ठी न समस्यते ।
अपां स्त्रष्टा । पुरां भेत्ता । ओदनस्य भोजकः । निषेधपञ्चसूतीयं स्वरार्था ।
शेषषष्ठीसमासस्यानिवारणात् । तेन राजसम्मतो “राममहितः” भवदासितं
भवदासिका गोदोह “स्तत्कर्त्ता फलभाग् यत” इति भर्तृहरिः । क्रिया-
विशेषको जातिवाचकस्तत्प्रयोजक इत्याद्यसंख्याः षष्ठीसमासा भवन्त्येव ।
तस्मात् केवलं कारकषष्ठीसमासे सति गतिकारकोपपदात् कृदि-(६।२।१३८)-
त्युत्तरपदप्रकृतिस्वरैणौदनभोजकादयो मध्योदात्ता मा भूवन् । शेषषष्ठीसमासे
सति समासान्तोदात्ता (६।१।२२३) यथा स्युरिति निषेध आरभ्यते ।
याजकादिभिश्चेति (२।२।८) पुनः कारकषष्ठीसमासप्रतिप्रसवाद ब्राह्मण-
याजकादिषूत्तरपदप्रकृतिस्वर एव ।

१७ । नित्यं क्रीडाजीविकयोः ।

अनयोरन्तेन षष्ठी समस्यते । नित्यमिति वाक्यनिवृत्त्यर्थम् । दमनक-
भञ्जिका नाम क्रीडा । संज्ञायां ण्वल् (३।३।१०८) । जीविकायाम् । दन्त-
लेखकः । नखलेखकः । ण्वल्त्वौ (३।१।१३३) ।

१८ । कुगतिप्रादयः ।

एते नित्यं समस्यन्ते । कुट्टपः । कुसृष्टिः । कोष्णम् । गतिः ।
जरीकृत्य । प्रकृत्य । प्रादिः । दुष्कुलम् । सुमानुषी । आपिङ्गलः ।
प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । अतिखटुः । निष्कौशास्त्रिः । प्रादिप्रसङ्गे कर्म-
प्रवचनीयानां कृचिन्निषेधः । अनभिधानात् । वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युत् ।

क्वचिद्भवत्येव । अतिस्तुतम् । अतिरतिक्रमणे चेति (१।४।८५) कर्मप्रवचनीय-
त्वात् षत्वाभावः । (१०)

१६ । उपपदमतिङ् ।

नित्यमुपपदं समस्यते । कुम्भकारः । ग्रामणीः । अग्निचित् । अतिङिति
किम् ? कर्त्तुं व्रजति । कारको व्रजति ।

२० । अमैवाव्ययेन ।

यद्यव्ययेनोपपदं समस्यते तदामैव । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । नान्येन ।
कालो भोक्तुम् ।

२१ । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ।

उपदंशस्तृतीयायामित्यादौ (३।४।४७) तृतीयादौन्युपपदान्यमा वा
समस्यन्ते । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते मूलकोपदंशं वा । उच्चैःकारम् ।

२२ । क्वा च ।

तानि क्लान्तेन वा समस्यन्ते । उच्चैःकृत्य उच्चैः कृत्वा वा कथयति ।
तृतीयाप्रभृतीनीत्येव । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । उक्तस्तत्पुरुषः ।

२३ । शेषो बहुव्रीहिः ।

तत्पुरुषाव्ययीभावाभ्यामन्यो बहुव्रीहिर्नाम समासो वाच्यः ।

२४ । अनेकमन्यपदार्थः ।

अनेकं सुबन्तमन्यपदार्थं वर्त्तमानं समस्यते । प्राप्नोदको ग्रामः ।
जडरथोऽश्वः । दत्तवलिर्दानवः । च्युतफलस्तरुः । सुसूक्ष्मजटकेयो व्रती ।

(१०) सूत्रेऽभिनेतानि वार्त्तिकानि—(क) “प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयप्रतिषेधः । (ख) व्यवेत-
प्रतिषेधश्च । (ग) सिद्धं तु क्वाङ्स्त्वितिदुर्गतिवचनात् । (घ) प्रादयः क्तार्थः । (ङ) पापार्थः । आङीप्रदर्थः ।
स्वती पूजायाम् । दुर्निन्दायामिति सौनामाः । (ज) प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया । (च) अलादयः
क्रान्ताद्यर्थे चितीयया । (झ) अवादयः कृष्टाद्यर्थे तृतीयया । (ञ) पर्यादयो क्लान्ताद्यर्थे चतुर्थ्या । (झ)
निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या । (ञ) अव्ययं प्रवृत्तादिभिः । (ट) इवेन विभक्त्यलीपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च ।
(ठ) उदात्तवता तिङ्गा गतिसता चाव्यर्थं समस्यत इति वक्तव्यम् ।

बहुशस्यो देशः । इह च यथाभिधानं व्यवस्था । तेन मत्वर्थे बहुव्रीहिः । चित्रगुर्देवदत्त इति । न सम्बन्धमात्रे । तथा प्रथमार्थे न भवति वृष्टे देवे गत इति । क्वचित् सामानाधिकरण्येऽपि न स्यात् पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येति । अधिकरणानाञ्च स्यात् । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उच्चैर्मुखः । क्वचिद् दध्नापसिक्त ओदनो दध्नादन इतिवदुत्तरपदस्य वृत्तावन्तर्भावः । उद्गुमुखमिव सुखमस्य उद्गुमुखः । सुवर्णविकारोऽलङ्कारोऽस्य सुवर्णालङ्कारः । क्वचिद् गतार्थस्यापि पक्षे प्रयोगः प्रपतितपर्णः प्रपर्णः । अविद्यमानपुत्रोऽपुत्र इति । इहास्तिचीरा ब्राह्मणी । अस्तिधना । लेखको नास्तिदोषक इत्यव्ययाभ्यामस्तिनास्तिशब्दाभ्यां समासः ।

२५ । संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येयै ।

अव्ययादयः संख्येयवाचिन्या संख्यया समस्यन्ते । दशानां समीपे उप-
दशाः । आसन्नविंशाः । अदूरदशाः । अधिकदशाः । संख्या । द्वौ
वा त्रयो वेति द्विजाः । त्रिचतुराः । पञ्चषाः । चतुष्पञ्चाः । लक्षकोटाः ।
“एकहान् दिवसास्तिष्ठ” । सप्ताष्टैर्दिवसैर्यास्यसि ।

२६ । दिङ्नामान्यन्तराले ।

दिशां नामान्यन्तराले वाचे समस्यन्ते । दक्षिणपूर्वा दिक् । पूर्वोत्तरा ।
उत्तरपश्चिमा ।

(क) सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवङ्गावः । (११)

२७ । तत्र तेनेदिमिति सरूपे ।

इदमित्यर्थे समस्यन्ते तृतीयान्ते च समानरूपे पदे समस्यन्ते । इति-
शब्दो लौकिकविवचारार्थः । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं वृत्तं केशाकेशि युद्धम् ।
दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्वेदं युद्धं वृत्तं दण्डादण्डि युद्धम् । अन्येषामपि दृश्यत इति
(६।३।१३७) दीर्घः । इच् कर्मव्यतिहार इतीच् (५।४।१५७) समासान्तः ।
तिष्ठद्गुप्रभृतित्वादव्ययत्वम् (२।१।२७) ।

(११) एतद् भाष्यकारवचनमित्येके । वार्तिकमित्यपरे । इदानीन्तनपुस्तकेष्वपि वार्तिकरूपेणैव विन्यस्तं
दृश्यते । This is put down as a वार्तिक to २. २. २६.

२८ । तेन सहेति तुल्ययोगे ।

तृतीयांशेन सङ्गशब्दः समस्यते तुल्ययोगश्चेत् । सपुत्र आगतः ।
सञ्छातः । तुल्ययोगस्य प्रायिकत्वात् सदपः सधनः सपत्नः । उक्ती
बहुव्रीहिः ।

२९ । चार्थे द्वन्द्वः ।

अनेकमित्येव । अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्त्तमानं समस्यत इत्यर्थं द्वन्द्वो
नाम समासः । इतरितरयोगे । प्लक्षाशोकौ । प्लक्षाशोकवटाः । समाहारे ।
वाक्त्वचम् । धवखदिरपलाशम् ।

३० । उपसर्जनं पूर्वम् ।

समासेषूपसर्जनसंज्ञं पूर्वं प्रयोज्यम् । अधिस्त्रि । राजपुरुषः ।

३१ । राजदन्तादिषु परम् ।

एषूपसर्जनं ध्यन्तादि च परं प्रयोज्यम् । दन्तानां राजा राजदन्तः ।
राजजम्बुः । मातुः सपत्नी सपत्नीमाता । वनस्थाये अश्वेषणम् । निपा-
तनादलुक् । पूर्वं वासितं ततो लिप्तं लिप्तवासितम् । सिक्तसंस्पृष्टम् ।
नग्नमुपितम् । द्वन्द्वे । पुत्रपशू ।

(१) धर्मादिषूपभयम् । धर्मार्थावर्थधर्मौ । चन्द्रार्कावर्कचन्द्रौ । अन्तादी
आद्यन्तौ । सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिणी ।

(२) जायाया जन्भावो दन्भावश्च । जायापती जम्पती दम्पती ।

३२ । द्वन्द्वे चि ।

द्वन्द्वे ध्यन्तं पूर्वं निपतति । कमण्डलुक्कणाजिनम् । बहुष्वेकत्र नियमः ।
पटुशुक्लमृदवः ।

३३ । अजाद्यदन्तम् ।

इदं द्वन्द्वे पूर्वं निपतति । उद्ग्रगशम् । इन्द्रवायू । परत्वाद्विदम्बिते ।
कथं “विषयेन्द्रिययोरिष्टः” ? परत्वात्तद्वृत्तरमिति (२।२।६४, वा) भविष्यति ।
बहुष्वेकत्र नियमः । अश्वरथेन्द्राः ।

३४ । अल्पाक्षरम् ।

इदं हन्ते पूर्वं प्रयोज्यम् । प्लुक्त्यगोधम् । धवाश्वकर्णम् । इह वागम्नी
वागिन्द्राविति । व्यन्तादजाव्यदन्ताच्च परत्वादिविहितम् । बहुष्वेकत्र नियमः ।
शङ्खदुन्दुभिबीणाः । बीणाशङ्खदुन्दुभयः ।

(क) अभ्यर्हितं पूर्वमिति वक्तव्यम् । मातापितरौ (12) ।

(ख) भ्रातृज्यायसः । युधिष्ठिरार्जुनौ ।

(ग) लघुक्षरञ्च । कुशकाशम् । शरशीर्षम् ।

(घ) वर्णानामानुपूर्वेण । ब्राह्मणक्षत्रियविद्यूद्राः ।

(ङ) ऋतुनक्षत्राणां समानाक्षराणामानुपूर्वेण । हेमन्तशिशिरवसन्ताः ।

भरणीकृतिकारोहिण्यः ।

(च) संख्याया अल्पीयस्याः । एकादश । द्वादश । त्रिंशः ।
नवतिशतम् ।

३५ । सप्तमीविशेषणं बहुव्रीहौ ।

सप्तम्यन्तं विशेषणञ्च बहुव्रीहौ पूर्वं निपतति । कण्ठेकालः । चित्रगुः ।

(क) सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् । सर्वश्चेतः । द्विजणः । सप्तकृतः
बहुयुतः । सप्तोन्नतः ।

(ख) वा प्रियस्य । गुडप्रियः । प्रियगुडः ।

(ग) गङ्गादिभ्यः सप्तम्याः परवचनम् । गङ्गकण्ठः । अरुःशिराः ।

३६ । निष्ठा ।

निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं निपतति । कृतकृत्यः । गतरतिः । जितशत्रुः ।

(क) जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् । जातेः । मांसभक्षिती ।
सुरापौती । नृजन्धः । कटकृतः । कालात् । मांसजातः । वर्षजातः ।
सुखादिभ्यः । सुखजातः । कच्छजातः ।

(ख) प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ । शस्त्रोद्यतः । असुराद्यतः ।

शूलपाणिः । दण्डपाणिः । प्रायिकञ्चैतत् सर्वम् । तेन कृतकटः । उद्-
गूर्णवाणः ।

३७ । वाऽहिताग्न्यादिषु ।

आहिताग्न्यादौ निष्ठान्तं पूर्वं वा प्रयोज्यम् । आहिताग्निः । अग्न्या-
हितः । एवं जातपुत्रः । जातश्मश्रुः । घृतपीतः । जड़भार्यः । गतार्थः ।
आकृतिगणोऽयम् ।

३८ । कड़ाराः कर्मधारये ।

कड़ारादयो गुणशब्दाः कर्मधारये पूर्वं वा प्रयोज्याः । कड़ारजैमिनिः
जैमिनिकड़ारो वा । कड़ार । गडुल । काण । खज्ज । कुज । वामन ।
खलति । गौर । वृद्ध । पिङ्गल । खल । एकसंज्ञाधिकारः पूर्णः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवस्य भाषावृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ २।२ ॥ समाप्तश्चापरपादः ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

द्वितीयोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । अनभिहिते ।

लक्षतद्धितसमासैरनभिहिते कर्मादावेकत्वादिषु द्वितीयादयो वाच्याः ।

२ । कर्मणि द्वितीया ।

कर्मणि द्वितीया स्यात् । काशान् कटं करोति । ओदनं बुभुक्षुः-
व्रीहीन् प्रोक्षति । अजां ग्रामं नयति । अनभिहित इत्येव । निन्येऽजा
ग्रामम् । नयनीयाजा ग्रामम् । शतिकोऽश्वः । प्राप्तातिथिर्ग्रामः ।

(क) उभसर्वतसोः कार्या धिगुपय्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाम्नेङितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ १ ॥

उभयतो ग्रामम् । सर्वतो ग्रामम् । धिग् दुर्जनम् । उपर्युपरि ग्रामम् ।
अध्वधि ग्रामम् । अधोऽधो ग्रामम् । ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । बुभुक्षितं न
प्रति भाति किञ्चित् । बुभुक्षितस्येत्यर्थः । एवं चैत्रं यावच्छीतमित्यादौ ।

(ख) अभितःपरितःसमयानिकषाहायोगेऽपि दृश्यते । अभितो ग्रामम् ।
परितो ग्रामम् । समया ग्रामम् । निकषा ग्रामम् । हा देवदत्तम् ।

३ । तृतीया च होष्कन्दसि ।

कन्दः सूत्रमेकम् ।

४ । अन्तराऽन्तरेण युक्ते ।

आभ्यां युक्ते द्वितीया स्यात् । “वैदेहीमन्तरा क्रुद्धः ।” वैदेह्या मध्य
इत्यर्थः । त्वाञ्च माञ्चान्तरा कमण्डलुः । तव मम मध्य इत्यर्थः । उपपद-

विभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसीति कमण्डलोनं द्वितीया । सर्वा ह्युपपद-
विभक्तयः षष्ठ्यपवादिकाः । नान्तरेण गुणान् सुखम् । गुणैर्विनेत्यर्थः ।

५ । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगः ।

अत्यन्तसंयोगश्चेत् कालाध्वनोर्द्वितीया स्यात् । सर्वरात्रं कल्याणी ।
मासं रमणीयाः । “क्षणमूचे” । दिवसं पठति । अध्वनः । क्रोशं कुटिला
नदी । योजनं धावति । भाष्ये तु योजनक्रिययाऽत्यन्तसंयोगः । तदर्थमेत-
दिति स्थितम् । मासमास्ते । क्रोशं स्वपितीत्यादिषु प्राक्तमेव कर्म ।

तदाह,—

कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः ।

सर्वैरकर्मैर्योगि कर्मत्वमुपजायते ॥ १ ॥ इति । (13)

एवं चास्यते मास इति लकारेण कर्मणोऽभिधानं घटते । अत्यन्तसंयोगि
किम् ? मासस्यैकरात्रं रम्या । क्रोशस्यैकदेशं कुटिला नदी ।

६ । अपवर्गे द्वितीया ।

फलप्राप्ती क्रियात्यागोऽपवर्गः । तत्र गम्ये कालाध्वनोस्तृतीया स्यात् ।
मासेनाधीतो ग्रन्थः । क्षणेनावगतोऽर्थः । क्रोशेनाधीतः । क्रोशेनावगतोऽर्थः ।

७ । सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ।

कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वानी ताभ्यामेते स्याताम् । अद्य भुक्त्वा द्वाहं
द्वाहाद् वा भोक्त्वा । कर्तृशक्तयोर्मध्ये कालः । इहस्थोऽयं धन्वी क्रोशे लक्ष्यं
विध्यति क्रोशाद्वा ।

८ । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ।

कर्मप्रवचनीयैर्योगि द्वितीया स्यात् । यज्ञमनु प्रावर्षत् ।

९ । यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ।

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र ते र्योगि सप्तमी स्यात् । उपशते

(13) This is a quotation from the वाक्यपदीय by मर्तृहरिः । The author had often quoted from it. The stanzas in (1.2.64), in (1.4.24) and in (1.4.86) are also from the वाक्यपदीय ।

विंशतिः । उपहार्यां द्रोणः । यस्य चेश्वरवचनम् । अधि पञ्चालेषु
ब्रह्मदत्तः ।

१० । पञ्चम्यपाङ्परिभिः ।

एभिः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः ।
आ त्रिगर्तेभ्यः । “परि पर्युदधेः” । परिवर्जनार्थः । आ पाठलिपुत्रात् ।

११ । प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ।

यतः प्रतिनिधिः प्रतिदानञ्च तत्र तैर्योगे पञ्चमी स्यात् । स राजा शक्रतः
प्रति । तिलेभ्यः प्रति माषान् प्रयच्छति ।

१२ । गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ।

गत्यर्थानां कर्मण्येते स्याताम् । ग्रामं गच्छति ग्रामाय वा । नगरं
गच्छति नगराय वा । ग्रामं याति ग्रामाय वा । वनं वनाय वा प्रस्थितः ।
कथं क्व गच्छसीति ? आधारविवक्षायां । क्व स्यातुं गच्छसीत्यर्थः । चेष्टायां
किम् ? मोहं गच्छति । अनध्वनि किम् ? मार्गं गच्छति ।

१३ । चतुर्थी सम्प्रदाने ।

सम्प्रदाने चतुर्थी स्यात् । विप्राय गां ददाति । “भयानि दत्त सीतायै ।”
स तस्मै साधुकारमदात् । पुण्येभ्यः स्पृहयति ।

(क) तादर्थ्यं च । यूपाय दारु ।

(ख) क्लृपि संपद्यमाने च । उच्चाराय कलू ते माषः ।

(ग) उत्पातेन ज्ञायमाने । वाताय कपिला विद्युत् (14) । वृष्टये
चोन्मुखी विद्युत् ।

(घ) हितयोगे च । अरोचकिने हितं सौवीरार्द्रकम् ।

(14) वाताय कपिला विद्युदातपादातिक्षोद्दिनौ ।

कृष्णः सर्वविनाशाय दुर्मित्राय सिता भवेत् ॥ १ ॥ इति भाष्यादौ पूर्णः श्लोकः ।

१४ । क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ।

स्थानी (15) क्रियार्थोपपदस्तुमुन्नतो यो धातुस्तस्य कर्मणि चतुर्थी स्यात् ।
एधेभ्यो व्रजति । फलेभ्यस्तिष्ठति । स्थानिनः किम् ? एधानाहर्षं व्रजति ।

१५ । तुमर्थाच्च भाववचनात् ।

तुमुना समानार्थाच्चतुर्थी स्यात् । पाकाय व्रजति । भूतये धावति ।
भाववचनात् किम् ? ओदनं पाचको व्रजति । ओदनं भोजको व्रजति ।

१६ । नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च ।

नमआदियुक्ताच्चतुर्थी स्यात् । नमो विष्णवे । स्वस्ति प्रजाभ्यः । “अलं
प्रदोषः प्रियसङ्गमाय ।” स्वाहाऽग्नये । स्वधा पितृभ्यः । नमः शिवाय ।

१७ । मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ।

मन्यतेः कर्मण्यनादरे चतुर्थी वा स्यात् । न त्वा ढणं मन्ये ढणाय वा ।
“मन्ये ढणाय स्वाराज्यम् ।” “हरिमध्यमंसत ढणाय ।” इह ढणसमा-
नाधिकरणात् त्वादेषचतुर्थी न भवति । व्यवस्थितविभाषया । अप्राणिष्वित्यना-
वादिष्विति वक्तव्यम् । न त्वा नावं मन्ये । न त्वा काकं मन्ये ।

१८ । कर्तृकरणयोस्तृतीया ।

अनयोस्तृतीया स्यात् । विप्रेण पच्यते । अग्निना दह्यते । परशुना
वृक्षं छिनत्ति बर्हिकः ।

(क) प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् । प्रकृत्या सुभगः । गोत्रेण गार्ग्यः ।
समेन धावति । विषमेण धावति । “तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्म-
दीयम् ।”

१९ । सहयुक्तेऽप्रधाने ।

सहार्थेन युक्तादप्रधाने तृतीया स्यात् । विप्रः शिष्येण सहागतः । पुत्रेण
साहं गोमान् ॥(16)

(15) स्थानमस्यास्मादेति स्थानी । अप्रयुज्यमान इत्यर्थः ।

(16) व्यवहारादुपः पश्येद् विबहि ब्राह्मणेः सहेत्यत्र ब्राह्मणैरित्यप्रधाने तृतीयेति स्पष्टम् । अविचारि
धर्मशालतः प्राधान्येन नृपस्यैव पापाहंत्वात् ।

२० । येनाङ्गविकारः ।

हानिराधिक्यञ्च विकारः । येनाङ्गेन विवृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते तत्सृतीया स्यात् । अस्या काणः । पादेन खञ्जः । “मुखेन त्रिलोचनः ।”

२१ । इत्यभूतलक्षणे ।

विशेषप्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । शिखया परिव्राजकः ।

२२ । संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ।

सञ्ज्ञानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । मात्रा सञ्ज्ञानीते मातरं वा ।

(क) संज्ञः कदयोगे षष्ठी विप्रतिषेधेनेति वाच्यम् । मातुः संज्ञाता ।

२३ । हेतौ ।

तृतीया स्यात् । धनेन कुलम् । विद्यया यशः । हेत्वधीनः कर्त्ता कर्त्तृधीनं करणमिति हेतुकरणयोर्भेदः ।

२४ । अकर्त्तर्य्युणो पञ्चमी ।

ऋणे हेतौ पञ्चमी स्यात् । ऋणाद् बद्धः । शतादभिभूतः । अकर्त्तरि किम् ? शतेन प्रयोजककर्त्ता बन्धितः ।

२५ । विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ।

पराश्रितो गुणः । गुणे हेतौ पञ्चमी स्याद्वा । जाड्याद् गृहीतो जाड्येन वा । धूमादग्निं धूमेन वा । कृतकत्वादनिव्यः शब्दः कृतकत्वेन वा । अस्त्रियां किम् ? प्रज्ञया धीरः ।

२६ । षष्ठी हेतुप्रयोगे ।

हेतुशब्देन हेतौ व्योत्ये षष्ठी स्यात् । अर्थस्य हेतोर्वसति । “अलसस्य हेतोर्वहुं हातुमिच्छन्” । यत्र हेतुशब्देन समासस्तत्र समुदायादेव षष्ठी । बालबोधहेतोर्व्याचष्टे ।

२७ । सर्वनाम्नस्तृतीया च ।

हेतुशब्दप्रयोगे सर्वनाम्नस्तृतीयाषष्ठौ स्याताम् । “स कस्य हेतोः सखि नाभिघातस्त्वं हेतुना केन चिरादुपेता” ।

(क) हेत्वर्थप्रयोगे सर्वविभक्तौनां प्रायदर्शनम् । (17) किन्निमित्त-
मागतः । केन निमित्तेन । कस्मै हेतवे । कस्मात् कारणात् । कस्य
प्रयोजनस्य । कस्मिन्निमित्ते ।

२८ । अपादाने पञ्चमी ।

स्यात् । ग्रामादागच्छति । वृकाद् विमिति ।

(क) ल्यब्लोपि कर्मणि । प्रासादात् प्रेक्षते । प्रासादमारुह्येत्यर्थः ।

(ख) अधिकरणे च । आसनात् प्रेक्षते । कटकात् संवादयति ।

(ग) प्रश्नाख्यानयोश्च । कुतस्त्वम् ? नगरात् ।

(घ) यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी । अध्वनः प्रथमा सप्तमी च ।
काले सप्तमीति वाच्यम् । चम्पातः सोमतीर्थं पञ्च योजनानि पञ्चसु
योजनेषु वा । काले । फाल्गुन्याश्चैत्री मासे ।

२९ । अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दाच्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ।

एभिर्युक्तात् पञ्चमी स्यात् । द्रव्यादन्यो गुणः । “परैस्त्वदन्यः कइवाप-
हारयेत्” । अर्थग्रहणाद् भिन्नो भ्रातृभ्यः । आराद् ग्रामात् । शक्तादितरः ।
“अंशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः” (18) । दिक्शब्दः । पूर्वा
ग्रामात् । अचूत्तरपदम् । प्राग् ग्रामात् । आच् । दक्षिणा ग्रामात् । आहि
च । उत्तराहि ग्रामात् । उत्तराहि समुद्रात् ।

३० । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ।

अतसुजर्थप्रत्ययेयोगे षष्ठी स्यात् । दक्षिणतो ग्रामस्य वृक्षः । एवमुत्तरतः
पुरः पुरस्ताद् उपरि उपरिष्ठाद् ग्रामस्येति । कथं प्राग् ग्रामात् ? अचूत्तर-

(17) निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायोदर्शनमित्येव कात्यायनवाक्यं प्रकृतं वार्तिकम् । तदर्थत आह
हेत्वर्थप्रयोगे सर्वविभक्तौनां प्रायदर्शनमिति । भट्टोजिदीप्येऽप्यस्यार्थत एव ग्रहणं निमित्तपर्यायप्रयोगे
सर्वासां प्रायदर्शनमिति । वक्तव्यं कात्यायनादीनां व्याख्याहलेन तेषां वाक्यभङ्गे न पारायणादिभङ्गदोष
इति ब्राह्मणैरपि ग्रन्थद्वयभिलेषां वाक्यं बहुव नाधिकल सुदृष्टम् ।

(18) क कर्म पञ्चसं परमपुरुषाराधनमृत इति (पुण्ड्रनप्रयोगे) तु ऋतयोर्ग द्वितीया ग्रामादिकौलेके ।
अपाणिनीयत्वात् । ततोऽन्यत्रापि दृश्यत (२।१।२ वा) इति वार्तिकवत्त्वादेव द्वितीयेत्यन्ते ।

पदग्रहणात् । कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गाऽभिनिविशत इत्यपायविवक्षया वा ।
मातुः पुरस्तात् । तत उपरिष्ठात् । “कफोनिः कूर्परादधः” । (19)

३१ । एनपा द्वितीया ।

एनपातसुजर्थप्रत्ययेन योगे द्वितीया स्यात् । दक्षिणेन गयां महाबोधिः ।
षष्ठ्यपीत्येके । दक्षिणेन गयायाः । (20)

३२ । पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ।

एभिर्योगि तृतीया पञ्चमी वा स्यात् । पृथक् चन्द्रेण । “दुनोति चन्द्रात्
पृथगप्यनङ्गः” । विना कार्येण विना कार्याद् वा । नाना वृत्तेण नाना
वृत्ताद् वा । द्वितीया च दृश्यते विना वातं विना वर्षमित्यादि । (21)

३३ । करणे च स्तोकाल्पकच्छ्रुतिप्रयस्यासत्त्ववचनस्य ।

असत्त्ववचनस्य अद्रव्यवचनस्य स्तोकादेः करणे पञ्चमी वा स्यात् । “स्तोकेन
कृष्टा दयिताय नारो स्तोकादुपेता पुनरेव तोषम्” । कच्छादवाप्तः कच्छेण
वा । कच्छात् कच्छेण वा मुक्तः । असत्त्ववचनस्य किम् ? स्तोकेन विषेण इतः ।

३४ । दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ।

दूरान्तिकार्थं योगि षष्ठ्यपञ्चम्यौ स्याताम् । दूरं ग्रामस्य ग्रामाद्वा ।
विपक्रष्टं शैलस्य शैलाद्वा । अन्तिकं गृहस्य गृहाद्वा ।

३५ । दूरान्तिकार्थभ्यो द्वितीया च ।

एभ्यो द्वितीया स्यात् पञ्चमो तृतीया च । दूरं दूराद् दूरेण वा ग्रामस्य
नदी । अन्तिकमन्तिकादन्तिकेन वा मूर्खाणां पशुत्वम् । असत्त्ववचनस्येत्येव ।
दूरः पशुः । आसन्ना मुनयः ।

(19) In some MSS. the भङ्गि stanza उत्तराहि वसन्तासः समुद्राद्वत्सां पुरम् ।
अवैजवन्तोयस्य स्थितां दक्षिणतः कथम् is also quoted here.

(20) This is referred to in the परिशिष्टप्रबोध by गोपीनाथ—“एनपा द्वितीया । षष्ठ्य-
पीष्यते । दक्षिणेन गयाया इति लघुश्रुतिः” इति ।

(21) विना वातं विना वर्षे विद्युत्प्रपतनं विना । विना वृत्तिकृतान् दीपान् केनेनौ पातिती
हमौ ॥१॥ इति काशिकादौ पूर्णैः श्लोकः ।

३६ । सप्तम्यधिकरणे च ।

अधिकरणे सप्तमी स्यात् । कटे आस्ते । चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यश्च ।
दूरे ग्रामस्य । अन्तिके नद्याः ।

(क) क्तस्येन्विषयस्य कर्मणि । अधीती व्याकरणे । निपठिती तन्त्रेषु ।

(ख) निमित्तात् कर्मसंयोगे ।

“चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥१॥”

३७ । यस्य च भावेन भावलक्षणम् ।

यस्य च क्रिययाऽन्यस्य क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् । गोषु
दुग्धमानासु गतो देवदत्तो दुग्धास्वागतः । अस्मिन् सतीदं भवति । ऋद्वेष्वा-
सीनेषु दरिद्रा भुञ्जते । नेह । शयानेन भुक्तम् । अनभिधानात् ।

३८ । षष्ठी चानादरे ।

अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठी सप्तमी च स्यात् । रुदतः प्रव्रजितवान्
रुदति वा । रुदन्त मनादृष्टेत्यर्थः । एवं पश्यतोद्धरः ।

३९ । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ।

एभिर्योगि षष्ठी सप्तमी च स्यात् । गवां स्वामी गोषु वा । प्राणानामौश्वरः
प्राणेषु वा ।

४० । आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ।

आभ्यां योगे तात्पर्यगतौ ते हे स्याताम् । आयुक्तो विहारकरणस्य
विहारकरणे वा । कुशलः सेवायाः सेवायां वा ।

४१ । यतश्च निर्धारणम् ।

यतो जात्यादिभिः पृथक् क्रियते ततस्ते हे स्याताम् । नृणां क्षत्रियः
शूरतमो नृषु वा । गवां क्षणा सम्यन्नक्षीरतमा गोषु वा । अध्वगानां रथिनः
श्रीघ्नतमा अध्वगेषु वा ।

५४ । रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ।

भावकर्तृकाणां रुजार्थधातूनां कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्य रुजति रोगः । अज्वरेः किम् ? चौरं ज्वरयति ज्वरः । ज्वरिरुपलक्षणम् (२३) । चौरं सन्तापयति सन्तापः । शेष इत्येव । “रुजन्ति चेतः प्रसभं ममाधयः” ।

५५ । आशिषि नाथः ।

आशिषि नाथतेः कर्मणि षष्ठी स्यात् । सर्पिषो नाथते गृध्रः ।

५६ । जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ।

एषां कर्मणि हिंसायां षष्ठी स्यात् । चौरस्य उज्जासयति । चौरस्य प्रहन्ति । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य प्रणिहन्ति । चौरस्य निप्रहन्ति । क्रथि घंटादिः । तस्य निपातनादृद्धिः । धैर्यस्योत्क्राथयति शोकः । विवेकस्य पिनष्टि कामः ।

५७ । व्यवहृपणोः समर्थयोः ।

द्यूते क्रयविक्रये च समानार्थयोरनयोः कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य व्यवहरति । शतस्य पणते वणिक् । “प्राणानामपणिष्टासौ” ।

५८ । दिवस्तदर्थस्य ।

व्यवहारार्थस्य दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य दीव्यति । “अदेवीद्वन्मुभोगानाम्” ।

५९ । विभाषोपसर्गे ।

सोपसर्गस्य दिवस्तथा स्याद्वा । शतस्य प्रतिदीव्यति शतं वा । अशेष-विवक्षयैव द्वितीयासिद्धौ विभाषाग्रहणं स्पष्टार्थम् । इह

६० । द्वितीया ब्राह्मणे ।

६१ । प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने ।

६२ । चतुर्थर्थे बहुलज्छन्दसि ।

६३ । यजेश्व करणे ।

वेदार्था चतुःसूत्री ।

६४ । कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालोऽधिकारणे ।

कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालो य आधारस्तत्र षष्ठी स्यात् । पञ्चकृत्वो दिवसस्य भुङ्क्ते । शतकृत्वो रात्रेः स्मरति प्रियाम् । द्विरङ्गोऽधीते । शेष इत्येव द्विरङ्गधीते ।

६५ । कर्तृकर्मणोः कृति ।

कृतप्रयोगे कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । शेष इत्यस्य निवृत्तेः कारक-विभक्तिरियम् । द्वितीयादृतीययोर्बाधा । भवत आसिका (२४) । ओदनस्य भोजकः । इह तदहमिति (५।१।११७) निर्देशेनास्यानित्यत्वं ज्ञापितम् । तेन धाये रामोदमुत्तममिति भट्टिः । यद्वा । आ मोदात् सम्प्रदपर्यन्तमित्यव्ययीभावे रूपमिदमिति कृति न षष्ठीति (२५) । अनभिहित इत्येव कर्त्तव्यः कटः ।

६६ । उभयप्राप्तौ कर्मणि ।

एकत्र कृतप्रभयप्राप्तौ षष्ठी कर्मण्येव स्यात् । न कर्त्तरि । अहुतः समुद्रस्य बन्धो वानरैः । आश्चर्यं सुभगारोषस्य दूतीभिः परिमार्जनम् ।

(क) अकाकारयोस्तु स्त्रियां नियमप्रतिषेधः । भेदिका चन्द्रस्य तमसाम् । चिकीर्षा रवेरालोकानाम् ।

(ख) शेषे विभाषा । अकाकारयोरन्यत्र विभाषा । विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः पाणिनिना वा ।

६७ । क्तस्य च वर्त्तमाने ।

वर्त्तमाने क्तस्य प्रयोगे षष्ठी स्यात् । न लोकेत्यस्य (२।३।६८) बाधा । राज्ञां मतम् । सतां मतः । सतामर्चितः । प्रजानां कान्तः । कथं त्वया शीलितः । मया रक्षितः ? कार्योऽत्र यत्नः । इह च्छात्रस्य हसितम् ? मयूरस्य नृत्तमिति शेषषष्ठीयम् । न लोकेति (२।३।६८) कृद्योगायाः प्रतिषेधात् । कारकविवक्षायां तु च्छात्रेण हसितमित्यागमः ।

(२४) भवत आसिका इति कृत्वा पाठः ।

(२५) This passage is quoted by गोपीनाथ in his परिशिष्टप्रवीण under Rule 72 in the कारक chapter.

४२ । पञ्चमी विभक्ते ।

यत्र निर्धारणाश्रयो विभागोऽस्ति ततः पञ्चमी स्यात् । माथुराः स्त्रीगुञ्जेभ्य
आढ्यतराः ।

४३ । साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ।

आभ्यां योगे पूजागतौ सप्तमी स्यात् । पितरि साधुः । मातरि साधुः ।
मातरि निपुणः । बोधे निपुणः । अप्रतेः किम् ? मातरं प्रति साधुः ।
प्रतिरुपलक्षणम् (२२) । मातरमनु । इहाप्रतेरिति योगं विभज्य सूत्रान्तरैरपि
सम्बध्नन्ति यथायथं विभक्तीनां निषेधार्थम् । तेन वृत्तं वृत्तं प्रति पुष्पाणि
सन्तीति नाधारसप्तमी । त्वां प्रति स्वामीति न षष्ठीसप्तम्यौ । केशान्
प्रत्युत्सुक इति न तृतीयासप्तम्यौ । देवदत्तं प्रति कुप्यतीति न सम्प्र-
दाने चतुर्थी ।

४४ । प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ।

आभ्यां योगे तृतीयासप्तम्यौ स्याताम् । केशेः प्रसितः केशेषु वा ।
केशैरुत्सुकः केशेषु वा । “भवत्यामुत्सुको रामः ।”

४५ । नक्षत्रे च लुपि ।

लुबन्ताश्चक्रात् तृतीयासप्तम्यौ स्याताम् । पुष्येण पायसमश्नीयात् पुष्ये
वा । अधिकरण इत्येव । अद्य पुष्यः ।

४६ । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ।

एतावन्मात्रेऽनभिहिते । कर्मादावुक्तेऽपि प्रथमा स्यात् । यत्राद्या
शब्दस्य वृत्तिः स प्रतिपदिकार्थः । वृत्तो दृश्यताम् । श्वेतो धावति ।
पाचकः । पचनम् । स्त्री । पुमान् । नपुंसकम् । द्रोणः । खारी ।
आढकम् । वृक्षादेराद्याक्तौ वृत्तिः । तदुपचाराद् द्रव्यादौ पुंस्त्वादिकञ्च ।
वृक्षादेः सर्वदान्वयित्वात् स्वार्थ एव । नाधिकम् । अथाप्येतलिङ्गादिद्वारेणापि
सिध्यति तदाऽसंख्यमलिङ्गमुदाहार्यम् । उच्चैः । त्वम् । अहमिति । मात्रग्रहणा-
दधिकेऽनभिहिते न भवति । वृत्तं पश्यति । अश्वेन गम्यते । लिङ्गाधिक-

मात्रे कुमारी । शृङ्खला । परिमाणमुपचारः । तदधिकमात्रे प्रस्थेन परिमितो व्रीहिः प्रस्थो द्रोणः खारी आदृकं व्रीहिः । वचनं संख्या । तन्मात्रे । उक्तेऽपि यथा स्यात् । एको द्वौ बहवः ।

४७ । सम्बोधने च ।

सम्बोधनाधिक्ये प्रथमा स्यात् । हे विप्र । हे विप्रौ । हे विप्राः ।

४८ । साऽमन्वितम् ।

सा सम्बोधनप्रथमाऽमन्वितमुच्यते । हे विप्र तव स्वम् । हे वत्स तवाश्वः ।

४९ । एकवचनं सम्बुद्धिः ।

आमन्वितस्यैकवचनं सम्बुद्धिरुच्यते । हे वृक्ष । हे पते । हे नदि । हे पटो ।

५० । षष्ठी शेषे ।

कारकाणामविवक्षा शेषः सम्बन्धः । तत्र गम्ये षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषस्य धनम् । सुखस्य जानाति । माषाणामश्नीयात् । “नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः” । शेषे विधानमा कृत्योगात् (३।३।६५) ।

५१ । ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ।

ज्ञः करणे षष्ठी स्यात् । मधुनो जानीते । मधुना प्रवर्त्तत इत्यर्थः । तैले वृतस्य जानीते । अविदर्थस्य किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति । शेषषष्ठ्यां सिद्धौ प्रकरणमिदं नियमार्थं ज्ञाधीगर्थादेः करणकर्त्ताद्येव शेषत्वेन विवक्षणीयमिति ।

५२ । अधौगर्थद्वयेऽं कर्मणि ।

एषां शेषत्वेन विवक्षिते कर्मणि षष्ठी स्यात् । मातुः स्मरति । कर्मणः शेषत्वेन विवक्षितत्वात् । अकर्मकादपि भावे लादयः । मातुः स्मर्यते । मातुः स्मृतम् । एवम् समैवाध्वेति वृत्तिः । “रामस्य दयमानोऽसौ” । सर्पिष ईष्टे । शेष इत्येव । मातरं स्मरति । माता स्मर्यते ।

५३ । कृजः प्रतियत्ने ।

कृजो गुणान्तराधाने कर्मणि षष्ठी स्यात् । अलङ्कारस्योपस्कृते कामुकः ।

६८ । अधिकरणवाचिनश्च ।

आधारार्थस्य क्तस्य प्रयोगे कर्त्तृकर्मणोः षष्ठी स्यात् । इदमेषामासितम् ।
इदमस्य शयितम् । भुक्तमिदमोदनस्य ।

६९ । न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थद्वयनाम् ।

लादीनां कृतां प्रयोगे उक्ता षष्ठी न स्यात् । लः । ओदनं पचन् । ओदनं
पचमानः । उपसेदिवान् पाणिनिम् । उः । कटं चिकीर्षुः । धनं गृध्नुः ।
“रत्नोगणं क्षिप्णुः” (२६) । कार्यं कारुः । उकः । गङ्गां गामुकः ।

(क) उकप्रतिषेधे कमे भाषायामप्रतिषेधः । दास्याः कामुकः ।

अव्ययम् । कटं कृत्वा । कटं कर्त्तुम् । निष्ठा । तेन कृतम् । सोऽन्नं
भुक्तवान् । खलर्थः । ईषत्करः सुकरः कटो भवता । दन् । कर्त्ता कटान् ।
द्वित्रिति प्रत्याहारग्रहणम् । तेन शानन्नादेरपि प्रतिषेधः । सोमं पवमानः ।
नङ्माप्नानः ।

(ख) द्विषः शत्रुर्वावचनम् । चौरस्य द्विषंश्चौरं वा ।

७० । अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः ।

अकेनोः कर्मणि षष्ठी न स्याद् भविष्यति ऋणे च । ओदनं पाचको
व्रजति । वार्त्तामाख्यायकः । ग्रामं गमो । शतं दायी ।

७१ । कृत्यानां कर्त्तरि वा ।

एषां कर्त्तरि वा षष्ठी स्यात् । त्वया कटः कर्त्तव्यस्तव वा । मया कटः
कर्त्तव्यो मम वा । तव गम्यो ग्रामस्तव वा । “गन्तव्या ते वसतिरलका
नाम यक्षेश्वराणाम् ।” कर्त्तरि किम् ? उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः ।
उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठ्याः प्रतिषेधः । ऋष्टव्या शाखा ग्रामं वानरेण । नैया
ग्राममजा गोपालकेन ।

(२६) क्षिप्णुरित्यत्र शलाभावा इति केचित् । क्षुधादिषु (८१।३८) दधुशब्दग्रहणान् । अन्ये लावाय्यादण-
लक्षेति (४।१।४८, वा) स्थितेऽपि यथाचार्येणाचार्याणामित्यादौ शलं तथा क्षिप्णुरित्यत्रापि रषाभ्यां नी णः
समानपद (८१।१) इति शलं निषीधमेव सत्यम् ।

७२ । तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् ।

तुल्यार्थेयौगि तृतीया वा स्यात् । तुल्यः शक्रेण । पक्षे शेषत्वात् षष्ठी
तुल्यः शक्रस्य । समः सूर्येण सूर्यस्य वा । अतुलोपमाभ्यां किम् ? “उपमा
स्त्रीमुखस्येन्दुचन्द्रस्य स्त्रीमुखं तुला ।” तुलोपमाशब्दाविह सट्शार्थौ ।

७३ । चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ।

आयुष्याद्यर्थे हिंतेन च योगे चतुर्थी स्यात् षष्ठी वा । आयुष्यं राज्ञेऽस्तु
राज्ञो वा । एवं चिरञ्जीवितं कुशलं मद्रं भद्रं सौहित्यं शिवं सुखं हितं
गोभ्योऽस्तु गवां वा । हितम् प्रजाभ्यः प्रजानां वा । आशिषि किम् ?
आयुष्यं ते तपः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २।३ ॥

समाप्तञ्चानभिहितपादः ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

द्वितीयोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । द्विगुरेकवचनम् ।

समाहारे द्विगोरर्थं एकवद्भवति । पञ्चपूली शोभना । दशशती रम्या ।

२ । इन्द्रश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ।

प्राण्यङ्गादेर्इन्द्र एकवत् स्यात् । हस्तपादम् । कर्णनासिकम् । माहङ्गिक-
पाणविकम् । रथिकपादातम् । कथं हस्त्यश्वौ । परत्वात् पशुइन्द्र-
विभाषया ।

३ । अनुवादे चरणानाम् ।

अनूक्तौ चरणानां इन्द्र एकवत् स्यात् । स्त्रेणोर्लुङ्यभिधानम् । उदगात्
कठकालापम् । प्रत्यष्टात् कठकौशुमम् ।

४ । अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ।

अध्वर्युं यजुर्वेदे क्रतूनां सोमयागादीनां इन्द्र एकवत् स्यात् । अर्काश्व-
मेधम् । अनपुंसकं किम् ? राजसूयवाजपेये ।

५ । अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ।

पाठेन प्रत्यासन्नानां इन्द्र एकवत् स्यात् । क्रमकवार्त्तिकम् । छात्रो-
पाध्यायम् ।

६ । जातिरप्राणिनाम् ।

अप्राणिजातीनां इन्द्र एकवत् स्यात् । आराशस्त्रि । दुमशैलम् । जातिः
किम् ? विन्ध्यहिमालयौ । इह कुण्डे वदरामलकानि सन्ति । इन्द्रः किम् ?
आरासहिता शस्त्रीत्याराशस्त्रीयम् ।

७ । विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः ।

भिव्रलिङ्गयोर्नदीदेशयोर्द्वन्द्व एकवत् स्यात् । गङ्गाशोणम् । शोणनर्मदम् ।
वरेन्द्रीमगधम् । मगधश्चावस्ति । भिव्रलिङ्गयोः किम् ? गङ्गायमुने ।
अग्रामाः किम् ? जाम्बवशालूकित्यौ ।

(क) ग्रामाणां प्रतिषेधे नगराणामप्रतिषेधः । मथुरापाटलिपुत्रम् ।

८ । क्षुद्रजन्तवः ।

क्षुद्रजन्तुवाचिनां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । दंशमशकम् । यूकालिखम् ।

९ । येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः ।

नित्यविरोधिनां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । अहिनकुलम् । काकोलूकम् ।
श्वशृगालम् । मार्जारमूषिकम् । चकारात् पशुशकुनिविकल्पोऽपि बाध्यते ।
इह देवासुराणां कौरवपाण्डवानाञ्च नैमित्तिको विरोधः ।

१० । शूद्राणामनिरवसितानाम् ।

शूद्राणां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । रजकतन्तुवायम् । निरवसितानां (27)
प्रतिषेधः । चाण्डालमृतपाः ।

११ । गवाश्वप्रभृतीनि च ।

अमृनि यथापाठं साधूनि स्युः । गवाश्वम् । कुलवामनम् । पुत्र-
पौत्रम् । दासीदासम् ।

१२ । विभाषा वृक्षमृगवृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडव-
पूर्वापराधरोत्तराणाम् ।

एषां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । प्लक्षवटम् । रुरुष्टपतम् । कुशकाशम् ।
व्रीहियवम् । दधिक्षीरम् । गोमहिषम् । हंसचक्रवाकम् । अश्ववडवम् ।
पूर्वापरम् । अधरोत्तरम् । पक्षे प्लक्षवटा रुरुष्टपता इत्यादि ।

(क) बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यवृणानाम् ।

एषां बहुप्रकृतिरेव इन्द्र एकवत् स्यात् । न द्विप्रकृतिः । वदरमालके
रखिकपादाते मृच्चवटौ यूकालिचे इत्यादि ।

१३ । विप्रतिषिद्धञ्चानधिकरणवाचि ।

विरुद्धानामद्रव्यवाचिनां इन्द्र एकवद्वा स्यात् । 'शीतोष्ण' शीतोष्णे वा ।
हिमातपं हिमातपौ वा । नेह । सुखदुःखौ । स्वर्गनरकौ ।

१४ । न दधिपयश्चादौनि ।

नैतान्येकवत् स्युः । दधिपयसौ । दधिसर्पिषी । सर्पिमंथुनी । शुक्ल-
कृष्णौ । ऋक्सामि । वाङ्मनसे ।

१५ । अधिकरणैतावत्त्वे च ।

समासार्थस्येतायां इन्द्रो नैकवत् स्यात् । दश दन्तीठाः । सप्त
मार्हङ्गिकपाणविकाः ।

१६ । विभाषा समीपे ।

अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्यगतौ इन्द्र एकवद्वा स्यात् । उपदशं दन्तीष्ठम् ।
उपदशा दन्तीठा वा ।

१७ । स नपुंसकम् ।

यस्यैकत्वमुक्तं स नपुंसकं स्यात् । पञ्चगवम् । पाणिपादम् ।

(क) अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते । पञ्चपूली ।

(ख) आबन्तौ वा । पञ्चखट्वम् । पञ्चखट्वी ।

(ग) अनो नलोपञ्च वा च स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चतर्जं
पञ्चतर्ज्जी ।

(घ) पात्रादिभ्यः प्रतिषेधः । द्विपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् ।
पञ्चगवम् । दिशाशब्दाच्चतुर्दिशम् ।

१८ । अव्ययीभावश्च ।

अयं नपुंसकं स्यात् । अधिस्त्रि । अधिलक्ष्मि । उन्मत्तगङ्गम् । चकारात्
प्रत्यसुदिनाभ्यामङ्गः । पुण्याहम् । सुदिनाहम् ।

(क) पथः संख्याव्ययादेः । द्विपथम् । चतुष्पथम् । विपथम् । उत्पथम् ।

(ख) क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकत्वञ्च । सृष्टु पचति ।

१६ । तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ।

नञ्कर्मधारयाभ्यां विना तत्पुरुषो नपुंसकं स्यादित्यधिक्रियते । यथा विभाषा सेनेति (२।४।२५) । शत्रुसेनं शत्रुसेना वा । तत्पुरुषः किम् ? दृढसेनो राजा । अनञ्कर्मधारयः किम् ? असेना । परमसेना ।

२० । संज्ञायां कन्योशीनरेषु ।

नान्नि कन्यान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । सौशमिकन्यं नाम देशः । संज्ञायां किम् ? वीरणकन्या । उशीनरेष्विति किम् ? दाक्षिकन्या ।

२१ । उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ।

उपज्ञा उपक्रमश्च कर्मसाधनौ । तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् तयोरादेराख्यातुमिच्छा चेत् । आगमोपज्ञं धर्माधर्मौ । मनूपज्ञं लोकवृत्तम् । आढ्योपक्रमं दानम् । ब्राह्मणोपक्रमं प्रतिग्रहः ।

२२ । वृथा बाहुल्ये ।

वृथान्तस्तत्पुरुषः क्लीवं स्यात् । खड्गच्छायम् । शलभच्छायम् । बाहुल्ये किम् ? वृत्तच्छाया ।

२३ । सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा ।

राजपर्यायपूर्वाऽमनुष्यपूर्वा च सभा क्लीवं स्यात् । सभा शाला । इनसभम् । ईश्वरसभम् । “वृपतिसभामगमन्नवेपमान” इति तु (२४) विशेष-विबन्धायां गजपतिवत् । राजशब्दस्य पर्यायमात्रोपलक्षणार्थत्वात्नेह राजसभा चन्द्रगुप्तसमेति । राजसभम् । अमनुष्यशब्दस्य राजपिशाचादौ रुद्रत्वान्नेह द्वेषसमेति ।

२४ । अशाला च ।

अशालार्था सभा क्लीवं स्यात् । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । तत्सङ्घात इत्यर्थः । (२९)

२५ । विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ।

सेनाद्यन्तस्तत्पुरुषः क्लौवलङ्गः स्याद्वा । शत्रुसेनम् । यवसुरम् । वृक्षच्छायम् । गोशालम् । श्वनिशम् । पक्षे शत्रुसेना यवसुरेत्यादि ।

२६ । परवस्त्रिङ्गं वन्दृतत्पुरुषयोः ।

अनयोरुत्तरपदस्यैव लिङ्गं स्यात् । कुकुटमयूर्याविमि । मयूरीकुकुटाविमौ । तत्पुरुषे । राजस्त्री । अर्धपिप्पली । मुखचन्द्रः ।

(क) द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधः । पञ्चकपालः सूपः । प्राप्तजीविकः । आपन्नसुखः । अलङ्कुमारिः । प्रतिगतोऽर्धं प्रत्यक्षः पटः । निष्क्रीशास्त्रिः । वाच्यलिङ्गतैव भवति ।

२७ । पूर्ववदश्ववड्वौ ।

एकवद्भावादन्वयाश्ववड्वयोः पूर्ववस्त्रिङ्गं स्यात् । अश्ववड्वौ । अश्ववड्वान् । अश्ववड्वैः ।

२८ । हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

२९ । रात्राङ्गाहाः पुंसि ।

एते पुंसि स्युः । “अहोरात्राविमौ पुंस्त्री” । पूर्वाङ्गः । द्यहः । त्र्यहः । एकाहः ।

३० । अपथं नपुंसकम् ।

स्यात् । अपथमिदम् । तत्पुरुषानुवृत्तेरपथोऽयन्देशः ।

३१ । अर्हर्चाः पुंसि च ।

अर्हर्चादयः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्हर्चमर्धर्चः । यूथं यूथः । मधु मधुः । “लपयत्यशुभं कर्म कर्माणं चिनुते शुभम् ।” एवं गोमयसरकसारवर्णपद्म-
शङ्खकुलिशदिवसकार्पासकर्पूरधर्मव्रतादि । उक्तं लिङ्गम् ।

३२ । इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ।

इदमः साकच्कस्य पूर्वोक्तस्यानुकथनेऽशादिश्यते तृतीयादौ विभक्तौ
परतः । इमकाभ्यां रात्रिरधीता । अथो आभ्यामहरप्यधीतम् ।

३३ । एतदस्वतसोस्वतसौ चानुदात्तौ ।

एतद इत्यधिक्रियते । ततसोस्तु एतदोऽशित्यशादेशे (५।३।५) (३०) सिद्धे
वचनमिदमनुदात्तार्थम् । स च स्वरभागः । एतस्मिन् वसामः । अथो
अत्राधीमहे । “एतस्मिन्निर्गता कौर्त्तिरथातो बिभ्यति द्विषः” ।

३४ । द्वितीयाटौस्त्वेनः ।

एष्विदमेतदोरेनादेशः स्यात् । “इममिन्द्रसमं विद्धि मैत्रं मंस्थास्वमन्यथा” ।
टा । अनेन रात्रिरधीता । अथो एनेनाहरप्यधीतम् । ओस् । अनयोः । अथो
एनयोः । एवमेतदः । एतम् । अथो एनम् । एतेन । अथो एनेन । एतयोः ।
अथो एनयोः । अन्वादेश इत्येव । अयं दण्डो हरानेन । समानाधिकरण
एवाभिधानान्नेह । इमं क्वातं भोजय । इमञ्च विप्रमिति ।

(क) एनदिति नपुंसकैकवचने । नपुंसकैकत्वे द्वितीयायामेनद्वक्तव्यः ।
इदं कुण्डलमानय । अथो एनत् परिवर्त्तय । एतत् कुण्डमानय । अथो एनत्
प्रक्षालय । (३१)

(३०) The बौद्ध grammarians put the aphorism as एतदोऽश् (५।३।५). But Brahmin commentators all follow भाष्य and give it as एतदोऽन् ।

(३१) (a) अयमेनादेशः सापेक्षेऽपि स्यात् । यथा—अथेनमद्वेष्टनया शुश्रीक्षेति रथौ, प्रवेशधामास च भर्तुरेनामिति कुमारै, तदेनमुल्लङ्घितश्रासनं विधेरिति भावे च । (b) अनुवादे तु न । अथवाऽन्वादेशस्या-
विवक्षया न । यथा भाष्ये—एतमातं जितं विद्यादिति (१।१।१४) । एवञ्च—आशीविषेण रदनच्छदंशदानमेतेन
ते पुनरनर्थतया न शङ्कामिति नैषधे, नक्तं भीरुरयं तस्मैव तदिमं राधे गृहं प्रापयेति जयदेवे च मेनादेशः ।

३५ । आर्धधातुके ।

अधिकारोऽयम् । खलत्रियं (२१४।५८) यावत् ।

३६ । अदो जग्धर्लाप् ति किति ।

अदो जग्धरादिश्यते ल्यपि तादौ च किति प्रत्यये परतः । इकार उच्चारणार्थः । प्रजग्ध । जग्धः । जग्धवान् । कथमन्नम् ? अन्नाण इति (४१४।८५) निपातनात् ।

३७ । लुङ्सनोर्धसल् ।

लुङि सनि चादे र्धसल् स्यात् । अघसत् । जिघत्सति ।

(क) अच्युपसंख्यानम् । प्रघसोऽयम् ।

३८ । घञपोश्च ।

अनयोरदो घसल् स्यात् । घञ् घासः । उपसर्गेऽद इत्यप् (३।३।३८) । प्रघसः ।

३९ । बहुलं छन्दसि ।

छान्दसं सप्तम् ।

४० । लिङ्यन्यतरस्याम् ।

अदो लिटि वा घसल् स्यात् । जघास । जघ्नतुः । जघ्नुः । पन्ने आद । आदतुः । आदुः ।

४१ । वेजो वयिः ।

वेजो वयि लिटि वा स्यात् । उवाय । जयतुः । जयुः । पन्ने ववौ । ववतुः । ववुः ।

(c) हे रोहिणि त्वमसि शीलवतीषु धन्या एनं निवारय पतिं सखि दुर्विनीतम् ।

आज्ञानरेण सम वासगृहं प्रविष्टः श्रीशौतटं सुश्रुति किं कुलधर्मं एषः ॥ १ ॥

इत्यादौ लयं श्रीशौतटं सुश्रुतेन निवारयेति व्यत्यासिन योजनीयम् । (d) नपुंसके एनत् । प्रज्ञास्ये-
तत् परिवर्तयेनदिति । (e) समासि तु न । एतच्छ्रुतमिति । एकपदान्ययल्लेगात्तरङ्गे स्त्रीलुकि चरितार्थत्वेन
वहिरङ्गे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तेरित्याहुः ।

४२ । हनो वध लिङि ।

हन्तेर्लिङि वधादेशः स्यात् । वध्यात् । वध्यास्ताम् । वध्यासुः । आर्ध-
धातुक इत्येव । विधौ लिङि तु । हन्यात् । हन्याताम् । हन्युः ।

४३ । लुङि च ।

४४ । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।

लुङि हनो वधादेशः स्यात् । अवधीत् । तङि वा । आवधिष्ट । आवधि-
षाताम् । पने आहत । आहसाताम् ।

४५ । इणो गा लुङि ।

लुङीणो गादेशः स्यात् । अगात् । अगाताम् । अगुः । अगायि ग्रामः ।
(क) इण्वदिक इति वक्तव्यम् । अध्यगात् ।

४६ । शौ गमिरबोधने ।

इणो शौ गमिरादिष्यतेऽबोधने । गमयति । अबोधने किम् ? अर्थान्
प्रत्याययति । इण्वदिक इत्येव । अधिगमयति ।

४७ । सनि च ।

सनीणो गमिः स्यात् । जिगमिषति । जिगमिषा । अबोधन इत्येव ।
प्रतीषिषति । इण्वदिक इत्येव । अधिजिगमिषति ।

४८ । इङश्च ।

इङः सनि गमिः स्यात् । अधिजिगांसते शास्त्रम् । अधिजिगांसमानः ।

४९ । गाङ् लिटि ।

इङो लिटि गाङादेशः स्यात् । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे ।

५० । विभाषा लुङलुङोः ।

इङो गाङ् वा स्यात् । अध्यगीष्ट अध्यैष्ट वा । अध्यगीष्यत अध्यैष्यत वा ।

५१ । शौ च संश्रुङोः ।

संश्रुङ्परि णाविङो गाङ् वा स्यात् । अधिजिगापयिषति शिष्यमध्यापि-

पयिषति वा । चङि । अथ्यजीगपत् (३२) । “अध्यापिपद् गाधिसुतो यथावत् ।”

५२ । अस्तेर्भूः ।

स्यात् । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् । “अनुप्रयोगे तु भुवास्थवाधनम्” (६।४।११०, वा) । ईहामास । ईहार्धधातुक इति सामान्येनोपादानम् । तेन पौर्वापर्याभावादु विषयसप्तमीयं स्थिता । अतोऽस्तेरजश्चङिङश्च प्रागेवादेशे कृतेऽजन्तलक्षणो यत् सिध्यति भव्यम् प्रवेयमाख्येयमिति ।

५३ । ब्रुवो वचिः ।

स्यात् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । आर्धधातुक इति । ब्रवीति ।

५४ । चङिङः ख्याज् ।

स्यात् । आख्याता । आख्यास्यति । आख्यास्यते । जित्तादुभय-
पदित्वम् । ख्शादिरप्ययमादेशः । (३३) व्याक्श्ख्याता । व्याक्श्ख्यानम् ।
व्याक्श्ख्यातुम् । प्रतिप्रकं क्शादिरित्यपरे । व्याक्ख्याता व्याक्ख्याता वा ।
व्याक्ख्यानं व्याक्ख्यानं वा ।

(क) वर्जने प्रतिषेधः । सञ्चक्ष्णा दुर्जनाः । वर्जनीया इत्यर्थः ।

(ख) आर्धधातुकप्रकरणे बहुलं संज्ञाच्छन्दसोरिति वक्तव्यम् । असुन्
नृचक्षाः । युच् विचक्षणः । अजेर्लुट् । व्यजनम् । इणः । इन् । गातम् ।

५५ । वा लिटि ।

चङिङो लिटि ख्याज् वा स्यात् । आचख्यौ । आचख्ये । पक्षे आचचवे ।

(३२) “निर्विशेषं महाशेषाच्छेषकणमहं भजे । यो मां विशिष्य शेषोक्तीः सर्वा एवाध्यजीगपत् ॥ १ ॥”

(३३) स्वेऽस्मिन् वार्तिकानां संख्या द्वादश । तत्र चङिङः क्शाज्ख्याताविति प्रथमं वार्तिकम् ।
ख्शादिर्वेति द्वितीयम् । अस्मिन् शस्य यवचनमिति तृतीयम् । पुरुषोत्तमेन तु प्रथमं वार्तिकं परित्यज्य
ख्शावागन्तुकी गृहीत्वा स्वीकृत्य ख्याज् आदौ तौ भवत इति द्वितीयस्यार्थो व्याख्यातः । ख्याज् आदौ
शकारो वा खकारो वागन्तुक इति मतान्तरादपि पक्षेऽङ्गीकृतम् । नतु ख्यास्थाने ख्शोरादेशश्चङिङः
क्शाजादेशश्चेति । एतेन तन्मते आख्याता आक्श्ख्याता आक्ख्याता आक्ख्यातेति चातुर्यम् ।
आक्शातेति तु न स्यात् । अन्यमते त्वाख्याता आक्शातेति हेतुमिव । आगन्तुकश्चादित्वाङ्गीकारात् ।
उभयमत संकलने रूपपञ्चकम् ।

५६ । अजेर्व्यघजपोः ।

अजेर्वी स्यात् । प्रवायकः । प्रवयणीयः । वीत्वा । वीतवान् । अघजपोः
किम् ? समाजः शूराणाम् । समजः पशूनाम् ।

(क) क्वपि च प्रतिषेधः । समज्या गोष्ठी ।

(ख) वलादावार्धधातुके विकल्पः । प्रवेता । प्राजिता ।

५७ । वा यौ ।

अजेर्लुगटि वीभावो वा स्यात् प्राजनो दण्डः प्रवयणो वेतेयकः सूत्रार्थः ।
औणादिके यौ परेऽजेर्वादेशः स्याद् वायुरित्यपरः सूत्रार्थः । उक्तमार्धधातुके ।

५८ । ग्यक्षत्रियार्धजितो यूनि लुगणिजोः ।

एभ्यो यून्युत्पन्नयोरणिजोर्लुक् स्यात् । कुर्वादिग्यन्तात् (४।१।१७२) ।
कौरव्यः पिता कौरव्यः पुत्रः । क्षत्रियाद् द्विष्णिकुरुभ्यश्चेत्यण् (४।१।११) ।
श्वाफल्कः पिता श्वाफल्कः पुत्रः । आर्षाद् वासिष्ठः पिता वासिष्ठः पुत्रः ।
जितः । विदायजन्तात् (४।१।१०४) । वैदः पिता वैदः पुत्रः । सर्वत्रात्
इजो (४।१।८५) लुक् । अणः खल्वपि । तिकादिफिजन्ताद् (४।१।१५४)
यून्युत्पन्नस्य प्राग्दीव्यतौयस्याणो (४।१।८३) लुक् । तैकायनिः पिता
तैकायनिः पुत्रः ।

५९ । पैलादिभ्यश्च ।

एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पीलाया वेल्यन्ता- (४।१।११८) दणो
इयच (४।१।१५६) इति फिजो लुक् । पैलः पिता पैलः पुत्रः ।

६० । इजः प्राचाम् ।

प्राचां गोत्रे य इज् तदन्ताद् युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पान्नागारिः
पिता पान्नागारिः पुत्रः । यजिजोश्चेति (४।१।१०१) फको लुक् ।

६१ । न तौल्वलिभ्यः ।

तौल्वल्यादेः प्राचामिजन्ताद् न्नास्ति । तौल्वलिः पिता तौल्वलायनः
पुत्रः ।

६२ । तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ।

बहुषु तद्राजस्य लुक् स्यात् । पञ्चालानामपत्यानि बह्वनि पञ्चालाः ।
क्षत्रियादञ् (४।१।१६८) । अङ्गाः । वङ्गाः । द्वाञ्मगधेत्यण् (४।१।१७०) ।
अस्त्रियां किम् ? पाञ्चाल्यः स्त्रियः । तेनैवेति किम् ? अन्यकृतबहुत्वे
मा भूत् । प्रियवाङ्गा विप्राः ।

६३ । यस्कादिभ्यो गोत्रे ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् पूर्ववत् । शिवाद्यण् (४।१।११२) ।
यस्काः । अयःस्थूणाः । अस्त्रियामित्येव । यास्काः स्त्रियः । तेनित्येव । प्रिय-
यास्का विप्राः ।

६४ । यजजोश्च ।

गोत्रे यजोऽजश्च पूर्ववत् लुक् स्यात् । गर्गाः । वत्साः । अज् । विदाः ।
उर्वाः । पूर्ववत् । नेह । गार्ग्यः स्त्रियः । प्रियगार्ग्या विप्राः ।

(क) यजादीनामेकत्वद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम् । गार्ग्यस्य
गार्ग्ययोर्वा कुलं गर्गकुलं गार्ग्यकुलं वा । विदकुलं वैदकुलं वा ।

६५ । अतिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः ।
गोतमाः । अङ्गिरसः । अत्रेरितश्चाणिज इति (४।१।१२२) ढक् । शेषेभ्य
ऋथण् (४।१।११४) । पूर्ववत् । आत्रेय्यः स्त्रियः । प्रियात्रेया विप्राः ।

६६ । बह्वच इजः प्राच्यभरतेषु ।

प्राच्यभरतेषु बह्वचः शब्दादिजो बहुषु लुक् स्यात् । प्राच्यगोत्रे पन्नागाराः ।
भरतगोत्रे । युधिष्ठिराः । अर्जुनाः ।

६७ । न गोपवनादिभ्यः ।

गोपवनादयोऽष्टौ विदाद्यन्तर्गणाः (३४) । तेभ्योऽजो यजजोश्चेति (२।४।६४)
लुङ् नास्ति । गोपवनाः । शैयवाः ।

६८ । तिककितवादिभ्यो ङन्ट् ।

तिकादिः कितवादिषु ङन्ट् गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । ङन्ट् । तैकायनयश्च
कैतवायनश्च तिककितवाः । तिकादिफिओ (४।१।१०४) लुक् । वङ्खर-
भण्डीरथाः । अत इजो (४।१।१५) लुक् ।

६९ । उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामङ्गन्ट् ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक् वा स्यात् । अङ्गन्ट् ङन्ट् च । उपकाः ।
औपकायनाः । लमकाः । लामकायनाः । नडादिः । उपकलमकाः (३५) ।
आहारकाः । विहारकाः । आहारकयः । विहारकयः । आहारकविहारका
आहारकविहारकयो वा ।

७० । अगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ।

अगस्त्यशब्दादृथण् (४।१।११४) । कुण्डिनौशब्दाद् गर्गादियञ्
(४।१।१०५) । तयोर्वहुषु लुक् स्यात् । अगस्तिकुण्डिनजिति चादेशौ भवतः ।
अगस्तयः । कुण्डिनाः ।

७१ । सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ।

धातोः प्रातिपदिकस्य चावयवस्य सुपो लुक् स्यात् । सनाद्यन्तधातोः
(३।१।३२) । पुत्रीयती । मालीयति । समासप्रातिपदिकस्य । कष्टश्रितः ।
राजपुरुषः । अन्योः किम् ? वृद्धः ।

७२ । अदिप्रभृतिभ्यः शपः ।

अदादिः शपो लुक् स्यात् । अत्ति । हेष्टि । शिे ।
(१) चर्करीतश्च (३६) । बोभवीति । चर्करीतमिति यङ्लुकः प्राचां संज्ञा ।

७३ । बहुलं छन्दसि ।

छान्दसम् ।

७४ । यङोऽचि च ।

अचि यङो लुक् स्यात् । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः । इह चकारेण

(३५) अथ तिककितवादित्वात् पूर्वेषु सूत्रेण नित्यमेव लुक् । ननु विकल्पः ।

(३६) इदमदादिगणस्थमीकं गणस्यैवम् । चर्करीतमदादौ बोध्यमित्युक्तम् ।

बहुलग्रहणमनुकथ्यते नतु च्छन्दसीति । तेन भाषायामनद्यपि यङ्लुक् ।
लालपीति वावदीतीति जयादित्यः । चकाराद् बहुलं छन्दसीति
(२१४।७३) सर्वमनुवर्त्तते । तेन बाहुल्यादनद्यपि च्छन्दस्येव यङ्लुक् । भाष्ये
तु ह्यनुग्रहणज्ञापकः (६।४।८७) बलाद् बोभवीतीत्येवं पदं भाषायां साधु ।
नान्यदिति भागवत्तिः । दृश्यन्ते च शिष्टप्रयोगाः ।

“यदि देवो वरीवर्ष्टिं कोकिली रोरवीति च ।

मयूरोऽपि नरीनर्त्ति मरीमर्मि तदा प्रिये” ॥१॥ इति ।

तेजांसि शंशमाच्चक्रुरिति भट्टिः ।

“हरिणा सह संख्यं ते बोभूत्विति यदब्रवीः ।

न जाघटीति युक्तौ तत् सिंहद्विरदयोर्विव” ॥१॥

इति पाणिनेर्जास्ववतीविजयकाव्यम् ।

७५ । जुहोत्यादिभ्यः झुः ।

जुहोत्यादेः शपः झुः स्यात् । जुहोति । विभर्त्ति ।

७६ । बहुलं छन्दसि ।

छान्दसम् ।

७७ । गातिस्थाघुपाभूभ्यः (३७) सिचः परस्मैपदेषु ।

एभ्यः सिचो लुक् स्यात् । इणो गा (२।४।४५) । अगात् । अगाताम् ।
अगुः । स्था । अस्थात् । घु (१।१।२०) । अदात् । अधात् । पा पाने ।
अपात् । अभूत् । कै गै शब्दे । पा रक्षणे । अनयोर्नेष्यते । अगासीन्नटः ।
अपासीन्नृपः । परस्मैपदेषु किम् ? अगासातां ग्रामौ विप्रेण ।

७८ । विभाषा प्राधेट्शाच्छासः ।

परस्मैपदेष्वेभ्यः सिचो लुग् वा स्यात् । प्रा । अव्रात् । धेट् । अधात् ।
शो । अशात् । छो । अच्छात् । सो । असात् । पचे ऽप्रासीदित्यादि ।

(३७) केचित्तु सूत्रेऽस्मिन् भीषातो ङ्सौ निर्देशः । एरनेकाच (६।४।८२) इति यथिलुक्ता मा भैः शशाङ्क
भस शीघ्रानि नास्ति राहुरिति प्रयोगः साधुरिति वदन्ति । अन्ये त्वेवमन्यन्ते, तथाच भट्टिः—माद्य मेयी
स्त्वयाद्यैव कृतार्थौ द्रव्यते पतिरिति । वस्तुतस्तु मा भैरिति पदं प्रामादिकमेवेति बहवः । एकात्मनः
समर्थेनायद्दे लग्नमशासनमनित्यमिति (प, ६४) यथा कथञ्चित् समाधेयम् ।

७६ । तनादिभ्यस्तथासोः ।

तनादेः सिचो लुक् वा स्यात् तथासोः परतः । अततः । अतथाः ।
अतनिष्ट । अतनिष्ठाः ।

८० । मन्वे घ्वसह्वरणशृदहावृच्छगमिजनिभ्यो लीः ।

कान्दसम् ।

८१ । आमः ।

आमः परस्य लेर्लुक् स्यात् । ईहाच्चक्रे ।

८२ । अव्ययादाप्सुपः ।

अव्ययात् परस्यापः सुपञ्च लुक् स्यात् । तत्र शालायाम् । सुपः । स्वः । प्रातः ।
कृत्वा । कर्त्तुम् । इहाव्ययस्यालिङ्गसंख्यत्वादाप्सुपोरभावात्तुक्प्रयोजनं चिन्त्यम् ।

८३ । नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः ।

अदन्तादव्ययीभावात् सुपो लुङ् नास्ति । पञ्चमीवर्जममादेशस्तु विधेयः ।
उपकुम्भं तिष्ठति पश्य देहि वा । अतः किम् ? उपाग्नि । अपञ्चम्याः किम् ?
उपकुम्भादागतः ।

८४ । तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् ।

अनयोरम् बहुलं स्याददन्तादव्ययीभावाद । उपकुम्भमुपकुम्भेन वा
कृतम् । उपकुम्भमुपकुम्भे वा निधेहि । सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवस्थो
नित्यम् । सुमद्रम् । सुभिच्चम् । नदीसमासे । उच्चस्तगङ्गम् । संख्यावयवे ।
एकविंशतिभारद्वाजम् । उक्ती लुक् ।

८५ । लुटः प्रथमस्य डारौरसः ।

लुटः प्रथमपुरुषस्य डारौरसः स्युः । श्वः कर्त्तारः । कर्त्तारौ । कर्त्तारः ।
श्वः अध्येता । अध्येतारौ । अध्येतारः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥२१॥

समाप्तश्च द्विगुपादो द्वितीयोऽध्यायश्च ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

द्वतीयोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । प्रत्ययः ।

२ । परञ्च ।

प्रत्ययो वक्तव्यः । स च परः स्यात् । तथैवोदाहार्यम् । याति । कृतम् ।

३ । आद्युदात्तञ्च ।

४ । अनुदात्तौ सुप्पितौ ।

स्वरसूत्रद्वयम् ।

५ । गुप्तिज्किट्भ्यः सन् ।

एभ्यः सन् प्रत्ययः स्यात् । लोकोतोऽर्थावगमः । जुगुप्सतेऽध्वन्म् ।
तितित्छतेऽपराधम् । चिकित्सत्यातुरम् भिषक् । तथा विचिकित्सति मे
मनः । सन्देग्धीत्यर्थः ।

६ । मान्बधदाज्ज्ञान्भ्यो दीर्घञ्चाभ्यासस्य ।

मानादिभ्यः सन् स्यात् । अभ्यासस्य दीर्घञ्च । मीमांसते शास्त्रम् ।
बीभत्सते गजम् । दीदांसते शत्रुम् । शीशांसते शस्त्रम् । अनिच्छासन
आर्हधातुकत्वं नास्ति । धातोरित्यनभिधानात् (३।१।७) ।

७ । धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ।

इषेः कर्मणः समानकर्तृकाद्धातोरिच्छायां वा सन् स्यात् । पन्ने वाक्वञ्च ।
कर्तुमिच्छति चिकीर्षति । जुगुप्सिषते । विवर्त्तिषते । इच्छासन्नन्तान्नेष्यति ।

चिकीर्षितुमिच्छति (१) । इहाश्मा लुलुठिषते नदीकूलं पिपतिषतीत्युप-
चारात् । (२) ।

८ । सुप आत्मनः क्वच् ।

इषेः कर्मणः सुबन्तादिषितुरिच्छायां वा क्वच् स्यात् । आत्मनः
पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । पुत्रीयन्ति । पुत्रीयन् । भार्यीयति । दधीयति ।
मधूयति । गव्यति । राजीयति ।

(क) क्वचि मान्ताव्ययान्विषेधः । किमिच्छति । स्वरिच्छति ।

९ । काम्यच्च ।

क्वज्विषये काम्यच् स्यात् । पुत्रकाम्यति । स्त्रीकाम्यति ।

१० । उपमानादाचारे ।

क्वजिलेव । उपमानात् कर्मणः सुबन्तादाचारे क्वच् स्यात् । पुत्रमिवा-
चरति पुत्रीयति भृत्यम् । मात्रीयति परकलत्रम् ।

(क) अधिकरणाच्च । आचारे क्वच् स्यात् । “प्रासादीयति यः कुत्र्यां
पर्यङ्गीयति मञ्चके ।”

११ । कर्तुः क्वङ् सलोपश्च ।

कर्तुर्मुपमानादाचारेऽर्थे क्वङ् स्यात् । सान्तस्य च लोपः । शिशुरिवा-
चरति शिशूयते वृद्धः । “एरण्डोऽपि द्रुमायते” । काकोऽपि गरुडायते ।
गव्यते गवयः । नाव्यते द्रोणी । “तस्य सन्तोषशीलस्य कुजिकाप्यप्सरायते” ।
सलोपोऽयमोजसो ऽप्सरसो नित्यम् (३) पयसस्तु विभाषयेत्येके । अप्सरस एव
लोपो नान्यस्येत्यपरः ।

(क) सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिन् वा । प्रातिपदिकान् क्वङ् विषये

(१) शेषिकान् सतुवर्ध्याच्चैषिको सतुवर्धिकः । सधूपः प्रत्ययो नष्टः सन्नन्तात् सन्निवृत्ते ॥ १ ॥ इति
भाष्यात् ।

(२) उपमानादिति पाठान्तरम् ।

(३) “ओजायमाना तस्यार्धं प्रणीय जनकाकजे”ति भट्टिः ।

क्विप् वा स्यात् । अश्वति (४) खरः । प्रभवति भृत्यः । रिपवन्ति मित्राणि । विधवति रविः । गोदोहति । गोदुहतीति कश्चित् । अवगल्भादयस्तु क्विप् विधावात्मनेपदार्थमनुदात्तेत उपदेष्टव्या इति स्मृतिः । तेनावगल्भते । विहोङते । क्लीवते । कासप्रत्ययादित्याम् (३।१।३५) । अवगल्भाच्चक्रे ।

१२ । भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः ।

भृशादिभ्यश्चार्थगतौ भुवि भवत्यर्थे क्यङ् स्यात् । अभृशो भृशो भवति भृशायते स्नेहः । शीघ्रायते । उत्सुकायते । हलन्तस्य च लोपः । सुमनायते । उन्ननायते । उन्ननायमानः ।

१३ । लोहितादिडाजभ्यः क्यष् ।

लोहितादेर्डाजन्ताच्च भुवि भवत्यर्थे क्यष् स्यात् । अलोहितो लोहितो भवति लोहितायति लोहितायते । मन्दायति । मन्दायते । एवं वर्म हरित निद्रा तन्द्रा करुणा घृणा कैका । आकृतिगणोऽयम् । कात्यायनस्तु (क) लोहितडाजभ्यः क्यष् वचनं भृशादिष्वितराणीत्याह । डाच् । दमदमायति दमदमायते । डाचि बहुल मिति (८।१।१२, वा) हे ।

१४ । कष्टाय क्रमणे ।

कष्टाय यत् प्रातिपदिकं ततः क्रमणोऽर्थे क्यङ् स्यात् । कष्टयेति सामान्यनिर्देशात् सत्रकञ्जङ्गहनेभ्योऽपि स्यात् । तथाच श्लोक-
वार्त्तिकं—

तादर्थ्य एवात्र भवेच्चतुर्थी कष्टाय यत् क्रामति कर्मणे तु ।

व्याख्यानतोऽर्थग्रहणं हि लभ्य मंडश्चिकीर्षोपि च नान्तरीया ॥१॥ (५)

(४) “क्विप्नाङ्गातोः कर्त्तरि क्विप् कृतेऽतो लोपि (६।४।४८) कौ लुप्तं न स्थानिवदिति वकारस्योऽ । अशूः खरः ।” इति भाषाव्यर्थविग्रहति ।

(५) नान्तरीया अभिनेत्यर्थः । येन विना यत्र भवति तत् तस्य नान्तरीयम् । अविनाभावसम्बन्धः । अन्तरशब्दाद् गृह्यादित्वाच्चेः । टाप् । अन्तरीया । ततो गजर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । नान्तरीया । अथवा गजसमासः । यथाह कौयटः—“अन्तरशब्दो गृह्यादिषु पठ्यते । स च विनाये वर्तते । अन्तरे भवमन्तरीयम् । तत्र गजसमासे कृते प्रयोदरादित्वाद् भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्वा नलोपाभावः” इति (३।३।१८) भाष्यप्रदीपि । गृह्यादिभ्येति (४।३।११८) च्छः । नान्तरीयकमित्यत्र तु स्वार्थे कान् प्रत्ययः । अंडश्चिकीर्षोपापचिकीर्षा ।

इति । कष्टायते । सत्रायते । कृच्छ्रायते । कक्षायते । गङ्गनायते ।
पापञ्चिकीर्षतीत्यर्थः ।

१५ । कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ।

आभ्यां कर्मभ्यां वर्त्तिचरोरर्थयोः क्वङ् स्यात् । रोमन्थायते गौः । हनु-
चलनेऽभिधानान्नेह । कीटो रोमन्थं वर्त्तयति ।

(क) तपसः परस्मैपदञ्च । तपस्यति ।

१६ । वाष्पोष्मभ्यामुदमने ।

(क) फेनाञ्च ।

एष्य उदमने क्वङ् स्यात् । वाष्पायते स्थाली । जप्तायते भक्तम् । फेनायते
नदी । धूमाच्चेति भर्त्तृहरिः (६) । धूमायतेऽग्निः । “धूमायन्त इवास्त्रिष्टाः” । (७)

१७ । शब्दवैरकलहामृकगवमेधेभ्यः करणे ।

एभ्यः क्रियायां क्वङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । वैरायते ।
वैरायमाणः । एवं यावन् मेधायते ।

(क) सुदिनदुर्दिनगीहाराञ्च । सुदिनायते । दुर्दिनायते । नीहारायते ।

(ख) अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटापुष्टाप्पुष्टायङ्गं कर्त्तव्यम् । अटायते ।
अट्टायते । शीकायते । कोटायते । पोटायते । सोटायते । पुष्टायते । पुष्टायते ।

१८ । सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायाम् ।

एभ्यः कर्त्तुरनुभवे क्वङ् स्यात् । आत्मनः सुखं वेदयते सुखायते ।
दुःखायते । सुख दुःख अलीक करुणा कृच्छ्र प्रतीप घृणा । आकृतिगणोऽयम् ।

१९ । नमोवरिवश्चित्रङः क्वच् ।

एभ्यः क्वच् स्यात् । पूजापरिचर्याश्चर्य्येभ्योऽभिधानम् । नमस्यति देवान् ।
वरिवस्यति गुरुन् । चित्रायते हेमसृग् । विस्मापयत इत्यर्थः ।

(६) भागवत्कारः ।

(७) धूमायन्त इवास्त्रिष्टाः प्रज्वलन्तीव संहताः । चक्षुस्काजीव मेऽमी स्वा ज्ञातयो भरतर्षभ ॥१॥ इति
भारतीयः श्लोकः ।

२० । पुच्छभाण्डचौवराणिङ् ।

एभ्यो णिङ् स्यात् । उदसनसमाचयनपरिधानेष्वभिधानम् । उदसनमुत्-
क्षेपणम् । उत्पुच्छयते व्याघ्रः । सम्भाण्डयते कुलालः । सञ्जीवरयते भिक्षुः ।

२१ । मुण्डमिश्रस्त्रस्त्रलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ।

करण इतेष्व । मुण्डादिभ्यः क्रियाविशेषे णिच् स्यात् । मुण्डयति ।
मिश्रयति । स्त्रयति । लवणयति । व्रतयति । वस्त्रात् संवरणे । संवस्त्रयति ।
हलिकल्योरत्वनिपातनं सन्वद्भावनिषेधार्थम् । हलिं गृह्णाति हलयति ।
कलिं गृह्णाति कलयति । अजहलत् । अचकलत् । हलिर्बहुहलम् । कृतं
गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विनिहन्ति वितूस्तयति पन्थानं वातः ।
तूस्तं धूलिः । (४)

२२ । धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ।

धातोः क्रियासमभिहारे यङ् स्यात् । कात्स्त्रेण पुनःपुनर्वा पचति
पापच्यते । कात्स्त्रेण भृशं वा ज्वलति जाज्वल्यते । जाज्वल्यमानः ।
एकाचः किम् ? भृशं जागर्ति । हलादेः किम् ? भृशमीक्षते । शुभरुचो-
स्वनभिधानम् । गृणातेश्च ।

(क) सूचिसूत्रिमूत्रव्यर्च्यशूर्णातीनामुपसंख्यानम् । सप्तभ्यो यङ् स्यादेभ्यः ।
सोसूच्यते । सोसूत्रयते । सोमूत्रयते । अटाख्यते । “अटाख्यमानोऽरण्यानीम्” ।
अरार्थ्यते । “किमभीरुररार्थ्यसे” । अशाश्र्यते । प्रोर्णोनूयते ।

२३ । नित्यं कौटिल्ये गतौ ।

गत्यर्थात् कौटिल्येव यङ् स्यात् । जङ्गम्यते । चङ्गम्यते । नित्यग्रहणं
क्रियासमभिहारनिवृत्त्यर्थमिति स्मृतिः ।

२४ । लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ।

लुपादिभ्योऽष्टभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हा निन्दा । गर्हितं

(४) तूस्तं धूलौ च विख्यातं कटायाच्च अपुंसकमिति मेदिनीकारवचनादिदोषयार्थमेव । वितूस्तयति
मूर्धानं भिक्षुरिति भाषाऽन्यथेतिह्यती सृष्टिचरसक्रवती ।

लुप्यति लोलुप्यते । सासद्यते । “तस्याः सासद्यमानायाः ।” चञ्चूर्यते ।
जञ्जयति । जञ्जयते । दन्दयति । दन्दयते । निजेगिल्यते ।

२५ । सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्ण-
चूर्णचुरादिभ्यो णिच् ।

एभ्यो णिच् स्यात् । लोकतोऽर्थावगमः । संत्यापयति । अर्थवेदसत्या-
नामापुगिति पूर्वस्मृतेरुपलक्षणम् । अर्थापयति । वेदापयति । विपाशयति ।
निरुपयति । उपवीणयति । अनुतूलयति । उपश्लोकयति । अभिषेणयति ।
अनुलोमयति । त्वचशब्दोऽदन्तः । त्वचं गृह्णाति त्वचयति । संवर्मयति ।
वर्णयति । अवचूर्णयति । चुरादिभ्यः स्वार्थे णिच् । चोरयति । चिन्तयति ।
चुरादौ

(१) प्रातिपादिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च ।

(२) तत्करोति तदाचष्ट इति गणसूत्रम् । सूत्रं करोति सूत्रयति ।
मूत्रयति । सूचयति । कुमारौमाचष्टे कुमारयति । मालां मालयति । मातरं
मातयति । बहुलवचनाद् ।

(क) आख्यानात् कदन्तात् तदाचष्ट इति णिच् । कल्लुगादिकं
प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवति । कंसस्य वधमाचष्टे घातयति
कंसम् । बलिं बन्धयति नटः कथको वा । एवं राजानमागमयति । मृगान्
रमयति । उदगमयति सूर्यमिति । पाशादेरपि णिजस्यैव प्रपञ्चः ।

२६ । हेतुमति च ।

करण इत्येव । हेतोः प्रयोजकस्य यो व्यापारः क्रियासु प्रेषणमानुकूल्यं
वा स हेतुमान् । तत्र धातोर्णिच् स्यात् । कुर्वन्तं प्रयुक्ते कारयति । पाचयति ।
आस्रयति । शाययति । भिक्षा वासयतीति कारीषोऽग्निरध्यापयतीत्युप-
चारात् । पञ्चभिर्हैलैः कर्षतीति कृषिः प्रतिविधानार्थः । याजका
यजन्तीति यजिर्हविषप्रक्षेपणार्थः ।

२७ । कण्डादिभ्यो यक् ।

एभ्यो यक् स्यात् । कण्डूञ् । कण्डूयति कण्डूयते । “ब्रह्मयन्ती

विलोक्य त्वां स्त्री न मन्तूयतीह का ।” महीङ् । “महीयमाना भवताति-
मात्रम्” । हृणीङ् । “ह्रीणीयते वीरवती न भूमिः ।” सृग । “सृग्यन्तः
पदवीम्” । “क्लिश्यन्नपि हि मेधावी” । सुख । “सुख्येयुः प्रकृतयो नृपम् ।”

२८ । गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ।

एभ्य आयः स्यात् । गोपायति । धूपायति । विच्छायति । पणायति ।
पनायति ।

२९ । ऋतेरीयङ् ।

ऋतेः सौचाद्वातोरीयङ् स्यात् । ऋतीयते ।

३० । कामेर्णिङ् ।

स्यात् । कामयते ।

३१ । आयादय आर्द्धधातुके वा ।

आर्द्धधातुके विषये आयादयो वा स्युः । गोप्ता गोपायिता वा । गुप्ति-
गोपाया वा । अर्त्तिता ऋतीयिता वा । कामयिता कामिता वा ।

३२ । सनाद्यन्ता धातवः ।

सनाद्यन्ता (९) धातुसंज्ञकाः स्युः । तथैवोदाहृतम् । अय धातोर्विकरणाः ।

३३ । स्यतासी लृलुटोः ।

लटि लङि च स्यः स्यात् । करिष्यति । अकरिष्यत् । लुटि तासिः
स्यात् । कर्त्तासि । कर्त्तासे ।

३४ । सिब् बहुलं लिटि ।

लेट् छान्दसः ।

३५ । कास्प्रत्ययादाममन्वे लिटि ।

कासेः प्रत्ययान्ताच्च धातोर्लिव्याम् स्यात् । “कासाञ्चक्रे पुरी सौधैः ।”
चिकीर्षान्बभूव । पातयामास । संत्रासयाञ्चकार । “भूयस्तु” बेभिदाञ्चक्रे ।”

(९) “सन् क्यच् काथ्यच् कङ् क्यषीऽयाचारकम् णिन् यङी तथा ।

यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशसौ सनादयः” ॥ १ ॥ इति ।

प्रत्ययग्रहणमनेकाजुपलक्षणमिति स्मृतिः । तेन दरिद्राच्चकार । चुलु-
म्याच्चकार ।

३६ । इजादिश्च गुरुमतोऽनृच्छः ।

इजादिर्यां धातुर्गुरुमांस्ततो लिख्याम् स्यात् । ईहाच्चक्रे । ईजाच्चक्रे ।
जहाच्चक्रे । अनृच्छः किम् ? आनृच्छ ।

(क) ऊर्णोर्तिर्नुवद्भावो वक्तव्यः । प्रोर्णनाव ।

३७ । दयायासश्च ।

एभ्यो लिख्याम् स्यात् । “दयाच्चक्रे न राक्षसः” । पलायाच्चक्रे ।
आसाच्चक्रे । आसाम्बभूव । आसामास ।

३८ । उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ।

एभ्यो लिख्याम् वा स्यात् । “ओषाच्चकार कामाग्निः” । उषोष ।
विदेरगुणत्वञ्च । विदाच्चकार विदाम्बभूव । विदामास विवेद । जागरामास
जागराच्चकार जागराम्बभूव जजागर ।

३९ । भौक्तौभृद्भवां झुवञ्च ।

एषां लिख्याम् वा स्यात् । झ्रावेव द्वित्वमित्त्वञ्च । विभयाच्चकार ।
जिज्ञयाम्बभूव । विभरामास । जुह्वाच्चकार । पक्षे विभाय । जिज्ञाय
बभार । जुहाव ।

४० । कृच्चानुप्रयुज्यते लिटि ।

आमन्तस्य लिटि परतः कृच्चानुप्रयुज्यते । कृजिति कृक्षस्तयः । तथैवो-
दाहृतम् ।

४१ । विदाङ्कुर्वन्वित्यन्यतरस्याम् ।

इदं षोडि वा निपात्यते । विदाङ्कुर्वन्तु विदन्तु वा । विदाङ्कुरु विद्धि
वा (10) ।

(10) “वक्तुं संहरणं नाञ्जलिं चपले । पङ्क्तिरुत्साहः वा तत्त्वं वीक्ष्य विदाङ्करोतु भगवानभ्योजिनी-
वज्रमः” — इति छन्दोऽर्थवर्णनम् । अत्र पुरुषवचने न विवक्षिते । इतिशब्दस्य सर्वेषां पुरुषाणां
वचनानाञ्चग्रहणार्थत्वात् ।

४२ । अभ्यात्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामकःपावयांक्रियाद्-
विदामक्रन्निति च्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

४३ । च्लि लुङि ।

४४ । च्लेः सिच् ।

लुङि च्लिः स्यात् । तस्य सिजादिश्यते । अकार्षीत् । अह्वार्षीत् ।
अपाचीत् ।

(क) स्युश्चक्षुष्यत्पट्टपां सिज् वा वाच्यः । एभ्यः सिज् वा स्यात् ।
अस्याचीत् । अस्मार्चीत् । अस्माचीत् । अमाचीत् । अक्राचीत् । अकार्चीत् ।
अत्रापीत् । अत्रापीत् । अद्रापीत् । अदार्पीत् । पचे क्तः । अस्युचत् ।
अस्युचत् । अल्लुचत् । पुषाद्यङ् । अल्लुचत् । अल्लुचत् । (११)

४५ । शल इगुपधादनिटः क्सः ।

शषसहान्तादिगुपधाच् च्लेः क्सः स्यात् । स्युश्च अस्युचत् । गुह्य
अधुचत् । “मा धुचः पलुरात्मानम्” । अनिटः किम् ? अमोषीत् ।

४६ । श्लिष आलिङ्गने ।

श्लिषः प्राण्शालिङ्गन एव क्सः स्यात् । अश्लिचत् कन्याम् । अश्लिचद्
भार्याम् । अन्यत्र समाश्लिषज्जतु काष्ठम् ।

४७ । न दृशः ।

दृशः क्सो न स्यात् । अद्राचीत् । अदृशत् । इरितो वेति वा ऽङ्
(३११५०) ।

४८ । शिश्चिदुस्तुभ्यः कर्त्तरि चङ् ।

एभ्य ङ्ङीष् स्यात् । अचीकरत् । अलीलवत् । अनीनयत् । “मा तपः
साधु नीनयः” । अचिक्लिषत् । अशिश्चियत् । अदुद्ववत् । घनो जलमसुसुवत् ।
कर्त्तरौति वर्त्तते प्राक् चिण्भावकर्मणोरिति (३११६६) ।

(क) कमरूपसंख्यानम् । “अचकमत सपत्नवां धरित्रीम्” । णिङ्पक्षे पूर्वेषाचीकमत । (12)

४६ । विभाषा घेट्श्वरोः ।

घेट्श्विभ्यां चैश्च स्याद्वा । अदधद् अधासीद् वा । विभाषा प्राधेङिति (२।४।७८) पक्षे लुगुक्तः । अधात् । अशिश्चियद् अश्वयीद् वा । अङ् । अश्वत् । कर्त्तरीत्येव । अधिषातां गावौ वत्सेन ।

५० । गुपेष्छन्दसि ।

५१ । नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ।

छान्दसं सूत्रद्वयम् । (13)

५२ । अस्थतिवक्तिव्यातिभ्योऽङ् ।

एभ्यश्चरेङ् स्यात् । आस्थत् । अवोचत् । आस्थत् । तङ्पक्षे पर्यास्थत् । अवोचत् । व्यास्थत् ।

५३ । लिपिसिचिह्नश्च ।

५४ । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।

लिपादिभ्यश्चरेङ् स्यात् ।

“इह सा व्यलिपद् गन्धैः स्नान्तीहाभ्यषिचज्जलैः ।

द्रुहाहं द्रष्टुमाहं तां स्मरन्नेवं सुमोह सः” ॥ १ ॥

तङि वा । “तस्यलिपत शोकाग्निः” । “अलिमेवानिलः शीतः” । “स्नानभ्यषिचताभ्योऽसौ” । “तथाभ्यषिक्त वारीणि” । “आह्वास्त स सुहुः सुरान् सुहुराहृत राक्षसान्” ।

५५ । पुषादियुताद्गलृदितः परस्मैपदेषु ।

पुषादेर्युतादेर्लृदितश्चरेङ् स्यात् । अपुषत् । अशुषत् । अद्युतत् । अश्वितत् । शक्नु अशकत् । गन्तु अगमत् । परस्मैपदेषु किम् ? व्यद्योतिष्ट ।

(12) अन् “नाकनिष्टमुखं याति सुयुक्तैर्वडवारधैः । अथ पत्काषिणो यान्ति ये ऽचीकमतभाषिणः ॥१॥ इति भाष्ये विशिष्टप्रयोगप्रशंसापरः श्लोकः ।

(13) वेद एवायच्चङ्निषेधः । भाषायां लिङ् चङेव । तथाचादैयते “यं नादिदद् दैत्यपुरं पिनाकी” ति भट्टिः । वेदे च्यादैयीत् । “मैत्रमर्दयीदि”ति ।

५६ । सत्तिशास्यर्त्तिभ्यश्च ।

एभ्यश्चरेड् स्यात् । असरत् । अशिषत् । आरत् । आरताम् । कथं
“समारन्त ममाभीष्टाः” ? तद्ध्यपीच्छन्त्याचार्याः ।

५७ । इरितो वा ।

इरितो धातोर्वा चरेड् स्यात् । अच्योतीत् । अच्युतहा । अभिदत्
अभैत्सीहा । अरुधत् अरोत्सीहा । परस्मैपदेष्वित्थेव । अरुह ।

५८ । जृस्तम्भमुचुम्बुचुगुचुग्लुचुग्लुचुश्चिभ्यश्च ।

एभ्यश्चरेड् स्याद्वा । अजरत् । अस्तभत् । अमुचत् । अम्बुवत् । अग्लुचत् ।
ग्लुच्चेरग्लुच्चदित्येके (१४) । अश्वत् । पक्षे सिच् । अजारीत् । अश्वयीत् ।

५९ । क्कम्बृहृभिर्भृक्कन्दसि ।

कान्दसम् ।

६० । चिण् ते पदः ।

तकारे परतः पद्यतेः कर्त्तरि च्छिण् स्यात् । समपादि शस्यम् । तकारे
किम् ? उदपत्ताताम् ।

६१ । दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ।

कर्त्तरि दीपादिभ्यस्तकारे च्छिण् स्यात् । “क्रुद्धोऽदीपि रघुव्याघ्रः ।”
अदीपिष्ट वा । अजनि अजनिष्ट वा । अबोधि अबुह वा । अपूरि अपूरिष्ट वा ।
अतायि अतायिष्ट वा । अप्यायि अप्यायिष्ट वा ।

६२ । अचः कर्मकर्त्तरि ।

अजन्तात् कर्मकर्त्तरि तकारे चिण् वा स्यात् । उपाचायि वनं स्वयमेव
उपाचायिष्ट वा । अकारि कटः स्वयमेवाकृत वा ।

(१४) वस्तुतस्तु ग्लुच्चेरपि ग्लुचुवदग्लुचदित्येव रूपम् । अनिदितां (६।३।२४) हल उपधायाः कङितौल्यपधा-
लोपस्यानिवार्यत्वात् । ग्लोचते लुङि अग्लुचत् । अग्लोचौत् । ग्लुचतेस्तु अग्लुचदग्लुचौदिति । युचु ग्लुचु
केयकरणे । ग्लुचु वसज् गतावित्यर्थमेदात् सूत्रे उभयोः पाठः । अग्लुचदिति लुङिर्दृष्टं तु भाष्यविरुद्धम् ।

६३ । दुहश्च ।

दुहे स्तत्र चिण्वा स्यात् । अदोहि अदुग्ध वा गौः स्वयमेव

६४ । न रुधः ।

रुध स्तत्र न चिण् स्यात् । अरुध गौः स्वयमेव ।

६५ । तपोऽनुतापे च ।

तपस्तत्र न चिण् स्यात् । अतप्त तपस्तापसः । अनुतापे च भाव-
कर्मणोरपि न चिण् । अन्ववातप्त पापिन कर्मणा ।

६६ । चिण् भावकर्मणोः ।

अनयोस्तकारे परतश्चिण् स्यात् । अशायि त्वया । अकारि कटः ।

६७ । सार्वधातुके यक् ।

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके यक् स्यात् । भावे । आस्यते त्वया । कृजः श
च (३।३।१००) क्रिया । परिचर्या । कर्मणि । क्रियते कटः । क्रियेते कटौ ।

६८ । कर्त्तरि शप् ।

कर्त्तृवाचिनि सार्वधातुके शप् स्यात् । भवति । एधते । धावति धावते ।
चोरयति । चिकीर्षति । माल्यधारयः ।

६९ । दिवादिभ्यः श्यन् ।

एभ्यः श्यन् स्यात् । दीव्यति । सीव्यति । शूरम्यन् ।

७० । वा भ्राशभ्राशभमुक्रमुक्लमुक्त्रसिबुटिलषः ।

एभ्यो वा श्यन् स्यात् । भ्राश्यते भ्राशते वा । भ्राश्यते भ्राशते वा । भ्रम्यति
भ्रमति वा । दिवादौ तु नित्यम् । भ्राम्यति । अभिलष्यति अभिलषति वा ।
व्रसति व्रसति वा । वुव्यति वुटति वा ।

७१ । यसोऽनुपसर्गात् ।

वा श्यन् स्यात् । यसति यसति वा । प्रादौ नित्यम् । प्रयसति ।

७२ । संयसश्च ।

श्यन् वा स्यात् । संयसति संयसति वा ।

७३ । स्वादिभ्यः श्रुः ।

एभ्यः श्रुः स्यात् । सुनोति । चिनोति ।

७४ । श्रुवः शृ च ।

श्रुवः श्रुः स्याच्छ्रुभावश्च । शृणोति । शृणुतः ।

७५ । अक्षोऽन्यतरस्याम् ।

अक्षो वा श्रुः स्यात् । अक्षोति अक्षति वा ।

७६ । तनूकरणे तद्धः ।

तद्धस्तनूक्तौ श्रु वा स्यात् । तद्धोति तद्धति वा काष्ठम् । (15)

७७ । तुदादिभ्यः शः ।

एभ्यः शः स्यात् । तुदति । उपदिशति ।

७८ । रुधादिभ्यः श्रम् ।

एभ्यः श्रम् स्यात् । रुणद्धि । भिनस्ति । पिनष्टि । हिनस्ति । रुन्वानः ।

७९ । तनादिक्कुब्जभाः उः ।

एभ्य उः स्यात् । तनोति । करोति ।

८० । धिन्विक्कुण्वोर च ।

धिविक्कुविभ्यःसुः स्यादकारश्चान्तादेशः । तस्य चातो लोपः (६।४।४८) ।

“धिनीति ह्रव्येन हिरण्यरेतसम्” । कुणोति ।

८१ । क्रादिभ्यः श्रा ।

एभ्यः श्रा स्यात् । क्रीणाति । क्रीणीते । प्रीणाति । गृह्णाति । गृह्णन् । गृह्णीते । गृह्णाणः ।

८२ । स्तम्भस्तम्भस्कुम्भस्कुम्भस्कुम्भः श्रुश्च ।

एभ्यः श्रा स्यात् । श्रुश्च । उत्तम्भाति उत्तम्भोति वा । सुम्भाति सुम्भोति वा । स्कुम्भाति स्कुम्भोति वा ।

८३ । हलःश्रः शानञ् भौ ।

हलः परस्व आप्रत्ययस्य शानच् स्यादौ परतः । पुषाण । बधान । गृहाण ।

८४ । क्न्दसि शायजपि ।

क्कान्दसम् । उक्ता विकरणाः ।

८५ । व्यत्ययो बहुलम् ।

बहुलमित्याधातुप्रत्ययविधानमधिक्रियते । शेषश्छान्दसः ।

८६ । लिङ्ङाशिष्यङ् ।

क्कान्दसम् ।

८७ । कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः ।

कर्त्तरीत्येव । कर्मणा तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवत् स्यात् । कर्मस्यक्रियेष्वति-
देशः । प्रयोजनं यगात्मनेपदचिण्चिण्झावाः । पच्यते ओदनःस्वयमेव ।
पष्टिकाः पष्टिरात्रेण पच्यन्ते । अभेदि काष्ठं स्वयमेव । करिष्यते कटःस्वय-
मेव । कथमन्योन्य मास्त्रिष्यतः ? अन्योन्यं गृह्णीतः ? साधनभेदेन भिन्न-
क्रियत्वात् । इह दुहिपच्योः सकर्मकयोः कर्मवद् बहुलमिति भाष्यम् । दुग्धे
गौः क्षीरं स्वयमेव । अदुग्ध गौः क्षीरं स्वयमेव । उदुम्बरो लोहितं फलं
पच्यते । तथा करणेन तुल्यक्रियः कर्त्ता बहुलं कर्मवत् स्यात् । परिवारयति
कण्टकैर्हृत्तम् । परिवार्यन्ते कण्टकाः स्वयमेव हृत्तम् ।

८८ । तपस्तपःकर्मकस्यैव ।

तपेः कर्त्ता कर्मवत् स्यात् । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । तपः-
कर्मकस्यैव किम् ? उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ।

८९ । न दुहस्तुनमां यक्चिणौ ।

एषां कर्मकर्त्तरी यक्चिणौ न स्याताम् । दुग्धे गौः क्षीरं स्वयमेव ।
अदुग्ध गौः क्षीरं स्वयमेव । प्रस्रुते गौः । प्रास्त्रोष्ट गौः स्वयमेव । नमते दण्डः ।
अनंस्त दण्डः स्वयमेव ।

(क) णिञ्चिण्यग्रन्थिब्रूजामात्मनेपदाकर्मकाणाञ्चेति भारद्वाजीयाः । एषां

कर्मकर्त्तरि यक्चिणौ न सतः । णिः । भूषयते कन्या । कारयते कटः ।
अचीकरत कटः । ग्रन्थते मेखला । अग्रन्थिष्ट माला । अग्रन्थते ।
अग्रन्थिष्ट मेखला । ब्रूते कथा । विकुरुते पयः स्वयमेव ।

(ख) किरादेः सनश्च । किरादेः सन्नन्तस्य च कर्मकर्त्तरि यक्चिणौ न
स्तः । विकिरते हस्तौ । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट कटः स्वयमेव ।

६० । कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदञ्च ।

अनयोः कर्मकर्त्तरि प्राचां मतेन श्यन्परस्मैपदे स्याताम् । कुष्णाति
पादम् । कुष्यति पादः । श्यप्श्यनोर्नित्य (७।१।८१) मिति नुम् । कुष्यन्ती
जङ्घा । रज्यति वस्त्रम् । “स्वयमन्वरज्यदतुषारकरः ।”

६१ । धातोः ।

अधिकारोऽयमा तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः । धातोः कृत्तिङो विधेयाः ।

६२ । ततोपपदं सप्तमीस्थम् ।

अत्र धात्वधिकारे (३।१।८१) सप्तमीनिर्द्दिष्टमुपपदसंज्ञं स्यात् । वक्ष्यति
कर्मण्यण् (३।२।१) । सुपि स्थः (३।२।४) ।

६३ । कृदतिङ् ।

तत्र धात्वधिकारे (३।१।८१) तिङोऽन्ये कृत्संज्ञकाः स्युः । तव्यश्वल्-
शत्रादयः ।

६४ । वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ।

कृत्सु भिन्नरूपोऽपवादो वा बाधकः स्यात् । कर्त्तव्यं कार्यं वा । विबोद्धा
विबुधो वा । हसितं हसनं वा । अस्त्रियां किम् ? चिकीर्षा । न क्तिन् ।
असरूपः किम् ? गोदः । शर्मदः ।

६५ । कृत्याः प्राङ् श्वुलः ।

श्वुलः प्राक् सप्त प्रत्ययाः कृत्यसंज्ञकाः स्युः ।

तव्यच्च तव्यतञ्जानीयरं केलिमरं तथा ।

यतं ण्यतं क्वपञ्चैव सप्त कृत्यान् प्रचक्षते ॥ १ ॥ (16)

६६ । तव्यत्तव्यानीयरः ।

धातोरिमे स्युः । भातव्यम् । भानीयम् । भवितव्यम् । भवनीयम् ।
वक्तव्यम् । वचनीयम् । इह वास्तव्यस्तद्वितान्तः । तदुक्तं भाष्ये तद्वितो
वा पुनरेषः । वास्तुनि भवो वास्तव्य इति ।

(क) केलिमर उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । कर्मकर्त्तर्यभिधानम् । पचेलिमा
भाषाः । छिदेलिमा रज्जुः । कालसामान्ये चामी तव्यदादयः । तथाच
भूतेऽपि । कर्म प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः । वर्त्तमाने । भवतीति भव्यः ।

६७ । अचो यत् ।

अजन्ताद् यत् स्यात् । लव्यम् । भव्यम् । पव्यम् । पेयम् । गेयम् ।
देयम् । दित्स्वम् । पुत्रीव्यम् । देदीप्यम् । पुत्रकाम्यम् । गर्द्भ्यम् ।
कथं भाव्यमनेनेति ? आवश्यकैऽस्तु (३।१।२५) ।

(क) तकिशसिचितियतिजनीनाञ्च । तक्वम् । प्रशस्यम् । चत्यम् ।
यत्यम् । जन्यम् ।

(ख) हनी वा वध च । यत् स्याद् वा वधादेशश्च । वध्यः । पचे
ण्यति घाल्यः ।

६८ । पोरदुपधात् ।

पवर्गान्तादुपधाद् यत् स्यात् । ण्यतो बाधा । शप्यम् । जप्यम् । लभ्यम् ।
जाप्यन्तु बाहुल्यात् । अदुपधात् किम् ? गोप्यम् । तपरः किम् ? आप्यम् ।

६९ । शकिसहोश्च ।

अनयोर्यत् स्यात् । शक्वम् । सह्यम् ।

(16) यतं ण्यतं क्वपञ्चैव केलिमरमनीयरम् ।

तव्यच्च तव्यतञ्जाङ्गः कृत्यान् सप्त विधान् बुधाः ॥ १ ॥

Occurs in the text of some MSS. while in others, it is given only in the
भाषावृत्त्यर्थविवृति, as a stanza composed by the commentator.

१०० । गदमदचरयमञ्चानुपसर्गे ।

एभ्योऽप्रादौ यत् स्यात् । गद्यम् । माद्यन्ते तेन मद्यम् । चर्थम् ।
यस्यम् । कथं नियम्यम् । यन्नोपचर्यमिति ? दुष्प्राप्यवत् पञ्चात् समासेन ।

(क) चरेराडि चागुरौ । यत् स्यात् । आचर्यो धर्मः । अगुरौ किम् ?
आचार्यः । श्यत् ।

१०१ । अवद्यपण्यवर्या गह्वरपणितव्यानिरोधेषु ।

एष्वेते निपात्यन्ते । अवद्यं निन्द्यम् । पण्यं विक्रेयम् । वर्यानिरुद्ध-
प्रवृत्तिः । शतेन वर्यः । “सुग्रीवो नाम वर्योऽसौ पण्यभ्रातृवधः कपिः ।”
वर्या पतिवरेत्येके । (१७)

१०२ । वह्यं करणम् ।

वह्यं करणे स्यात् । वहन्ति तेन वह्यं शकटम् ।

१०३ । अर्यः स्वामिवैश्ययोः ।

अनयोरर्त्तेयत् स्यात् । अर्यः । अन्यत्र आर्यो गन्तव्यो देशः ।

१०४ । उपसर्या कालरा प्रजने ।

प्रजने प्रथमगर्भग्रहणे प्राप्तकाला गौरुपसर्याच्यते ।

१०५ । अजर्यं सङ्गतम् ।

इदमत्र निपात्यते । “तेन सङ्गतमार्येण रामाज्यं कुरु द्रुतम्” ।

१०६ । वदः सुपि क्यप् च ।

वदः क्यप् स्यात् सुप्युपपदे । यच्च । “अनृतीद्यं न तत्रास्ति सत्यवद्यं
ब्रवीमि ते ।” मत्वर्थीयेऽचि (५।२।१२७) “सत्यवद्यो रघूत्तमः ।” सुपि किम् ?
वाच्यम् । अनुपसर्ग इत्येव । प्रवादम् । सुवादम् । कथमनूद्यम् ?
अनुपसर्गेणानुना ।

(१७) अच भट्टिजिः।—“वर्येति स्त्रियामिव निपात्यते । अस्त्रियान् श्यदेव । वार्यां षत्विति इति
इतिकारमतम् । भट्टिस्तु इन्वाञ्जसा निर्देशं मन्वानः पुल्लिङ्गेऽपि यत् प्रायुङ्क्त । पुरुषोत्तमादयोऽप्येवम् ।”—
इति शब्दकौस्तुभः । (p. 897)

१०७ । भुवो भावे ।

भावे भुवः सुपि क्यप् स्यात् । ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वम् ।

१०८ । हनसत् च ।

सुपि हन्तेर्भावे क्यप् स्यात् । तश्चान्तादेशः । ब्रह्महत्या । “मित्तभूयं गतस्तस्य रिपुहत्यां करिष्यसि ।”

१०९ । एतिस्तुशास्वृजुषः क्यप् ।

एभ्यः क्यप् स्यात् । इत्यः । सुत्यः । शिष्यः । हत्यः । आहृत्यः । जुष्यः । कथमुपेयम् ? ईड् गतावित्यस्मात् ।

(क) शंसिदुहिगुहिभ्यो वा क्यप् । शस्यं शंस्यम् । दुहंर दोह्यम् । गुहंर गोह्यम् ।

(ख) अञ्जेष्ट संज्ञायाम् । क्यप् स्यात् । आज्यं घृतम् ।

११० । ऋदुपधाच्चाकृपिचृतेः ।

ऋदुपधात् क्यप् स्यात् । हत्यम् । नृत्यम् । गृध्यम् । न कृपिचृतेः । कल्प्यम् । चर्त्यम् ।

१११ । ई च खनः ।

खनः क्यप् स्यादीकारश्चान्तादेशः । आद्गुणः (६।१।८७) । खेयम् ।

११२ । मृजोऽसंज्ञायाम् ।

क्यप् स्यात् । मृत्यः । संज्ञायां तु भार्या ।

(क) समश्च बहुलम् । संमृत्याः । संभार्याः ।

११३ । मृजेर्विभाषा ।

मृजेर्वा क्यप् स्यात् । मृज्यो मार्गो वा ।

११४ । राजसूयसूर्यमृषोद्वरुच्यकुपारुहृष्टपच्याव्यथ्याः ।

क्यवन्ता इमे निपात्यन्ते । राजसूयः क्रतुः । सुवति दीप्यते सूर्यः । मृषोद्वतेऽसौ मृषोद्वः । रोचतेऽसौ रुचः । गुपेरादिकत्वञ्च । कुप्यं वसु । गोप्यमन्यत् । कृष्टपच्याः शालयः । अव्यथ्या दुर्जनाः ।

११५ । भिद्योद्धौ नदे ।

एतौ नदविशेषे निपालेते । भिनत्ति कूलानि भिद्यः । उज्झत्युदकमुद्धरः ।

११६ । पुष्यसिद्धौ नचत्वे ।

एतौ नचत्वमेदे स्याताम् ।

११७ । विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्काहलिषु ।

एष्वेते निपाल्यन्ते । विपूयो मुञ्जः । विनीयः कल्कः । जित्यो
वृहद्वलं स्यात् ।

११८ । प्रत्यपिभ्यां ग्रहेऽकृन्दसि ।

कान्दसम् ।

११९ । पदास्त्रैरिवाह्यापक्ष्येषु च ।

एष्वर्धेषु ग्रहेः क्वप् स्यात् । प्रगृह्यं पदम् । गृह्यका अस्त्रैरिणः ।
ग्रामगृह्या सेना । ग्रामवाह्येत्यर्थः । “गुणगृह्या वचने विप्रश्चितः” । गुण-
पक्ष्या इत्यर्थः ।

१२० । विभाषा कृत्वषोः ।

अनयो वा क्वप् स्यात् । कृत्यं कार्यं वा । वृथं वर्थं वा । पक्षे ण्यत् ।

१२१ । युग्यच्च पत्रे ।

युग्यं वाहने स्यात् । योग्यमन्यत् ।

१२२ । अमावस्यदन्यतरस्याम् ।

अमापूर्वाद्विर्त्यति वृद्धिर्वा निपाल्यते । अमावास्या अमावस्या वा ।

१२३ । कृन्दसि निष्टक्यदेवहूयप्रणौयोन्नौयोऽच्छिप्यमर्थ्यस्त-
र्याभ्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छप्रतिषौव्यब्रह्मवादाभाष्यस्ता-
व्योपचायापृङ्गानि ।

कान्दसम् ।

१२४ । ऋह्लोर्णत् ।

ऋवर्णान्ताद्वलन्ताच्च ण्यत् स्यात् । कार्यम् । हार्थम् । आहार्थम् ।
पाक्यम् । वाद्यम् । पाद्यम् । वाह्यम् । वाक्यम् । पाठ्यम् । कृत् काव्यम् ।
वास्यम् । कथं समस्यमभ्यस्यम् ? तर्हि संज्ञापूर्वकत्वाद् बहुव्रीहभावः । संज्ञापूर्वको
विधिरनित्य इति (प, ८४) ।

(क) पाणौ सृजः । ण्यत् स्यात् । पाणिसर्ग्यो रज्जुः ।

(ख) समवपूर्वाच्च । समवसर्ग्यः ।

(ग) दमेश्च । पोरदुपधादित्यस्या-(३।१।८८) पवादो ण्यत् स्यात् ।
अवदाभ्यम् । दभिः सौत्रो धातुः ।

१२५ । ओरावश्यके ।

उवर्णान्तादावश्यके व्योत्वे ण्यत् स्यात् । लाव्यम् । पाव्यम् । मयूर-
व्यंसकादित्वात् (२।१।७२) समासः । अवश्यलाव्यम् ।

१२६ । आसुयुवपिरपिलपित्वपिचमश्च ।

एभ्यो ण्यत् स्यात् । आसाव्यम् । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् ।
अवत्राप्यम् । आचाप्यम् ।

१२७ । आनाय्योऽनित्ये ।

“आनाय्यो दक्षिणान्नौ स्यात्” ।

१२८ । प्रणाय्योऽसम्मतौ ।

असम्मतिरनिष्टञ्चौरादिस्तत्र प्रणाय्यः स्यात् ।

१२९ । पायप्रसान्नायप्रनिकायप्रधायरा मानहविर्निवास-
सामिधेनीषु ।

पाय्यादयो माह्नीष्वचिब्धाजां मानादौ निपात्यन्ते । पाय्यं मानम् ।
सान्नाय्यं हविः । निकाय्यो निवासः । धाय्या सामिधेनी ।

१३० । क्रतौ कुण्डपायसञ्चायगौ ।

एतौ क्रतौ निपात्येते ।

१३१ । अग्नौ परिचायप्रोपचायसमूह्याः ।

एतेऽग्नौ निपात्यन्ते । वह्नेः संप्रसारणदीर्घौ च । समूह्यः ।

१३२ । चित्याग्निचित्ये च ।

एते निपात्येते । चित्योऽग्निः । भावेऽग्निचित्या स्यात् । उक्ताः कृत्य-
प्रत्ययाः ।

१३३ । ण्वुल्लुचौ ।

धातोः कर्त्तरि ण्वुल्लुचौ स्याताम् । दायको दाता । अधिष्ठायकोऽधि-
ष्ठाता । वाचको वक्ता । पाचकः पक्ता । कारकः कर्त्ता ।

१३४ । नन्दिग्रहिपचादिभ्यो लुगिण्यचः ।

नन्द्यादेर्लुगः स्यात् । नन्दनः । मदनः । दमनः । शोभनः । तपनः ।
दर्पणः । पवनः । रमणः । जनार्दनः । विभीषणः । लवणः । निपात-
नास्त्वम् । ग्रहादिर्णिनिः । ग्राही । परिपन्थी । स्थायी । पचादेरच् ।
पचः । श्वपचः । वदः । कद्वदः । मेषः । देवः । श्वेतः । योधः । क्रोधः ।
सर्पः । स्पर्शः । नर्त्तः । हलधरः । गदाधरः । पयोधरः । यशोधरः ।
शक्तिधरः । गङ्गाधरः । जातिस्मरः । लोलुवः । पोपुवः । चक्षुरः । पचादि-
राकृतिगणः ।

१३५ । इगुपधञ्जाप्रीकिरः कः ।

एभ्यः कः स्यात् । कुधः । कुपः । ईशः । विपुलः । कृषः । मृडः । ज्ञः ।
प्रियः । उत्किरः ।

१३६ । आतश्चोपसर्गे ।

आदन्तात् प्रादौ कः स्यात् । प्रस्थः । सुस्थः । प्रस्त्रः । सुस्त्रः । सुस्लः ।

१३७ । पात्राध्माधेट्टशः शः ।

एभ्यः शः स्यात् । उत्पिवः । उज्जिन्नः । “आजिघ्रे पुष्पगन्धानाम् ।”
उद्धमः । उद्धयः । उत्पश्यः । अप्रादेशेति केचित् । पश्यः । जिघ्रः ।

(क) न संज्ञायाम् । व्याघ्रः । अथवा निपातनात् ।

१३८ । अनुपसर्गास्त्रिम्पविन्दधारिपारिवेदुदेजिचेतिसाति-
साहिभ्यश्च ।

एभ्योऽप्रादौ शः स्यात् । लिम्पः । विन्दः । मात्यधारयः । सातिः
सौत्रः । सातयः । साहयः ।

(क) गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् । गोविन्दः । अरविन्दम् ।

(ख) नौ लिम्पेः । निलिम्पा देवाः ।

१३९ । ददातिदधात्योर्विभाषा ।

अप्रादौ दाधाभ्यां शो वा स्यात् । ददः । दायः । दधः । धायः ।

१४० । ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ।

धातोर्ज्वालादेः कसान्ताद्वा णः स्यात् । ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः ।
रामः । रमः । अनुपसर्गादित्येव । प्रज्वलः । नित्यं पचाद्यच् ।

(क) तनोतिश्च । अवतानः । अवतनः ।

१४१ । श्याद्वाधासुसंस्वतीणवसावह्लिहृक्षिषश्वसश्च ।

एभ्यो णः स्यात् । श्दैङ् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । आत् । दायः ।
धायः । व्यधादेः । व्याधः । आस्त्रावः । संस्त्रावः । अत्यायः । अवसायोऽन्त-
कृत् । अवहारः । लेहः । “दह्येऽहं मधुनो लेहैः” । श्लेषः । श्वसितीति
श्वासः । श्याग्रङ्गणं सीपसर्गात् कवाधनार्थम् ।

१४२ । दुन्योरनुपसर्गे ।

दुनीजो णं स्यात् । दावः । नायः । उत्तरविभाषयास्यापि शेषत्वादचि
दवो नय इत्याहुः । अप्रादौ किम् ? प्रणयः ।

१४३ । विभाषा ग्रहः ।

ग्रहो वा णः स्यात् । याहो ग्रहो वा ।

(क) भवतेत्येति वक्तव्यम् । भवतीति भावो भवो वा ।

१४४ । गेहे कः ।

गेहे कर्त्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृहम् । गृहाः ।

१४५ । शिल्पिनि ष्वन् ।

(क) नृतिखनिरञ्जिभ्य एव । शिल्पिनि कर्त्तरि ष्वन् स्यात् । नर्त्तकी ।
खनकी । रजकी ।

१४६ । गस्थकन् ।

गायते स्थकन् स्यात् । गायकः ।

१४७ । ग्युट् च ।

गायतेर्युट् स्यात् । गायनः । चकारात् कारणम् ।

१४८ । ह्यश्च व्रीहिकालयोः ।

हाधातोर्ह्युट् स्यात् । हायनो व्रीहिः । हायनो वत्सरः ।

१४९ । प्रसृल्वः समभिहारे वुन् ।

प्रसृल्वभ्यः समभिहारे वुन् स्यात् । प्रवकः । सरकः । लवकः ।

१५० । आशिषि च ।

आशीर्गतौ धातोर्वुन् स्यात् । नन्दतात् नन्दकः । जीवताज्जीवकः ।
भूयाद् भवकः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवस्य भाषावृत्तौ

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥३१॥

समाप्तश्च प्रत्ययपादः ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

तृतीयोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । कर्मण्यण् ।

कर्ममाचीपपदाद् धातोरण् स्यात् । कुम्भकारः । नगरकारः । शत्रु-
लावः । वेदाध्यायः । कर्त्तृभिप्रायः । हतधारः । द्वारपालः । विप्रघातः ।
अश्ववारः । कमण्डलुयाहः । रिपुघातः ।

(क) शीलकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः । एभ्यो णः स्यात् । मांसशीलः ।
स्त्रियां टाप् । मांसशीला । मांसकामः । मांसकामा । धर्मकामः । धर्मकामा ।
मांसभक्षः । मांसभक्षा । साध्वाचारः । कल्याणाचारा कन्या ।

(ख) ईद्विचक्षिभ्याञ्च । आभ्यां णः स्यात् । सुखप्रतीक्षा । बहुक्षमा ।

२ । ह्वावामश्च ।

ह्वेज्वेज्माङ्भ्यः कापवादोऽण् स्यात् । स्वर्गह्वायः । तन्तुवायः ।
“व्योममायमिवोत्थितम् ।”

३ । आतोऽनुपसर्गे कः ।

आदन्तादप्रादौ कः स्यात् । गोदः । शर्मदः । कम्बलदः । सुखदः ।
धर्मदः । सर्वज्ञः । नृपः । अङ्गुलितः । पार्ष्णित्रः । अनुपसर्गे किम् ?
गोसन्दायः । वङ्गवासन्दायः ।

४ । सुपि स्थः ।

सुपीति योगविभागादादन्तात् सुप्युपपदे कः स्यात् । द्विपः । पादपः ।
कच्छपः । सुस्थः । दुःस्थः । प्रस्थः । विषमस्थः । मध्यस्थः । ततः स्थः । तिष्ठतेः
सुपि कः स्यात् । भावेऽभिधानम् । आखूत्यं वर्त्तते । अतः परं कर्मणि सुपीति
यथासम्भवमनुवर्त्तते ।

५ । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ।

अनयोराभ्यां कः स्यात् । तुन्दपरिमृजोऽलस एव । शोकापनुदः प्रिय एवोच्यते ।

(क) कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् । कः स्यात् । मूलविभुजो रथः । नखमुचं धनुः । प्रियाख्यो ब्राह्मणः । अपो विभर्त्ति अब्भ्रम् । महीध्रः । क्षतघ्नो नरः । शत्रुघ्नः । प्रलम्बघ्नः । कुमुदम् । सरोरुहम् । तयो दीव्यन्त्यस्मिंस्त्रिदिवः स्वर्गः । आक्षतिगणोऽयम् ।

६ । प्रे दाक्षः ।

७ । समि खरः ।

प्रदाप्रज्ञासंख्याभ्योऽणपवादः कः स्यात् । विश्वासप्रदः । पथिप्रज्ञः । गोसंख्यः ।

८ । गापो ष्टक् ।

गापाभ्यां कापवादष्टक् स्यात् । सामगः । सामगी । अनुपसर्ग एव । सामप्रगायः ।

(क) सुराशीध्वोः पिवतेरिति वक्तव्यम् । सुरापः । शीधुपः । सुरापी । शीधुपी ।

९ । हरतेरनुद्यूमनेऽच् ।

हृजोऽनुत्क्षेपणेऽच् स्यात् । अंशहरः । मनोहरः । पित्तहरं क्षीरम् । वाक्यहरा दूती । उत्क्षेपणे तु भारहारः ।

१० । वयसि च ।

वयसि गम्यमाने हृजोऽच् स्यात् । अस्थिहरः श्वा । वयंहरः कुमारः ।

११ । आडि ताच्छीलो ।

आडि हृजोऽच् स्यात् । पुष्पाहरः । फलाहरः । सुखाहरः । तच्छील इत्यर्थः ।

१२ । अर्हः ।

अर्हतेरक्षपवादोऽच् स्यात् । पूजार्हः पण्डितः । पूजार्हा ब्राह्मणी ।
कार्यार्हा ब्राह्मणी ।

(क) शक्तिलाङ्गलाङ्गुशयष्टितोमरघटघटीधनुःषु ग्रहेः । एषु ग्रहेरच्
स्यात् । शक्तिग्रहः । लाङ्गुलग्रहः । धनुर्ग्रहः ।

(ख) सूत्रे चावधार्यर्थे । (18) ग्रहेरच् स्यात् । सूत्रमर्थतोऽवधारयति
सूत्रग्रहः प्राज्ञः । सूत्रग्राहोऽन्यत्र ।

१३ । स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ।

रमिजपिभ्यां स्तम्बकर्णोपपदाभ्यामच् स्यात् । हस्तिस्तम्बकयोरभिधानम् ।
स्तम्बेरमी हस्ती । कर्णेजपः खलः ।

१४ । शमि धातोः संज्ञायाम् ।

शम्युपपदे धातुमात्राद्च् स्यात् । शङ्करः शिवः । शंवरो दैत्यः । शंवदः
कोऽपि ।

१५ । अधिकरणे श्रुतेः ।

आधारोपपदाच्छ्रीडोऽच् स्यात् । खेयः । गुहाययः ।

(क) पार्श्वोदिषूपसंख्यानम् । एषु ग्रीडोऽच् स्यात् । पार्श्वोभ्यां श्रुते
पार्श्वशयः । उरःशयः ।

(ख) उत्तानादिषु कर्तृषु । उत्तानः श्रुते उत्तानशयः । अवमूर्द्धशयः ।

(ग) दिग्धसङ्घपूर्वाच्च । दिग्धसङ्घशयः । गिरिशशब्दस्तु लोमादिश-
प्रत्ययान्तो भाषायां साधुः (19) ।

(18) The real वार्त्तिक as taken up in the महाभाष्य is सूत्रे च धार्यर्थे and it is
attached to 3. 2. 9. So अवधार्यर्थे is another instance of differently reading the
महाभाष्य ।

(19) एवञ्च प्रत्याहतास्तौ गिरिशप्रभावादिति । आरोपितं यद् गिरिशेन पश्यादिति । गिरिशसुपचचार
प्रत्यङ् सा सुकेशीत्यादिप्रयोगः समाधेयः ।

१६ । चरेष्टः ।

आधारोपपदाच्चरेष्टः स्यात् । कुरुचरः । वनेचरः । रात्रिचरः । रात्रिञ्चरः ।
खेचरः । खेचरी । नक्तञ्चरी । कथं सहचरीति ? (२०) चिन्त्यम् ।

१७ । भिक्षासिनादायेषु च ।

एषु चरेष्टः स्यात् । भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायचरः (२१) । स्वयं
ग्राहीत्यर्थः ।

१८ । पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तेष्टः ।

एषु सत्तेष्टः स्यात् । पुरःसरः । अग्रतःसरः । अग्रे सरतीति अग्रेसरः ।
अग्रेसरी । कथं पुरःसरा वाचः ? व्युत्पत्त्यन्तरेण । पचाद्यच् । (२२)

१९ । पूर्व्वं कर्त्तरि ।

सत्तेष्टः स्यात् । पूर्व्वःसरतीति पूर्व्वसरः ।

२० । कृजो हेतुताच्छीलानुलोम्येषु ।

हेत्वादी गम्ये कृजोऽणविप्रये टः स्यात् । “दारिद्र्यं पुरुषस्य विक्लव-
करम्” । पुष्टिकरं मांसम् । ताच्छीले । व्यसनकरः । दयाकरः ।
आशाकरः । तापकरः । अनुलोम्ये । प्रीतिकरः । “पितुर्वाक्वकरं रामम्” ।
हेत्वादी किम् ? भाष्यकारः ।

२१ । दिवाविभानिशाप्रभाभास्कृरान्तानन्तादिवहुनान्दी-
किंलिपिलिविलिभक्तिकर्तृचित्तचेत्रसंख्याजङ्घावाह्वहर्ह्यत्तद्-
धनुररुषु ।

दिवादी षड्विंशती यथायोगं सुपि कर्मणि चोपपदे कृजोऽहेत्वादी टः
स्यात् । दिवाकरः । विभाकरः । प्रभाकरः । भास्करः । “देवापदामादिकरो

(२०) प्रेत्य स्त्रिणां सहचरीं व्यवधाय देहमिति रघुकाव्ये । पचादिषु पठितस्य चरङ्गित्स्य सुप्सुपेति
समासं सहचरीति ।

(२१) विषन् वनेचराग्र्याणां आदायचरो वन इति भट्टिः ।

(२२) यूर्यं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारमिति कालिदासप्रयोगस्तु वाङ्मलकादित्याहुः ।

य एकः” । किंकरः । कारकरः । संख्याकरः । संख्येत्यर्थग्रहणमित्येके ।
एककरः । द्विकरः । चतुष्करः । अहस्करः । अतस्करः ।

(क) किंयत्तदुबहुष्वज्विधानं टावर्थमिति कात्यायनः । किंकरा ।
यत्करा । तत्करा । बहुकरा । सूत्रकारस्य मते त्वजादिपाठाद् टाप् । (२३)

२२ । कर्मणि भृतौ ।

कर्मशब्दोपपदात् कजो भृतौ टः स्यात् । कर्मकरो भृत्यः । कर्मकारी ।
भृतौ किम् ? कर्मकारः ।

२३ । न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ।

नवस्त्रेषु कजो ह्रिवादौ टो न स्यात् । “शब्दकारः पपात खम्” ।
श्लोककारः । एवं यावत् पदकारः ।

२४ । स्तम्बशक्तोरिन् ।

अनयोः कज इन् स्यात् । स्तम्बकरिः । शक्तकरिः । ब्रीहिवत्स्यो-
रिवामिधानम् ।

२५ । हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ।

पशौ कर्त्तरि दृती नाथे चोपपदे ह्रज इन् स्यात् । दृतिहरिः श्वा ।
नाथहरिः सिंहः । (२४)

२६ । फलेग्रहिरात्मभरिश्च ।

इन्नन्तौ निपात्येते । चकारात् कुक्षिभरिः ।

२७ । छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ।

छान्दसम् ।

२८ । एजिः खश् ।

एयन्तादेजिर्ण्विषये खश् स्यात् । अङ्गमेजयः । जनमेजयः । शत्रुमेजयः ।
भ्रातृमेजयः ।

(२३) अतः परं कचित् प्रसक्तं ह्रिवादौ तु किंकारीत्यधिकाः पाठः ।

(२४) दृतिशर्मपुटे मत्स्य इति मेदिनी । नाथं यूयपतिं यूयस्य नाथं प्रभुं हरतीति केचित् । नाथो
नासारञ्जुति भट्टोजिः । नाथं चर्ममयद्रव्यविशेष इत्युपाध्यायसर्वस्वम् ।

(क्र) वातशुनीतिलशर्धेष्वजष्टेतुदजहातिभ्यश्च । वातादिष्वजादिभ्यः खश् स्यात् । वातमजो मृगः । शुनिन्भ्यः पापः । तिलन्तुदः काकः । शर्धञ्जहा मृगाः ।

१९ । नासिकास्तनयोर्धाधेटीः ।

३० । नाडीमुष्टोश्च ।

(क) घटीखारीवातेषु च । एषूपपदेषु धाधेटीः खश् स्यात् । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः । खिल्यनव्ययस्येति (६।३।६६) ऋसः । स्तने घेट एवेति स्मृतिः । स्तनन्धयो बालः । “नाडिन्धमान् मार्गान्” । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः । मुष्टिन्धयो बालः । घटिन्धमः । घटिन्धयः । खारिन्धमः । खारिन्धयः । वातन्धमः । वातन्धयः ।

३१ । उदि कूले रुजिवहोः ।

अचानयोः खश् स्यात् । कूलमुदुजो गजः । कूलमुदुवहा नदी ।

३२ । वहाम्ने लिहः ।

वहेऽम्ने च लिहः खश् स्यात् । वहंलिहो गौः । अभंलिह स्तरुः ।

३३ । परिमाणे पचः ।

खश् स्यात् । प्रस्थम्पचा स्थाली । “पान्तावत्यम्पचान् मुनीन् ।” “तापोऽम्भः प्रस्तम्पचः” ।

३४ । मितनखे च ।

अनयोः पचेः खश् स्यात् । मितम्पचः कपणः । नखम्पचा यवागूः ।

३५ । विध्वरुषो सुदः ।

अनयोः सुदः खश् स्यात् । विध्वन्तुदो राहुः । अरन्तुदः पीडाकृत् ।

३६ । असूर्यललाटयो दृशितपोः ।

असूर्ये दृशो ललाटे तपः खश् स्यात् । असूर्यम्पस्या राजदाराः । ललाटन्तपः सूर्यः ।

३७ । उग्रम्यश्चेरस्मदपाणिभ्यमाश्च ।

अमी निपात्यन्ते । “उग्रम्यश्चेन सुग्रीवस्तेन आत्मा निराकृतः ।”
मेघज्योतिरिरस्मदः । पाणिभ्यमाः पाचकाः ।

३८ । प्रियवशे वदः खच् ।

अनयोर्वदः खच् स्यात् । प्रियंवदः । वशंवदोऽनुकूलः ।

३९ । द्विषत्परयोस्तापेः ।

अनयोस्तापेः खच् स्यात् । द्विषन्तपः । परन्तपः । खचि ऋस्रः
(६।४।८४) । लिङ्गविशिष्टे नेष्टम् । द्विषतीतापः ।

४० । वाचि यमो व्रते ।

व्रतविषये वाचि यमः खच् स्यात् । वाचंयमो मुनिः । व्रते किम् ?
वाग्यमः ।

४१ । पूःसर्वयो दारिसहो ।

पुरि दारेः सर्वे सहोः खच् स्यात् । पुरन्दरः । सर्वसहः । सर्वसहा
भूमिः । भगे च दारेः । भगन्दरो रोगः ।

४२ । सर्वकूलाभकरीषिषु कषः ।

कषेरेषु खच् स्यात् । सर्वङ्कषः खलः । कूलङ्कषा नदी । अभङ्कषो
गिरिः । करीषङ्कषा वात्या ।

४३ । मेघर्त्तिभयेषु कृजः ।

एषु कृजः खच् स्यात् । मेघङ्करो वातः । ऋत्तिकरः । भयङ्करः ।

४४ । क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ।

एषु कृजः खच् स्यात् । अण् च । क्षेमङ्करः क्षेमकारो वा । प्रियङ्करः
प्रियकारो वा । मद्रङ्करो मद्रकारो वा । कथं क्षेमङ्करीति ? चिन्त्यम् । (२५)

४५ । आशिते भुवः करणभावयोः ।

आङ्पूर्वादश्नातेः कर्त्तरि निष्ठान्ते आशितशब्द उपपदे भवतेः खच् स्यात् ।

आशितेन तप्तेन भूयतेऽनेनेत्याशितम्भव ओदनः । भावे । “फलैर्येष्व्वा-
शितम्भवम् ।”

४६ । संज्ञायां भृतृजिधारिसहितपिदमः ।

एभ्योऽष्टभ्यः कर्मणि सुपि च नाञ्जि खच् स्यात् । विश्वम्भरो विष्णुः ।
रथन्तर्गं साम । पतिंवरा कन्या । शत्रुञ्जयो राजा । धनञ्जयोऽर्जुनः ।
वसुन्धरा पृथ्वी । सर्वसहा भूः । उष्णन्तपः सूर्यः । वलिन्दमः कृष्णः ।

४७ । गमश्च ।

गमेः सुपि खच् स्यात् संज्ञायामसंज्ञायाञ्च । हृदयङ्गममेतत् त्वां
ब्रवीमीति भट्टिः । मातापितृपूर्वङ्गमः । प्लवङ्गमः । सुतङ्गमः । मुजङ्गमः ।
(क) विहायसो विह च । विहङ्गमः खगः । विहङ्गविहङ्गादयस्तु
संज्ञाशब्दास्त्रिकाण्डपाठात् साधवः सुगः ।

४८ । अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ।

एषु गमे डः स्यात् । अन्तगः । अत्यन्तगः । अध्वगः ।

(क) अन्तेष्वपि दृश्यते । अन्यत्र सुप्युपपदे गमे डः स्यात् । सर्वत्रगः ।
स्त्रगारगः । खे गच्छतीति खगः । प्लवेन गच्छतीति प्लवगः ।

(ख) उरसो लोपश्च । उरसा गच्छतीति उरगः ।

(ग) सुदुरोरधिकरणे । सुगः । दुर्गः ।

(घ) निसो देशे । निर्गो देशः । पटुभ्यां न गच्छतीति पन्नगः सर्पः ।
पृषोदरादिः (६।३।१०६) ।

४९ । आशिषि हन्तः ।

आशिषि हन्ते डः स्यात् । शत्रुं वध्याच्छत्रुहः । दस्युहः । आशिषि
किम् ? शत्रुघातः । इह दार्वीघाटश्चार्वाघाटो वर्णसंघात इति कर्मण्यणि
(३।२।१) पृषोदरादिप्रपञ्च (६।३।१०६) एव ।

५० । अपे क्लेशतमसोः ।

क्लेशे तमसि चापहन्तेडः स्यात् । क्लेशापहः पुत्रः । तमोपहः सूर्यः ।

५१ । कुमारशीर्षयोर्णिनिः ।

अनयोर्हन्तेर्णिनिः स्यात् । कुमारघातो । शीर्षघातो । निपातनाच्छिरसः
शीर्षभावः ।

५२ । लक्षणं जायापत्योष्टक् ।

जायापत्यो हन्तेष्टक् स्यात्लक्षणवति कर्त्तरि । जायाघ्नस्तिलकालकः ।
पतिघ्नो पाणिरखा । “पतिघ्नो लक्षणोपेतां मन्वेऽहं बालिनः श्रियम् ।”

५३ । अमनुष्यकर्तृके च ।

अमनुष्यकर्तृकाहन्तेष्टक् स्यात् । श्लेषघ्नं मधु । पित्तघ्नं क्षीरम् ।

५४ । शक्तौ हस्तिकपाटयोः ।

अनयो हन्तेष्टक् स्यात् । “युधि हस्तिघ्नः” । कपाटघ्न क्षीरः । शक्तौ
किम् ? हस्तिघातो विषप्रदः ।

५५ । पाणिघताङ्घ्रौ शिल्पिनि ।

एतौ शिल्पिनि निपात्येते ।

(क) उपसंख्यानाच्च राजघ स्तीक्ष्णः ।

५६ । आढ्यासुभगस्थूलपलितनगनाम्नप्रियेषु चार्थेष्व- चौ कृजः करणे ख्युन् ।

आढ्यादिषु चार्थेष्वचौ कृजः करणे ख्युन् स्यात् । अनाढ्यामाढ्यमनेन
कुर्वन्त्याढ्यङ्करणो मन्तः । सुभगङ्करणं दानम् । स्थूलङ्करणं घृतम् ।
पलितङ्करणो जरा । नगङ्करणं द्यूतम् । अम्नङ्करणो मूत्रनिरोधः ।
अचावित्युत्तरार्थम् । इह तु ख्युना मुक्ते ख्युटा भाव्यम् । आढ्यीकरणो
रसविधेः । स्थूलीकरणमौषधम् । तदुक्तं भाष्ये ख्युनि चिप्रतिषेधानर्थक्यम् ।
ख्युत्ख्युनोरविशेषादिति ।

५७ । कर्त्तरि भुवः खिण्णुच्खुकजौ ।

आढ्यादिषु भवतेः खिण्णुच्खुकजौ स्यातां कर्त्तरि । अनाढ्या आढ्यो
भवति “आढ्याम्नविण्णुर्गुणशसा कुमारः ।” आढ्यम्भावुकः । प्रियम्नविण्णुः

प्रियभावुकः । अचाविलेव । आढ्योभविता । अतः परं सकर्मकेभ्योऽपि
सुपि विधिः । न कर्मण्येव ।

५८ । स्पृशोऽनुदके क्तिन् ।

स्पृशेः सुपि क्तिन् स्यात् । व्योमस्पृक् । मर्मस्पृक् । मन्त्रेण स्पृशति मन्त्र-
स्पृक् । अश्वस्पृक् । घृतस्पृक् । अग्निस्पृक् । हृदिस्पृक् । क्तिन्प्रत्ययस्य
कुः (८।२।६२) । अनुदके किम् ? उदकस्पर्शो विप्रः ।

५९ । ऋत्विग्दधृक्सृग्दिगुणिगञ्जुयुजिकृञ्चाञ्च ।

क्तिन्प्रत्ययान्ता ऋत्विगादयो निपात्यन्ते । ऋतौ यजतीति ऋत्विक् ।
धृषेर्हित्वञ्च । दधृक् धृष्टः । सृजिदृशोः कर्मणि क्तिन् । सृजन्ति तामिति
सृक् । दिशन्ति तामिति दिक् । उत्सिहेस्त्वलोपश्च षत्वञ्च । उष्णिक् ।
अञ्चेः सुपि क्तिन् । प्राङ् प्राञ्चौ । न्यङ् न्यञ्चौ । अथङ् । सध्राङ् । देवद्राङ् ।
प्राक्प्रत्यगादयस्त्वस्तातिप्रत्ययान्ताः । युजिः केवलात् । युङ् । युञ्चौ ।
कृञ्चेष्ट । कृङ् । कृञ्चौ । जोषधत्वान्नलोपाभावः ।

६० । त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च ।

त्यदादावुपपदे दृशेः कञ् स्यात् । चकारात् किञ्च । त्यच्छब्दश्चान्दसः ।
स इव दृश्यते तादृशः । तादृक् । तादृशी । यादृशः । यादृक् । यादृशी ।
कीदृक् । कीदृशः । त्वादृक् । त्वादृशः । भवादृक् । भावादृशः । अनालोचने
किम् ? तं पश्यतीति तद्दर्शः ।

(क) समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् । समानमात्मानं पश्यतीति सदृशः ।
सदृशी । सदृक् । अन्यादृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशी । सदृक्षस्तु च्छान्दसः ।

६१ । सत्सूद्विषद्रुहद्रुहयुजविदभिदच्छिदजिनौराजामुप- सर्गेऽपि क्तिप् ।

सदादेरप्रादौ प्रादौ च सुपि क्तिप् स्यात् । गिरौ सीदति गिरिसत् ।
प्रसत् । प्रसूः । “अङ्गदस्त्रं पुनर्हन्तुम् ।” प्रद्विट् । मित्रद्विट् । मित्रधुक् ।
गोधुक् । अश्वयुक् । शब्दवित् । प्रवित् । काष्ठमित् । शत्रुच्छित् । शत्रुजित् ।

प्रणीः । सेनानीः । सन्मार्गनीः । “सायन्तनीं तिथिप्रणयः ।” राज्ञु सन्मार्गः ।
स्वाराट् । कुरराट् । “पतिवै पतङ्गमृगराजि ।”

६२ । भजो गिवः ।

सुपि प्रादी च भजो गिवः स्यात् । अर्द्धभाक् । प्रभाक् ।
इह कन्दः पञ्चसूत्री । (26) विट् ।

६८ । अदोऽनन्ने ।

अदो विट् स्यात् । शस्यमस्ति शस्यात् । मत्स्यात् । “वाणं
प्राणादमक्षिपत् ।” अनन्ने किम् ? अन्नादः । कथं कणादः ? वासरूप-
विधिना (३।१।८४) ।

६९ । क्रव्ये च ।

क्रव्यशब्दे चोपपदेऽदो विट् स्यात् । क्रव्यमस्ति क्रव्यात् । अदोऽनन्ने इत्येव
(३।२।६८) सिद्धे क्रव्यग्रहणं वासरूपे-(३।१।८४) नाण्निवृत्त्यर्थमिति भाष्यम् ।

७० । दुहः कब् घञ् ।

दुहः कप् स्याद् घञान्तादेशः । कामदुघः कल्पतरुः । अत्र च्छन्द-
श्चतुःसूत्री । (27)

७४ । आतो मनिन्कनिब्वनिपञ्च ।

आकारान्तेभ्यो धातुभ्यो विज्मनिन्कनिब्वनिपञ्च प्रत्ययाः स्युः । शुभं-
याः । कीलालपाः । मनिन् । सूत्रामा (28) । अश्वत्थामा । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०८) । सुदामा ।

(26) The author omits here the following five aphorisms :—

६३ । कन्दसि घञः । ६४ । वहञ् । ६५ । कव्यपुरीषपुरीषेषु जुट् । ६६ । इव्येऽनन्ना-
पादम् । ६७ । जनसमखनक्रमगमो विट् ।

(27) Of these four vedic Sutas, the last one is applicable, according to
many, also to the secular Sanskrit. So it is given in the text as well.

७१ । मन्ने श्वेतवह्नोक्थश्चसूपरोडाशो पिबन् । ७२ । अवे यजः । ७३ । विबुपे च्छन्दसि ।
७४ । आतो मनिन्कनिब्वनिपञ्च ।

(28) स्वामेति दीर्घपाठे त्वन्वेयामपि दृश्यत इति (६।३।१०७) दीर्घः ।

७५ । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ।

सुशर्मा । देवशर्मा । कनिष् । धीवा । पीवेति भाषायमपीत्येके । तथाच
क्विब्विज्मनिन्क्विब्वनिप् इति चान्द्रसूत्रम् । नेत्यन्ते । यदा वनिप् तदा
धावा । पावा । अवावा । (२९)

७६ । क्तिप् च ।

धातोयंथाविधानं क्तिप् स्यात् । उखास्रत् । पर्णध्वत् । प्रयुक् । धृजे-
श्चक्रधृक् ।

७७ । स्थः क च ।

तिष्ठतेः सुप्ति कः स्यात् क्तिप् च । शंस्थः । शंस्थाः (३०) । शमिधातो
(३१।२।१४) रित्यज्वाधनार्थं वचनम् ।

७८ । सुप्राजातौ णिनिस्ताच्छीले ।

सुप्ति धातोर्णिनिः स्यात् । उष्णभोजी । शीघ्रभोजी । मृदुभाषी ।
वृद्धसेवी । नित्यजागरी । आत्मानं न आवयतीत्यश्रावी क्तिवादिप्रत्ययः ।
अजातौ किम् ? लक्षणां नेता ।

(क) साधुकारिणि च । साधुकारिणि कर्त्तरि धातो र्णिनिः स्यात् ।
अताच्छीलेऽपि । साधुकारी । साधुदायी । तुरङ्गगामी । तुरङ्गयायी ।

(ख) ब्रह्मणि वदः । णिनिः स्यात् । ब्रह्मवादी । ब्रह्मवाद इति तु
न भवति । अनभिधानात् ।

७९ । कर्त्तर्युपमाने ।

अत्र धातोर्णिनिः स्यात् । हंसइव गच्छति हंसगामी । सिंहनर्ही ।

८० । व्रते ।

णिनिः स्यात् । स्थण्डिलशायी । वनवर्त्ती ।

(२९) ओष्ठ अपनयने । अवावा अपनेता चौर इति यावत् ।

(३०) कथमव क्तिप् सुमास्यागापाजहासिसां हलौति (६।४।६६) नेत्यम् ? “स्थानिवद्वावस्थानल्
विधाविति (१।१।१३) निषेधात् । प्रत्ययलोप इति (१।१।६२) सूत्रेण नियमार्थमिति सिद्धान्तादिति भट्टोजिः ।
इत्यमवकाशदाविति वचनाद् भाष्यकारवचनप्राप्त्यावा प्रत्ययलक्षणेनेत्याभाव इति कैयटः ।

८१ । बहुलमाभीक्ष्ण्ये ।

आभीक्ष्ण्यगती णिनिः स्यात् । पुनः पुनर्मधु पिवन्ति मधुपायिनो
भ्रमराः । कषायपायिणः ।

८२ । मनः ।

मन्यते णिनिः स्यात् । दर्शनोयमानी भार्यायाः । रिपुमानी (३१) भ्रातुः ।

८३ । आत्ममाने खश्च ।

आत्ममानगती मन्यतेः खश्च स्यात् । णिनिश्च । शूरमात्मानं मन्यते शूर-
मन्यः शूरमानी (३१) । साधुमन्यः साधुमानी ।

८४ । भूते ।

अधिकारोऽयं प्राग् वर्त्तमानात् (३।२।१२३) ।

८५ । करणे यज्ञः ।

करणोपपदाद् यजते णिनिः स्यात् । हविर्याजी । अग्निष्टोमयाजी ।
राजसूययाजी ।

८६ । कर्मणि हनः ।

कर्मोपपदादन्ते णिनिः स्यात् । पितृव्यघाती । अन्यासक्तघाती ।
निन्दायामभिधानम् । अन्यत्र चौरं हतवान् ।

८७ । ब्रह्मभ्रणवृत्तेषु क्तिप् ।

एषु हनः क्तिप् स्यात् । ब्रह्महा । “ब्रह्मघ्नां पापसम्मतः ।” भ्रूणहा ।
वृत्रहा । अन्धेभ्योऽपीति (३।२।१७) क्तिपि सिद्धे हन्तेः क्तिवचनं
ब्रह्मादिष्वेवेति नियमार्थमिति भाव्यम् । भूते च नियमात् । कालसामान्य-
विवक्षायां हिमहा । वीरहा । तमोहा । तमोपहा ।

(३१) रिपुमानी शूरमन्यः शूरमानौल्यव हरिताम वारिणाम इत्यादिवन्न शल्यम् । रषाभ्यामित्यव (८।४।१)
समानपद इत्यस्याखण्डपद इत्यर्थात् । समासे तु पदद्वयाश्रितत्वात् समानपदत्वम् । अतएवायशमाभ्यां नयते
णैलसिति वार्तिकारम्भः । तेषां यणी यामणी यामणाय इत्यादिसिद्धिः । अन्यथा समानपदत्वे नावापि
रषाभ्यामित्यव (८।४।१) शल्यं सिध्यति । किं वार्तिकेन ?

८८ । बहुलञ्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

८९ । सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः ।

एषु कृजः कृप् स्यात् । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । पुण्यकृत् ।
मन्त्रकृत् ।

९० । सोमे मुजः ।

कृप् स्यात् । सोमसुत् ।

९१ । अग्नौ चेः ।

कृप् स्यात् । अग्निचित् ।

९२ । कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ।

कर्मोपपदाच्चिजः कृप् स्यादग्न्याख्या चेत् । श्येन इव चीयते चित्तशेषते
वा श्येनचित् । रथचक्रचित् । आख्याग्रहणं रुद्धिप्रसिद्धार्थम् ।

९३ । कर्मण्यौनि विक्रियः ।

कर्मणि विक्रीणातेरिनिः स्यात् । पुनः कर्मग्रहणं कुलार्थम् । तैलविक्रयी ।
मांसविक्रयी विप्रः ।

९४ । दृशेः कृनिप् ।

कर्मणि दृशेः कृनिप् स्यात् । मेरुं दृष्टवान् मेरुदृष्ट्वा । परलोकदृष्ट्वा ।
बहुदृष्ट्वा । पारदृष्ट्वा ।

९५ । राजनि युधिकृजः ।

९६ । सहे च ।
राजनि सहे च युधिकृज्भ्यां कृनिप् स्यात् । राजानं योधितवान् राज-
युध्वा । “राजकृत्वा पिता न ते ।” “सहयुध्वानमन्येन” । सहकृत्वा ।

९७ । सप्तम्यां जने ईः ।

सप्तम्यन्तोपपदाज्जने ईः स्यात् । उपसरजः । “ये प्रोक्ता कृतजैर्द्विजैः ।”
मन्दुरजः ।

६८ । पञ्चम्यामजातौ ।

पञ्चम्यां जने ङः स्यात् । बुद्धेर्जातो बुद्धिजः । कौशल्याजो रामः । अजातो किम् ? अश्वाज् जातः ।

६९ । उपसर्गे च संज्ञायाम् ।

संज्ञा चेत् प्रादौ जने ङः स्यात् । प्रजा सर्व्वलोकः ।

१०० । अनौ कर्मणि ।

कर्म्मोपपदादनुजने ङः स्यात् । पुमनुजः । रामानुजः । आत्मानुजः ।

१०१ । अन्येष्वपि दृश्यते ।

अन्येषूपपदेषु जने ङः स्यात् । अजः । द्विजः । केन जातः किञ्चन । सहजः । जातो च । ब्राह्मणजो धर्मः । प्रादावसंज्ञायाञ्च । अभिजाः केशाः । अधिजः । प्रथमे जातः प्रथमजः । अनावकर्मणि च । अनुजः । अपि-शब्दादन्येभ्योऽपि धातुभ्यो ङः । आखा । परिखा । वरानाहन्ति वराहः । ज्वरापहः । कटाहः । दूरापहः । प्रह्वः । कह्वः । गिरिशः । एवञ्च गमे ङविधावन्येष्वपीति (१।२।४७) यदुक्तं तदस्यैव प्रपञ्चः ।

१०२ । निष्ठा ।

धातोर्भूते क्तवन् स्याताम् । कृतः कृतवान् ।

(क) आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या । प्रकृतः कटं चैत्रः ।

१०३ । सुयजोर्ङ्निप् ।

सुजो यजेश्च ङ्निप् स्यात् । सुत्वा सुत्वानौ । यज्वा यज्वानौ । “यज्वभिः सम्भृतं हव्यम् ।”

१०४ । जीर्य्यतेरहन् ।

स्यत् । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः ।

१०५ । क्न्दसि लिट् ।

१०६ । लिटः जेकान वा ।

१०७ । कसुश्च ।

लिटः कसुर्वेति त्रयमधिक्रियते । शेषश्चान्दसः । न्यासकारस्तु कानच्-
कसोः कित्करणस्य भाषायामपि प्रयोगमिच्छति (३२) । चिच् चिक्यानः । पृ
निपपुराणः । स्था तस्थिवान् । “पदमातस्थुषा त्वया ।” पः पपिवान् ।
तृ तितीर्वाङ् ।

१०८ । भाषायां सदवसश्रुवः ।

सदादेर्भाषायां लिटः कसुर्वा स्यात् । उपसेदिवान् । उपसेदुषा । ऊषि-
वान् । “ऊषुषां परदारैश्च ।” श्रुश्रुवान् । पक्षे लुङ्लङ्लिटो विज्ञेयाः ।

१०९ । उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ।

एते लिटि निपात्यन्ते । इणः कसुरिट् च । उपेयिवान् । अश्रातेर्नञ्जि ।
अनाश्वान् । “धृतजयधृतेरनाशुषः” । अनुवचेः कर्त्तरि कानच् । “अनूचानः
(३३) प्रवचने” । सूत्रे लिङ्प्रवचनमतन्त्रमिति । “उपेयुषामपि दिवम् ।” (३४)
वेल्यनुबुद्ध्या पक्षे लुङ्लङ्लिटो विज्ञेयाः ।

११० । लुङ् ।

भूतार्थाद्धातोर्लुङ् स्यात् । अकार्षीत् । अनेषीत् ।

१११ । अनद्यतने लङ् ।

अद्यतनवर्जिते भूते काले धातोर्लङ् स्यात् । अकरोत् । अपचत् ।

(क) परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयीक्तुर्दर्शनविषये लङ् वक्तव्यः ।

अरुणद् यवनः साक्षितमित्यादिकस्तु प्रपञ्चः । नापूर्वलक्षणम् । परोक्षे-
ऽप्यनद्यतनमात्रविवक्षायां सिद्धेः । दर्शनाविषयेऽपि । तर्ह्यहन् कांसं किल
विष्णुरिति स्यादिति चेत् ? वाङ्म । भवतु । का ते हानिः ? तथाहि

(३२) कित्करणस्य प्रयोजनान्तरत्वादेतद् भाष्यविरुद्धं भाषायां सदवसेति (३१।१०८) सूत्रविरुद्धत्वेत्याहः ।

(३३) इदमूचुरनूचानाः प्रौढिकच्छकितत्वं इति कुम्भारकाव्ये । उपेयिवाननूचानौर्निन्दितस्त्वं जगामुमेति
भट्टिकाव्ये च । अनूचानः प्रवचने साङ्केऽधीतौ गुरोस्तु य इत्यमरः ।

(३४) उपेयिप्यतन्त्रम् । अविवक्षित सप्रधानमिति यावत् । तेन ईयिवान् । समीयिवान् । प्रपदे पूजित
रुक्मिन् दण्डकारण्यमीयिवानिति भट्टिः ।

वास्तवेऽपि भूतानद्यतनपरोक्षे विवक्षाभेदेन भट्टिप्रयोगाः—अभून्नृपः ।
न्यक्षिपच्चाङ्गदम् । सुग्रीवं प्रोक्षे सङ्गावमागत इत्यादयः (३५) ।

११२ । अभिज्ञावचने लट् ।

११३ । न यदि ।

स्मृतिवाचिन्त्युपपदेऽनद्यतने भूते लट् स्यात् । स्मरसि पुण्ड्र्यां वत्सगामः ।
“सम्भविष्याव एकस्यामभिजानासि मातरि” । यच्छन्दयोगे तु नायं लट् ।
लङेव । अभिजानासि यन्नागविन्देऽतिष्ठाम । “श्रवसाम नगेन्द्रेषु यत्” ।

११४ । विभाषा साकाङ्क्षे ।

साकाङ्क्षे प्रयोक्तारि लङ्यं वा स्यात् । तत् स्मरसि यत्नानकसत्वं गमि-
ष्यामस्तत्र घृतेनौदनं भोक्ष्यामहे । पक्षे अगच्छामाभुञ्जमहि वा ।

११५ । परोक्षे लिट् ।

भूतानद्यतनपरोक्षे लिट् स्यात् । जगाम । चकार । पपाच ।

(क) अत्यन्तापङ्गवे च । भूतमात्रे लिट् । कपित्थ्यां नगर्थ्यां दृष्टोऽसि
मया । नाहं कपित्थीञ्जगाम ।

११६ । ह्रस्वतोर्लङ् च ।

अनयोर्योगे लङ्लिटौ वा स्याताम् । इतिहाकरोत् । शश्वदकरोत् ।
पक्षे इतिह चकार ।

११७ । अग्ने चासन्नकाले ।

अत्र लिङर्थे लङ्लिटौ स्याताम् । पृच्छामि त्वामगच्छञ्जगाम वा
चैतः । आसन्नकाले किम् ? “जहार सीतां पौलस्त्यः” । पञ्चवर्षाभ्यन्तर-
मासन्नकालः ।

(३५) परोक्षे लिट् (१।१।१५) अनद्यतने लङ् (१।१।११) भूते (१।१।१०) लुङिति कालवैशिष्ट्ये
लुङादीनां व्यवस्था तु विशेषविवक्षेत्याहुः । अन्यथा कथमुपाददे तस्य सदस्मरसि स्मृत्ता नवं निर्मित
मातृपुत्रमिति मूर्ते च गङ्गायमुने तदानीं सचामरे देवमसेविधातामिति तमभ्यगच्छत् प्रथमो विधाता
श्रीवत्सलस्त्मा पुरुषश्च पश्यादिति कालिदासादिप्रयोगैवेककालिककर्मणोऽभिधाने तेषां युगपत् प्रयोगः ?
अतएवाह कैयटः—“विशेषनिश्चयाभावात् सामान्यस्यैव युक्ता विवक्षा । सत्त्वेव विशेषेषु सामान्यमात्रस्य
लुङादिप्रयोगोऽपपद्यत एव । विशेषविवक्षायान्तु लुङादिप्रयोग इति न कश्चिद् दोषः” इति ।

११८ । लट् स्मे ।

११९ । अपरोक्षे च ।

स्युक्ताद्घातोर्भूतानद्यतनेऽपरोक्षे परोक्षे च लट् स्यात् । अधीते स्म ।
विहरति स्म ।

१२० । ननौ पृष्ठप्रतिवचने ।

१२१ । नन्वोर्विभाषा ।

धातोर्ननुयुक्ताद् भूतमात्रे लट् स्यात् प्रश्नादुत्तरञ्चेत् । अकार्षीः कटं
देवदत्त ? ननु करोमि भोः । नन्वोस्तु योगे वा । न करोमि नाकार्षं वा ।
न करोमि न्वकार्षं वा ।

१२२ । पुरि लुङ् चास्मे ।

भूतानद्यतने पुरायुक्ताद् धातोर्लुङ् लट् च वा स्यात् । अवात्सुरिह
पुरा वृक्षाः । वसन्तीह पुरा सृगाः । “पुराधिरूढः शयनं महाधनं विबोध्यसे
यः स्तुतिगीतिमङ्गलैः” । विभाषित्वेव । अवसन् पुरा । जषुः पुरा । अस्मे
किम् ? पुरा वसन्ति स्म । उक्तं भूते ।

१२३ । वर्त्तमाने लट् ।

प्रारब्धापरिसमाप्तिर्वर्त्तमानकालः । तत्र धातो लट् स्यात् । भवति ।
अस्ति । अस्ति । जुहोति । तनुते । रुणद्धि । चोरयति । चिकीर्षति ।
इहापि प्रारब्धापरिसमाप्तिरस्येवेति । तिष्ठन्ति गिरयः । स्ववन्ति नद्यः ।
जयत्यपेन्द्रः । वर्त्तमानाधिकारः प्राग् भविष्यतः (३।३।३) ।

१२४ । लटः शब्दशानचावप्रथमासमानाधिकारणे ।

एतो लटः स्थाने स्याताम् । विभाषेति वर्त्तते मण्डूकश्रुत्या । सा च
व्यवस्थितविभाषेति भाष्यस्थितिः । पचन् विप्रः पचति विप्रः । सन् अस्ति ।
अधीयानः अधीते । व्यवस्थितविभाषात्वात् कचिन्नित्यम् । कौर्वतः । पाचतः ।
स्वार्थेऽण् । कुर्वन्नक्तिः । पचमानभक्तिः । भज्यमानत्वाद् भक्तिः । पचमानतरः ।
गच्छद्रूपः । कुर्वद्रूपः । पचत्कल्पः । लसद्दिसच्छेदः । घूर्णमानप्रदीपः ।

क्वचिन् । पचतितराम् । जल्पतिरूपम् । अग्रथमासमानाधिकरणे किम् ? अत्र नित्यं तौ स्याताम् । पचन्तं पचमानं पश्य । पचता पचमानेन कृतम् ।

१२५ । सम्बोधने च ।

अत्र नित्यं तौ स्याताम् । हे कुर्वन् । हे कुर्वाण ।

१२६ । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ।

क्रियायाश्चिह्नजनकादातो स्तौ स्याताम् । तिष्ठन् मूत्रयति गौः । शयानो भुङ्क्ते । हेतौ । अर्जयन्नास्ते । सेव्यमानो विलसति । याच्यमानः प्रसीदति । क्रियायाः किम् ? यः कम्पते सोऽश्वत्यः ।

(क) माव्याक्रोशे । माडि धातोस्तौ स्याताम् । मा जीवन् । मा पचमानः । “मा जीवन् यः परावज्जादुःखदग्धोऽपि जीवति” ।

१२७ । तौ सत् ।

तौ शब्दशानचौ सदित्युच्येते । लटः सहेत्यादौ कार्यम् (१।३।१४) ।

१२८ । पूङ्ग्यजोः शानन् ।

लट इति निवृत्तम् । आभ्यां शानन् स्यात् । सोमं पवमानः । यजमानः ।

१२९ । ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ।

एषु गम्येषु धातोश्चानश् स्यात् । वनं पथ्यमानः । आत्मानं वर्णयमानः । भूषयमाणः । जीवमानः । लसमानः । स्फुरमाणः । “दीव्यमानं शितान् वाणान् ।” ज्वलमानः । वधून् मण्डयमानः । वयसि । स्त्रियं गच्छमानः । शिखण्डं वहमानः । शक्नौ । हस्तिनं निघ्नानः ।

१३० । इङ्धार्य्यीः शतकृच्छ्रिणि ।

अकृच्छ्रिणि कर्त्तरि इङ्धारिभ्यां शब्द स्यात् । अधीयन् सकलं शास्त्रम् । “धारयन् मस्करिव्रतम् ।” कृच्छ्रिणि तु कर्त्तरि कष्टेनाधोते ।

१३१ । द्विषोऽमित्ते ।

द्विषः शत्रौ वाच्ये शब्द स्यात् । द्विषन् । द्विषती ।

१३२ । सुओ यज्ञसंयोगे ।

सुओऽत्र शठ स्यात् । सुन्वन्तो यजमाना एव ।

१३३ । अर्हः प्रशंसायाम् ।

अर्हतेः सुतो शठ स्यात् । अर्हन् पूजां मुनिः । नेह । वधमर्हति ।

१३४ । आ क्वे स्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ।

किंप्रं यावत् (३१२।१७७) तच्छीलादी प्रत्ययो वाच्यः कर्त्तरि ।

१३५ । तन् ।

धातो स्तृन् स्यात् । शीले । विरुद्धं वदिता । आचारे । आहं कर्त्ता ।
आसनं दाता । वधूं मुण्डयितारः (३६) । साधौ । हर्ता मनः । गन्ता
खेटम् । होतृपोत्रादय स्तूणादी ।

१३६ । अलंकृज्जिराकृज्प्रज्जोत्पचोत्पतो(त्पदो)न्मद-
रुच्यपवपवतुवधुसहचर इष्णुच् ।

एभ्यो द्वादशभ्यो धातुभ्य इष्णुच् स्यात् । कन्यामलंकरिष्णुः । निरा-
करिष्णुः शत्रून् । एवं यावच्चरिष्णुः । भुवश्चेति (३१२।१३८) चकाराद्
भ्राजिष्णुरित्येके ।

१३७ । शेच्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

१३८ । भुवश्च ।

इष्णुच् स्यात् । भविष्णुः ।

१३९ । ग्लाजिस्थश्च क्क्षुः ।

एभ्यः क्क्षुः स्यात् । ग्लाक्षुः । जिष्णुः । चकाराद् भृष्णुः । तिष्ठतेरीत्वं
(१।४।६६) नेष्यते । स्थाक्षुः ।

१४० । वसिष्ठध्विषिच्छिपेः क्तुः ।

एभ्यः क्तुः स्यात् । वस्तुः । गृध्रुः । धृष्णुः । क्षिप्णुः । (३७)

१४१ । शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ।

शमादिभ्यो (३८) घिनुण् स्यात् । शमी ।

“भ्रमो कदम्बसम्भ्रवः पवनः शमिनामपि ।”

क्षमित्वं कुरुतेऽत्यर्थं मेघशीकरशीतलः ॥”

तमी । दमी । अमी । क्षमी । मादी । अकर्मकेभ्योऽभिधानान्नेह । वनं
भ्रमिता ।

१४२ । संपृचानुरोधाड्यमाड्यसपरिस्संसृजपरिदेवि-
संज्वरपरिच्छिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजा-
क्रौडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्राहनश्च ।

एभ्यः सप्तविंशतेर्घिनुण् स्यात् । सम्पर्की । अनुरोधी । आयासी ।
आयासी । परिसारी । “संसर्गी सरितां नृपः ।” परिदेवी । संज्वारी ।
“परिच्छेप्यन्नासृत्तुः ।” परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही ।
दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रौडो । विवेकी । त्यागी ।
रागी । निपातनादनुनासिकलोपः । भागी । अतिचारी । अपचारी ।
ओमोषी । अभ्याघाती । चकारादस्थायी ।

१४३ । वौ कषलसकत्यस्त्रम्भः ।

विपूर्वात् कषादेर्घिनुण् स्यात् । कष हिंसायाम् । विकाषी । विलासी ।
विकल्यी । विस्त्रम्भी ।

१४४ । अपे च लषः ।

अपे वौ च लषे र्घिनुण् स्यात् । अपलापी । विलापी । लष कान्तौ ।

(३७) क्षिप्णशब्दस्यापि शले मतवैषम्यमस्मिन्निति शब्दे यथा । चुम्नादिषु (८४।३६) दृष्टोति-
शब्दग्रहणात् पकारपरस्य न शलमित्येके । अथे तु रुग्णादिशब्दवद् रषाभ्यां समानपदे (८४।१) शलमन्वावाच-
मित्याहः । एतच्च पूर्वं न लोकेति (२।३।६६) सूक्ष्माद्विचरणप्रसङ्गत उक्तम् ।

(३८) शमित्यदिभिर्घेभ्यः शमिः क्षमिः । इत्येते मदित्वा साङ्गमष्टौ शमादयः स्युताः ॥ १ ॥

१४५ । प्रे लपसृद्रुमथवदवसः ।

प्रपूर्वाक्षपादिषट्काद् विनुष् स्यात् । प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी ।
प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी ।

१४६ । निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरि-
वादिव्याभाषासूयो वुञ् ।

निन्दादिदशकाद् वुञ् स्यात् । निन्दकः । हिंसकः । क्लेशकः । खादकः ।
विनाशकः । परिक्षिपकः । परिराटकः । परिवादकः । व्याभाषकः । असूयकः ।

१४७ । देविक्रुशोश्चोपसर्गे ।

आभ्यां वुञ् स्यात् । आदेवकः । परिक्रोशकः । प्रादौ किम् ? देवयिता ।
क्रोष्टा ।

१४८ । चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच् ।

अकर्मकेभ्यश्चलनशब्दार्थेभ्यो युच् स्यात् । चलनः । चेटनः । वेपनः ।
कम्पनः । शब्दनः । रवणः । अकर्मकात् किम् ? पठिता स्तोत्रम् ।

१४९ । अनुदात्तेतश्च हलादेः ।

युच् स्यात् । वर्त्तनः । वर्हनः । द्योतनः । जुगुप्सनः । मीमांसनः ।
अनुदात्तेतः किम् ? ढन् । भविता । हलादेः किम् । एधिता । अकर्म-
कादित्येव । वसिता वस्त्रम् । कथं “मुल्लण्ठावर्हनैः शुभ्र”मिति (३९) ? नायं
षष्ठीसमासः । किं तर्हि ? ढतीयासमासः ।

१५० । जुचंक्रस्यदन्द्रस्यसृग्धिज्वलशुचलषपतपदः ।

ज्वादिदशकाद् युच् स्यात् । जवनः । चंक्रमणः । दंद्रमणः । सरणः ।
गर्धनः । ज्वलनः । शोचनः । लषणः । पतनः । पदनः ।

१५१ । क्रोधमण्डार्थेभ्यश्च ।

कोपभूषार्थेभ्यो युच् स्यात् । क्रोधनः । कोपनः । रोषणः । मण्डनः ।
भूषणः । प्रसाधनम् ।

१५२ । न यः ।

यकारान्ताद् युज् न स्यात् । आप्यायिता । स्फायिता । क्षायिता ।
ऋयिता ।

१५३ । सूददीपदीक्ष्य ।

एभ्यो नास्ति युच् । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । मधुसूदनादयो
नन्त्यादित्वात् (३।१।१३४) ।

१५४ । लषपतपदस्याभूषणहनकमगमशृभ्य उक्कञ् ।

लषादिदशकादुक्कञ् स्यात् । अभिलाषुकः । पातुकः । उपपातुकः ।
स्यायुकः । भावुकः । वर्षुकः । वातुकः । कामुकः । गामुकः । शारुकः ।

१५५ । जल्पभिन्नकुट्टलुगटवृडः षाकन् ।

एभ्यः षाकन् स्यात् । जल्पाकः । भिन्नाकः । कुट्टाकः । लुगटाकः ।
वराकः । पित्वान् डीष् । जल्पाकी । वराकी ।

१५६ । प्रजोरिनिः ।

सौत्रात् प्रजोरिनिः स्यात् । प्रजवी ।

१५७ । जिह्विन्निविश्रीखमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ।

एभ्य इनिः स्यात् । जयी । आदरी । क्षयी । विशयी । अत्ययी ।
वमो । “पापमव्यथिनं कपिम् ।” अभ्यमी । भुवनपरिभवी । प्रसवी ।

१५८ । स्पृह्यिगृह्णिपतिदयिनिद्रातन्द्राशङ्खाभ्य आलुच् ।

स्पृह्यादिसप्तकादालुच् स्यात् । स्पृह्यालुः । गृह्यालुः । पत्यालुः ।
दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वस्य द्राते स्तन्द्रा निपात्यते । तन्द्रालुः ।
“अह्वालुर्मधुपानस्य” ।

(क) आलुचि शीङ्ग्यहणं कर्त्तव्यम् । शयालुः । कथं शीतालुः ?
शीतोष्णद्वयेभ्यस्तत्र सहत इति (५।२।१२२, वा) तद्धितो भविष्यति ।

१५९ । दाधेट्सिशदसदो रुः ।

दादिभ्यो रुः स्यात् । दारुर्दानशीलः । धारुः । सरुः । शद्रुः । सद्रुः ।

१६० । सृचस्यदः क्वरच् ।

एभ्यः क्वरच् स्यात् । सृमरः । वक्मरः । अक्मरः ।

१६१ । भञ्जभासमिदो घुरच् ।

एथ्यो घुरच् स्यात् । भञ्जेः कर्मकर्त्तर्यभिधानम् । स्वयं भङ्गुरं काष्ठम् । कथमनङ्गं मानभङ्गुरमिति भामहः (४०) ? तर्हि चिन्त्यम् । भासुरम् । मेदुरः पशुः ।

१६२ । विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ।

एभ्यः कुरच् स्यात् । विदुरो ज्ञाता । भिदिच्छिद्योः कर्मकर्त्तर्यभिधान-
मित्याहुः । (४१) स्वयं भिदुरं काष्ठम् । छिदुरा रज्जुः । कथं गुरुभत्सरच्छिदु-
रयेति माघः ? करीन्द्रदर्पच्छिदुरं सृगेन्द्रमिति जाम्बवतीविजयकाव्ये
पाणिनिः (४२) ? संसारबन्धच्छिदुरान् द्विजातीनिति व्योषः ? तदेतच्
चिन्त्यम् ।

१६३ । वृण्णशृजिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ।

एभ्यः क्वरप् स्यात् । वृत्तरी । नश्वरी । जित्वरी । विस्त्वरी । अकर्म-
कादिभिः ।

(४०) "मदो जनयति प्रीतिं सानङ्गं मानभङ्गुरम् । स प्रियासङ्गमोत्कर्षां सा सद्यो मनसः शुच"-
मिति भामहपद्यम् ॥ १ ॥

(४१) भञ्जे घुरञ् भिदिच्छिदिभ्यां कुरच्च कर्मकर्त्तरौति जयादिव्यः । एतच्च भाष्यानुक्तम् । एवं च माघे
प्रियतमाय वपुर्गुरुभत्सरच्छिदुरयादुरयाचितमङ्गना इति शब्दे कर्त्तरि प्रयोगः । अपिच करीन्द्रदर्पच्छिदुरं
सृगेन्द्रमिति रसज्ञाया इत्यं विदुरशृजिधामभमकरानित्यादिः कर्त्तरि प्रयोगः । वस्तुतस्तु कर्त्तरि कृदिति
(३१४६७) कर्त्तृमुक्तः प्रत्ययः यथासम्भवं कर्मकर्त्तर्यपि भवति । तस्यापि कर्त्तृत्वात् । एवञ्च स मुग्ध-
कात्तास्त्रानसङ्गभङ्गुरैरिति माघप्रयोगः । संलक्ष्यते न च्छिदुरोऽपि द्वार इति रघुकाव्ये ।

(४२) In quoting from the जाम्बवतीविजयकाव्य, पुरुषोत्तम appears to have set
much value on the tradition that it had पाणिनि as its author. This is evident
from this and the quotation given in 2. 4. 74 by him. The writer of the जाम्बवती-
विजयकाव्य was indeed too clever and lucky. He had easily succeeded in palming
his book off under the name of the sage. Hence some undue regard was
paid to it by a few writers of the classical period.

१६४ । गत्वरश्च ।

निपात्यते ।

१६५ । जागरूकः ।

जागर्त्तोरूकः स्यात् । जागरूकः ।

१६६ । यजजपदशां यङः ।

एभ्यो यङन्तेभ्य उकः स्यात् । यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः ।
वावटूकस्तूणादौ ।

१६७ । नमिकम्पिस्मजसकमहिंसदीपो रः ।

एभ्यः सप्तभ्यो रः स्यात् । नमः । कम्पः । स्मेरः । जसु प्रयत्ने । न
जस्यतीत्यजस्ता प्रवृत्तिः । यस्त्वजस्त्रं भुङ्क्त इति क्रियाविशेषणं सोऽव्ययमन्य
एव नित्यपठ्यार्थः । कर्त्तृवाचिनोऽस्य क्रियाविशेषणत्वाननुपपत्तेः (४३) । कम्पः ।
हिंसः । दीपः ।

१६८ । सनाशंसभिच्च उः ।

सन्नन्तादुः स्यात् । आशंसेभिंचेच्च । चिकीर्षुः । पिपठिषुः । “आत्मनः
क्षेममाशंसुः” । भिच्चुः ।

१६९ । विन्दुरिच्छुः ।

द्वयं निपात्यते । विन्दुर्ज्ञाता । इच्छुः प्रसादम् । कथमल्पार्थे विन्दुः ?
विदि अवयवे । औणादिकलः ।

१७० । क्वाच्छन्दसि ।

१७१ । आट्टगमहनजनः किकिनौ लिट् च ।

(क) भाषायां धाञ्क्त्वाञ्जनिगमिनमिभ्यः । एभ्यो भाषायां किकिनौ
स्याताम् । लिट्कार्यञ्च । दधिः । चक्रिः । सस्त्रिः । जज्ञिः । जग्मिः । नेमिः ।

(ख) सञ्चिवह्चिलपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वाच्यौ । सञ्चादि-

(४३) जयादित्यस्त्वजसं जुहोतीत्युदाहृत्याजसमिति जसु सोऽन्ये नञ्पूर्वो रप्रत्ययानः क्रियासातत्ये वर्तते
इत्याह । हरदत्तमाधवभट्टीजिप्रभृतयश्चैवम् ।

यङन्तात् किकिनौ स्याताम् । त्रैलोक्यभारं सासहिः । वावहिः । चाचलिः ।
पापतिः । नीग् (७।४।८४) नेष्टः ।

१७२ । खपित्ठोर्नजिङ् ।

(क) छपेथ ।

एभ्यो नजिङ् स्यात् । खप्नक् । खप्नजौ । ढणक् । ढणजौ । छणक् ।
छणजौ ।

१७३ । शृवन्द्योराकः ।

आभ्यामारः स्यात् । शरारः । वन्दारः ।

१७४ । भियः क्रुक्कुकनौ ।

(क) क्रुकन्नपि ।

भियः क्रुक्कुकनूकनः स्युः । भीरुः । भीलुकः । भीरुकः ।

१७५ । स्थेशभासपिसकसो वरच् ।

एभ्यः पञ्चभ्यो वरच् स्यात् । स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पिष्ट गतौ ।
पेस्वरः । कस गतौ । विकस्वरः । कथमीश्वरी ? ओणादिको वरट् । (४४)

१७६ । यश्च यङः ।

यङन्ताद् याते वरच् स्यात् । यायावरोऽनिलयः ।

१७७ । भाजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्षिप् ।

भाजाद्यष्टकात् तच्छीलादौ क्षिप् स्यात् । विभ्राजत इति विभ्राट् ।
विभ्राजौ । भाः भासौ । धूः धुरौ । विद्युत् विद्युतौ । जर्कं जर्जौ ।
पूः पुरौ । जवते दीर्घश्च । जूः जुवौ । ग्रावस्तुत् । ग्रावस्तुतौ । पचेः पक् ।

१७८ । अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।

क्षिप् स्यात् । श्लोकवित् । भित् । शोकच्छित् । दृशियहणाद् दीर्घा-

(४४) प्रसौद विन्नेश्वरि पाहि विन्नं लमीश्वरी देवि चराचरस्तेति देवीमाहात्म्ये । ईश्वरीति औणादिको
वरङ्गिलेके । अतएवितान् ङीप् । पुंसीगादाखाया (४।१।४८) मिति ङीप् इत्यन्ते । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति
(१।४।७५) कनिप् । ततो वनो र चेति (४।१।७) ङीव्री इत्यपरे । वरचि तु टाप् । तथाहि विन्यस्तमङ्गल-
महीषधिरौश्वराया इति भारविः ।

दिकञ्च । वाक् । शब्दप्राट् । परौ व्रजेः षष्ठ्यपदान्ते (उण्, २।२।१७) । परिव्राट् ।
आयतं स्तौति आयतस्तूः । कटप्रूः । श्विञ् श्वीः । श्विथौ । ध्यायतेर्दधाते वा
धीरिति भाष्यम् । गतं ताच्छीलिकैः ।

१७६ । भुवः संज्ञान्तरयोः ।

संज्ञायां भुवः क्तिप् स्यात् । पुनभूः । स्वयम्भूः ब्रह्मा । आत्मभूः ।
अङ्गभूः । अन्तरे च । प्रतिभूरन्तरस्थः ।

१८० । विप्रसंभ्यो ङ्संज्ञायाम् ।

भुवो विप्रसम्पूर्वाङ् ङुः स्यादसंज्ञायाम् । विभुः । प्रभुः । सभुः ।
संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् सम्भविता ।

(क) मितद्वाद्विभ्य उपसंख्यानम् । मितद्भुः । शतद्भुः । कृपां लातीति
कृपालुः । लज्जालुः । शं प्राप्नोतीति शम्भुः शिवः ।

१८१ । धः कर्मणि ण् ।

धेटो धाञो वा ण् स्यात् । धयति दधाति वा तामिति धात्री ।
आमलक्याः स्तनदायिन्या वा संज्ञा (४५) ।

१८२ । दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ।

एभ्यस्त्रयोदशभ्यः करणे ण् स्यात् । दान्ति तेन दातम् । नेत्रम् ।
“समन्त्रनेत्रेण रथेन शोचन्” । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्तम् । स्तोत्रम् ।
तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्तम् । मेद्रम् । पत्तम् । दंष्ट्रा । नद्धी । सूत्रे दशेति
निरनुनासिकनिपातनाञ्जुटि दशनम् (४६) । हुनि तु दंष्ट्रेति । अजादि-
पाठाद् टाबित्युक्तम् ।

१८३ । हलशूकरयोः पुवः ।

पुवः करणे ण् स्यात् । पोत्रम् । हलस्य शूकरस्य वा मुखम् ।

(४५) धात्री जनन्यामलकौवसुमयुपमादृषिति विश्वः । (४६) करण इत्येव । भावे क्युटि तु दशनम् ।

१८४ । अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इतः ।

एभ्य इतः स्यात् करणे । अरित्वं नौकावाहनम् । रिपुलवित्तो वाणः ।
धवित्वं व्यजनम् । सवितम् । खनिचम् । सहितम् । चरितम् ।

१८५ । पुवः संज्ञायाम् ।

पुव इतः स्यात् संज्ञा चेत् । पवित्वं कुशम् । (४७)

१८६ । कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः ।

कर्त्तरि करणे च पुव इतः स्यात् । ऋषिः पवित्वम् (४८) । अग्निः
पवित्वम् ।

१८७ । औतः क्तः ।

औतो धातोर्वत्तमाने क्तः स्यात् । मित्रः । क्षिणः ।

१८८ । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ।

इच्छाज्ञानपूजार्थेभ्यो वर्त्तमाने क्तः स्यात् । राज्ञां मतः । राजभिर्मन्यत
इत्यर्थः । वासरूपेण (३।१।८४) लङ्गपि भवति । क्त्युट्त्तुमुन्खल्येषु वासरूप-
विधिर्नास्तीत्यत्र (प, ६८) ल्युट्साहचर्यान् नपुंसकत्वे वासरूपविध्यभावः । एवं
राज्ञामिति । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां ज्ञातः । “न ज्ञातं तात यत्नस्य पौर्वापर्यम-
मुष्य ते ।” एवं सतां विदितोऽवगतः । इह वर्त्तमानत्वेन भूतक्तस्य बाधन-
मिष्यते । तेन त्वया ज्ञातो मयार्चित इत्याद्यचिकिष्यमिति भागवत्तिः । (४९)

(४७) अस्मै कुशं कुयो दम्भः पवित्रमय कचुणमित्यमरः । कात्यायनश्च—“अनन्तर्गर्भिणं साद्यं कौशं
द्विदक्षमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत् कुवचित्” ॥ इति ।

(४८) ऋषिर्वेदमन्त्रः पावमानादितः । तथाचोक्तमृषिर्देवमादितः ।

(४९) तेनेत्यधिकारि (५।३।११२) उपज्ञात इति (५।३।११५) सूत्रितत्वात् ज्ञापकान् ज्ञानार्थेभ्यो भूतेऽपि
क्तः । नतु इच्छापूजार्थेभ्यः । अतः पूजितो यः सुरासुरैरित्यादयोऽपगन्धा इति भर्तृहरिहरदत्तादयः । ज्ञापकं
सामान्यपेक्षमिति लभ्यसाकारमैवेयादयः । एषां मते तु संवत्सरं कथं तात वसामोऽविदिताः परैरिति
भारते विराट्पर्वण, जनैरविदितविभवो भवानौपतिरिति भारवेः, जनाविदितैर्भेवद्व्यज्यौकैरिति माधवः,
कलहं स रामसहितः कृतवानिति भट्टेः, राज्ञा हिमवतः सारो विशालोऽस्य हिमाद्रिणेति कालिदासस्य,
अनुप्रासविद्या गौडैस्तदिष्टं बन्धगौरवादिति दण्डिनश्च प्रयोगे न काव्यनुपपत्तिः ।

पूजार्थात् सतामर्चितः । सुराणां पूजितः । सताम् पूजितः । चकारस्यानुक्त-
समुच्चयार्थत्वाच्छीलितरक्षितकान्तव्याहृतदयितस्निग्धतुष्टचान्तरुष्टादिसिद्धिः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकतायां भाषावृत्तौ

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥३।२॥

समाप्तश्च कर्मणिपादः ॥

अथ

भाषावृत्तिः ।

तृतीयोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । उणादयो बहुलम् ।

वर्तमाने संज्ञायामुणादयः प्रत्यया बहुलं साधवः स्युः । उण् । कारुः । वायुः । एनुः । करिणुः । आलञ् । पातालम् । अलच् । मङ्गलम् ।

२ । भूतेऽपि दृश्यन्ते ।

भूतार्थेऽप्युणादयः साधवः स्युः । वृत्तं वर्त्म । भसितं भस्म । उक्तो वर्तमानः ।

३ । भविष्यति गम्यादयः ।

गम्यादयः षड् भविष्यदर्थे साधवः स्युः । यामं गमी । आगामी । ग्रामगामी । प्रतियोगी । प्रस्थायी । प्रतिबोधी । भावी । भविष्यदधिकारः प्राग् घञः (३।३।१६) ।

४ । यावत्पुरानिपातयो लट् ।

यावत्पुरानिपातयो र्यङि भविष्यति लट् स्यात् । यावद् भुङ्क्ते । “न गच्छामि पुरा लङ्काम्” । निपातयोः किम् ? यावद् भोक्ष्यसे तावद् दास्यति ।

५ । विभाषा कदाकर्ह्योः ।

भविष्यदर्थे कदाकर्ह्ययोगे लङ् वा स्यात् । “कदा भवति मे प्रीतिः” ? कर्हि भवति मे धनम् ? पक्षे लुङ्लटौ ।

६ । किंठत्ते लिप्सायाम् ।

किंठत्तयोगे लिप्सायां लङ् वा स्यात् । कस्ते भिक्षां ददाति ? कस्त्वां

भोजयति ? वृत्तग्रहणं डतरडतमार्थम् । कतरो भिक्षां ददाति ? कतमो भोजयति । पचे लुङ्लटौ ।

७ । लिप्समानसिद्धौ च ।

अभीष्टादर्थस्य सिद्धौ गम्यमानायां लङ् वा स्यात् । यो दध्नीदनं ददाति स स्वर्गं गच्छति । पचे लुङ्लटौ ।

८ । लोड्यर्थलक्षणे च ।

प्रीषादिलक्षणार्थाद् धातोर्लङ् वा स्यात् । उपध्यायश्चेदागच्छति आगमिष्यति आगन्ता वा अथ त्वं हृन्दोऽधीष्व ।

९ । लिङ् चोर्द्ध्वमौहूर्त्तिके ।

ऊर्द्ध्वमौहूर्त्तिके भविष्यति लोड्यर्थलक्षणार्थाद् धातोर्लिङ् लट् च स्याद्वा । सुहृत्स्योपरि गुरुश्चेदागच्छति आगच्छेदागमिष्यति आगन्ता वा अथ त्वं हृन्दोऽधीष्व ।

१० । तुमुण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ।

धातोस्तुमुण्वुलौ स्यातां क्रियार्थां चेत् क्रियोपपदं स्यात् । ओदनं भोक्तुं व्रजति । ओदनं भोजको व्रजति । भोजनार्था व्रजतिक्रियात्रोपपदम् (50) ।

(50) अत्र भाषावृत्तयैविहलौ स्पष्टिपरः—“समानकर्तृकेषु तुमुन्निवृत्ते । अयं तु भिन्नकर्तृकेऽपि स्यादिति मूलरिणो वक्ष्यं कुटीं घटयति । यद्वै सुतेन भोक्तुं मांसं क्रीणातीति ।”—whether a verb formed with तुमुन् must have the same subject as agrees with the principal verb of the sentence, is a disputed point. There are altogether five Rules in the अष्टाध्यायी for the provision of तुमुन्, viz :—(1) तुमुण्वुलौ क्रियायां क्रियाधायाम् (3.3.10) (2) समानकर्तृकेषु तुमुन् (3.3.158) (3) कालसमयवैलाम् तुमुन् (3.3.167) (4) शक्यवशान्नाघट्टर—भलभक्रमसङ्गात्साधेयं तुमुन् (3.4.65) (5) पय्याग्निरवनेष्वलमथेषु (3.4.66). Of these the last three do not obviously require the condition of समानकर्तृकता । The second rule is under the restriction of इच्छार्थेषु and it means इच्छार्थेषु धातुषु समानकर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । यथा इच्छति वाञ्छति काङ्क्षति वष्टि कामयते अभिलषति वा भोक्तुम् । समानकर्तृकेषु किम् ? दीवदत्तं भुञ्जानमिच्छति यन्नदत्तः । So some assert that in the case where the main root does not imply इच्छा, तुमुन् is admissible with its subject being other than that of the main verb. Hence ब्रजकर्म कर्तुं भवत्वमङ् इति is the statement

११ । भाववचनाश्च ।

भावाध्याश्च वजादयस्तुमुन्विषये स्तुः । लाभाय स्थितः । भूतये धावति ।

१२ । अण् कर्मणि च ।

तुमुन्वर्थे कर्म्मोपपदादण् स्यात् । शतुलावो व्रजति । गोदायो व्रजति ।

१३ । लट् शेषे च ।

तुमुन्वर्थे लट् स्यात् । नटं द्रक्षामीति व्रजति । शेषे भविष्यन्मात्रे च । करिष्यति । पठिष्यति ।

१४ । लृट् सदा ।

लृट् स्थाने शतशानचौ वा स्याताम् । करिष्यति करिष्यते । करिष्यन् करिष्यमाणः ।

१५ । अनद्यतने लृट् ।

भविष्यदनद्यतने लृट् स्यात् । श्वः कर्त्ता । परश्वो भोक्ता । इह त्वियं

given for अभिलाप in a वरण ceremony by अनिरुद्धभट्ट । कालिदास has र्वां यदि प्रेषितुं मत्सि कामः and यद्यर्धिता निरुद्धताच्यग्रह्यान् प्राणात् मया धारयितुं चिरं वः । भट्टि gives तुला विस्मृत्तं प्रखरं निनादं परिदेविनी । मला कष्टयितं रामं सोमिनिं गन्तुं मैजिहत् । In the सुद्वाराचस is न कोऽपि निर्गन्तुं प्रवेष्टुं वातुमोद्यते (act v). सुषेणकविराज in his commentary on the कातन्त्र grammar says :—कर्त्तुं वा कश्चिदनर्हयति वसुमती दक्षिणं सप्ततन्त्रमित्यादि प्रयोगात् कर्त्तुमर्हेऽपि तुमो वाच्यमिति निरूपयते । On the other hand रघुनन्दन (the चार्चभट्टाचार्य of Bengal) considered the समानकर्तृकल condition of तुमुन् as absolutely binding and changed the form of the statement as quoted above, sanctioned by अनिरुद्धभट्ट, to ब्रह्मकर्मकरणात् भवन्तमर्हं वृणो । भट्टोजि, his grandson हरिदीक्षित and नागेश the pupil of हरिदीक्षित, all decide also for the समानकर्तृकल system of तुमुन्. Says भट्टोजि “तुमुन् लृट् लावति (३. ३. १०) विधिरपि भिन्नकर्तृकेषु नियते । पुत्रं भोजयितुमागच्छतीति वक्तव्ये पुत्रेण भोक्तृमित्यप्रयोगात् । सेयं व्यवस्था शब्दशक्तिस्वाभाव्याद् बहुल्यवहत्याद्वा सिद्धा ” (प्रौढसमीरमा) । If so, why then समानकर्तृकेषु is applied only in ३. ३. १५ or given there at all ? हरि and नागेश explain it thus “समानकर्तृकेष्वपि स्पष्टार्थमेवेति भावः ।” So those who accept the समानकर्तृकल state of तुमुन् as binding, supply some suitable words to account for such applications as ब्रह्मकर्म कर्त्तुं भवन्तमर्हं वृणो, e. g. ब्रह्मकर्म कर्त्तुं स्थितं भवन्मिति ।

नु कदा गन्ता यैवं पादौ निदधातीत्यद्यतनेऽपि कालविप्रकर्षादुपमानेनानद्यत-
नत्वमारीप्य लुङ्गिति भाष्यस्थितिः । उक्तं भविष्यति ।

१६ । पदरुजविशस्मृशो घञ् ।

एभ्यो घञ् स्यात् । पद्यते गच्छतीति पादः । रोगः । वेशः । स्मृशेरुप-
तापेऽभिधानम् । स्मृशः । अन्यत्र तु पचाद्यचि कम्बलस्मृशः । स्त्रि भेदः ।

१७ । सृ स्थिरे ।

सर्त्तः स्थिरे कर्त्तरि घञ् स्यात् । सारो मज्जा । चन्दनसारः ।
कार्यसारः ।

(क) व्याधिमध्यबलेष्विति वक्तव्यम् । अतीसारो व्याधिभेदः । विसारो
मध्यः । सारो बलम् ।

१८ । भावे ।

भावे घञ् स्यात् । पाकः । रोगः ।

१९ । अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ।

कर्मादावकर्त्तरि कारके घञ् स्यात् संज्ञायाम् । प्रास्यत इति प्रासः ।
प्रसेवः । आहरन्त्यस्मादित्याहारः । संज्ञायग्रहणं प्रायिकम् । तेनेहापि स्यात् ।
दायो दत्तः । लाभो लब्धः । अकर्त्तरि किम् ? मिषतीति मेघः । पचा-
द्यच् । स्त्रि भेदः । इह दारजारौ कर्त्तरीति न वक्तव्यम् । दीर्यन्ते तै
दाराः । जीर्यन्ते तेन जार इति करणे सिद्धिरिति स्मृतिः । अतः परं
भावेऽकर्त्तरि च कारके विधानम् । तत्र तावदेरज् (३।३।५६) ऋदोरपो
(३।३।५७) बाधकं घञमाह । तद्वयथा ।

२० । परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ।

धातुमात्राद् घञ् स्यात् परिमाणाख्या चेत् । एकस्तण्डुलनिश्चायः ।
द्वौ शूर्पनिष्ठावौ । कथं तिङ्गोऽष्टादश प्रत्ययाः ? पञ्चोपद्रवाः ? “नैकोऽपि
तव निश्चयः” इति ? पदसंस्कारपक्षे भविष्यति ।

२१ । इडश्च ।

इडो घञ् स्यात् । अध्यायः । उपाध्यायः ।

(क) स्त्रियां वा डीष्चनम् । उपाध्यायी उपाध्याया वा ।

(ख) शृणाति वयुर्वर्णनिवृत्तेषु घञ् वक्तव्यः । शारो वातः । शारः
शवलः । नीशारः प्रावरणम् ।

२२ । उपसर्गे रुवः ।

प्रादौ रीतेर्घञ् स्यात् । उपरावः । संरावः । विरावः ।

२३ । समि युद्रुदुवः ।

एभ्यः समि घञ् स्यात् । संयावः । संद्रावः । संदावः । समोऽन्यत्र
यवः । प्रयवः । उपयवः । निद्रवः ।

२४ । श्रिणीमुवोऽनुपसर्ग ।

एभ्योऽप्रादौ घञ् स्यात् । आयः । नयनं नायः । भावः । कथं प्रभावः ?
पश्चात् समासेन ।

२५ । वौ लुश्रुवः ।

लुश्रुभ्यां वौ घञ् स्यात् । विज्ञावः । विज्ञावः ।

२६ । अवोदोर्निगः ।

अवे उदि च नियो घञ् स्यात् । अवनायः । उन्नायः । कथमवनयोनयौ ?
बाहुल्यात् । रावप्रभावगर्भस्त्राववत् ।

२७ । प्रे द्रुस्तुस्रुवः ।

एभ्यः प्रे घञ् स्यात् । प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्त्रावः ।

२८ । निरभ्योः पूल्बोः ।

निष्पुभिलूभ्यां घञ् स्यात् । निष्पावः । अभिलावः ।

२९ । उन्नोर्गः ।

उन्नोर्गृणाति घञ् स्यात् । उद्गारः । निगारः ।

३० । कृ धान्ये ।

धान्यविषये उन्नोः किरते घञ् स्यात् । उत्कारो धान्यानाम् ।
निकारः । धान्ये किम् ? पुष्पनिकारः ।

३१ । यज्ञे समि स्तुवः ।

यज्ञविषये संस्तौते घञ् स्यात् । संस्तावश्छन्दोगानाम् । यज्ञविषये
किम् ? “गुणाः प्रियत्वेऽधिकृता न संस्तवः” ।

३२ । प्रे स्त्रोऽयज्ञे ।

यज्ञादन्यत्र प्रस्तृणाते घञ् स्यात् । पुष्पप्रस्तरः । अयज्ञे किम् ? वह्निष्-
प्रस्तरः । व्रीहिप्रस्तरः ।

३३ । प्रथने वावशब्दे ।

वौ स्तृणातेः प्रथने घञ् स्यात् । प्रथनं विस्तीर्णता । वारिविस्तरः ।
अशब्दे किम् ? वाग्विस्तरः ।

३४ । छन्दोनाम्नि च ।

वृत्तनाम्नि विस्तृणाते घञ् स्यात् । विष्टारपङ्क्तिर्नामच्छन्दः । छन्दो-
नाम्नि चेति (८।३।८४) षत्वम् ।

३५ । उदि ग्रहः ।

उदि ग्रहे घञ् स्यात् । उदुग्राहः ।

३६ । समि मुष्टौ ।

मुष्टौ संग्रहे घञ् स्यात् । अहो मल्लस्य संग्राहः । मुष्टेर्दाढ्यामित्यर्थः ।
अन्यत्र संग्रहः ।

३७ । परिन्योर्नीणो द्यूताभेषयोः ।

द्यूते परिनीजोऽभेषे (५१) नीणो घञ् स्यात् । “परिणायसु शाराणां
न्यायः स्थित्यनतिक्रमः ।”

(५१) भेष चलने । भेषणं भेषयलनम् । अभेषोऽचलनम् । पदार्थानामनपचारी यथाप्राप्तकरण-
मिति यावत् ।

३८ । परावनुपात्यय इणः । (52)

परिपूर्वादिणः परिपाठ्यां घञ् स्यात् । तत्र पर्यायः । मम पर्यायः ।
अनुपात्यये किम् ? कालविपर्ययः ।

३९ । व्युपयोः श्लेतेः पर्याये ।

व्युपयोः श्लेतेर्घञ् स्यात् । तत्राद्य विशायः । ममोपशायः । पर्याय-
शयनमित्यर्थः ।

४० । हस्तादाने चेरस्तेये ।

सामीप्यगती चिञो घञ् स्यात् । पुष्पप्रचायः । फलोच्चायः । फलो-
पचायः । हस्तादाने किम् ? लगुडेन पुष्पप्रचयः । अस्तेये किम् ? वृक्षाये
चौर्येण पुष्पोच्चायः । पुष्पप्रचयः ।

४१ । निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः ।

एष्वर्थेषु चिञो घञ् स्यात् । आदेश्च कः । निकायो गृहम् । निकायो-
ऽग्निः । निचित इत्यर्थः । कायो देहः । उपसमाधानं राशीकरणम् । गोमय-
निकायः । काष्ठनिकायः । (53)

४२ । संघे चानौत्तराध्वर्ये ।

प्राणिनां समुदायः सङ्घः । सङ्घे चिञो घञ् स्यात् । आदेश्च कः ।
भिन्नुनिकायः । “सृग्याः शत्रुनिकायानाम् ।” अनौत्तराध्वर्ये किम् ?
शूकरनिचयः ।

४३ । कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ।

परस्परकरणे धातोः स्त्रियां भावे णच् स्यात् । “व्याक्रोशीं विदधते ।”
“व्यावहारीकमनाश्रितैः ।” णच् स्त्रियामञ् (५।४।१४) । बाहुल्यात् कचिद्
बाधकविषयेऽपि । व्यावचोरी । “व्यात्युत्तीमभिसरणमल्लहामदीव्यन् ।”

(52) क्रमप्राप्तस्य लङ्गनमुपात्ययः ।

(53) चः क इति वक्तव्ये आदेरिति वचनं यङ्लुगर्थम् । यङ्लुगन्तेऽप्यादेरेव यथा स्यात् । अनन्त-
स्याभ्यासस्य चीमयीर्मा भूदिति यथा गोमयनिकायः । गोमयानां पुनः पुनाराशीकरणमित्यर्थः ।

४४ । अभिविधौ भाव इनुण् ।

भावे ऽभिव्याप्तौ धातोरिनुण् स्यात् । सांराविणम् । सांकूटिनम् ।
अस्मिनुण (५।४।१५) इति स्वार्थेऽण् ।

४५ । आक्रोशेऽवन्योर्यहः ।

अवे नौ च ग्रहेर्घञ् स्यादाक्रोशश्चेत् । अवग्राहः । निग्राहस्ते वृषल
भूयात् ।

४६ । प्रे लिप्सायाम् ।

लिप्सायां प्रग्रहेर्घञ् स्यात् । पातप्रग्राहेण चरति भिक्षुः पिण्डार्थी । (५४)

४७ । परौ यज्ञे ।

यज्ञे परिग्रहेर्घञ् स्यात् । उत्तरपरिग्राहः । यज्ञविशेषः ।

४८ । नौ वृ धान्ये ।

नौ वृधातोर्घञ् स्यात् । नीवारा त्रीहयः ।

४९ । उदि श्रयतियौतिपूद्रवः ।

एभ्य उदि घञ् स्यात् । उच्छायः । उदयावः । उत्पावः । उदुद्रावः ।

५० । विभाषाऽडि रुमुवोः ।

रुमुभ्यामाडि घञ् स्यादा । आराव आरवो वा । “दूराप्लावं हनूमन्तं
रामः प्रोचे गजाङ्गवः ।”

५१ । अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ।

वृष्टिनिरोधे ऽवग्रहो घञ् स्यादा । अवग्रहोऽवग्रहो वा मेघस्य ।

५२ । प्रे वणिजाम् ।

वणिजां तुलासूत्रे वाच्ये प्रग्रहेर्घञ् स्यादा । प्रग्राहः प्रग्रहो वा ।

५३ । रश्मौ च ।

रश्मिरश्मादिविधारणरज्जुः । तत्र प्रग्रहे घञ् स्यादा । प्रग्राहः प्रग्रहो वा ।

५४ । वृणोतेराच्छादने ।

आच्छादनेऽस्माद् घञ् स्याद्वा । प्रावारो वस्त्रम् । “विन्ध्यस्य प्रवरो घनः ।”

५५ । परौ भुवोऽवज्ज्ञाने ।

परिभुवस्तिरस्कारे घञ् स्याद्वा । परिभावः । पदे ऽप् । परिभवः ।
उत्तो घञ् ।

५६ । एरच् ।

इवर्णान्ताद् घञपवादोऽच् स्यात् । चयः । शिलोच्चयः । जयः । व्ययः ।
प्रणयः । प्रशयः ।

(क) अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम् । क्षीवे । तादिबाधनार्थम् ।
भयम् । वर्षम् । वासरूपेण (३।१।८४) तादयोऽपि भवन्ति । भीतं शिशुना
वृष्टं देवेन वर्षणं मेघस्येति भागवत्तिः ।

५७ । ऋदोरप् ।

ऋकारान्तोवर्णाभ्यामप् स्यात् । कृ करः । तृ तरः । भृ भरः । गृ गरः ।
शृ शरः । प्रतरः । प्रदरः । सङ्गरः । सुज् सवः । स्तवः । भवः । सम्भवः ।
लवः । पवः । ऋदिति दकारोऽयमुच्चारणार्थः । नैष तकार इति भाष्यम् ।

५८ । गृहृष्टनिश्चिगमश्च ।

(क) वशिरणोश्च । एभ्योऽप् स्यात् । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चिग्रहणं
स्वरविशेषार्थम् । निश्चयः । गमः । वशः । रणः । बहुलाधिकारात् स्वयं-
ग्राहः (५५) ।

(ख) स्थास्त्रापाव्यधिहनिषुधिभ्यो घञर्थे कः । प्रस्थः । प्रस्रः । प्रपि-
वन्धस्यां प्रपा । आविधः । विघ्नः । आयुधम् ।

५९ । उपसर्गेऽदः ।

अस्तेः प्रादावप् स्यात् । विघसः । प्रघसः । संघसः । उपसर्गे किम् ?
घासः ।

६० । नौ ण च ।

नावत्तेरप् स्यात् । णञ्च । निघसः । न्यादः ।

६१ । व्यधजपोरनुपसर्गे ।

आभ्यामप्रादावप् स्यात् । व्यधः । जपः । प्रादौ तु आध्याधः । उपजापः ।

६२ । स्वनहसो वा ।

आभ्यामप्रादावप् वा स्यात् । स्वनः स्वानः । हसो हासः (56) ।

६३ । यमः समुपनिविषु च ।

अप्रादाविषु च यमोऽव् वा स्यात् । यमो यामः । संयमः संयामः ।
उपयमः उपयामः । नियमः नियामः । विथमः वियामः ।

६४ । नौ गदनदपठस्वनः ।

एभ्यो नौ वा स्यादप् । निगदो निगादः । निनदः निनादः । निपठः
निपाठः । निस्वनः निस्वानः ।

६५ । कणो वीणायाञ्च ।

कणोऽप्रादावप् वा स्यात् । कणः काणः । नौ च । निकणः निकाणः ।
वीणाविषये च । प्रकाणः प्रकणो वा वीणायाः ।

६६ । नित्यं पणः परिमाणे ।

अत्र पणो नित्यमप् स्यात् । शाकपणः । परिमितो मुष्टिः । “नराः
क्षीणपणा इव ।”

६७ । मदोऽनुपसर्गे ।

अप्रादौ मदोऽप् स्यात् । विद्यामदः । धनमदः । बाहुल्यान्मादः ।

६८ । प्रमदसम्भदौ हर्षे ।

एतावन्न निपात्येति । प्रमदः । सम्भदः ।

६६ । समुदोरजः पशुषु ।

समुत्पूर्वादजोऽप् स्यात् । हस्तिनां समजः संघः । अश्वानामुदज उद्-
गमनम् । पशुषु किम् ? विप्रसमाजः ।

७० । अक्षेषु ग्लहः ।

अक्षेषु ग्लहो निपात्यते । अन्यत्र ग्रहः ।

७१ । प्रजने सत्तैः ।

प्रजने प्रथमगर्भाधाने सत्तैरप् स्यात् । उपसरः ।

७२ । ह्वः संप्रसारणञ्च न्यभ्युपविषु ।

एषु ह्वयतेरप् स्यात् संप्रसारणञ्च । निह्वः । अभिह्वः । उपह्वः । विह्वः ।

७३ । आडि युद्धे ।

आडि ह्वयतेरप् स्यात् सम्प्रसारणञ्च । आह्वो युद्धम् ।

७४ । निपानमाहावः ।

आह्वो निपात्यते निपानञ्चेत् ।

७५ । भावेऽनुपसर्गस्य ।

अप्रादौ भावे ह्वयतेरप् स्यात् । “कुर्वन्तो हवमात्तानाम् ।”

७६ । हनश्च वधः ।

भावे हनोऽप् स्याद् वधादेशश्च । वधः । चकाराद् घञपीयते । घातः ।

७७ । मूर्त्तौ घनः ।

हन्तेः काठिन्येऽप् स्यात् । घनादेशश्च । लौहघनः । अभ्रघनः । कथं
घनं दधीति ? अभेदीपचारात् ।

७८ । अन्तर्घणो देशे ।

अयमभ्यन्तरदेशे स्यात् । णत्वञ्चेष्ट्यते । तस्मिन्नन्तर्घणे पश्यन्निति भट्टिः ।

७९ । अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ।

एतो गृहैकदेशे स्याताम् ।

८० । उद्धनोऽत्याधानम् ।

निधाय तल्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः ।

८१ । अपघनोऽङ्गम् ।

अयमङ्गे स्यात् । “व्रणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषान् ।”

८२ । करणेऽयोविद्रुषु ।

एषु हनः करणेऽप् स्यात् । घनादेशश्च । अयोवनः । विघनः । द्रुघनः । कुठारः । शले द्रुघण इति केचित् ।

(क) स्त्रियां खलनौ विप्रतिषेधेन । अयोहननी । द्रुहननी । विहननी ।

८३ । स्तम्बे क च ।

स्तम्बे हनः कः स्यात् । “सा स्तम्बघ्नपदन्यासान्” चकारादप् च । स्तम्बघनः ।

८४ । परौ घः ।

करणे परौ हन्तेरप् स्यात् । घादेशश्च । परिघः ।

८५ । उपघ्न आश्रये ।

अयमत्र निपात्यते ।

८६ । संघोद्धौ गणप्रशंसयोः ।

गणे संघः प्रशंसायामुद्धः स्यात् ।

८७ । निघो निमित्तम् ।

परिमितं निघः स्यात् । निघा वृत्ताः । उक्तोऽप् ।

८८ । डितः क्तिः ।

घातोर्ङुकारानुबन्धात् क्तिः स्यात् । क्लोर्मम् नित्यम् (४।४।२०) । कञ्चिमम् । क्रीचिमम् । लञ्चिमम् । भञ्चिमम् । पञ्चिमम् ।

८९ । द्वितोऽयुच् ।

द्विकारानुबन्धादयुच् स्यात् । नद्युः । वमयुः । आजयुः । वेपयुः ।

६० । यजयाचयतविष्प्रच्छरक्षो नङ् ।

एभ्यो भावेऽकर्त्तरि च कारके नङ् स्यात् । यन्नः । याच्ना । यन्नः । विश्वः ।
प्रश्नः । प्रश्ने चासनकाल (४।२।११७) इति ज्ञापकात् संप्रसारणाभावः । रक्षणः ।

६१ । स्वपो नन् ।

अस्मान्नन् स्यात् । स्वप्नः ।

६२ । उपसर्गं घोः किः ।

प्रादौ दाधाभ्यां किः स्यात् । आदिः । आधिः । निधिः । प्रधिः ।
अन्तर्धिः । प्रणिधिः । बाहुल्यात् कर्त्तरि विधिः ।

६३ । कर्मण्यधिकरणे च ।

आधारे कर्मोपपदाद् घोः किः स्यात् । जलधिः । वारिधिः । ओषधिः ।
बालधिः ।

६४ । स्त्रियां क्तिन् ।

स्त्रियां भावेऽकर्त्तरि च कारके धातोः क्तिन् स्यात् । श्रितिः । चितिः ।
सिद्धिः । नीतिः । श्रूयतेऽनया श्रुतिः । भूतिः । सृतिः । कृतिः । ऋद्धिः । सृष्टिः ।

(क) ऋकारत्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावत् । कौर्णः । गौर्णिः । लूनिः । धूनिः ।

(ख) क्तिन्नावादिभ्यः । आवादेर्गुरोश्च ह्रस्व (३।३।१०२) इत्यपवादः
क्तिन् स्यात् । आसिः । दीसिः । राद्धिः । साद्धिः । प्रशस्तिः । बाहुल्याच्छास
इत्वं नास्ति । शास्तिः ।

(ग) ग्लान्ताज्याहाभ्यो निः । एभ्यो निः स्यात् । ग्लानिः । ज्ञानिः ।
ज्यानिः । हानिः ।

(घ) सम्पदादिभ्यः क्तिप् । सम्पत् । प्रतिपत् । विपत् । संवित् ।
वेत्येव । क्तिन्नपीष्यते । सम्पत्तिः । प्रतिपत्तिः । विपत्तिः ।

६५ । स्यागापापचो भावे ।

एभ्योऽङ्गपवादः क्तिन् स्यात् । प्रस्थितिः । सङ्गीतिः । प्रगीतिः ।
आपीतिः । पत्तिः । कथमास्या व्यवस्थेति ? अभिधानप्रासाङ्गात् । (५७)

६६ । मन्वे वृषेपचमनविदभूवौरा उदात्तः ।

छान्दसम् ।

६७ । जतियूतिजूतिसातिहेतिकौर्त्तयश्च ।

वेजादेः षड्मी निपात्यन्ते ।

६८ । व्रजयजोर्भावे क्यप् ।

आभ्यां भावे क्यप् स्यात् । व्रज्या । प्रव्रज्या । इज्या । बाहुल्यादिष्टिः ।

६९ । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्जशौङ्भृजिणः ।

एभ्यो नवभ्यः संज्ञायां क्यप् स्यात् । भावाधारकरणेष्वभिधानम् । समज्या । निषद्या । निपत्या । मन्या । विद्या । सुत्या । शय्या । भृत्या । इत्या । बाहुल्यात् समस्येत्येके । कथं भृतिर्मतिरासूतिरिति ? निपातनादिति न्यासकृत् ।

१०० । कृजः श च ।

कृजः शः स्यात् क्यप् च । क्रिया । कृत्या । योगविभागात् कृतिः ।

१०१ । कृच्छा ।

भावे निपात्यते । कर्मणि क्तिनि इष्टिः ।

(क) परिचर्य्यापरिसर्य्यासृगयाटाव्याजागर्य्याजागराणाम् । शप्रत्यये एषां षष्ठां निपातनं कर्त्तव्यम् ।

१०२ । अ प्रत्ययात् ।

प्रत्ययान्ताद् धातोरः स्यात् । ततष्टाप् । चिकीर्षा । तिष्ठासा । पुत्रीया । पुत्रकाभ्या । लीलूया । चक्रमा । सेमिचा । कण्डूया ।

१०३ । गुरोश्च हलः ।

गुरुमतो हलन्तादः स्यात् । शिच्चा । भिच्चा । ईच्चा । प्रतीच्चा । व्यतीच्चा । जह्वा । बाहुल्यादूढिः । चकाराच्छोभा ।

१०४ । षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।

षितो भिदादेशाङ् स्यात् । पचा । तपा । ऋट्शोरङि गुणः (७।४।१६)

जरा । घटा । व्यथा । जटा । बाहुल्यादुपलब्धिः । भिदादेस्त्वभिधानं
स्मरन्ति । भिदा विदारणे । भित्तिरन्या । अर्सेरडि कृते गुणे (७।४।१६)
निपातनाद्दीर्घः । आरा शस्त्रग्राम् । ऋतिरन्या । एवं कारा बन्धनालये ।
तारा नक्षत्रे । धारा प्रपतने । धृतिरन्या । बाहुल्यादसिधारा । लिखेर्गुणे पक्षे
रत्वञ्च । लेखा रेखा । क्रपेः संप्रसारणञ्च । कृपा । गुहा । पृच्छा । सृजा ।
रुजा । विदा । भिदादिराकृतिगणः ।

१०५ । चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ।

खन्तेभ्य एभ्योऽङ् स्यात् । युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा ।
कुम्बा । चर्चा ।

१०६ । आतश्चोपसर्गः ।

आदन्तात् प्रादावङ् स्यात् । प्रमा । प्रतिमा । प्रधा । उपधा । प्रभा ।
प्रतिभा । अदन्तरोरुपसर्गवद्भक्तिः । अद्वा । अन्तर्धा । बाहुलकात् क्तिन् ।
प्रमितिः ।

१०७ । ख्यासश्रन्यो युच् ।

ख्यन्तादासेः अन्येश्च युच् स्यात् । भावना । दापना । दीपना ।
कारणा । भूषणा । कामना । चोदना । उपासना । अन्यथा । बाहुल्यात्
पाचयतेः पाक्तिः ।

(क) घट्टिवन्दिविदिभ्यश्च । एभ्यो युच् स्यात् । घट्टना । वन्दना ।
वेदना ।

(ख) इषेरनिच्छार्थस्य । अन्वेषणा ।

(ग) परेर्वा । पर्येषणा । परीष्टिः ।

१०८ । रोगाख्यायां श्वल् बहुलम् ।

रोगे गम्ये बहुलं श्वल् स्यात् । प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । विचर्षिका ।
प्रस्कन्दिका । नष्ट भवति । शिरोऽर्त्तिः । अर्हेः क्तिन् ।

(क) धात्वर्थनिर्देशे श्वल् वक्तव्यः । आसिका । आशिका । शायिका ।

(ख) इक्श्रुतिपौ धातुनिर्देशे । पचिः । याचिः । यातिः । करोतिः ।
यजिर्वपेरित्युच्चारणार्थं इकारः ।

(ग) वर्णात् कारः । अकारः । आकारः । औकारः । ककारः ।
ओङ्कारः । हुङ्कारः । एवकारः । फट्कारः । शीत्कारः । फुत्कारः ।
शुत्कारः । एवकारादौ घञन्तेन समास इत्यन्ये ।

(घ) रादिफः । रीफः ।

(ङ) मत्वर्थाच्छः । मत्वर्थीयः । बाहुल्यादभस्यापि यस्येति चेति
(६।४।१४८) लोपः ।

(च) इज्जदिभ्यः । अजिः । आतिः । आटिः ।

(छ) इक् कृष्यादिभ्यः । कृषिः । गिरिः । सर्वोऽयं बहुलप्रपञ्चः ।

१०६ । संज्ञायाम् ।

नान्नि धातोर्ध्वल् स्यात् । पुष्पभञ्जिका शालभञ्जिका नाम क्रीडा ।

११० । विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ।

प्रश्नाख्यानयोरिञ् ण्वुली वा स्याताम् । कां त्वं कारिमकार्षीः कारिकां
क्रियां कृत्यां कृतिं वा । सर्वां कारिमकार्षम् । कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं
वा । एवं स्थायिं स्थितिं स्थायिकां वा ।

१११ । पर्यायार्हणीत्यत्तिषु ण्वुच् ।

धातोर्ध्वेषु ण्वुच् स्यात् । भवतः शायिका । “अहं पर्यायसंप्राप्तां
कुर्वे प्रायोपवेशिकाम्” । अर्हसि त्वमिच्छुभञ्जिकाम् । धारयसि मे तिल-
मोदकखादिकाम् । उत्पन्ना मे पयःपायिका ।

११२ । आक्रोशे नञानिः ।

शापे नञुपपदादनिः स्यात् । “तस्याजननिरिवास्तु जननीक्लेशकारिणः” ।
“अभवनिरस्तु तदा मनोभवस्य” । भावेऽकर्त्तरि च कारके स्त्रियाच्चेति निवृत्तम् ।

११३ । कृत्यल्युटो बहुलम् ।

धातोर्लुट् कृत्याश्च बहुलं कर्त्तादौ स्युः । कर्त्तरि । लोचनलोभनीया
शस्यपङ्क्तिः । करणे । स्नानीयं चूर्णम् । सम्यदाने । दानीयो भिक्षुः ।

आधारे । शयनोयं कटित्रम् । रमणीया वापी । रम्यसुखानम् । तिष्ठन्त्य-
स्मिन् स्त्रेयः । लुट् कर्त्तरि । गुणमुक्तवान् गुणवचनः । कर्मणि । अवसेचनो
वृक्षः । राजभोजनाः शालयः । अपादाने । प्रपतनमित्यादि ।

११४ । नपुंसके भावे क्तः ।

क्तीवे भावे क्तः स्यात् । हसितं भिक्षीः । गतं विप्रस्य ।

११५ । लुट् च ।

क्तीवे भावे लुट् स्यात् । करणम् । गमनम् । हरणम् ।

११६ । कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्त्तुः शरीरसुखम् ।

द्वैष्टक्कश्चापपदालुट् स्थानपुंसके भावे । पयःपानं भुजङ्गानां सुखम् ।
गुडभोजनं भिक्षीः सुखम् । नित्यमुपपदसमासः । विशेषणं किम् ? कण्ट-
कानां मर्दनं कण्टकमर्दनं दुःखम् ।

११७ । करणाधिकारणयोश्च ।

अनयोर् लुट् स्यात् । देहव्रश्चनः खड्गः । उपमानं सुखस्येन्दुः । आधारे ।
राजधानी । वार्धानी । गोदोहनी स्थाली । ओदनपचनः कटाहः । व्रीहि-
भरणः कुसूलः । करणाधिकारणयोर्विधान मा खजः । (३।३।२६) ।

११८ । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।

पुंसि नाम्नि प्रायेण घः स्यात् । करणे । दन्तच्छेदः । कुर्वन्त्यनेन करः ।
शरः । आधारे । आकरः । आलयः । परिसरावसरावत्त्रैव ।

११९ । गोचरसञ्चरवह्व्रजव्यजापणनिगमाश्च ।

सप्तैते घान्ता निपात्यन्ते । चकारादाद्भ्यतेऽनेनाद्भ्यः ।

१२० । अवे तृस्त्रोर्घञ् ।

अवे आभ्यां घञ् स्यात् । अवतारः । अवस्तारः ।

१२१ । हलश्च ।

हलन्ताद् घविषये घञ् स्यात् । लेखः । वेदः । बन्धः । अपामार्गः ।
भृञ्चतेऽनेन भर्गः । प्रायेणेत्येव । निकषः ।

१२२ । अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च ।

षड्भिः घविषये घञन्ता निपात्यन्ते । अधीयतेऽत्राध्यायः । निपूर्वादिषो
नीयतेऽनेन न्यायः ।

१२३ । उदङ्कोऽनुदक्ते ।

अयमत्र निपात्यते । वृत्तोदङ्कः । नेह । जलोदञ्चनः ।

१२४ । जालमानायः ।

आनायः स्याज्जालञ्चेत् ।

१२५ । खनो घ च ।

खनो घञ् स्याद् घञ् । आखन्यतेऽनेनाखानः । आखनः । इहाखाखनि-
कादयस्त्वौणादिकाः । करणाधिकरणयोरिति (३।३।११७) निवृत्तम् ।

१२६ । ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छार्थेषु खल् ।

एषु धातोः खल् स्यात् । कृच्छ्रेण क्रियतेऽसौ दुष्करः । दुर्लभः ।
अकृच्छ्रेण क्रियतेऽसौ सुकरः । ईषत्करः । सुभोजः । सुबोधः । सुभेदः ।
सुलभः ।

१२७ । कर्त्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ।

कर्त्तरि भुवः कर्मणि कृज स्तथा खल् स्यात् । चूर्थेऽभिधानम् ।
दुराढ्यश्वं तेन । सुराजन्मवममुना । ईषदाढ्यङ्कर स्वया पुत्रः । सुपण्डितङ्करः
शिष्यः । गतित्वेऽपि सुदुरोरत्र धातोः प्राक् प्रयोगो (१।४।८०) न भवति ।
खल्ः खित्करणात् ।

१२८ । आतो युच् ।

आदन्तात् खल्विषये युच् स्यात् । सुपानं पयः । दुरुपस्थानो गुरुः ।
दुर्दाना गौः । दुर्ज्ञाना गौः ।

१२९ । कन्दसि गत्यर्थेभ्यः ।

१३० । अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।

कान्दसे सूत्रे ।

(क) भाषायां शासियुधिदृशिष्टिषिभ्यश्च । एभ्यो युच् स्यात् ।
दुःशासनः । दुर्योधनः । दुर्दर्शनः (५८) । दुर्धर्षणः । दुर्मर्षणः । सुयोधनः
सुदर्शनः । सुमर्षणः ।

१३१ । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ।

वर्तमानसमीप्ये भूते भविष्यति च वर्तमानवत् प्रत्ययो वा स्यात् । कदा
त्वमागतः । अयमहमागच्छामि । कदा यास्यसि ? एषोऽहं गच्छामि ।
यान्तं मां विद्वीत्यर्थः । पक्षे यथाप्राप्तञ्च ।

१३२ । आशंसायां भूतवच्च ।

आकाङ्क्षायां भविष्यति वर्तमानवद् भूतवच्च प्रत्ययो वा स्यात् । उपाध्याय-
श्वेदागच्छति आगत आगमिष्यति आगन्ता आगच्छेद् आगमद् वा एते कृन्दो-
ऽधीमहे अध्वगीमहि । पक्षे लङ्लुटौ । एवं “सौमित्रे मामुपायंस्थाः ।”
“मामुपायंस्तु रामेति” । अथास्यापवादद्वयमाह ।

१३३ । क्षिप्रवचने लृट् ।

क्षिप्रार्थयोगे लृट् स्यात् । स चेत् क्षिप्रमायास्यति त्वरितमध्ये च ।

१३४ । आशंसावचने लिङ् ।

वाञ्छार्थयोगे लिङ् स्यात् । स चेदागच्छेत् कामये युक्तोऽधीयौय ।
“आशंसा न हि न प्रेते जीवेम दशमूर्धनि” ।

१३५ । नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ।

भूतभविष्यदनद्यतने लङ्लुटुतुक्त्तौ । तौ तु निषिध्येते क्रियासातत्ये
सामीप्ये च । यावज्जीवं भृशमन्नमदाद् दास्यति च । सामीप्ये । अनन्तरायां
पौर्णमास्यां गुरुर्धर्ममवोचत् । आगामिन्यां वक्ष्यति ।

१३६ । भविष्यतिमर्थ्यादावचनेऽवरस्मिन् ।

मर्थ्यादोक्ताववरभागे भविष्यति नानद्यतनवत् स्यात् । योऽयमा पर्वताद्
गन्तव्यः पन्थास्तस्य यदवरं नद्यास्तत्र तिलोदनं भोक्ष्यामहे ।

(५८) अयं काली करालवक्त्रात्तदुद्देश्येदृशनीज्जलेति देवीमाहात्म्ये ? “न शास्त्रमनुवर्तते खतन्ता कथयः
क्षिप्रः” इत्यर्थेन प्रादिसमासो वा ।

१३७ । कालविभागे चानहोरात्राणाम् ।

कालविभागे च पूर्ववन्नानद्यतनवत् स्यात् । आगामिवत्सरस्य यद्वरं
वैशाखास्तत्र गयां यास्यामः । अहोरात्रसम्बन्धिनि तु कालविभागे ।
आगामिनि मासे पञ्चदशरात्रादवरस्मिन् महाबोधं गन्तास्मः ।

१३८ । परस्मिन् विभाषा ।

परस्मिन् कालविभागे भविष्यति नानद्यतनवद्वा स्यात् । आगामि-
वत्सरस्याग्रहायण्याः परस्मिन् धर्मं श्रोतामि श्रोतास्मि वा ।

१३९ । लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ।

हेतुहेतुमदादौ लिङ्विषये क्रियातिपाते भविष्यति लृङ् स्यात् । यदि
वर्षसहस्रमज्जीविष्यं तदा पुत्रशतमजनयिष्यम् ।

१४० । भूते च ।

भूते च पूर्ववन्नृङ् स्यात् । यदि शिलाः कीमला अभविष्यंस्तदा
क्रोष्टुमिरेवाभक्षयिष्यन्त ।

१४१ । वोतापरोः ।

उतापिशब्दात् (३।३।१५२) प्राग् भूते लृङ् वा स्यादित्यधिक्रियते ।

१४२ । गर्हायां लङ्पिजात्वोः ।

कालसामान्ये जात्वपियुक्ताद् धातो लृट् स्यान्निन्दा चेत् । अपि स-
भवाच् शूद्रं याजयति ? “मन्त्रे जातु वदन्त्यज्ञास्त्वं तानप्यनुमन्यसे” ।

१४३ । विभाषा कथमि लिङ् च ।

कथंयुक्ताद् गर्हायां लिङ् लट् च वा स्यात् । स कथं शूद्रं याजयेत्
याजयति वा ? पन्ने याजयिता याजयिष्यति अयीयजत् याजयाञ्चकार वा ।
क्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ् । अयाजयिष्यत् । “काकुत्स्थ दयितां साध्वीं
त्वमाशङ्कित्वा कथम्” । भविष्यति तु लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ
सर्वत्रात्र प्रकरणे नित्यो लृङ् बोद्धव्यः ।

१४४ । किं वृत्ते लिङ्लुटौ ।

किंवृत्तयोगे गर्हायां लिङ्लुटौ स्याताम् । सर्वलकाराणां बाधा ।
को नाम कतरो नाम शूद्रं याजयेद् याजयिष्यति वा ?

१४५ । अनवक्लृप्तप्रमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ।

अश्वश्चाक्षमयोर्योगेऽकिंवृत्तेऽपि लिङ्लुटौ स्याताम् । नावकल्पयामि
सभवान् हस्तिरथं प्रतिगृह्णीयात् प्रतिग्रहीष्यति वा । न अहधे न क्षमे
दुर्जनः प्रतिष्ठां लभेत लप्सते वा ।

१४६ । किंकिलास्यर्थेषु लृट् ।

किंकिलास्यर्थयोगे लृट् स्यात् । किंकिल सभवान् सुरां पास्यति ।
“किं क्रमिष्यति किलैष वामनः” । अस्ति नाम शूद्रो वेदं व्याख्यास्यति ।
न अहधे न क्षमे ।

१४७ । जातुयदोलिङ् ।

१४८ । यच्चयत्रयोः ।

(क) यदायद्योश्च । जातुयदुयदायदियच्चयत्रोपपदे लिङेव स्यात् ।
“न पृथग्जनवज्जातु प्रमुह्येत् पण्डितो जनः” । “नावकल्पयामिदं ग्नावेद् यत्
क्लृप्तेषु भवानपि” । यदा भवद्विधः शूद्रं याजयेदित्यादि ।

१४९ । गर्हायाञ्च ।

यच्चयत्रयोर्योगे गर्हायां लिङेव स्यात् । “यच्च यत्र भवान् सीदेन्महन्नि-
स्तद् विगर्हितम् ।”

१५० । चित्तौकरणे च ।

आश्चर्य्यं च पूर्ववल्लीङेव स्यात् । “आश्चर्य्यं यच्च यत्र त्वां प्रब्रूयाम वयं
हितम् ।”

१५१ । शेषे लङ्यदौ ।

यच्चयत्राभ्यामन्यः शेषः । तस्मादुपपदादाश्चर्य्यं लङेव स्यात् । अद्भुतमन्यो

नाम गिरिमारोह्यति । वधिरो नाम व्याकरणमध्येत्यते । अथदौ किम् ?
चित्रं नाम यदि स भुञ्जीत ।

१५२ । उतापगोः समर्थयोर्लिङ् ।

वाङ्मार्थयोस्तुताप्योर्योगे लिङेव स्यात् । उत कुर्यात् । अपि कुर्यात् ।

१५३ । कामप्रवेदनेऽकञ्चिति ।

इच्छाप्रकाशने सर्वलकारापवादो लिङेव स्यात् । कामो मे शृणुयाद्
भवान् । अकञ्चिति किम् ? कञ्चिज्जीवति ते पिता ? अयं विधिर्नैप-
पदाश्रयः । कामप्रवेदनस्य गम्यमानतयाभ्युपगमात् । इच्छार्थेषु लिङ्-
लोटाविलेष (३।३।१५७) तूपपदाश्रय इत्यनयोर्भिन्नविषयता । यत् पुनरत्र
सूत्रे कामो मङ्गति प्रयोगः स गम्यमानार्थस्यैव स्पष्टार्थो बोद्धव्यः ।

१५४ । संभावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे ।

अलमिति चेत् संभाव्यतेऽलञ्च न प्रयुज्यते तदा धातोर्लिङेव स्यात् ।
अपि शिरसा गिरिं भिन्द्यात् । अलमिति किम् ? विदेशस्थः प्रायेणायास्यति ।
अलंयोगे तु । अलं हस्तिनं हनिष्यति ।

१५५ । विभाषा धातौ संभावनवचनेऽयदि ।

अनन्तरोक्तो लिङ् संभावनवाचिधातूपपदे वा स्यात् । संभावयामि
स भुञ्जीत । स भोक्ष्यते वा । अथदि किम् ? अदधे यत् स भुञ्जीत ।

१५६ । हेतुहेतुमतोर्लिङ् ।

हेतुहेतुफलार्थाद् धातोर्लिङ् वा स्यात् । दक्षिणच्छेद यायान्न शकटं
पर्याभवेत् (५९) । पक्षे लृट् ।

१५७ । इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ।

इच्छार्थयोगे सर्वलकारापवादौ लिङ्लोटौ स्याताम् । कामये त्वं
भुञ्जीथाः । इच्छामि स गच्छतु ।

१५८ । समानकर्तृकेषु तुमुन् ।

१५९ । लिङ् च ।

एककर्तृके इच्छार्थयोगे तुमुन् स्याल्लिङ् च । इच्छति भोक्तुम् । गच्छेय-
मिति वाञ्छति ।

१६० । इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्त्तमाने ।

इच्छार्थाद् वर्त्तमाने लिङ् वा स्यात् । इच्छति इच्छेद्वा । “इच्छेः
कामयितुं त्वं माम् ।” वष्टि उश्वाद्वा ।

१६१ । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रन्नप्रार्थनेषु लिङ् ।

एवर्थेषु सर्वलकारापवादो लिङ् स्यात् । विधौ । दानं दद्यात् ।
नियोगतः करणे । इह भुञ्जीयाः । कामचारे । यथारुचि भुञ्जीत ।
अध्येषणे । अध्यापयेत् । संप्रश्ने । किंतु तर्कमधीयीय ? याज्ञज्याम् ।
लभेय भिक्षाम् ।

१६२ । लोट् च ।

विध्यादौ लोट् च स्यात् । करोतु । चिनोतु । अधीताम् ।

१६३ । प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ।

इहाज्ञातज्ञापनं प्रेषणम् । विधिरुक्तः । प्रैषसु प्रेषणमात्रम् । अतिसर्गः
कामचाराभ्यनुज्ञा । प्राप्तकालता क्रियानिमित्तं कालप्राप्तिः । प्रैषादौ
गम्ये कृत्याः स्युर्लोट् च । त्वया कटः कर्त्तव्यः । त्वं कटं कुरु । कृत्य-
ग्रहणश्चेतल्लोटा समावेशार्थं वासरूपविधेः (३।१।८४) स्त्रप्रधिकारात् परेण
प्रायिकत्वं ज्ञापयति ।

१६४ । लिङ् चोर्द्धमौहर्त्तिके ।

ऊर्द्धमौहर्त्तिकार्थाद्वातोः प्रैषादौ गम्ये लिङ्लोटौ कृत्याश्च स्युः । मुहूर्त्तस्यो-
परि कटं कुर्याः । कटं कुरु । कटस्त्वया कर्त्तव्यः ।

१६५ । स्मै लोट् ।

अनन्तरविषये स्मयोगे लोड्वेव स्यात् । मुहूर्त्तस्योपरि कटं कुरु स्म ।

१६६ । अधीष्टे च ।

अत्र स्मयोगे लोङ् व स्यात् । भवान् मां पाठयतु स्म ।

१६७ । कालसमयवेलासु तुमुन् ।

१६८ । लिङ् यदि ।

कालादियोगे तुमुन् स्यात् प्रेषादौ गम्ये । कालो भोक्तुम् । समयो भोक्तुम् ।
वेला भोक्तुम् । यच्छब्दे तु लिङ् । कालोऽयं यद् भुञ्जीथाः ।

१६९ । अहं कृत्यत्तचञ्च ।

अहं कर्त्तरि कृत्यत्तञ्जलिङ् स्युः । यूना कन्या वोढव्या । युवा कन्याया
वोढा । युवा कन्यां वहेत् ।

१७० । आवश्यकाधमर्त्ययो णिनिः ।

१७१ । कृत्याश्च ।

एतयोर्णिनिः स्यात् । अवश्यंकारी कटस्य । शतं दायी ऋणस्य । कृत्याश्च ।
त्वयावश्यं कटः कार्यः । दातव्यं शतम् । कृत्यग्रहणं वासरूपविधिना (३।१।८४)
णिनिसमावेशार्थम् ।

१७२ । शक्ति लिङ् च ।

शक्तौ लिङ् स्यात् । कृत्याश्च । स भारं वहेत् । तेन वाङ्मो भारः ।
वहनीयः ।

१७३ । आशिषि लिङ् लोटौ ।

आशिषि विषये लिङ् लोटौ स्याताम् । “कल्याणं वः क्रियासुः ।”
बौद्धो जिनः पातु वः (60) । शिवः पातु ।

१७४ । क्तिचत्तो च संज्ञायाम् ।

आशिषि धातोः क्तिच् स्यात् क्तश्च संज्ञा चेत् । तनुतात् तन्निः । भवताद्
भूतिः । वीरो भूयाद् वीरभूतिः । अग्निरस्य भूयादग्निभूतिः । ब्रह्मभूतिः ।
वृद्धिः । बुद्धिः । देवैरसौ दासीष्ट देवदत्तः । ब्रह्मदत्तः । बुद्धः ।

१७५ । माडि लुङ् ।

धातोर्माङ्योगे सर्वलङ्कारापवादी लुङ् स्यात् । मा त्वं कार्षीः पापम् ।
“मोज्जियहः स्वपौरुषम्” ।

१७६ । स्मोत्तरे लङ् च ।

मास्मयोगे लङ् स्यात् । मास्म करोत् । लुङ् च । “मास्म द्राक्षीर्मृषा
दोषम् ।”

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवस्य भाषावृत्तौ
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३३॥

समाप्तश्च बहुलपादः ।

भाषावृत्तिः ।

तृतीयोऽध्यायः । चतुर्थःपादः ।

१ । धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ।

धातुर्थद्वयसम्बन्धे भिन्नकाला अपि प्रत्ययाः साधवः स्युः । पिबत्यघाती पुत्रो जनिता । “गतो वनं श्वो भवितेति रामः” । दीवारिकः संपत्स्यते । गोमानयमासीत् । “वसन् ददर्श” । भुक्तवानस्मि । योत्स्यमानी जगाम । धातुसम्बन्धे विधान मा कर्त्तरि क्ततः (३।४।६७) ।

२ । क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्त्रौ वा च तद्ध्वमोः ।

क्रियासमभिहारे (61) गन्धे धातोः कालत्रयेऽपि लोट् स्यात् । तस्य च हिस्त्रौ कर्त्तव्यौ । तद्ध्वविषये हिस्त्रौ वा स्याताम् । लुनीहि लुनीहीत्येवाय-
मलावीत् । लविष्यति । लुनाति वा । लुनीहि लुनीहीत्येवेमावलाविष्टाम् ।
लविष्यतः । लुनीतो वा । लुनीहि लुनीहीत्येवेमलाविष्टः । लविष्यन्ति ।
लुनन्ति वा । अधीष्वधीष्वेत्येवायमध्यगीष्ट । अध्येष्यते । अधीते वा । तद्ध्व-
विषये हिस्त्रौ वा । लुनीत लुनीत्येवं लुनीहि लुनीहीत्येवं वा यूयं लुनीथ ।
लविष्यथ । अलाविष्ट वा । अधीष्वमधीष्वमित्येवमधीष्वधीष्वेत्येवं वा यूयमधीष्वे ।
अध्येष्वध्वे । अध्यगीष्ट्वा वा । सर्वत्र चेह प्रकरणे प्रत्ययान्तानुप्रयोगधातुर्थयोः
सामान्यविशेषभावेन सम्बन्धः ।

३ । समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ।

क्रियासमुच्चये लोडादिकं वा स्यात् । खमट व्यामट क्षामटेत्येवाय-
मटति । इमावटतः । इमेऽटन्ति वा । ओदनं भुङ्क्त्व सक्तून् पिव धानाः
खादित्येवायमभ्यवहरति । एवं सर्वेषु कालेषु सर्वेषु वचनेषु चोन्नेयम् ।

४ । यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ।

प्रथमे लोड्विधौ यस्माद् धातोर् लोड् विहितः स एवानुप्रयोज्यः । लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । नतु च्छिनसि ।

५ । समुच्चये सामान्यवचनस्य ।

समुच्चये लोड्विधौ सामान्यवचनस्यानुप्रयोगः कार्यः । यथा भुङ्क्ष्व पिव खादेत्येवायमभ्यवहरति (६२) । अत्र च्छन्दःसूत्राणि द्वादश (६३) ।

१८ । अलंखत्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्ता ।

तुमर्थ इत्यनुवर्तते यावदव्ययकृतां विधानम् (३१४।६६) । तुमर्थश्च भाव इत्युक्तम् । प्रतिषेधवाच्यलंखलूपपदाद् धातोः क्ता स्यात् । अलं क्त्वा । खलु क्त्वा । न कर्त्तव्यमित्यर्थः । बाह्यकर्मसम्बन्धे तु । “अलमालम्ब्य व्यवसायवन्व्यताम्” । “खलूक्ता खलु वाचिकम्” । न लोकेति (२।३।६८) कर्मणि षष्ठीनिषेधाच्चात्र द्वितीया । भावेऽपि हि प्रत्यये सकर्मकाद् धातोः पश्चात् कर्मसम्बन्धो भवत्येव पाक ओदनस्य कटं क्त्वा शेते गम्यते मया ग्राममिति भागवत्तावुक्तम् । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् ।

१९ । उदीचां माडो व्यतीहारे ।

माडिति मेडः कृतात्वस्य ग्रहणम् । तस्मैव व्यतिहारवृत्तित्वात् । तस्मादुदीचां मतेन पूर्वकालापवादः क्ता स्यात् । पूर्वं याचते ततोऽपमयतेऽपमित्य याचते । अपमातुं याचत इत्यर्थः ।

(६२) तथा च—“पुत्रीमवस्कन्द लुनीहि मन्दनं सुषाणं रत्नानि ह्यरामराजानाः । विष्टञ्च चको ननुचिदिषा वली य इत्यमस्याख्यं महर्दिवं दिवः ॥”—इति माचः ।

(६३) तानि चेमानि—

६ । कन्दसि लुङ्लङ्लिटः ।	७ । लिङर्थे लेट् ।	८ । उपसंवादाशङ्कोश्च ।
९ । तुमर्थे सेसिनसेअसिन्क्सेकसिनज्यैअज्यैन्कज्यैकज्यैअज्यैसवैतवेङ्त्वेनः ।		
१० । प्रये रोहिष्ये अज्यैविष्ये ।	११ । इशे विष्ये च ।	१२ । शकि णसुल्कसुली ।
१३ । ईश्वरे तोसुन्कसुनी ।	१४ । क्त्वाथे तवैकेन्केन्यलनः ।	१५ । अवचचे च ।
१६ । भावलचणे स्वेणञ्ज्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोषुन् ।		१७ । मृपिटदीः कसुन् ।

२० । परावरयोगे च ।

अनयोर्योगे गम्ये क्ता स्यात् । बाल्यमतिक्रम्य यौवनम् । ततः परमित्यर्थः ।
अप्राप्य नदीं गिरिः । नद्या अवर इत्यर्थः ।

२१ । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ।

पूर्वकालार्थाद् धातोः क्ता स्यात् समानश्चेत् कर्त्ता भवति । पीत्वा
हसति । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । स्नात्वा भुक्त्वा श्रुत्वा व्रजति । पूर्वकाले
किम् ? भुङ्क्ते जल्पति च । समानकर्तृकयोः किम् ? ब्राह्मणे भुक्तवति
सेवको व्रजति । इह

(क) भनत्कृत्य पतति अन्निणी सन्मील्य हसतीत्यादिकमुपसंख्येयम् । इह
तु स्नात्वा सुखं भवति पापं कृतवानुतापः स्यादित्यादौ स्थितस्येति पदमध्या-
हार्यम् (64) ।

२२ । आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ।

पौनःपुण्ये धातोर्णमुल् स्यात् क्ता च । भोजं भोजं भुक्त्वा भुक्त्वा वा
व्रजति । “स्थायं स्थायं कचिद् यान्तं क्रान्त्वा क्रान्त्वा स्थितं कचित् ।”

२३ । न यदनाकाङ्क्षे ।

धातोर्यद्युपपदात् क्ताणमुलो न स्याताम् । यदयं भुङ्क्ते ततः पठति । यदय-
मप्रीते ततः शिरे । वाक्ये साकाङ्क्षे तु यदयं भुक्त्वा व्रजति नूनमयं पठिष्यति ।

२४ । विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ।

आभीक्ष्ण्यं निवृत्तम् । एषूपपदेषु धातोस्त्वो वा स्याताम् । अग्रे भोजमग्रे
भुक्त्वा वा व्रजति । एवं प्रथमं पूर्वम् ।

२५ । कर्मण्याक्रोशि कृजः खमुञ् ।

कर्मणि कृजः खमुञ् स्यादाक्रोशश्चेत् । चौरङ्कारमाक्षिपति । “तं
भीतङ्कारमाक्रुश्य रावणः प्रत्यभाषत ।”

(64) एवम् - दिलीपानन्दरं राज्यं तं निगम्य प्रतिष्ठितम् । पूर्वं प्रधुमिती राज्ञा हृदयेऽग्निरिवोत्थित
इति सुरतानि च तानि ते रघुः अरः संघृत्य न शाकिरसि न इति कालिदासस्य, निरीक्ष्य संरक्ष्यनिरस्तवैर्यं
जायेत मृत्पोरपि पञ्चपात इति भारवेः, रथे च वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यत इत्यादिश्च प्रयोगः समर्थितः ।

२६ । स्वादुमि णमुल् ।

स्वादुर्थापपदात् कजो णमुल् स्यात् । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । निपातनादन-
सारः । मिष्टंकारं भुङ्क्ते ।

२७ । अन्यथैवंकथमित्यं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ।

एषु कजो णमुल् स्यात् सिद्धश्चेदप्रयोगः करोते । गतार्थत्वात् । अन्यथा
भुङ्क्ते अन्यथाकारं भुङ्क्ते । एवंकारं वक्ति । कथङ्कारमागच्छति ।
इत्थंकारं शेते । सिद्धाप्रयोगे किम् ? अन्यथा क्त्वा शिरो भुङ्क्ते ।

२८ । यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ।

यथातथयोर्योगेऽसूयोक्तो कजः स स्यात् । यथाकारं तथाकारं भुङ्क्ते
किं तवान्न ? यथातथयोरिति सूत्रो निर्देशः ।

२९ । कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ।

साकल्यवति कर्मणि दृशिविदोः स स्यात् । ब्राह्मणदर्शं प्रणमति । भिक्षुवेदं
भोजयति । सर्वान् भिक्षूनित्यर्थः । कर्मणि विधिः प्राक् करणे हनः (३।४।३७) ।

३० । यावति विन्दजीवोः ।

यत्रानयोः स स्यात् । यावज्जीवमधीते । यावद्देदं भुङ्क्ते ।

३१ । चर्मोदरयोः पूरेः ।

अनयोः पूरेः स स्यात् । चर्मपूरं तिलान् ददाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ।

३२ । वर्षप्रमाणं जलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।

वृष्टिप्रमाणगतौ पूरेः स स्यादूकारजलोपश्च वा । गोष्पदप्रं गोष्पदपूरं वा
वृष्टौ देवः ।

३३ । चले क्तोपेः ।

चेलार्थापपदे क्तोपेः स स्याद्वर्षप्रमाणे । वस्त्रक्तोपं वृष्टौ देवः ।

३४ । निमूलसमूलयोः कषः ।

अनयोः कषेः स स्यात् । निमूलकापं कषति । “समूलकापं चकषू
रुदन्तः ।”

३५ । शुष्कचूर्णरुक्षेषु पिषः ।

एषु पिषेः स स्यात् । शुष्कपेषं पिनष्टि । चूर्णपेषम् । रुक्षपेषम् ।

३६ । समूलाकृतजीवेषु हन्क्ताज्ग्रहः ।

समूलादिषु हनादेः स स्यात् । “समूलघातं न्यवधीदरीक्ष” । समूलं न्यवधीदित्यर्थः । कषादयो हि गतार्था एव । सर्वत्रानुप्रयुज्यन्ते इति । अकृत-
कारं कुरुते । जीवग्राहं गृह्णाति । उक्तं कर्मणि ।

३७ । करणे हनः ।

करणोपपदाद् धत्तेः स स्यात् । पाणिघातं हन्ति । पाणिना हन्तीत्यर्थः ।
शरघातमरौन् हन्ति ।

३८ । स्नेहने पिषः ।

स्नेहने करणे पिषेः स स्यात् । छतपेषं पिनष्टि छतेन पिनष्टीत्यर्थः ।
तेलपेषम् पिनष्टि ।

३९ । हस्ते वर्त्तिग्रहोः ।

हस्ते करणे वर्त्तिग्रहोः स स्यात् । हस्तवर्त्तं वर्त्तयति । करवर्त्तं वर्त्त-
यति । हस्तग्राहं गृह्णाति । पाणिग्राहं गृह्णाति ।

४० । स्वे पुषः ।

आत्मात्मीयधनज्ञातिवाचिन्त्युपपदे करणे पुषेः स स्यात् । स्वेनापुषत्
स्वपोषमपुषत् । आत्मीयपोषं रैपोषम् आत्मपोषं गोपोषं धनपोषम् पितृपोषम्
बन्धुपोषं वा पुष्णाति ।

४१ । अधिकरणे बन्धः ।

४२ । संज्ञायाम् ।

आधारोपपदाद् बध्नातेः स स्यात् । गुप्ती बध्नाति गुप्तिबन्धं बध्नाति ।
चक्रे बध्नाति चक्रबन्धं बध्नाति । इह तु मयूरिकाबन्धं बद्धशृङ्गालिकाबन्धं
बद्धोऽङ्गालिकाबन्धं बद्ध इत्युपमाने कर्मणि चेति (३।४।४५) णसुलिति भाष्यम् ।

४३ । कर्त्तृजीवपुरुषयोर्नशिवहोः ।

जीवे पुरुषे च कर्त्तर्युपपदे नशिवहिभ्यां स स्यात् । जीवन्नेव नष्टो जीव-
नाशं नष्टः । पुरुषः सन् वहति पुरुषवाहं वहति ।

४४ । ऊर्द्धं शुषिपूरोः ।

ऊर्द्धं कर्त्तरि शुषिपूरोः स स्यात् । ऊर्द्धः शुष्यति ऊर्द्धशोषं शुष्यति ।
ऊर्द्धपूरं पूर्यते ।

४५ । उपमाने कर्मणि च ।

उपमाने कर्मणि कर्त्तरि च धातोः स स्यात् । कर्मणि । रत्ननिधायं
निहितः । दृतविलायं विलीनः । कर्त्तरि । मृगनाशं नष्टः । अजकनाशं नष्टः ।

४६ । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ।

निमूलसमूलयोः कष (३१४।३४) इत्यादिषु णमुल्प्रकृतेरेवानुप्रयोगः
कार्यः । तथैवोदाहृतम् । स च क्रियासमभिहारानुप्रयोगवद् व्यवधानेऽपि
भवति यथा दृतनिधायमुदकं निदधातीति भागवतिः ।

४७ । उपदंशस्तृतीयायाम् ।

तृतीयान्तोपपदादुपदंशः स स्यात् । मूलकेनोपदस्य मूलकोपदंशं वा
भुङ्क्ते । इतः प्रभृति विकल्पेनोपपदसमासः । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्त इति वा ।

४८ । हिंसार्थानाञ्च समानकर्मकाणाम् ।

तृतीयान्तोपपदे हिंसार्थात् स स्यात् । दण्डोपघातं गाः कालयति (६५) ।
दण्डेनोपघातं वा । समानकर्मकाणां किम् ? दण्डेनाहत्य व्याघ्रं गाः
कालयति ।

४९ । सप्तम्याञ्चोपपीडरुधकर्षः ।

सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे उपपूर्वात् पीडे (६६) रुधिरुधप्रियाञ्च स

(६५) द्रावयतीत्यर्थः ।

(६६) उपपद्येन केवलं पीडरेव योग इति भाष्येणैव भर्षङ्गिः । प्रत्येकं योग इति नयादित्यनिन्दितुं
हरदत्तमाधवभट्टेतिप्रभृतयः । तथाच घातुवन्तौ माधवः—‘अतः णमुल्विधौ उपसर्गसङ्घं पीडरेव
विशेषणमिति भाष्येणैव । भट्टिकारस्वतन्त्रं मन्यते यदाह घनुररिभिरसञ्चं मुष्टिपौडं दधान इति । इदं

स्यात् । पार्श्वीपपीडं शिरे । पार्श्वीरुपपीडं वा । स्तनोपपीडमास्त्रियति ।
स्तनाभ्यामुपपीडं वा । एवं हस्तरोधं दधन्नुरिति भट्टिः । पाणिकर्षं वट-
कानन्ति । पाणिना कर्षं वा । विशेषानुपादानात् पाण्युपकर्षम् । (67)

५० । समासतौ ।

सन्निधानगतौ तृतीयासप्तम्यन्तोपपदाद् धातोः स स्यात् । केशग्राहं
युध्यन्ते । केशैर्ग्राहं केशेषु ग्राहं वा ।

५१ । प्रमाणे च ।

आयामगतौ पूर्वोक्तोपपदात् स स्यात् । इन्द्रलोत्कर्षं दण्डिकां (68)
क्षिन्ति । “इन्द्रलोत्कर्षमङ्गानि च्छिन्दानो द्विषतां युधि ।”

५२ । अपादाने परौप्सायाम् ।

अपादानोपपदाद्भातोस्वरायां स स्यात् । शय्योत्थायं भुङ्क्ते ।

५३ । द्वितीयायाञ्च ।

कर्मोपपदाद् धातो स्वरयां स स्यात् । लोष्टग्राहं युध्यन्ते । इह त्वराया-
मिति नातुवर्त्तत इत्याहुः । तेनैकवर्जमिति (६।१।१५८) णमुल् सिध्यति ।

५४ । स्वाङ्गेऽध्रुवे ।

स्वाङ्गे कर्मणि धातोः स स्यात् । अचिन्तिकोचं हसति । भ्रूचेपं वक्ति ।
अध्रुवे किम् ? उत्क्षिप्य शिरः कथयति । यत्र च्छिन्ने प्राणी म्रियते तद् ध्रुवम् ।

तावत् साङ्गसमात् यदाचार्येण प्रयुक्तस्यातन्मलाङ्गीकरणम् । यदपि पीडिनैव सम्बन्धकथने तदपि न न्याय्यम् ।
वक्त्रचक्ष्वाख्य पूर्वनिपातायोगात् । अतएव वृत्तिन्यासपदमङ्ग्यादिषु सम्बन्धोऽङ्गीकृतः ।” इति । अतएवाह
हरिदोचितः—“घनुररिभिरसङ्घं मुष्टिपीडं दधान इति भट्टिप्रयोगे तु न णमुल्लङ्घम् । किन्तु घञन्तम् ।
क्रियाविशेषणत्वाच्च द्वितीयेति बोध्यम् ।” इति (शब्दरत्ने) । किञ्च बाहूपपीडमास्त्रिय जगाह् क्वां निशाचर
इति भट्टौ णमुल्लङ्घयोगः । दण्डिणि च—“तामेव संक्षितोरुमूरुपपीडं मुजोपपीडचोपगुह्य तस्य ऽभिरमयन्नत्पामिव
तां निशामत्यनैषम् ।” इति (दशकुमारचरिते) । यो रणे दुरुपस्थानो हस्तरोधं दधन्नुरिति च भट्टि-
प्रयोगो भागवत्तिसप्तसंवादौ । पुरुषोत्तमेन च भर्षुहरिमतमेवालुप्तम् ।

(67) ‘पाणिभ्यामुपकथ्य हन् स कथं कण्ठे मया नापित इति ज्ञापि स्यादेवेति भाषावृत्त्यर्थेतिवृत्तौ
मुष्टिघरचक्रवर्त्तौ ।

(68) अस्मौ दण्डौ दण्डौ । दण्डेयव दण्डिकेति मुष्टिघरः । वृत्तौ तु खण्डिकामिति पाठः ।

५५ । परिक्लिश्यमाने च ।

क्लेशिनि स्वाङ्गे कर्मणि स स्यात् । उरःप्रतिपेधं युङ्गन्ते । ध्रुवार्धोऽयं योगः ।

५६ । विशिपतिपदिस्कन्दां व्यापमानासेव्यमानयोः ।

कर्मण्युपपदे विश्वादेः स स्याद् द्रव्यस्य व्याप्तिः क्रियायाश्च नित्यता चेत् । गेहप्रवेशमास्ते । “लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णात् ।” मण्डपानुप्रपादमास्ते । नद्यवस्कन्दमाचामति । असमासे तु नित्यवीप्सयो (८।१।४) रिति द्विरक्तिः । गेहं गेहं प्रवेशमिति गेहं प्रवेशं प्रवेशमिति वेत्यादि ।

५७ । अस्यतिष्ठोः क्रियान्तरे कालेषु ।

काले कर्मणि क्रियाव्यवधायकेऽस्यतिष्ठभिः स स्यात् । द्वाद्वात्वासं गाः पाययति । द्वाहृतर्षम् । द्वाहमतिक्रम्येत्यर्थः ।

५८ । नाम्नादिशिग्रहोः ।

नाम्नि कर्मणादिशिग्रहिभ्याश्च स स्यात् । नामादेशमाचष्टे । नाम-ग्राहं स्तीति ।

५९ । अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृजः क्वाणमुलौ ।

अव्ययोपपदात् कृजः क्वाणमुलौ स्यातामनिष्ठाख्यानचेत् । ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः । किं तर्हि वृषलो नीचैः कृत्याचष्टे ? नीचैः कारं वा । उच्चैर्हि प्रियाख्यानं युक्तम् । “आवेदयन्तः क्षितिपालमुच्चैः कारं सृतं रामवियोग-शोकात् ।” उच्चैः कृत्य वा । नीचैरिहाप्रियाख्यानं युक्तम् ।

६० । तिर्य्यच्चपवर्गे ।

तिर्य्यगुपपदात् कृजस्तौ स्यातां समाप्तौ । तिर्य्यक्कृत्य गतः । तिर्य्यक्-कारं वा । समाप्त्येत्यर्थः ।

६१ । स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ।

तस्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे उपपदे कृभूभ्यां तौ स्याताम् । सुखतः कृत्य गतः । सुखतः कारं वा । पृष्ठतोभूय पृष्ठतोभावं वा ।

६२ । नाधार्थप्रत्यये चूर्थे ।

नार्थे धार्थे च चूर्थ उपपदे कभूभ्यां तौ स्याताम् । नानाकृत्य गतः ।
नानाकारं वा । नानाभूय नानाभावं वा । धार्थे । द्विधाकृत्य द्विधाकारं वा ।
द्वैधंभावं द्वैधभूय वा । प्रत्ययग्रहणं किम् ? पृथक् कृत्वा ।

६३ । तूष्णीमि भुवः ।

तूष्णींशब्द उपपदे भुवस्तौ स्याताम् । तूष्णीभूयास्ते । तूष्णीभ्भावं वा ।

६४ । अन्वच्यानुलोम्ये ।

अन्वगुपपदाद् भुवस्तौ स्यातामानुकूल्यञ्चेत् । अन्वग्भूयास्ते । अन्वग्-
भावं वा । उक्तानि तृतीयाप्रभृतीनि यान्यमा क्ताप्रत्ययेन च वा समस्यन्ते ।

६५ । शकधृषच्चाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्थ्यर्थेषु तुमुन् ।

शकाद्यर्थोपपदाद् धातो सुमुन् स्यात् । शक्नोति भोक्तुं बालकः ।
अर्हति दातुम् । अस्ति भोक्तुम् । विद्यते भोक्तुम् । अक्रियार्थोपपदार्थोऽयं
विधिः ।

६६ । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ।

पर्याप्तिः परिपूर्णता । तद्वचनेष्वलमर्थविशिष्टेषु धातो सुमुन् स्यात् ।
अलं भोक्तुम् । पारयति दातुम् । पर्याप्तिवचनेषु किम् ? अलं भुक्ता । अलं
कृत्वा । गतं धातुसम्बन्धतुमर्थाभ्याम् ।

६७ । कर्त्तरि कृत् ।

अनुक्तार्थाः कृतः कर्त्तरि स्युः । ओदनस्य पाचकः । पकवान् । नन्दनः ।
ग्राही । पचः ।

(क) अव्ययकृतो भावे भवन्तीत्युक्तम् ।

६८ । भव्यगीयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ।

सप्तैते कर्त्तरि वा स्युः । भव्योऽयम् । भव्यमनेन । गीयोऽयं साम्नाम् ।
गीयान्यनेन सामानि ।

६६ । लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ।

लकाराः कर्त्तरि स्युः कर्मणि च । अन्नं पचति । पच्यतेऽन्नम् ।
अकर्मकेभ्यो भावे कर्त्तरि च । श्रुते विप्रः । शय्यते विप्रेण ।

७० । तथोरेव कृत्यक्तखलयाः ।

एते भावकर्मणोरेव स्युः । कर्त्तव्यः कटोऽनेन । कार्यः । कृतः ।
खलये । ईषत्करः । अकर्मकाद् भावे । भवितव्यमनेन । भूतम् । दुरादृश-
वम् । ईषदादृशवम् ।

७१ । आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च ।

क्रियारम्भे क्तः कर्त्तरि स्यात् । भावकर्मणोश्च । प्रभुक्त ओदनं विप्रः ।
प्रभुक्त ओदनो विप्रेण ।

७२ । गत्यर्थकर्मकश्लिषशौङ्स्यासवसजनरुहजौर्यतिभ्यश्च ।

एभ्यः क्तः कर्त्तरि स्यात् । ग्रामं गतः पान्यः । प्रस्थितः । यातः ।
अकर्मकात् । आसितः । स्थितः । आङ्पूर्वश्लिषादेः । आश्लिष्टः कन्याम् ।
अतिशयितो गुरुम् । उपास्थितस्तम् । उपासितस्तम् । अनूषितस्तम् ।
अनुजातस्तम् । आरुढस्तम् । अनुजीर्णस्तम् । चकाराद् यथाप्राप्तश्च ।
गतो ग्रामोऽनेन । गतमनेन । चकारोऽत्रानुवर्त्तते । ततोऽधिकविधानाद्
व्यवसितप्रतिपन्नादिसिद्धिः । (69)

७३ । दाशगोघ्नौ संप्रदाने ।

एतावच्च निपात्येते । गुणवान् ब्राह्मणो दाशः (70) । गोघ्नोऽतिथिः ।

७४ । भौमादयोऽपादाने ।

एतेऽत्र साधवः स्युः । भीमः । भीष्मः । भयानकः । रहः । खलतिः ।
रक्तः । प्रपतनः । समुद्रः ।

७५ । ताभ्यामन्यत्रोणादयः ।

सम्प्रदानापादानाभ्यामन्यत्रोणादयो ज्ञेयाः । वृत्तं वर्क । भसितं भस्म ।

(69) व्यवसितप्रतिपन्नादिसिद्धिरिति पाठान्तरम् ।

(70) दाश दाग इत्यङ्गाद् दीयतेऽकायिति दाशशब्दः सम्प्रदाने

७६ । क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ।

एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात् । चकाराद् यथाप्राप्तञ्च । ध्रौव्यार्था अकर्मकाः ।
इदमेषामासितम् । इहानेनासितम् । अयमत्रासितः । इदमहेः सप्तम् ।
इदमहिना सप्तम् । अयमहिना सप्तो देशः । इहाहिः सप्तः । भक्षणार्थात् ।
इदमस्य भुक्तं स्थानम् । इहानेन भुक्तम् । भुक्तोऽनेनौदनः । इह च विभक्ता
भ्रातरो भुक्ता ब्राह्मणाः पीता गाव इति भावक्तान्तान् मत्वर्थीयोऽकारः । (71)
उक्ताः कृतः ।

७७ । लस्य ।

अधिकारोऽयम् ।

७८ । तिप्तस्मिसिपथस्यमिब्वस्मस्ताताञ्मथासाथां-
ध्वमिड्वहिमहिङ् ।

लस्य स्थानेऽमी तिबादयःस्युः । भवति भवतो भवन्ति । पचते पचेते
पचन्ते । भूयते भावे । पच्यते कर्मणि । एवं लिङादावुन्नेयम् ।

७९ । टित आत्मनेपदानां टेरे ।

टिक्तकारात्मनेपदे टिभागस्यैकारादेशः स्यात् । पचते । पचन्ते । पेचाते ।
पक्तासाथे । पच्यते । कथं पचमानः ? प्रकृतस्य तडो ग्रहणात् ।

८० । थासः से ।

टिक्तकारस्य थासः सेः स्यात् । पचसे । क्रियसे ।

८१ । लिटस्तभ्योरेशिरेच् ।

लिटो यौ तभौ तयोरेशिरेचौ स्याताम् । पेचे । पेचिरे ।

८२ । परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ।

लिटः परस्मैपदानां णलादयःस्युः । अर्थान्तरतम्येन स्थान्यादेशव्यवस्था ।

(71) एवञ्च स वर्तिलिङ्गो विदितः समाध्यायविति पातुं न प्रथमं व्यवस्थिति जलं दुष्पाषपेतेषु येत्यादि
प्रयोगाः समाधेया इत्याहुः ।

शब्दसाम्याभावात् । चकार चक्रतुच्चक्रुः । चकर्थं चक्रथुः । यस्यान्तादेशे
प्रयोजनाभावात् सर्वादेशोऽकारः । चक्र । चकार चकर चकव चक्रम ।

८३ । विदो लटो वा ।

विक्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद विदतुर्विदुः । वेत्य
विदथुर्वेद । वेद विद्व विद्व । पक्षे वेत्ति विस्ति । विदन्तीत्यादि ।

८४ । ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ।

ब्रूजो लटः परस्मैपदादिपञ्चकस्य पञ्चैव णलादयो वा स्युः । ब्रुवश्चा-
ह्वादेशः । आह । आहतुः । आहुः । आत्य । आहथुः । पक्षे ब्रवीति ।
ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि । ब्रूथः ।

८५ । लोटो लङ्वत् ।

लोटो लङ्वत् कार्यं स्यात् । तातंतसलोपश्च । पचताम् । पचतम् ।
पचत । पचाव । पचाम ।

८६ । एरुः ।

लोङिकारस्य ङः स्यात् । पचतु । पचन्तु ।

(क) द्विन्योरुत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । लुनीहि । करवाणि । पचानि ।

८७ । सिर्ह्यपिच्च ।

लोटः सिपो हिः स्यात् । स चापित् । लुनीहि । राधुहि ।

८८ । वा कृन्दसि ।

कृन्दसम् ।

८९ । मेर्निः ।

लोटो मिपो निः स्यात् । भवानि । पचानि ।

९० । आमेतः ।

लोङिकारस्याम् स्यात् । कुरुताम् । कुर्वताम् ।

९१ । सवाभ्यां वामौ ।

लोटः सवाभ्यामेकारस्य वामौ स्याताम् । आहं कुरुष्व । कुरुध्वम् ।

६२ । आडुत्तमस्य पिच्च ।

लोडुत्तमपुरुषस्याडागमः स्यात् । स च पितृ । करवाणि । तनवानि ।
करवाव । तनवाव ।

६३ । एत ऐ ।

लोडुत्तमपुरुषस्य एत ऐकारादेशः स्यात् । आमपवादः । तनवै ।
तनवावहै । अत्र लेटः पञ्चसूत्री कन्दोभागः (72) ।

लोपः परस्मैपदेषु (३।४।८७) । स उत्तमस्ये- (३।४।८८) त्येतद्वयमधिक्रियते ।

६६ । नित्यं ङितः ।

ङितो लकारस्योत्तमपुरुषसकारस्य लोपः स्यात् । नित्यग्रहणमिक्-
ठत्तौ (73) सार्थकम् । अपचाव । अपचाम । पचेव । पचेम । अपाक्ष ।
अपाक्ष्म । अपच्छाव । अपच्छाम ।

१०० । इतश्च ।

ङित्तकारस्येकारस्य लोपः स्यात् । अपचत् । पचेत् । अपचः । परस्मै-
पदेष्वित्येव । अपचावहि ।

१०१ । तस्यस्थमिपां तान्तन्तामः ।

ङित्तकारस्य तसादेस्तामादयः स्तुः । अपचताम् । अपचतम् । अपचत ।
अपचम् ।

१०२ । लिङः सीयुट् ।

लिङः सीयुडागमः स्यात् । कुर्वीत । कुर्वीयाताम् । कृषीष्ट ।
कृषीयास्ताम् ।

(72) । इयच्च सा पञ्चसूची—

८४ । लिटोऽडाटी । ८५ । आत ऐ । ८६ । वैतोऽन्यव । ८७ । इतश्च लोपः
परस्मैपदेषु । ८८ । स उत्तमस्य ।

(73) एकठत्तौ मुखप्रठत्तौ प्रधानठत्तौ यत्र क्शान्दसखौकिकभागी विव्रियेते इति यावत् । कन्दसि
सखौपस्य पाचिकलाद भाषायान्तु नित्यत्वात् । केवलखौकिकठत्तौ तु नित्यग्रहणं निरर्थकमिति भावः ।
Vide the note on I. I. 16.

१०३ । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्च ।

लिङः परस्मैपदेषु यासुङागमः स्यात् । स च ङित्कार्थं करोति ।
कुर्यात् । कुर्यातात् । कुर्युः । क्रियात् । क्रियास्ताम् । क्रियासुः ।

१०४ । किदाशिषि ।

आशिषि लिङो यासुट् कित् स्यात् । इज्यात् । जागर्थ्यात् । आशिषि
किम् ? विध्यादौ । यजेत् । जागृयात् ।

१०५ । भस्य रन् ।

लिङो भस्य रन् स्यात् । पचेरन् । कुर्वीरन् । कषीरन् ।

१०६ । इटोऽत् ।

लिङ-इटोऽत् स्यात् । कुर्वीथ । कषीथ ।

१०७ । सुट् तिथोः ।

लिङस्तथयोः सुङागमः स्यात् । कषीष्ट । कषीष्टाः ।

१०८ । भेर्जुस् ।

लिङो भेर्जुस् स्यात् । पचेयुः । पचासुः ।

१०९ । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ।

एभ्यः परस्य ङित्कारस्य भेर्जुस् स्यात् । सिच् । अकार्षुः । अभ्यस्तस्य ।
अजागरुः । विदेः । अविदुः ।

११० । आतः ।

आदन्तादेव सिजलुगन्तान् भेर्जुस् स्यात् । अदुः । अधुः । नेह ।
अभूवन् ।

१११ । लङः शाकटायनस्यैव ।

११२ । द्विषश्च ।

आदन्ताद् धातो द्विषश्च परस्य लङः शाकटायनस्य मतेन भेर्जुस् स्यात् ।
अयुः । अयुः । अद्विषुः । अन्येषाम् । अयान् । अवान् । अद्विषन् ।
उक्तास्तिङः ।

११३ । तिङ् शित् सार्वधातुकम् ।

तिङ् शित् प्रत्ययः सार्वधातुकनामा स्यात् । नयति । रोदिति ।
पचति । उत्पिवः । शूरान्यः । कुर्वाणः । कुर्वन् ।

११४ । आर्हधातुकं शेषः ।

धातोरित्येवं (३।१।७) विहितस्तिङ्शिङ्गामन्यः शेष आर्हधातुकनामा
स्यात् । भविता । भविष्यति । भवितव्यम् । भवितुम् ।

११५ । लिट् च ।

एवकारोऽनुवर्त्तते । लिङादेश आर्हधातुकसंज्ञ एव स्यात् । पेचिथ ।
शेकिथ । जग्ने ।

११६ । लिङाशिषि ।

आशीर्लिङाहंधातुकसंज्ञ एव स्यात् । पविषीष्ट । आशिषि किम् ?
पुनीयात् ।

११७ । छन्दस्युभयथा ।

छान्दसम् । उक्तं धातोः (३।१।७) ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ तृतीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ३।४ ॥ समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ।

धातुसम्बन्धपादश्च समाप्तः ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

चतुर्थोऽध्यायः । प्रथमःपादः ।

१ । ड्राप्प्रातिपदिकात् ।

स्त्रादिटावादितद्धितानां प्रकृतिरधिक्रियते ।

२ । स्त्रौजसमौट्ठ्ठ्ठाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्रस्ङसिभ्याम्भ्रस्-
ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ।

एते सुपो ङान्तावन्तप्रातिपदिकेभ्यः परे स्युः । नदी नद्यौ नद्यः । रामा
रामे रामाः । वृक्षः वृक्षौ वृक्षाः ।

३ । स्त्रियाम् ।

अधिकारोऽयम् । समर्थानां प्रथमावेति (४।१।८२) यावत् ।

४ । अजाद्यतष्टाप् ।

अजादर्शणाददन्ताच्च स्त्रियां टाप् स्यात् । अजा । अश्वा । कोकिला
जातिः । पूर्वहायना टिट् । जेष्ठः कनिष्ठा मध्यमा पुंयोगे । दंष्ट्रा ।

(१) सभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् । सम्फलेत्यादि ।

(२) सत्प्राक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् । सत्पुष्पा । एकपुष्पा ।

(३) शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः । महत्पूर्वस्य तु महाशूद्री ।

(४) मूलान्नजः । अमूला । अजादिपाठोऽयं जात्यादिलक्षणङीषादेर्वाधकः ।

अदन्तात् । खट्वा । देवदन्ता । तपरः किम् ? शंखाः स्त्री ।

५ । ऋन्नेभ्यो ङीप् ।

ऋकारनकारान्तेभ्यः स्त्रियां ङीप् स्यात् । ऋक्षी । दक्षिणी ।

६ । उगितश्च ।

उगितो ङीप् स्यात् । गोमती । श्रेयसी । पचन्ती । अतिभवती ।

(क) धातोरुगितः प्रतिषेधः । उखास्रत् । पर्णध्वत् ।

(ख) अञ्चतेञ्चोपसंख्यानम् । प्राचो । प्रतीची ।

७ । वनो र च ।

वन्नन्ताद् ङीप् स्याद्द्वयान्तादेशः । धीवरी । पीवरी । परलोकदृश्वरी । स्वर्लोकदृश्वरी । सहस्रत्वरी । सुत्वरी । कथमतिशुनी निःशुनी ? अर्थवदु-
ग्रहणात् ।

(क) वनो न इश इति वक्तव्यम् । इशः परो यो वंस्तदन्तान् ङीब्रौ
न स्तः । राजयुध्वा स्त्री । शर्वरीशब्दस्त्रीणादिको वरट्प्रत्ययान्तः ।

८ । पादोऽन्यतरस्याम् ।

पादन्तान् ङीप् स्याद्वा । द्विपदी द्विपाद्वा ।

९ । टावृचि ।

ऋचर्थे पादन्ताद् टाप् स्यात् । द्विपदा त्रिपदा ऋक् ।

१० । न षट्स्रस्त्रादिभ्यः ।

षट्संज्ञकेभ्यः स्रस्त्रादिभ्यश्च (१) स्त्रीप्रत्ययो न स्यात् । पञ्च स्त्रियः । एवं
सप्त । नव । कति । तदन्तेऽपि निषेधः । प्रियपञ्चानो वेश्याः । स्रस्त्रादेः ।
स्रसा । तिस्रः । चतस्रः । ननान्दा । दुहिता । याता । माता । नप्तेति
भागुरिः । (२)

११ । मनः ।

मन्नन्तान् ङीञ् स्यात् । पामा । पामानी । सीमा । सीमानी ।
तदन्तेऽपि । अतिपटिमा । अतिपटिमानौ ।

(१) “स्रसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा । याता मातेति सप्तैव स्रसादथ लडाह्रसाः ॥” इति ।

(२) अन्ते तु नष्टीति । तथाचामशः—नष्टी पीची सुपाकजति ।

१२ । अनो बहुव्रीहिः ।

अन्नन्ताद् बहुव्रीहिं डीप् स्यात् । सुपर्वा । सुपर्वाणौ । बहुव्रीहिः किम् ?
सुराज्ञी । (३)

१३ । डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।

मन्त्रन्तादन्नन्ताच्च बहुव्रीहिर्डाब् वा स्यात् । सीमाः सीमानः । सुपर्वाः
सुपर्वाणः । अनिनस्सन्ग्रहणेऽर्थवदग्रहणाभावात् । सुपटिमाः सुपटिमानः
स्त्रियः । निर्गरिमाः निर्गरिमाणः । अन्यतरस्याग्रहणाद् डाप्प्रतिषेधाभ्यां
मुक्ते डीव्राविति भाष्यम् । बहुसुत्वरी नगरी ।

१४ । अनुपसर्जनात् ।

वक्ष्यमाणस्त्रीप्रत्यय उपसर्जनान्न स्यात् । बहुकुक्षरा नगरी । बहुकुक्षुटा
अटवी ।

१५ । टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयपठक्ठञ्कञ्-
करपञ्च्युनाम् । (४)

एतदन्तेभ्यः स्त्रियां डीप् स्यात् । टित् । कुक्षरी । गायत्री । सायन्तनी ।
टित्वसामर्थ्याद् नदट् नदी । घेट् स्तनन्धयी । ढः । वैतयेयी । अण् । कुम्भकारी ।
भङ्गकारी सेना । औपगवी । अञ् । औत्सी । वैदी । द्वयसच् । जानुद्वयसी ।
दघ्नच् । जानुदघ्नी । मात्रच् । जानुमात्री । तयप् । द्वितयी । द्वयी । उभयी ।
पञ्चतयी । ठक् । आक्षिकी । ठञ् । लावणिकी । कञ् । यादृशी । तादृशी ।
करप् । नखरी । जित्वरी । गत्वरी । ख्युन् । सुभगङ्करणी ।

(क) नञ्सञ्जीककः । स्त्रेणी । पौंस्त्री । शाक्तीकी । तात्तीयीकी ।
हैतीयीकी । तीयादीकक् (४१२।७, वा) ।

१६ । यजश्च ।

अपत्ययजन्तान् डीप् स्यात् । मार्गी । वात्सी ।

(३) एवमतिपर्वणी निःशर्मेणीत्यादयोऽपि तत्पुरुष एवेति ।

(४) टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयपठक्ठञ्कञ्करप इत्येवार्थं सूत्रम् । खानामिति तु वीरः
प्रक्षिप्तम् ।

१७ । प्राचां ष्फ स्तद्धितः ।

यञन्तात् तद्धितसंज्ञकः ष्फः स्यात् । षित्वान् डीप् । गार्ध्यायणी ।
वाङ्मयायनी । प्राचां किम् ? गार्गी । वाल्मी ।

१८ । सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ।

गर्गाद्यन्तर्गणालोहितादेः कतशब्दान्ताद् यञन्तान् नित्यं ष्फः स्यात् ।
लोहित्यायनी । सांशित्यायनी । कात्यायनी । सर्वत्रग्रहणाच्चावविषयेऽपि ।
आवद्यायनीति स्मृतिः ।

१९ । कौरव्यमाण्डूकाभ्याञ्च ।

स्थान्तात् कुरुशब्दादपत्याणन्ताच्च मण्डूकात् ष्फः स्यात् । कौरव्यायणी ।
माण्डूकायनी । तस्येद (४।३।१२०) मिथ्यस्थान्तात् कौरवी सेना । माण्डूकी
भार्या ।

(क) इजन्तादासुररूपसंख्यानम् । आसुरायणी कन्या । ष्फस्य तद्धितत्वे
यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपः ।

२० । वयसि प्रथमे ।

प्रथमवयोवचनान् डीप् स्यात् । प्रथमग्रहणमचरमोपलक्षणार्थम् (५) ।
कुमारी । वर्करी । तरुणी । वधूटी । चिरण्टी । कथं कन्या ? निपातनात् ।

२१ । द्विगोः ।

द्विगो डीप् स्यात् । पञ्चपूली । त्रिलोकी । षड्चररी । त्रिफलेति तु
वैद्यकरुद्धेः ।

२२ । अपरिमाणविस्ताचितकम्बलिभ्यो न तद्धितलुकि ।

एतदन्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि डीम् न स्यात् । अपरिमाणान्तात् ।
पञ्चभिरण्वैः क्रीता पञ्चाश्वः । त्रिशता । द्विवर्षा । कालः संख्या च न
परिमाणम् । विस्तारान्तात् । द्विविस्ता । द्वाचितः । त्रिकम्बल्या । तद्धित-
लुकि किम् ? समाहारे दशशती ।

२३ । काण्डान्तात् क्षेत्रे ।

काण्डान्ताद् द्विगोस्तद्वितलुकि ङीम् न स्यात् । हे काण्डे प्रमाणमस्याः ।
द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे लो द्विगो (५।२।३७, वा) रिति मात्रचो लुक् ।
क्षेत्रे किम् ? द्विकाण्डी रज्जुः ।

२४ । पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ।

पुरुषात् प्रमाणार्थाद् द्विगोस्तद्वितलुकि ङीम् वा स्यात् । द्विपुरुषी
द्विपुरुषा वा परिखा ।

२५ । बहुव्रीहे रूधसो ङीप् ।

जघसन्ताड्बहुव्रीहेर्ङीप् स्यात् । डाप्-प्रतिषेध ङीपां बाधा । कुण्डोष्ठी ।
घटोष्ठी ।

२६ । संखप्राव्ययादे ङीप् ।

एतदादे बङ्गव्रीहे रूधसन्तान् ङीप् स्यात् । चतुरुष्ठी । निरुष्ठी । खरे भेदः ।

२७ । दामहायनान्ताच्च ।

संख्यादेरित्येव । दामहायनान्ताद् बहुव्रीहे ङीप् स्यात् । द्विदाम्नी ।
त्रिदाम्नी । हायनान्ताद्द्वयस्यभिधानम् । त्रिचतुर्भ्यां णत्वञ्च । द्विहायनी ।
त्रिहायणी । चतुर्हायणी ।

२८ । अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ।

उपधालोपयोग्यादन्नन्ताड्बहुव्रीहे वा ङीप् स्यात् । सुराज्ञी । बहुतल्ली ।
सुदाम्नी । भूरिधाम्नी विद्या । ङीपा मुक्ते डाप्-प्रतिषेधौ । सुराजे सुराजाना-
विति । उपधालोपिनः किम् ? सुपर्वाणी सुपर्वे ।

२९ । नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः ।

ङीप् स्यात् । सुराज्ञी नाम नगरी । छन्दसि नोदाङ्गियते ।

३० । केवलसामकभागधेयपापापरसमानार्थ्यकृतमुमङ्गल-
भेषजाच्च ।

एभ्यो नवभ्यः संज्ञायां ङीप् स्यात् । केवली नाम ज्योतिः । सामकी

देवता । पापी । अपरी । समानी कृन्द्ः । सुमङ्गली । संज्ञायामित्येव ।
मामिका बुद्धिः । सुमङ्गला नारी ।

३१ । रात्रेश्चाजसौ ।

रात्रिशब्दात् संज्ञायां ङीप् स्यात् । रात्री । अजसौ किम् ? रात्रयः ।

(क) अजसादिष्विति वक्तव्यम् । रात्रिम् । रात्रिभिरित्यादि । कथं
तिमिरपटलैरवगुण्ठिताश्च रात्रय इति ? कदिकारादिति (४।१।४५, ग, सू)
ङीष् ।

३२ । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ।

अनयो ङीप् स्यान्नुगागमश्च । मतोर्वत्वश्च निपातनात् । अन्तर्वत्नी
गर्भिणी । पतिवत्नी सभर्तृका ।

३३ । पत्युर्नी यज्ञसंयोगे ।

पत्युर्ङीप् स्यान्नश्चान्तादेशो यज्ञसंयोगश्चेत् । पत्नी ब्राह्मणस्य । कथं पत्नी
शूद्रस्येति ? उपमानात् । (६)

३४ । विभाषा सपूर्वस्य ।

सपूर्वपदस्य पत्युर्ङीप्निकारौ वा स्याताम् । वृद्धपत्नी वृद्धपतिः । “दृष्टा
मया रामपतिः प्रमन्युः ।”

३५ । नित्यं सपत्न्यादिषु ।

एषु नित्यं ङीम्निकारौ स्याताम् । सपत्नी । “कामिकपत्नीव्रतदुःख-
शीलाम् ।” वीरपत्नी । भ्रातृपत्नी । पुत्रपत्नी ।

३६ । पूतक्रतोरै च ।

अतो ङीप् स्यादैकारश्चान्तादेशः । पूतक्रतोर्भार्या पूतक्रतायी ।

३७ । वृषाकप्यग्निकुसितकुसौदानामुदात्तः ।

एषां ङीप् स्यादैकारश्चान्तादेशः । वृषाकपायी वृषाकपे भार्या ।
अग्नयायी ।

३८ । मनो रौ वा ।

मनीर्डीप् स्यादैकारौकारादेशौ च । मनोः स्त्री मनायी मनावी ।
मनुरपीत्येके । नित्यन्वे ।

३९ । वर्णादनुदात्तात् तोपधात्तो नः ।

तोपधाद्वर्णवाचिनो ङीप् स्याद्वा । तकारस्य च नकारः । एनी ।
श्रेनी । हरिणी । रोहिणी । पञ्च एता । श्रेता । हरिता । रोहिता ।
अनुदात्तात् किम् ? श्रेता । अत इत्येव । शितिः स्त्री ।

(क) असितपलितयोः प्रतिषेधः । असिता । पलिता ।

(ख) क्तमित्येके । “गतो गणस्तूर्णमसिक्तिकानाम् ।” पलिक्ती ।

(ग) पिशङ्गादुपसंख्यानम् । “मध्येसमुद्रं ककुभः पिशङ्गीः ।”

४० । अन्यतो ङीष् ।

तोपधादन्यतो वर्णादनुदात्तान् ङीष् स्यात् । सारङ्गी । कल्याणी ।
शबली । अनुदात्तात् किम् ? कृष्णा । कपिला ।

४१ । षिट्गौरादिभ्यश्च ।

षितो गौरादेश्च ङीष् स्यात् । नर्त्तकी । रजकी । खनकी । दंष्ट्रेत्यजादि-
पाठात् । गौरी । मत्सी । मनुषी । द्रोणी । आमलकी । वदरी ।
धातकी । विम्बी । खती । पिप्पली । पृथिवी । शमी ।

४२ । जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशका-
मुककवराद् वृत्त्यमत्रावपनाक्तत्रिमाश्राणास्थौलप्रवर्णानाच्छादना
ज्योविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ।

जानपदाद्येकादशकाद् यथाक्रमं वृत्त्यादावर्थे ङीष् स्यात् । जानपदी
वृत्तिः । कुण्डी भाण्डम् । गोणी आवपनम् । स्थली अकत्रिमा भूः । भाजी
आणा । पक्तेत्यर्थः । नागी स्थौलवती । काली कृष्णवर्णा ।

(क) नीलात् प्रास्थोषध्योः । नीली वड्वा । नीली ओषधिः ।

(ख) संज्ञायां वेल्येके । नीली नीला । कुशी लौहविकारः । कामुकी
मैथुनेच्छावती । कवरी केशवेशः ।

४३ । शोणात् प्राचाम् ।

शोणौ । प्राचां किम् ? शोणा ।

४४ । वीतो गुणवचनात् (७) ।

गुणवचनादुदस्तादा डीष् स्यात् । पट्टी पटुः । तन्वी तनुः । गुर्वी गुरुः ।

(क) खरुसंयोगोपधयोः प्रतिषेधः । खरुः । कट्टुः । पाण्डुः स्त्री ।

४५ । बह्नादिभ्यश्च ।

बह्नादेर्वा डीष् स्यात् । बह्वः । बहवः । रात्रिः । रात्री । जग्रसे कालरात्रीवेति भट्टिः । एवं शकटि । श्राटि । शक्ति । शारि । यष्टि । पञ्चति । युवति (४) । कल्याण । उदार । चण्ड । विकट । विशङ्कट ।

(१) इतः प्राण्यङ्गात् । कटी । धमनी । शोणी ।

(२) कृदिकारादक्तिनः । धरणी ।

(३) सर्वतोऽक्तित्रयादित्येके । रजनी । राजी । सुरभी । भूमी । अक्तित्र-
यात् किम् ? अकरणिः । इतच्छन्दःसूत्रे हे ।

४६ । नित्यच्छन्दसि ।

४७ । भुवश्च ।

४८ । पुंयोगादाख्यायाम् ।

यत् पुमाख्यं पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो डीष् स्यात् । गणकी । प्रष्टी ।

(क) गोपालिकादीनां प्रतिषेधः । गोपालिका स्त्री ।

(ख) सूर्याद् देवतायां चाम् वक्तव्यः । सूर्यस्य देवता स्त्री सूर्या ।
अन्या तु सूरौ ।

(७) यत् तु सत्त्वे निविशतिऽपेति पृथग् जातिषु दृश्यते । आधेययाक्रियाजन्तु सोऽसत्त्वप्रकृति गुणः ॥१॥ इति,
उपेयन्त्यव्यङ्ग्यान्द दृष्टौ द्रव्यान्तरिष्वपि । वाचकः सर्वलिङ्गाणां द्रव्यादन्तो गुणः स्मृतः ॥२॥ इति वा गुणसत्त्वच-
'तदेकदेश्युक्तिमात्रम् । बहुविशेषणानां वैयर्थ्यात् । भाष्यज्ज्ञताऽव्याख्यानाच्च ।" इति नारीशः । वस्तुतस्तत्र
गुणवचनशब्देन कृदन्त-तद्धितान्-समस्त-सर्वनाम-जाति-संख्या संज्ञाशब्दातिरिक्तशब्दो गृह्यते । आकङ्कारमुत्-
(१॥१॥) भाष्यतः सत्येव ज्ञातात् । अतएव दयालुशयालुप्रभृतीनां व्यावृत्तिः ।

(४) युवतिशब्दश्चैव पाठः । तेन पक्षे डीष् । युवतौ । नत युवन्नित्यस्य । तेन युनीति रूपमप्राप्ति-
नौयम् । Vide note on 4. i. 77.

४६ । इन्द्रवरुणभवशर्व्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुला-
चार्याणामानुक् ।

एभ्यो ङीष् स्यादानुगागमश्च । इन्द्रादेः स्त्री इन्द्राणी । वरुणानी ।
मृडानी ।

(क) हिमारण्ययोर्महत्त्वे । हिमानी । अरण्यानी ।

(ख) यवाद्दोषे । यवानी ।

(ग) यवनास्त्रियाम् । यवनानी लिपिः (९) ।

(घ) उपाध्यायमातुलाभ्यामानुम्बा । उपध्यायानी । मातुलानी । पक्षे
उपाध्यायी । मातुली ।

(ङ) आचार्यादणत्वञ्च । आचार्यानी ।

(च) अर्थ्यक्षत्रियाभ्यां वा ङीषानुक्तौ । अर्थ्या अर्थ्याणी । क्षत्रिया
क्षत्रियाणी । पुंयोगे त्वर्यी क्षत्रियी ।

५० । क्रीतात् करणपूर्वात् ।

ङीष् स्यात् । धनक्रीती । मनसाक्रीती । सा हि तस्य धनक्रीता
प्राणिभ्योऽपि गरीयसीति टावन्तेन समासः ।

५१ । क्तादल्पाख्यायाम् ।

करणपूर्वात् क्तादल्पाख्यायां ङीष् स्यात् । अभ्रविलिप्ती द्यौः । सूपविलिप्ती
पात्री । अक्षरविलिप्ती जिह्वा ।

५२ । बहुव्रीहेश्वान्तोदात्तात् ।

अन्तोदात्तात् क्तान्तबहुव्रीहे ङीष् स्यात् । उरुभिन्नी । केशविलूनी ।
इह पाणिमृहीती भार्याविशेषे । दन्तजाताऽकृतामासजाताक्षणाजाता-
सुखजातासुकृतादयस्त्वजादिपाठात् ।

(९) Some say यवनानी लिपिः refers to the Greek alphabet or the letters used by the Bactrians. Others assert that the Egyptian Hieroglyphics were meant by it.

५३ । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ।

अस्वाङ्गपूर्वपदादनन्तरो ङीष् स्यात् । सारङ्गजग्धी सारङ्गजग्धा वा ।
सुरापीती सुरापीता वा ।

५४ । स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् । (10)

उपसर्जनस्वाङ्गात् प्रातिपदिकाद्वा ङीष् स्यात् । चन्द्रमुखी चन्द्रमुखा वा ।
निष्क्रान्ता केशान् निष्केशी निष्केशा वा यूका । असंयोगोपधात् किम् ?
सुगुल्फा । सुपाश्या । उपसर्जनात् किम् ? दीर्घशिखा ।

(क) अङ्गात्त्रनेत्रकण्ठेभ्योऽपि वेल्वेके । मृदङ्गी मृदङ्गा वेल्यादि । (11)

५५ । नासिकोदरोष्ठजङ्गादन्तकर्णशृङ्गाच्च ।

नासिकाद्यन्ताद्वा ङीष् स्यात् । तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका वा । तनूदरी
तनूदरा वा । विम्बोष्ठी विम्बोष्ठा वा ।

(क) पुच्छाच्च । कल्याणपुच्छी कल्याणपुच्छा वा ।

(ख) कवरमणिविषशरीभ्यो नित्यम् । कवरपुच्छी । शरपुच्छी ।

(ग) उपमानात् पक्षात् पुच्छाच्च । उलूकपक्षी शाला । काकपुच्छी सेना ।

५६ । न क्रोडादिवह्वचः ।

क्रोडाद्यन्ताद् बह्वजन्ताच्च स्वाङ्गादिति (४।१।५४) ङीष् न स्यात् ।
सुक्रोडा । कल्याणखुरा । सुगुदा । दुर्मगा । सुभगा । आकृतिगणोऽयम् ।
बह्वचः । पृथुजघना ।

५७ । सहनज्विद्यमानपूर्वाच्च ।

सहादिपूर्वादुक्तो ङीष् न स्यात् । सकेशा । अकेशा । विद्यमानकेशा ।
अनासिका ।

(10) 'अद्वयं सृष्टिमतं स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् । अतस्त्वं तत्र दृष्टव्यं तेन चेत् तत् तथा युतमिति
स्वाङ्गत्ववयम् ।

(11) एतद्विंशत्यधिकम् । नासिकपाठेऽपि नासि । अतस्तस्यसुचयायेकेन तर्हि चकारेण संयाज्यमित्येके ।
अप्रमाणमित्येके । कथयन्तु अयुञ्जते । तथाच किमिदं किञ्चरकण्डि सुप्यत इति, बभ्रावि मे बभ्रुरेवावि चक्षुरिति,
यतः सतां सन्नतगावि सन्नतमिति च कालिदासः ।

५८ । नखमुखात् संज्ञायाम् ।

आभ्यां नाम्नि नास्ति ङीष् । शूर्पणखा । कालमुखा । दीर्घणखा ।

५९ । दीर्घजिह्वी च च्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

६० । दिक्पूर्वपदान् ङीष् ।

इह स्वाङ्गादिति (४११।५४) ङोषि सिद्धे दिक्पूर्वपदान् ङीविति स्वरार्थम् । प्राङ्मुखी प्राङ्मुखा ।

६१ । वाहः ।

वाह इत्यपि च्छान्दसम् । वहेच्छन्दसीति (३।२।६४) शिवविधानात् ।

६२ । सखाशिश्वीति भाषायाम् ।

सखी । अशिश्वी । भाषायां स्यात् । न वेदे ।

६३ । जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । (१२)

जातिवाचिनः स्त्रियां ङीष् स्यात् । कुक्कुटी । मयूरी । यक्षी । सर्पी । विहग्वी । भूती । प्रेती । अमरी । पुरी । तटी । दूती । असुरी । कुष्माण्डी । नटी । शाटी । नाडायनी । कटी । अस्त्रीविषयात् किम् ? सर्वदा स्त्रीलिङ्गान्मा भूत् । मञ्जिका । पिपीलिका । माला । वलाका । अयोपधात् किम् ? क्षत्रिया ।

(क) योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमत्स्यमनुष्याणां ङीष् । हयी । गवयी । मुकयी । मत्सी । मनुषी ।

६४ । पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ।

पाकाद्युत्तरपदान् ङीष् स्यात् । स्त्रीविषयार्थं वचनम् । ओदनपाकी । पिष्टकपाकी । श्लिष्टपर्णी । शङ्खपुष्पी ।

(१२) आकृतिग्रहणा जाति लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् । सज्जदाख्यातमिषोऽस्मा शीतञ्च चरणैः सह ॥ १ ॥

प्रादुर्भावविनाशस्थो सत्त्वस्य युगपद गुणैः । असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः ॥ २ ॥
इति आतिलक्षणे ।

६५ । इतो मनुष्यजातेः ।

इदन्तान् मनुष्यजातिवाचिनो ङीष् स्यात् । दाची । अवन्ती । कुन्ती ।
पुनर्जातियहणाद् योपधादपि भवति । औदमेयी । इतः किम् ? दरत् ।
वृजातिः किम् ? तित्तिरिः । अगोत्रेजन्ताच्च ङीष् स्यात् । सौतङ्गमी पुरी ।

६६ । ऊङुतः ।

उदन्तान् मनुष्यजातेरूङ् स्यात् । कुरूः । धीवन्तूः । ब्रह्मवन्तूः (13) ।
भीरूः । (14)

(क) अप्राणिजातिश्चारज्ज्वादीनाम् । अलावुः । कर्कन्तूः । अप्राणि-
जातेः किम् ? आखुः । कृकवाकुः । रज्ज्वादेस्तु । रज्जुः । हनुः ।

६७ । बाह्वन्तात् संज्ञायाम् ।

बाहुशब्दान्तादूङ् स्यात् । भद्रबाहूः । काचित् । संज्ञायां किम् ?
वृहद्बाहुः स्त्री ।

६८ । पङ्गोश्च ।

स्यादूङ् । पङ्गूः ।

(क) श्वशुरस्योकाराकारयोर्लोपश्च । श्वशूः ।

६९ । ऊरूत्तरपदादौपम्ये ।

ऊर्वन्तादौपम्ये स्यादूङ् । रम्भोरूः । करभोरूः ।

७० । संहितशफलक्षणवामादेश्च ।

संहिताद्यादेरूतोः स्यादूङ् । संहितोरूः । “वामोरूरतिशयमाप
विभ्रमस्य” ।

(क) संहितसहाभ्याश्च । संहितोरूः । सहोरूः ।

७१ । कद्रुकमण्डल्योश्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

(13) “कस्याश्चिद् ब्राह्मणजातौ शब्दाविमौ”—इति सृष्टिपरः ।

(14) औपति refers to this—“स्त्रीमेदवाचिनो भौरीरय्युङ्गा भवितव्यामिति सतम् । श्रीकण्ठपुराणी-
तमयोरपि सतमेतत् ।”—परिशिष्ट (स्त्रील, Rule 92). अथ स्त्रीमेदवाचिले भौरू विभ्वाधराङ्गनेत्यमरः ।

७२ । संज्ञायाम् ।

आभ्यां नान्नि स्यादूङ् । कद्रूः । कमण्डलूः ।

७३ । शार्ङ्गरवाद्यजो ङीन् ।

जातेरित्वेव । शार्ङ्गरवादेरजन्ताच्च ङीन् स्यात् । शार्ङ्गरवी । गौतमी ।
पुत्री (१५) । (१) वृत्तरयोर्द्विच । नारी । अजः खल्वपि । बैदी । औत्सी ।

७४ । यङश्चाप् ।

यङन्ताच्चाप् स्यात् । जङ् । आम्बुश्या । कौशल्या । थङ् । कारीष-
गन्ध्या । वाराह्या ।

७५ । आवव्याच्च ।

मर्गादियजन्ता-(४११।१०५) दावव्यशब्दाच्चाप् स्यात् । आवव्या ।

७६ । तद्धिताः ।

इतस्तद्धितसंज्ञकाः प्रत्यया वाच्याः कपं यावत् (५।४।१५१) तद् यथा ।

७७ । यूनस्तिः । (१६)

युवशब्दात् तिः स्यात् । युवतिः ।

७८ । अणिजोरनार्षयो गुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ।

गोत्रे यावणिजौ तयोः स्त्रियां ष्यङादिश्यते । अण् कारीषगन्ध्या ।

(१५) असंशयं पर्वतराजपुराणेति कुमारः । कुर्वेत्तदुर्वीपतिपुत्रि सर्वमिति नैषधे । सा भैषीः पुत्रि सती
व्रजति मम पुरो नैष दूरं दुरास्मिति महाभारते । पुत्रीव हर्षं हृदये तनीतीति च । तथाच पुत्रशब्दस्य
कन्यायां हतिः—आत्मज स्तनयः सुतःसुतः पुत्रः स्त्रियां लभौ । आहुरद्विद्वतरं सर्वे ऽपत्यं लोकं तयोः समे
इत्यमरात् । न यास्योरित्वेव (७।१।४५) वा सुतकापुत्रकाद्वन्दारकाणामिति वार्त्तिकश्च । यत्तु शार्ङ्गरवादिगणे
पुत्रशब्दस्य पाठोऽसाम्प्रदायिको ऽनावर्तो वेति वैषाखिन् मतं तत् तु न सर्व्वेराहतम् ।

(१६) शिञ्चितं युवतिर्नैपुणं तथेति कुमारसम्भवम् । तिरिति ङीपोऽपवाद इति वृत्तिकारः । कथं तर्हि
यूनी काममयी दुर्नोति च मनो वैधव्यमावाद् वधूरिति, यूनी वैश्विधाधिनी पतिभयाद् बाला वधूस्त्रासिनीति
च ? युवति युंवती यूनीति त्रिकाण्डशेषेऽपि ? अपाणिनीयम् । कथं युवतीकारनिर्मथितं दधीति भोजप्रसवे ?
विषविषमा मधुरा हि युवत्य इति च ? यौतेः श्रवणात् ङीपि युवतीति भट्टोजिः । सर्व्वतोऽक्तिप्रधादित्येक
इति (४।१।४ ग) ङीपि युवतीति पुरुषोत्तम-साधवादयः ।

इज् वाराह्या । अनार्षयोः किम् ? वासिष्ठी । गुरुपोत्तमयोः किम् ?
 औपगवी । त्रिप्रभृतीनामचामन्त्रमुत्तमम् । तत्समीपमुत्तमम् ।

७६ । गोत्रावयवात् ।

गोत्रावयवाः पुणिकादयः । तैभ्योऽणिजोः षड् डादिश्यते । पौणिक्त्वा ।
 भौणिक्त्वा । मौख्य्या ।

८० । क्रौड्यादिभ्यश्च ।

एभ्यः स्त्रियां षड् स्यात् । क्रौड्या । लाड्या । दैवदत्त्या । भोजात्
 चत्रियजातौ । भोज्या ।

८१ । दैवयज्ञिशौचिष्ठिसाल्यमुग्रिकाण्ठेविद्विभ्योऽन्यतर- स्याम् ।

एभ्य इज् षड् वा स्यात् । दैवयज्ञा । शौचिष्ठ्या । पक्षे इतो मनुष्यजाते
 (४।१।६५) रिति डीष् । दैवयज्ञी । काण्ठेविद्वी । पूर्णः स्त्र्यधिकारः ।

८२ । समर्थानां प्रथमाद्वा ।

स्वार्थिकात् (५।४।१) प्रागयमधिकारः । समर्थानां पदानां मध्ये सूत्रे
 प्रथमनिर्दिष्टाद्वा तद्धिताः स्युः । वाग्रहणाद् वाक्यञ्च । वक्ष्यति तस्यापत्यमिति
 (४।१।८२) । उपगोरपत्यमौपगवः । समर्थानां किम् ? कम्बलमुपगोरपत्यं
 देवदत्तस्येति ।

८३ । प्राग्दीव्यतोऽण् ।

तेन दीव्यतीत्यतः (४।४।२) प्रागर्थेष्वण्यधिक्रियते । तथैवोदाहरणव्यम् ।

८४ । अश्वपत्यादिभ्यश्च ।

एभ्योऽण् स्यात् । आश्वपतम् । गाणपतम् । पाशुपतम् । ख्ये प्राप्ते वचनम् ।

८५ । दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदास्यः ।

एभ्योऽणपवादो ण्यः स्यात् । दितः क्तिजस्ताद् दैत्यः (१७) । अदितेरपत्य-

(१७) कथं दैत्य इति ? क्तिजस्ताद् दितिशब्दात् क्तिजकारादक्तिज इति (४।१।४५) ङीप् कृते स्त्रीभ्यो
 ढक् (४।१।१२०) । अदितिशब्दादपि क्तिजस्तात् पूर्ववन् ङीप् कृते ढक् । आदितेयः । एवमादितेया
 दिविषद इति सिद्धं मित्याहुः ।

मादित्यः । आदित्यशब्दात् तस्यापत्यमादित्यम् । पत्यन्तात् । सेनापत्यम् ।
गार्हपत्यम् । प्राजापत्यम् ।

(क) यमाच्च । याम्यम् । (१८)

(ख) पृथिव्या जाजो । पार्थिवा पार्थिवी ।

(ग) देवस्य यजजो । दैव्यं देव्या । देवं देवी ।

(घ) बहिषष्टिलोपञ्च । बहिर्भवो बाह्यः ।

(ङ) ईकक् च । बाहीकः ।

(च) स्थान्नोऽकारः । अश्वत्थामः । महास्थामः ।

(छ) लोम्नोऽपतेषु बहुषु । अकार इत्येव । ऊर्द्धलोमाः । बहुषु किम् ?
ओर्द्धलोमिः । और्द्धलोमी । बाह्यादिः ।

(ज) सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत् । गव्यम् ।

८६ । उत्सादिभ्योऽञ् ।

एभ्योऽञ् स्यात् । औत्सः । औदपानः ।

८७ । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्संज्ञौ भवनात् ।

भवनात् (५।२।१) प्रागर्थेषु भवसमूहहितादिषु स्त्रिया नञ् पुंसः संज्ञा
स्यात् । पुंसः संयोगान्तलोपः (८।२।२३) । “सङ्गच्छ पौञ्चि स्त्रीणं माम् ।”
कथं स्त्रीवत् पुंवत् ? स्त्रीत्वं पुंस्त्वमिति च ? स्त्री पुंवच्चेति (१।२।६६)
निर्द्देशेनास्यानित्यत्वज्ञापनात् ।

८८ । द्विगोर्लुग्नपत्ये ।

द्विगोः सम्बन्धिनः प्राग्दीव्यतीयतद्धितस्याजादेर्लुक् स्यात् । तत्र
संस्कृतम् (४।४।३) । पञ्चकपालः । तदधोते तद्देद (४।२।५८) । द्विवेदः ।
अनपत्ये किम् ? पाञ्चनापितिः । अजादेः किम् ? पञ्चगर्गरूप्यम् ।

८९ । गोत्रेऽलुगचि ।

यस्कादिभ्यो गोत्र (२।४।६३) इत्यादिभिर्येषां लुगुक्तस्तेषामजादौ प्राग्दी-

(१८) वार्तिकं सिद्धं अयादित्यप्यतः सनापनित्येके । प्रयोगस्तु वर्तते यथा याम्येन चाभवन् केशा बाह्वो
विष्णुतेजसेति देवीसाक्षात्के । याते चेतसि नापुयाम अतश्च यास्याः पुनर्यातना इति कुपुसाञ्जलावाचार्य
उदयनश्च ।

व्यतीये कर्त्तव्ये स निषिद्धते । गर्गाणां छात्रा गार्गीयाः । आत्रेयीयाः । अचि
किम् ? गर्गेभ्य आगतं गर्गकृत्यम् ।

६० । यूनि लुक् ।

अजादौ प्राग्दीव्यतीये कर्त्तव्ये यूनि विहितस्य लुक् स्यात् । अत इज्
(४।१।६५) । फाण्टाहृतिः । तस्यापत्यं युवा फाण्टाहृतः । फाण्टाहृति-
मिमताभ्यां णफिजौ (४।१।१५०) । तस्य च्छात्राः । णस्य लुक् । तत इज्ये-
त्यण् (४।२।११२) । फाण्टाहृताश्छात्राः ।

६१ । फक्फिजोरन्यतरस्याम् ।

यूनि विहितयोः फक्फिजोर्लुग् वा स्यात् । यजिज्येति (४।१।१०१)
फक् । गार्ग्यायणः । तस्य च्छात्रा गार्गीया गार्ग्यायणीया वा । अणो
द्वय इति फिज् (४।१।१५६) । यास्कायनिः । तस्य च्छात्रा यास्कीया
यास्कायनीया वा ।

६२ । तस्यापत्यम् ।

अत्रार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । औपगवः । दैत्यः । स्त्रिणः । भानोर-
पत्यं भानवः । आपादान्तमपत्याधिकारः ।

६३ । एको गोत्रे ।

आद्यप्रकृतेर्गोत्रे एक एव प्रत्ययः स्यात् । उक्तञ्च भाष्ये एको गोत्र इति ।
गोत्रे एकः प्रथमशब्द एव प्रत्ययसुत्पादयतीति । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः ।
तत्पुत्रोऽपि गार्ग्यः ।

६४ । गोत्राद् यून्यस्त्रियाम् ।

यून्यपत्ये गोत्रादेव प्रत्ययः स्यात् । नान्यप्रकृतेः । वाङ्मयस्यापत्यं युवा
वाङ्मयायनः । अस्त्रियां किम् ? वाक्सी । युवसंज्ञेव निषिद्धत इति स्मृतिः ।

६५ । अत इज् ।

अदन्तादिज् स्यात् । दाक्षिः । दाशरथिः । कथं प्रदीयतां दाशरथाय
मैथिलीति ? तस्येद (४।३।१२०) मिति विवक्षायामण् ।

६६ । बाह्यादिभ्यश्च ।

बाह्यादेराकृतिगणादिच् स्यात् । बाह्विः । चौडिः । सौमित्रिः । और्द्ध-
लोमिः । कार्णिः । ऋण्यो (४११।११४)ऽत्र बाधकः ।

६७ । सुधातुरकङ् च ।

सुधातुरिच् स्यादकङ् चान्तादेशः । सौधातकिः ।

(क) व्यासवरुडनिषादचण्डालविम्बानामिति वक्तव्यम् । वैयासकिः ।
वारुडकिः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । वैम्बकिः ।

६८ । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फञ् ।

कुञ्जादेर्गोत्रापत्ये च्फञ् स्यात् । ततः स्वार्थे जाः (५।३।११) । कौञ्जा-
यन्वः । ब्राध्नायन्वः । गोत्रे किम् ? कुञ्जस्यानन्तरापत्यं कौञ्जिः । गोत्रापत्ये
विधिः शिवाद्यणं यावत् (४।१।११२) । यस्तु गोत्रादेव विधीयते स तु यूनि
बोद्धव्यः ।

६९ । नडादिभ्यः फक् ।

नडादेर्गोत्रापत्ये फक् स्यात् । नाडायनः । चारायणः । नड । चर ।
उपक । लमक । शकट । कितव । अमुष्य । ब्राह्मण । उदुम्बर । नर ।
इति क ।

(१) शलङ्कु शलङ्कश्च । शालङ्कायनः ।

१०० । हरितादिभ्योऽजः ।

विदाद्यञन्ताहरितादेर्युनि फक् स्यात् । हारितायनः । कौत्सायनः ।

१०१ । यजिजोश्च ।

गोत्रे यौ यजिजौ तदन्तयोर्युनि फक् स्यात् । वात्स्यायनः । दाक्षायणः ।

१०२ । शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्सायायणेषु ।

एभ्यो भृग्वादी गोत्रे फक् स्यात् । शारद्वतायनो भार्गवः । शौनकायनो
वाङ्मयः । दार्भायणोऽयमाशायणः ।

१०३ । द्रोणपर्वतजैवन्तादन्यतरस्याम् ।

द्रोणादेर्गोत्रापत्ये फग् वा स्यात् । द्रोणायणो द्रौणिर्वा । पार्वतायनः पार्वतिर्वा । जैवन्तायनो जैवन्तिर्वा ।

१०४ । अन्वष्ट्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ।

विदादेर्गोत्रेऽञ् स्यात् । वैदः । श्रीर्व्वः । हारीतः । कश्यप । कुशिक । शुनक । शिषु । ये त्वनृषिशब्दाः पठ्यन्ते तेभ्योऽनन्तरापत्येऽञ् । पौत्रः । दीहितः । नानान्द्रः ।

(1) परस्त्री परशुच्च । पारशवः ।

१०५ । गर्गादिभ्यो यञ् ।

एभ्यो गोत्रापत्ये यञ् स्यात् । गार्ग्यः । गर्ग । वत्स । लोहित । व्याघ्र-पात् । कत । तृच । शकल । कुण्डिनी । जमदग्नि । नृकुटि । शण्डिल ।

१०६ । मधुबभ्रुव्राह्मणकौशिकयोः ।

आभ्यामनयोर्धञ् स्यात् । माधव्यो ब्राह्मणः । बाम्रव्यः कौशिकः ।

१०७ । कपिबोधादाङ्गिरसे ।

आभ्यामाङ्गिरसे यञ् स्यात् । काप्यः । बौध्यः । कपेर्गर्गादिपाठः ष्फस्य सिद्ध्यर्थः । काप्यायनी ।

१०८ । वतण्डाच्च ।

अस्मादाङ्गिरसे यञ् स्यात् । वातण्डः ।

१०९ । लुक् स्त्रियाम् ।

वतण्डात् स्त्रियां यञो लुक् स्यात् । वतण्डी । शार्ङ्गरवादिः (४।१।७३) ।

११० । अश्वदिभ्यः फञ् ।

अश्वदिभ्यो गोत्रे फञ् स्यात् । आश्वायनः । आविष्टायनः । आनडुह्यो गर्गादिः । तस्यापत्यमानडुह्यायनः ।

१११ । भर्गात् त्रैगर्त्ते ।

भर्गात् फञ् स्यात् । भार्गायणः । त्रैगर्त्ते किम् ? भार्गिः । उक्तं गोत्रे ।

११२ । शिवादिभ्योऽण् ।

शिवादिभ्योऽपत्यमात्रेऽण् स्यात् । इजादेर्बाधा । शैवः । भीमः । गाङ्गः ।
सापन्नः । विश्ववसोऽपत्यमिति वाक्ये विश्ववणरवणाभ्यां वृत्तिः । वैश्ववणो रावणः ।

११३ । अष्टद्वाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ।

नदीमानुषीनाम्नोऽण् स्यात् । ढको बाधा । यामुनः । ऐरावतः ।
मानुषीभ्यः । चैन्तितः । शैन्तितः । गीतमः । अष्टद्वाभ्यः किम् ? चान्द्र-
भागीयः । वासवदत्तेयः ।

११४ । ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ।

एभ्योऽण् स्यात् । इजो बाधा । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकात् ।
अन्धकः । श्वाफल्कः । वृष्णेः । वासुदेवः । आनिरुद्धः । कुरोः । नाकुलः ।
साहदेवः । अन्धकादिर्वंशाः केऽप्यनादयः ।

११५ । मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः ।

संख्यादिपूर्वाया मातुरण् स्यात् । उच्चान्तादेशः । द्वैमातुरः । त्रैमातुरः ।
षाण्मातुरः । सान्मातुरः । भाद्रमातुरः ।

११६ । कन्यायाः कनीन च ।

कन्यायाः स्यादण् कनीनादेशश्च । कानीनो व्यासः ।

११७ । विकर्णशुङ्गच्छगलाद् वत्सभरद्वाजाविषु ।

एभ्य एष्वण् स्यात् । वैकर्णो वात्स्यः । शीङ्गो भारद्वाजः । छागलोऽ-
प्यात्रेयः । वत्सादिभिस्तदपत्यं लक्ष्यते ।

११८ । प्रीलाया वा ।

प्रीलाशब्दादण् स्याद्वा । प्रैलः प्रैलियो वा ।

११९ । ठक् च मण्डूकात् ।

मण्डूकादण्ठको स्याताम् । मण्डूको माण्डूकेयः । वेल्लेव । माण्डूकिः ।

१२० । स्त्रीभ्यो ठक् ।

स्त्रीप्रत्ययान्ताड् ठक् स्यात् । सौपर्णेयः । सौभद्रेयः । कौम्भकारियः ।

- (क) वड्वाया वषे वाच्यः । ढक् स्यात् । वाड्वेयो वषः ।
 (ख) अण् क्रुञ्चाकोकिलात् सृतः । क्रीञ्चः । कौकिलः ।

१२१ । द्यचः ।

द्यच स्तत्रामिकाया अणोऽपवादो ढक् स्यात् । दात्तेयः । गोमेयः ।
 पार्थस्तु शिवादिपाठात् ।

१२२ । द्रतश्चानिजः ।

द्रदन्ताद् द्यचो ढक् स्यात् । आत्रेयः । वैधेयः । अनिजः किम् ?
 दाक्षायणः । द्यच इत्येव । अण् । मारीचः ।

१२३ । शुभादिभ्यश्च ।

एभ्यो ढक् स्यात् । शौभेयः । लैखाभ्येयः । काद्रवेयः । पाण्डवेयः ।
 गाङ्गेयः । तिकादिरप्यङ्गाङ्गाशब्दः । ततो गाङ्गायनिरित्येके ।

१२४ । विकर्णकुषीतकात् काश्यपे ।

आभ्यामत्रापत्ये ढक् स्यात् । वैकर्णेयः । कौषीतकेयः ।

१२५ । भ्रुवो वुक् च ।

भ्रुवो ढकि वुक् स्यात् । भ्रुवेयः ।

१२६ । कलप्राण्यादौनामिनङ् ।

एभ्यो ढक् स्यादिनङ् चान्तादेशः । काल्पाणिनेयः । सुभगा । दुर्भगा ।
 ज्येष्ठा । मध्यमा । कनिष्ठा । रजकी । बन्धकी । परस्त्री । वलीवर्हीति च ।

१२७ । कुलटाया वा ।

अस्या ढक् स्यादिनङ् वा । कौलटिनेयः । कौलटेयो वा । कौलटेरस्तु
 शीलहीनाया अपत्यविवक्षायां ।

१२८ । चटकाया ऐरक् ।

स्यात् । चाटकैरः ।

(क) स्त्रापत्ये लुग् वक्तव्यः । चटका ।

१२६ । गोधाया द्रक् ।

१२७ । आरगुदौचाम् ।

गोधाया अपत्यं गौधेरः । गौधारः । गौधेयस्तु शम्भादिपाठात् ।

१२८ । क्षुद्राभ्यो वा ।

अङ्गशीलहीनाः क्षुद्राः । ताभ्यो द्रक् स्याद्वा । काणिरः काणियो वा ।
दासेरः दासियो वा ।

१२९ । पितृष्वसुष्कण् ।

स्यात् । पितृष्वस्त्रोयः ।

१३० । ठकि लोपः ।

ठकि चान्यलोपः स्यात् । पितृष्वसेयः ।

१३१ । मातृष्वसुश्च ।

अस्याश्च तथा स्यात् । मातृष्वस्त्रोयः । मातृष्वसेयः ।

१३२ । चतुष्पाद्भ्यो ठञ् ।

स्यात् । अणादेर्बाधा । कामण्डलैयः । जाम्बेयः ।

१३३ । गृष्ट्रादिभ्यश्च ।

एभ्यो ठञ् स्यात् । गार्ष्टेयः । मैत्रेयः ।

१३४ । राजश्वशुराद् यत् ।

आभ्यां यत् स्यात् । राजन्यः क्षत्रियः । श्वशुर्यो देवश्यालो ।

१३५ । क्षत्राद् घः ।

स्यात् । क्षत्रियः । जातावभिधानम् ।

१३६ । कुलात् खः ।

कुलीनः । आढ्यकुलीनः ।

१३७ । अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ् ठकञौ ।

अविद्यमानपूर्वपदात् कुलाद् यङ् ठकञौ वा स्याताम् । कुल्यः कौलेयकः
कुलीनो वा ।

१४१ । महाकुलादञ्खञौ ।

स्याताम् । माहाकुलः । माहाकुलीनः । वेल्वेव । महाकुलीनः ।

१४२ । दुष्कुलाड्ठक् ।

स्यात् । दौष्कुलेयः । वेल्वेव । दुष्कुलीनः ।

१४३ । स्वमुष्कः ।

स्यात् । स्वस्त्रीयः ।

१४४ । भ्रातुर्व्यच्च ।

भ्रातुर्व्यत् स्यात् । वृश्च । भ्रातृव्यः । भ्रातृयो वा ।

१४५ । व्यन् सपत्ने । (१९)

भ्रातुरपत्ये शत्रौ व्यन् स्यात् । भ्रातृव्यो दायादः । भ्रातृव्यः कण्टक
इतुरपमानात् ।

१४६ । रेवत्यादिभ्यष्ठक् ।

रेवत्यादेर्गणाट् ठक् स्यात् । ढगादेर्वाधा । रैवतिकः । दीवारपालिकः ।

१४७ । गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ।

गोत्रस्त्रीवचनास्यः स्यात् । ठक् च । गार्ग्या अपतंत्र गार्गो जाल्पो
गार्गिको वा । कुत्सने किम् ? गार्गेयः । गोत्र इति किम् ? कारिकाया
अपत्यं कारिकेयः । गोत्रापत्ये विधयो यूनि विज्ञेयाः ।

१४८ । वृद्धाट् ठक् सौवीरेषु बहुलम् ।

वृद्धाट् सौवीरगोत्रात् कुत्सने ठक् स्यात् । भागवित्तिकः । पचे फक् ।
भागवित्तायनः ।

१४९ । फेष्क च ।

फिजन्तात् सौवीरगोत्रात् कुत्सने छः स्यात् । ठक् च । तिकादिभ्यः
फिज् (४।१।१५४) । यामुन्दायनिः । तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः ।
यामुन्दायनिको वा ।

१५० । फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिजौ ।

आभ्यां सौवीरेषु णफिजौ स्याताम् । फाण्टाहृतः फाण्टाहृतायनिः ।
मैमतो मैमतायनिः ।

१५१ । कुर्वादिभ्यो ण्यः ।

एभ्योऽपत्ये ण्यः स्यात् । कौरव्यः कौरव्यो कौरव्याः । “कौरव्याः
पशवः ।” कुरुशब्दोऽत्र मुनिवचन इत्याहुः । कुरु । गर्दभ । शकुनि । कवि ।
कपिञ्जल ।

१५२ । सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ।

एभ्यो ण्यः स्यात् । सेनान्तात् । हारिषेण्यः । माहासेन्यः । लान्छण्यः ।
कारिशब्दः शिल्पिवचनः । तान्त्ववाय्यः । कौम्भकार्य्यः ।

१५३ । उदौचामिज् ।

तेभ्य उदौचामिज् स्यात् । माहासेनिः । लान्छणिः । तान्त्ववायिः ।

१५४ । तिकादिभाः फिज् ।

एभ्योऽपत्ये फिज् स्यात् । तैकायनिः । कौरव्यायणिः । कैतवायनिः ।

१५५ । कौशलप्रकार्मार्थ्याभ्याञ्च ।

(क) दगुकोशलकर्मारच्छागवषाणां (२०) युट् वादिष्ट्येति स्मृत्यन्तरम् ।
एभ्योऽपत्ये फिज् स्यात् । युट् चागमः । दागव्यायनिः । कौशल्यायनिः ।
कार्मार्थ्यायणिः । छाग्यायनिः । वार्थ्यायणिः ।

१५६ । अणो द्वचः ।

अखन्ताद् द्वचः फिज् स्यात् । कार्त्तयणिः । यास्कायनिः ।

१५७ । उदौचां वृद्धादगोत्रात् ।

वृद्धादुदौचां मते फिज् स्यात् । आम्नगुप्तायनिः । शालगुप्तायनिः ।
कारिवचनादपि । परत्वात् । नापितायनिः । अन्येषां मते आम्नगुप्तिः ।
वृद्धात् किम् । याज्ञदत्तिः । अगोत्रात् किम् ? औपगविः ।

१५८ । वाकिनादीनां कुक् च ।

वाकिनादेरुदीचां मते फिज् स्यात् । कुगागमश्च । वाकिनकायनिः ।
कार्कव्यकायनिः । अन्येषां वाकिनिः । कार्कव्यः ।

१५९ । पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ।

पुत्रान्ताद् वृद्धात् फिज् वा स्यात् । कुक् च वा । वाक्सीपुत्रकायणिः ।
वाक्सीपुत्रायणिः । वाक्सीपुत्रिर्वा ।

१६० । प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् ।

अवृद्धात् फिन् स्यात् । ग्लुचुकायनिः । प्राचां किम् ? ग्लौचुकिः । बाहु-
ल्यान्नेह । दाक्षिः ।

१६१ । मनोरजातावज्यतौ पुक् च ।

मनोरज्यतौ स्यातां पुक् च जातिश्चेत् । मानुषः । मनुष्यः । माणव-
स्तूपसंख्यानात् (21) ।

१६२ । अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ।

पौत्रापत्यं गोत्रमुच्यते । गर्गस्यापत्यं पौत्रादारभ्य गार्ग्यः । पौत्रप्रभृति
किम् ? अनन्तरापत्ये गार्गिः ।

१६३ । जीवति तु वंश्ये युवा ।

पितृपितामहादौ वंश्ये जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं युवा स्यात् । न गोत्रम् ।
गर्गे गार्गौ गार्ग्ये वा जीवति गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । मृते तु गार्ग्यं
एव । पौत्रप्रभृतीति षष्ठ्यात्र विपरिणम्यते ।

१६४ । भ्रातरि च ज्यायसि ।

ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति पौत्रादेरपत्यं युवा स्यात् । ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति
कनीयान् भ्राता गार्ग्यायणः ।

(21) तथाच श्लोकवाचिं किम्—“अपत्ये कृतसिते सृष्टे मनोरौतसर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च सूर्यस्य स्ने-
सिध्यति माणवः” ॥ १ ॥ इति । कनि माणवक इति । अगधीतवेदत्वान् मूढत्वम् । विहिताकरणात् प्रतिपिब-
सेवनाच्च कृतसितत्वम् । जातौ किम् ? अपत्यार्थे लण्णिव । मानवः । मानवौ प्रजा ।

१६५ । वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ।

सप्तमपुरुषावधिज्ञातयः सपिण्डाः (२२) । तत्र भ्रातुरन्यस्मिन्नपि सपिण्डे वृद्धतरे जीवति पौत्रादेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञकं वा स्यात् । पित्र्ये पितामहे वा जीवति गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा । स्थविरतराभावे गार्ग्य एव ।

१६६ । वृद्धस्य च पूजायाम् ।

गोत्रमेव पूर्वाचार्यैर्वृद्धमुच्यते । तस्य पूजायां युवसंज्ञा वा स्यात् । सभवान् गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा ।

१६७ । यूनश्च कुत्सायाम् ।

युवसंज्ञा वा स्यात् । गार्ग्यायणो जात्यो गार्ग्यो वा । यः पितरि जीवति स्वतन्त्रः स जात्यः । उक्ता युवसंज्ञा ।

१६८ । जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् ।

जनपदशब्दात् क्षत्रियवचनादपत्येऽञ् स्यात् । पाञ्चालः । ऐक्ष्वाकः । वैदेहः । जनपदात् किम् ? पौरवः ।

१६९ । साल्वेयगान्धारिभ्रातृ ।

आभ्यामञ् स्यात् । साल्वेयः । गान्धारः ।

१७० । द्रज्जमगधकलिङ्गसूरमसादण् ।

द्रजो मगधादेश्चाण् स्यात् । अजो बाधा । आङ्गः । वाङ्गः । सौङ्गः । मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः ।

१७१ । वृद्धेत्कोशलाजादाञ् अजङ् ।

वृद्धादिदन्तात् कोशलाजादाभ्याञ् अजङ् स्यात् । आम्बष्ठः । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौशल्यः । अजायः ।

(क) जनपदात् पाण्डोर्डीर्ण वक्तव्यः । पाण्ड्यः । जनपदात् किम् ? महाभारतपाण्डोः पाण्डव एव । नहि तस्य पाण्डुदेशः ।

(२२) लिपभाजश्चतुर्धायाः पित्राद्याः पिच्छभाजिनः । पिच्छदः सप्तमलोषां सपिण्ड्या सप्तपौरुषम् ॥ १ ॥ इति सात्थ्ये । सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते इति मानवे च ।

१७२ । कुरुनादिभ्यो ण्यः ।

कुरोः क्षत्रियाज्जनपदानकारादेश्च ण्यः स्यात् । कौरव्यः कौरव्यौ कुरवः ।
 “चिराय तस्मिन् कुरवश्चासति ।” नैधन्यः । नैषध्यः । कथं माघे
 “परिरेभिरे कुक्कुरकौरवस्त्रिय” इति । तथा वेणीसंहारे “रन्ध्रान्तां कौरवा”
 इति ? अजनपदविवक्षयेत्येके । विषयो देश (४।२।५२) इत्यणि तात्स्थ्या-
 दित्यन्ये । तस्येदमिति (४।३।१२०) विवक्षयेत्यपरे ।

१७३ । साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिज् ।

साल्वावयवा उदुम्बरादयः षट् (२३) । तेभ्यः प्रत्यग्रथादेशेज् स्यात् ।
 औदुम्बरिः । यौगन्धरिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः ।

१७४ । ते तद्राजाः ।

तेजादयस्तद्राजसंज्ञकाः स्युः । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । कौरव्यः ।
 औदुम्बरिः ।

(क) क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात् तस्य राजन्यपत्यवत् । उक्ताः
 प्रत्ययास्तस्यापत्यमितिवद् राजनि च भवन्ति । पञ्चालानामपत्यानि राजानो
 वा पञ्चालाः । वज्राः । अवन्तयः । कुरवः । तद्राजस्येति (२।४।६२)
 बहुषु लुक् ।

१७५ । कम्बोजाल्लुक् ।

कम्बोजादिभ्यस्तद्राजस्य लुक्वचनमिति स्मृतिः । कम्बोजानामपत्यं राजा
 वा कम्बोजः । चोलः । शकः । किरलः ।

१७६ । स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभाश्च ।

एभ्यः स्त्रियां तद्राजस्य लुक् स्यात् । इयमवन्ती । कुन्ती । कुरुः ।

१७७ । अतश्च ।

अकारस्य तद्राजस्य स्त्रियां लुक् स्यात् । शूरसेनी । मट्टी । दरत् ।
 इड्विट् । अतः किम् ? आम्बुष्टा । यड्वाप् (४।१।७४) ।

(२३) “उदुम्बरासिलखला मद्रकारा युगम्बराः ।

भुलिङ्गाः शरदङ्गाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः” ॥ १ ॥ इति काशिका ।

१७८ । न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ।

एभ्योऽतश्चेति (४११।१७७) लुङ् नास्ति । प्राच्यात् । पाञ्चाली । वैदेही । मागधी । आङ्गी । वाङ्गी । भर्गादेः । भार्गी । कैकेयी । “कैकेयी लघयिष्यते प्रियसुताम् ।” कथं “प्राक् कैकेयीतो भरतस्ततोऽभूदिति” ? आद्यप्रकृतेरेव कुलद्वारेण सीऽयमिति स्त्रीवृत्तेः । शार्ङ्गरवायवो ङीनिति (४११।७३) भागवृत्तिः (२४) । यौधेयादिभ्यः पञ्चमेऽध्याये तद्राजमञ्चं वक्ष्यति । तस्याप्यतश्चेति (४११।१७७) लुक् प्राप्तो निषिध्यते । यौधेयी । शौभ्रेयी । इत्यपत्याधिकारः सम्पूर्णः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवस्य भाषावृत्तौ

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥३१३॥

समाप्तश्च व्याप्यादः ।

(24) So भर्तृहरि the author of the भागवति and the वाक्पदीय had flourished after भट्टि । It-sing, the Chinese traveller, Who had travelled over India, about nineteen years, from 671 A. D. to 691 A. D. gave 651, A. D. as the year of Bhatrihari's death and 661 A. D. as that of Joyaditya's.

अथ

भाषावृत्तिः ।

चतुर्थोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ॥

१ । तेन रक्तं रागात् ।

रागवाचिन स्तेन रक्तमित्यर्थेऽण् स्यात् । कषायेण रक्तं काषायं
वस्त्रम् । कौडुमम् । माञ्जिष्ठी पताका । तेनेति वर्त्तते यावद् द्वैपवै
याव्रादञ् (४।२।१३) ।

२ । लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट् ठक् ।

लाक्षादेः पूर्वार्थे ठक् स्यात् । लाक्षिकं वस्त्रम् । रौचनिकी शाटी ।
शाकलिकः पटः । कार्दमिकम् । शकलकर्दमाभ्यामस्य पीत्येके । शाकलम् ।
कार्दमम् । (25)

(क) नील्या अन् । नीलं वस्त्रम् ।

(ख) पीतात् कन् । पीतकम् ।

(ग) हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् च । हरिद्रम् । माहारजनम् ।

३ । नक्षत्रेण युक्तः कालः ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । पुष्येण युक्ता पौषी रात्रिः । माघी । पौषमहः ।
माघम् । कालः किम् ? पुष्येण युक्तः शशी ।

४ । लुब्धविशेषे ।

नक्षत्राणो लुप् स्यात् । अद्य पुष्यः । अद्य कृत्तिकाः । अविशेषे किम् ?
पौषी रात्रिः । पौषमहः ।

५ । संज्ञायां श्रवणाश्रवत्याभ्याम् ।

आभ्यां नक्षत्राणो विशेषेऽपि लुप् स्यात् । श्रवणा रात्रिः । अश्रवत्यो मुहूर्तः (२६) । संज्ञायां किम् ? श्रवणी रात्रिः ।

६ । द्वन्द्वाच्छः ।

नक्षत्रद्वन्द्वाच्छः स्यात् । राधानुराधीया रात्रिः । लुप् चानेन बाध्यते । परत्वात् । तिथ्यपुनर्वसवीयमथ ।

७ । दृष्टं साम ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टं साम वासिष्ठम् । वैश्वामित्रम् ।

८ । कलिर्दृक् ।

स्यात् । कलिना दृष्टं साम कालियम् ।

(क) सर्वत्राग्निकलिभ्याम् । आभ्यां प्राग्दीव्यतीये सर्वत्रार्थे दृग् वक्तव्यः । तेन दृष्टं तच्च भवं तत आगतं सास्य देवतेति । आग्नेयम् । कालियम् ।

(ख) दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् डिङ्वा विधीयते । औशसनसम् औशनं वा साम । शातभिषः शातभिषजो वा बालः ।

(ग) तीयादीकग् न विद्यायाः ।

स्वार्थे तीयादीकक् स्यात् । द्वैतोयीकम् । द्वैतोयीक्री । नह । द्वितीया विद्या ।

(घ) गोत्रादङ्गवदिष्यते । औपगवकं साम । गोत्रचरणाद् वुज् (४१२।१२६) ।

९ । वामदेवाङ् ड्रङ्ङौ ।

अस्मादिमौ स्याताम् । तेन दृष्टं सामेति । वामदेव्यम् । स्वरायांऽनुबन्धः ।

१० । परिहृतो रथः ।

रथश्चेद् भवति अत्रार्थेऽण् स्यात् । वस्त्रेण परिहृतो रथो वास्त्रः । चार्मणो रथः ।

११ । पाण्डुकम्बलादिनिः ।

अस्मादिनिः स्यात् पूर्वार्थे । पाण्डुकम्बली रथः ।

१२ । द्वैपवैयान्नादञ् ।

आभ्यामञ् स्यात् पूर्वार्थे । द्वैपेन चर्मणा परिवृतो द्वैपो रथः । वैयान्नः ।
तेनेति निवृत्तम् ।

१३ । कौमारापूर्ववचने ।

अश्वन्तः कौमारो निपात्यतेऽपूर्वस्याऽनूदाया विवाहस्य वचने । प्रथमोद्गा
कुमारी कौमारी । तस्याः पतिश्च कौमारः । “उपलभ्यग्रामपश्वन्तः कौमारीं
पततां वर ।”

१४ । तत्रोद्धतममवेभ्यः ।

अत्रार्थे पात्रेभ्योऽण् स्यात् । शराविषूढृतं शरावं दधि । कार्पर ओदनः ।
इह भुक्तोत्सृष्टमुद्धृतम् । तत्रेति वर्त्तते यावत् क्षीराद् ढञ् (४।२।२०) ।

१५ । स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ।

अत्र स्थण्डिलादण् स्यात् । स्थण्डिले शेते स्थाण्डिलः ।

१६ । संस्कृतं भक्षाः ।

अत्र संस्कृतमित्यर्थेऽण् स्याद् भक्षाश्चेत् । आद्रा अपूपाः । पैठराः ।

१७ । शूलोखाद् यत् ।

आभ्यां तत्रार्थे यत् स्यात् । शूले संस्कृतं शूल्यम् मांसम् । उख्यम् ।

१८ । दध्नष्ठक् ।

स्यात् । दध्नि संस्कृतं दाधिकम् ।

१९ । उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ।

अतष्ठक् स्याद्वा । उदश्विति संस्कृतमौदश्वित्कम् । ओदश्वितम् । (२७)

२० । क्षीराड् ढञ् ।

स्यात् । क्षीरे संस्कृता क्षैरेयी यवागूः । तत्रेति निवृत्तम् ।

२१ । सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम् ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् संज्ञा चेत् । पौषी पौर्णमास्यस्मिन् पौषो मासोऽर्द्धमासः
संवत्सरो वा । माघः । चैत्रः । वैशाखः ।

२२ । आग्रहायण्यश्वत्याट् ठक् ।

आभ्यां पूर्वार्थे ठक् स्यात् । आग्रहायणी पौर्णमास्यस्मिन् आग्रहायणिको
मासः पक्षो वत्सरो वा । आश्वत्थिकः (२८) ।

२३ । विभाषा फाल्गुणीश्रवणाकार्तिकौचैतौभ्यः ।

आभ्यः पूर्वार्थे ठक् स्यात् । फाल्गुनिकः फाल्गुनो वा मासोऽर्द्धमासो
वत्सरो वा । आश्विनिकः आश्विनो वा । कार्त्तिकिकः कार्तिको वा ।
चैत्रिकश्चैत्रो वा ।

२४ । सास्य देवता ।

अत्र यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । इन्द्रो देवतास्य ऐन्द्रं हविः । वार्ह-
स्यत्यो मन्त्रः । यागे पुरोडाशादिसंप्रदानं मन्त्रसुत्यञ्च देवतेत्याहुः । सास्य
देवतेत्यधिकारः प्राक् पिठव्यात् (४।२।३६) ।

२५ । कस्येत् ।

कशब्दादण् स्यादिकारश्चान्तादेशः । को (२९) देवतास्य कायं हविः ।

२६ । शुक्राद् घन् ।

स्यात् । शुक्रियोऽध्यायः ।

२७ । अपोनपत्पान्नपत्भ्यां घः ।

आभ्यां पूर्वार्थे घः स्यात् । अपोनपत्त्रियम् । अपान्नपत्त्रियम् । (३०)

२८ । छ च ।

आभ्यां छः स्यात् । अपोनपत्त्रियम् । अपान्नपत्त्रियं हविः ।

(क) पैक्षाक्षीपुक्षादिभ्य उपसंख्यानम् । पैक्षाक्षीपुक्षीयम् । (३१) तार्ण-
विन्द्वीयम् ।

(२८) आश्विन इत्यर्थः । (२९) का प्रजापतिः । (३०) इदं देवताद्वयमग्निवाचकमिति पौराणिकाः ।

(३१) पिक्षाचः कुवेरः । तत्कन्या पैक्षाक्षीति च पौराणिकाः ।

(ख) शतरुद्राद् घञ् । शतरुद्राद् घञ्छी स्याताम् । शतरुद्रीयम् ।
शतरुद्वियम् ।

२६ । महेन्द्राद् घाणौ च ।

अस्माद् घाणौ स्यातां कश्च । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ।

३० । सोमाट् व्यण् ।

पूर्वार्थे व्यण् स्यात् । सौम्यं हविः । सौमी ऋक् ।

३१ । वाय्वृतुपिचुषसो यत् ।

पूर्वार्थे एभ्यो यत् स्यात् । वायव्यो मन्त्रः । ऋतव्यम् । उषस्यम् ।
पित्रम् ।

३२ । द्याव्यापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पति-
गृहमेधाच्छ च ।

एभ्यः षड्भ्यश्चः स्याद् यच्च पूर्वार्थे । द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् ।
शुनासीरीयम् । (३२) शुनासीर्यम् । मरुत्वतीयम् । मरुत्वत्यम् । अग्नि-
षोमीयम् । अग्नीषोम्यम् । वास्तोष्पतीयम् । वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयम् ।
गृहमेध्यम् ।

३३ । अग्नेठक् ।

स्यात् । आग्नेयश्चरुः ।

३४ । कालेभ्यो भववत् ।

कालवाचिभ्यः सास्य देवतेत्यर्थे भवार्थवत् प्रत्ययाः स्युः । मासिकम् ।
प्राह्वण्यम् । हैमनम् । वासन्तम् ।

३५ । महाराजप्रोष्ठपदाट् ठञ् । (३३)

आभ्यां पूर्वार्थे ठञ् स्यात् । महाराजिकम् । प्रोष्ठपदिकम् ।

(क) तदस्मिन् वर्त्तते इति नवयज्ञादिभ्यः । ठञ् स्यात् । नवयज्ञोऽस्मिन्
वर्त्तते नावयज्ञिकः कालः । स्वाध्यायिकः । औत्पातिकः ।

(ख) पूर्णमासादण् । पूर्णमासोऽस्यां वर्तते पौर्णमासी तिथिः । सास्य-
देवतेत्यधिकारः पूर्णः ।

३६ । पित्रव्यमातुलमातामहपितामहाः ।

एते निपात्यन्ते । गौरादिङीषि पितामही । मातामही ।

(क) अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचः । अविशब्दादेते स्युर्दुग्धहेत् । अवि-
सोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ।

(ख) तिलान्निष्फलात् पिच्छपेजौ । स्याताम् । तिलपिच्छः । तिलपेजः ।

३७ । तस्य समूहः ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । काकानां समूहः काकम् । वाकम् । शौकम् ।
समूहाधिकारः कव्यचं यावत् (४।२।५१) ।

३८ । भिक्षादिभ्योऽण् ।

एभ्यो बाधकं बाधित्वाण् स्यात् । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गार्भिणम् ।
चार्भिणम् । धार्भिणम् । (३४) साहस्रम् । पादातम् । युवतिशब्दाद्
यौवतमिति जयादित्यः । भस्याढे तद्धित (६।३।३५, वा) इति पुंवद्भावे
यौवनमिति भागवृत्तिः । (३५)

३९ । गोत्रोच्चोष्टोरभराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्
वुञ् ।

गोत्रान्तादुच्चादिभ्यश्च समूहे वुञ् स्यात् । दाक्षकम् । गार्गकम् ।

(३४) According to some चर्मन् and चर्मन् occur in the भिक्षादि and not चर्मिन्
and चर्मिन् ; so चार्मणम् । चार्मिणम् ।

(३५) एवञ्च तारुण्ये युवतिसौमि यौवर्गं जलसम्, जेत्यनेकार्थेभ्यनिमज्जरी । पक्षेऽपि “रूपलावण्यसम्पन्नं
कालाकुशल्यौवतम् । यस्य पुण्यकृतः प्रेक्ष्य सफलं तस्य जौवित”मिति । नैषधे च “अदः समित्सम्मुखवौर-
यौवतवृद्धदुष्काकम् मृगालहृरिणी”ति । वस्तुतस्तु युवतिशब्दे औत्सर्गिकोऽण् । ततो भस्याढे तद्धित
(६. ३. ३५. वा) इति पुंवद्भावे यौवनमेव स्यात् । नतु भिक्षादितादृशित्याहुः । भिक्षादिगणे युवतिशब्दपाठस्य
भाष्यवार्तिकयोः प्रत्याख्यानान् । तथाहि वार्तिकम्—भिक्षादिषु युवतिशब्दशान्दकम् पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्
प्रत्ययविधायिनि (४. २. ३८, वा) । कथं तर्हि यौवतमिति ? यौतेः शब्दान् डौम्यनुदात्तादेरिति (४. २. ४३)
समूहार्थेणा सिद्धम् । एवञ्च गणिकादेस्तु गार्गिकं गार्भिणं यौवसं गण इत्यमरे केवाञ्चित् पाठः ।

औचकम् । औद्रकम् । औरभ्रकम् । राजकम् । राजन्यकम् । राजपुत्रकम् ।
वाल्मकम् । मानुष्यकम् । आजकम् ।

(क) वृद्धाच्च । वार्द्धकम् ।

४० । केदाराद् यञ्च ।

केदाराद् यञ् वुञ् च स्यात् । कैदार्यम् । कैदारकम् । अचित्तठको
बाधा ।

(क) गणिकायाञ्च । गाणिक्यम् ।

४१ । ठञ् क्वचिनश्च ।

क्वचिनः केदाराच्च ठञ् स्यात् । काक्चिकम् । कैदारिकम् ।

४२ । ब्राह्मणमाणववाङ्वाद् यन् ।

स्यात् । ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाङ्म्यम् ।

(क) घृष्टाच्च । घृष्टाम् ।

(ख) अङ्गः खः क्रतौ । क्रतुविप्रयेऽङ्गः समूहे खः स्यात् । अङ्गीनः ।

(ग) पश्चां णस् । समूहे । पार्श्वम् । पशूणां समूह इत्यर्थः ।

४३ । ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ।

एभ्यः समूहे तल् स्यात् । ग्रामता । बन्धुता । जनता । सहायता । (३६)

(क) गजाच्च । गजता ।

४४ । अनुदात्तादेरञ् ।

४५ । खण्डिकादिभ्यश्च ।

एभ्योऽञ् स्यात् । कापोतम् । मायूरम् । खाण्डिकम् । वडवानां वृन्दं
वाङ्म्यम् ।

४६ । चरणेभ्यो धर्मवत् ।

समूहे चरणार्थेभ्यो धर्मवत् प्रत्ययाः स्युः । काठकम् । छान्द्योग्यम् ।
आथर्वणम् ।

(३६) कथं सुरवेति ? यस्याः समस्तसुरता समुदौरणेनेति देवीमाहात्म्ये ? शार्ङ्गोऽयं प्रयोगः ।

“सुरमासुरकौ गुरुरिवेति” वासवदेवादेवे तु वृद्धयतिः सुरस्यतुरक इत्यर्थोऽपि गीयः ।

४७ । अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ।

अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुभ्याञ्च समूहे ठक् स्यात् । आपूपिकम् । शाष्कु-
लिकम् । हास्तिकम् । धेनुकम् । धेनोरजपि । धेनवम् ।

४८ । केशाश्वभ्यां यञ्क्वावन्यतरस्याम् ।

यथासंख्यमेतौ स्याताम् । केशाद् यञ् वा स्यात् । कैश्यम् । पूर्वेण ठक् ।
कैशिकम् । अश्वाच्छो वा । अश्वीयम् । आश्वम् । पक्षे ऽण् ।

४९ । पाशादिभ्यो यः ।

पाशादे ह्रन्ते यः स्यात् । पाश्या । लश्या । वश्या । वाश्या । धूम्या ।

५० । खलगोरथात् ।

एभ्यो यः स्यात् । खल्या । गव्या । रथ्या ।

५१ । इनिवक्तव्यचक्ष ।

खलादिभ्यः क्रमेणैते स्युः । खलिनी । गोत्रा । “सञ्जग्मे मत्स्यगोत्रया ।”
रथकव्या ।

(क) खलादिभ्य इनि वक्तव्यः । खलिनी । उलूकिनी । पद्मिनी । उक्तं
समूहे । तस्येति वर्त्तत एव ।

५२ । विषयो देशे ।

षष्ठ्यन्तात् तस्य विषयेऽण् स्याद् देशश्चेत् । शिवीनां विषयो देशः शैवः ।
आङ्गः । पौरवः ।

५३ । राजन्यादिभ्यो वुञ् ।

एभ्यः पूर्वार्थे वुञ् स्यात् । राजन्यको देशः । मालवकः ।

५४ । भौरिक्याद्येषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलो ।

गणाभ्यामाभ्यां पूर्वार्थे विधल्भक्तलो स्याताम् । भौरिकिविधः ।
ऐषुकारिभक्तः ।

५५ । सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु ।

प्रगाथेषु च्छन्दसोऽण् स्यान् मन्त्रविशेषः प्रगाथश्चेत् । (३७) पङ्क्तिरादिरस्य प्रगाथस्य पाङ्क्तः । आनुष्टुभः । जागतः ।

(क) छन्दसः क्लीवे स्वार्थे उपसंख्यानम् । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् । जागतम् । आनुष्टुभम् ।

५६ । संग्रामे प्रयोजनयोद्भूतः ।

तदस्वार्थे प्रयोजनयोद्भूतो यथाविहितं स्यात् संग्रामश्चेत् । सुभद्रा प्रयोजनमस्य सौभद्रो रणः । द्रौपदः । सैतः । स्त्रैणः । पौंस्रः । भरता योद्धारोऽस्य भारतः संग्रामः । पादातः । आश्वः ।

५७ । तदस्यां प्रहरणमिति क्रौड्यायां णः ।

अत्रार्थे णः स्यात् क्रौडा चेत् । दण्डः प्रहरणमस्यां दाण्डा क्रौडा । मौष्टा । पाल्लावा ।

५८ । घञः सास्यां क्रियेति जः ।

घञन्तादत्रार्थे जः स्यात् । श्येनपातः क्रियास्यां श्यैनम्पाता मृगया । मौसलपाता भूमिः ।

५९ । तदधीते तद्देद ।

अनयोरर्थयोरण् स्यात् । व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः । छान्दसः । ज्यौतिषः । निमित्तान्यधीते वेद वा नैमित्तः ।

६० । क्रतूक्त्यादिसूचान्ताट्ठक् ।

एभ्यः पूर्वार्थे टक् स्यात् । क्रतुः । आग्निष्टोमिकः । उक्थादिः । औक्थिकः । याज्ञिकः । उक्थ । यज्ञ । लोकायत । न्याय । न्यास । तर्क ।

(१) विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिति गणसूत्रम् । वायसविद्यिकः । धातुर्विद्यिकः । चातुर्वैद्य इति तु तत्र कुशलार्थे क्ततलब्धक्रीतकुशला (४।३।३८) इत्यणि । लक्षणाद्यन्तात् । गौलक्षणिकः । प्राथमकल्पिकः । वार्त्तिकसूत्रिकः । नेह काल्पसूत्रः ।

(३७) यत् इ कृत्वा प्रयथमेव तिस्रः क्रियन्ते स प्रयथनात् प्रकर्षगानाद्वा प्रगाथ इत्युच्यते ।

(२) विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वा । अङ्गादिपूर्वाया विद्याया न ठक् स्यात् ।
आङ्गविद्यः । त्रैविद्यः ।

(क) आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च । ठक् स्यात् । आख्याना-
ख्यायिकयोरर्थग्रहणम् । इतिहासपुराणयोस्तु स्वरूपग्रहणम् । यावक्रीतिकः ।
वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ।

(ख) सर्वसादे द्विगोश्च लः । एभ्यो लुक् स्यात् । सर्वादेः । सर्ववेदः ।
सादेः । सर्वात्तिकः । द्विगोः । पञ्चकल्पः । द्विवेदः । द्वितन्त्रः ।

(ग) इकन् पदोत्तरपदात् । पदोत्तरपदिकः ।

(घ) शतषष्टेः षिकन् पथः । शतपथिकः । षष्टिपथिकी ।

६१ । क्रमादिभ्यो वुन् ।

स्यात् । क्रममधीते वेद वा क्रमकः । पदकः । शिक्षा । मीमांसा ।
उपनिषत् ।

६२ । अनुब्राह्मणादिनिः ।

पूर्वार्थे इनिः स्यात् । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम् । तदधीते वेद वानु-
ब्राह्मणी ।

६३ । वसन्तादिभ्यष्ठक् ।

पूर्वार्थे ठक् स्यात् । वासन्तिकः । वार्षिकः । वसन्तादिसहचरितो
ग्रन्थस्तथा ।

६४ । प्रोक्ताल्लुक् ।

प्रोक्तप्रत्ययान्तादध्येत्वदित्रोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पाणिनिना
प्रोक्तो ग्रन्थो वृद्धाच्छः (४।२।११४) पाणिनीयः । तमधीते वेद वा पाणिनीय
श्छात्रः । आपिशलिना प्रोक्तमितीवश्वेत्यण् (४।२।११२) आपिशलम् ।
आपिशलमधीते वेद वाऽपिशला ब्राह्मणी ।

६५ । सूत्राच्च कोपधात् ।

सूत्रवाचिनः कोपधादध्येत्वदित्रोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अष्टकं

पाणिनिमूलमधीयते विदन्ति वाऽष्टकाः पाणिनीयाः । दशका वैयाघ्र-
पदीयाः । द्वादशका मीमांसकाः ।

(क) संख्याप्रकृतेरेवाभिधानम् । नेह । महावार्त्तिकसूत्रमधीते माहा-
वार्त्तिकः । कोपधात् किम् ? चतुष्टयमधीते चातुष्टयः ।

६६ । छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ।

मण्डूकमुत्या प्रोक्तादित्येव । प्रोक्तप्रत्ययान्तानि च्छन्दांसि ब्राह्मणानि च
चकारात् केचन पुराणप्रोक्ताः कल्पाः सूत्राणि च तद्विषयाणि अध्येतवेदित्व-
विषयाणि स्युः । न प्रोक्तप्रत्ययान्तानि । कठेन प्रोक्तच्छन्दोऽधीयते कठाः ।
मौदाः । ताण्ड्येन प्रोक्तं ब्राह्मण मधीयते ताण्डिनः । कल्पे काश्यपिनः ।
सूत्रे पाराशरिणः ।

६७ । तदस्मिन्नस्तौति देशे तन्नाम्नि ।

अत्रार्थेऽण् स्याद् देशस्तन्नामा चेत् । उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति
श्रीदुम्बरः । पार्वतः ।

६८ । तेन निर्वृत्तम् ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । कुशाब्देन निर्वृत्ता कौशाम्बी पुरी । साहस्री
परिष्ठा ।

६९ । तस्य निवासः ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । शिवीनां निवासः शैवः ।

७० । अदूरभवञ्च ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । विदिशाया अदूरभवं वैदिशं नगरम् । पाम्पानि
वनानि । एते चत्वारोऽर्था अनुवर्तन्ते शेषाधिकारं (४।२।८२) यावत् ।

७१ । ओरञ् ।

उवर्णान्ताच्चातुरर्थिकोऽञ् स्यात् कार्कटवम् । अञधिकारः प्राक्
सुवास्तादिभ्योऽणः (४।२।७७) ।

७२ । मतोश्च बह्वजङ्गात् ।

बह्वजङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ् स्यात् । ऐकटावतो नाम देशः ।

७३ । बह्वचः कूपेषु ।

बह्वचोऽञ् स्यात् कूपश्चेत् । दीर्घवरत्नेषु निर्वृत्तो दीर्घवरत्नः कूपः ।
वृत्तमूलस्यादूरभवो वार्त्तमूलः ।

७४ । उदक् च विपाशः ।

विपाशाया उत्तरकूलकूपेष्वञ् स्यात् । दत्तेन निर्वृत्तो दात्तः कूपः ।
गौतः । (३८)

७५ । सङ्कलादिभ्यश्च ।

एभ्यश्चातुरर्थिकोऽञ् स्यात् । साङ्कलः । पौष्कलो देशभेदः ।

७६ । स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ।

स्त्रीलिङ्गे सौवीरादिदेशेऽञ् स्यात् । दत्तामित्त्रेण निर्वृत्ता पुरी दात्ता-
मित्रि । साल्वे वैधूमाग्नी । प्राचि माकन्दी नगरी ।

७७ । सुवास्त्वादिभ्योऽण् ।

एभ्योऽण् स्यात् । सौवास्तवं नगरम् । सौवास्तवी नगरी । सौवास्तवी
नदी । वार्षवम् । वार्षवी ।

७८ । रोणौ ।

रोण्यन्तादण् स्यात् । आजकरोणः । केवलाच्च । रोण्या निर्वृत्तो रौणः
कूपः ।

७९ । कोपधाच्च ।

अण् स्यात् । कार्णचित्रकः । कार्णच्छिद्रकः । त्रैशङ्कवम् ।

(३८) अत्रेदं स्वकारं प्रति सविषयप्रशंसापरं वामनन्यादित्ययोर्वाक्यम्—“उदगिति किम् ?
दक्षिणतो विपाशः कूपेष्वण्वेव । दात्तः । गौतः । स्वरं विशेषः । महती सूत्रेलिका वर्तते स्वकारस्य ।”—इति

८० । वृष्णकठजिलसेनिरठज्ययफक्फिजिज्जप्रकक-
ठकोऽरीहणकृशाश्वर्यकुमुदकाशतणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्ष-
कर्णमुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ।

एभ्यः सप्तदशभ्यो गणभ्यो यथासम्भवं चतुर्थ्येषु वृद्धादयः स्युः ।
अरीहणादेर्वृज् । आरीहणकम् । कृशाखादेऽष्ण् । कार्शाखीयः । ऋष्यादेः
कः । ऋष्यकः । कुमुदादेष्टच् । कुमुदिकम् । काशादेरिलः । काशिलम् ।
तृणादेः सः । तृणसा । नङ्गसा । वीरणसा । प्रेक्षादेरिनिः । प्रेक्षौ ।
फलकी । अश्मादिभ्यो रः । अश्मरः । सख्यादेर्दृज् । साखेयम् । सङ्काशा-
देर्ष्यः । साङ्काश्यम् । काम्पित्यम् । बलादिभ्यो यः । बल्यम् । पक्षादेः फक् ।
पाक्षायणः । कर्णादेः फिज् । कार्णायनिः । सुतङ्गमादेरिज् । सीतङ्गमिः ।
प्रगदिन्नादेर्ज्यः । प्रागद्यम् । वराहादेः कक् । वाराहकम् । पालाशकम् ।
शार्करकम् । कुमुदादेष्टक् । कौमुदिकम् । गौमयिकम् ।

८१ । जनपदे लुप् ।

जनपदे तन्नाम्नि देशे चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात् । पञ्चालानां निवासो
जनपदः पञ्चालाः । कुरवः । वङ्गाः । जनपदो देशभेदः ।

८२ । वरणादिभ्यश्च ।

एभ्यश्चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात् । वरणा ग्रामः । गोदौ ग्रामः । खलतिकं
वनानि । एवं शिरीषाः । शृङ्गी । गया । उज्जयिनी ।

८३ । शर्कराया वा ।

अस्या लुप् स्याद्वा । शर्करामिर्निर्वृत्तं शर्कराः शर्करं वा ।

८४ । ठक्छौ च ।

अस्याष्टक्छौ स्याताम् । शार्करिकम् । शर्करीयम् ।

८५ । नद्यां मतुप् ।

नद्याश्चतुर्थ्येषु मतुप् स्यात् । उदुम्बरावती नदी । इक्षुमती ।

८६ । मध्वादिभ्यश्च ।

एभ्यश्चतुर्थ्येषु मतुप् स्यात् । मधुमान् । विसवान् देशः ।

८७ । कुमुदनङ्वेतसेभ्यो ङ्मतुप् ।

(क) महिषाच्च ।

एभ्यो ङ्मतुप् स्यात् । ङिति टिलोपः । कुमुदान् । नङ्गान् । वेतस्नान् ।
वेतस्वती सरित् । महिष्मान् नाम देशः ।

८८ । नङ्गशादाङ् ङ्लच् ।

आभ्यां ङ्लच् स्यात् । नङ्गलः । शाङ्गलः । “शय्या शाङ्गलमासनं
शुचिशिला ।”

८९ । शिखाया वलच् ।

स्यात् । शिखावलं नगरम् ।

९० । उत्करादिभ्यश्छः ।

उत्करीयम् ।

९१ । नङ्गादीनां कुक् च ।

एषां छः स्यात् कुक् च । नङ्गीयम् । नङ् । वेणु । प्लक्ष । बिल्व ।

(१) क्रुञ्चाया ऋस्त्वञ्च । क्रुञ्चकीयम् ।

(२) तच्चन्नलोपश्च । तच्चकीयम् । उक्ताद्यातुरर्थिकाः ।

९२ । शेषे ।

शेषे तत्र जातादावर्थे प्रत्यया वाच्याः । राष्ट्रे जातो राष्ट्रादागतो
राष्ट्रे भवो वा राष्ट्रियः । शालीयः । इह चक्षुषा गृह्यते चालुषं रूपम् ।
आवणः शब्दः । अश्वैरुह्यते आश्वी इयः । चातुरं शकटम् । दृषदि पिष्टा
दार्पदा भाषाः । औदूखलाः सक्तवः । चतुर्दृष्ट्यां दृश्यते चातुर्दृशं रत्न इति
सामान्येन तस्येदमिति (४१३।१२०) विवक्षायामिति भागवृत्तिः । शेष
इत्यधिकारो लक्षणञ्चेति जयादित्यः ।

६३ । राष्ट्रावारपाराद् घखौ ।

आभ्यां घखौ स्याताम् । राष्ट्रियः । अवारपारीणः ।

(क) विगृहीताच्च । अवारीणः । पारीणः ।

(ख) विपरीताच्च । पारावारीण इति चेष्टते ।

६४ । ग्रामाद् यखजौ ।

स्याताम् । ग्राम्यो ग्रामीणः ।

६५ । कक्ष्यादिभ्यो ढकञ् ।

कक्षीत्यिवमादिभ्यो ढकञ् स्यात् । कक्षि काक्षेयकः । उम्भि औम्भेयकः ।

ग्रामेयकः । नागरेयकः ।

(१) कु (ल्या) ङाया यलोपश्च । कौ(ले)ङेयकः ।

६६ । कुलकुक्षिभ्यो वाभ्यः श्वास्थलङ्कारेषु ।

कुलादेः श्वादौ वाचे ढकञ् स्यात् । कौलेयकः श्वा । कौलेयकोऽसिः ।

श्वेयकः कण्ठालङ्कारः (३९) ।

६७ । नद्यादिभ्यो ढक् ।

स्यात् । नादेयं जलम् । वाराणसेयो जनः । आवस्तेयः ।

६८ । दक्षिणापश्चात्पुरसस्यक् ।

एभ्यः शेषे त्यक् स्यात् । आक्षप्रत्ययान्तो दक्षिणाशब्दः । न स्त्रीलिङ्ग इति सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे न पुंवङ्गावः (२।१।२६, वा) । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्यः ।

६९ । कापिश्याः षक् ।

अस्याः षक् स्यात् । कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा ।

(क) बाह्व्युर्दिपर्दिभ्यश्च । षक् स्यात् । बाह्व्यायनी । और्दायनी । पार्हायनी ।

१०० । रङ्गोरमनुष्येऽण् च ।

रङ्गोरत्रार्थेऽण् स्यात् । षक् च । राङ्गवः । राङ्गवायणः ।

१०१ । दुप्रगपा(वा)गुदक्प्रतीचो यत् ।

एभ्यो यत् स्यात् । दिव्यम् । प्राचम् । अपा (वा) चम् । उदीचम् ।
प्रतीचम् । अव्ययाद् टुटुलौ तुट् च (४।३।२३) । प्राक्तनम् ।

१०२ । कन्यायाष्ठक् ।

कान्तिकम् ।

१०३ । वर्णौ वुक् ।

वर्णौ देशे कन्याया वुक् स्यात् । कान्तिकम् ।

१०४ । अव्ययात् त्यप् ।

अमेहकतसित्रेभ्योऽभिधानम् । अमात्यः । “कल्येयं दुर्मतिस्तव ।”
ततस्त्यः । यतस्त्यः । कुतस्त्यः । यत्तत्यः । अत्तत्यः । तत्तत्यः ।

(क) त्यब् ने ध्रुवे । नित्यम् ।

(ख) निसो गते त्यप् । निर्गतो देशान्निष्ठश्चाण्डालादिः ।

(ग) अरण्यासः । आरण्याः सुमनसः ।

(घ) दूरादेत्यः । दूरेत्यः पथिकः ।

(ङ) उत्तरादाहज् । औत्तराहः ।

१०५ । ऐषमीच्चःश्वसोऽन्यतरस्याम् ।

एभ्यस्त्यप् स्याद्वा । ऐषमस्त्यम् । ह्यस्त्यम् । श्वस्त्यम् । पत्ने ऐषमस्तनम् ।
ह्यस्तनम् । श्वस्तनम् ।

१०६ । तीररूप्योत्तरपदादञ्चौ ।

तीरोत्तरपदादञ् रूप्योत्तरपदाञ् जः स्यात् । वार्कतीरम् । वार्क-
रूप्यम् ।

१०७ । दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः ।

दिक्पूर्वपदादनाञ्जि जः स्यात् । पौर्वशालः । औत्तरशालः ।

१०८ । मद्रेभ्योऽञ् ।

दिक्पूर्वपदान्मद्रेभ्योऽञ् स्यात् । पौर्वमद्रः ।

१०९ । उदीच्य ग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ।

उदीच्यग्रामवाचिनोऽञ् स्यात् । शैवपुरम् । माहानगरम् । बह्वचः
किम् ? ध्वाजम् ।

११० । प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ।

एभ्योऽण् स्यात् । प्रस्थान्तात् । माद्रीप्रस्थो ग्रामः । पलद्यादेः ।
पालदः । पारिषदः । कोपधाद् । वैधातकः । उदीच्यग्रामादजोऽपवादः ।

१११ । कण्वादिभ्यो गोत्रे ।

गोत्रप्रत्ययान्तात् कण्वादेरण् स्यात् । कस्य बाधा । कण्वादिर्गर्गादित्वाद्
यञ् (४।१।१०५) । काण्वरः । तस्यच्छात्राः काण्वाः । गौकक्षाः ।

११२ । इजश्च ।

गोत्रे इजन्तादण् स्यात् । क्वापवादः । दाक्षेरमी दाक्षाः । ग्नाक्षाः ।

११३ । न इजश्चः प्राच्यभरतेषु ।

प्राच्यभरतयोगोत्रे इजश्च इजन्तादण् न स्यात् । वैङ्गीयाः । काशीयाः ।

११४ । वृद्धाच्छः ।

वृद्धसंज्ञकाच्छः स्याच् शैषिकः । शालीयः । आचार्यीयः । बौद्धीयं मतम् ।
त्वदीयः । मदीयः ।

११५ । भवतष्ठक्कसौ ।

अस्मादिमौ स्याताम् । कस्य बाधा । भावत्कः । भवदीयः ।

११६ । काश्यादिभ्यष्ठञ्जिठौ ।

एभ्य इमौ स्याताम् । काशिकी काशिका । वैदिकी वैदिका । चैदिकी
चैदिका ।

११७ । वाहीकग्रामेभ्यश्च ।

एभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्जिठौ स्याताम् । शाकलिकी शाकलिका ।

११८ । विभाषोशीनरेषु ।

एषु वाहीकग्रामेभ्यस्ती स्यातां वा । आह्नजालिकी आह्नजालिका
आह्नजालीया वा ।

११९ । ओर्देशे ठञ् ।

उवर्णान्तादेशे ठञ् स्याच्छेषे । शावरजम्बुकः ।

१२० । वृद्धात् प्राचाम् ।

प्राग्देशे वृद्धादेवोवर्णान्ताट् ठञ् स्यात् । आढकजम्बुकः । वृद्धात् किम् ?
मल्लवास्तु मल्लवास्तवः ।

१२१ । धन्वयोपधाद् वुञ् ।

धन्वान्ताद् देशवाचिनो वृद्धाद् योपधाच्च वुञ् स्यात् । धन्वा मरुदेशः ।
पारेधन्वकः । साङ्काश्यकः ।

१२२ । प्रस्थपुरवहान्ताच्च ।

एतदन्ताद् वृद्धाद् देशाहुञ् स्यात् । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः ।
पैलुवहकः ।

१२३ । रोपधेतोः प्राचाम् ।

रोपोपधादीदन्ताच्च वृद्धात् प्राग्देशाद् वुञ् स्यात् । पाटलिपुत्रकः । ऐक-
चक्रकः । ईतः । माकन्दकः ।

१२४ । जनपदतदवध्योश्च ।

वृद्धाज्जनपदाद् वुञ् स्यात् । अभिसारकः । अवधिभूताज्जनपदात् ।
तैगर्गकः । गस्तौत्तरपदाच्छस्य (४१२।१३७) बाधा ।

१२५ । अष्टवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ।

बहुवचनविषयाज्जनपदाद् वृद्धाद्वृद्धाच्च वुञ् स्यात् । क्वाणोरपवादः ।
आङ्गकः । आजमीढकः । वृद्धात् । जाम्बकः । कालञ्जरकः ।

१२६ । कच्छाग्निवत्तगर्त्तौत्तरपदात् ।

कच्छाद्यन्ताद् देशाद् वुज् स्यात् । दारुकच्छकः । काण्डाग्नकः ।
सैन्धुवत्तकः । बाहुगर्त्तकः ।

१२७ । धूमादिभाश्च ।

एभ्यो देशे वुज् स्याच् छादेर्वाधकः । धूमकः । वैदेहकम् । एवं साकेत ।
राजगृह । उज्जयिनी । दक्षिणापथ । “दक्षिणापथी वृत्ति”रिति तु चिन्त्यम् ।

(१) समुद्रान्नौमनुष्ययोः । वुज् स्यात् । सामुद्रिका नौः । सामुद्रको
मनुष्यः । नेह । सामुद्रं जलम् । सामुद्रं लवणम् ।

१२८ । नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः ।

वुज् स्यात् । खलो नागरकः । कुशला नागरकाः । कुत्सनप्रावीण्ययोः
किम् ? नागरा विप्राः ।

१२९ । अरण्यान् मनुष्ये ।

वुज् स्यात् । आरण्यको मनुष्यः ।

(क) पथध्यायन्यायविहारहस्तिषु । आरण्यकः पन्था इत्यादि ।

(ख) वा गोमयेषु । आरण्यकमारण्यं वा गोमयम् ।

१३० । विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ।

आभ्यां वुज् स्याद्वा । कौरवकः कौरवो वा । यौगन्धरको यौगन्धरो वा ।

१३१ । मद्रवृज्योः कन् ।

आभ्यां कन् स्यात् । मद्रकः । वृजिकः ।

१३२ । कोपधादण् ।

कोपधाज्जनपदादण् स्यात् । वुजो बाधा । ऋषिकेषु जात आर्षिकः ।
माहर्षिकः । आर्ष्यकः । अण्ग्रहणादुवर्णादपि देशे । ऐच्छाक इत्येके ।

१३३ । कच्छादिभाश्च ।

देशेऽण् स्यात् । काच्छः । सैन्धवः । तदन्ताच्चेष्टम् । सौरसैन्धवम् ।
कच्छ । सिन्धु । काश्मीर । गन्धार । कश्मीर । साल् । कुरु । रज्जु ।

१३४ । मनुष्यतत्स्थयोर्वुज् ।

अनयोरर्थयोः काच्छादिभ्यो वुज् स्यात् । काच्छको मनुष्यः । सैन्धवकः ।
साल्वकः । तत्स्थे । काच्छकमस्य हसितम् । काच्छिका चूडा । सैन्धविका ।

१३५ । अपदातौ साल्वात् ।

अपदातावेव साल्वादु वुज् स्यात् । साल्वको मनुष्यः । नेह । साल्वः
पदातिः ।

१३६ । गोयवाग्वोश्च ।

अनयोः साल्वादुज् स्यात् । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः ।

१३७ । गर्त्तोत्तरपदाच्छः ।

गर्त्तान्ताद् देशाच्छः स्यात् । वृकगर्त्तीयः । हस्तगर्त्तीयः ।

१३८ । गह्वादिभ्यश्च ।

एभ्यश्चः स्यात् । गह्वीयः । अन्तस्थीयः । नान्तरीयः । एकग्रामीयः ।
गह । अन्तस्थ । नान्तर । सम । विषम । आकृतिगणोऽयम् । तेनाङ्गाधि-
कारीयः । नगरीयः । पूर्वत्रासिद्धीय इत्यादि सिध्यति ।

(क) पृथिवीमध्यस्य मध्यमञ्च । मध्यमीयः ।

(ख) चरणेऽण् च । माध्यमः । मध्यमीयः ।

(१) मुखपार्श्वतसोलोपः । मुखतोयः । पार्श्वतीयः ।

(२) कुग् जनस्य परस्य च । जनकीयम् । परकीयम् ।

(३) देवस्य चेति वक्तव्यम् । देवकीयम् । चान्द्रासु परजनदेवराज्ञां
कुक् चेति पठन्ति । स्वस्य च । स्वकीयम् । वामनसु स्वशब्दादणि द्वारा-
दीनाञ्छेत्यत्रैजागम (७।३।४) मुदाहरिष्यति स्वस्त्रेण सौवमिति ।

(४) वैष्णुकादिभ्यो वृद्धिश्च । वैष्णुकीयम् । चैत्रकीयम् ।

१३९ । प्राचां कटादेः ।

कटपूर्वात् प्राग्देशाच्छः स्यात् । कटनगरीयम् । कटघोषीयम् ।

१४० । राज्ञः क च ।

राज्ञश्चः स्यात् कश्चान्तादेशः । राजकीयम् ।

१४१ । वृद्धादकेकान्तखीपधात् ।

वृद्धादकेकान्तात् खीपधाच्च देशाच्चः स्यात् । आरीहणकीयम् । आश्वत्थि-
कीयम् । कौटशिखीयम् ।

१४२ । कन्यापलदनगरग्रामङ्गदीत्तरपदात् ।

कन्याद्यन्ताद् देशाच्चः स्यात् । वाहीकग्रामविधेरपवादः । दाक्षि-
कन्यीयः । दाक्षिपलदीयः । दाक्षिनगरीयः । वाहीकग्रामीयः । माहिष-
ग्रामीयः । वाहीकङ्गदीयः । माहिषङ्गदीयः ।

१४३ । पर्वताच्च ।

ङः स्यात् । “पर्वतीय इति मावजीगणः” ।

१४४ । विभाषाऽमनुष्ये ।

मनुष्यादन्यत्र पर्वताज्जातादौ ङो वा स्यात् । पर्वतीयं फलम् पार्वतं वा ।

१४५ । कृकणपर्णाद् भारद्वाजि ।

भारद्वाजदेशे कृकणपर्णाभ्यां ङः स्यात् । कृकणीयम् । पर्णीयम् ।
उक्तं देशे ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥ ४।२ ॥ समाप्तश्च रक्तपादः ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

चतुर्थोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खच्च ।

शेष इत्येव । युष्मदस्मदोः खञ् कृच्च स्याद्वा । यौष्माकीणम् ।
आस्माकीनम् । युष्मदीयम् । अस्मदीयम् । पक्षेऽण् च । यौष्माकम् ।
आस्माकम् ।

२ । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ।

तस्मिन् खञि अणि च युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकादेशौ स्याताम् ।
तथैवोदाहृतम् ।

३ । तवकममकावेकवचने ।

एकार्थे युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्यातां खञि । अणि च । तावकीनम् ।
मामकीनम् । तावकम् । मामकम् ।

४ । अर्द्धाद् यत् ।

अस्माद् यत् स्यात् । अर्द्धम् ।

(क) सपूर्वपदाद् ठञ् वक्तव्यः । गौतमार्द्धिकम् ।

५ । परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ।

एतत्पूर्वपदादर्धाद् यत् स्यात् । परार्द्धम् । अवराद्धम् । अधमार्द्धम् ।
उत्तमार्द्धम् ।

६ । दिक्पूर्वपदाट् ठञ् ।

दिक्पूर्वपदादर्धाट् ठञ् स्यात् । यञ् । पौर्वाहिकम् । पूर्वाह्नम् ।
दक्षिणाह्निकम् । दक्षिणाह्नम् ।

७ । ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ।

अनयोरिकदेशाद् दिक्पूर्वपदादर्धादञ्ठञौ स्याताम् । इमेऽस्य ग्रामस्य
जनपदस्य वा पौर्वाह्नाः पौर्वाह्निकाः ।

८ । मध्याह्नः ।

मध्यशब्दाच्छेषे मः स्यात् । मध्यमः ।

(क) आदेशः । आदिमः ।

(ख) अवोऽधसोर्लोपश्चेत्येके । अवमः । अधमः ।

९ । अ सांप्रतिके ।

मध्यादकारः स्याद्याद्ये नाल्यच्चैर्नातिनौचैः । मध्यं काष्ठम् । मध्यस्तार्किकः ।

१० । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ।

समुद्रसमीपे द्वीपाद् यञ् स्यात् । द्वैष्या वणिजः ।

११ । कालाट् ठञ् ।

शेषे कालवाचिनष्ठञ् स्यात् । द्विवार्षिकः । द्वैवर्षिकः । मासिकः ।
सांवत्सरिकः । आङ्गिकः । मौङ्गर्षिकः । कालाधिकारः प्राक् तत्र
जातात् (४।३।२५) ।

१२ । श्राद्धे शरदः ।

श्राद्धे शरदष्ठञ् स्यात् । शारदिकं श्राद्धम् । शारदमन्यत् ।

१३ । विभाषा रोगातपयोः ।

अनयोरर्थयोः शारदष्ठञ् स्याद्वा । शारदिकः शारदो वा रोग आतपो
वा । ठञा मुक्ते ऋत्वण् (४।३।१६) ।

१४ । निशाप्रदोषाभ्याञ्च ।

आभ्याञ्च ठञ् वा स्यात् । नैशिकं नैशं वा तमः । प्रादोषिकः
प्रादोषी वा ।

१५ । श्वसस्तुट् च ।

श्वःशब्दाट् ठञ् वा स्यात् । तुट् चागमः । श्वो भविता शौवस्तिकः ।
“शौवस्तिकत्वं विभवा न येषाम् ।” पक्षे श्वस्थम् । श्वस्तनम् ।

१६ । सन्धिवेलाटुनक्षत्रेभ्योऽण् ।

एभ्यः शेषेऽण् स्यात् । सन्धिवेलादेः । सान्धिवेलम् । सान्ध्यम् । आमा-
वास्यम् । पौर्णमासम् । त्रायोदशम् । चातुर्दशम् । प्रातिपदम् । ऋतोः ।
श्रेष्ठम् । श्रेष्ठिरम् । नक्षत्रात् । तैषम् । तिथ्यपुष्ययोर्नक्षत्राणीति (६।४।१४८,
वा) यलोपः । पौषम् ।

(१) संवत्सरात् फलपर्वणोरेव । सांवत्सरं फलं पर्वं वा । नेह । सांवत्सरिको
व्याधिः ।

१७ । प्रावृष एण्यः ।

स्यात् । प्रावृषेण्यो मेघः । “प्रावृषेण्यं पयोवाहम्” ।

१८ । वर्षाभ्यष्टक् ।

स्यात् । वार्षिकम् । तदन्ताच्च । पौर्ववार्षिकम् ।

१९ । छन्दसि ठञ् ।

२० । वसन्ताच्च ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

२१ । हिमन्ताच्च ।

२२ । सर्वत्राण् तलोपश्च ।

हिमन्तादण् स्यात् तलोपश्च । हिमनम् । “रजनीष्वपि हिमनीषु” ।
ऋत्वक्षपीयते । हिमन्तम् । पूर्वसूत्रे ठञ्प्रत्ययेनाभिसम्बन्धाद् भाषायामपि ।
हिमन्तिकः । सर्वत्रेत्येकद्वसी (४०) छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

२३ । सायंचिरंप्राज्ञेप्रगेऽव्ययेभ्यष्टुटुलौ तुट् च ।

सायमादेश्युटुलौ स्याताम् । तुट् चागमः । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । निपातनात्मकारः । “सायन्तनीं तिथिप्रण्यः” । प्राज्ञेतनम् । प्रगेतनम् । निपातनादेकारः । अव्ययात् । दिवातनम् । दीघातनम् । इह टुटुलौ भवतो विप्रतिषेधेन । प्राक्तनम् । प्रातस्तनम् । चिरपस्तुपरारिभ्यस्तु इति जयादित्यः । चिरत्नम् । परुत्तम् । परारित्तम् । अग्रपञ्चाङ्गिमिति च्छान्दसमिति भागवृत्तिः । अग्रिमम् । पश्चिमम् । अन्ताच्च डिमजिति जयादित्यः । अन्तिमम् ।

२४ । विभाषा पूर्वाह्लापराह्लाभ्याम् ।

आभ्यां टुटुलौ वा स्याताम् । तुट् च । पूर्वाह्लेतनम् । अपराह्लेतनम् । वकालतनेष्विति (६।३।१७) सप्तम्या अलुक् । पक्षे कालाट् ठञ् (४।३।११) । पौर्वाह्लिकः । आपराह्लिकः । पूर्णःकालाधिकारः ।

२५ । तत्र जातः ।

अत्रार्थे यथाविहितमणादयो वादयश्च स्युः । माथुरः । स्त्रीन्तः । औत्तः । राड्डियः । कात्त्रेयकः ।

२६ । प्रावृष षप् ।

प्रावृषो जातार्थे ठप् स्यात् । प्रावृष षिकः ।

२७ । संज्ञायां शरदो वुञ् ।

नान्नि शरदो वुञ् स्यात् । शारदका सुदगाः । शारदमन्यत् ।

२८ । पूर्वाह्लापराह्लाद्र्मूलप्रदोषावस्कराद् वुन् ।

एभ्यो जातार्थे नान्नि वुन् स्यात् । पूर्वाह्लिकः । अपराह्लिकः । आर्द्रकम् ।

मूलकम् । प्रदोषकः । अवस्करकः ।

२९ । पथः पन्थ च ।

पथो वुण् स्यात् । पन्थादेशश्च जातार्थे । पन्थको वत्सः ।

३० । अमावास्याया वा ।

अतो वा दुन् स्यात् । अमावास्यकः । अमावास्यो वा ।

३१ । अ च ।

अस्या अकारश्च स्यात् । अमावास्यः ।

३२ । सिन्धुपकराभ्या कन् ।

जातार्थे आभ्यां कन् स्यात् । सिन्धुकः । अपकरकः ।

३३ । अणञौ च ।

आभ्यामिमौ स्याताम् । सैन्धवः । आपकरः । स्त्रे भेदः ।

३४ । अविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितित्थपुनर्वसुहस्तवि-
शाखाषाढ़ाबहुलालुक् ।

एभ्यो जातार्थे नचत्वाणो लुक् स्यात् । लुक् तद्वितलुकीति (१।२।४८)
स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । अविष्ठः । फल्गुन्योऽर्जुनः । स्वाथेऽणि “फाल्गुनो मासे
चार्जुने” इति । पुनर्वसुर्वरुचिः । बहुलः ।

(क) चित्रारवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियां लुक् । चित्रा । रवती । रोहिणी ।
प्रत्यये लुक् पुनष्टाप् । यथासम्भवं गौरादिङीप् वा ।

(ख) फल्गुन्याषाढ़ाभ्यां टानौ । आभ्यां स्त्रियां टानौ स्यात् । फल्गुनी ।
अषाढ़ा ।

(ग) अविष्ठाषाढ़ाभ्याञ्छण् । आविष्ठीयः । आषाढीयः ।

३५ । स्थानान्तगोशालंखरशालाच्च ।

एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थाने जातो गोस्थानः । अश्व-
स्थानः । गोशालः । खरशालः ।

३६ । वरसशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा ।

एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् वा स्यात् । वरसशालो वात्सशालो वा । अभि-
जित् अभिर्जितो वा । अश्वयुक् अश्वयुजो वा । शतभिषक् शतभिषजो वा ।

३७ । नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ।

नक्षत्रवाचिभ्यो बहुलं सन्धिवेलाद्यणो (४।३।१६) लुक् स्यात् । रोहिणः । रोहिणः । मार्गशीर्षः । मृगशिराः । पूर्णो जातार्थः । तत्रेति वर्त्तते यावत् तदस्य सोढम् (४।३।५२) ।

३८ । कृतलब्धक्रीतकुशलाः ।

अत्र कृतादिषु यथाविहितं स्यात् । सुप्ते कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्त्रीघ्नः । राष्ट्रियः ।

३९ । प्रायभवः ।

प्रायभव इत्यर्थे यथाविहितं स्यात् । सुप्ते प्रायेण भवति स्त्रीघ्नः । राष्ट्रियः ।

४० । उपजानूपकर्णोपनीवे षक् ।

अभ्यः प्रायभवेऽर्थे ठक् स्यात् । “पाणी यस्योपजानुकौ” । “औपकर्णिकलोचनः ।” “औपनीविकमरुद्ध किल स्त्री वल्लभस्य करमात्मकराभ्याम् ।”

४१ । सम्भूते ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । सुप्ते सम्भवति स्त्रीघ्नः क्षामृत् । स्थानमिह सम्भवार्थः ।

४२ । कोशाड् ढञ् ।

कोशियम् । रूढ्या वस्तमेव । विकारेऽभिधानम् ।

४३ । कालात् साधुपुष्प्रात्पच्यमानेषु ।

एष्वर्थेषु कालाद् यथाविहितं स्यात् । हेमन्ते साधु हैमनं वासः । शैशिर-मनुलेपनम् । शैष्मम् । वसन्ते पुष्प्राति वासन्ती लता । माधवी । शरदि पच्यन्ते शारदा माषाः । कालादित्यधिकारः प्राक् तत्र भवात् (४।३।५३) ।

४४ । उप्ते च ।

उप्तेऽर्थे कालाद् यथाविहितं स्यात् । हैमना यवाः । शैषाः शालयः । ततोमा इत्यर्थः ।

४५ । आश्वयुज्या वृज् ।

आश्वयुजीशब्दाद् वृज् स्यादुत्तेऽर्थे । ठञो बाधा । आश्वयुज्यां पौर्ण-
मास्यामुक्ता आश्वयुजका माषाः ।

४६ । ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ।

आभ्यामुत्तेऽर्थे वृज् वा स्यात् । ग्रीष्मकम् । वासन्तकम् । पक्षे ऋत्वण्
(४।३।१६) । ग्रीष्मम् । वासन्तम् ।

४७ । देयमृणे ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । मासे देयमृणम् मासिकम् । सांवत्सरिकम् ।

४८ । कलापप्रश्वत्ययववुसाहुन् ।

यत्र मयूराः कलापिनोऽश्वत्याः फलिनो यववुसा शीत्वव्यन्ते स कालस्तथा ।
तस्मात् पूर्वार्थे वृज् स्यात् । कलापिनि काले देयमृणं कलापकम् । अश्वत्यकम् ।
यववुसकम् ।

४९ । ग्रीष्मावरसमाहुज् ।

आभ्यां पूर्वार्थे वृज् स्यात् । ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् ।

५० । संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च ।

आभ्यां ठञ् स्यादुज् च । संवत्सरे देयमृणं सांवत्सरिकं सांवत्सरकं वा ।
आग्रहायणिकम् । आग्रहायणकं वा ।

५१ । व्याहरति मृगः ।

अत्रार्थे कालाद् यथाविहितं स्यात् । निशायां व्याहरति नैशो मृगः ।
नैशिको वा । तत्रेति निवृत्तम् ।

५२ । तदस्य सोढम् ।

अत्रार्थे कालाद् यथाविहितं स्यात् । निशासहचरितं कर्म निशा ।
तत् सोढं जितमभ्यस्तमस्य नैशिकञ्छात्री नैशो वा । प्रादोषिकः प्रादोषो वा ।
उक्तं कालात् ।

५३ । तत्र भवः ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । स्तुप्ते भवो विद्यमानः स्तौघः । राष्ट्रियः ।
तत्रभवाधिकारः प्राक् तत आगत इत्यस्मात् (४।३।७४) ।

५४ । दिगादिभ्यो यत् ।

एभ्यो यत् स्यात् । दिशि भवं दिश्यम् । वन्यम् । रहस्यम् । आद्यम् ।
अन्त्यम् । यूथ्यम् । गण्यम् । रस्यम् ।

(१) उदकात् संज्ञायाम् । उदक्या रजस्वला । अन्यत्र औदको मतस्यः ।

५५ । शरीरावयवाच्च ।

यत् स्यात् । दन्त्यम् । तालव्यम् । कण्ठ्यम् । ओष्ठ्यम् । ऊरव्यम् ।
उरस्यम् । मूर्धन्यम् । मुख्यम् ।

५६ । दृतिकुक्षिकलशिवस्यस्यहेठञ् ।

एभ्यो ढञ् स्यात् । दाक्षेयम् । कौक्षेयोऽसिः । कालशेयं जलम् ।
वास्तेयम् । आस्तेयम् । आह्वेयम् । “भोगान् भोगानिवाह्वेयानि”ति ।

५७ । गौवाभ्योऽण् च ।

अस्या अण्ठजी स्याताम् । ग्रैवम् । ग्रैवेयम् । बहुवचनं वैचित्र्यार्थम् ।

५८ । गम्भीराज् जाः ।

स्यात् । गाम्भीर्यम् ।

(क) बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च । बहिषष्टिलोपः । बाह्यम् । दैव्यम् ।
पाञ्चजन्यम् ।

५९ । अव्ययीभावाच्च ।

अस्माद् भवार्थे जाः स्यात् । पारिसुख्यम् । पारिहनव्यम् । नोप-
कूलादिभ्यः । औपकूलः । औपशालः ।

६० । अन्तःपूर्वपदाट् ठञ्च ।

अन्तःपूर्वपदादव्ययीभावाट् ठञ् स्यात् । आन्तर्देहिकः । आन्तर्वेशिकः ।
आन्तर्वेशिकः ।

(क) अध्यात्मादिभ्यश्च । भवार्थे ठञ् स्यात् । आध्यात्मिकम् । आधि-
भौतिकम् । आधिदैविकम् । औपसर्गिकम् । चातुरर्थिकम् । त्रैवर्णिकम् ।
साम्प्रतिकम् । गैरिकमित्यादि । आकृतिगणोऽयम् ।

(ख) समानस्य तदादेश । सामानिकः । सामानग्रामिकः ।

(ग) ऊर्ध्वदमोर्द्धुदेशाच्च । और्ध्वन्दमिकः । और्ध्वदेशिकः । (41)

(घ) लोकोत्तरपदस्य च । ऐहलौकिकः । पारलौकिकः ।

(ङ) मुखपार्श्वतसोरीयः । मुखतीयः । पार्श्वतीयः । अव्ययानां
भमात्रे टिलोपः ।

(च) कुग्जनस्य परस्य च । जनकीयः । परकीयः ।

(छ) ईयः कार्थ्योऽय मध्यस्य मण्मीयो प्रत्ययौ तथा । मधीयः ।
माध्यमः । मध्यमीयः ।

(ज) मध्यस्य मध्यं दिनञ् च प्रत्ययः । माध्यन्दिनमुपगायति ।

(झ) लुक् स्यान्नोऽजिनान्ताच्च । अश्वत्यामा । कृष्णाजिनः ।

६१ । ग्रामात् पर्य्यनुपूर्वात् ।

अस्मादव्ययीभावाद् ठञ् स्यात् । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ।

६२ । जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ।

आभ्यां छः स्यात् । यतो बाधा । जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ।

६३ । वर्गान्ताच्च ।

वर्गान्ताच्छः स्यात् । कवर्गीयः । पवर्गीयः । चवर्गीयः ।

६४ । अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ।

वर्गान्तादशब्दे यत्खौ वा स्याताम् । मित्रवर्ग्यः । मित्रवर्गीणः । मित्र-
वर्गीयो वा । अशब्दे किम् ? कवर्गीयो वर्णः ।

६५ । कर्णललाटात् कन्नलङ्कारे ।

आभ्यामलङ्कृतौ कन् स्यात् । कर्णे भवोऽलङ्कारः कर्णिका । ललाटिका ।

६६ । तस्य व्याख्यान इति व्याख्यातव्यनाम्नः ।

तस्य व्याख्यानार्थं चकाराद् भवार्थं च व्याख्येयनाम्नो यथाविहितं स्यात् ।
सुपां व्याख्यानो ग्रन्थः सुप्सु भवो वा सौपो ग्रन्थः । तैडः । कार्तः ।

६७ । बह्वचोऽन्तोदात्ताट् ठञ् ।

व्याख्येयनाम्नो बह्वचः प्रातिपदिकाट् ठञ् स्याद् भवव्याख्यानयोः ।
पाल्त्वणत्विकः । कार्तृद्वितिकः । समासस्वरिणान्तोदात्ता प्रकृतिः ।

६८ । क्रतुयज्ञेभ्यश्च । (42)

क्रतुभ्यो यज्ञेभ्यश्च भवव्याख्यानयो षञ् स्यात् । आग्निष्टोमिकः । पाञ्चौ-
दनिकः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः ।

६९ । अध्यायेष्वेवर्षेः ।

ऋषिवाचिनो व्याख्येयनाम्नः पूर्वार्थयो षञ् स्यादध्यायश्चेत् । वासिष्ठिको-
ऽध्यायः । वैश्वामित्रिकः ।

७० । पौरोडाशपुरोडाशात् षन् ।

आभ्यां पूर्वार्थयोः षन् स्यात् । पौरोडाशिकी । पुरोडाशिकी ।

७१ । कृन्दसो यदणौ ।

अस्मादिमौ स्याताम् । कृन्दस्यः । कृन्दसः ।

७२ । द्वजदृद्ब्राह्मणार्कप्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्
ठक् ।

द्वजदिभ्यः पूर्वार्थयो षक् स्यात् । द्वजः । नैष्ठिकः । ऋतः । चातु-
र्होतृकः । ऋचः । आर्चिकः । ब्राह्मणिकः । प्राथमिकः । आध्वरिकः ।
पौरश्चरणिकः । नामाख्यातिकः ।

(क) विण्डीताच्च । नामिकः । आख्यातिकः ।

७३ । अणु गयनादिभ्यः ।

ऋगयनादेः पूर्वार्थयोरण् स्यात् । आर्गयनः । नैरुक्तः । श्रौतः । नैगमः ।
द्वैयाकरणः । यौगः । पदस्य व्याख्यानः पादः । भवव्याख्याने निवृत्ते ।

७४ । तत आगतः ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । सुप्तादागतः स्त्रीप्लवः । माथुरः । राष्ट्रियः ।
अधिकारोऽयं प्रभवतीति (४।३।८३) यावत् ।

७५ । ठगायस्थानेभ्यः ।

आयस्थानवाचिभ्य षक् स्यात् । आपणादागत आपणिकः । शौल्क-
शालिकः ।

७६ । शुण्डिकादिभ्योऽण् ।

एभ्य आयस्थानवाचिभ्य षगपवादोऽण् स्यात् । शौण्डिकः । कार्कणः ।

७७ । विद्यायोनिस्सम्बन्धेभ्यो वुञ् ।

विद्यायोनिनूतः सम्बन्धो येषां तेभ्य आगतार्थे वुञ् स्यात् । औपाध्याय-
कम् । आचार्यकम् । पैतामहकम् । मातुलकम् ।

७८ । ऋतष्ठञ् ।

विद्यायोनिस्सम्बन्धादृतष्ठञ् स्यात् । हीढकम् । माढकम् । स्वासृकम् ।
भ्राढकम् ।

७९ । पितुर्यञ्च ।

पितुर्यञ्च स्याद् ठञ् च । पितृग्रम् । पैढकम् ।

८० । गोत्रादङ्गवत् ।

गोत्रान्तादागतार्थेऽङ्गवत् प्रत्ययः स्यात् । अङ्गग्रहणं तस्येदमित्यर्थोप-
लक्षणार्थम् (४।३।१२०) । औपगवेभ्य आगत औपगवकः । नाडायणकः ।
गोत्रचरणाद् वुजिति वुञ् (४।३।१२६) ।

८१ । हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूपः ।

हेतोर्मनुष्याच्चागतार्थे रूपो वा स्यात् । समादागतं समरूपं समीयं वा ।
गङ्गादित्वाच्छः (४।२।१३८) । देवदत्तरूपं देवदत्तीयं वा ।

८२ । मयट् च ।

आभ्यां मयट् च स्यात् । समयम् । देवदत्तमयम् । पूर्णं आगताधि-
कारः । तत इति वर्त्तत एव ।

८३ । प्रभवति ।

ततः प्रभवतीत्यर्थे यथाविहितं स्यात् । हिमवतः प्रभवति हिमवती
गङ्गा । दारदो नदः । दारदी सिन्धुः ।

८४ । विदूराज् जगः ।

अतो जगः स्यात् । विदूरात् प्रभवति वैदूर्यो मणिः । (४३)

८५ । तद्गच्छति पथिदूतयोः ।

तद् गच्छतीत्यर्थे यथाविहितं स्यात् पथिदूतौ चेत् । सुन्नं गच्छति
स्त्रीष्वः पन्थाः । माथुरी दूतः ।

८६ । अभिनिष्क्रामति द्वारम् ।

अभिनिष्क्रामत्यर्थे यथाप्राप्तं स्याद् द्वारञ्चेत् । सुन्नमभिनिष्क्रामति स्त्रीष्वं
कान्यकुब्जद्वारम् । उपचाराद् द्वारं कर्तुं ।

८७ । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ।

अत्र यथाप्राप्तं स्यात् । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौभद्रः । भैमरथी
आख्यायिका । साहचर्याद् वासवदत्ता आख्यायिका । कादम्बरी कथा ।

(४३) . सणिरथं वस्तुतो वालवायनासि पर्वत उत्पद्यते । विदूराखनगरे तु संस्क्रियते । अतोऽत्र
वार्तिकम्—“वालवायो विदूरश्च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रासि चेद् अश्वजित्तरौवदुपाचरेत्” ॥१॥ इति ।
भाषे च—“अभवन् यदङ्गनसुवः सन्नहवालवायजमणिस्थलाङ्कुरा” इति । कालिदासप्रयोगस्तु सुवानुसारी यथा
“विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुदभिन्नया रत्नशलाकयेवेति” ।

८८ । शिशुकन्दयमसमद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्चः ।

एभ्यः पूर्वार्थे छः स्यात् । शिशुकन्दं रोगमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशु-
कन्दीयः । यमसभीयः । इन्द्रात् । श्वेनकपोतीयः । वाक्पदीयम् ।
शब्दार्थसम्बन्धीयं प्रकरणम् । किरातार्जुनीयम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणः ।
इन्द्रजननीयः । शिष्योपनयनीयोऽध्यायः । सीतान्वेषणीयं काव्यम् । प्रद्युम्ना-
गमनीयम् ।

(क) इन्द्रे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः । देवासुरम् । गौणमुख्यम् ।

८९ । सोऽस्य निवासः ।

अत्रार्थे यथाप्राप्तं स्यात् । सुप्तो निवासोऽस्य स्त्रीपुनः । राष्ट्रियः । मायुरः ।
सोऽस्येत्यधिकारो यावत् तेन प्रोक्तमिति (४।३।१०१) ।

९० । अभिजनश्च ।

सोऽस्याभिजन इत्यर्थे यथाविहितं स्यात् । सुप्तोऽभिजनोऽस्य स्त्रीपुनः ।
मायुरः । राष्ट्रियः । कुलस्थानमभिजनः ।

९१ । आयुधजीविभ्यश्चः पर्वते ।

पर्वतात् पूर्वार्थे छः स्यादायुधजीविषु । लोहितगिरिः पर्वतोऽभिजन एषां
लोहितगिरौयाः शस्त्रजीविनः । आयुधजीविभ्यः किम् ? अक्षोदः पर्वतोऽभि-
जन एषामाक्षोदा ब्राह्मणाः ।

९२ । शण्डिकादिभ्यो जगः ।

शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शण्डिक्यः । चाणक्यः । शक्यः ।

९३ । सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणजौ ।

सिन्धुदेरन् स्यात् । सिन्धुरेषामभिजनः सैन्धवाः । काश्मीराः । तक्ष-
शिलादेरञ् । तक्षशिलः । पार्वतः ।

६४ । तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड् ठक् ण् ठञ्प्रकः ।

एभ्य एते स्युः । तूद्यभिजनोऽस्य तौदेयः । शान्तातुरीयः (४४) । वार्मतेयः ।
कौचवार्थः ।

६५ । भक्तिः ।

भज्यते सेव्यतेऽसौ भक्तिः । अचार्थे यथाविहितं स्यात् । बुद्धो भक्तिरस्य
बौद्धः । शैवः । सौरः । चाण्डः । स्त्रीघ्नः । माथुरः ।

६६ । अचित्ताद्देशकालाट् ठक् ।

अदेशकालादचित्ताद् ठक् स्यात् । अपूपो भक्तिरस्य आपूपिकः ।
मौदकिकः । अदेशकालात् किम् ? स्त्रीघ्नः । गैष्णः ।

६७ । महाराजाट् ठञ् ।

अस्माद् ठञ् स्यात् । महाराजो भक्तिरस्य माहाराजिकः ।

६८ । वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ।

आभ्यां वुन् स्यात् । वासुदेवकः (४५) । अर्जुनकः । सोऽस्य भक्तिः ।

६९ । गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ।

गोत्रप्रत्ययान्तेभ्यः क्षत्रियाख्येभ्यश्च बहुलं वुञ् स्यात् । औपगवो भक्तिरस्य
औपगवकः । नाकुलकः । बाहुल्यान्नेह । पाणिनीयः । सौरमसीयः ।
पौरवीयः ।

१०० । जनपदिनां जनपदवत् सर्वं जनपदेन समान-
शब्दानां बहुवचने ।

बहुत्वे जनपदेन तुल्यशब्दानां जनपदिनां जनपदवत् सर्वं कार्यं स्यात् ।
जनपदतदवध्यो (४।२।१२४) रित्युक्ताः प्रत्यया जनपदिभ्योऽप्यतिदिश्यन्ते ।

(४४) शान्तातुरीयः पाणिनिरिति न्यासादावुक्तम् ।

(४५) वासुदेवोऽर्धं परमात्मरूपो देवताविशेषः । न गोत्राख्याः । नापि क्षत्रियः ।

यथा अङ्गानां निवासो जनपदोऽङ्गाः । तत्र जात इत्युक्तादपीति
(४।२।१२५) वुञ् । आङ्गकः । सौङ्गकः । तद्वदङ्गा जनपदिनः चतुर्या
भक्तिरस्य आङ्गकः । सौङ्गकः । पूर्णावधिर्मन्त्र्यधिकारः । सोऽस्येत्यधिकारः
सम्पूर्णः ।

१०१ । तेन प्रोक्तम् ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । अन्येन कृता माधुरेण प्रोक्ता व्याख्याता
माधुरी वृत्तिः ।

१०२ । तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छृणु ।

एभ्यच्छृणु स्यात् । तद्विषयता चान्नोक्ता । तित्तिरिणा प्रोक्तं कृन्दोऽधीयते
तैत्तिरीयाः । वारतन्तवीयाः । खाण्डिकीयाः । औखीयाः ।

१०३ । काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ।

आभ्यां तेन प्रोक्ते णिनिः स्यात् । तद्विषयता च । काश्यपेन प्रोक्तं कृन्दो-
ऽधीयते काश्यपिनः । कौशिकिनः ।

१०४ । कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ।

कलाप्यन्तेवासिभ्यश्चतुर्भ्यां णिनिः स्यात् । हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते
हारिद्रविणः । तुम्बुरु । उलप । छगलिन् । वैशम्पायनशिष्येभ्यो नवभ्यश्च ।
आलम्बिनः । कामलिनः । एवं पलङ्ग । ऋवाभ । आरुणि । ताण्ड्य ।
श्यामायन । कठ । कलापिन् ।

१०५ । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ।

पुराणैर्महर्षिभिः प्रोक्तेषु ब्राह्मणेषु कल्पेषु च णिनिः स्यात् । भागविनो
ब्राह्मणाः । पैङ्गी कल्पः ।

१०६ । शौनकादिभ्यश्च कृन्दसि ।

कृन्दसि विषये शौनकादेर्णिनिः स्यात् । शौनकेन प्रोक्तं कृन्दोऽधीयते
शौनकिनः । वाजसनेयिनः ।

१०७ । कठचरकास्तुक् ।

आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तं कन्दोऽधीयते कठाः ।
चरकाः ।

१०८ । कलापिनोऽण् ।

स्यात् । कलापिना प्रोक्तं कन्दोऽधीयते कालापाः । सन्नञ्जचारौति
(६।४।१४४, वा) टिलोपः । अण्यग्रहणमधिकविध्यर्थम् । मौदाः ।

१०९ । कृगलिनो ढिनुक् ।

अतो ढिनुक् स्यात् । कृगलेयिनः । न स्तद्धित इति (६।४।१४४)
टिलोपः ।

११० । पाराशर्य्यशिलालिभ्यां भिच्चुनटसूत्रयोः ।

पाराशर्य्याद् भिच्चुसूत्रे शिलालिनो नटसूत्रे प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् ।
पाराशर्य्येण प्रोक्तं भिच्चुसूत्र मधीयते पाराशरिणो भिच्चवः । शैलालिनो
नटाः । अन्यत्र पाराशरीयाः श्लोकाः ।

१११ । कर्मन्दकृशाश्वदिनिः ।

आभ्यां प्रोक्ते तयोः सूत्रे स्यादिनिः । कर्मन्दी भिच्चुः । कृशाश्वी नटः ।
गतः प्रोक्ताधिकारः ।

११२ । तेनैकदिक् ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । सुदान्ना एकदिक् सौदामनी विद्युत् । सौरी
बलाका ।

११३ । तसिञ्च ।

पूर्वार्थे तसिः स्यात् । सुदामतः । सूर्यतः ।

११४ । उरसो यच्च ।

उरसो यत्तसी स्याताम् । उरसा एकदिक् उरस्यो हारः । उरस्तः ।

११५ । उपज्ञाते ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । पाणिनिना उपज्ञातं प्रथमं कृतं पाणिनीय-
मकालकं व्याकरणम् । सौरः संग्रहः ।

११६ । कृते ग्रन्थे ।

तेन कृते ग्रन्थे यथाविहितं स्यात् । वाररुचाः श्लोकाः ।

११७ । संज्ञायाम् ।

नास्ति तेन कृते यथाविहितं स्यात् । मात्तिकं मधु । सारधम् ।

११८ । कुलालादिभ्यो वुञ् ।

एभ्यस्तेन कृते संज्ञायां वुञ् स्यात् । कौलालकं पात्रम् । वारुडकम् ।
ऐन्द्रियकं ज्ञानम् ।

११९ । क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ।

एभ्योऽञ् स्यात् । क्षौद्रं मधु । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ।
पूर्णस्तेन कृतार्थः ।

१२० । तस्येदम् ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । उपगोरिदमौपगवम् । राट्टियम् ।
शास्त्रीयं कार्यम् । तस्येदमित्यधिकारो विकारं यावत् (४।३।१३४)
वर्तते ।

(क) संवहेस्तृजन्तादस्मिद् च । संवोद्गुरिदं सांवह्निचम् ।

(ख) अग्नीधः शरणे रण् भत्वञ्च । आग्नीध्रं शरणम् । भत्वात्
पदकार्थं जश्ल्वं न भवति ।

(ग) समिधामाधाने षेष्ण् । सामिधेनी ऋक् ।

१२१ । रथाद् यत् ।

रथस्येदं रथं चक्रम् । रथोत्तरपदाच्च । परमरथम् ।

१२२ । पत्रपूर्वादञ् ।

वाहनपूर्वाद रथादञ् स्यात् । आश्वरथं चक्रम् ।

१२३ । पताध्वर्युपरिषदश्च ।

एभ्योऽञ् स्यात् । अश्वस्येदमाश्वम् । औष्ट्रो भारः । आध्वर्य्वं शकटम् ।
पारिषदो हासः । पारिषदः समयः ।

१२४ । हलसौराट् ठक् ।

हलस्येदं हालिकम् । सैरिकम् ।

१२५ । इन्द्राहुन् वैरमैथुनिकयोः ।

इन्द्राद् वुन् स्यात् । वैर । काकोलूकिका । अश्वमहिषिका ।
मैथुनिकायां विवाहे । अत्रिभारहाजिका ।

(क) इन्द्रे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः । देवासुरं वैरम् । (46)

१२६ । गोत्रचरणाद् वुञ् ।

आभ्यां वुञ् स्यात् । औपगवानामिदं मौपगवकम् ।

(क) चरणाद् धर्मान्नाययोरभिधानम् । काठकम् । कालापकम् ।
मौदकम् ।

१२७ । संघाङ्गलक्षणेष्वाञ् यजिजामण् ।

अजायन्तादण् स्यात् संघादौ वाचे । घोषग्रहणञ्चात्र । अजन्तात् ।
विदानामयं संघोऽङ्गो लक्षणं घोषो वा वेदः । यजन्तात् । मार्गः । इजन्तात् ।
दाक्षः ।

१२८ । शाकलाद्वा ।

शाकलादण् वा स्यात् । पक्षे वुञ् । शाकलः संघादिः । शाकलको वा ।

१२९ । छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ् जगः ।

एभ्यो जगः स्यात् । सङ्घादयो निवृत्ताः । सामान्येन तस्येदमित्यर्थे ।
धर्मान्नाययोर्विधिरित्यन्ये । छान्दोग्यम् । औक्थिकम् । याज्ञिकम् ।
बाह्वृचम् । नाट्यम् ।

(46) कथं देवासुरसम्बद्धं वुञ् पूर्णसन्दर्भतः पुरेति देवीमाहात्म्ये ? अथ आदितादचा (५।२।१२७)
सिद्धम् । देवा असुराश्च प्रवृत्तौ यवेति ।

१३० । न दण्डमाणवान्तेवासिषु ।

एषु गोत्रचरणाद् वुञ् न स्यात् । गौकक्षा दण्डमाणवाः । दाक्षा
अन्तेवासिनः ।

१३१ । रैवतिकादिभ्यश्छः ।

एभ्यो गोत्रचरणाद् वुञ्पवादश्छः स्यात् । रैवतिकीयम् । स्वापिशौयम् ।

१३२ । कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ।

आभ्यामण् स्यात् । कौपिञ्जलः । हास्तिपादः ।

१३३ । आथर्वणिकस्येकलोपश्च ।

आथर्वणिकादण् स्यादिकलोपश्च । आथर्वणो धर्म आम्नायो वा ।
पूर्णः शेषाधिकारः ।

१३४ । तस्य विकारः ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । अश्मनो विकार आश्मः (४७) प्रासादः ।
“यश्चापमाश्मनप्रख्यं सेषु धत्तेऽन्यदुर्वहम् ।” भास्मनः । मार्त्तिकः ।

१३५ । अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ।

प्राण्यादिभ्यो विकारावयवयोर्यथाविहितं स्यात् । प्राणिभ्योऽञ् वक्ष्यति ।
ओषधेः । मौर्वे काण्डं भस्म वा । वृक्षात् । कारवीरम् । अतःपरं प्राण्यादे
विकारावयवयोः प्रत्ययः । इतरभ्यो विकारमात्रे ।

१३६ । बिल्वादिभ्योऽण् ।

विकारेऽवयवे च स्यात् । बैल्वः । त्रैहः । मौद्गः ।

१३७ । कोपधाच्च ।

कोपधादण् स्यात् । माधूकम् । वार्त्ताकवम् । तैन्तिङ्गीकम् ।

१३८ । वपुजतुनोः षुक् ।

आभ्यामण् स्यात् । पुगागमश्च । त्रापुषम् । जातुषम् ।

१३६ । ओरज् ।

उवर्णान्तादज् स्यात् । दैवदारवम् ।

१४० । अनुदात्तादेश्च ।

एभ्योऽज् स्यात् । कापित्यम् । दाधित्यम् ।

१४१ । पलाशादिभ्यो वा ।

अज् वा स्यात् । पालाशम् । खादिरम् । पक्षेऽण् । स्वरे भेदः ।

१४२ । शम्याष्टलज् ।

दलज् स्यात् । शामीलम् भक्ष् । शामीली स्तुक् ।

१४३ । मयङ् वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ।

विकारावयवयोर्भाषायां मयङ् वा स्यात् । अश्ममयम् । आशंसं वा । दूर्वामयं दौर्व्यं वा । कपोतमयं कापोतं वा । लोहमयं लौहं वा । अभक्ष्याच्छादनयोरिति किम् ? मौद्गः सूपः । कार्पासं वासः ।

१४४ । नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ।

वृद्धसंज्ञकाच्छरादेश्च नित्यं मयट् स्यात् । आश्रमयम् । शालमयम् । शरमयम् । मृन्मयम् (४८) । दर्भमयम् । तणमयम् । नित्यमेकाचोऽशरा-
देरपीच्छन्ति । त्वङ्मयम् । वाङ्मयम् ।

१४५ । गोश्च पुरीषे ।

मयट् स्यात् । गोः पुरीषं गोमयम् । गव्यमन्यत् ।

१४६ । पिष्टाच्च ।

नित्यं मयट् स्यात् । पिष्टमयं भक्ष् ।

(४८) यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्यत्र (८१४४) प्रत्यये भाषायां नित्यवचनमित्युपसंख्यानान् मृन्मय-
मित्यत्र पदान्ते दकारस्य नित्यं नत्वम् । ततो नत्वस्यासिद्धत्वेन दकारत्वात् पदान्ते नलोपः प्रातिपदिकान्तस्थेति
(८१४६) तस्य न लोपः । तथा पदान्तस्थस्य (८१४७) भाष्यकता प्रत्याख्यासत्वेऽपि पूर्ववदसिद्धत्वेन
दकारत्वादस्य रषाभ्यामित्यनेनापि (८१४१) न शत्वम् ।

१४७ । संज्ञायां कन् ।

पिष्टान्नाम्नि कन् स्यात् । पिष्टकः । पिष्टिका ।

१४८ । व्रीहिः पुरोडाशे ।

अस्मादत्र मयट् स्यात् । व्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रीहमन्यत् ।

१४९ । असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ।

आभ्यां मयट् स्यात् । तिलमयम् । यवमयम् । असंज्ञायां किम् ? तैलम् । यावकः ।

१५० । द्वाचच्छन्दसि ।

१५१ । नोत्त्वद्वर्धवित्वात् ।

इह च्छन्दःसूत्रद्वयम् ।

१५२ । तालादिभ्योऽण् ।

एभ्यः स्यादण् । मयङादेर्बाधा । तालं धनुः । वार्हिणम् ।

१५३ । जातरूपेभ्यः परिमाणे ।

सुवर्णवाचिभ्यः परिमाणे विकारेऽण् स्यात् । हाटकस्य विकारो निष्को हाटकः । जातरूपं कार्षापणम् । परिमाणे किम् ? हाटकमयी यष्टिः ।

१५४ । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ।

प्राणिभ्यो रजतादेश्च मयङ्बाधकोऽञ् स्यात् । कापीतम् । मायूरम् । श्येनम् । राजतम् । दारवं पात्रादि । सैसम् । लौहम् । औडुम्बरम् । “पुरीं द्रक्ष्यथ काञ्चनीम् ।” “काञ्चनी वासयष्टिः” ।

१५५ । जितश्च तत्प्रत्ययात् ।

विकारावयवयो र्यो जित्प्रत्ययस्तदन्तात् पुनस्तयोरञ् स्यात् । मयटो बाधा । दैवदारवस्य विकारोऽवयवो वा दैवदारवो यूपः । दाधित्यम् । पालाशम् । शामीलस्य विकारः शामीलः । जितः किम् ? अश्वन्तात् । कैलमयम् ।

१५६ । क्रीतवत् परिमाणात् ।

संख्याप्यत्र परिमाणं गृह्यते । न रुद्धिमात्रम् । परिमाणवाचिनो विकारे क्रीतार्थवत् प्रत्ययो वाच्यः । यथा निष्केण क्रीतो नैष्किक स्तथा निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः । शल्यः । शतिकः । लुक् च क्रीतवत् । दिसहस्रः । दिसहस्रः ।

१५७ । उष्ट्राद् वुञ् ।

स्यात् । उष्ट्रस्य विकारोऽवयवो वा औष्ट्रकः ।

१५८ । उमोर्णयो वा ।

आभ्यां वुञ् वा स्यात् । औमकम् । औमं वा । और्णकम् । और्णं वा ।

१५९ । एण्या ठञ् ।

स्यात् । ऐणेयं मांसम् । ऐण्यी जङ्घा । एणादञ्चोव । ऐणम् ।

१६० । गोपयसो र्यत् ।

आभ्यां यत् स्यात् । गव्यम् । पयस्यम् ।

१६१ । द्रोश्च ।

द्रोर्यत् स्यात् । द्रव्यम् ।

१६२ । माने वयः ।

द्रोर्माने वयः स्यात् । द्रुवयम् मानम् ।

१६३ । फले लुक् ।

विकारावयवयोरुक्तस्य फले लुक् स्यात् । वदर्या विकारोऽवयवो वा फलं वदरम् । वकुलम् । कदलम् । आमलकम् । कुवलम् । लुक् तद्धित-लुकीति (१।२।४९) ङीषो लुक् ।

१६४ । प्रक्षादिभ्योऽण् ।

प्रक्षादेः फले वाच्येऽण् स्यात् । लुको बाधा । प्राक्षम् । नैयग्रोधम् । काकुभम् । वार्हतम् । आश्वत्थम् ।

१६५ । जम्बा वा ।

जम्बुशब्दात् फलेऽण् वा स्यात् । जाम्बवं फलम् । पक्षे ओरज्
(४१३।१३८) । फले लुक् (४१३।१६३) । जम्बु फलम् ।

१६६ । लुप् च ।

जम्बाः फलेऽणो वा लुप् स्यात् । लुग्लुपोर्युक्तवद्भावकतो विशेषः ।
जम्बूः फलम् । जम्बूः फलानि । लुकि तु जम्बूनि फलानि । अभिधेयस्यैव
लिङ्गसंख्ये ।

(क) फलपाकशुषाञ्च । यवादीनां प्रत्ययस्य लुप् स्यात् । यवानां फलानि
यवाः । तिलाः । मुद्गाः । ब्रीहयः । गोधूमाः ।

(ख) पुष्पफलमूलेषु बहुलम् । विकारावयवयोः प्रत्ययस्य लुप् स्यात् ।
मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । करवीरम् । जाती । क्रमुकस्य फलं क्रमुकः ।
विदार्या मूलं विदारौ । बाहुल्यान्नेह । पाटलम् । आशोकम् पुष्पम् ।
वैष्णानि फलानि ।

१६७ । हरीतक्यादिभ्यश्च ।

हरीतक्यादेः फले लुप् स्यात् । लुको बाधा । हरीतक्याः फलं
हरीतकी । हरीतक्यः फलानि । कोषातकी । द्राक्षा । शिफालिका ।
कण्टकारिका ।

१६८ । कंसौयपरशव्ययोर्यजौ लुक् च ।

प्राक् क्रीताच्छः (५।१।१) । कंसौयः । उगवादिभ्यो यत् (५।१।२) ।
परशव्यः । ताभ्यां यजौ स्याताम् । लुक् च कृतोः । कंसौयस्य विकारः
कांस्यः । परशव्यस्य विकारः पारशवः । विकारावयवौ प्राग्दीव्यतीयाश्च
पूर्याः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥४१३॥

समाप्तश्च युष्मत्पादः ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

चतुर्थोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । प्राग् बहतेष्ठक् ।

तद्वहतीति (४।४।७६) वक्ष्यति । ततः प्रागर्थेषु ठग् वाच्यः ।

(क) तदाहिति माशब्दादिभ्यः । ठक् स्यात् । माशब्दमाह मा-
शब्दिकः । नैत्यशब्दिकः । प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पर्याप्तमाह
पार्याप्तिकः ।

(ख) पृच्छती सुस्नातादिभ्यः । सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । “सौस्ना-
तिको यस्य भवत्यगस्त्यः ।” सौखरात्रिकः ।

(ग) गच्छती परदारदिभ्यः । परदारान् गच्छति पारदारिकः ।
गौरतल्पिकः ।

२ । तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । अक्षौर्दीव्यति जयति वा आक्षिकः । हलेन
दीव्यति खनति जयति जितं वा हालिकः । कुहालेन खनति कौहालिकः ।
अक्षौर्जितं द्रव्यमाक्षिकम् । मुद्गरेण जयति मौद्गरिकः । आख्यातार्थेऽपि
विहितस्तद्वितः स्वभावात् साधनप्रधानः ।

३ । संस्कृतम् ।

तेन संस्कृतमित्यर्थे ठक् स्यात् । दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । उत्कर्षाधानं
संस्कारः ।

४ । कुलत्यकोपधादण् ।

आभ्यामण् स्यात् । कुलत्यैः संस्कृतं कौलत्यम् । तेन्तिङीकम् ।

५ । तरति ।

तेन तरतीत्यर्थे ठक् स्यात् । तृणप्लवेन तरति तारणप्लविकः । शरप्लवेन तरति शारप्लविकः ।

६ । गोपुच्छाट् ठञ् ।

स्यात् । गोपुच्छेन तरति गोपुच्छिकः । ठक्ठञोः स्वरभेदः ।

७ । नौद्वचष्ठन् ।

आभ्यां ठन् स्यात् । नावा तरति नाविकः । द्वचः । घटिकः । घटिका स्त्री । बाहुकः । कुम्भिकः । प्रकारः साहितिकः । नानुबन्धः ।

८ । चरति ।

तेन चरतीत्यर्थे ठक् स्यात् । चर गतौ भक्षणे च । शाकटिकः । दाधिकः ।

९ । आकर्षात् षल् । (४९)

अस्माद् षल् स्यात् । आकर्षेण चरति आकर्षिकः । आकर्षिकी । आकर्षो निकषोपल उच्यते ।

१० । पर्पादिभ्यः षन् ।

पर्येण चरति पर्यिकः । अश्विकः । रथिकः । पितृवान् । डीष् । पर्यिकी । अश्विकी । रथिकी । तदुक्तम्—

(क) आकर्षा(षा)त् पर्पादिभस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।

आवसथात् किशरादेः पितः षडेते षगधिकारे ॥१॥ इति ।

११ । श्वगणाट् ठञ्च ।

श्वगणशब्दाट् ठञ् स्यात् । श्वगणेन चरति श्वगणिकः । श्वगणिकी । चकारात् ठञपि । श्वगणिकः । श्वगणिका ।

१२ । वैतनादिभ्यो जीवति ।

एभ्यस्तेन जीवतीत्यर्थे ठक् स्यात् । वैतनिकः । वाहिकः । जालिकः । वार्षिकः ।

१३ । वस्त्रक्रयविक्रयाट् ठन् ।

आभ्यां ठन् स्यात् । वस्त्रेन जीवति वस्त्रिकः । क्रयविक्रयिकः । विगृही-
ताच्च । क्रयिकः । विक्रयिकः ।

१४ । आयुधाच्छ च ।

छः स्यात् । ठञ्च । आयुधीयः । आयुधिकः ।

१५ । हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ।

उत्सङ्गादिभ्यस्तेन हरतीत्यर्थे ठक् स्यात् । उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः ।
औडुपिकः ।

१६ । भस्त्रादिभ्यः छन् ।

स्यात् । भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । भस्त्रिकी ।

१७ । विभाषा विवधवीवधात् ।

आभ्यां छन् वा स्यात् । पक्षे ठक् । विवधेन हरति विवधिकः । विवधिकी ।
वीवधिकः । वीवधिकी । पक्षे ठक् । वैवधिकः । एतौ पर्याहारौ वर्त्तन्ते । (50)

१८ । अण् कुटिलिकायाः ।

अस्या अण् स्यात् । कुटिलिकया गत्या हरति कौटिलिको मृगः ।
कौटिलिकी वेश्या ।

१९ । निर्वृत्तेऽक्षद्रूपतादिभ्यः ।

एभ्यो निर्वृत्तार्थे ठक् स्यात् । अक्षद्रूपतेन निर्वृत्तमाक्षद्रूपतिकं वैरम् ।
गातागतिकं प्रेम । जाड्योपघातिकं कार्यम् ।

२० । ते मम् नित्यम् ।

तत्रन्तान्नित्यं मप् स्यात् । शुद्धं त्रन्तं न प्रयुज्यते । पाक्तेन निर्वृत्तं
पक्लिप्तम् । संस्कृतिमम् । लब्धिमम् ।

(50) पर्याहार उभयतौ बहुशक्तिः स्तुत्यवाङ्मयः काष्ठविशेषः । विवधौ वीवधश्चापि पर्याहारोऽध्वभारयो-
रिति विश्वः । पर्याहारश्च सार्गश्च विवधौ वीवधौ च तावित्यमरः । A yoke to carry burdens ;—a
highway. अतएव उद्विवध इत्यस्य जलप्रयाणपथ इत्यप्यर्थः ।

(क) भावप्रत्ययान्तादिमन् वक्तव्यः । कारिमः । पाकिमं फलम् ।
कुट्टिमा भूः । सेकिमा लता । दाहिमम् । दाहिमा । पूर्णिमा ।

२१ । अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ।

निर्वृत्तार्थे आभ्यां कक्कनौ स्याताम् । आपमित्यकं धनम् । याचितकं
मण्डनम् । अपमित्येति मेडो ल्यप् ।

२२ । संसृष्टे ।

अत्र यथाविहितं स्यात् । दध्ना संसृष्टमेकीभूतं दाधिकमन्नम् ।
गौडिकं पयः ।

२३ । चूर्णादिनिः ।

चूर्णेन संसृष्टा चूर्णिनोऽपूपाः ।

२४ । लवणासृक् ।

लवणशब्दात् संसृष्टार्थे प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । लवणः सूपः ।

२५ । मुद्गादण् ।

मुद्गेन संसृष्टा मौही यवागूः ।

२६ । व्यञ्जनै रूपसिक्ते ।

अत्रार्थे यथाप्राप्तं ठक् स्यात् । दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् । सौपिकम् ।

२७ । ओजःसहोऽम्भसा वर्त्तते ।

एभ्यो वर्त्तत इत्यर्थे ठक् स्यात् । ओजसा वर्त्तते औजसिकः । साहसिकः ।
आम्भसिकः । तेनेति निवृत्तम् ।

२८ । तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ।

तदिति द्वितीयासमर्थात् प्रत्यनुपूर्वादीपादे वर्त्तत इत्यर्थे ठक् स्यात् ।
प्रतीपं वर्त्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । तां प्रातिकूलिकीं
मत्वेति भट्टौ । “आनुकूलिकतया हि नराणाम्” । इह प्रतीपादयः
क्रियाविशेषणानि । क्रियायाश्च साध्यत्वेन तद्विशेषणानामपि साध्यत्वात्

कर्मणि द्वितीया (२।३।२) । क्रियायाश्चासत्त्वभूतत्वात् सामान्यलिङ्गेन विना विशेषणस्य निर्देष्टुमशक्यत्वान्नपुंसकलिङ्गतेति न्यायः । तदिति वर्त्तते यावत् तस्य धर्म्यम् (४।४।४७) ।

२६ । परिमुखञ्च ।

परिमुखं वर्त्तते पारिमुखिकः सेवकः । चकारात् पारिपाश्विकः ।

३० । प्रयच्छति गर्ह्यम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । द्विगुणार्थं द्वयं द्विगुणम् । अल्पकालत्वाच्च गच्छान्दम् । तत् प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिको धनी ।

(क) ठकि वृत्तेर्वधुषिभावश्च । वृद्धिं गर्ह्यां प्रयच्छति वार्धुषिकः ।

३१ । कुसीददशैकादशात् षन्ष्टचो ।

आभ्यामेतौ स्याताम् । कुसीदं गर्ह्यं प्रयच्छति कुसीदिकः (५१) । एकादशार्थान् दश प्रयच्छति दशैकादशिकः । दशैकादशिकी ।

३२ । उञ्छति ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । शाकानुञ्छति शाकिकः । वादरिकः ।

३३ । रक्षति ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । समाजं रक्षति सामाजिकः । सान्निवेशिकः ।

३४ । शब्दददुरं करोति ।

आभ्यां करोत्यर्थे ठक् स्यात् । शाब्दिकः पटहश्चात्रो वा । दार्दुरिकः कुलालः ।

३५ । पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ।

एभ्यो हन्त्यर्थे ठक् स्यात् । स्वरूपस्य तत्पूर्यायाणां तद्विशेषणानाञ्च ग्रहणम् । पान्थिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मात्स्यिकः । मैनिकः । मादगुरिकः । शाकुलिकः । प्रौष्ठिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । शौकरिकः ।

(५१) षन्ष्टचोः खरे विशेषः । श्रित्यादिर्नित्यमिति (४।१।१६७) षन्नञ्च आद्युदात्तः । षन्नञ्चस्त्वोदात्तः । चित्वात् (४।१।१६३) ।

३६ । परिपन्थञ्च तिष्ठति ।

परिपन्थशब्दोऽव्ययीभावः । अतएव निपातनात् साधुः । तत् तिष्ठति चकाराद्यन्ति वा पारिपन्थिकश्चौरः ।

३७ । माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ।

एभ्यो धावत्यर्थे ठक् स्यात् । माथः पन्थाः । तदुत्तरपदात् । दण्डमाथं धावति दण्डमाथिकः । पदवी पादविकः । अनुपदमानुपदिकः ।

३८ । आक्रन्दाट् ठञ्च ।

अस्माट् ठञ् स्यात् । ठक् च । आक्रन्दिकः । (५२)

३९ । पदोत्तरपदं गृह्णाति ।

पदान्ताद् गृह्णात्यर्थे ठक् स्यात् । पूर्वपदं गृह्णाति पौर्व्वपदिकः । औत्तरपदिकः । प्रातिपदिकम् ।

४० । प्रतिकण्ठार्थललामञ्च ।

एभ्यष्ठक् स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिको वक्त्रभः । आर्थिकः । लालामिकः ।

४१ । धर्मं चरति ।

धार्मिकः ।

(क) अधर्माच्चेति वक्तव्यम् । आधर्मिकः ।

४२ । प्रतिपथमेति ठञ्च ।

प्रतिपथादेतीत्यर्थे ठण्ठकौ स्याताम् । प्रतिपथिकः । प्रातिपथिकः ।

४३ । समवायान् समवैति ।

पर्यायग्रहणमत्र । समूहवाचिभ्योऽत्रार्थे ठक् स्यात् । सामवायिकः । सामुदायिकः । सामूहिकः ।

४४ । परिषदो ग्यः ।

स्यात् । परिषदं समवैति पारिषद्यः ।

४५ । सेनाया वा ।

ग्यः स्याद्वा । सेनां समवैति सैन्यः । पञ्चे ठक् । सैनिकः ।

४६ । संज्ञायां ललाटकुक्कुटौ पश्यति ।

संज्ञा चेल् ललाटकुक्कुटीभ्यां पश्यत्यर्थे ठक् स्यात् । अर्थनियमश्चात्र संज्ञा । न रुद्धिः । य एव ललाटमात्रं दूरात् पश्यति नतु कार्ये व्याप्रियते स लालाटिकः सेवकादिः । य एवाविच्छिन्नदृष्टिः कुक्कुटीपादपतनयोग्यमल्प-
देशं पश्यन् याति स कौक्कुटिकस्तपस्वरादिः ।

४७ । तस्य धर्म्यम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । धर्म्यं न्याय्यमाचार इत्यर्थः । शुल्कस्य धर्म्यं शौल्किकम् । आपणिकम् ।

४८ । अण् महिष्यादिभ्यः ।

महिष्या धर्म्यं माहिषम् मूल्यम् । पीरोहितम् । प्राजापतम् ।

४९ । ऋतोऽञ् ।

ऋदन्तादञ् स्यात् । होतुर्धर्म्यं होत्रम् । औदगातृम् ।

(क) नृनराभ्याञ्च । नु नरस्य धर्म्यं नारम् । नारी । जातिशब्दोऽय-
मित्यागमः ।

(ख) विशसितुरिङ्लोपश्च । वैशस्त्रम् ।

(ग) विभाजयितुर्णिलोपश्च । वैभाजित्रम् ।

५० । अवक्रयः ।

तस्यावक्रय इत्यर्थे ठक् स्यात् । शुल्कस्यावक्रयः पारिभाषिकं मूल्यं शौल्किकः पिण्डः । आपणिकः ।

५१ । तदस्य पण्यम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । मोदकाः पण्यमस्य मोदकिकाः । आपूपिकाः ।

५२ । लवणाट् ठञ् ।

लवणं पण्यमस्य लावणिकः ।

५३ । किशरादिभ्यः षन् ।

५४ । शलालुनोऽन्यतरस्याम् ।

किशरादेर्गन्धद्रव्यवाचकात् षन् स्यात् । तदस्य पण्यम् (४१४।५१) ।

किशरिकः । किशरिकी । शलालुकः । पत्रे ठक् । शलालुकः । पण्यमिति निवृत्तम् । तदस्येति वर्त्तते यावत् तदस्मै दीयते (४१४।६६) ।

५५ । शिल्पम् ।

अत्र ठक् स्यात् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । पाणविकः ।

५६ । मड्डुकभर्भरादन्यतरस्याम् ।

आभ्यामण् वा स्यात् । तदस्य शिल्पम् । माड्डुकः । भार्भरः । पत्रे माड्डुकिः । भार्भरिकः ।

५७ । प्रहरणम् ।

अत्र ठक् स्यात् । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । प्रासिकः । धानुष्कः । चाक्रिकः । पाशिकः ।

५८ । परश्वधाट् ठञ् च ।

परश्वधाट् ठञ्ठकौ स्याताम् । पारश्वधिकः । खरे भेदः ।

५९ । शक्तिषष्ठ्योरीकक् ।

आभ्यामीकक् स्यात् । शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः । याष्टीकः । याष्टिकी ।

६० । अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । अस्ति मतिरस्य आस्तिकः । नास्तिकः । दैष्टिकः । अस्तिनास्तीति शब्दे तिङन्ताविलेके । तिङन्तप्रतिरूपकौ निपाताविल्यन्ते ।

६१ । शीलम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । पुरुषवचनं शीलमस्य पारुषिकः । आक्रोशिकः ।
कारुणिकः ।

६२ । कृत्वादिभ्यो णः ।

कृत्वादिभ्यो णः । शैलः । तापसः । चुरा चौरः ।

६३ । कर्माध्ययने वृत्तम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । एकमन्यदध्ययनेऽपपाठलक्षणं कर्म वृत्तमस्य
ऐकान्यिकः । द्वैतान्यिकः । तद्वितार्थ इति (२।१।५१) समासः । ऐकरूपिकः ।
ऐक्यन्यिकः ।

६४ । बह्वचपूर्वपदाट् ठच् ।

बह्वचपूर्वाट् ठच् स्यात् पूर्वार्थे । द्वादशान्यिकः । त्रयोदशग्रन्थिकः ।

६५ । हितं भक्षाः ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । अपूपा हितमस्मै आपूपिकः । औदनिकः । मौद-
किकः । हितयोगि चतुर्थी ।

६६ । तदस्मै दीयते नियुक्तम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । नियुक्तं कल्पितमग्रभोजनमस्मै दीयते आग्र-
भोजनिकः । प्राथमकल्पिकः ।

६७ । आणामांसौदनाट् टिठन् ।

आभ्यां पूर्वार्थ एव टिठन् स्यात् । इकार उच्चारणार्थः । आणिकः ।
मांसौदनिकः । विगृहीताच्च । मांसिकः । औदनिकः । मांसिकी ।

६८ । भक्तादस्मन्यतरस्याम् ।

वा स्यात् । भक्तमस्मै दीयते भक्तः । भाक्तिको वा ।

६९ । तत्र नियुक्तः ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । द्वारे नियुक्तो दीवारिकः । शौल्लिकः । तत्रेति वर्त्तते
यावत् तद्वद्वति (४।४।७६) ।

७० । अगारान्ताद् ठन् ।

देवागारे नियुक्तो देवागारिकः । भाण्डागारिकः । केवलाद् ठगेव ।
आगारिकः ।

७१ । अध्यायिन्यदेशकालात् ।

अदेशकालाच्चाध्यायिन्यर्थे ठक् स्यात् । श्मशानेऽधीति श्मशानिकः ।
चातुष्पथिकः । अकालात् । चातुर्दशिकः । आष्टमिकः । शास्त्रे निषिद्धौ
देशकालौ प्रकृतौ ।

७२ । कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ।

एभ्यो व्यवहरत्यर्थे ठक् स्यात् । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः ।
प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ।

७३ । निकटे वसति ।

निकटाद् वसत्यर्थे ठक् स्यात् । नैकटिको भिक्षुः ।

७४ । आवसथात् ठल् ।

आवसथे वसति आवसथिकः । आवसथिकी । ठकः पूर्णोऽधिकारः ।

७५ । प्राग्घिताद् यत् ।

(५।१।५) तस्मै हितमित्यतः प्रागर्थेषु यद् वेदितव्यः ।

७६ । तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ।

तद्वहतीत्यर्थे रथादे र्यत् स्यात् । द्वौ रथौ वहति तद्वहति (२।१।५१) द्विगु-
समासः । हिरथ्यः । तिरथ्यः । केवलात्तु रथाद् यतोऽसिद्धिरिति स्मृतिः (५३) ।
युग्यः । प्रासङ्ग्यः ।

७७ । धुरो यङ्ठकौ ।

स्याताम् । धुरं वहति धुर्यः । धौरयः ।

(५३) एतच्च काशिकादिविरुद्धम् । रथं वहति रथ्य इति काशिकोदाहरणात् । रथ्यो वोढा रथस्य
य ईत्यसराच्च । तथाच साधे सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्तीति ।

७८ । खः सर्वधुरात् ।

स्यात् । सर्वधुरां वहति सर्वधुरीणः । योगविभागादुत्तरधुरीणदक्षिण-
धुरीणी चेत्येके । धुरीणश्चेत्यन्ये ।

७९ । एकधुरालुक् च ।

एकधुरात् खस्य लुक् स्यात् । अरणञ्च । एकधुरः । एकधुरीणः ।

८० । शकटादण् ।

शकटं वहति शकटः । द्वैशकटः ।

८१ । हलसौराट्ठक् ।

हालिकः । द्वैहलिकः । सैरिकः । द्वैसीरिकः । त्रैसीरिकः ।

८२ । संज्ञायां जन्त्याः ।

नास्मि जन्त्याः स्युः । जनीं वधूँ वहन्ति जन्त्या जामातुर्वयस्याः ।

८३ । विध्यत्यधनुषा ।

तद् विध्यतीत्यर्थे कर्मणो यत् स्थान् न चेद् धनुः करणं भवति । पादौ
विध्यति पदः पाषाणः । जरव्याः कण्टकाः । नेह । चौरं विध्यति धानुष्कः ।

८४ । धनगणं लब्धा ।

आभ्यां लब्धेत्यर्थे यत् स्यात् । धनं लब्धा धन्यो बालकः । गण्यो मृगः ।
लब्धेति ढन् ।

८५ । अन्नाणः ।

अन्नं लब्धा आन्नच्छात्रः ।

८६ । वशं गतः ।

वशाद् गत इत्यर्थे यत् स्यात् । “वश्यः सर्वो जनः स्त्रीणाम् ।”

८७ । पदमस्मिन् दृश्यम् ।

द्रष्टुं शक्यात् पदादधिकरणे यत् स्यात् । पदं दृश्यमस्मिन् पदः कर्ममः ।

पदः पन्थाः ।

८८ । मूलमस्यावर्हि ।

अथार्थे यत् स्यात् । मूलमेषामावर्हि (५४) कोमलत्वाद् ग्रहण-
मात्रेणीत्यटति मूल्या मुदगाः । बृह उदयमे ।

८९ । संज्ञायां धेनुष्या ।

इयं नान्नि निपात्यते । धेनुष्या गौ र्महिषी वा यावद् या दुग्ध-
बन्धके स्थिता ।

९० । गृहपतिना संयुक्ते अग्रः ।

गृहपतिशब्दान्नि अग्रः स्यात् । गार्हपत्योऽग्निमेदः ।

९१ । नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्य्यतुल्यप्राप्य- वङ्गानाम्यसमसमितसम्मितेषु ।

नावाद्यष्टकात् तार्य्यादौ यत् स्यात् । नावा तार्य्यं नाव्यम् । “नाव्यं पयः
केचिदतारिषुर्भुजैः ।” वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्राप्यो धर्म्यो भोगः ।
विषेण वध्यो विध्यः शत्रुः । मूलेन अनाम्य मनभिभवनीयं मूल्यं क्षेत्रम् । मूलेन
समो मूल्यः पटो जातः । सीतया समितं सीत्यम् । द्विसीत्यम् । त्रिसीत्यम् ।
तुलया सम्मितं तुल्यं कनकम् । रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ तदन्तविधिः ।
(२।१।७२, वा) बहुसीत्यम् ।

९२ । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ।

एभ्योऽनपेते यत् स्यात् । धर्मादनपेतो धर्म्यो नृपः । पथ्यम् । अर्थ्यम् ।
न्याय्यम् ।

९३ । छन्दसो निर्मिते ।

छन्दसोऽत्र यत् स्यात् । छन्दसा इच्छया निर्मितं छन्दसं जगत् ।

९४ । उरसोऽण् च ।

उरसा निर्मित औरसः पुत्रः । यच्च । उरस्यः ।

६५ । हृदयस्य प्रियः ।

हृदयात् प्रिय इत्यर्थे यत् स्यात् । हृद्यः । पुत्रेऽनभिधानम् ।

६६ । बन्धने कर्षी ।

ऋषौ वेदे हृदयाद् यत् स्याद्वन्धने मन्त्रे । हृदयस्य बन्धनं हृद्यो वशी-
करणमन्त्रः ।

६७ । मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु ।

मतादेः करणादौ यत् स्यात् । मतस्य करणं मलयम् । जनस्य जल्यो
जन्यः । हलस्य कर्षी हल्यः । द्विहल्यः ।

६८ । तत्र साधुः ।

अत्रार्थे यत् स्यात् । सामसु साधुः सामन्त्यो विप्रः । ब्रह्मण्यः । कर्मण्यः ।
वंश्यः । साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा ।

६९ । प्रतिजनादिभ्यः खञ् ।

एभ्यः खञ् स्यात् । प्रतिजने साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । सार्व-
जनीनः ।

१०० । भक्तासुः ।

भक्ते साधवो भक्तास्तण्डुलाः ।

१०१ । परिषदो ग्यः ।

परिषदि साधुः पारिषद्यः । णोऽपीथ्यत इति जयादित्यः । पारिषदः ।

१०२ । कथादिभ्य ष्टक् ।

कथायां साधुः काथिकः । वैकाथिकः । वार्त्तिकः ।

१०३ । गुडादिभ्य ष्टञ् ।

गुडे साधुर् गौडिक इक्षुः । कौल्याषिका यवाः । सांशामिको भटः ।
प्रावासिको वणिक् ।

१०४ । पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ।

पथ्यः साधौ ढञ् स्यात् । पथि साधु पाथयम् । आतिथयम् । वासतेयम् ।
वासतेयो । स्वापतेयं धनम् ।

१०५ । सभाया यः ।

स्यात् । सभायां साधुः सभ्यः ।

१०६ । ढञ्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

१०७ । समानतीर्थे वासी ।

समानतीर्थात् तत्र वासीत्यर्थे यः स्यात् । सतीर्थ्याञ्चैकगुरवः । तीर्थे ये
(६।३।८७) इति सभावः । तीर्थं दर्शनं गुरुश्च ।

१०८ । समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ।

अत्रार्थे यः स्यात् । समानोदर्यां भ्राता ।

१०९ । सोदराद् यः ।

अस्माद् यः स्यात् । समानोदरे शयितः सोदर्यः । विभाषोदर (६।३।८८)
इति समानस्य सभावः । इहेदानौमापादपरिसमाप्तेऽच्छन्दोऽधिकारः ।
तत्रापि भवार्थे । (५५)

११४ । सगर्भसयूथसनुताद् यन् ।

स्यात् । सगर्भ्यां भ्राता । सयूथो वल्लः । सनुत्यः प्रसादः ।

११६ । अग्राद् यत् ।

स्यात् । अग्रम् ।

११७ । वच्छौ च ।

स्याताम् । अग्रियम् । अग्रियम् ।

(५५) The Sutras omitted here by the author are the following :—

११० । भवे च्छन्दसि । १११ । पाथीनदीभ्यां ङाण् । ११२ । वेशन्तद्भिस्ववङ्गासण् । ११३ । सीतसी
विभाषा ङाङ्ङौ । ११४ । तुगाद् घन् । ११५ । वहिंषि दत्तम् । ११६ । रञ्जीयातृनां हननौ ।

११८ । समुद्राभाद् घः ।

आभ्यां घः स्यात् । समुद्रियम् । अभ्रियम् । कश्च । समुद्रीयम् ।
अभ्रीयम् ।

१२० । दूतस्य भागकर्मणौ ।

अस्माद् यत् स्यात् । दूत्यम् ।

१२८ । मत्वर्थे मासतन्वोः ।

आभ्यां यत् स्यात् । नभांसि यच्च सन्ति नभस्यो मासः । सहस्यः ।
तपस्यः । तेजस्या तनुः ।

१२९ । मधो र्जं च ।

माधवो मासः । तथा

(क) लुगकारिकाररेफाश्चेति वक्तव्यम् । लुक् । मधु अत्रास्ति मधुर्मासः ।
अकारः । इट् अत्रास्ति इषः । ऊर्क् अस्मिन्नस्ति ऊर्जो मासः । इकारः ।
शुगस्मिन्नस्ति शुचिर्मासः । रफः । शुक्रो मासः ।

१४१ । नक्षत्राद् घः ।

नक्षत्रियम् । कश्च । नक्षत्रीयम् ।

१४२ । सर्वदेवात् तातिल् ।

१४३ । शिवशमरिष्टस्य करे ।

एभ्यः करे स्यात् तातिल् । शिवतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः ।

१२२ । रैवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये । १२३ । असुरस्य स्वम् । १२४ । मायायामण् । १२५ । तद्धानासा-
मुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः । १२६ । अस्मिन्मानण् । १२७ । वयस्यासु सूक्ष्मै मनुप् ।
१२८ । ओजसोऽह्नि यत्सी । १२९ । वैश्वीयश्चादि भेगाद् घल् । १३० । ख च
१३१ । पूर्वैः कृतमिनयौ च । १३२ । अग्निः संस्कृतम् । १३३ । सङ्कलेण सम्मिता घः । १३४ । मत्तौ च
१३५ । सीममर्हति यः । १३६ । मये च । १३७ । मघोः । १३८ । वसोः समुहं च ।

अमी शब्दाश्चान्दसा अपि कचिद् भाषायां प्रयुज्यन्त इति त्रिकाण्डे (56)
भागुरिनिबन्धनाद्वा ऽव्युत्पन्नसंज्ञाशब्दत्वाद्वा सर्वथा भाषायां साधवः ।

१४४ । भावे च ।

छन्दःसूत्रम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकतायां भाषावृत्तौ

चतुर्थ्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४१४ ॥

समाप्तश्च ठक्पादश्चतुर्थोऽध्यायश्च ॥

(56) So त्रिकाण्ड is the name of the lexicography by भागुरि. Says छट्टिपर in his
अर्थविग्रह—“त्रिकाण्डे कोषविशेषे भागुरेरेवाचार्यस्य यदेषां निबन्धनं तस्माच्च ।”

अथ

भाषावृत्तिः ।

पञ्चमोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । प्राक् क्रौताच्छः ।

क्रौतात् प्राग् हितं प्रकृतिरस्येत्यस्मिन्नर्थे क्ते वाच्यः ।

२ । उगवादिभ्यो यत् ।

उवर्णान्ताद् गवादेऽपवादः । यत् स्यात् । शङ्ख्यं दात् । चरव्या
स्तण्डुलाः । कमण्डलव्या सृत् । सक्तव्या धानाः । गवादेः । गव्यम् ।

(1) नाभि नभश्च । नाभ्यर्था प्रकृतिः । नभ्यं काष्ठम् ।

(2) शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घः । शुने हितं शुन्यं शून्यं वा ।

(3) ऊधसोऽनङ् च । ऊधसो यद्व्यादनङादेशश्च । ऊधन्यः । (1)

३ । कम्बलाच्च संज्ञायाम् ।

कम्बलनान्नि यत् स्यात् । कम्बल्यमूर्णपलशतम् ।

४ । विभाषा हविरपूपादिभ्यः ।

पथ्यो यद्वा स्यात् । हविर्वाचिनः । आमिष्यमामिषीयं वा दधि ।
पुरोडाशं पुरोडाशीयं वीषधम् । हविःशब्दाद् गवादिपाटान्नित्यं यत् ।
हविष्यम् । अपूपदेः । अपूप्यमपूपीयं वा । तण्डुल्यं तण्डुलीयं वा ।
अन्नविकारिभ्यश्च । सुरीयाः सुर्या (2) वा तण्डुलाः ।

(1) अत्र सक्तव्या गवाः । पशव्यं वनम् । वधूभ्यो हितं वधव्यं गृहमिति क्वचिदधिकः पाठः ।
परन्तर्धेविद्वतौ ह्येतानि प्रायशी दृश्यन्ते । नतु सुले ।

(2) सुराद्ये हिता इति विग्रहः । नभक्तर्कुरामिति (दा१।७८) न दीर्घः ।

५ । तस्मै हितम् ।

अत्रार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । वत्सेभ्यो हितं वत्सीयं नवदणम् ।
पशव्यम् । गव्यम् । पटव्यम् ।

६ । शरीरावयवाद् यत् ।

स्यात् । दण्डेभ्यो हितं दण्डम् । कर्णम् । तालव्यम् । नाभ्यं तैलम् ।
ओष्ठम् । मूर्धन्यम् ।

(क) रथाच्च । रथाय हिता रथा प्रतोली ।

७ । खलयवमाप्रतिलवृषब्रह्मणश्च ।

एभ्यो हिते यत् स्यात् । खलाय हितं खलम् । यव्यम् । माष्यम् ।
तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मणे हितो ब्रह्मण्यो राजा ।

८ । अजाविभ्यां थ्यन् ।

आभ्यां हिते थ्यन् स्यात् । अजथ्या भूमिः । अविथ्या ।

९ । आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ।

एभ्यो हिते खः स्यात् । आत्मन्निति नकारोच्चारणमवधिज्ञापनार्थम् ।
आत्मने हितमात्मनीनम् । “क्षणं मया विश्वजनीनमुच्यते” । मातृभोगीणः ।
आचार्य्यादणत्वञ्च (४।१।४८, वा) । आचार्य्यभोगीनः । स्वभोगीनः । भोगः
शरीरमिति वृत्तिः ।

(क) पञ्चजनाच्च । खः स्यात् । “गायनवादकनर्तकदासीभण्डरतः (३)
खलु पञ्चजनीनः ।”

(ख) सर्वजनाद् ठञ् खञ्च । सार्वजनिकः । सर्वजनीनः ।

(ग) महाजनान्नित्यं ठञ् । महाजनिकः ।

विश्वजनादेः कर्मधारयादभिधानम् । तेन षष्ठीसमासादौ न भवति ।
विश्वजनीयमिति ।

(३) भट्ट परिभाषणे पचाद्यच् । भण्डः परिहासचतुरः । गायनवादकनर्तकदासीभण्डेषु रत इत्यर्थः ।
भण्ड is a buffoon.

१० । सर्वपुरुषाभ्यां णटञौ ।

आभ्यां हिते णटञौ स्याताम् ।

(क) तत्र सर्वास्त्रस्य वा वचनं कर्त्तव्यम् । सार्वः । सर्व्वीयः ।

(ख) पुरुषाद् वधविकारसमूहतेनकृतेषु ढञ् । पौरुषेयो वधादिः ।

११ । माणवचरकाभ्यां खञ् ।

आभ्यां हिते खञ् स्यात् । माणवीनः । चारकीणः ।

१२ । तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ।

विकृतार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् तदर्थं प्रकृतिष्वेद् वाच्या भवति ।
अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । यूपीयं दारु । शङ्खव्यम् । पिचव्यः
कार्पासः । (४)

१३ । कृदिरुपधिवलेर् ढञ् ।

एभ्यस्तदर्थ्यां प्रकृतौ ढञ् स्यात् । कृदिषियाणि ढणानि । उपधेः स्वाथे
ढञिति स्मृतिः । औपधेयं रथदारु । बल्यथास्तण्डुला बालियाः ।

१४ । ऋषभोपानहोर्जाः ।

आभ्यां तथैव जः स्यात् । आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यं चर्म ।

१५ । चर्मणोऽञ् ।

चर्मणो विकृतेरञ् स्यात् तदर्थ्यां प्रकृतौ । वार्ध्रम् । वारत्नं चर्म । (५)

१६ । तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ।

अत्रार्थद्वये यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । प्राकार आसामिष्टकानां स्यात्
सम्भवेत् प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादोऽस्यां भूमौ सम्भवेत् प्रासादीया
भूमिः ।

१७ । परिखाया ढञ् ।

अस्याः प्रागर्थे ढञ् स्यात् । पारिखेयी भूमिः । कृत्यतौ पूर्णावधौ ।

(४) पिचुकूला, cotton.

(५) चर्मरज्जुः Leather rope, गद्दी वाध्वी वरवा सादित्यमरः—i. é. a thong.

१८ । प्राग् वते षञ् ।

तेन तुल्यं क्रिया चेद् वति (५।१।११५) रित्यतः प्रागर्थेषु ठञ् वेदितव्यः । गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकम् । पारायणं वर्त्तयति पारायणिकः । द्वैपारायणिकः । साम्तिकम् ।

१९ । आऽर्हाद्गोपुच्छसंख्यापरिमाणाट् ठक् ।

अभिविधावाङ् । तदर्हतीति (५।१।६३) पर्यन्तेषु क्रीतं निमित्तमीश्वरो-
विदितो वापस्तदस्मिंस्तद्वरतिवहत्यावहृतिसम्भवत्यवहरतिपचतिसोऽस्य तदस्य तद-
र्हतीत्यर्थेषु ठग् वक्तव्यः । नैष्किकः । गोपुच्छादेः पर्युदासात् प्राग् वते षञ्जेव
(५।१।१८) । गौपुच्छिकः । साम्तिकः । प्रास्थिकः । खरे भेदः ।

२० । असमासे निष्कादिभ्यः ।

निष्कादेरसमासे ठक् स्यादार्हीयैष्वर्थेषु । नैष्किकः । निष्क । पण ।
मास । द्रोण । षष्टि । पाद । समासे तु ठञ्जेव स्यात् । द्विनैष्किकम् ।
अतएवासमासग्रहणात् पूर्वत्र तदन्तविधिः । तेन गव्यमतिगव्यम् । दन्त्यं
राजदन्त्यमित्यादि । इत उत्तरञ्च—

(क) प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमनुकीति स्मृतिः । पारा-
यणिकः । द्वैपारायणिकः ।

२१ । शताच्च ठन्यतावशते ।

शतादार्हीयैषु ठन्यतौ स्याताम् । कनो बाधा । शत्यः अश्वः ।
शतिकः कम्बलः । शतिकं वासः । शत्यं वा । अशते किम् ? शतमध्यायाः
परिमाणमस्य शतकं निदानम् । शतकं काव्यम् । शतमेव ।

२२ । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ।

संख्याया आर्हीयैषु कन् स्यात् । पञ्चकः । बहुकः । गणकः । अ-ति-
शदन्तायाः किम् ? साम्तिकः । पाञ्चाशत्कः । उत्तरप्रतिषेधः । कतिकः ।

२३ । वतोरिड् वा ।

वतोः संख्यायाः कन इड् वा स्यात् । तावतिकः । तावत्को वा ।

२४ । विंशतिविंशद्ग्रां ड्वुन्नसंज्ञायाम् ।

योगविभागोऽत्र क्रियते । आभ्यामार्ही येषु कन् स्यात् । विंशतिकः ।
त्रिंशत्कः । असंज्ञायां ड्वुन् । विंशकः । त्रिंशकः । ति विंशतेर्द्वितीति
(६।४।१४२) टिलोपः ।

२५ । कंसाट् टिठन् ।

कंसात् परिमाणादार्ही येषु टिठन् स्यात् । कंसिकः पटः । कंसिकी ।
इकार उच्चारणार्थः ।

(क) अर्द्धाच्च । अर्द्धिकः । अर्द्धिकी ।

(ख) कार्षापणाद्वा प्रतिरादेशश्च । कार्षापणिकः । प्रतिको वा ।

२६ । शूर्पादञ्जन्यतरस्याम् ।

शूर्पादञ् वा स्यादार्ही येषु । शौर्पे शौर्पिकं वा ।

२७ । शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ।

एभ्य आर्ही येष्वण् स्यात् । शतमानम् । वैशतिकम् । सहस्रम् ।
वासनम् ।

२८ । अर्ध्यर्द्धपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायाम् ।

अर्ध्यर्द्धपूर्वाद्विगोश्चार्हीयस्य लुक् स्यात् । अर्ध्यर्द्धकंसेन क्रीतमर्ध्यर्द्धकंसम् ।
द्विगोः । द्विकंसम् । त्रिकंसम् । असंज्ञायां किम् । पाञ्चकपालिकः ।

२९ । विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ।

(क) सुवर्णशतमानयोश्च ।

एतदन्तात् पूर्वको लुग् वा स्यात् । अर्ध्यर्द्धकार्षापणम् । अर्ध्यर्द्धकार्षापणिकं
वा । द्विकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणं वा । अर्ध्यर्द्धसहस्रम् । अर्ध्यर्द्धसहस्रं वा ।
संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदद्वयः (७।३।१५) । अर्ध्यर्द्धसुवर्णम् ।
अर्ध्यर्द्धसौवर्णिकं वा । अर्ध्यर्द्धशतमानम् । अर्ध्यर्द्धशतमानं वा । द्विसुवर्णं द्विसौ-
वर्णिकं वा । द्विशतमानं द्विशतमानं वा । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदद्वयः
(७।३।१७) ।

३० । द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ।

(क) बहुपूर्वाच्च ।

द्वादिपूर्वान्निष्कादार्हीयस्य लुग् वा स्यात् । द्विनिष्कं द्विनैष्किकं वा ।
त्रिनिष्कं त्रिनैष्किकं वा । बहुनिष्कं बहुनैष्किकं वा ।

३१ । बिस्ताच्च ।

बिस्ताच्च तथा स्यात् । द्विबिस्तं द्विबैस्तिकं वा । त्रिबिस्तं त्रिबैस्तिकं वा ।
बहुबिस्तं बहुबैस्तिकं वा ।

३२ । विंशतिकात् खः ।

अस्मादार्हीयस्य लुग्विषये खः स्यात् । अर्ध्वविंशतिकीनम् । द्विविं-
शतिकीनम् ।

३३ । खार्या ईकन् ।

लुको विषये खार्या ईकन् स्यात् । अर्ध्वखारीकम् । द्विखारीकम् ।

(क) काकिण्याश्च । अर्ध्वकाकिणीकम् । द्विकाकिणीकम् ।

(ख) केवलाभ्याश्च । खारीकम् । काकिणीकम् ।

३४ । पणपादमाषशताद् यत् ।

एभ्यो यत् स्यात् । अर्ध्वपण्यम् । द्विपण्यम् । अर्ध्वपाद्यम् । द्विपाद्यम् ।
अर्ध्वमाष्यम् । अर्ध्वशत्यम् ।

३५ । शाणाद्वा ।

शाणाद् यद्वा स्यात् । अर्ध्वशाण्यम् । पक्षे ठञो लुगेव । अर्ध्वशाण्यम् ।
द्विशण्यम् ।

(क) शताच्च । अर्ध्वशत्यम् । अर्ध्वशतं वा । द्विशत्यम् । द्विशतं वा ।

३६ । द्वित्रिपूर्वाद्दण् च ।

द्वित्रिपूर्वाच्छाणादण् यच्च वा स्यात् । द्वैशाणं द्विशण्यं वा । लुक् च ।
द्विशण्यम् ।

३७ । तेन क्रीतम् ।

अत्रार्थे प्राग्वते षडादयस्त्रयोदश प्रत्यया वेदितव्याः । सप्तत्या क्रीतं
साप्ततिकम् । नैष्किकम् । सुदुर्गैः क्रीतं मौदुगिकम् । शत्यं शतिकम् ।
संख्याया अतिशदन्तायाः (५।१।२२) कन् । द्विकम् । त्रिकम् । पञ्चकम् ।

३८ । तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ।

संयोग आकस्मिकः सम्बन्धः । शुभाशुभसूचक उत्पातः । अत्रार्थे षडादयो
वेदितव्याः । शतस्य निमित्तमधमर्णेन संयोगः शत्यः शतिकः । सहस्रस्य
निमित्तं दक्षिणाक्षिस्पर्शान्दं साहस्रम् ।

(क) वातपित्तश्लेष्मसन्निपातेभ्यश्च । शमनकोपनयोरभिधानम् । वातस्य
शमनं कोपनं वा वातिकम् । पित्तिकम् । श्लेष्मिकम् । सान्निपातिकम् ।

३९ । गोह्रचो ऽसंख्यापरिमाणाश्वादे र्यत् ।

गोशब्दाद् द्वचश्च निमित्तार्थे यत् स्यात् । ठवादेर्बाधा । गोनिमित्तं
संयोग उत्पातो वा गव्यः (६) । द्वचः । धन्यः । स्वर्ग्यः । यशस्यम् ।
आयुष्यम् । संख्यादेर्निषेधः किम् ? पञ्चानां निमित्तं पञ्चकः । प्रास्थिकः ।
अश्वादिर्गणः । आश्विकः । हास्तिकः ।

४० । पुत्राच्छ च ।

पुत्राच्छः स्याद् यच्च । पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा पुत्रीयः पुत्रः ।

४१ । सर्वभूमिपृथिवौभ्यामणजौ ।

आभ्यां निमित्तार्थे यथासंख्यमणजौ स्याताम् । सार्वभौमः । अनुशति-
कादिः (७।३।२०) । पृथिव्या निमित्तं पार्थिवः ।

४२ । तस्येश्वरः ।

अत्रार्थे ताभ्यां तौ स्याताम् । सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः । पार्थिवः ।

(६) 'मेघराश शनिवारपञ्चकी गोर्विनाशसूचक उत्पातो वा गव्यः । तद्वा धन्या पद्म्यही धन-
विनाशसूचकीत्यर्थः । 'धन्यां यद्वाणां शुद्धवर्जितानामेकैः सहै निर्वनतां प्रयातौ'ति । एवं लभ्ये वतुयंही
धन्या । तत्र जातस्य धनवृद्धिकरीत्यर्थः' ।—इति छट्टिधरः ।

४३ । तत्र विदित इति च ।

अत्रार्थे ताभ्यामणञौ स्याताम् । सार्वभौमः । पार्थिवः ।

४४ । लोकसर्वलोकाट् ठञ् ।

आभ्यां तत्र विदित इत्यर्थे ठञ् स्यात् । लौकिकः । “स रामःसार्व-
लौकिकः” । अनुश्रुतिकादिः (७।३।२०) ।

४५ । तस्य वापः ।

अत्रार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । प्रत्यस्य वापः ज्ञेयं प्रास्थिकम् ।
द्रौणिकम् । उच्यतेऽस्मिन्निति वापः ।

४६ । पात्रात् छन् ।

स्यात् । पात्रस्य वापः ज्ञेयं पात्रिकम् । पित्र्यान् डीष् । पात्रिको
भूमिः ।

४७ । तदस्मिन् वृद्धायालभशुल्कोपदा दीयते ।

अत्रार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । पञ्चास्मिन् वृद्धिरायो लाभः शुल्क
उपदा वा दीयते पञ्चकः । श्रुतिकः । श्रुत्यः ।

(क) चतुर्थ्यर्थे चोपसंख्यानम् । शतमस्मै वृद्धादिकं दीयते श्रुत्यो विप्रः ।

४८ । पूरणाद्वाट् ठन् ।

पूरणान्तादर्द्धाच्च ठन् स्यात् । द्वितीयो वृद्धादिरस्मिन् दीयते
द्वितीयिकः । पञ्चमिकः । अर्द्धिकः ।

४९ । भागाद् यच्च ।

भागशब्दाद् यट्ठनौ स्याताम् । भागो वृद्धादिरस्मिन् दीयते भाग्यः ।
भागिकः ।

५० । तद्वरति वहत्यावहति भाराद् वंशादिभ्यः ।

वंशादेः परस्माद् भारादर्थत्रये ठक् स्यात् । वंशभारं हरति वहति
आवहति उत्पादयति वा वांशभारिकः । बाह्वजभारिकः ।

५१ । वस्त्रद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ।

आभ्यामिमौ स्याताम् । वस्त्रं हरति वहत्यावहति वस्त्रिकः । द्रव्यकः ।

५२ । सम्भवत्यवहरतिपचति ।

एषु यथाविहितं स्यात् । प्रस्थं सम्भवति पचति वा प्रास्थिकः कटाहः ।
खारी ऋः । प्रमाणानतिरेकः सम्भवः । संहरणमवहारः ।

(क) पचती द्रोणादण् च । द्रोणं पचति द्रोणः कटाहः । द्रोणी
द्रोणिकी वा स्थाली ।

५३ । आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम् ।

एभ्यः पूर्वार्थेषु खो वा स्यात् । आढकं सम्भवत्यवहरति पचति वा
आढकीना । आढकिकी वा । आचितीना । आचितिकी वा । पात्रीणा
पात्रिकी वा ।

५४ । द्विगोऽष्टञ्च ।

द्विगोः पूर्वार्थेष्वआढकाद्यन्तात् ठन् वा स्यात् । खञ्च । पिप्त्वान् ङीप् ।
द्व्यआढकिकी द्व्यआढकीना वा । द्व्यआचितिकी द्व्यआचितीना वा । पच्चे ठञ् ।
तस्याध्यर्हेति (५।१।२८) लुक् । द्व्यआढकी । द्विगोरिति (४।१।२१) ङीप् ।
द्व्यआचिता ।

५५ । कुलिजाल्लुक्खौ च ।

द्विगोः कुलिजाल्लुक्खौ वा स्याताम् । चकारात् अञ्च । द्विकुलिजी (७) ।
द्विकुलिजीना । द्विकुलिजिकी वा । पच्चे ठञ्; श्रुतिरेव । द्विकुलिजिकी ।

५६ । सोऽस्यांशवस्त्रभृतयः ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । पञ्चांशा वस्त्रानि भृतयो वाऽस्य पञ्चकः ।
शैत्यः । शतिकः । सप्तकः ।

५७ । तदस्य परिमाणम् ।

प्रथमासमर्थात् परिमाणार्थं यथाविहितं स्यात् । प्रस्थः परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः । खारीकः । वार्षशतिको यागः । षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य षष्टिकः । इह द्वे षष्टौ जीवितपरिमाणमस्येति ठजोऽध्यर्द्धपूर्वेति (५।१।२८) लुक् । सोऽस्येति प्रकृतेः पुनस्तदस्येति निर्देशात् पुनश्च । तस्य च विधान-
सामर्थ्यादलुगिति जयादित्यः । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य (७।३।१५) चेत्युत्तर-
पदवृद्धिः । द्विषाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः । तिसाप्ततिकः ।

५८ । संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ।

संख्यावाचिनः पूर्वार्थे यथाविहितं स्यात् । संज्ञायां स्वार्थे विधिः । पञ्चैव पञ्चका नकुलाः । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकः सङ्घः । सूत्रे । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्याष्टकं पाणिनीयं सूत्रम् । पञ्चावृत्तयः परिमाणमस्य पञ्चक-
मध्ययनम् ।

५९ । पङ्क्तिविंशतिविंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्य- शौतिनवतिशतम् ।

पङ्क्त्यादयः साधवः स्युः । सहस्रादिवत् संज्ञाशब्दा एते । द्वौ पञ्चतौ पङ्क्तिः । द्वौ दशतौ विंशतिरित्यादि व्युत्पत्तिमात्रम् । नान्वयः । तदुक्तं भाष्ये
अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद् यथा सहस्रादिष्विति ।

६० । पञ्चदशतौ वर्गौ वा ।

एतौ वर्गौ निपात्येते वा । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद्व वर्गः । पक्षे कन् ।
पञ्चकः । दशद्व वर्गो दशको वा ।

६१ । सप्तनोऽञ्कन्दसि ।

कन्दः सूत्रम् ।

६२ । विंशच्चत्वारिंशतोब्राह्मणे संज्ञायां ङण् ।

आभ्यां ब्राह्मणे वाच्ये ङण् स्यात् । विंशदध्यायाः परिमाणमेषां त्रैशानि
ब्राह्मणानि । चत्वारिंशानि ।

६३ । तदर्हति ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । कृत्वमर्हति च्छान्त्रिकः । शल्यः । शतिकः ।
तदिति वर्त्तते प्रागुत्तरपथात् (५।१।७७) ।

६४ । क्रेदादिभ्यो नित्यम् ।

क्रेदादेर्नित्यमर्हतीत्यर्थे यथाविहितं स्यात् । क्रेदिकः । भेदिकः । नित्य-
मिति क्रियाविशेषणम् ।

६५ । शीर्षच्छेदाद् यच्च ।

अस्मात् तदर्हतीत्यर्थे यत् स्यात् । ठक् च । शीर्षच्छेद्यः । शीर्षच्छेदिको
वा । प्रत्ययसन्नियोगेन शिरसो निपातनाच्छीर्षादेशः ।

६६ । दण्डादिभ्यो यः ।

एभ्यो यः स्यात् । दण्डमर्हति दण्डयः । वध्यः । कण्डयः । मधुपर्कः ।
गुग्गुलुः । कश्यपः । धन्यः ।

६७ । कृन्दसि च ।

कृन्दः सूत्रम् ।

६८ । पात्राद् घञश्च ।

पात्राद् घञ् स्यात् । यच्च । पात्रमर्हति पात्रियः । पात्रयः ।

६९ । कडङ्गरदन्त्रिणाञ्क् च । (४)

आभ्यां कः स्याद् यच्च । कडङ्गरमर्हति कडङ्गरीयो वृषः । कडङ्गयः ।
दक्षिणीयः । दक्षिण्यः ।

७० । स्थालीविलात् ।

अस्माच्छः स्याद् यच्च । 'स्थालीविलमर्हन्ति स्थालीविलीयाः स्थालीविल्या
वा तण्डुलाः । पाकयोग्या इत्यर्थः ।

(४) मतान्तरे कडङ्गरमर्हतीत्यर्थम् । तथाच कडङ्गरः—कड् अदि । कड्तीति कडः । कड् करोतीत्यत
एव निपातनात् खच् । कड्करी सायमुदगादिकाष्ठमुच्यते । कड्करी वृषे क्लीब इत्यमरः ।

७१ । यज्ञत्विग्भ्यां घखजौ ।

आभ्यां घखजौ स्याताम् । यज्ञमर्हति यज्ञियो ब्राह्मणः । आर्त्विजीनो यजमानः ।

(क) तत्कर्माहर्तृत्पसंस्थानम् । यज्ञियो देशः । आर्त्विजीनं विप्र-कुलम् । आर्हियाः पूर्णाः । अतः परं प्राग्वते षडेव (५।१।१८) ।

७२ । पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ।

एभ्यो वर्त्तयतीत्यर्थे ठञ् स्यात् । पारायणिकः । द्वैपारायणिकः । तौरायणिकः । चान्द्रायणिकः ।

७३ । संशयमापन्नः ।

ठञ् स्यात् । सांशयिकः ।

७४ । योजनं गच्छति ।

ठञ् स्यात् । योजनिकः ।

(क) क्रौशशतिकयोजनशतिकावुपसंस्थानात् ।

७५ । पथःकृन् ।

पन्थानं गच्छति पथिकः । पितृवान् ङीष् । पथिकी ।

७६ । पन्थो ण नित्यम् ।

पथो णः स्यात् पन्थादेशश्च नित्यं गन्तरि । “पान्थः प्रसुप्तो युवा” । स्त्रियां टाप् । पान्था स्त्री ।

७७ । उत्तरपथेनाहृतञ्च ।

उत्तरपथाट् ठञ् स्यात् । तेनाहृत मैत्तरपथिकं दारु । चकारात् तेन गच्छति । औत्तरपथिको दूतः ।

(क) वारिजङ्गलस्थलकान्तराजशङ्कुपूर्वाच्च । एतत् पूर्वात् पथठञ् स्यात् । तेनाहृतं गच्छति वा । वारिपथिकम् । जाङ्गलपथिकम् । स्थालपथिकम् । कान्तारपथिकम् । आजपथिकम् । शाङ्कुपथिकम् ।

(ख) स्थलवारिभ्यां पथो मधुकमरिचयोरश् । स्थालपथं वारिपथं मधुकं मरिचं वा ।

७८ । कालात् ।

कालवाचिनः प्रत्यया वाच्याः । व्युष्टादिभ्योऽणिति (५।१।९७) यावत् ।

७९ । तेन निर्वृत्तम् ।

अत्रार्थे कालात् ठञ् स्यात् । अङ्गा निर्वृत्तमाङ्गिकम् । अङ्गष्टखोरिवेति (६।४।१४५) नियमान्न टिलोपः । मासिकः । दिसांवत्सरिकः । संख्यायाः संवत्सरत्युत्तरपदवृद्धिः (७।३।१५) ।

८० । तमधीष्टो भूतो भूतो भावो ।

तमिति द्वितीयासमर्थात् कालवाचिशब्दादधीष्टाद्यर्थे ठञ् स्यात् । मास-मधीष्टो भूतो भूतो भावी वा मासिकः । सांवत्सरिको गुरुर्दासो व्याधिरुत्सवो वा ।

८१ । मासाद् वयसि यत्खञौ ।

वयसि गम्ये मासादिभ्यो स्याताम् । मासं भूतो भावी वा मास्यः । मासीनः शिशुः । वयसि किम् ? मासिकः कर्मकरः ।

८२ । द्विगोर्यप् ।

द्विगोर्मासाद् वयसि यप् स्यात् । द्वौ मासौ भूतो भावी वा द्विमास्यः । त्रिमास्यः ।

८३ । षण्मासाण् ग्यच्च ।

षण्मासाद् वयसि ण्यत् स्यात् । यप् च । षाण्मास्यः । षण्मास्यः । ठञ्पीत्येके । षाण्मासिकः ।

८४ । अवयसि ठञ्च ।

अवयसि षण्मासाद् ठन् स्यात् । ण्यच्च । षण्मासिको रोगः । षाण्मास्यः । ठञ्पीत्येके । षाण्मासिकः ।

८५ । समायाः खः ।

समाशब्दान्निर्वृत्तादर्थपञ्चके खः स्यात् । समीनः ।

८६ । द्विगोर्वा ।

द्विगोः समान्तान्निर्वृत्तादौ खः स्याद्वा । द्विसमीनः । द्वैसमिकी वा ।

८७ । रात्रग्रहःसंवत्सराच्च ।

रात्रग्रायन्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादौ खो वा स्यात् । पक्षे ठञ् । द्विरात्रीणः । द्विरात्रिको वा । द्वग्रहीनः । द्वैयङ्गिको वा । द्विसंवत्सरीणः । द्विसांवत्सरिको वा । इह द्वग्रहीन इत्यत्र समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । ततो नाङ्गादेशः । तस्य टचि विधानात् ।

८८ । वर्षाक्षुक् च ।

वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादौ खठञौ वा स्याताम् । तल्लुक् च वा । द्विवर्षीणो व्याधिः । द्विवर्षिको वा । पक्षे लुक् । द्विवर्षः । वर्षस्याभविष्यतीत्युत्तरपदद्वयः (७।३।१६) । भाविनि तु द्वैवर्षिकः ।

८९ । चित्तवति नित्यम् ।

प्राणिनि वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादौ नित्यं लुक् स्यात् । द्विवर्षो वालकः । द्विवर्षो वत्सः ।

९० । षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ।

षष्टिरात्रात् कन् स्यादुत्तरपदलोपश्च निपात्यते । षष्टिकाः । बहुत्वमतन्त्रम् । तेन षष्टिको व्रीहिरित्याहुः ।

९१ । वत्स्रान्ताच्छृण्वन्द्सि ।

९२ । संपरिपूर्वात् ख च ।

छन्दः सूत्रद्वयम् ।

९३ । तेन परिजय्यलभ्यकार्यमुकरम् ।

एष्वर्थेषु कालाद् ठञ् स्यात् । मासेन परिजितुं शक्यो लभ्यः कार्यः सुकरो वा मासिकः । सांवत्सरिकः ।

६४ । तदस्य ब्रह्मचर्यम् ।

कालादत्रार्थे ठञ् स्यात् । मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको विप्रः । मासमित्यन्तसंयोगे द्वितीया (२।३।५) । तदिति प्रथमान्तम् । तेन मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यमित्येके ।

(क) तच्चरति महानाम्नादिभ्यः । ठञ् स्यात् । महानाम्नो नाम ऋचस्तत्सहचरितं व्रतं महानाम्नः । ताच्चरति माहानाम्निकः (९) आदित्यव्रतिकः ।

(ख) अवान्तरदीक्षादिभ्यो ङिनिः । पूर्वार्थे ङिनिः स्यात् । तच्चरति । अवान्तरदीक्षी । देवव्रती ।

(ग) अष्टचत्वारिंशतो ङ्वुण् ङिनिश्च । अष्टचत्वारिंशद् वर्षाणि व्रतं चरति अष्टचत्वारिंशकः । अष्टचत्वारिंशी (१०) विप्रः ।

(घ) चातुर्मास्यानां यलोपश्च । चातुर्मास्यानि व्रतानि चरति चातुर्मासकः । चातुर्मासी ।

(ङ) चतुर्मासाण्यो यज्ञे तत्र भवे । चतुर्मासे भवो यज्ञश्चातुर्मासः ।

(च) संज्ञायामण् । चातुर्मासी । पौर्णमास्याः संज्ञा ।

६५ । तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ।

यज्ञानाम्नास्तस्य दक्षिणेत्यर्थे ठञ् स्यात् । अग्निष्टोमस्य दक्षिणा अग्निष्टोमिकी । राजसूयिकी ।

६६ । तत्र च दीयते कार्यं भववत् ।

तत्रेति सप्तम्यन्ताद् दीयते कार्यमित्यर्थोऽस्तचभववत्प्रत्ययाः स्युः । मासे दीयते कार्यं वा मासिकम् । प्रावृषेण्यम् । हेमनम् । उक्तः कालाधिकारः ।

(९) हरदत्तस्य माहानाम्निक इत्याह । भेसादे इति पुंवद्भावात् (६।३।५ वा) । महानाम्नो यासां ता महानाम्नो विदामघवन्नित्याद्या ऋचः । नित्यं संज्ञाच्छन्दसोरिति (४।१।२६) ङीप् । चरणमनुष्ठानमित्यर्थः । तच्च क्रियाविषयमिति तत्सहचरितं व्रतञ्च ।

(१०) प्रतिवेदं शदशवर्षाणि जतं चरन्नेवमुच्यते ।

६७ । व्युष्टादिभ्योऽण् ।

एभ्योऽण् स्यात् । व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । नैत्यम् ।

६८ । तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ।

आभ्यां णयतौ स्याताम् । तेन दीयते कार्यं वा । याथाकथाचम् ।
हस्त्यम् । यथाकथाचेत्यव्ययसमुदायोऽनादरार्थकः ।

६९ । सम्पादिनि ।

अत्र ठञ् स्यात् । चन्दनेन सम्पादि शोभि चान्दनिकम् । “वपुश्चान्दनिकं
यस्य कार्णवैष्टिकिकं मुखम् ।” वास्त्रयुगिकं शरीरम् ।

१०० । कर्मवेशाद् यत् ।

आभ्यां यत् स्यात् तेन सम्पाद्यर्थे । कर्मणं शरीरम् । वेश्या स्त्री ।
वेश्यं वपुः ।

१०१ । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ।

सन्तापादिभ्यष्ठञ् स्यात् । सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकम् ।
सांप्राप्तिकम् । सात्तुमांसौदनिकः । सात्तुकः । मांसिकः । औदनिकः ।

१०२ । योगाद् यच्च ।

योगाय प्रभवति योग्यम् । ठञ् च । योगिकम् ।

१०३ । कर्मण उक्ताञ् ।

कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकं धनुः ।

१०४ । समयस्तदस्य प्राप्तम् ।

समयादत्रार्थे ठञ् स्यात् । समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकं कार्यम् ।
“किमसामयिकं वितन्वता” । तदस्यानुवृत्तिः प्राग् वृत्तेः (५।१।११५) ।

१०५ । ऋतोरण् ।

तस्मादण् स्यात् । ऋतुः प्राप्तोऽस्यासर्वं पुष्पम् । आसर्वं फलम् ।

१०६ । कृन्दसि घस् ।

कृन्दः सूत्रम् ।

१०७ । कालाद् यत् ।

कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं वस्त्रम् । काल्या गौः प्रजने । काल्यं शीतम् ।

१०८ । प्रकृष्टे ठज् ।

प्रकृष्टः कालोऽस्य कालिकं वैरम् । ठजिति विस्मयार्थम् । कालिक-
सृणम् ।

१०९ । प्रयोजनम् ।

तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे ठज् स्यात् । ऐन्द्रमहिकम् । औत्सविकम् ।

११० । विशाखाषाढादण् मन्यदण्डयोः ।

आभ्यामनयोरण् स्यात् । विशाखो मन्यः । “द्रुततरकरदत्ताः क्षिप्तवैशा-
खश्रैले ।” आषाढो दण्डः (11) । “अथाजिनाषाढधरस्तपस्वी” । (12)

(क) चूडादिभ्यश्च । चूडा प्रयोजनमस्य चौडम् । अद्वा प्रयोजनमस्य
आडम् । खाटुः ।

१११ । अनुप्रवचनादिभ्यश्चः ।

अभ्यश्चः स्यात् तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे । अनुप्रवचनीयम् । अनुप्रयो-
जनीयम् । उत्थापनीयम् ।

(क) विशिपदिपूरिकृष्टिप्रकृतेरनान्तात् सपूर्वपदात् । गीहानुप्रवेशनीयम् ।
प्रपापूरणीयम् । अश्वारोहणीयम् । अश्वप्रपदनीयम् । प्रासादारोहणीयम् ।

(ख) स्वर्गादिभ्यो यत् । स्वर्गः प्रयोजनमस्य स्वर्ग्यः । आयुषः ।
यशस्यः । धन्यम् ।

(ग) पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग् वक्तव्यः । पुण्याहवाचनं कर्म । स्वस्ति-
वाचनम् ।

११२ । समापनात् सपूर्वपदात् ।

विद्यमानपूर्वपदात् समापनाच्छः स्यात् तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे । व्रत-
समापनीयं भोजनम् । कलहसमापनीयं दानम् । कन्दः समापनीयम् ।

(11). “पूर्वाषाढायां यतिभिर्देष्टो गृह्यत इति प्रयोजनम्” ।—इति कृष्टिधरः ।

(12) अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवानिति कुमारि पाठः ।

११३ । ऐकागारिकट् चौरे ।

अयं चौरे निपात्यते । ऐकागारिकचौरः । “ऐकागारिकवद् भूमौ दूराज-
जग्मुरदर्शनम्” । ऐकागारिकी । टित्त्वान् डीप् ।

११४ । आकालिकडादन्तवचने ।

स्तोककालयोराद्यन्तयोर्वचनेऽयं निपात्यते । आकालिको मेघः । टित्त्वा-
दाकालिकी । “आकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम्” । प्राग्वतेष्ठञुक्तः ।

११५ । तेन तुलां क्रिया चेद् वतिः ।

द्वतीयासमर्थात् क्रियातीत्ये वतिः स्यात् । विप्रेण तुल्यं विप्रवदधीति ।
इह क्रियया तुल्यत्वं क्रियाया एव सम्भवति । विप्रवदधीत इति विप्रकर्तृका-
ध्ययनक्रियावृत्तेर्विप्रशब्दादिति । विप्रेण तुल्यं विप्रकर्तृकाध्ययनेन तुल्यं
यथा स्यादेवमधीत इत्यर्थः । एवं “पुत्रं मितवदाचरेत् ।” मित्रकर्मका-
चरणक्रियया तुल्यं यथा स्यादेवं पुत्रमाचरेत् । तथा पूर्ववत् सन (१।३।६२)
इत्यात्मनेपदं भवति । पूर्वशास्त्रापादानकालनेपदमभवनक्रियया तुल्यं यथा
स्यात् तथा सन्नन्तादात्मनेपदं भवति । एवं गुरुवद् गुरुपुत्रेषु प्रवर्त्तितव्यम् ।
पूर्वाधिकरणकप्रवर्त्तनक्रियया तुल्यं तत्पुत्रेषु प्रवर्त्तनमिति । क्रियाग्रहणं किम् ?
गुणतुल्ये मा भूत् । तेन पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ।

११६ । तत्र तस्येव ।

सप्तमीषष्ठीसमर्थादिवाच्ये वतिः स्यात् । मथुरावत् स्वर्गस्ते प्राकाराः ।
ब्राह्मणवत् चतुरिंशस्य दन्ताः शुक्लाः ।

११७ । तदर्हम् ।

अत्रार्थे वतिः स्यात् । अर्हतीत्यर्हम् । पचाद्यच् । राजानमर्हति राजवत्
वृत्तम् । सुनिवचरितम् । नेह विप्रमर्हति दधीति । अनभिधानात् ।

११८ । उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ।

छन्दः सूत्रम् ।

११९ । तस्य भावस्त्वतलौ ।

भवतोऽस्मादभिधान-प्रत्ययाविति भावः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं जाल्यादि-

वंस्तुधर्मः । तस्य भाव इत्यर्थे त्वतली स्याताम् । गोत्वं गोता । शुक्लत्वं शुक्लता । रूपत्वं रूपता । क्रियात्वं क्रियाता । रसत्वं रसता । समास-
कृतत्वेतिषु सम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तम् । राजपुरुषत्वम् । पाचकत्वम् ।
गार्ग्यत्वम् । यौष्माकीणत्वम् । यदृच्छाशब्दात् स्वरूपमात्रेऽभिधानम् । डित्य-
त्वम् । डवित्यत्वम् । कृतम् । चतुत्वम् ।

१२० । आ च त्वात् ।

आ ब्रह्मण स्व- (५।३।१३६) दपवादैः सह त्वतली समाविशतः ।
चकारान्नञ्स्त्रञ्भ्याञ्च । प्रथिमा पृथुत्वं पृथुता । एवं पाटवं पटुत्वं पटुता ।
स्त्रेण स्त्रीत्वं स्त्रीता । पौंसं पुंस्त्वं पुंस्ता ।

१२१ । न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटबुध-
कतरसलसेभ्यः ।

नञ्तत्पुरुषाद् वक्ष्यमाणभावप्रत्ययो न स्यात् । यथा पत्यन्तपुरोहिता-
दिभ्यो यक् (५।१।१२८) । वार्हस्पत्यम् । नञ्पूर्वान्न भवति । अपतित्वम् ।
अपतिता । अचतुरादिभ्यः किम् ? आचतुर्थ्यम् । आसङ्गत्यम् । आलवण्यम् ।
आवट्यम् । आबुध्यम् । आकृत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ।

१२२ । पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा ।

एभ्य इमनिज् स्याद्वा । वाक्चनमणा समावेशार्थम् । पृथोर्भावः प्रथिमा
पार्थवं पृथुत्वम् पृथुता वा । तनिमा तानवं तनुता तनुत्वं वा । पृथुमृदुपटु-
महदगुरुलघुप्रियक्षिप्रज्रस्वदीर्घबहुलादिः पृथ्वादिः ।

१२३ । वर्णदृढादिभ्यः प्यञ् च ।

एभ्यः प्यञ्जिमनिचौ स्याताम् । वर्णात् । शौक्लं शुक्लिमा । कार्णं
कृष्णिमा । दृढादेः । दाढं द्रढिमा । माधुर्यं मधुरिमा । वैमनस्यं
विमनिमा (13) । षकारो ङीर्षः । औचिती । आनुपूर्वी । वैदग्धी । त्वतली
सर्वत्रोदाहर्त्यौ । इह गुणवचनादेव प्यञ्जि सिद्धे वर्णग्रहणमिमनिजर्थम् ।

(13) अत्र (1) वेधांतस्त्राभिमतिमनःशारदानाम् । (2) समी मतिमनसोरिति गणवृत्तवयम् । तेन
विमनसः प्यञ्जिमनिचौ ।

वधिरक्तशशीतोष्णमधुरादीनाञ्च दृढादौ पाठः पक्षे इमनिजर्थः । कर्मणि च थञ् मा भूत् ।

१२४ । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ।

एभ्यो भावे क्रियायाञ्च थञ् स्यात् । गुणवचनात् । जडस्य भावः क्रिया वा जाड्यम् । मौढ्यम् । काश्यम् । स्थौल्यम् । ब्राह्मणादेराकृतिगणाद् । ब्राह्मण्यम् । दौल्यम् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाद् दूतीनां कर्म दौल्यम् । “आगतप्रियसखैरभिदौल्यम् ।” ब्राह्मण दूत चौर मध्यस्थ कुशल चपल निपुण पिशुन दायाद कवि अचेतज्ञ । आकृतिगणोऽयम् । “चापल्यादथ सरसस्तरङ्गहस्तैः” ।

(क) अर्हतो नुम् च । आर्हन्तरमाहन्ती ।

(ख) चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थं थञ् । चातुर्वर्ण्यम् । आन्यभाव्यम् । आन्यभावं तु कालशब्दव्यवायादिति वररुचिः (14) । औपम्यम् । योगपम्यम् । सान्निध्यम् । चातुर्वैद्यम् । षाड्गुण्यम् । तादर्थ्यम् । त्रैलोक्यम् । साहित्यम् (15) । अतःपरं भावे कर्मणि चेत्यापादमनुवर्त्तते ।

१२५ । स्तेनाद् यन्नलोपश्च ।

स्तेनशब्दाद् यत् स्यात् । नकारलोपश्च । स्तेन चौरः । तस्य भावः क्रिया वा स्तेयम् । स्तेन्यशब्दस्य पाञ्चायतलौहितिक इतिवदागमिक इति भागवृत्तिः (16) । योगविभागात् थञ्जिति जयादित्यः ।

१२६ । सख्युर्थः ।

स्यात् । सख्यम् । दूतवणिग्भ्याञ्चेति जयादित्यः । दूत्यम् । वणिज्या । ब्राह्मणादिपाठाद् वाणिज्यम् । दौल्यञ्च ।

(14) This is a वार्षिक (in the अत्रलङ्घ्य प्रत्याहार) by कान्यायन who is also called वररुचिः ।

(15) निर्दोषी गुणसम्पन्नी सालङ्कारी रसान्वितौ । शब्दार्थौ सहितौ काव्यमतः साहित्यमुच्यते ॥१॥ इति ।

(16) अत्र सृष्टिधरः—“पञ्चायतस्य भावः पाञ्चायतम् । लौहितिको मणिः । तस्य भावो लौहितिकम् । एतौ शब्देति । नचानयोरनौऽणी वा विधाने सूक्ष्ममिति । तथाचाणिति योगविभागाद् यथेदं तथा स्तेनात् सैन्यमिति च कल्यामिति भावः । आगमः परम्परा । तत आगत आगमिकः । चौरिका सैन्यचौर्यं चेत्यमरोऽपि” । इति ।

१२७ । कपिज्ञाल्योढक् ।

आभ्यां ढक् स्यात् । कापेयम् (17) । ज्ञातियम् । भावः कर्म वेल्यर्थे ।

१२८ । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।

एभ्यो यक् स्यात् । पत्यन्तात् । सैनापत्यम् । प्राजापत्यम् । गार्हपत्यम् । पुरोहितादेः । पौरोहित्यम् । राज्यम् । सैन्यम् ।

१२९ । प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गाचादिभ्योऽञ् ।

एभ्योऽञ् स्यात् । प्राणिजातेः । औद्गम् । वयोवचनात् । कौमारम् । उद्गाचादेः । औद्गाचम् । औन्नेत्रम् ।

१३० । हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।

एभ्योऽण् स्यात् । हायनान्तात् । हैहयनम् । यूनो भावः कर्म वा यौवनम् । स्थाविरम् । पौरुषम् । सुहृद् । दुर्हृद् । चपल । निपुण । कुशल । अचेतन । पिशुन । कुतूहल ।

(क) श्रोत्रियस्य घलोपञ्च । श्रौत्रम् ।

१३१ । इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ।

इग् यस्यान्ते तत्पूर्वञ्च यो लघु स्तस्मादण् स्यात् । मौनम् । गौरवम् । शौचम् । पाटवम् । लाघवम् । हारीतकम् । लघुपूर्वात् किम् ? पाण्डुत्वम् । काव्यं तु ब्राह्मणादित्वात् ।

१३२ । योपधाद् गुरुपोत्तमाद् वुञ् ।

त्रिप्रसूतीनामन्तामुत्तमम् । तत्समीपमुत्तमम् । गुरुपोत्तमाद् योपधाद् वुञ् स्यात् । रामणीयकम् । आचार्यकम् । साहायकम् । साहाय्यमित्यपि ब्राह्मणादित्वादिति जयादित्यः । नेति भागवृत्तिः । गुरुपोत्तमात् किम् ? क्षत्रियत्वम् ।

(17) “बह्नास्यचित्तागमिकी भवति चित्तवान् । पश्य वागरसैव्येऽस्मिन् यदकंसुपतिष्ठते ॥१॥

मैवं भंस्याः सचित्तीऽयमेपीऽपि हि यथा वयम् । एतदयस्य कापेयं यदकंसुपतिष्ठति” ॥२॥ इति ।

१३३ । इन्द्रमनोज्ञादिभ्यश्च ।

एभ्यो वुञ् स्यात् । इन्हात् । ग्रैथोपाध्यायिका । पैतापुत्रिका ।
कौत्सकुशिकिका । मनोज्ञादेः । मानोज्ञकम् । ग्रैयरूपकम् । आभिरूपकम् ।
अमुष्यपुत्र । अमुष्यकुल । आढ्य । छान ।

१३४ । गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेषेषु ।

आभ्यां श्लाघाधिष्ठेपे तत्प्राप्तिविषये भावे कर्मणि च वुञ् स्यात् ।
गोत्रात् । गार्गिकया श्लाघते । गार्गिकयात्याकुरुते । दान्तिकामवेतः ।
चरणात् । काठिकया श्लाघते । काठिकयात्याकुरुते । बाहृचिकामवेतः ।
श्लाघादिभ्योऽन्यत्र गार्ग्यत्वमित्येव ।

१३५ । होत्राभ्यश्छः ।

होत्राशब्दोऽयमृत्विजां वाचकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ।
होत्रावाचिभ्यश्छः स्यात् । अच्चावोकीयम् । मित्रावरुणीयम् । ब्राह्मणाच्छ-
सीयम् ।

१३६ । ब्रह्मणस्तुः ।

होत्रावाचिनो ब्रह्मण्शब्दाच्छापवादस्तुः स्यात् । ब्रह्मत्वम् । पूर्णो भाव-
कर्माधिकारः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥५।१॥

समाप्तश्च क्रीतपादः ॥

अथ

भाषावृत्तिः ।

पञ्चमोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । (18)

धान्यवाचिभ्योऽत्र खञ् स्यात् । भवन्त्यत्रेति भवनम् । सुहानां भवनं क्षेत्रं
मौद्गलीनम् । धान्वीनम् । कौलत्वीनम् । कौद्रवीणम् ।

२ । ब्रौहिशालप्रोठक् ।

आभ्यां ठक् स्यात् । ब्रैह्यम् । शालेयम् ।

३ । यवयवकषष्टिकाद् यत् । (19)

एभ्यो यत् स्यात् । यव्यं क्षेत्रम् । यवकम् । षष्टिकम् ।

४ । विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाण्यभ्यः ।

एभ्यो यद्वा स्यात् । तिल्यं क्षेत्रम् । तैलीनं वा । माष्यं माषीणं वा ।
उभ्यमौमीनं वा । भङ्ग्यं भाङ्गीनं वा । अणव्यमाणवीनं वा । (20)

(18) “यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्कुलत्थकाः । माषा सुदृगा मसूराश्च निष्पावाः श्यामसर्षपाः ॥ १ ॥

गवैलुकाश्च नीवारा आदक्यश्च सतीनकाः । चणकाशीणकाश्चैव धान्यान्ष्टदशैव तु” ॥२॥ इति स्नान्दे ।

यव is barley, गोधूम = wheat, धान्य = ब्रौहि, कङ्कु = प्रियङ्गु = काउनि = panick seed,
मसूर = Lentil, श्याम = श्यामाक, नीवार = आरण्यब्रौहि । आदकी = रङ्गरी = तुवरी ; सतीनक = कलाय
= कलत्र = सतीन = peas. चणक = छोला = बुट = gram. कोरदूषस्तु कोद्रव इत्यमरः । = Some
grain. मतान्तरे कोद्रव is भङ्गा । कुलत्थ is some corn.

(19) यवकं वोरकधान्यम् = वीरोधान ।

(20) माष = माषकलाय । अतसी स्यादुसा चुमेल्यमरः । उसा = अतसी = तिसि = Linseed. भङ्गा
= कुसुम्भः = कोद्रवः = काश्मीरादिजातश्च विशेषः । भङ्गा मतान्तरे कार्पासः । अणु = चीणक = चीणा ।

५ । सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ।

अस्मात् कृतार्थे खखञौ स्याताम् । सर्व एव चर्मणा कृतः सर्वचर्मिणो रथः । सार्वचर्मिणः ।

६ । यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ।

आभ्यां दर्शनार्थे खः स्यात् । मुखस्य सादृश्यं यथामुखम् । निपातनात् समासः । समं मुखं सम्मुखम् । दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनः । यथामुखस्य दर्शनो यथामुखीनो दर्पणः । “यथामुखीनः सीताया हेमरत्नमयो मृगः” (२१) । सम्मुखस्य दर्शनः सम्मुखीनः ।

७ । तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपातं व्याप्नोति ।

सर्वादिकात् पथ्यङ्गादेस्तद्व्याप्नोतीत्यर्थे खः स्यात् । सर्वपथं व्याप्नोति सर्वपथीनो रथः । सर्वाङ्गीणं वासः । सर्वकर्मिणः पाणिः । सर्वपत्नीणः सारथिः । सर्वपात्रीण ओदनः ।

८ । आप्रपदं प्राप्नोति ।

अत्रार्थे खः स्यात् । आप्रपदीनः पटः ।

९ । अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ।

अनुपदादेर्वद्वादी खः स्यात् । अनुपदं बद्धा अनुपदीना पादुका पाद-
प्रमाणेत्यर्थः । सर्वान्नानि भक्षयति सर्वात्रीनो भिक्षुः । अयः प्रदक्षिणम् ।
अनयः प्रसव्यम् । अयानयं नेयोऽयानयीनः शारः ।

१० । परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ।

एभ्योऽनुभवत्यर्थे खः स्यात् । परांश्चावरांश्चानुभवति । परस्योत्त्वं निपात-
नात् । परोवरीणः । “लक्ष्मीं परम्परोणां त्वं पुत्रपौत्रीणतां नय” । परांश्च
परांश्चेति । निपातनात्सत्वम् ।

११ । अवारपारात्यन्तानुकामं गामौ ।

एभ्यो गामीत्यर्थे खः स्यात् । अवारं गामौ अवारीणः । पारीणः ।

समुदायाच्च । अवारपारीणः । विपरीताच्च । पारावारीणः । अत्यन्तीनः ।
 “अनुकामीनतां त्यज” । गामीति भविष्यन्निर्देशो वैचित्र्यार्थः । गन्तृमात्रे
 प्रत्ययः । (22)

१२ । समां समां विजायते ।

अत्रार्थे खः स्यात् । समांसमीना गौः । प्रत्यब्दप्रसवेत्यर्थः । पूर्वपदे
 सुपोऽनुग्वक्तव्यः ।

१३ । अद्यश्वीनावष्टब्धे ।

इयमवष्टब्दे आसन्ने विजनने निपात्यते । अद्य श्वो वा विजायतेऽद्यश्वीना
 गौः । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । कथमद्यश्वीनो वियोगः ? विजायत इत्यस्याननु-
 वृत्तेरिति जयादित्यः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादुपमानस्याप्यसम्भवान्नैतदिति भाग-
 वृत्तिः ।

१४ । आगवीनः ।

निपात्यते । आ गोः प्रतिपादनात् कर्मकारी आगवीनः ।

१५ । अनुग्वलं गामी ।

खः स्यात् । अनुशु गोः पञ्चादलं गामी अनुगवीनो गोपः ।

१६ । अध्वनो यत्खौ ।

अस्माद् यत्खौ स्याताम् । अध्वानमलंगामी अध्वन्यः । अध्वनीनः ।

१७ । अभ्यमित्राच्छ च ।

अस्माच्छः स्यात् । यत्खौ च । अभ्यमित्वमलंगामी अभ्यमित्तीयः ।
 अभ्यमित्रः । अभ्यमित्रिणः । अमित्वस्याभिसुखं सुष्टु गच्छतीत्यर्थः ।

१८ । गोष्ठात् खज् भूतपूर्वं ।

स्यात् । गोष्ठो भूतः पूर्वं यत्र स गौष्ठीनो देशः ।

१९ । अश्वस्यैकाहगमः ।

अश्वदेकाहगम्ये खज् स्यात् । आश्वीनोऽध्वा ।

२० । शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ।

एते द्वे निपात्येते । शालाप्रवेश मर्हति शालीना वधुः । अधृष्टेत्यर्थः ।
“शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।” कूपप्रवेशमर्हति कौपीनमकार्यम् ।

२१ । व्रातेन जीवति ।

ये शरीर मायास्य जीवन्ति ते व्राता व्याधादयः । तत् कर्मापि व्रातम् ।
तस्माज्जीवत्यर्थे खञ् स्यात् । व्रातीनो विप्रः । व्रातीनसंघाः प्रकटं नरेन्द्रे
स्ते राक्षसाः सङ्कटमाशु नीता इति व्योषः ।

२२ । साप्तपदीनं सख्यम् ।

इदं सख्ये निपात्यते । उपचाराद् तदति वृत्तेः साप्तपदीनः सखापि ।

२३ । हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ।

इदं घृतविशेषस्य संज्ञायां निपात्यते ।

२४ । तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणवजाहचौ ।

पील्वादेः पाके कुणप् स्यात् । पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्कभुकुणः ।
शमीकुणः । करीर । कुवल । वदर । अश्वत्थ । खदिर । कर्णादि मूले
जाहच् । कर्णस्य मूलं कणजाहम् । “कर्णजाहविलोचना” । अक्षिजाहम् ।
नख । मुख । केश । पाद । भ्रू । गुल्फ । ओष्ठ । शृङ्ग । आकृतिगणोऽयम् ।

२५ । पक्षात् तिः ।

पक्षान्मूले तिः स्यात् । “चन्द्रलेखेव पक्षती” । “चक्षत्पक्षतिभिः
खगैः” । पक्षतिः प्रतिपत् ।

२६ । तेन वित्तश्चुपचणपौ ।

तेन वित्तार्थे चुपुपचणपौ स्याताम् । विद्याया वित्तः प्रतीतो विद्याचुपुः ।
विद्याचणः । “रामोऽपि मायाचणमस्त्रचुपुः” ।

२७ । विनञ्भ्यां नानाजौ नसह ।

असहायवृत्तिभ्यां विनञ्भ्यां नानाजौ स्याताम् । विना । नाना ।
स्वार्थे विधिः ।

२८ । वैः शालच्छङ्कटचौ ।

वेरिमौ स्याताम् । विशालः । विशङ्कटः । विर्विततार्थः ।

२९ । संप्रोदश्च कटच् ।

एभ्यः कटच् स्यात् । संकटः । प्रकटः । उत्कटः । चकाराद् विकटः ।
निकटः ।

(क) अलावूतिलमाषोमाभङ्गाण्यो रजसि । एभ्यः कटच् स्यात् ।
अलावूनां रजः अलावूकटः । तिलकटः । उमाकटः । अणुकटः ।

(ख) गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्यः । गवां स्थानं गोगोष्ठम् ।
महिषीगोष्ठम् । उद्गोष्ठम् । अविगोष्ठम् ।

(ग) अवेः संघाते कटच् । अविकटः । तत्संघात इत्यर्थः ।

(घ) विस्तारि पटच् । अविपटः ।

(ङ) द्वित्वे गोयुगच् । गोमोयुगम् । अश्वगोयुगम् ।

(च) प्रकृत्यर्थषट्के षड्गवच् । हस्तिषड्गवम् । अश्वषड्गवम् ।

(छ) स्नेहने तैलच् । इङ्गदीतैलम् । तिलतैलम् ।

(ज) भवने क्षेत्रे इस्त्रादिभ्यः शाकटशाकिनौ । इक्षुशाकटम् । मूलक-
शाकिनम् ।

३० । अवात् कुटारच्च ।

स्यात् । अवकुटारम् । चकारात् कटच्च । अवकटम् ।

३१ । नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ् नाटञ्भटचः ।

अवाट् टीटजादयः स्युर्नासिकाया नमने संज्ञा चेत् । अवटीटः । अव-
नाटः । अवभटः ।

३२ । नेर्विडज्बिरीसचौ ।

नेरिमौ स्याताम् । निविडम् । निबिरीसम् । 'जरुनिबिरीसनितम्ब-
भारखेदि ।'

३३ । इनच्पिटच् चिक चि च ।

नेरिनच्पिटचौ स्यातां तत्सन्नियोगेन चिक चि चेत्यावादेशौ स्तः ।
चिकिनः । चिपिटः ।

(क) कप्रत्यय छिक् चादेशो वक्तव्यः । चिकः ।

गुणशब्दा एते यथाकथञ्चिदुन्नेयाः । अतएवैते चिल्लपिल्लादयः शब्दाः
क्षिन्नाक्षिपर्थ्यायाः सूत्रकारेणोपेक्षिताः ।

३४ । उपाधिभ्यां त्यक्त्रासन्नारूढयोः ।

आभ्यामनयो त्यक्त्वा स्यात् । समुद्रस्यासन्ना भूमिरुपत्यका समुद्रस्य
वनराजी । गिरिमधिरूढाऽधितक्वा गिरिः । समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधि-
त्यका पुरीति भट्टिः ।

३५ । कर्मणि घटोऽठच् ।

कर्मणि घटते कर्मठः । घटत इति घटः । पचाद्यच् ।

३६ । तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ।

अत्रार्थे तारकादेरितच् स्यात् । तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः ।
पुष्पितो वृक्षः । सुख । दुःख । फल । कुसुम । मुकुल । स्तवक । तन्द्रा ।
बुभुक्षा । पिपासा । ज्वर । व्रण । रोग । व्याधि । उत्कण्ठा । लज्जा ।

(१) गर्भादप्राणिनि । गर्भिताः शालयः । अप्राणिनि किम् ? गर्भिणी
गौः । तदस्येति वर्त्तते यावत् तदस्मिन् (५१२।४५) ।

३७ । प्रमाणे द्वयसज्दघ्नज्मात्रचः ।

अत्र एते स्युः । जरुः प्रमाण मस्य जरुद्वयसम् पयः । जानुद्वयसी नदी ।
जरुदघ्नम् । “गिरिकूटदघ्नैः ।” द्वयसज्दघ्नचावूर्द्धमाने । मात्रच् पुनरविशिषेण ।
प्रस्थमात्रं घृतम् । तन्मात्रम् । तावन्मात्रम् ।

(क) प्रमाणे लञ् । लञ्चेति लुक् । पूर्वाचार्यसंज्ञा । प्रमाणशब्देभ्यो
द्वयसजादेर्लुक् स्यात् । शमः प्रमाणमस्य शमः । मुष्टिः । वितस्तिः । हस्तः ।
शमश्चतुर्दशाङ्गुलः ।

(ख) द्विगोर्नित्यं लुक् । द्विजानु जलम् । द्विवितस्तिः । नित्यग्रहणं भाविनीऽपि संशये मात्रचो लुगर्थम् ।

(ग) डट् स्तोमि । सप्तदशः स्तोमः । विंशः स्तोमः । एकविंशः । डित्ताट्टिलोपः ।

(घ) शज्शतोर्दिनिः । पञ्चदश प्रमाण मेषां पञ्चदशिनोऽर्द्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः ।

(ङ) विंशतेश्च । विंशिनोऽङ्गिरसः ।

(च) प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रच् । प्रमाणात् । शमं प्रमाणमस्य स्यान्नवेति शममात्रम् । हस्तमात्रम् । परिमाणात् । प्रस्थमात्रम् । संख्यायाः । पञ्चमात्रम् । दशमात्रम् ।

(छ) वत्सन्तात् स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ । तावदेव तावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् ।

३८ । पुरुषहस्तिभ्यामण् च ।

आभ्यां प्रमाणेऽण् स्यात् । पुरुषोऽस्य प्रमाणं पौरुषमन्धः । हास्तिनम् । चकाराद् द्वयसज्दन्नज्मात्रच उदाहार्याः ।

३९ । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।

एभ्योऽत्रार्थे वतुप् स्यात् । यत् परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ।

४० । किमिदंभ्यां वो घः ।

आभ्यां परिमाणे वतुप् स्यात् । वस्य च घः । कियान् । कियती । इयान् । इयती ।

४१ । किमः संख्यापरिमाणे डति च ।

किमः संख्यायाः परिच्छेदे डतिः स्यात् । वतुप् च । तस्य वस्य च घादेशः । का संख्या एषां कति गुणिनः । कियन्तः सन्ति गुणिनः ।

४२ । संख्याया अवयवे तयप् ।

अवयववृत्तेः संख्याया स्तयप् स्यात् । पञ्चावयवा अस्य वृन्दस्य पञ्चतयम् । दशतयम् । चतुष्टयी रज्जुः ।

४३ । द्वित्रिभ्यां तयस्याथञ् वा ।

आभ्यां तयपोऽयञ् वा स्यात् । इयं द्वितयं वा (२३) । त्रयं त्रितयं वा ।
द्वयी द्वितयी वा । त्रयी त्रितयी वा ।

४४ । उभादुदात्तो नित्यम् ।

उभात् तयपो नित्यमयच् स्यात् । उभाववयवोऽस्य उभयो मणिः (२४) ।
उभये देवमनुष्याः ।

४५ । तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड् डः ।

अत्रार्थे दशान्ताड् डः स्यात् । एकादश अधिका अस्मिञ् शते एकादशं
शतम् । द्वादशं शतम् । चतुर्दशं शतम् । सहस्रं वा । शतसहस्रयोरेवा-
भिधानम् । इह षष्ठं शतमिति मत्वर्थीयोऽच् ।

४६ । शदन्तविंशतेश्च ।

शदन्ताद् विंशतेश्च पूर्वार्थे डः स्यात् । त्रिंशं शतम् । चत्वारिंशं शतं
सहस्रं वा । विंशतेश्च । विंशं शतम् । तदन्ताच्च । एकविंशं शतं सहस्रं वा ।
द्वाविंशं सहस्रम् । संख्यापूर्वस्याभिधानाद् गोत्रिंशदादेरविधिः ।

४७ । संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ।

मण्डूकपुल्या तदस्येत्येव । गुणस्य भागस्य निमाने मूले संख्याया मयट्

(२३) तयप्रत्ययान्तस्य जस्येव प्रथमचरनेत्यादिना (१.१.३३) वा सर्वनामता । नित्यत्वं । कथं तद्धि
“संमूर्च्छदुच्छृङ्खलशङ्कनिःस्वनैः स्वनैः प्रयाति पटहस्य शार्ङ्गिणि । सत्त्वानि निम्ने नितरां मद्धान्पि व्यथा
इयेषामपि सिदिनीश्वता” मिति माधः ? मुनिवसतविरोधेऽपुना चाक्रवसैणादिमतागामपि निरासन्न इयशब्दस्य
सर्वासु विभक्तिषु सर्वनामत्वं वाच्यम् । कविभिरपि नैतदाहृतम् । तथाहि काजिदासः—“अस्मिन् इये
रूपविधानयद्” इति । माधव “शुरुदयाय शुरुणी रुभयोरथ काव्ययो” रिति । श्रीहर्षेण “अये
ममोदासितमेव जिह्वया इयेऽपि तस्मिन्ननविप्रयोजनम्” इति । अतो इयेषामित्यत्र इयं हैधमिष्यन्ति गच्छन्तीति
इयेष स्तेषामितिः क्तिपि रूपं बोध्यम् । अन्ये च व्यथोभयेषामपीति पठन्ति । एतच्च यदा कर्मणि श्लोकस्य पाठ
स्तदा सम्भवति । इदानीन्तु श्लोकस्य कर्त्तव्येव पाठ उपलभ्यते यथा संमूर्च्छदुच्छृङ्खलशङ्कनिःस्वनः स्वनः प्रयाति
पटहस्य शार्ङ्गिणि । सत्त्वानि निम्ने नितरां मद्धान्पि व्यथा इयेषामपि सिदिनीश्वतामिति । तत्र क्तिपेव
समाधेयम् ।

(२४) उभौ गुरुकर्तौ अवयवौ यस्येत्युभयः । उभयो मणिः कौस्तुभ इति केचित् ।

स्यात् । द्वौ भागौ निमान्मस्योदश्विदुभागस्य द्विमथमुदश्विदु यवानाम् ।
त्रिमयी द्राक्षा गुडस्य । चतुर्मयम् ।

४८ । तस्य पूरणे डट् ।

अत्रार्थे संख्याया डट् स्यात् । एकादशानां पूरण एकादशः सर्गः । द्वादशः
पुत्रः । विंशौ कारिका । एकादशी तिथिः ।

४९ । नान्तादसंख्यादेर्मट् ।

नान्तादसंख्यादे डटो मङ्गागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः ।
सप्तमः । नान्तात् किम् ? विंशः । त्रिंशः । असंख्यादेः किम् ? एकादशः ।

५० । यट् च च्छन्दसि ।

इदं छन्दःसूत्रमेकम् ।

५१ । षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ।

एषां डटि थुगागमः स्यात् । षणां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयथः ।
चतुर्थः । कतिथी । कतिपयथी ।

(क) चतुरञ्छयतावाद्यक्षरलोपश्च । तुरीयः । तुर्यः ।

५२ । बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ।

एषां डटि तिथुगागमः स्यात् । बहुनां पूरणो बहुतिथः । पूगतिथः ।
गणतिथः । “भिन्दन् संघतिथान् द्विषः ।” इहच बहुनां पूरणीति भस्मादे
तद्धिते विषयभूते पुंवङ्गावः (६।३।३५, वा) । ततस्तिथुक् । बहुतिथी ।

५३ । वतोरिथुक् ।

वल्लन्ताड् डटि स्यादिथुक् । तावतां पूरण स्तावतिथः । यावतिथः ।

५४ । द्वे स्त्रीयः ।

द्वे स्त्रीयः स्यात् । डटो बाधा । द्वितीयः ।

५५ । त्रैः सम्प्रसारणञ्च ।

पूरणे त्रिशब्दात् सम्प्रसारणं तीयश्च स्यात् । तृतीयः ।

५६ । विंशत्यादिभ्य स्तमडन्यतरस्याम् ।

विंशत्यादे डटो वा तमडागमः स्यात् । विंशतेः पूरणो विंशतितमः ।
विंशो वा । त्रिंशत्तमो दिवसः । त्रिंशो वा । एकविंशतितमी । एकविंशी वा ।
एकत्रिंशत्तमम् । एकत्रिंशं वा ।

५७ । नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च ।

शतादेः संख्याया मासार्द्धमाससंवत्सरेभ्यश्च परस्य डटो नित्यं तमट्
स्यात् । शतस्य पूरणः शततमः । सहस्रतमः । लक्षतमः । एकशततमः ।
द्विसहस्रतमः । सप्तलक्षतमः । मासस्य पूरणो मासतमो दिवसः । अर्द्धमास-
तमः । संवत्सरतमः ।

५८ । षष्ट्यादिश्चासंख्यादेः ।

षष्टिसप्तत्यशीतिनवतीनां डटो नित्यं तमट् स्यात् । विंशत्यादिविकल्पस्य
बाधा । षष्टेः पूरणः षष्टितमः । सप्ततितमः । अशीतितमः । नवतितमः ।
असंख्यादेः किम् ? एकषष्टः । एकषष्टितमो वा । उक्तो डट् ।

५९ । मतौ कः सूक्तसाम्नोः ।

मत्वर्थे प्रातिपदिकाच्छः स्यात् सूक्ते साम्नि चाभिधेये । अच्छावाक-
शब्दोऽस्मिन्नस्तीत्यच्छावाकीयं सूक्तम् । वारतन्तवीयं साम ।

६० । अध्यायानुवाकयोर्लुक् ।

अनयोर्मत्वर्थे कस्य लुक् स्यात् । गर्दभाण्डोऽध्यायोऽनुवाको वा गर्द-
भाण्डः । श्रुतिमपीच्छन्ति । अन्यतरस्याग्रहणस्य मण्डूकमुत्थानुवृत्तेः । गर्द-
भाण्डीयोऽध्यायः ।

६१ । विमुक्तादिभ्योऽण् ।

एभ्यो मत्वर्थे तयोरण् स्यात् । विमुक्तोऽत्रास्ति अध्यायोऽनुवाको वा
वैमुक्तः । दैवासुरः ।

६२ । गोषदादिभ्यो वुन् ।

एभ्यस्तथैव वुन् स्यात् । गोषदशब्दोऽस्मिन्नस्ति गोषदकोऽध्यायीऽनुवाको वा । गोषद । इषेत् । मातरिश्चन् ।

६३ । तत्र कुशलः पथः ।

अत्रार्थे पथो वुन् स्यात् । पथि कुशलः पथकः ।

६४ । आकर्षादिभ्यः कन् ।

आकर्षे कुशलः आकर्षकः । जयकः । त्सरकः ।

६५ । धनहिरण्यात् कामे ।

आभ्यां कामे कन् स्यात् । धने कामोऽभिलाषो धनकः । हिरण्यकः ।
“देहेऽपि निःस्पृहस्यास्य सुसुचोर्धनकः कुतः” ।

६६ । स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ।

एभ्योऽत्र कन् स्यात् । केशेषु प्रसितः केशकः । नखकः । दन्तकः ।

६७ । उदराट् ठगाटूने ।

स्यात् । उदरे प्रसित औदरिक आद्यूनः । आद्यूनोऽविजिगीषुः ।

६८ । सस्येन परिजातः ।

सस्यात् कन् स्यात् । सस्येन गुणेन परिजातः सम्मन्नोऽयं सस्यको मणिः ।
सस्यकः शालिः । सस्यको वलः ।

६९ । अंशं हारौ ।

अत्रार्थे कन् स्यात् । अंशको दायादः ।

७० । तन्वादचिरापहृते ।

कन् स्यात् । तन्वको नवकर्पटः ।

७१ । ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ।

एते कन्नत्ती नाम्नि निप्रात्येते । ब्राह्मणको देशो यत्रायुधजीविनो
ब्राह्मणाः । उष्णिका यवागूः ।

७२ । शीतोष्णाभ्यां कारिणि ।

कन् स्यात् । शीतं शिथिलं कारी शीतकोऽलसः । उष्णं शीघ्रं कारी
उष्णको दक्षः ।

७३ । अधिकम् ।

इदं निपात्यते अध्यारुढार्थे । अध्यारुढात् कन् स्यादुत्तरपदलोपश्च ।

७४ । अनुकामिकामौकः कमिता ।

अनुकमभिकममीकञ्च कमितरि निपात्यन्ते ।

७५ । पार्श्वेनान्विच्छति ।

पार्श्वमनृजूपायोपलक्षणम् । तेनान्विच्छत्यनुसरतीति (25) कन् स्यात् ।
पार्श्वकः शठः ।

७६ । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ।

तैश्चप्रदम्भार्याभ्यां ठक्ठञौ स्यातां तेनान्विच्छतीत्यर्थे । अयःशूलिक-
स्तीक्ष्णकारी । दण्डाजिनिको दाम्भिकः ।

७७ । तावतिथं ग्रहणमिति लुग् वा ।

तावतां पूरणं तावतिथम् । तस्माद् ग्रहणभूतात् स्वार्थे कन् स्यात् ।
पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वा । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थग्रहणं द्विकं द्वितीयकं वा ।
त्रिकं तृतीयकं वा । चतुष्कं चतुर्थकं वा ।

(क) तावतिथेन गृह्णातीति कन् वक्तव्यो लुक् च नित्यम् । षष्ठेन
रूपेण गृह्णाति षट्को मेधावी ।

७८ । स एषां ग्रामणीः ।

अत्रार्थे कन् स्यात् । त्वं ग्रामणीरिषामिमे त्वत्काः । मत्काः । देवदत्तका
इमे । मत्कं मतम् ।

७९ । शृङ्खलमस्य बन्धनं करमे ।

शृङ्खलं बन्धनमस्येत्यर्थे कन् स्यात् । शृङ्खलकः करभस्य नाम ।

८० । उत्क उन्मनाः ।

उत्कः स्यादुन्मनाश्चेत् ।

८१ । कालप्रयोजनाद् रोगे ।

आभ्यां रोगे कन् स्यात् । कालात् । दिवसे सम्भवति दिवसको ज्वरः । मासकः । द्वितीयेऽङ्गि भवो द्वितीयकः । चतुर्थकः । प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजने कारणम् । विषपुष्पेण प्रयुक्तो विषपुष्पको ज्वरः । काशपुष्पकः । तापेन भाविना प्रयुक्तस्तापकः । शीतकः । फलञ्च प्रयोजनमिति जयादित्यः । शीतं कार्यमस्येति शीतको ज्वरः । इह चोत्तरं संज्ञाग्रहणं सम्बध्यते । तन्नेष्टार्थपरिग्रहः ।

८२ । तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम् ।

अत्रार्थे नास्ति कन् स्यात् । गुड़ापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुड़ापूपिका पूर्णिमा । तिलापूपिका ।

(क) वटकेभ्य इनि ऽक्तव्यः । वटकिनी पौर्णमासी । पृथुकिनी ।

८३ । कुल्माषादञ् ।

पूर्वार्थेऽञ् स्यात् । कौल्माषी तिथिः । (२६)

८४ । श्रोत्रियंश्चन्द्रोऽधीते ।

अयमत्रार्थे निपात्यते । घन् प्रत्ययः । तस्य नकारः स्वरार्थः । श्रोत्रियो ब्राह्मणः ।

८५ । आह्वमनेन भुक्तमिनिठनौ ।

आह्वादनं भुक्तमित्यर्थे इनिठनौ स्याताम् । आह्वी । आह्विकः ।

८६ । पूर्वादिनिः ।

अनेनेति कर्त्तानुवर्त्तते । स च क्रियापिच्छः । ततो यां काञ्चित् क्रिया-मध्याह्न्ये पूर्वादिनिः स्यात् । पूर्वमनेनासितं गृहीतं गतं भुक्तं पीतं वा पूर्वी । पूर्व्विणी । पूर्व्विणः ।

८७ । सपूर्वाच्च ।

सपूर्वपदाच्च पूर्वादिनिः स्यात् । कृतं पूर्वमनेनेति सुप्पुपेति समासः ।
कृतपूर्वी कटान् । भुक्तपूर्वी ओदनम् । भुक्तपूर्वी दधीनि ।

८८ । इष्टादिभ्यश्च ।

इनिः स्यात् । इष्टमनेनेति इष्टी थागेषु । अधीती व्याकरणे । निराकृती ।
गृहीती । “कृती श्रुती वृद्धमतेषु धीमान्” ।

८९ । कृन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्य्यवस्थातरि ।

कृन्दः सूत्रमेकम् ।

९० । अनुपदान्वेष्टा ।

अनुपदी स्यादन्वेष्टा चेत् । “मृगस्यानुपदी रामः ।”

९१ । साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ।

साक्षाच्छब्दादिनिः स्याद् द्रष्टरि वाच्ये संज्ञा चेत् । साक्षाद् द्रष्टा साक्षी ।
साक्षिणी ।

९२ । क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ।

परक्षेत्रं जन्मान्तरशरीरम् । तत्र चिकित्स्य इत्यर्थे क्षेत्रियो निपात्यते ।
क्षेत्रियः कुष्ठव्याधिः । असाध्य इत्यर्थः ।

९३ । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्र-
दत्तमिति वा ।

इन्द्रियं निपात्यते । इन्द्र आत्मा । तस्य लिङ्गं तेन वा दृष्टं सृष्टमित्या-
दावर्थे । संज्ञाशब्दानां व्युत्पत्तेरनियमदर्शनार्थाऽयं योगः ।

९४ । तदस्यास्यस्मिन्निति मतुप् ।

तदिति प्रथमान्तादस्युपाधिकात् षष्ठीसप्तम्योरर्थे मतुप् स्यात् । गावोऽस्य
सन्ति गोमान् । यवा अस्मिन् सन्ति यवमान् देशः । इतिकरणादर्थनियमः ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयाने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुवादयः ॥१॥

गोमान् । ककुदावर्त्ती । रूपवान् । लीरी वृत्तः । उदरिणी केन्या ।
दण्डौ । क्वी ।

(क) गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग् वक्तव्यः । शुक्लोऽस्यास्तीति शुक्लः पटः ।
यदातु स्वभावाद गुणिनि गुणे च शुक्लादयो वर्त्तन्त इत्युपगमस्तदा नार्थो
लुका । मत्वर्थे विधानमापादम् ।

६५ । रसादिभ्यश्च ।

रसादेर्मतुषेव स्यात् । नान्ये मत्वर्थीयाः । रसवान् । रूपवान् । गन्धः ।
शब्दः । स्पर्शः । स्नेहः । भाष्यकारस्य तु सूत्रस्यास्य प्रत्याख्यानमभिमतम् ।
रसिको राजा । रूपिण्योऽप्सरसः । स्पर्शी वायुरित्यादिदर्शनात् ।

६६ । प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ।

प्राणज्जादादन्ताभ्यर्थे लज् वा स्यात् । चूडालः । शिरालः । जङ्घालः ।
विकल्पो मतुप्समुच्चयार्थः । चुड़ावानिति । प्राणिस्थात् किम् ? शिखावान्
प्रदीपः ।

६७ । सिम्हादिभ्यश्च ।

एभ्यो लच् स्यात् । सिम्हालः । गडूलः ।

(१) वातदन्तबलललाटगलानामूङ् च । वातूलः । दन्तूलः । बलूलः ।
ललाटूलः । गलूलः ।

(२) पाष्णिधमन्योर्दीर्घश्च । पाष्णीलः । धमनीलः ।

(३) जटाघटाकालात् लेपे । लच् स्यात् । जटालः । घटालः । कालालः ।

(४) लुद्रजन्तूपतापाच्च । यूकालः । मूर्च्छालः । विचर्चिकालः ।

विकल्पानुवृत्त्या सर्वत्र मतुप् समुच्चयते । सिम्हावानिति ।

६८ । वत्सांसाभ्यां कामबले ।

आभ्यां कामबलयोर्मत्वर्थे लच् स्यात् । वत्सलः । कामवान् । अंसलो
बलवान् ।

६९ । फेनादिलच्च ।

फेनादिलच्चो स्याताम् । फेनिलः । फेनलः । मतुप् च । फेनवान् ।

१०० । लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।

लोमादेर्लत्वर्थे शः स्यात् । लोमशः । लोमवान् । कपिशः । गिरिशः ।
पामादेर्नः । पामनः । पामवान् । श्लेष्मणः । हेमनः । बलिनः ।

(१) लक्ष्म्या अच्च । लक्ष्मणः ।

(२) अङ्गात् कल्याणि । अङ्गना प्रशस्ताङ्गी ।

(क) ददृा ऋस्त्वच्च । ददृणः ।

पिच्छादेरिलच् । पिच्छिलः । जटिलः । उरसिलः ।

१०१ । प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो गाः ।

मत्वर्थे एभ्यो णः स्यात् । प्राज्ञः । प्रज्ञावान् पण्डितः । प्राज्ञा स्त्री । श्राद्धः
श्रद्धावान् । आर्चः । अर्चावान् । वार्त्तः । वृत्तिमान् ।

१०२ । तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।

आभ्यामेतौ स्याताम् । तपस्त्री । सहस्त्री । असन्ताददन्ताच्च विनीनि-
सिद्धौ वचनमिदमणा बाधा मा भूदिति ।

१०३ । अण् च ।

आभ्यामण् स्यात् । तापसः । माहसः ।

(क) ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् । अण् स्यात् । ज्योत्सः । पक्षः ।
तामिस्रः । कौण्डिनः ।

१०४ । सिकताशर्कराभ्याञ्च ।

आभ्यामण् स्यात् । सैकतो घटः । शार्करं मधु ।

१०५ । देशे लुबिलचौ च ।

आभ्यां देशे लुप् स्यात् । इलच्च । चकारादण् च । सिकता देशः ।
सिकतिलः । सैकतः । मतुप् च । सिकतावान् । शर्करा । शर्करिलः ।
शार्करः । शर्करावान् ।

१०६ । दन्त उन्नत उरच् ।

दन्त उन्नतोऽस्यास्तीति दन्तुरः ।

१०७ । ऊषमुषिमुष्कमधो रः ।

एभ्यो मत्वर्थे रः स्यात् । ऊषरः । सुषिरम् । मुष्करः । मधुरः ।

(क) खमुखकुञ्जनगनखपाण्डुपांसुभ्यश्च । खरः । मुखरः । कुञ्जरः ।
नगरम् । नखरः । पाण्डुरः । पांसुरः पादः । कच्छा ऋस्वच्चेति जयादित्यः ।
कच्छुरः ।

१०८ । दुद्रुभ्यां मः ।

आभ्यां मः स्यात् । द्युमः । दुमः ।

१०९ । केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ।

केशाद्वो वा स्यात् । केशवः केशो केशिको केशवान् वा ।

(क) अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यम् । वः स्यात् । मणिवः ।
हिरण्यवः । इष्टकावः । राजीवम् ।

(ख) अर्णसो लोपश्च । अर्णवः ।

(ग) मेधारथाभ्यामिरन्धिरचावित्येके । मेधिरः । रथिरः । रथिररथिकी
रथीत्यमरः । (27)

११० । गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ।

आभ्यां नास्ति वः स्यात् । गाण्डीवं पार्थस्य धनुः । ऋस्वादपि गाण्डिव-
मिति जयादित्यः (28) । अजगवं पिशाकः । अजो विष्णुः । को ब्रह्मा । तद-
योगादजकवमित्यन्ये ।

१११ । काण्डाण्डादीरन्नोरचौ ।

आभ्यामिमौ स्याताम् । काण्डीरः । अण्डीरः । खरे भेदः ।

११२ । रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ।

एभ्यो मत्वर्थे वलच् स्यात् । रजस्वला स्त्री । वल इति (६।७।११८)
दीर्घः । कृषीवलः । आसुतीवलः शौण्डिकः । परिषद्वलो राजा । परिपूर्वात्
सदेः सत्सूद्विषेत्यादिना (३।२।६१) क्तिप् । सदिरप्रतेरिति (८।३।६६) षत्वम् ।

(27) रथिर is the owner of a car.

(28) गाण्डीवो कनकशिलानिभं भुजाभ्यामिति अधिरोहति गाण्डिवं मष्टेपावित्युभयव भारविप्रयोगः ।

या संप्रति प्राक्परिषद्दलानामिति व्योषः । परिषद्वलान् महाब्रह्मेति
भट्टिः । इह तु नवाक्षरैकपादेऽपि वृत्तभेदोऽस्यास्तीति यथा प्रधाने
कर्मण्यभिधेयं लादीनाहुर्दिकर्मणामिति भागवृत्तिः (२९) । पृषोदरादि-
त्वादिकारलोप एकदेशविकारद्वारेण पर्षच्छब्दादपि वलजिति केशवः ।

(क) अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यम् । वलच् । भ्रातृवलः । पुत्रवलः ।

११३ । दन्तशिखात् संज्ञायाम् ।

आभ्यां वलच् स्यात् । दन्तावलो हस्ती । शिखावलो मयूरः ।

११४ । जगोत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विनूर्जस्वलगोमिन्-
मलिनमलीमसाः ।

अष्टा एते नाम्नि निपात्यन्ते । तमिस्त्रेति स्त्रीत्वमतन्त्रम् । अन्यत्रापि
दृश्यते । तमिस्त्रं नभः ।

११५ । अत इनिठनौ ।

अदन्तादिनिठनौ स्याताम् । दण्डी दण्डिकः । मतुप् च सर्वत्र ।
दण्डवान् । तण्डुली तण्डुलिकः । कार्यी कार्यिकः । हार्यी हार्यिकः ।
क्वचिदनभिधानान्न । खवान् । कारकवान् । वृत्तवान् । व्याघ्रवान् । दण्डा
अस्यां सन्ति दण्डवती शाला । तदुक्तम् ।

“एकाक्षरात् कृतो जातेः सप्तम्याञ्च न ती स्मृतौ ।

तद्वितानां विधाने यदभिधानमपेक्षते ॥१॥” इति ।

११६ । व्रीह्यादिभ्यश्च ।

व्रीह्यादे र्यथाभिधानमिनिठनौ स्याताम् । व्रीही व्रीहिकः । मतुप् च
सर्वत्रेत्युक्तम् । व्रीहिमान् । मायी मायिकः । शिखादिभ्य इतिरेव । शिखी ।
शिखावान् । माली । मालावान् । मेखली । वीणी । संज्ञी । मनीषी ।
पताकी (३०) । कर्मी । वर्मी । नावादिभ्यश्च नैव । नाविकः । यवखदिकः ।
यवखदवान् ।

(२९) Others changed it thus प्रधानकर्मणाख्ये लादीनाहुर्दिकर्मणाम् ।

(३०) पातकीति क्वचित् पाठः ।

११७ । तुन्दादिभ्य इलच् ।

एभ्य इलच् स्यात् । तो च । तुन्दिलः । तुन्दिकः । तुन्दी । तुन्दवान् ।
उदरिलः । उदरिकः । उदरी । पिचिण्डिलः । एवं पिचिन्द । यव । व्रीहि ।

(१) व्रीहीत्यर्थग्रहणम् । शालिलः । शालिकः । शाली । मतुप्
सर्वत्रेत्युक्तम् ।

(२) स्वाङ्गाद् वृद्धौ च । स्थूलकर्णः कर्णी कर्णिलः कर्णिकः । अवृद्धौ तु
कर्णवान् । नञ्चत् ।

११८ । एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् ।

एकपूर्वाद् गोपूर्वाच्च नित्यं ठञ् स्यात् । ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः ।
गौसहस्रिकः । कथमेकदेशी अवयवी ? इतिकरणानुवृत्तेः । कर्मधारया-
देवायं ठञिष्यते । नित्यग्रहणं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थम् ।

११९ । शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ।

नित्यं ठञ् स्यात् । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ।

१२० । रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ।

रूपादाहते प्रशंसायाच्च मत्वर्थं यप् स्यात् । आहतं ताडनाविष्पादितम्
युरुपादि । रूपमस्यास्तीति रूप्यो दीनारः । प्रशस्तं रूपमस्यास्ति रूप्यः युरुषः ।

(क) अन्येभ्योऽपि दृश्यते । यप् । हिममत्तास्ति हिम्याः पर्वताः ।
पथ्यं श्लोकः । गुण्या सुनयः । “अर्थिनं गुण्यगुण्य इति न व्यवहारयत् ।”

१२१ । असमायामेधास्रजो विनिः ।

एभ्यो विनिः स्यात् । असन्तात् । पयस्वी । यशस्वी । “भवन्ति माया-
विषु ये न मायिनः” । मायी । मायिकः । मायाशब्दाद् व्रीह्यादित्वादिनि-
ठनौ च । मेधावी । स्रग्वी । तसौ मत्वर्थं (१।४।१९) इत्यत्र पयस्वान् यश-
स्त्रानिति भाष्योदाहरणादेकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यं (५।२।११८) मित्यतः
परेणापि मतुप्समुच्चयोऽनुमीयते । सरस्वान् सरस्वतीत्यत्र विनेरनभिधानम् ।

१२२ । बहुलञ्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

(क) आमयस्य दीर्घः । विनिश्च स्यात् । आमयावी ।

(ख) शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् । आभ्यामारकन् स्यात् । शृङ्गारकः । वृन्दारकः ।

(ग) फलवर्हाभ्यामिनच् । फलिनः । बर्हिणः । इनिश्च दृश्यते । फली । बर्ही ।

(घ) हृदयादालुजन्यतरस्याम् । हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् वा ।

(ङ) शीतोष्णतिग्मेभ्यस्तत्र सहते । शीतालुः । उष्णालुः । तिग्मालुः (३१) । कुत्सायामभिधानम् ।

(च) हिमाचेलुः । हिमेलुः ।

(छ) बलादूलच् । बलं न सहते बलूलः ।

(ज) वातात् समूहे च । वातूलः । वातासहो वातसंघो वा ।

(झ) पर्वमरुद्गां तप् । पर्वतः । मरुत्तः ।

१२३ । ऊर्णया युस् ।

ऊर्णायुर्मेषकम्बलः ।

१२४ । वाचो ग्मिनिः ।

वागस्यास्ति वाग्मी । द्विगकारः ।

१२५ । आलजाटचौ बहुभाषिणि ।

वाच इमौ स्याताम् बहुभाषिणि । वाचालः । वाचाटः । कुत्सायामभिधानम् ।

१२६ । स्वामिन्नैश्वर्य्ये ।

स्वामिन्नैश्वर्य्ये गम्ये स्यात् । स्वमस्यास्तीति स्वामी ।

१२७ । अर्श आदिभ्योऽच् ।

अर्शआदेराकृतिगणान् मत्वर्थेऽच् स्यात् । अर्शसः । उरसः । तुन्दः । काणः । खड्गः । पलितः । मलिनः । लवणः । श्लक्तः । नीलः । कालः । गोधूलः ।

१२८ । इन्द्रोपतापगर्ह्यात् प्राणिस्थादिनिः ।

एभ्य इनिः स्यात् । ठनादिर्बाधा । इन्द्रात् । कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी । उपतापो रोगः । कुष्ठो । किलासी । “शूली कदन्नाशनात्” । गर्ह्यं निन्द्यम् । ककुदावर्णी । प्राणिस्थात् किम् ? पुष्पफलवांस्तसुः । प्राण्यङ्गान्नेष्यते । पाणि-
पादवती । स्तनकेशवती । अत इत्येव । चित्रकललाटिकावती । मूर्च्छवान् ।

१२९ । वातातिसाराभ्यां कुक् च ।

आभ्यामिनिः स्यात् कुक् चागमः । वातकी । अतिसारकी ।

(क) पिशाचाच्च । पिशाचकी वैश्रवणः ।

१३० । वयसि पूरणात् ।

वयसि द्योतेः पूरणान्तादिनिरेव स्यात् । पञ्चमी मासो वर्षं वास्यास्ति
पञ्चमी उद्वः । दशमी वृद्धः ।

१३१ । सुखादिभ्यश्च ।

इनिः स्यात् । सुखो । कृच्छो । दुःखो ।

१३२ । धर्मशैलवर्सान्ताच्च ।

धर्माद्यन्तादिनिः स्यात् । द्विजधर्मी । भिक्षुशैली । ब्राह्मणवर्णी ।

१३३ । हस्ताज्जातौ ।

हस्तादिनिः स्यात् । हस्ती । जातौ किम् ? हस्तवान् ।

१३४ । वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ।

वर्णादिनिः स्याद् ब्रह्मचारी चेत् । वर्णी (32) ।

१३५ । पुष्करादिभ्यो देशे ।

एभ्य इनिः स्यात् । पुष्करिणी । पद्मिनी । उत्पलिनी । देशे किम् ?
पुष्करवान् ।

(क) बलाद् बाह्वरपूर्वात् । बलाद् बाह्वरपूर्वादिनिः स्यात् । बाहुवली ।
जरुवली कश्चित् ।

(ख) सर्वादिश्च । सर्वधनी । सर्ववीजी । सर्वकेशी नटः ।

(ग) अर्थाच्चासन्निहिते । अर्थादिनिः स्यात् । असन्निहितोऽर्थो धन-
मस्यार्थी दरिद्रः । अन्यत्रार्थवान् । भाष्ये त्वेतत्प्रत्ययायार्थनमर्थ इति
याच्चावचनान् मत्वर्थीयं कृतार्थी अधिक इति च साधितम् । एवं च धन-
वचनादर्थशब्दादिनिर्याच्चावचनाच्च मतुबनभिधानान्न भवतीति वाच्यम् ।

(घ) तदन्ताच्च । धनार्थी । हिरण्यार्थी ।

१३६ । बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ।

एभ्यो मतुब् वा स्यात् । बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही ।

१३७ । संज्ञायां मन्माभ्याम् ।

नान्नि मन्मन्तमान्ताभ्यामिनिः स्यात् । दामिनी । सामिनी । हेमिनी ।
मान्तात्सोमिनी । नान्नि किम् ? सोमवान् ।

१३८ । कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः ।

कंशमिति खरादी उदककल्याणवचनौ । ताभ्यामिति सप्त प्रत्यया स्तुः ।
वः । कंबो मेघः । शंबो वज्रः । भः । कश्मः शम्भः । युसः सिच्चात् पदत्वे-
ऽनुस्वारः । कंयुः । “कुर्वाणा पश्यतः शंयून् ।” तिः । कन्तिः । शन्तिः ।
तुः । कन्तुः । शन्तुः । तः । कन्तः । शन्तः । यस् । कंयः । शंयः ।

१३९ । तुन्दिवलिवटैर्भः । (३३)

एभ्यो मत्वर्थे भः स्यात् । तुन्दिभः । “दधाना वलिभं मध्यम् ।” पामा-
दित्वाद वलिनः । वटिभो वृक्षः ।

१४० । अहंशुभमोर्युस् ।

अहंशुभमित्यङ्कारकल्याणार्थी । अव्यये । ताभ्यां मत्वर्थे युस् स्यात् ।
“अहंयुनाथः क्षितिपः शुभंयुः” । उक्ता मत्वर्थीयाः । अतः परं स्वार्थिकाः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ५१२ ॥

समाप्तश्च धान्यपादः ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

पञ्चमोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । प्राग् दिशो विभक्तिः ।

दिक्शब्देभ्य (५।३।२७) इत्यतः प्राग् ये तसिलादयस्ते विभक्तिसंज्ञकाः स्युः । प्रयोजनं त्यदाद्यत्वादिति (७।२।१०२) । इह समर्थानां प्रथमादिति (४।१।८२) निवृत्तम् । वेति वर्त्तत एव । ततः पक्षे तसिलादयः स्युः कुतः कस्मादिति ।

२ । किंसर्वनामबहुभ्योऽद्वादिभ्यः ।

द्वादिरहितात् सर्वनाम्नः किंबहुभ्याञ्च तसिलादयो विधेयाः । कुतः । कुत्र । यतो यत्र । बहुशब्दः संख्यार्थो गृह्यते । बहुतो बहुत्र । वैपुल्यार्थात् तु बहोः कालात् । अद्वादेः किम् ? द्वाभ्यां द्वयोः ।

३ । इदम इश् ।

प्राग्दिशीये प्रत्यये इदम इशादिष्यते । इतः । इह ।

४ । एतेतौ रथोः ।

इदम एतेतावादिष्येति क्रमेण रेफ्यकारयोः परतः । “भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हितम्” । “इत्थं प्रवादं युधि सम्प्रहारम् ।”

५ । एतदोऽश् ।

प्रान्दिशीये प्रत्यय एतदोऽशादिष्यते । अतः । अत्र । योगविभागोऽत्र कर्त्तव्यः । तेन एतर्हि ।

६ । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ।

दाप्रत्यये सर्वस्य सो वा स्यात् । सदा सर्वदा वा ।

७ । पञ्चम्यास्तसिल् ।

स्यात् । कुतः । सर्वतः । बहुतः । विश्वतः । अथ कोऽयं तसिल् ?
पञ्चम्यन्तात् प्रत्ययः । पञ्चम्यादेशत्वे हि ततस्त्यो यतस्त्य इति सुपो धात्विति
(२।४।७१) सुब्लुक् स्यात् । यदा तदेत्यनुदात्तो सुप्पिताविति (३।१।४)
स्वरः । कुत इति घेर्ङितीति (७।३।१११) गुणः । तर्हीति सुपि चेति
दीर्घः । कुत्रेत्यच्च घे (७।३।१११) रित्यर्चो स्याताम् । ततस्तत्रेति स्मात्-
स्मिनौ स्याताम् । तदुक्तं भाष्ये तसिलादयो विभक्त्यादेशाच्चेत् सुब्लुक्स्वर-
गुणदीर्घात्त्वौच्चस्मादादिविधिः प्रसज्येतेति ।

८ । तसेश्च ।

तसेच्चेति स्वरार्थं सूत्रम् ।

९ । पर्य्यभिभ्राञ्च ।

आभ्यां तसिल् स्यात् । परितः । अभितः ।

१० । सप्तम्यास्तल् ।

सप्तम्यन्तात् तल् स्यात् । यत् । तत् । बहुत् ।

११ । इदमो हः ।

इदमः सप्तम्यन्ताद् स्यात् । इह ।

१२ । किमोऽत् ।

किमः सप्तम्यन्तादत् स्यात् । क । तलमपि केचिदिच्छन्ति कुत्रेति
जयादित्यः ।

१३ । वाह च स्कन्दसि ।

स्कन्दः सूत्रम् ।

१४ । इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ।

सर्वाभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिलादयो विज्ञेयाः । दृशिग्रहणाद् भवदादियोगि-
ऽभिधानम् । सभवान् । ततोभवान् । तत्रभवान् । तंततस्तत्रदीर्घाद्युषं
ब्रवीमि । तेनतत सूतत्रदेवानां प्रियेण कृतमित्यादि ।

१५ । सर्वकान्यकिंयत्तदः काले दा ।

अथः सप्तम्यन्तेभ्यः काले दा स्यात् । सदा सर्वदा । एकदा । अन्यदा ।
यदा । तदा । कदा । काले किम् ? सर्वत्र देशे । कालसामान्ये चायं दा ।
तेन कालविशेषे न भवति । यत्र तत्र दिवस इति । काले विधि रा थालः
(५।३।२३) ।

१६ । इदमोर्हिंल् ।

सप्तम्यन्तादिदमो र्हिंल् स्यात् । एतर्हि काले ।

१७ । अधुना ।

निपात्यते ।

१८ । दानीञ्च ।

सप्तम्यन्तादिदमो दानीञ्च स्यात् । इदानीम् ।

१९ । तदो दा च ।

तदो दा स्यात् । दानीञ्च । तस्मिन् काले तदा । तदानीम् ।

२० । तयोर्दाहिंलौ च ऋन्दसि ।

ऋन्दः सूत्रमेकम् ।

२१ । अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम् ।

अनद्यतने काले किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो हिंल् स्याद् वा । कर्हि
कदा वा । यर्हि यदा वा । तर्हि तदा वा ।

२२ । सदाः परस्मैपदपर्यायैषमः परेदाव्यदापूर्वेदुग्रन्येदुग्रन्य-
तरेदुग्रितरेदुग्रपरिदुग्रधरेदुग्रभयेदुग्रतरेदुग्रः ।

चतुर्दशैतेऽहनि वर्षे च निपात्यन्ते । समानेऽहनि सद्यः । पूर्वस्मिन्
संवत्सरे परस्मै । पूर्वतरे वर्षे परारि । अस्मिन् वर्षे ऐषमः । परस्मिन्नहनि
परिव्यवि । अस्मिन्नहनि अद्य । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेषु रित्यादि ।

(क) द्युद्योभयात् । उभयेद्युः । उभयेद्युः ।

२३ । प्रकारवचने थाल् ।

सादृश्यवृत्तिभ्यः स्थाल् स्यात् । तेन प्रकारेण तथा । यथा । सर्वथा ।

२४ । इदमस्यमुः ।

२५ । किमस्य ।

इदंकिमोः प्रकारे यमुः स्यात् । इत्थम् । कथम् । उक्ताः किंसर्व-
नामबहुभ्यः प्रत्ययविभक्तयः (३४) । अतः परं स्वार्थिकाः ।

२६ । था हेतौ च च्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

२७ । दिक्शब्देभ्यः सप्तमौपञ्चमीप्रथमाभ्यां दिग्देश-
कालेष्वस्तातिः ।

दिग्वाचिभ्यः सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिः
स्यात् । पूर्वच दिशि देशे काले वोषितः पुरस्तादुषितः । पञ्चम्यन्तात् । पुर-
स्तादागतः । प्रथमान्तात् । पुरस्ताद् रम्या दिक् । अधस्ताद् रम्यो देशः ।
धाप्रत्ययं (५।३।४२) यावदस्तातिविषये विधिः ।

२८ । दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच् ।

आभ्यामतमुच् स्यात् । दक्षिणतः । उत्तरतः ।

२९ । विभाषा परावराभ्याम् ।

आभ्यामतमुच् वा स्यात् । परतः परस्ताद्वा । अवरतः । अवरस्ताद्वा ।

३० । अच्चेर्लुक् ।

अच्चत्यन्ताद् दिक्शब्दादस्ताति लुक् स्यात् । लुक् तद्धितलुकीति
(१।२।४८) डीपो लुक् । प्राग् वसति प्रागागतः । प्रागमणीयम् । एवं प्रत्यक् ।

३१ । उपर्य्युपरिष्ठात् ।

ऊर्ध्वशब्दे एतौ निपात्येते अस्तात्यर्थे ।

३२ । पश्चात् ।

अवरशब्दस्यातिप्रत्यये परे पञ्चभावो निपात्यते । पश्चाद् वसत्यागतो-
रमणीयं वा ।

(1) दिक्पूर्वपदस्य च । दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् ।

(2) अर्धे च । पञ्चभावो वक्तव्यः । पश्चार्धः । दक्षिणपश्चार्धः ।

३३ । पञ्च पश्चा च क्कन्दसि ।

कन्दः सूत्रम् ।

३४ । उत्तराधरदक्षिणादातिः ।

अथ आति स्यात् । उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ।

३५ । एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ।

दिक्कन्दादेनव् वा स्याददूरच्छेदवधिमान् । अदूरे गम्ये इत्यर्थः । उत्तरेण
उत्तरादा । दक्षिणेन दक्षिणाद् वा वसति रमणीयं वा । अदूरे किम् ? उत्तरतो
हिमवान् । अपञ्चम्याः किम् ? ग्रामस्य दक्षिणतः पर्वतादागतः । अपञ्चम्या
इत्यधिकारोऽयं प्रागसिप्रत्ययात् (५।३।३८) ।

३६ । दक्षिणादाच्च ।

दक्षिणाददूरे स्यादाच्च । दक्षिणा वसति रम्यं वा ।

३७ । आहि च दूरे ।

दूरे गम्ये दक्षिणादाहि च स्यात् । चकारादाच्च । दक्षिणाहि दक्षिणा ।

३८ । उत्तराच्च ।

उत्तरादाजाही स्याताम् । उत्तरा उत्तराहि वसति रम्यं वा ।

“उत्तरा हि वसन् रामः समुद्राद् रत्नसां पुरीम् ।

अवैज्वण्यतोयस्य स्थितां दक्षिणतः कथम् ॥”

अपञ्चम्या इति निवृत्तम् ।

३९ । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ।

पुर् अथ् अवादेशा एषामसिञ्च स्यात् । पुरः अधः अवः वसत्यागतो रम्यं वा ।

४० । अस्ताति च ।

अस्तातो च पूर्वादीनां पुरादयः स्युः । पुरस्तात् । अधस्तात् । अवस्तात् ।
कथं पुरत स्तर्हि ? चिन्त्यमेतद् । (३५)

४१ । विभाषाऽवरस्य ।

अवरस्यावादेशोऽस्तातो स्याद्वा । अवरस्तात् अवस्ताद्वा वसत्यागतो
रस्यं वा । उक्ता अतमुजय्या यैर्यागि षष्ठी भवेत् । एनपा द्वितीया । अञ्चूस्तर-
पदाजाहिभिस्तु पञ्चमी भवेत् ।

४२ । संख्याया विधार्थे धा ।

क्रियाप्रकारवृत्तेः संख्याया धा स्यात् । जातीयरोऽपवादः । पञ्चधा
भुङ्क्ते । सप्तधा । विंशतिधा । एकधा । द्विधा । षोढा । कथमेकजातीयः ?
द्रव्ये गुणे वा प्रकारवति भविष्यति ।

४३ । अधिकरणविचाले च ।

द्रव्यविचालने च (३६) संख्याया धा स्यात् । एकं द्विधा कुरु । पञ्चधा ।
षोढा । अनेकमेकधा कुरु ।

४४ । एकाद्वौ ध्यमुजन्यतरस्याम् ।

एकाद्वास्थाने ध्यमुज् स्याद्वा । एकधा ऐकध्यं वा भुङ्क्ते ।

(३५) अत्र भट्टोजि :—“अथ कथं पश्चान्न तामत इतः पुरतश्च पथादिति भवभूतिः ? नीरसस्वरिच
विलसति पुरत इति कथित् । स्यात् पुरः पुरतोऽयत् इत्यमरः । पुरतः प्रथमे चाग्रे इति विश्वः ? चिन्त्य-
मेतदिति भाषावृत्तिः ।”—इति सनोरायाम् (P. 508). इयञ्च तेऽस्या पुरतो विङ्बन्नेति कालिदासश्च ?
In fact पुरतः is a निपात । what is derived from पूर्व is पुरः वा पुरस्तात् । ज्ञानेन्द्र objects
in his तत्त्वबोधिनी to the प्रामाणिकता of this word and पण्डितराज जगन्नाथ is furious
against it, in his रसगङ्गाधर (2nd chap). But ‘इयन्त इति संख्यानं निपातानां न वर्तते । प्रयो-
जनवशादेति निपात्यन्ते पदे पदे ॥१॥’ अत्र नागेश :—“अन्ते तु दक्षिणोत्तराध्यामतमुजित्यञ्च (५।३।२८) तसुचैव
पुं वक्तावे सिद्धेऽतमुजविधानं मन्त्रादद्वौति ज्ञापनाय । तेन पचाद्यज्जात् पुरश्चादिति सिद्धिः । वस्तुस्तु
पुर अश्वगमन इति चौरादिकाद् णिजभावे इगुपधलक्षणे कै सार्धैर्विभक्तिकस्य सिरिति बोध्यम् ।” इति

(३६) विचालः परिवर्तनम् । संख्याकारपादनेमिति यावत् । एकस्थानेकौकरणमेकस्य वैकौकरण
मित्यर्थः ।

४५ । द्वित्योश्च धमुञ् ।

४६ । एधाच्च ।

द्वित्रिभ्यां धो धमुञ् स्याद्वा । एधाच्च । द्विधा द्वेधं द्वेधा वा । त्रिधा त्रैधं त्रेधा वा ।

(क) धमुजन्तात् स्वार्थे ङः । “मते द्वैधानि संशय्य ।” त्रैधानि । तसि-
लादिरेधाजन्तोऽव्ययम् ।

४७ । याप्ये पाशप् ।

याप्याश्चात् पाशप् स्यात् । ह्रीनो यान्निको यान्निकपाशः । शाब्दिक-
पाशः ।

४८ । पूरणाद् भागे तीयादन् ।

४९ । प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ।

छान्दसे सूत्रे । भागेऽन् ।

५० । षष्ठाष्टमाभ्यां ज च ।

आभ्यां भागेऽन् स्यात् । जश्च । षष्ठो भागः षाष्ठो वा । अष्टमः आष्टमो
वा भागः । अन्निति नित् स्वरार्थ एव प्रसङ्गाद्विवक्षः ।

५१ । मानपञ्चङ्गयोः कल्लुँकौ च ।

माने भागे षष्ठात् कन् स्यात् । षष्ठकः । पञ्चङ्गभागेऽष्टमादनो जस्य च
वा लुक् । अष्टमः । चकाराञ् जानौ च बोद्धव्यौ । षष्ठः । षाष्ठिः । अष्टमः ।
आष्टमः ।

५२ । एकादाकिनिच्चासहाये ।

असहायार्थादेकादाकिनिच् स्यात् । कल्लुँकौ च । एकाकी । एकः ।
एककः ।

५३ । भूतपूर्वे चरट् ।

स्यात् । आढ्यो भूतः पूर्वमाढ्यचरः । कुमारचरी वृद्धा ।

५४ । षष्ठ्या रूप्य च ।

षष्ठ्यन्ताद्रूप्यः स्यात् । चकाराच्चरट् च । ब्राह्मणस्य भूतः पूर्वं ब्राह्मण-
रूप्यो ग्रामः । ब्राह्मणचरः ।

५५ । अतिशायने तमविष्ठनौ ।

अतिशायनमतिप्रकर्षवन्तं करोति गुणिनमित्यतिशायनौ गुणप्रकर्षः ।
तदयुक्तात् स्वार्थे तमविष्ठनौ स्याताम् । अयमेषां श्रुतः श्रुततमः शङ्खः ।
अयमेषां पटुः पटुतमः । पटिष्ठः । लघिष्ठः ।

५६ । तिङश्च ।

सातिशायनात् तिङस्तमप् स्यात् । सर्वे पचन्ति । अयं पचतितमाम् ।
जल्पतितमाम् ।

५७ । द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ ।

द्वयोर्वचनं द्विवचनम् । तत्रोपपदे सातिशायनात् तिङश्च तरवीयसुनौ
स्याताम् । अयमनयोराढ्यतरः । आढ्यीयान् । पटुतरः । पटीयान् ।
पचतितराम् । विभज्यो विभक्तव्यः । तदुपपदाच्च । पाश्चात्या गौडेश्य आढ्य-
तराः । पटुतराः । पटीयांसः ।

५८ । अजादी गुणवचनादेव ।

इष्टनीयसुनौ गुणवचनादेव स्याताम् । पटिष्ठः पटीयान् । गुणवचनात्
किम् ? पाचकतरः । पाचकतमः । पचतितराम् । पचतितमाम् ।

५९ । तुम्हन्दसि ।

कन्दः सत्वम् ।

६० । प्रशस्यस्य श्रः ।

६१ । जा च ।

प्रशस्यशब्दस्य आदेशो ज्यादेशश्च स्यादजाद्योः परतः । श्रेष्ठः । श्रेयान् ।
ज्येष्ठः । ज्यायान् । ज्यादादीयस (६।४।१६०) इत्यात्वम् । इह भाषायां

द्वितीयः प्रकर्षप्रत्ययो नेष्यते । तेन श्रेष्ठतरो ज्येष्ठतम इति न भवतीत्येके ।
भवतीति जयादित्यः । तेन युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुणामिति ।

६२ । वृद्धस्य च ।

अजाद्योष्टैश्च ज्यः स्यात् । अयमेषां ज्येष्ठः । अयमनयोज्यायान् ।
प्रियस्थिरिति (६।४।१५७) वचनाद् वर्षभावश्च । वर्षिष्ठः । वर्षीयान् ।

६३ । अन्तिकबाढयोर्नैदसाधौ ।

अनयोरिमी स्यातामिष्ठेयसोः परतः । नैदिष्ठम् । अन्तिकतमम् ।
नैदीयः । अन्तिकतरम् । अयमेषां बाढमधीते साधिष्ठमधीते । “साधीयो
गुरुरभवद् भुजस्तूरणाः ।” बाढं भृशं नित्यं क्रियाविशेषणमिति प्रत्ययान्तो-
ऽपि तथा स्यात् ।

६४ । युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम् ।

अनयोः कन्नादेशो वा स्यादिष्ठेयसोः परतः । अयमेषां कनिष्ठः ।
अयमनयोः कनीयान् । अतियुवाऽल्पयो वा । पक्षे यविष्ठः । यवीयान् ।
अल्पिष्ठः । अल्पीयान् ।

६५ । विन्मतोर्लुक् ।

विनेर्मतुपश्च लुक् स्यादिष्ठेयसोः परतः । इमे स्त्रग्विणः । अयमेषां
स्त्रजिष्ठः । अयमनयोः स्त्रजीयान् । एवमोजिष्ठः । ओजीयान् । इमे त्वग्-
वन्तः । अयमेषां त्वचिष्ठः । त्वचीयान् । एवं धर्मिष्ठः । धर्मीयान् । पापिष्ठः ।
पापीयान् । सर्वत्रागुणवाचिभ्योऽस्मादेव वचनादिष्ठेयसुनौ ।

६६ । प्रशंसायां रूपम् ।

स्यात् । प्रशस्तश्चात्रश्चात्ररूपः । याज्ञिकरूपः । तिङ्शेत्वेव (५।३।५६) ।
पचतिरूपम् । पचन्तिरूपम् । क्लीबत्वं लोकाश्रयत्वात् ।

६७ । ईषदसमाप्तौ कल्पवृक्षदेशीयरः ।

ईषदसमाप्त्यर्थात् कल्पवृक्षदेशीयरः स्युः । ईषदसमाप्तौ भिक्षुर्भिक्षु-
कल्पाः । पण्डितदेश्यः । बोधिसत्त्वदेशीयः । इन्द्रदेशीयो राजा । अष्टादश-

वर्षदेशीया कन्या । तिङ्श्च । पचतिकल्पम् । दीयतेकल्पम् । पचतिदेश्यम् ।
पचतिदेशीयम् । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपीति गुङ्कल्या
द्राक्षा । पयस्कल्या यवागूः । अयस्कल्पं घृतम् । अर्द्धदेशीयं घृतम् ।

६८ । विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् तु ।

ईषदसमास्यर्थात् सुबन्ताद् बहुच् प्रत्ययः पूर्वं वा स्यात् । बहुगुङा
द्राक्षा । गुङ्कल्या । “लघुर्बहुल्लघुं नरः ।” लृणदेश्यः । सुपः किम् ? तिङो
मा भूत् ।

६९ । प्रकारवचने जातीयर् ।

स्यात् । पटुप्रकारः पटुजातीयः । तज्जातीयः । तथाजातीयः । प्रकार-
मात्रे शालुक्तः । प्रकारवति तु जातीयरित्यनयोर्भेदः ।

७० । प्रागिवात् कः ।

इवे प्रतिष्ठातावित्यतः (५।३।८६) प्राक् कप्रत्ययो वाच्यः । तिङन्तादयं
नेष्यते । अकजिष्यत एव ।

७१ । अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ।

७२ । कस्य च दः ।

अव्ययसर्वनाम्नां टेः प्रागकच् वाच्यः प्रागिवार्थे । यथासम्भवमलोऽन्यस्येति
(१।१।५२) अन्यकारस्य च दकारः । इह च सुबन्तस्य प्राक् टेरकजनोकार-
सकारभकारादाविति भाष्यम् । उच्चकैः । नीचकैः । धिक् धकित् । हिरक्
हिरकुत् । पृथक् । सर्वकैः । विश्वकैः । त्वयका । मयका । त्वयकि ।
मयकि । अनोकारसकारभकारादावित्युक्तेरिह प्रातिपदिकस्य प्राक् टेरकच् ।
युवकयोः । आवकयोः । युष्कासु । अस्मकासु । युष्काभिरस्मकाभिरिति ।
इह तिङ्येति (५।३।५६) स्मर्यते । कुक्षितं जल्पति जल्पतकि । पचतकि ।
इह तु वचेल्लङि अवक् । अवक् । अनेनेक् । अनेनक् । कस्य च द इतीह
नास्ति । ककारस्यासिद्धत्वात् ।

(क) तूष्णीमः कामः ।

मकारो देशविध्यर्थः । “तूष्णीकामासते विज्ञाः” ।

(ख) शीले को मलोपश्च ।

तूष्णीं शीलरूष्णीकः । (३७)

७३ । अज्ञाते ।

अज्ञातविशेषणात् काकचौ स्याताम् । न ज्ञायते कस्यायमश्वः किंस्वभावो वाऽश्वकः । नवकः । अज्ञात उच्चैरीदृशस्तादृशो वा उच्चकैः । अज्ञातासौ कस्य कीदृशी वाऽसकौ । “पिवति च पाति च याऽसकौ रहस्वाम्” । एवं सर्वकैः विश्वकैः पचतकि । कस्य च द इति (५।३।७२) । पृथक्त् ।

७४ । कुत्सिते ।

अत्रार्थे काकचौ स्याताम् । कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । सर्वकैः । पचतकि । हिरकुत् ।

७५ । संज्ञायां कन् ।

कुत्सितोपाधिके नान्नि कन् स्यात् । शूद्रकः । धारकः । चूर्णकः । व्याधकः ।

७६ । अनुकम्पायाम् ।

अत्र काकचौ स्याताम् । पुत्रकः । दुर्बलकः । पातकि । स्वपितकि । पचतकि । यातकि ।

७७ । नौतौ च तद्युक्तात् । (३८)

नौतिगतावनुकम्पायुक्तात् काकचौ स्याताम् । हन्त ते वस्त्रात् । हन्त तेऽश्वकः ।

७८ । बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज् वा ।

७९ । घनिलचौ च ।

८० । प्राचामुपादेरडज्बुचौ च ।

अनुकम्पायां बह्वचो नृनाम्नष्ठज् वा स्यात् । अनुकम्पितो देवदत्तः देविकः

(३७) तथाच भागवतौ श्लोकः—“कुर्वन्तोऽपि हि तूष्णीका राजन् गम्भीरचेतसः । लघवी घोषयन्त्येव न कुर्वन्ति च कीचन ॥” इति सृष्टिपरिधृतिः ।

(३८) सामदानादिरुपाधौ नौतिः । सामदानभेददण्डा इत्युपायचतुष्टय मित्यमरः ।

देवदत्तकः । पदे कः । देवदत्तकः । घनिलचो च । देवियः । देविलः ।
 यन्निकः । उपादेस्तु नृनाम्नः प्राचामडज्जुचो च । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः ।
 उपङ्गः । उपकः । चकाराद् यथाप्राप्तञ्च । उपियः । उपिलः । उपिकः ।
 उपेन्द्रदत्तकः । बह्वचः किम् ? दत्तकः । गुप्तकः ।

८१ । जातिनाम्नः कन् ।

अनुकम्पायां कन् स्यात् । व्याघ्रकः । सिंहकः कश्चित् ।

८२ । अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ।

अजिनान्तान् मनुष्यान्मोऽनुकम्पायां कन् स्यादुत्तरपदलोपश्च । व्याघ्रा-
 जिनो नामानुकम्पितः व्याघ्रकः । कृष्णकः ।

८३ । ठाजादावूङ् द्वितीयादचः ।

लोपइत्येव । ठकारेऽजादौ च परे द्वितीयादच उपरिभागस्य लोपः स्यात् ।
 ठग्रहणं ठावस्थायां लोप उगन्तात् कादेशार्थम् (७।३।५१) । वायुदत्तकः ।
 वायुकः । पिढकः । देविकः । देवियः । देविलः । इह देविकादीनां
 शब्दान्तराणामेव लोपहारेणान्वाख्यानम् । तत्र निदर्शनमेतद् द्वितीयादच
 इति । चतुर्थादपि भवति । इहस्पतिदत्तकः । इहस्पतिकः । अनजादौ च वा ।
 देवदत्तको देवकः । पूर्वपदस्य च लोपः । दत्तकः । दत्तिकः । दत्तियः ।
 अप्रत्ययेऽपि पूर्वोत्तरयोर्लोपो वाच्यः । देवदत्तो दत्तो देवो वेति । उवर्णान्तादिलचो
 लकारादेशश्च । वायुदत्तको वायुलः । भानुदत्तको भानुलः । तदुक्तम्—

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाञ्च इत्यस्य च ॥१॥ इति (५।३।८३, वा) ।

सन्ध्याद्वितीयत्वे तदादे लोपवचनम् । उपेन्द्रदत्तकः । उपङ्गः ।
 उपकः । एकाचपूर्वपदानामुत्तरपदलोपश्च । वागाशीर्वाचिकः । त्वगाशी
 स्वचिकः । द्वितीयादचः परलोपि हि यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपस्य
 स्थानिवत्त्वाद् भत्वाभावेऽन्तर्वर्त्तिविभक्त्याश्रये पदत्वे च चोः कुः (८।२।३०)
 स्यात् । षषष्ठाजादिलोपवचनम् । षषस्तु ठाजादि- (५।३।८३) सूत्रेण द्वितीयाद-
 च एव लोपवचनम् । ततः पदत्वे जश्त्वम् । षडङ्गुलिदत्तः षडिकः ।

८४ । शिवलमुपरिविशालवरुणार्थ्यमादौनां तृतीयात् ।

एषां तृतीयादच ऊर्द्धस्य लोपः स्यात् । अनुकम्पितः शिवलदत्तः
शिवलिलः शिवलियः शिवलिकः । शिवलेन्द्रदत्तः शिवलिलः शिवलियः शिवलिकः ।

८५ । अल्पे ।

अल्पार्थे काकचौ स्याताम् । अल्पं घृतं घृतकम् । उच्चकैः । विश्वके ।
पचतकि ।

८६ । ऋस्वे ।

अत्रार्थे काकचौ स्याताम् । ऋस्वो दण्डो दण्डकः । स्तम्भकः ।

८७ । संज्ञायां कन् ।

ऋस्वे नाम्नि कन् स्यात् । वेणुकः । वंशकः ।

८८ । कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ।

आभ्यो रः स्यात् । ऋस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः कर-
मस्य नाम । कुटी मृतशरीर मिलेके ।

८९ । कुत्वा डुपच् ।

ऋस्वा कुतूः कुतुपः ।

९० । कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ।

ऋस्वा कासूः कासूतरी । गोणीतरी । षित्वान् ङीष् । कासूरस्त्रभेदः ।

९१ । वत्सोच्चाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ।

एभ्योऽत्र ष्टरच् स्यात् । तनुर्वत्सो वत्सत्वेनासम्पूर्णो वत्सतरः ।
द्वितीयवयाः । उच्चतरः । तृतीयवयाः । “प्रतिक्षणं नोच्चतरः प्रतीच्छति ।”
अश्वतरी खरजाता । ऋषभतरो मन्दः । इह शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य
तनुत्व मिष्टम् । यस्तु ऋश्वत्वेन तनु स्ततो न प्रत्ययः । तदुक्तं भाष्ये वत्-
सादिभ्यः काश्च्ये प्रतिषेध इति ।

९२ । किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरिकस्य उत्तरच् ।

गुणक्रियासंज्ञाभिर्द्वयोरिकस्य निर्धारणे किंयत्तद्वयो उत्तरच् स्यात् ।

कतरो भवतोः पटुः । यतरः पटु स्ततर आयातु । एवं कतरश्चैचः । कतरः कारक इति ।

६३ । वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ।

बहूनामेकस्य निर्धारणे किमादे डतमच् स्यात् । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वावचनमकजर्थम् । यकः । सकः । महाविभाषया वाक्यञ्च । को भवतां कठः । जातिपरिप्रश्ने किम् ? को भवतां देवदत्तः ।

६४ । एकाच्च प्राचाम् ।

एकात् तौ स्याताम् । एकतरो भवतो यातु । एकतमो भवतां शृणोतु । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । वृत्तेर्विकल्पस्य महाविभाषया सिद्धेः ।

६५ । अवक्षेपणे कन् ।

अत्र कन् स्यात् । व्याकरणकेनायं गर्वितः । गर्वाऽन्नावलिप्यत इत्यागमः । प्रागिवीयाः पूर्णाः ।

६६ । इवे प्रतिकृतौ ।

इवार्थः सादृश्यम् । तद्विशेषणं प्रतिकृतिः । प्रतिकृतिलक्षणे इवार्थे कन् स्यात् । अश्वप्रतिकृतिरश्वकः । गर्दभकः । प्रतिकृतौ किम् ? गौरिव गवयः । इवार्थे विधिः प्राक् पूगाज् जगात् (५।३।११२) । प्रतिकृतौ विधिः प्राग् वस्ते ढंजः (५।३।१०१) ।

६७ । संज्ञायाच्च ।

६८ । लुम् मनुष्ये ।

६९ । जीविकार्थे चापण्ये ।

इवार्थे नाम्नि कन् स्यात् । अश्वकः । मनुष्ये वाच्ये कनो लुप् । चञ्चिव नरः । चञ्चा बर्धिका । जीविकार्थे कनो लुप् । जीविकार्थं यामादित्यादि-प्रतिकृतिं गृहीत्वा भ्रमति सा उच्यते आदित्यः । स्कन्दः । वासुदेवः । अपण्ये किम् ? वासुदेवकान् विक्रीणीति ।

१०० । देवपथादिभ्यश्च ।

कनो लुप् स्यात् । देवपथः । हंसपथः । काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः ।
आकृतिगणोऽयम् । उक्तः प्रत्ययः प्रतिकृतौ ।

१०१ । वस्ते ढञ् ।

इवार्थे वस्तेढञ् स्यात् । वस्तिरिव वास्तेयः । वास्तेयी वियोगिनी ।

१०२ । शिलाया ढः ।

स्यात् । शिलेयं शिलेवास्याः शरीरम् । ढञपीत्येके । शैलेयं दधि ।

१०३ । शाखादिभ्यो यत् ।

शाखिव शाख्यः । मुख्यः । जघन्यः ।

१०४ । द्रव्यञ्च भव्ये ।

द्वुरिव सर्वाश्चयत्वादु यति द्रव्यं निपात्यते भव्यञ्चेत् । “द्रव्यमेव खलु
सर्ववक्तृभम्” ।

१०५ । कुशाग्राच्छः ।

कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः ।

१०६ । समासाच्च तद्विषयात् ।

इवार्थविषयात् समासादपरस्मिन्निवार्थे छः स्यात् । काकतल्लीयम् ।
अजाकृपाणीयम् । अत्र भाष्यं—“हाविमाविवार्थौ । काकगमनमिव
तालपतनमिव देवदत्तस्य दस्युसमागमः । काकतालम् । निपातनात्
समासः । ततस्तालेन काकस्य वध इव देवदत्तस्य वधो दस्युभिः काक-
तालीयमिति ।”

१०७ । शर्करादिभ्योऽण् ।

शर्करैव शर्करम् । कापालम् ।

१०८ । अङ्गुल्यादिभ्य षक् ।

अङ्गुलीवाङ्गुलिकः । भारजिकः । भरजो निःशाखवृक्षः ।

१०९ । एकशालाया ष्ठजन्यतरस्याम् ।

अस्याष्टज् वा स्यात् । एकशालेव एकशालिकः । पक्षे कन् एकशालिकः ।
ठगित्यन्ते । ऐकशालिकः ।

११० । कर्कलोहितादीकक् ।

कर्कड्व काकीको गौः । लौहितीकः स्फाटिकः ।

१११ । प्रत्नपूर्वविश्वेमात् थाल् कृन्दसि । ।

कृन्दः सूत्रम् । उक्ता इवार्थे प्रत्ययाः ।

११२ । पूगाज् अग्रोग्रामणीपूर्वात् ।

पूगः सङ्गविशेषः (३९) । तद्वाचिभ्यः स्वार्थे अग्रः स्यात् । लोहध्वज्यः ।
लोहध्वज्यो । लोहध्वजाः । शैव्यः । शैव्यो । शिवयः । अग्रामणीपूर्वात्
किम् ? स एषां ग्रामणीर्देवदत्तकाः ।

११३ । व्रातचफजोरस्त्रियाम् ।

व्रातवाचिनश्चफजन्ताच्च स्वार्थे अग्रः स्यात् । व्रीहीमत्यः । कौञ्जायन्यः ।
अस्त्रियां किम् ? व्रीहिमती । कौञ्जायनी । जातेरिति (४।१।६३) ङीष् ।

११४ । आयुधजीविसंघाज् अग्रङ् वाहीकेष्वब्राह्मण-
राजन्यात् ।

वाहीकेष्वायुधजीविनां संघाज् अग्रङ् स्यात् । कौण्डीन्यः । चौद्रक्यः ।
चौद्रकौ स्त्री । वाहीकेषु किम् ? शवरः । अब्राह्मणराजन्यात् किम् ?
गोपालवा ब्राह्मणाः । शालङ्कायना राजन्याः ।

११५ । वृकाट् टेण्यण् ।

वृकात् तथैव टेण्यण् स्यात् । वार्केण्यः । वार्केणी ।

११६ । दामन्यादिविगर्तषष्ठाच्छः ।

एभ्यश्चः स्यात् । दामनीयः । औलपीयः । विगर्तवर्गः (४०) षष्ठो
येषामायुधजीविनां ते तथा । तेभ्यः । कौण्डोपरथीयः ।

११७ । पश्र्वादियौघेयादिभ्यामणञौ ।

पश्र् प्रभृतेः शस्त्रजीविसंवादण् स्यात् । पार्श्वः । आसुरः । यौघेयादेरञ् ।
यौघेयः । शौभ्रेयः । पश्र् रिति दीर्घान्तो द्वयजित्यागमः ।

११८ । अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छु-
मदणो यञ् ।

आयुधजीविसंवादिति निवृत्तम् । अभिजिदादिभ्यो गोत्राणन्तेभ्यः स्वार्यं
यञ् स्यात् । अभिजितोऽपत्यं पुमान् अभिजितः । ततो यञ् । आभिजित्यः ।
वैदभृत्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः । औमत्यः ।
नेह । आभिजितः स्थालीपाकः ।

११९ । अग्रादयस्तद्राजाः ।

उक्ता अग्रादयस्तद्राजा उच्यन्ते । ततो बहुषु लुक् (२।४।६२) । लोह-
ध्वजाः । कौञ्जायनाः । लुद्रकाः । दामनयः । पश्र्वः । आभिजिताः ।
वृकाः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥५॥

समाप्तश्च विभक्तिपादः ॥

(४०) विगर्ताः षष्ठो घेर्वां ते विगर्तवर्ग इत्युच्यन्ते । तेषु चैवं कृतिः ।

आह स्त्रिवर्तवर्गस्तु कौण्डोपरथदाखकी ।

कौण्डिकर्णालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽयं जानकिः ॥ १ ॥ इति काशिकीयाम् ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

पञ्चमोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । पादशतस्य संख्यादेर्वीष्पायां वुल्लोपश्च ।

पादशतशब्दान्तस्य संख्यादेर्वीष्पायां द्योतको वुल् स्यादन्यलोपश्च । द्वौ द्वौ पादौ ददाति । तद्वितार्थे समासः (२।१।५१) । द्विपादिकां ददाति । द्विशतिकां ददाति । त्रिशतिकां दण्डितः । अन्यतोऽपीष्यते । द्विमोदकिकां ददाति ।

२ । दण्डव्यवसर्गयोश्च ।

अनयोश्च तथा स्यात् । अवीष्पार्थमिदं वचनम् । द्वौ पादौ दण्डितो व्यवसृजति वा द्विपादिकां दण्डितो व्यवसृजति वा । त्रिशतिकां दण्डितो व्यवसृजति वा । व्यवसर्गो दानम् ।

३ । स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ।

स्थूलादेः प्रकारोक्तौ कन् स्यात् । जातीयरो बाधा । स्थूलप्रकारः स्थूलकः । यवकः । अणुकः ।

(क) चञ्चदृहतोश्च । चञ्चत्प्रकारश्चञ्चता गत्वरेण सदृशश्चञ्चतकः । दृहतको मणिः ।

४ । अनत्यन्तगतौ क्तात् ।

अत्रार्थे क्तान्तात् कन् स्यात् । नात्यन्तं भिन्नं भिन्नकम् । छिन्नकम् ।

५ । न सामिवचने ।

अर्द्धवाचिन्युपपदे क्तान्तात् कन् न स्यात् । सामिकृतम् । सामिभुक्तम् । अर्द्धपीतम् । अर्द्धभुक्तम् । नेमिकृतम् । खण्डकृतम् । नेमभिन्नम् । प्रति-

वेधोऽयं स्वार्थिकस्य कनः । तस्य चास्तित्वे लिङ्गमिदमेव । तेन बहुतरक
मित्यादि सिध्यतीति जयादित्यः ।

६ । वृद्धत्या आन्कादने ।

अस्यात्र कन् स्यात् । वृद्धतिका वस्त्रम् ।

७ । अपङ्ङाशितङ्गलंकर्माणलंपुरुषाध्युत्तरपदात् खः ।

एभ्यः स्वार्थे खः स्यात् । नित्यश्चायम् । एवमन्वेऽपि नित्या भाष्ये
परिगणिताः । यदुक्तं नित्यप्रत्यया स्तम्बादयः प्राक् कनः । जयादयः
प्राग्वनः । आम्बादयः प्राङ् मयटः । वृद्धती । जाल्यन्ताः । समासान्ताश्चेति ।
अपङ्ङचीणं यद् दाभ्यां कृतम् । आशितङ्गवीनमरणं यत्राशिता गावः ।
निपातनाम्बकारः । अलंकर्माणः पाणिः । अलंपुरुषीणः । अलं पुरुषाय ।
तस्मै शक्त इत्यर्थः । अद्युत्तरपदात् । गुरुष्वधि गुर्वधीनः । देवाधीनः ।
राजाधीनः । इत मधिगतोऽधीन इत्यायत्तपर्यायोऽप्यस्ति । तस्यायं श्लोक-
वार्त्तिके प्रयोगः । वाक्च वक्तव्यधीनं हीति । (१।१।५७, वा) । (41)

८ । विभाषाच्चरदिक्स्त्रियाम् ।

अञ्जल्यन्तात् खो वा स्यात् । प्राक् प्राचीनम् । तिर्यक् तिरश्चीनम् ।
प्रत्यक् प्रतीचीनम् । अदिक्स्त्रियां किम् ? प्राची दिक् । दिग्ग्रहणं किम् ?
प्राचीना ब्राह्मणी ।

९ । जाल्यन्ताच्छ वन्मुनि ।

वन्मुनि द्रव्ये जाल्यन्तोच्छः स्यात् । ब्राह्मणजातीयः । तज्जातीयः ।
वन्मुनि किम् ? ब्राह्मणजातिरदुष्टा ।

१० । स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ।

स्थानान्ताच्छो वा स्यात् सस्थानेनेति चेत् स्थानान्तस्वार्थो गम्यते ।
समानं स्थानमस्य सस्थानं सुख्यः । पितृस्थानः पितृस्थानीयो वा । राजस्थानः
राजस्थानीयो वा । तत्तुल्य इत्यर्थः ।

११ । किमेत्तिङव्ययधादाम्बद्रव्यप्रकर्षे ।

किम एदन्तात् तिङोऽव्ययाच्च यो घसंज्ञक स्तदन्तादासुः स्यात् ।
 क्तिन्तराम् । क्तिन्तमाम् । क्रियाया गुणस्य वा प्रकर्षे घः । पूर्वाह्नेतराम् ।
 पूर्वाह्नेतमाम् । अत्राधारशक्तेः प्रकर्षः । यातितराम् । वक्तितराम् । पतति-
 तराम् । पततितमाम् । गच्छतितमाम् । प्रातस्तराम् । नतराम् । नितराम् ।
 सुतराम् । उच्चैस्तराम् । द्रव्यप्रकर्षे निषेधः । उच्चैस्तरः कश्चित् ।

१२ । अमु च च्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

१३ । अनुगादिनष्ठक् ।

अस्माद् ठक् स्यात् । अनुगाद्यैवानुगादिकः ।

१४ । णचः स्त्रियामञ् ।

स्त्रियां स्त्रायै णजन्तादञ् स्यात् । व्याक्रोशी । व्यावहासी । व्यावलेखी ।

(क) अग्नीध्रसाधारणाभ्यामञ् वक्तव्यः । विभाषा च ङीप् । अग्नीध्री
 आग्नीध्रा वा । साधारणो साधारणा वा भूमिः ।

१५ । अणिनुणः ।

इनुणन्तादण् स्यात् । सांकूटिनम् । सांराविणम् ।

१६ । विसारिणो मत्स्ये ।

विसारिणोऽण् स्यात् । विसारिणो मत्स्यः । मत्स्यादन्यत्र विसारी ।

१७ । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वमुच् ।

क्रियाणामावृत्तेर्गणिकायाः संख्यायाः कृत्वमुच् स्यात् । पञ्च वारान्
 पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । शतकृत्वः प्रोक्तवान् दिवसस्य । सहस्रकृत्वः ।

१८ । द्वित्रिचतुर्भ्यः मुच् ।

एभ्यस्तथैव मुच् स्यात् । द्विरधीते । त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य । त्रिः प्रदक्षिणं
 कुरुते । चतुर्भुङ्क्ते ।

१६ । एकस्य सकृच्च ।

एकस्य सुच् स्यात् सकृच्चादेशः । संयोगान्तलोपः (८।२।२३) । सकृद् ददाति ।

२० । विभाषा बहोर्धाविप्रकृष्टकाले ।

बहोः कृत्वसुज्विषये धा वा स्यात् । बहुधाज्ञो भुङ्क्ते । पक्षे बहुकृत्वः । अविप्रकृष्टकाले किम् ? बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ।

२१ । तत्प्रकृतवचने मयट् ।

स चासौ प्रकृतश्चेति तत्प्रकृतः । तद्वचने मयट् स्यात् । अन्नं प्रकृतं प्रस्तुतमन्नमयमिह । वृतमयमिह । अपर आह । अन्नं प्रकृतमस्मिन्नन्नमयो यन्नः । अपूपमयं पर्व ।

२२ । समूहवच्च बहुषु ।

बहुषु प्रकृतेषूच्यमानेषु समूहवत् प्रत्ययाः स्युः । अपूपाः प्रकृता आपूपिकम् । इह च । आपूपिकं पर्व । चकारान्मयट् च । अपूपमयम् । अपूपमयी पात्री । वटकमयी । (42)

२३ । अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्जराः ।

एभ्यः स्वार्थे ञः स्यात् । आनन्त्यम् । आवसथ्यम् । ऐतिह्यम् । भेषज्यम् । मन्त्राविभाषेह सम्बध्यते । आमादयः प्राङ् मयट् इति स्मृतेः ।

२४ । देवतान्तात् तादर्थ्यं यत् ।

स्यात् । तस्मै इदम् तदर्थम् । तदर्थमेव तादर्थ्यम् । चातुर्वर्णादिः । अग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् ।

२५ । पादार्धाभ्याञ्च ।

आभ्यां तादर्थ्यं यत् स्यात् । पादं जलम् । अर्घ्यं पुष्पम् ।

२६ । अतिथेर्जाः ।

अतिथ्यर्थमातिथ्यं नीवारादि ।

(क) नवसूरमर्तयविष्टेभ्यः स्वार्थे यत् । नव्यम् । सूर्यः । मर्त्यः ।
यविष्टः । (43)

(ख) त्वेमाद् यः । त्वेभ्यम् ।

(ग) नवस्य नूशब्दादेशस्तूपतनप्खाश्च प्रत्ययाः । नूत्नम् । नूतनम् ।
नवीनम् ।

(घ) नश्च पुराणार्थात् प्रात् । प्रणम् । ज्ञवादयश्च । प्रज्ञम् । प्रतनम् ।
प्रोणम् । (44)

(ङ) भागरूपनामभ्यो धेयः । एभ्यो धेयः स्यात् । रूपधेयम् । भाग-
धेयम् (45) । नामधेयम् ।

२७ । देवात् तल् ।

स्वार्थे स्यात् । देव एव देवता ।

२८ । अवेः कः ।

स्यात् । अवेकः ।

२९ । यावादिभ्यः कन् ।

एभ्यः स्वार्थे कन् स्यात् । यावकः । मणिकः । नान्तरीयकः । श्रेयस्कः ।
कन्दुकः ।

(1) पुत्रात् क्त्रिमे । पुत्रकः ।

(2) स्नाताद् वेदसमाप्तौ । स्नातकः ।

३० । लोहितान् मणौ ।

मणावर्थे लोहितात् कन् स्यात् । लोहितकी मणिः । “लोहितक-
निर्मिता भुवः” । मणौ किम् ? लोहितः पर्वतः । लोहिता गोः ।

(43) This is a वार्त्तिक to 5. 4. 36. काशिकाकार gives it under 5. 4. 25.

(44) A वार्त्तिक to 5. 4. 30. काशिकाकार gives it in 5. 4. 25.

(45) भागधेयः करो वलिरिति द्वे द्वे भागधेयमिति च । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यति-
वर्तन्ते क्वचिदिति ।

३१ । वर्णं चानित्ये ।

अस्थिरे वर्णं लोहितात् कन् स्यात् । लोहितकः कीपिन । अनित्ये किम् ? लोहिता गौः ।

(क) लोहितान्निष्ठवाधनं वेति वक्तव्यम् । लोहितिका लोहिनिका वा मदेन ।

३२ । रक्ते ।

लाक्षादिना रक्ते लोहितात् कन् स्यात् । लोहितकः कम्बलः ।

३३ । कालाच्च ।

अनित्ये वर्णं रक्ते च कालात् कन् स्यात् । कालकं मुखं वैलक्ष्येण । कालकः पटः ।

३४ । विनयादिभ्यष्ठक् ।

एभ्यष्ठक् स्यात् । विनयो वैनयिकः । समयः सामयिकः । उपचार औपचारिकः । अत्ययः आत्ययिकः । “अशिश्नियन् नात्ययिकं तमेत्य ।” अकस्मादिति दकारान्तः । आकस्मिकम् । सुक्ता मौक्तिकम् । एवं व्यवहारः । समूहः । विशेषः ।

(1) उपायाद् ऋस्त्वश्च । “शिवमौपयिकं गरीयसाम्” ।

३५ । वाचो व्याहृतार्थायाम् ।

उक्तार्थाया वाचष्ठक् स्यात् । वाचिकं सन्देशवाक् ।

३६ । तद्युक्तात् कर्मणोऽण् ।

उक्तार्थवाग्युक्तात् कर्मणोऽण् स्यात् । सन्देशवाचा प्रतिपादितं कर्म कर्मणम् ।

३७ । ओषधेरजातौ ।

ओषधेरण् स्यात् । ओषधं पिबति । अजातौ किम् ? “भवन्ति यत्तौषधयो रजन्याम्” । “ज्वलयतौषधिजेन कृशानुना ।”

३८ । प्रज्ञादिभ्यश्च ।

अण् स्यात् । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । वणिगेव वाणिजः । मरुदेव

मारुतः । चोर एव चौरः । चोरी स्त्री । रक्षो रक्षसः । देवता दैवतम् ।
मनः मानसम् । शत्रुः शत्रवः । पिशाचः पैशाचम् । वयो वायसः । बन्धु-
बान्धवः । विद्वतं वैद्वतम् । द्विता द्वैतम् । प्रतिभा प्रातिभम् । चण्डाल-
श्चाण्डालः । आकृतिगणोऽयम् ।

३६ । मृदस्तिकन् ।

स्यात् । मृत्तिका । मृदेव ।

४० । सन्नौ प्रशंसायाम् ।

प्राशस्त्ये मृदः सन्नौ स्याताम् । रूपपो बाधा । मृत्ना मृत्ना ।

४१ । वृक्कजेष्टाभ्यां तिलतातिलौ च च्छन्दसि ।

इदं छन्दः सूत्रम् ।

४२ । बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम् ।

बह्वल्पार्थाच्छस् वा स्यात् । बह्वनि बहुभिर्बहुभ्यो वा ददाति बहुशः ।
भूरिशः । अल्पशो ददाति । स्तोकशः । माङ्गलिक्यां प्रवृत्तावस्थाभिधानम् ।
आज्ञादौ मा भूदिति स्मृतिः । कारकात् किम् ? बह्वनां स्वामी । अन्यतर-
स्याग्रहणं स्पष्टार्थम् । महाविभाषया सिद्धेर्हेत्तिविकल्पस्य ।

४३ । संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ।

आभ्यां वीप्सायां वा शस् स्यात् । संख्यायाः । द्वौ द्वौ ददाति द्विशः ।
पञ्चशो ददाति । एकार्थवचनात् परिमाणात् । पणं पणं ददाति पणशः ।
प्रस्थशः । पादशः । कारकादित्येव । द्वयो र्वयोः स्वामी । संख्यैकवचनात्
किम् ? घटं घटं ददाति । कुण्डं कुण्डं पिबति ।

४४ । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि ।

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी तदन्तात् तसि वा स्यात् ।
यो नारायणतः प्रति नारायणात् प्रति वा । वाणिज्जं शौरतः प्रति चौरात्
प्रति वा ।

(क) आद्यादिभ्यश्च ।

आद्या प्रथमा । तदादिविभक्त्यन्तेभ्यश्च यथादर्शनं तसिर्वा स्यात् ।
कर्मगुण इत्यर्थं कर्मगुणतः । एवं स्मरणात् स्मरणतः । आदौ आदितः ।
शरीरेण शरीरतः क्षयः । पृष्ठतः । शब्दतः । “दृष्टः शब्दः स्वरतो
वर्णतो वा” ।

४५ । अपादाने चाह्वीयरुहोः ।

अपादानवचनात् पञ्चम्यन्तात् तसिर्वा स्यात् । ग्रामत आयाति ।
चौरतो विभेति । ओहाग्रुहोः प्रतिषेधः । स्वार्थाह्वीयते । पर्वतादव-
रोहति । ह्वीय इति निर्देशाज्जिहाते न निषेधः । उदयाचलत उज्जिह्वीते ।
कथं मन्त्रतो हीन इति । तृतीयान्तात् तसिः । (46)

४६ । अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ।

अतिग्रहेऽचलने क्षेपे च तृतीयान्तात् तसिर्वा स्यात् । हस्तेनातिगृह्यते ।
हस्ततोऽतिगृह्यते । चरित्रतो न चलति । व्यवहारतो निन्दितः । अकर्त्तरि
किम् ? विप्रेण क्षिप्तम् ।

४७ । ह्वीयमानपापयोगाच्च ।

ह्वीयमानपापाभ्यां युक्तादकर्त्तरि तृतीयान्तात् तसिर्वा स्यात् । हस्तेन
ह्वीयते हस्ततो ह्वीयते वा । व्यवहारतो ह्वीयते । हस्ततः पापः ।

४८ । षष्ठ्या व्याश्रये ।

षष्ठ्यन्ताद् विविधपक्षाश्रये तसिर्वा स्यात् । देवा अर्जुनतोऽभवन् ।
अर्जुनस्य पक्षे । आदित्याः कर्णतः । कर्णस्य पक्षे । व्याश्रये किम् ? हस्तस्य
शरणा ।

४९ । रोगाच्चापनयने ।

रोगात् षष्ठ्यन्तादपनयने तसिर्वा स्यात् । हिक्कानः कुरु चिकित्साम् ।
प्रवाहिकातः । अपनयने किम् ? हिक्कायाः प्रकोपः ।

५० । अभूततद्भावे कृत्वस्तिर्योगे सम्पद्यकर्त्तरि चिः ।

अभूततद्भावगतौ सम्पद्यतेः कर्त्तरि चिः स्यात् कृत्वस्तिर्योगश्चेत् ।

अशुक्तः शुक्तः सम्पद्यते । तं करोति शुक्लीकरोति । महाविभाषया शुक्तं करोति । शुक्लीभवति । शुक्लीयात् । मृदूयात् । पटूभवति ।

५१ । अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ।

एषां चिः स्यादन्यलोपश्च । अरुंकरोति । सुमनीकरोति । उच्चक्षु-
स्यात् (४७) । सुचेतीकृतः । “रहीभूतं दशाननम् ।” “नीरजीकारित-
क्ष्मां ।”

५२ । विभाषा साति कारत्स्ने ।

चिुविषये कारत्स्नगती साति वा स्यात् । काष्ठं भक्षसात् करोति
भक्षीकरोति वा । “तस्मिन् कृशानुसाद् भूते” ।

५३ । अभिविधौ सम्पदा च ।

अभिव्याप्तिगती चतुर्थे सातिर्वा स्यात् सम्पदा चानुप्रयोगः । उदकसात्
सम्पद्यते लवणम् । उदकसाद् भवति । उदकीभवति वा ।

५४ । तदधीनवचने ।

तदायसीक्तौ कृभस्त्रिसम्पदां योगे सातिर्वा स्यात् । राजाधीनं करोति
राजसात् करोति । स्त्रीसात् सम्पद्यते युवा ।

५५ । देये वा च ।

दातव्येऽधीने वा स्यात् सातिश्च । देवता करोति । देवसात् करोति ।
“विप्रसादकृत भूयसी भुवः । विप्रचा करोति । विप्रवा सम्पद्यते ।

५६ । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ।

एभ्यो द्वितीयार्थे सप्तम्यर्थे च कृजादिभिरनैराश्रय योगे वा स्यात् । साति-
निष्ठः । देवान् करोति । देवता करोति । देवता गच्छति । देवे वसति
देवता वसति । बाहुल्याद् “बहुवा जीव बालक” । (४८)

(४७) “उच्चक्षि बुभुक्षु राजसकुले तिष्ठन्ति किं मर्कटा इति केशवहस्ताविति” (मृष्टिधरघटम्) ।
उच्चक्षीप्ति लटि प्रयोगः ।

(४८) बालकेत्यत्र वासवेति पाठान्तरम् ।

५७ । अव्यक्तानुकरणाद् द्वजवराङ्गादनितौ डाच् ।

कृते द्विर्वचने द्वजवराङ्गादव्यक्तशब्दानुकरणात् कृत्वस्त्रियोगे डाच् स्यात् ।
पटपटाकरोति । दमदमास्यात् । द्वजित्यनेकाजुपलक्षणम् । खरटखरटा
करोति । अनितौ किम् ? पटिति करोति ।

५८ । कृजो द्वितीयतृतीयशम्बवौजात् कृषौ ।

एभ्यः कृजो योगे कर्षणे डाच् स्यात् । द्वितीयं कर्षणं करोति द्वितीया
करोति । तृतीयाकृतम् । शम्बाकृत्य वीजाकृतवान् । कृजो योगे विधिर्दश-
सूत्रग्राम् ।

५९ । संख्यायाश्च गुणान्तायाः ।

कृषौ कृजो योगे गुणान्तसंख्याया डाच् स्यात् । त्रिगुणाकरोति चेतम् ।

६० । समयाच्च यापनायाम् ।

यापनागतौ समयाच्च डाच् स्यात् । समयाकरोति । कालं यापयतीत्यर्थः ।
कालक्षेपं करोतीत्यर्थः । “समयाकुर्वत मा वाग्भिः” ।

६१ । सपत्न्यन्वादातिव्यथने ।

आभ्यामतिपीडने डाच् स्यात् । सपत्नाकरोति सृगं व्याधः । निष्यत्ना
करोति । “धनुष्याणेर्यातं दिवमपि सपत्नाकृतममुम्” ।

६२ । निष्कुलान्निष्क्रोषणे ।

अस्मादत्र डाच् स्यात् । निष्कुलाकृते दाडिमम् ।

६३ । सुखप्रियादानुलोभ्ये ।

आभ्यामानुकूले डाच् स्यात् । सुखाकरोति । प्रियाकरोति । आनुकूल्यं
करोतीत्यर्थः । “सीतामूचे सुखाभव” । “प्रियाकृतुं प्रियंवदा” ।

६४ । दुःखात् प्रातिलोभ्ये ।

डाच् स्यात् । दुःखाकरोति कुपुत्रः । “अदो दुःखाकरोति माम्” ।

६५ । शूलात् पाक्षे ।

अस्मात् कृजो योगे डाच् स्यात् । शूलाकृतं मांसम् । शूलाकरोति मांसम् ।

६६ । सत्यादशपथे ।

सत्यात् डाच् स्यात् । सत्याकरोति भाण्डं वणिक् । मयैतद् गृहीतमिति सत्यङ्कारं ददाति । अशपथे किम् ? सत्यं करोति विप्रः । शपतीत्यर्थः ।

६७ । मद्रात् परिवापणे ।

मद्रान् माङ्गलिकमुण्डने डाच् स्यात् । मद्राकृतो बालः । मद्राकरोति बालम् ।

(क) भद्राच्चेति वक्तव्यम् । भद्राकरोति नापितः । महाविभाषा पूर्णा । कत्वसुजर्थाच्च । शसादिरव्ययम् ।

६८ । समासान्ताः ।

अतःपरं समासावयवः प्रत्ययो वाच्यः । अधिराजमुपराजम् । नाव्ययी-भावादित्यम् (२।४।८३) । द्विधुरी त्रिधुरी । द्विगोरिति (४।१।२१) डौप् । वाक्त्वचिनी । इन्द्रोपतापगर्ह्यादिनिः (५।२।१२८) । धुरोऽर्धमर्धधुरा । तत्-पुरुषत्वात् परवलिङ्गता (२।४।२६) ।

६९ । न पूजनात् ।

पूजावचनात् परस्य समासान्तो न विधेयः । सुराजा । अतिराजा । सुगौः । अतिगौः । इह स्वतिग्रहणं कर्तव्यम् । अत्र मा भूत् परमगवः ।

(क) प्राग्वहुव्रीहिग्रहणञ्च । सुसक्यमतिसक्यः ।

७० । किमः क्षेपे ।

क्षेपे किमः परस्य समासान्तो न स्यात् । किंराजा यो न रक्षति । किं-सखा । द्रोहाचरणात् । किंगौः । अदोहवाहात् । क्षेपे किम् ? कस्य राजा किंराजः । किंगवः ।

७१ । नजस्तत्पुरुषात् ।

अस्मात् समासान्तो न स्यात् । अराजा । असखा । अगौः । तत्पुरुषात् किम् ? अधुरं शकटम् ।

७२ । पथो विभाषा ।

अयं निषेधः पथो वा स्यात् । अपथम् । अपन्या वा ।

७३ । बहुव्रीहौ संखेय्ये डजबहुगणात् ।

संखेये यो बहुव्रीहस्ततो डच् स्यात् । उपदशाः । आसन्नविंशाः ।
द्विंशः । पञ्चषाः । एकद्वाः । लक्षकोटाः । अबहुगणात् किम् ? उपबहुवः ।
उपगणाः ।

(क) संख्यान्तस्य तत्पुरुषस्याव्ययादेः । डच् स्यात् । निर्गतानि त्रिंशतो
निस्त्रिंशानि वर्षाणि । निस्त्रवारिंशानि वर्षाणि । निर्गतास्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो
निस्त्रिंशः खड्गः । अव्ययादेः किम् ? गोत्रिंशत् । गोविंशतिः ।

७४ । ऋक्पूरब्धूःप्रथामानक्षे ।

समासमात्रे ऋगादेरकारः स्यात् । ऋचोऽर्हमर्हचः । अन्वचो माणवकः ।
बहुचक्षुरणविशेषः । पुर । नान्दीपुरम् । लिङ्गस्य लोकाशयत्वान्नपुंसकता ।
द्विपुरो । त्रिपुरी । अप् । द्वीपम् । बह्वपानि तडागानि । कथं बह्वाम्पि ?
समासान्तविधेरनित्यत्वादित्याहुः । धुर । राजधुरा । महाधुरः । पथिन् ।
राजपथः । महापथः । अनक्षे किम् ? अक्षधूः स्यन्दनानाम् । दृढधूरक्षः ।

७५ । अचप्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोमः ।

प्रत्यनुपूर्वाभ्यां सामलोमभ्यामच् स्यात् । प्रतिसामम् । अनुसामम् ।
प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । इह

कृष्णोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच्प्रत्ययः स्मृतः ।

गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥१॥

इति जयादित्यः । कृष्णभूमम् । उदकभूमम् । पाण्डुभूमम् । पञ्चगोदा-
वरम् । दिनदम् । भूमिश्च संख्यायाः । दशभूमं सूत्रम् । द्विभूमः प्रासादः ।
अजिति योगविभागात् पञ्चनाभः । जर्णनाभः । दीर्घरात्रम् । गणरात्रम् ।
वर्षारात्रमित्यादि ।

७६ । अक्ष्णोऽदर्शनात् ।

अदृश्यार्थादक्षिणव्यादच् स्यात् । पुष्कराक्षम् । गवाक्षम् । (49)

७७ । अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रौपंसधेन्वनडुहर्कसामवाङ्-
मनसाक्षिभुवदारगवोर्व्वष्ठौवपदष्टौवनक्तान्दिवरातिन्दिवाहर्दिव-
सरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्वायुषद्वायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्ष-
वृद्धौक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ।

पञ्चविंशतिरितेऽच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । तचाद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः ।
तत एकादश द्वन्द्वाः । अहर्दिवमहन्यहनीत्यर्थः । साकल्येन रजः सरजसमभ्यव-
हरति । अव्ययीभावे साधु । बहुव्रीहौ सरजसं पञ्चमित्यसाधु । ततस्तत्-
पुरुषद्वयम् । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो
द्विगुद्वयम् । ततो द्वन्द्वः । ततः कर्मधारयत्रयम् । शुनः समीपे उपशुनम् ।
गोष्ठे श्वेव गोष्ठश्वाः ।

(क) चतुरस्तुपाभ्यामुपसंख्यानम् । त्रिचतुराः । उपचतुराः ।

७८ । ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ।

आभ्यां वर्चसोऽच् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् । “हेतुस्त्वद्-
ब्रह्मवर्चसम् ।”

(क) पल्यराजभ्याञ्च । पल्यवर्चसम् । राजवर्चसम् ।

७९ । अवसमन्वेभ्यस्तमसः ।

एभ्यस्तमसोऽच् स्यात् । अवतमसम् । सन्तमसम् । अन्वतमसम् ।

८० । श्वसो वसीयःश्रेयसः ।

श्वःशब्दाद् वसीयःश्रेयोभ्यामच् स्यात् । श्वोवसीयसम् । श्वःश्रेयसं वो
भूयात् ।

८१ । अन्ववतप्ताद्रहसः ।

एभ्यो रहसोऽच् स्यात् । “अनुरहसमनायि नायकेन” । अवरहसम् । तप्त-
रहसम् ।

८२ । प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ।

प्रतिपूर्वात् सप्तम्यर्थवृत्तेरुरसोऽच् स्यात् । उरसि क्षताः प्रत्युरसं क्षताः ।
“न्यपतन् प्रत्युरसं प्रियाः प्रियाणाम्” । विभक्त्यर्थोऽव्ययीभावः ।

८३ । अनुगवमायामे ।

इदमत्र निपात्यते । अनुगवं रथः । यस्य चायाम् (२।१।१६) इति
समासः ।

८४ । द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ।

द्विस्तावा त्रिस्तावा स्याद् वेदिश्चेत् । अन्यत्र द्विस्तावती त्रिस्तावती
रज्जुः ।

८५ । उपसर्गाद्ध्वनः ।

प्रादेरध्वनोऽच् स्यात् । प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः । निरध्वः ।

८६ । तत्पुरुषस्याङ्गुलिः संख्याव्ययादेः ।

संख्याव्ययादेरङ्गुलिशब्दादच् स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्येति तद्वितार्थे
समासः (२।१।५१) । प्रमाणे लो द्विगोरिति (५।२।३७ वा) मात्रचो लुक् ।
त्र्यङ्गुलम् । त्र्यङ्गुलम् । अव्ययादेः । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ।
अत्यङ्गुलम् । तत्पुरुषस्य किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः । तत्पुरुषे विधिरा
इन्द्रात् (५।४।१०६) ।

८७ । अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ।

संख्याव्ययाभ्यामहरादिभ्यश्च रात्रेरच् स्यात् । पञ्चानां रात्रीणां समाहारः
पञ्चरात्रम् । त्रिरात्रम् । द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । नीरात्रः ।
अहर्ग्रहणं इन्द्रार्थम् । अहोरात्रः । सर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । “पुण्यरात्रः
प्रियागमे” । एते कर्मधारयाः । एकदेशात्—पूर्वे रात्रेः पूर्वरात्रः । अपर-
रात्रः । अर्द्धरात्रः ।

८८ । अङ्गोऽङ्ग एतेभ्यः ।

एतेभ्य इति । संख्याव्ययाहरादिभ्यः । अहःशब्दस्याङ्गादेशः स्यात्

समासान्ते परे । टचि—द्वयोरङ्गोर्भवो द्व्यङ्गः । त्र्यङ्गः । कालाट् ठञो
(४।३।१) द्विगोर्लुगनपत्ये (४।१।८८) इति लुक् । अत्यङ्गः । निरङ्गः । प्रादि-
समासः । सर्वाङ्गः । संख्याताङ्गः । कर्मधारयौ । पूर्वाङ्गः । अपराङ्गः ।
पूर्वापरिति (२।२।१) समासः । सर्वत्र टच् ।

८६ । न संख्यादेः समाहारे ।

संख्यादेरङ्गः समाहृतावङ्गादेशो न स्यात् । द्वे अङ्गनी समाहृते द्व्यङ्गः ।
त्र्यङ्गः । समाहः । दशाहः ।

८७ । उत्तमैकाभ्याञ्च ।

आभ्यामङ्गोऽङ्गादेशो नास्ति । अङ्गरादेरन्त्यमुत्तमं पुण्यशब्द इत्यर्थः ।
पुण्याहम् । एकाहः ।

८८ । राजाहःसखिभ्यष्टच् ।

एभ्यस्तत्पुरुषे टच् स्यात् । महाराजः । देवराजः । द्व्यङ्गः । उत्तमाहः ।
राजसखः । “भवन्ति गोमायुसखा न दन्तिनः ।” लिङ्गविशिष्टाग्रहणान्
महाराज्ञी ।

८९ । गोरतद्धितलुकि ।

गोष्टच् स्यात् । पुङ्गवः । उत्तमगवः । पञ्चगवी (५०) । स्त्रीगवी ।
राजगवी । पञ्चगवधनम् । दशगवधनम् । अतद्धितलुकि किम् ? पञ्चगुः
पटः । क्रीतार्थे (४।१।३७) ठकोऽध्यर्द्धेति (५।१।२८) लुक् ।

९० । अग्राख्यायासुरसः ।

अग्राख्यायासुरसष्टच् स्यात् । हस्त्युरसम् । अश्वोरसम् । तव्यधानम् ।

९१ । अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः ।

एषां टच् स्यात् । जातौ—उपानसम् । अमृताश्वः । कालायसम् ।
मण्डूकसरसम् । संज्ञायाम्—महानसम् । पिण्डाश्वः । लोहितायसम् ।
कालसरसम् ।

६५ । ग्रामकौटाभ्याञ्च तच्णः ।

आभ्यां तच्णष्टच् स्यात् । ग्रामतच्चः । कौटतच्चः ।

६६ । अतेः शुनः ।

टच् स्यात् । श्वानमतिक्रान्तोऽतिश्वः सेवकः । अतिश्वी ऋगी ।

६७ । उपमानादप्राणिषु ।

उपमानाच्छुन टच् स्यात् । फलकः श्वेव फलकश्वः । अप्राणिषु किम् ? वानरः श्वेव वानरश्वा । व्याघ्रादित्वात् (२।१।५६) समासः ।

६८ । उत्तरभृगपूर्वाच्च सकथ्यः ।

एभ्यः सकथ्य टच् स्यात् । उत्तरसकथम् । भृगसकथम् । पूर्वसकथम् । चकारादुपमानाच्च । फलकसकथम् ।

६९ । नावो द्विगोः ।

नावन्ताद् द्विगो टच् स्यात् । दिनावम् । पञ्चनावम् । दशनावप्रियः । अतद्धितलुकीत्येव । क्रीतार्थे ठञो लुक् । पञ्चनीर्गजः ।

१०० । अर्द्धाच्च ।

अर्धान्नावस्तत्पुरुषे टच् स्यात् । नावोऽर्द्धमर्धनावम् । अर्धनावीति तु न । लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् परवलिङ्गताभावः ।

१०१ । खार्याः प्राचाम् ।

द्विगोरित्येव । खार्याष्टच् स्यात् प्राचां मतेन । अर्द्धाच्च । द्विखारम् । अर्द्धखारम् । अन्येषां द्विखारि । अर्द्धखारी ।

१०२ । द्वित्रिभ्यामञ्जलिः ।

आभ्यामञ्जलेष्टच् स्यात् । द्वयोरञ्जल्योः समाहारो द्व्यञ्जलम् । त्र्यञ्जलं वारि । द्विगोरित्येव । द्वयोरञ्जलिर्द्व्यञ्जलिः ।

१०३ । अन्नसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ।

छन्दः सूचम् ।

१०४ । ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ।

जनपदे भवो जानपदः । तदेकदेशस्तन्नानि । ब्रह्मणष्टच् स्यात् ।
सुराष्ट्रब्रह्मः । काशिव्रह्मः । अन्यत्र देवब्रह्मा नारदः ।

१०५ । कुमहद्भागमन्यतरस्याम् ।

आभ्यां ब्रह्मणष्टच् वा स्यात् । कुब्रह्मः कुब्रह्मा वा । “परिषदलान् महा-
ब्रह्मैः” । उक्ताः समासान्तास्तत्पुरुषे ।

१०६ । इन्द्राच्चुदषहान्तात् समाहारे ।

चवर्गदषहान्ताद् इन्द्राट् टच् स्यात् । वाक्त्वचम् । उपाध्याय-शब्द-
प्राच्छम् । श्रीस्रजम् । दान्तात्—सम्पद्विपदम् । षान्ताद्—वाक्त्विषम् ।
ग्रीष्मप्रावृषम् । हान्ताच्—कृत्रोपानहम् । पिकमधुलिङ्गम् । समाहारे किम् ?
प्रावृट्शरदौ । इन्द्रात् किम् ? पञ्चानां वाचां समाहारः पञ्चवाक् ।

१०७ । अव्ययीभावे शरत्पभृतिभ्यः ।

एभ्योऽच टच् स्यात् । उपशरदम् । “अथोपशरदेऽपश्यत्” । एवं दिग्
विपाश् दिव् दृश् चतुर् ।

(१) जराया जरसञ्च । उपजरसम् ।

(क) प्रतिपरसमनुभ्योऽच्णः । प्रत्यक्षम् । परोक्षमिति निपातनात्
समासः । उत्त्वञ्च । समक्षम् । अन्यक्षम् । अव्ययीभावे विधानमा बहुव्रीहिः ।

१०८ । अनञ्च ।

१०९ । नपुंसकादन्यतरस्याम् ।

अन्नन्ताट् टच् स्यात् । उपराजम् । प्रतिराजम् । उपदशम् । अध्यात्मम् ।
प्रत्यात्मम् । नपुंसकाद्वा । उपचर्ममुपचर्म वा । उपभस्ममुपभस्म वा । प्रत्यहः
प्रत्यहं वा । यथार्थेऽव्ययीभावः ।

११० । नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ।

आभ्यष्टच् वा स्यात् । उपनदमुपनदि वा । उपपौर्णमासमुपपौर्णमासि वा ।
“उपपौर्णमासि समये शशिनं ददर्श ।” उपाग्रहायणमुपाग्रहायणि वा ।

१११ । भयः ।

भयन्ताद् टञ् वा स्यात् । प्रतिसमिधम् प्रतिसमिदु वा । उपट्षदम् ।
उपट्षद वा ।

११२ । गिरिश्च सेनकस्य ।

सेनकस्य मतेन गिरिश्च वा स्यात् । “अनुगिरिस्तुभिर्वितायमानम्” ।
अनुगिरि वा । उपगिरिम् । उपगिरि वा । उक्तोऽव्ययीभावे समासान्तः ।

११३ । बहुव्रीहौ सकथ्यत्वाः स्वाङ्गात् षच् ।

बहुव्रीहौ स्वाङ्गवाचिभ्यां सकथयन्त्रिभ्यां षच् स्यात् । दीर्घसक्यः । विस्त्वान्
ङीप् । दीर्घसक्यो । सहस्राक्षः । विद्यालाक्षः । आयताक्षी । स्वाङ्गात्
किम् ? दीर्घसक्य शकटम् । बहुव्रीहौ विधानमापादम् ।

११४ । अङ्गुलेर्दारुणि ।

अङ्गुलेः षच् स्याद् दार्वर्थे । दारुङ्गुलं दारु । पञ्चाङ्गुलम् । अङ्गुलि-
तुल्यावयवयुक्तं धान्याद्युत्तेपणकाष्ठमिदमुच्यते ।

११५ । द्वित्रिभ्यां ष मूर्धः ।

आभ्यां मूर्धः षः स्यात् । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । द्वित्रिभ्यां किम् ?
“बहुमूर्धो द्विमूर्धाश्च त्रिमूर्धाश्चाहतां मृधे ।”

११६ । अप् पूरणीप्रमाण्योः ।

पूरणप्रत्ययान्तात् स्त्रीलिङ्गात् प्रमाणीशब्दाच्चाप् स्याद् बहुव्रीहौ । कल्याणी
पञ्चमी यासां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । भार्याप्रमाणाः कुटुम्बिनः ।

(क) नेतुर्नक्षत्रपूर्वादुपसंख्यानम् । मृगो नेता यासां रात्रीणां ता
मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः ।

११७ । अन्तर्बहिर्भ्याञ्च लोम्नः ।

आभ्यां लोम्नोऽप् स्यात् । अन्तर्लोमः प्रावारः । बहिर्लोमः कम्बलः ।

११८ । अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसञ्चास्थूलात् ।

नासिकाया अच् स्यात् । नसञ्चादेशं कुर्यात् । दुणसः । गोनसः ।

अस्थूलात् किम् ? स्थूलनासिको बराहः । संज्ञायां किम् ? तुङ्गनासिकः ।

(क) खरखुराभ्यां च नस् वक्तव्यः । खरणाः । खुरणाः । अच्प्रत्ययोऽपीष्यते । खरणसः । खुरणसः ।

११६ । उपसर्गाच्च ।

प्रादेर्नासिकाया अच् स्यात् । नसादेशश्च । “उब्रसं दधती वक्तम् ।” “विनसा हतवान्धवा ।” अनुनासिकशब्दस्तु निपातनात् ।

(क) वे र्गौ वक्तव्यः । विग्रः । एतत्तु नैगममिति स्मृतिः ।

१२० । सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुचचतुरश्रैणीपदाजपद-
प्रोष्ठपदाः ।

एतेऽष्टावजन्ता निपात्यन्ते । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः । सुदिवः । “सुदिवेवारविन्दिनी ।” शारिवास्य कुचिः शारिकुचः । चतस्रोऽश्वयोऽस्य चतुरश्रः । एण्या इव पादावस्यैणीपदः । अजपदः । प्रोष्ठपदः ।

१२१ । नज्दुःसुभ्यो हलिसक्थोरन्यतरस्याम् ।

एभ्यो हलिसक्थिभ्यामज् वा स्यात् । अविद्यमानो हलिरस्य अहलः । अहलिर्वा । असक्थः । असक्थिर्वा । एवं सुहलः । सुहलिर्वा । दुर्हलः । दुर्हलिर्वा । सुसक्थः सुसक्थिर्वा ।

१२२ । नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ।

नजादिभ्यः प्रजामेधयो रसिच् स्यात् । अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः । “हन्त दुर्मेधसो हताः ।” नित्यग्रहणादल्पमेधस इति जयादित्यः ।

१२३ । बहुप्रजाश्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

१२४ । धर्मादनिच् केवलात् ।

समासान्तो धर्मादनिच् स्यात् । प्रियधर्मा । कल्याणधर्मा । साक्षात्कृतो धर्मा यैस्ते साक्षात्कृतधर्माणो मुनय इति भाष्यप्रयोगः । केवलात् किम् ?

पदान्तरिण समस्ताद्वर्मान् मा भूत् । कुलस्य धर्मः कुलधर्मः । कृतः कुलधर्मा-
ऽनेनेति कृतकुलधर्मः । दर्शितस्वधर्मः । यदातु त्रिपदो बहुव्रीहिः परमः
स्वो धर्माऽस्य तदा केवल एव धर्मशब्द इति परमस्वधर्मत्वेव भवति । यथातु
जयादित्य स्तथा नैतत् ।

१२५ । जम्भा मुहरितवृणसोमेभ्यः ।

खादिभ्यो जम्भशब्दस्यानिजन्तो जम्भा स्यात् । सुजम्भा । हरितजम्भा ।
वृणजम्भा । सोमजम्भा । जम्भो भोजनम् । दन्तमेदश्च ।

१२६ । दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ।

लुब्धयोगश्चेदयमत्र निपात्यते । व्याधन्नणितदक्षिणाङ्गो दक्षिणेर्मा
कुरङ्गः । लुब्धयोगे किम् ? दक्षिणेर्मम् ।

१२७ । इच् कर्मव्यतीहारे ।

कर्मव्यतीहारे बहुव्रीह्याविच् स्यात् । दण्डादण्डि । केशाकेशि । बाह-
बाहवि । नखानखि । सुसलामुसलि । “जल्पाजलि प्रवादिनाम् ।”

१२८ । द्विदण्डादिभ्यश्च ।

प्रथमार्थे पञ्चमी । द्विदण्डादय इजन्ता निपात्यन्ते । द्वौ दण्डावस्मिन्
द्विदण्डि प्रहरणम् । द्विसुसलि । उभयाञ्जलि । उभयाहस्ति । ‘प्रहस्तेनोभया-
हस्ति निष्पिष्टरथसारथीन्’ । एकपदि । उभयपदि । उभयादन्ति । गणपाठात्
तत्पुरुषेऽपि । निक्कुच्यकर्णि धावति । प्रोह्यपादि । मयूरव्यंसकादिः ।

१२९ । प्रसंभ्यां जानुनोर्जुः ।

आभ्यां जानुनोर्जुरादेशः स्यात् । प्रजुः । संजुः ।

१३० । जर्द्धाद् विभाषा ।

जर्द्धाज् जानुनोर्जुर्वा स्यात् । जर्द्धजुः । जर्द्धजानुर्वा ।

१३१ । जधसोऽनङ् ।

जधसन्तस्य बहुव्रीहिरनङादिष्यते । कुण्डोघ्नी । घटोघ्नी । स्त्रिया-
मेवाभिधानान् महोघाः पर्जन्यः । “गवां गणाः प्रस्रुतपीवरोधसः” ।

१३२ । धनुषश्च ।

अनडादिश्यते । शाङ्गधन्वा । गाण्डीवधन्वा । गृहीतधन्वा । धृतधनुषं
पुष्पायुधमिति चिन्त्यम् । अथवा समासान्तविधिरनित्यः ।

१३३ । वा संज्ञायाम् ।

पुष्पधन्वा पुष्पधनुर्वा ।

१३४ । जायाया निङ् ।

जायान्तस्य निङादिश्यते । बलि यलोपः (६।१।६६) । युवतिर्जायास्य
युवजानिः । प्रियजानिः । कमलाजानिः ।

१३५ । गन्धस्येदत्पूतिसुसुरभिभ्यः ।

उदादेर्गन्धस्येत् स्यात् । उदगतो गन्धोऽस्योदगन्धिः । पूतिगन्धिः ।
सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । समवेत एवाभिधानान्नेह । सुगन्ध आपणिकः ।

१३६ । अल्पाख्यायाम् ।

गन्धस्येत् स्यात् । अल्पः सूपोऽस्यां सूपगन्धिः स्थाली । दधिगन्धि
भोजनम् । प्रेमर्गान्ध वचनम् ।

१३७ । उपमानाच्च ।

गन्धस्येत् स्यात् । पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः । कुसुदगन्धिः ।

१३८ । पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः ।

उपमानात् पादस्य समासान्तो लोपः स्यात् । व्याघ्रपात् । सिंहपात् ।
अहस्यादिभ्यः किम् ? हस्तिपादः । श्लीपादः । ग(क)ण्डोलपादः ।

१३९ । कुम्भपदीषु च ।

कुम्भपद्यादयः स्त्रियां क्तलोपाङ्गीबन्ता निपात्यन्ते । कुम्भपदी ।
शतपदी । एकोऽभिन्नः सर्वेषां पादोऽत्रेति एकपदी मार्गः । गोधापदी ।
पादोऽन्यतरस्यामिति (४।१।८) ङीप् । पादः पत् (६।४।१३०) ।

१४० । संख्यासुपूर्वस्य ।

एतत्पूर्वस्य पादस्य लोपः स्यात् । द्विपात् । “सुपाद् द्विरदनासीरुः” ।

१४१ । वयसि दन्तस्य ददृ ।

संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दत्तादेशः स्यात् । द्विदन् वत्सः । षोडशदन् वयस्यः । षोडन् गौः । सुदन् कुमारः । सुदती तरुणी । वयसि किम् ? द्विदन्तो गजः ।

१४२ । कुन्दसि च ।

कुन्दः सूत्रम् ।

१४३ । स्त्रियां संज्ञायाम् ।

स्त्रियां नान्नि दन्तस्य ददृ स्यात् । सुदती । फालदती काचित् ।

१४४ । विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ।

आभ्यां दन्तस्य ददृ स्याद्वा । श्यावदन् । श्यावदन्तो वा । अरोकदन् । अरोकदन्तो वा । अरोकोऽदीप्तिः ।

१४५ । अग्रान्तगुड्गुभट्टप्रवराहभ्यश्च ।

एभ्यो दन्तस्य ददृ स्याद्वा । अग्रान्तात् कुन्दकुटमलाग्रदन् कुन्दकुटमलाग्रदन्तो वा । एवं शुद्धदन् । शुद्धदन्तो वा विप्रः । चकारादहिभूषिकगर्हभ-
शिखरेभ्यश्चेति जयादित्यः । अहिदन्तः । अहिदन् वा । शिखरदती (५१) ।

१४६ । ककुदस्यावस्थायां लोपः ।

अवस्थायां ककुदस्यान्तस्य लोपः स्यात् । अजातककुद वत्सः । स्थूल-
ककुत् तरुणः । अवस्थायां किम् ? खेतककुदो वृषः ।

१४७ । विककुत् पर्वते ।

अथमत्र निपात्यते ।

१४८ । उद्विभ्यां काकुदस्य ।

आभ्यां काकुदस्यान्त्यलोपः स्यात् । उदगतं काकुदमस्य उत्काकुत् ।
विकाकुत् ।

(५१) पक्षदाडिमवौलाभं माणिकं शिखरं विदुरिति मृष्टिधरभृतम् । तन्वी श्यामा शिखरिदशना
पक्षविभ्याधरोष्ठीत्यत्र तु शिखरिणः कोटिमन्त इति सल्लिनाथः ।

१४६ । पूर्णाद्विभाषा ।

पूर्णात् काकुदस्यान्त्यलोपः स्याद् वा । पूर्णं काकुदमस्य पूर्णकाकुत् ।
पूर्णकाकुदो वा ।

१५० । सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ।

अनयोरेतौ निपात्येते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हृच्छत्रुः । मित्रामित्रयोः
किम् ? सुहृदयः साधुः । दुर्हृदयश्चौरः ।

१५१ । उरःप्रभृतिभ्यः कप् ।

उरःप्रभृत्यन्ताद् बहुव्रीहेः कप् स्यात् । व्यूढसुरो यस्य व्यूढोरस्कः ।
प्रियसर्पिष्कः । प्रिययशस्कः ।

(१) अर्थान्नञः । अनर्थकः ।

इह गणै लक्ष्मीरनङ्गान् पयो नौः पुमानिति प्रथमैकवचनान्ताः
पठ्यन्ते । तेन द्विवचनबहुवचनान्ताच्छेषाद् विभाषेति (५१४।१५४) कप् ।
बहुलक्ष्मीर्बहुलक्ष्मीको वा । द्विपुमान् द्विपुंस्को वेति जयादित्यः । ग्रहणवता
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिनिषेधान्नेह । “प्रवङ्गनखकोटिभिः क्षतदृढोरसो
राक्षसा” इति ।

१५२ । इन्नः स्त्रियाम् ।

इन्नन्तात् स्त्रियां कप् स्यात् । बहुदण्डिका शाला । बहुवाग्मिका
सभा ।

१५३ । नद्यृतश्च ।

नद्यन्ताद्दन्ताच्च कप् स्यात् । बहुस्त्रीको नृपः । बहुकुमारीको देशः ।
बहुधीबन्धूकः । बहुवीरबन्धूकः । बहुब्रह्मबन्धूकः । बहुदातकः । बहुमातकः ।
कन्नद्याः कवयं नेष्यते । स्त्रीति स्त्रयधिकारविहितस्य ग्रहणात् । तेन शेषाद्
विभाषेति कप् (५१४।१५४) बहुतन्त्री बहुतन्त्रीकः । सुवधूः सुवधूक इत्यादि ।

१५४ । शेषाद्विभाषा ।

यस्माद् बहुव्रीहेः समासान्तो न विहितस्ततः कप् वा स्यात् । बहु-
खट्वाकः । बहुखट्वाकः । बहुखट्वो वा । बहुदण्डो राजा बहुदण्डिको वा । शेषात्

किम् ? प्रियपथः । प्रियधुरः । इहोडुत (४।१।६६) इति दीर्घविधानसामर्थ्याद्
व्यवस्थितविभाषया वा न कप् । तेन नित्यम् ब्रह्मबन्धूः ।

१५५ । न संज्ञायाम् ।

नाम्नि बहुव्रीहे न कप् स्यात् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । विश्वयशाः
कश्चित् ।

१५६ । द्वेयसञ्च ।

द्वेयसन्तान्नास्ति कप् । बहुश्रेयान् । शेषादिति (५।४।१५४) प्राप्ते ।
लिङ्गविशिष्ट । (पं, ७२) ग्रहणात् । बहुश्रेयसी । बहुप्रेयसी । नद्यृतश्चेति ।
(५।४।१५३) प्राप्तेः ।

१५७ । वन्दिते भ्रातुः ।

सुख्यर्थाद् भ्रातु न कप् स्यात् । सुभ्राता लक्ष्मणः । प्रशस्तभ्राता ।
वन्दिते किम् ? चौरभ्रातृकः । पापभ्रातृकः ।

१५८ । ऋतश्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

१५९ । नाङ्गीतन्त्रोः स्वाङ्गे ।

नाङ्गीतन्त्रोर्न कप् । बहुनाङ्गिः कायः । बहुतन्त्री रीतिः । स्वाङ्गे किम् ।
बहुतन्त्रीका वीणा ।

१६० । निष्प्रवाणिश्च ।

निपात्यते । निर्गता प्रवाणी यस्मात् स निष्प्रवाणि रपनीतशलाको
नवकर्पटः । पूर्णः प्रत्ययाधिकारः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ५।४ ॥

समाप्तः शतपादोऽध्यायश्च ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

षष्ठोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । एकाचो द्वे प्रथमस्य ।

प्रथमस्यैकाचो द्वे भवत इत्यधिक्रियते प्राक् संप्रसारणात् (६।१।१३) ।
वक्ष्यति लिटि धातोरिति (६।१।८) । पपाच । जजागार ।

२ । अजादेर्द्वितीयस्य ।

अजादेर्धातोर्द्वितीयस्यैकाचो द्वे भवत इत्यधिक्रियते । वक्ष्यति सन्त्यङो
रिति (५।१।८) । अटिटिषति । प्रतीषिषति ।

३ । न न्द्राः संयोगादयः ।

अजादीनां धातूनां संयोगादिभूता नदरा न द्विरुच्यन्ते । उन्दिदिषति ।
अड्डिडिषति । अर्चिचिषति ।

(क) वकारस्याप्ययं निषेधः । उब्जिजिषति ।

(ख) यकारपरस्य रेफस्य न प्रतिषेधः । अरार्थ्यते । अर्सेर्यङि चेति
(७।४।३०) गुणः ।

(ग) ईष्ठतेस्तृतीयस्य । ईर्थ्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवतः । तृतीयस्यैकाच
इत्येके । ईर्षिषिषति ।

(घ) व्यञ्जनस्येत्यपरे । ईर्ष्यीयिषति । ईर्थ्यो यिः सन् वा द्विरिति
चान्द्रं सूत्रम् ।

(ङ) कण्ठादीनाञ्च । तृतीयस्यैकाचो द्वे भवतः । कण्ठूयिषति ।
अस्त्रयिषति ।

(च) वा नामधातूनाम् । तृतीयस्यैकाचो द्वे स्याताम् । अश्वीयिषति ।
अशिष्वीयिषति वा ।

(क) यथेष्टमपरे नामधातूनाम् । पुपुत्वीयिषति । पुतित्रीयिषति ।
पुत्वीयिषति वा । पुपुतित्रीयिषतीत्यनार्थम् ।

४ । पूर्वोऽभ्यासः ।

द्विरुक्तस्य पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् । दिव्यति । धिव्यति । ज्ञीप्सति ।
ईर्त्सति । धिप्सति । धिप्सुः । अत्र लोपोऽभ्यासस्ये-(७।४।५८) त्यभ्यास-
कार्यम् ।

५ । उभे अभ्यस्तम् ।

उभे द्विरुक्ते अभ्यस्तसंज्ञे स्याताम् । अदभ्यस्तात् (७।१।४) । ददति ।
विभ्यति । नाभ्यस्ताच्छतु (७।१।७८) रिति नुमन्निषेधः । ददत् । विभ्यत् ।
उभे किम् ? ईप्सति । ऐप्सन् ।

६ । जञित्यादयः षट् ।

जञिर्धातुः । तदादयश्चान्ये षडभ्यस्तसंज्ञकाः स्युः । जञति । जाग्रति ।
दरिद्रति । चकासति । शासति । दीधीवेव्यौ ह्यान्दसौ ।

जञिजागृदृरद्राणां चकासेः शासोरेव च ।

दीधीवेव्योश्च समानां जञित्यादावुपग्रहः ॥१॥

७ । तुजादीनां दौर्घोऽभ्यासस्य ।

ह्यान्दसम् ।

८ । लिटि धातोरनभ्यासस्य ।

लिटि परतो धातोरुक्तद्विरुक्तेर्हे स्याताम् । पपाच । जजागार । इयेष ।
उवोष । प्रोर्णुनाव । इयाय । अनभ्यासस्येति किम् ? पिपञ्चतुः । पिपञ्चुः ।

९ । सन्यङोः ।

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च धातोर्हे स्याताम् । पिपञ्चति । धियञ्चति ।
समीचिञ्चिषते । इण् प्रतीषिषति । यङ् । पापञ्चते । अटाञ्चते ।

१० । श्लौ ।

श्लौ हे स्याताम् । जुहोति । विभेति । इयर्त्ति । ददाति ।

११ । चडि ।

हे स्याताम् । अपीपचत् । अममालत् । पाचेश्चडि णिलोपः (६।४।५१) ।
उपधाङ्गस्वत्वम् (७।४।१) । द्विरुक्तिरिति क्रमः ।

१२ । दाश्वान्साह्वान्मौढांश्च ।

छान्दसम् ।

(क) क्षजादीनां के हे । घञर्थे कः । चक्रम् । चिक्षिदम् ।

(ख) वा चरिचलिपतिवदीनां ह्रिस्वमन्याक्वाभ्यासस्य । एषां पचाद्यचि
द्विरुक्तिर्वा स्यात् । वा अभ्यासस्याक्वागमः । तेन च हन्तादिशिषो (७।४।६०)
बाध्यते । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । पञ्चे चरः । चलः ।
पतः । वदः । इत्येवार्थः ।

(ग) हन्तेर्षत्वञ्च । हन्तेरचि हे स्यातां घनादेशोऽभ्यासस्याक्वागमः ।
घनाघनः । हन्तेत्यर्थः । उक्तं द्विर्वचनम् ।

१३ । ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्यो स्तत्पुरुषे ।

पुत्रपत्यो स्तत्पदयोः ष्यङः संप्रसारणं स्यात् । कारीषगन्धीपुत्रः ।
कारीषगन्धीपतिः । जातुकर्णीपतिः । ताम्रकर्णीपतिः । तत्पुरुषे किम् ?
कारीषगन्ध्यापति ग्रामः ।

१४ । बभ्रुनि बहुव्रीहौ ।

बभ्रुवुत्तरपदे बहुव्रीहौ ष्यङः संप्रसारणं स्यात् । कारीषगन्ध्या
बभ्रुरस्य कारीषगन्धीबभ्रुः । कौमुदगन्धीबभ्रुः । बभ्रुनीति क्लीवनिर्देशो
रूपापिचः ।

(क) मातृमातृकमातृषु । ष्यङः संप्रसारणं विभाषा बहुव्रीहौ ।
कारीषगन्ध्यामातः कारीषगन्धीमातः वा । कालेन्यामातृकः कालेनी-
मातृकः वा । (१) वाराह्यामाता वाराहीमाता वा । वचनसामर्थ्यान् । मातृ-
मातृजादेशः । समासान्ताभावश्च ।

(१) कलामामिन ईश्वरः कलिंगचन्द्रः । तस्यापत्य (७।१।६२) मित्यत इज् (७।१।६५) । स्त्रियां ष्यङ्
(७।१।७८) । कालेन्या ।

१५ । वचिस्वपियजादीनां किति ।

एषां किति संप्रसारणं स्यात् । वचे व्रूजश्च । उक्तम् । उक्तवान् । उच्यते । असंयोगाल्लिट् कित् (१।२।५) । ऊचतुरुचुः । ऊचे । जिस्वप् । सुप्यते । सुप्तम् । यजादयो नव ।

यजो वपो वहश्चैव वेज्व्येजौ ह्वयतिस्तथा ।

वदुवसौ श्वयति श्वैव यजादयो नव स्मृताः ॥ १ ॥

इष्टम् । उप्तम् । ऊढम् । संवीतम् । निरुतम् । आहृतम् । उदितम् । उषितम् । उच्छूनम् । कथं सम्बदितम् ? वद स्थैर्ये ।

१६ । ग्रहज्यावयिव्यधिवष्टिविचितिष्ठश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ।

एषां ङिति किति च संप्रसारणं स्यात् । गृह्णाति । गृह्णाते । जिनाति । जीयते । लिङ्गान्तरस्यामिति (२।४।४०) वेजो वयिः । जयतुः । जयुः । विध्यति । विद्वम् । वश उष्टः । उशन्ति । उशितवान् । उशितः । व्यच विचितम् । विचति । वृश्चति । वृक्णम् । पृच्छति । पृष्टम् । प्रश्नस्तु निपातनात् । भृज्जति । वरीभृज्यते । भृष्टम् ।

१७ । लिङ्गभ्यासस्योभयेषाम् ।

लिटि वच्चादीनां ग्रह्यादीनाञ्चाभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । उवाच । उवचिथ । इयाज । इयजिथ । ग्रहिपृच्छतिभृज्जतीनामुरत्त्व-(७।४।६६) रपरत्त्व-(१।१।५१) हलादिशिषे (७।४।६०) न विशेषः । जयाह । पप्रच्छ । वभ्रज्ज । जिज्यो । जिज्यिथ । हलादिशिषादिद मिष्टम् । विव्याच । विव्याध ।

१८ । स्वापेश्चङि ।

स्वापेश्चङि सम्प्रसारणं स्यात् । असृषुपत् । असृषुपताम् । असृषुपन् ।

१९ । स्वपिस्वमिव्येजां यङि ।

एषां यङि संप्रसारणं स्यात् । सोषुप्यते । सेसिम्यते । व्येजः वेवीयते । यङि तिम् ? स्वप्नक् ।

२० । न वशः ।

वशो यङि संप्रसारणं न स्यात् । वावश्यते ।

२१ । चायःकी ।

चायते र्यङि कीः स्यात् । चेकीयते । दीर्घग्रहणं यङ्लुगर्थम् । चेकीतः ।

२२ । स्फायः स्फ्री निष्ठायाम् ।

स्फायतेनिष्ठायां स्फ्रीः स्यात् । स्फ्रीतः स्फ्रीतवान् । निष्ठायां विधानं यावज्जिड्यङोञेति (६।१।२८) । निष्ठायां किम् ? स्फातिः ।

२३ । स्त्यः प्रपूर्वस्य ।

प्रपूर्वस्य स्त्यायतेः संप्रसारणं स्यात् । प्रस्तीतः प्रस्तीतवान् । प्रस्तीमः प्रस्तीमवान् । प्रपूर्वस्य किम् ? संस्त्यानः । संस्त्यानवान् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । प्रसंस्तीतः । प्रसंस्तीतवान् ।

२४ । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ।

अनयो रर्थयोः श्यैङः संप्रसारणं स्यात् । द्रवस्य मूर्त्तिः काठिन्यम् । शीनं घृतम् । शीना वसा । स्पर्शं । शीतं वर्त्तते । तद्योगाच्छीतो वायुः ।

२५ । प्रतेश्च ।

प्रतेः श्यैङस्तत् स्यात् । प्रतिशीनो विप्रः । प्रतिशीनवान् ।

२६ । विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य ।

अभ्यवपूर्वस्य श्यैङस्तदा स्यात् । अभिशीनम् । अभिस्थानम् । अवशीन-
मवस्थानम् । अभ्यवपूर्वस्येति पूर्वग्रहणं किम् ? अभिसंशीनम् । अभि-
संस्थानम् ।

२७ । शृतं पाक्षे ।

आतेः केवलस्य ण्यन्तस्य च पाक्षे शृभावो निपात्यते । शृतं क्षीरम् ।
शृतं हविः । पक्वं पाचितं वा । क्षीरहविषोरेवाभिधानाच्चेह । आणा
अपिता यवागूः ।

२८ । प्यायः पी ।

प्यायतेर्निष्ठायां पीः स्यात् । पीनं सुखम् । पीनो बाहुः । सीपसर्गस्या-
नभिधानान्नेह । प्रप्यानः ।

(क) आङ्पूर्वस्यान्मूधसोः । आङि प्यायतेः पीः स्यात् । आपीनोऽन्धुः ।
आपीनमूधः । अन्मूधसोः किम् ? “आप्यानस्तन्वकण्ठाग्रम्” । उक्तं
निष्ठायाम् ।

२९ । लिङ् यङोश्च ।

लिङि यङि च प्यायः पीः स्यात् । आपिप्ये । आपिप्याते । आपिप्यिरे ।
यङि । आपिपीयते ।

३० । विभाषा प्रवेः ।

प्रयतेर्लिङि यङि च संप्रसारणं वा स्यात् । शुभाव शिखायः । शुशुवतुः ।
शिखियतुः । धातोरसम्प्रसारणे लिट्यभ्यासस्येत्यपि (६।१।१७) नेष्यते । यङि ।
शोशूयते । शिखीयते । शिखीयमानः ।

३१ । णौ च संश्रङोः ।

संश्रङ्परि णौ श्वेः सम्प्रसारणं वा स्यात् । शुभावयिषति शिखार्यायिषति ।
चङि । अशूशवत् । अशिखयत् । इह कृते संप्रसारणे वृद्धावादेशौ ।

३२ । द्वः संप्रसारणम् ।

द्वयतेः संश्रङ्परि णौ नित्यं संप्रसारणं स्यात् । जुहावयिषति ।
अजुहवत् ।

३३ । अभ्यस्तस्य च ।

अभ्यस्तनिमित्तस्य द्वयतेः सम्प्रसारणं स्यात् । ततो द्विरुक्तिः । जुहाव ।
जोहयते । जुह्वति । “समरायैव समाजुह्वमाणः ।”

इह ऋन्द्ः सूत्रत्रयम् । (२)

३७ । न संप्रसारणे संप्रसारणम् ।

संप्रसारणे परे पुनस्तन्नास्ति । विहम् । विचितम् । यूना यूने ।
समानाङ्गस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । उपेयुषेति । अत्र विभक्तौ वस्वन्त-
मङ्गम् । कसौ वसिति ।

३८ । लिटि वयो यः ।

लिटि वयो यकारस्य संप्रसारणं नास्ति । जयतुः । जयुः ।

३९ । वञ्चास्यान्यतरस्यां किति ।

वयो यकारस्य लिटि किति वकारो वा स्यात् । जवतुः । जयतुः वा ।
जवुः । जयुः वा । “खमूयुर्वसुधामूवुः ।” किति किम् ? उवाय । उवयिथ ।

४० । वेजः ।

वेजो लिटि किति यजादित्वादकिति च लिट्यभ्यासस्येति (६।१।३७) प्राप्तं
संप्रसारणं नास्ति । ववौ । ववतुः । ववुः ।

४१ । ल्यपि च ।

वेजो ल्यपि तन्नास्ति । प्रवाय । प्रतिवाय ।

४२ । ज्यश्च ।

ज्यो ल्यपि तन्नास्ति । प्रज्याय ।

४३ । व्यश्च ।

४४ । विभाषा परेः ।

व्येजो ल्यपि तन्नास्ति । प्रज्याय । परे वा । परिवीय । परिव्याय । उक्तं
संप्रसारणम् ।

४५ । आदिच उपदेशेऽशिति ।

एजक्तस्य धातोरुपदेशे आत्वं स्यात् अशिति न शिदादौ । (३) ग्ले ग्लानः ।
ग्लातुम् । सुग्लः । जग्ले । जग्लौ । ग्लाता । सुग्लानम् । मग्लौ मग्ले । सुग्लः ।
अशिति किम् ? ग्लायति । धातोरित्येव । गोभ्याम् । उपदेशे किम् ? चेता ।

४६ । न व्यो लिटि ।

व्येजो लिट्यात्त्वं नास्ति । संविख्याय । संविष्ययिष्य । परिविख्याय । किति
तु संप्रसारणे परपूर्वाभ्यां नास्ति विशेषः । संविष्यतुः । संविष्युः ।

४७ । स्फुरतिस्फुलत्योर्धञि ।

वज्रानयोरेचः स्थाने आत्वं स्यात् । विस्फारः । विस्फालः । पक्षे षत्वम्
(८।३।३७) । विष्फारः । विष्फालः ।

४८ । क्रीड्जीनां णौ ।

एषां णौ पर एव आत्वं स्यात् । क्रापयति । अध्यापयति । अध्यापकः ।
जापयति । अर्त्तिङ्गीत्यादिना (७।३।३७) पुक् ।

४९ । सिध्यतेरपारलौकिके ।

पिधु संराद्धावित्येतस्य णावेच आत्वं स्यात् । अर्थं साधयति । ग्रामं
साधयति । अपारलौकिके किम् ? तपस्तापसं सेधयति । ज्ञानविशेषं लभ्य-
तौत्यर्थः । पारलौकिकग्रहणं ज्ञानविशेषोपलक्षणार्थमिति स्मृतिः ।

५० । मौनातिमिनोतिदीडां ल्यपि च ।

मौञ् डुमिञ् दीडां ल्यप्तेजविषये च उपदेशे आत्वं स्यात् । प्रमाय ।
प्रमातव्यम् । निमाय । निमातव्यम् । उपदाय । उपदातव्यम् । घञि ।
उपदायो वर्त्तते । युचि । ईषदुपादानम् ।

५१ । विभाषा लीयतेः ।

लीनातिलीयत्योः परस्मैपद्यात्मनेपदिनोरयं यका निर्देशः सामान्य-
ग्रहणार्थः । आत्वं वा स्यात् ल्यप्तेजविषये चानयोः । विलाय विलीय ।
विलातासि विलेतासि । विलातासे विलेतासे । व्यवस्थितविभाषया
प्रलम्भनशालीनीकरणयोर्नित्यमात्त्वम् । शिशुमुक्तापयते । श्येनो वर्त्तिका-
मुक्तापयते ।

(क) मीमिलियां खलचोः प्रतिषेधः । ईषल्लयः । विलयः । ईषन्निमयः ।
निमयः । निलयः ।

५२ । खिदेश्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

५३ । अपगुरो णमुलि ।

अस्य णमुलि परत एच आत्वं स्याद्वा । अस्यपगारं युद्धन्ते । अस्यपगोरं वा । द्वितीयायाञ्चेति (३।४।५३) णमुल् । पल्लवगारं नृत्यन्ति पल्लवगोरं वा ।

५४ । चिस्फुरोणी ।

अनयोर्णावेच आत्वं स्याद्वा । चिञ्च आत्त्वपक्षे पुक् । सञ्चापयति । स्फारयति । पक्षे वृद्धिगुणी । चाययति । स्फोरयति ।

५५ । प्रजने वीयतेः ।

प्रजनार्थस्य वीधातोर्णावेच आत्वं स्याद्वा । पुरोवातो गाः प्रवापयति । पक्षे प्रवाययति । प्रथमगर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । सूचे यका निर्देशोऽजिर्वीत्यस्यापि (२।४।५६) ग्रहणार्थं इत्याहुः ।

५६ । बिभेतेर्हेतुभये ।

प्रयोजकाद् भये भियो णावेच आत्वं वा स्यात् । मुण्डो भापयते । मुण्डो भीषयते । हेतुभये किम् ? अहिना भाययति । करणादत्र भयम् ।

५७ । नित्यं स्मयतेः ।

स्मिडो णौ नित्यमात्वं स्यात् । जटिलो विस्मापयते । भीस्मरोर्हेतुभय इत्यात्मनेपदम् (१।३।६८) । हेतुभय इत्येव । करणाद् विस्मये मा भूत् । “रूपेण विस्माययति विलोकीम् ।” उक्तमात्त्वम् ।

५८ । सृजिदृशोर्भलप्रमकिति ।

सृजिदृशोर्भलादावकित्यमागमः स्यात् । गुणापवादः । स्वष्टा । द्रष्टा । अस्त्राक्षीत् । अद्राक्षीत् । अमि कृते वृद्धिः । अकिति किम् ? सृष्टः । दृष्टः । दृष्टिः । मिसृक्षति । दिदृक्षते । भल्लि किम् ? ससर्जिय । ददर्शिय ।

५९ । अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ।

अनुदात्तस्य ऋदुपधस्य धातोर्भलादावकित्यमागमः स्याद्वा । तर्मा तर्मा

तर्पिता वा । दर्सा द्रसा दर्पिता वा । अनुदात्तस्य किम् ? वृङ् उदात्तोपदेशः ।
वढा । वढुम् ।

६० । शीर्षं श्छन्दसि ।

६१ । ये च तद्धिते ।

यादौ तद्धितेऽर्थान्तरतम्याच् शिरसः स्थाने शीर्षन् स्यात् । शिरसि भवः
शीर्षण्यः स्वरः ।

(क) वा केशेषु । शीर्षण्याः केशाः । शिरस्या वा ।

६२ । अचि शीर्षः ।

अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षः स्यात् । अन्निति (६१४।१४७) प्रकृतिभावो
मा भूत् । ज्ञास्तिशीर्षः पुत्रः । स्थूलशीर्षं वपुः । मृगशिरसा युक्ता मार्गशीर्षी
तिथिः ।

६३ । पद्मोमासहृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्चकनुदन्ना-
सञ्चसप्रभृतिषु ।

पाददन्तनासिकामासहृदयनिशासृग्यूषदोर्यक्चक्षुदुदकासन (४) इत्ये-
तेषां स्थाने यथासंख्यं पदादय आदेशाः स्युः । इह पद्मोमासित्यत्र सूत्रे
कृन्दसीत्यनुवर्त्तत इत्यागमः । दृश्यन्ते च पाददन्ताद्यर्थे पद्मदादिप्रयोगाः ।
पद्मामुद्वर्त्तितस्य च । दतो धावति सुदती । हृदि विनिहितरूपः । (५)
अप्रशस्तं निशि स्नानम् । पोते यूष्णि निरामयः । यद्दोष्णां भाति
विंशतिरित्यादि । तदिमे ऽपशब्दा ऽत्येके । शब्दान्तराणीत्यन्वे । कृन्दसीति
नानुवर्त्तत इत्यपरे । कान्दसा अपि कचिद् भाषायां प्रयुज्यन्ते इति परे ।

(क) 'नस् नासिकाया यत् तसि क्षुद्रेष्ववर्णनगरयोः । एषु नासिकाया
नस् स्यात् । नस्यम् । नस्या । नस्तः पतितः । नः क्षुद्रः । नेह । नासिक्यो
वर्णः । नासिक्यं' नगरम् ।

(४) इदं प्रासादिकमिति भट्टोजिः । आस्यशब्दस्यैवासन्नादेशः ।

(५) षड्विकदशनाड्योचक्रमव्ये स्थितात्मा हृदि विनिहितवपुः सिद्धिदसिद्धिदो यः । अविचलित-
मनोभिः साधकैर्मृग्यमाणाः स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथ इति मानवीमाधवपथम् ।

६४ । धात्वादेः षः सः ।

उपदेश इत्येव । धातोरादिषकारस्य दन्तः स्यात् । षञ्च सङ्गते ।
षिच सिञ्चति । आदेशप्रत्यययोरिति (८।३।५८) षत्वव्यवस्थार्थं षोपदेशा
धातवः पठ्यन्ते । तदुक्तम् भाष्ये—“अज्दन्तपराः षादयः षोपदेशाः षिङ्-
ष्विदिष्वदिष्वज्जिष्वपयश्च । सृषिसृजिस्तृप्तासेकसृवर्जमिति ।”

(क) सुब्धातुष्टिवृष्वक्तीनां प्रतिषेधः । षोडशयति । षोडशयति । ष्वक्ते ।

इ५ । णो नः ।

धात्वादिणकारस्य नः स्यात् । णत्वव्यवस्थार्थं णोपदेशा धातवः पठ्यन्ते । तदुक्तम् भाष्ये—“सर्वे णादयो णोपदेशा नृतिनन्दिनर्द्दिनक्किनाटिनायुनाधु-
नृवर्जमिति” । नयति । नमति । प्रणयति । प्रणमति । परिणयति ।
सुधातोरायं प्रतिषेधः । णकारीयति ।

६६ । लोपो व्योर्वलि ।

वलि परे व्योर्लोपः स्यात् । तत्र वलोपः श्चन्दस्येव सम्भवति । दिव्
दिदिवान् । दिदिवांसौ । जीविरदानुक् । जीरदानुः । ग्रथकत्रीह्रित्रणादौ
तु प्रतिषेधः । यलोपः । क्यूयी क्यूतः । क्यूतवान् । गौधेरः । पचेरन् ।
इडाष्टकलोपाद् वलि लोप इष्टः । कण्डूः । लोलूः । वलि किम् ? भवेयुः ।

६७। वेरपृक्तस्य ।

अपृक्तसंज्ञकस्य वेलोपः स्यात् । किन् । घृतसृक् । क्षिप् । ग्रामणीः ।
 श्निः । पादभाक् । अपृक्तस्य किम् ? जागृविः ।

६८ । हलङ्याबभ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् ।

एभ्यः सुतिप्सिपामष्टतस्य हलो लोपः स्यात् । हलन्तात् सुलोपः । राजा । तच्चा । ज्वाबन्ताभ्यां दीर्घाभ्याम् । कुमारी । बहुप्रेयसी नृपः । खट्वा । दीर्घाभ्यां किम् ? निष्कौशाग्निः । अतिखट्वः । हल्ज्वाभ्यः किम् ? ग्रामणीः । तिप्सिपो हलन्तादेव लोपसम्भवः । मृजो जागर्त्सेश्च लङि तिपि अविभर्भवान् । अजागर्भवान् । “अपरःस्तत्र परः पुमानजागः ।”

अभिनस्त्वम् । अच्छिनस्त्वम् । अपृक्तस्य किम् ? जागर्त्ति । हलिति किम् ?
बिभेद ।

६८ । एङ्ङ्खात् सम्बुद्धेः ।

एङो ङ्खाच्च सम्बुद्धे ईलो लोपः स्यात् । हे अग्ने । हे वायो । हे पटो ।
ङ्खात् । हे नाथ । हे वृक्ष । हे नदि । हे वधु । हे वनेत्यत्रामि पूर्वत्वे
(६।१।१०७) कृते मकारमात्रस्य लोपः ।

७० । शिञ्छन्दसि बहुलम् ।

छान्दसम् ।

७१ । ऋस्वस्य पिति कृति तुक् ।

ऋस्वान्तस्य धातोः पिति कृति तुगागमः स्यात् । अग्निचित् । प्रकृत्य ।
सङ्गत्य । ऋस्वस्य किम् ? ग्रामणीः । आहूय । नेह । ग्रामणि कुलम् ।
ऋस्वस्य बहिरङ्स्यासिद्धेः । पिति किम् ? चितम् । सुतम् । कृति किम् ?
पटुतरः ।

७२ । संहितायाम् ।

अनुदात्तं पदमित्यतः (६।१।१५७) प्रागयमधिकारः ।

७३ । क्ते च ।

क्ते परे ऋस्वस्य तुगागमः स्यात् । इच्छति । गच्छति । विच्छेद ।
विच्छिदतुः । दधिच्छत्रम् । संहितायामित्येव । दधि छत्रम् ।

“संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

सूत्रेष्वपि तथा नित्या सैवान्यत्र विभाषया” ॥ १ ॥ (६) इति स्मृतिः ।

७४ । आङ्माडोश्च ।

आङ्माडोश्च च्चे परे तुक् स्यात् । पदान्तादित्यस्य (६।१।७६) बाधा ।
आच्छादयति । मा च्छेत्सीत् ।

७५ । दीर्घात् ।

दीर्घाच्चे तुक् स्यात् । ङीच्छति । ञ्छेच्छति । ङो चाच्छायते । कुप
चोच्छुष्यते ।

७६ । पदान्ताद्वा ।

पदान्ताद् दीर्घाच्चे तुक् स्याद्वा । नदीच्छाया नदीकाया । वधूच्छाया
वधूकाया । उक्तस्तुक्सन्धिः ।

७७ । इको यस्यचि ।

इकः स्थानेऽचि परे यण् स्यात् । दध्यत्र । मध्यत्र । कर्त्तत्र । संहिताया-
मित्येव । दधि अत्र । मधु अत्र । कर्त्तु अत्र ।

(क) इकां यण्भिर्व्यवधानं व्याङ्गिगालवयोरिति वक्तव्यम् । (७) दधियत्र ।
भूवादयः । अचीति वर्त्तते यावत् संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) ।

(७) This is given as a वार्त्तिक by पुरुषोत्तम । But it does not occur in the वार्त्तिकपाठ by कात्यायन । Corresponding to this, there is a वार्त्तिक in अचि श्रुधातु-
भुवां शौरियङुवङी (6. 4. 77) viz :—इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां कृन्दिस् बङ्गलम् and the भाष्यकार illustrates it thus :—तन्वं पुषेस् तनुवं पुषेस् । विष्वं पश्य विषुवं पश्य । स्वर्गं लोकां सुवर्गं लोकम् । त्वस्वकं यजामहे विष्वक्कं यजामहे । So, as it is distinctly Scriptural (Vedic), it does not support such usage as त्रियस्वकं संयमिनं ददर्श । Nor is यणा व्यवधानं व्याङ्गि-
गालवयोः (or as it is given by पुरुषोत्तम इकां यण्भिर्व्यवधानं व्याङ्गिगालवयोः) of sufficient authority. The injunctions of the Grammarians such as गालव, चाक्रवर्गण &c, who had flourished before पाणिनि, are to be considered now as repealed. Wherever the sage had found them worth retention, he had preserved them e.g. अङ् गाग्रीगालवयोः (७. 3. 99), वा सुव्यापिश्लेः (6. 1. 92), इ३, चाक्रवर्गणश्च (6. 1. 130), &c. Their other Rules are to be rejected. This is asserted and maintained by almost all the Brahminical Grammarians of the पाणिनि school such as भरुहुरि, कौयट, हरदत्त, माधव, भट्टोजि, नागेश and others. Says कौयट in 5.2.21—“नियतकालाच्च श्रुतयो व्यवस्थाहेतव इति सुनिवयमतेनायत्ने साध्वसाधुप्रविभागः ।” माधव (ie. सायनाचार्य) in his धातुवृत्ति asserts.

सुवार्त्तिकभाष्येषु नायं पलः समर्थितः ।

विरुद्धेति तैरेवं न वयं बहु मन्यहे ॥ १ ॥

७८ । एचोऽयवायावः ।

एदोदैदौतस्थानेऽचि परे अय् अय् आय् आव् इत्येते स्तुः । चयनम् । लवनम् । चायकः । लावकः । कायति । गवित्याह । अस्मायाचटे । असावत् ।

७९ । वान्तो यि प्रत्यये ।

एचो यादौ प्रत्यये वान्त आदेशः स्यात् । गव्यम् । शङ्खव्यम् । नाव्यम् । गामिच्छति गव्यति । वान्तः किम् ? यान्तो मा भूत् । रायमिच्छति रैयति । प्रत्यये किम् ? गोयानम् । गव्यूतिशब्दसु क्रीशयोजनवदव्युत्पन्न एव ।

८० । धातोस्तन्निमित्तस्यैव ।

यादौ प्रत्यये तद्धेतोरेव धात्वेचो वान्त आदेशः स्यात् । लव्यम् । पव्यम् । अवश्यलव्यम् । तन्निमित्तस्य किम् ? लौयमानिः पुनः ।

भट्टोजि in his शब्दकौस्तुभ on १, १. २७ clears the point further “यत्तु कश्चिदाह चाक्रवर्गेष्व्याकरणे इयश्चब्दस्यापि सर्वनामवाच्यप्रगमात् तद्रीत्यायं प्रयोग इति (व्यया इधेयानपि सैदिनीच्छतामिति मावे) तदपि न । मुनिवयमतेनेदानौ साध्वसाधुप्रविभागः । तस्यैवेदानीन्तनशब्दे वेदाङ्गतया परिगृहीतत्वात् । इत्यनेन हि नियतकालाः स्मृतयो यथा कलौ पाराशरी भूतिः ।”—Again in his प्रौढमनोरमा on यङ् लुक्—“यत्तु प्राचीनं धातुयहणेन यङ् लुकि वेति केचिदिति नैतत् त्रिमुनिमतमित्युपेक्षितम् । अर्वाचीन-मतानामेवैव गतिः । किं बहुना ? काशकृतस्त्रादिमतानामेव मुनिवयविरुधे इदानीन्तनग्रहणमेव । एतच्च कैयटहरदत्तादियेषु स्थेत् । मुनिवयमज्येऽपि यथोत्तरं प्रासाख्यमाश्रित्य भाष्यातुरोपेनैव व्यवस्थेति भर्तृहरि-कैयटहरदत्तादिसकलसम्मतम् । अतोऽर्वाचीनं यत्किञ्चिद्वचनं पुरस्कृत्य मनो न खेदनीयम् ।” The reason for such attempts to justify a word, so rigidly in accordance with *Panini's* Grammar, is that the words which cannot be defended by the tripartite Grammar of पाणिनि, कात्यायन and पतञ्जलि are incorrect and impure Sanskrit. As for the आर्ष applications, the sages were pious and independent. Their asceticism and transcendental power kept them free from pollution for using such अपशब्द । भट्टोजि remarks—“असाधव एवैते (आर्षप्रयोगाः) । विशङ्काययान्ययाननादिवत् तपोमाहात्म्यशालिनां मुनीनामसाधुप्रयोगेऽपि नातीव बाधते ।” अस्मदादीन् प्रति तु स्मृतिपुराणाव्यव्ययनविधिवलादेव तदन्तर्गत-स्तत्पाठो न बाधकः । तथाच स्वातन्त्र्येणैदृशं प्रयुज्जाना अस्मदादयः प्रत्ययव्यत्ये वेति नदीसंज्ञासूत्रे (१।४।३) भाष्यकैयटयोरपि स्थितमिदम् ।”—शब्दकौस्तुभ (१. ४. ४). As for the reading त्रियस्वकं संयमिनं ददर्श in the कुमारसम्भव, the ancient Bengal MSS. had it thus :—

स देवदारुदमवेदिकायां शार्दूलवर्गव्यवधानवत्याम् ।

आसीनमासन्नशरीरपात स त्रियस्वकं संयमिनं ददर्श ॥ १ ॥

८१ । क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ।

एतौ शक्यार्थे निपात्येते । चेतुं शक्यः क्षय्यः । जेतुं शक्यो जय्यः ।
शक्यादन्यत्र क्षय्यः । जेयः ।

८२ । क्रय्यस्तदर्थे ।

विक्रयार्थं प्रसारिणे द्रव्ये क्रय्यो निपात्यते । क्रेयमन्यत्र ।

८३ । भयप्रवय्ये च छन्दसि ।

छान्दसम् ।

८४ । एकः पूर्वपरयोः ।

पूर्वपरयो रिकादेशो वाच्यः । अधिकारोऽयम् । प्राक् ख्यत्वात् परस्येति
(६।१।११२) । वक्ष्यत्यादु गुणः (६।१।८७) । द्वयो रिकादेशो भवति । खट्वेन्द्रः ।

८५ । अन्तादिवच्च ।

स एकादेशः पूर्वं प्रत्यन्तवत् परं प्रत्यादिवच्च विज्ञेयः । धीबन्धूः ।
धीबन्धूभ्याम् । पूर्वान्तवत्त्वे स्वादयः । वृक्षौ पटौ । परादिवत्त्वे सुबिति
पदत्वम् (१।१।१४) । वर्णाश्रये नान्तादिवत् । खड्गाभिः । एस् न भवति ।

८६ । षत्वतुकोरसिद्धः ।

षत्वे तुकि च कर्त्तव्ये स एकादेशोऽसिद्धः स्यात् । कीऽसिचत् । योऽसिचत् ।
कोऽस्य । योऽस्य । एङः पदान्तदत्तौ त्वस्यासिद्धत्वाद् (६।१।१०८) इण इति
(८।३।५७) षत्वं न भवति । अधीत्य । प्रेत्य । ऋक्स्य तुग् भवति (६।१।७१) ।

(क) सम्प्रसारणङीटसु प्रतिषिद्धो वक्तव्यः । षत्वं तुग्विकल्पश्च यथा स्यात् ।
शकं द्वयति । शकद्भु । क्षिपि सम्प्रसारणम् । वृक्षेच्छत्रम् । वृक्षेच्छत्रम् ।
इट् । अपचेच्छत्रम् । अपचेच्छत्रम् ।

८७ । आदु गुणः ।

अवर्णान्तादचि द्वयो रिकादेशो गुणः स्यात् । तवेदम् । धनेन्द्रः । धनेशः ।
खट्वेयम् । खट्वेन्द्रः । खट्वेशः । खातोदकम् । गङ्गोदकम् । तवर्षिः । तवर्ष्यः ।
खट्वर्ष्यः । महर्षिः । तवल्कारः । खट्वल्कारः ।

८८ । वृद्धिरेचि ।

अवर्णान्तादेचि परे वृद्धिः स्यात् । तवैङ्का । खड्गैङ्का । तवैतिकायनः ।
गङ्गायः । समौपगवः ।

८९ । एत्येधत्युट्सु ।

अवर्णान्तादेत्येधत्योरेचि कठि च परे वृद्धिः स्यात् । उपैति । उपैषि ।
प्रीति । प्रैधते । परैधते । धीतम् । धीतवान् । प्रष्टौहः । एचीत्येव । उपेतः ।
उपेयः । अवेहि । अपेहि ।

(क) प्रादूढोढोपैष्येषु । प्रशब्दादूढादौ वृद्धिः स्यात् । प्रौढः । प्रौढिः ।
प्रेषः । प्रैष्यः । इषे घञ्गुण्यतौ ।

(ख) स्वादीरेरिणोः । वृद्धिः स्यात् । स्त्रैरम् । स्त्रैरी । स्त्रैरिणी बन्धकी ।

(ग) ऋते च तृतीयासमासे । वृद्धिः स्यात् । सुखार्त्तः । दुःखार्त्तः ।
क्षुधार्त्तः । कामार्त्तः ।

(घ) प्रवत्सरकम्बलवसनदशार्णानामृणे । वृद्धिः स्यात् । प्रार्णम् ।
वत्सरार्णम् । कम्बलार्णम् । वसनार्णम् । दशार्णम् । ऋणार्णम् । अक्षौहिणी-
शब्दसु परिमाणविशेषस्य संज्ञा । अक्षादूहिन्यामिति व्युत्पत्तिमात्रम् । नान्वयः ।

९० । आटश्च ।

अक्षौत्येव । आटोऽचि वृद्धिः स्यात् । ऐजत । ऐजिष्ट । ओम्भीत् ।
प्रोर्णावीत् । प्रार्ध्नीत् ।

९१ । उपसर्गादिति धातौ ।

अवर्णान्तात् प्रादेर् ऋकारादौ धातौ वृद्धिः स्यात् । प्रार्च्छति । उपार्च्छति ।
आर्त्तः ।

९२ । वा मुप्यापिशलिः ।

उपसर्गादिति सुव्धातौ वृद्धिर्वा स्यात् । उपार्षभीयति । उपर्षभीयति ।
ऋकारलृकारयोः सावर्ण्यात् । उपाल्कारोयति । उपल्कारोयति । आपिशलि-
शङ्खं पूजार्थम् ।

६३ । औतोऽम्शसोः ।

ओत आकारः स्यादमि शसि च परे । गां पश्य । गाः पश्य । द्यां पश्य ।
द्याः पश्य । सुपीत्येव । अचिन्वम् । अकरवम् । ओतः किम् ? ग्लावम् ।

६४ । एङि पररूपम् ।

अवर्णान्तादुपसर्गादेडादौ धातौ पररूपमेकादेशः स्यात् । वृद्धेर्वाधा ।
प्रेलयति । प्रोखयति । केचिद्वा सुप्यापिशले- (६११।८२) रित्यनुवर्तयन्ति
सुव्धातोर्विकल्पार्थम् । उपेङ्कीयति । उपेङ्कीयति ।

(क) शकन्धादिषु पररूपं वक्तव्यम् । शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुलटा ।
सीमन्तः केशेषु । सोमान्तोऽन्यः । गन्धर्वः । (४) अईशनम् । समशनम् ।
इलीषा । लाङ्गलीषा । मनसो लोपश्च । मनीषा । केनोभ्यते कुम्भः । शुद्धोदनः ।

(ख) ओत्वोष्ठयोः समासे वा । सूक्ष्मोतुः सूक्ष्मौतुः । विम्बोष्ठौ । विम्बौष्ठौ ।
समासे किम् ? पश्यौष्ठम् ।

(ग) एवे चानियोगे । इहएव इहेव । अद्येव । नियोगे तु । इहेव भव
मा गाः । “अद्यैव नाधिशयितो रुधिरार्द्रशय्याम् ।”

६५ । ओमाङोश्च ।

अवर्णान्तादोभ्याङि च परे पररूपमेकादेशः स्यात् । का ओमिति
कोमिति । सोमित्यवोचत् । आ ऊढा ओढा । अद्योढा । कदोढा । आ
इहि एहि । उपेहि । (९) अवेहि । वृद्धिरेचीत्यास्यापवादः (६११।८८) ।
आ ऋश्यते अर्श्यते । उपर्श्यते । इह तु सवर्णदीर्घं (६११।१०१) बाधते ।

६६ । उस्मपदान्तात् ।

अपदान्तादवर्णादुसि परे पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशः स्यात् । आद्
गुणापवादः (६११।८७) । भिन्द्या उस् भिन्दुः । छिन्दुः । अदुः । अधुः ।
अपदान्तात् किम् ? का उस्मा कोस्मा । कोषिता ।

(४) गन्धर्ववर्तीति । अशनशार्ङ्गमईशनम् । “अष्टदहासमशिवं शिवदूतौ चकार ह”ति देवीमाहात्म्ये ।
असौः कतल इति सौवः ।

(९) तामुपैहि, महाराज शरणं परमेश्वरीमिति त्वार्थः प्रयोगः ।

(क) उस्त्रीमाङ्च्वाटः प्रतिषेध इति भाष्यम् । उस्त्रामैच्छत् । औस्त्रीयत् ।
ओमि औङ्कारीयत् । आङि । औङ्गीयत् ।

६७ । अतो गुणे ।

अपदान्तादतो गुणे पररूपं स्यात् । पचन्ति । पचे । यजे । अतःकिम् ।
यान्ति । यातः पश्य । गुणे किम् ? अपचे । अपदान्तादित्येव । दण्डायम् ।

६८ । अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ।

अस्फुटानुकरणस्याच्छब्दस्येति शब्दे परे पररूपं स्यात् । पटदिति
पटिति । दमदिति दमिति । (10) अव्यक्तानुकरणस्य किम् ? जगदिति ।
अतः किम् ? मरुदिति । इतौ किम् ? पटदत्र । अदिति नास्ति । अनभि-
धानात् । कथं घटदिति गभीरै रम्बुदैर्नदितमिति ? दान्तमनुकरणम् ।

६९ । नाम्नेङितस्यान्यस्य तु वा ।

पूर्वो विधिराम्नेङितस्य न स्यात् । आम्नेङितस्य अव्यक्तानुकरणस्य योऽच्छब्द
स्तस्येते पररूपं न स्यात् । अन्यस्य तु तकारस्य वा । पटत्पटदिति करोति
पटत्पटेति करोति वा । नित्यवीप्सयो (८।१।४) रिति द्विरुक्तिः ।

१०० । नित्यमाम्नेङिते डाचि ।

अव्यक्तस्य अच्छब्दस्यान्यस्य डाजन्ते आम्नेङिते परे नित्यं पररूपं स्यात् ।
पटपटाकरोति । पटपटाकृत्य । दमदमाकृत्य । डाचि बहुलमिति (८।१।१२,
वा) द्विरुक्तिः । ततश्चिलोपः ।

१०१ । अकः सवर्णे दीर्घः ।

सवर्णेऽचि अको दीर्घः स्यात् पूर्वपरयोः । दण्डायम् । शैलायम् ।
वनायम् । तवायम् । लतायम् । योषायम् । महीन्द्रः । नदीहते । मधूष्णम् ।
मधूपमम् । वधूङ्गा । होतृश्वः । सवर्णे किम् ? दध्यत्र । अचीत्येव । कुमारी शीते ।

(क) ऋति ऋं वा । ऋकारे सवर्णे परे ऋरित्ययं द्विमात्रो रेषभागद्वय-
युक्त आदेशो वा स्यात् । पितृऋणम् पितृऋणम् । पचे एकरेफ एव दीर्घः ।
पितृणम् ।

(ख) लृति लृवा । लृकारे सवर्णं द्विलकारभागयुक्तो लृकारो वा स्यात् ।
 होत्लृकारः होत्लृकारः । पक्षे लृतो दीर्घस्याभावाट्टकारलृकारयोः
 सावर्णादिकरेफ एव दीर्घ ऋकारः । होत्लृकारः ।

१०२ । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ।

प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात् । वृक्षाः । वृक्षान् । अग्नीं ।
 वायू । अग्नीन् । वायून् । बुद्धीः । अचीत्येव । वृक्षः । अकइत्येव । नावौ ।

१०३ । तस्माच्छसो नः पुंसि ।

अनन्तरदीर्घाच्छसोऽवयवस्य नः स्यात् । वृक्षान् । घटान् । माणवकान् ।
 पर्वतान् । प्लक्षान् । अग्नीन् । गिरौन् । पटून् । पितृन् । नृन् । कर्तृन् ।
 तस्मात् किम् ? गाः पश्य । पुंसि किम् ? चक्ष्वाः । वभ्रिकाः पश्य । बुद्धीः ।
 धेनूः । मातृः ।

१०४ । नादिचि ।

अवर्णान्तादिजाद्योः प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घौ न कर्त्तव्यः । वृक्षौ । खड्गे ।
 कुण्डे । आदिति किम् ? अग्नी । इचि किम् ? वृक्षाः ।

१०५ । दीर्घाज्जसि च ।

दीर्घादिचि जसि च पूर्वसवर्णदीर्घौ न स्यात् । नद्यौ । धीबन्धौ ।
 जसि । नद्यः । धीबन्धुः । खड्गा स्तिष्ठन्तीत्यकः सवर्णं दीर्घः (६।१।१०१) ।

१०६ । वा ऊन्दसि ।

कान्दसम् ।

१०७ । अमि पूर्वः ।

अकोऽमि परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । वृक्षम् । खड्गम् । अग्निम् ।
 नदीम् । वायुम् । वधूम् पश्य ।

१०८ । सम्प्रसारणाच्च ।

सम्प्रसारणादचि परे द्वयोः पूर्वरूप मेकादेशः स्यात् । इष्टम् । उत्तम् ।

ऊढम् । आहूतम् । गृहीतम् । कथं शक्यार्थम् । जातौ पदार्थे कृतक-
त्वात् कार्यस्य ।

१०६ । एङः पदान्तादति ।

एङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । अग्नेऽत्र । पटोऽत्र । वायोऽत्र ।
पदान्तात् किम् ? नयनम् । लवनम् । अति किम् ? पटविह । तपरः
किम् ? वायवायाहि ।

११० । ङसिङ्सोरति ।

एङो ङसिङ्सोरति परे पूर्वरूप मेकादेशः स्यात् । गिरिरागतम् । गिरेः
स्वम् । गुरोरागतम् । गुरोः स्वम् ।

१११ । ऋत उत् ।

ऋकारान्तान् ङसिङ्सोरति परे पूर्वपरयोरिकादेश उत्वं स्यात् ।
होतुरागच्छति । पितुराज्ञा । उक्त एकादेशः ।

११२ । ख्यत्यात् परस्य ।

खितिशब्दौ ङस्वी खीतौशब्दौ दीर्घौ वा कृतयणादेशौ ख्यत्वी । ताभ्यां
परस्य ङसिङ्सोरत उत्वं स्यात् । सख्युरायाति । सख्युःस्वम् । पत्युरागतम् ।
पत्युःस्वम् । क्वजन्तात् सखीयतेः क्विप् प्रत्ययः सखीः । सख्युः । पतीः
पत्युः । कथं लूनुः पूनुः क्षाम्युः ? नत्वमत्वे पूर्वत्रासिद्धम् (८।२।१) ।

११३ । अतो रोगमुतादमुते ।

अतीत्येव । अतः परस्य रो रिफस्याति परे उकारः स्यात् । वृक्षोऽत्र ।
नभोऽत्र । आश्रयाद्गोरसिद्धत्वं नास्ति । अतः किम् ? अग्निरत्र । तपरः
किम् ? वृक्षा अत्र । रोः किम् ? स्वरत्र । प्रातरत्र । अतीत्येव । वृक्षइह ।
पुनस्तपरः किम् । वृक्ष आश्रितः ।

११४ । हृशि च ।

हृशि परे अत उत्तरस्य रो रिफस्योत्वं स्यात् । विप्रो हसति । विप्रो
याति । देवो वर्षति ।

११५ । प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ।

प्रकृत्येत्यधिकारोऽयम् । शेषश्चान्दसः । इह च्छन्दःषट्सूत्री । (11)

१२२ । सर्वत्र विभाषा गोः ।

सर्वत्रेति च्छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम् । मण्डूकामृत्या एङोऽतीति वर्त्तते ।
अति परे गोरेङ् प्रकृत्या स्याद्वा । गो अस्थि गोऽस्थि गवास्थि वा । गो अग्रम् ।
गोऽग्रम् । गवाग्रं वा ।

१२३ । अवड् स्फोटायनस्य ।

अतीति निहसम् । अचीति वर्त्तते । गोरचि परे अवङ् वा स्यात् ।
गवाजिनम् । गवोष्णम् । पक्षे गो अजिनम् । गोऽजिनम् । गवुष्णम् । ग
उष्णम् (12) । व्यवस्थितविभाषया नित्यं गवान्नः । विभाषानुहसौ स्फोटायन-
ग्रहणं पूजार्थम् ।

१२४ । इन्द्रे च नित्यम् ।

गोरिन्द्रे नित्यमवड् स्यात् । गवेन्द्रः ।

१२५ । मृतप्रगृह्या अचि ।

भूत इति स्वरभागः । प्रगृह्यसंज्ञका अवि नित्यं प्रकृत्या स्युः ।
अग्नी अत्र । वायू इमौ । पचेते इमौ । अत्र नित्यानुवृत्तिः किम् ?
इकोऽसवर्णे ऋसो मा भूत (६।१।१२७) ।

१२६ । आडोऽनुनासिकं ष्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

१२७। द्वकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ऋस्वश्च ।

पदान्तादित्येव । पदान्तस्येकोऽसवर्णेऽचि प्रकृतिभावो ऋस्वश्च शाकल्यस्य

(II) ११६। अथादवद्यादवक्रसुरत्रतायमवत्ववस्यु च। ११७। यजुष्यः। ११८। आपोमुषाणो-
 ऽवपौवपिष्ठेस्त्वेषामिन्विकेपूर्वे। ११९। अङ्ग इत्यादौ च। १२०। अनुदात्ते च कुधरे। १२१। अवपथसि च।

(I2) अत्र गकारात् परस्य पदान्तवकारस्य लोपः शाकल्यस्येति (८।३।१९) वैकल्पिको लोपः ।

सम्मतः (13) । दधि अत्र । कुमारि अपि । नदि आयाति । वधु ऋतुः ।
पदान्तानुवृत्तिः किम् ? कुमार्यौ कुमार्यः ।

(क) सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः । ऋत्विजः । छन्दसि घस्
(५।१।१०६) । नित्यसमासे । व्याकरणम् । कुमार्यर्थम् । (14)

१२८ । ऋत्यकः ।

ऋति परेऽकः शाकल्यस्य मतेन (15) प्रकृत्या स्युः । ऋस्वश्च । स्थूल
ऋश्यः । हिम ऋतावपि ता भृशस्विदः । उच्चारितरुचिरऋतवाचाननाना-
घतुर्णाम् । खट्व ऋश्यः । होतृ ऋश्यः । अकः किम् ? वृत्ते ऋश्यः वृत्तयूश्यः ।
उक्तः प्रकृतिभावः ।

१२९ । अमु तवदुपस्थिते ।

१३० । इदं चाक्रवर्मणस्य ।

सूत्रद्वयं व्यान्दसम् ।

१३१ । दिव उत् ।

पदान्तग्रहणमनुवर्त्तते । दिवः पदान्तस्योत् स्यात् । विमलद्यु दिनम् ।
व्यपदेशिवद्भावात् पदान्तत्वे द्युकामः । द्युमनाः । द्युभ्याम् । द्युभिः ।
निरनुबन्धकस्य ग्रहणान्नेह । अन्नद्यूभ्याम् । अन्नद्यूभिः । पदान्तस्य किम् ?
दिवौ दिवः ।

१३२ । एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ।

एतत्तदोर्हलि सुलोपः स्यात् । एष दाता । स भोक्ता । अकोः किम् ?

(13) शाकल्यग्रहणादयं प्रकृतिभावो वैकल्पिक एव । अतः पक्षे संहितायां दध्यव । कुमार्यपि ।
नद्यायाति । वधुतुः ।

(14) वार्त्तिककारः केवलं नित्यसमास एव शाकलप्रतिषेधं कृतवान् । भाष्यकारस्तु समाससार्वं ।
तथास्मिन् भाष्यम्—“नित्यग्रहणेन नायं । सित्समासयोः शाकलं न भवतीत्येव । इदमपि सिद्धं भवति ।
वाप्यामन्त्रो वाप्यश्वः । नय्यामाति नय्याति”रिति । तेनात्र समासे संहिताया अभावद्व्युत्पत्तिसंलुतिरेव । यद्योत्तरं
सुमीमांसाप्राप्त्यात् ।

(15) अयं प्रकृतिभावः समासेऽपि स्यात् । यथा हिमऋतवौ । उच्चारितरुचिरऋतवाम् । वैकल्पिकश्च ।
अतः पक्षे स्थूलशब्दः । हिमसौ । उच्चारितरुचिरवाम् । खट्वश्वः । होतृश्वः । होतृश्वो वा ।

एषको दाता । सको भोक्ता । अनञ्समासे किम् ? अनेषो ददाति ।
“प्रतीयते संप्रति सोऽप्यसः परैः” । हलि किम् ? एषोऽच । इहच्छन्दः-
सूत्रद्वयम् ।

१३३ । स्यच्छन्दसि बहुलम् ।

१३४ । सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् ।

अत्र ऋक्पादपूरणं श्लोकपादपूरणञ्च गृह्यते । तेन

सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः ।

सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमो महाबलः ॥१॥

इति भाषायामपि स इत्यस्याचि सुलोप इत्येके ।

१३५ । सुट् कात् पूर्वः ।

१३६ । अङ्भ्यासव्यवायेऽपि ।

एतद्वयमधिक्रियते । टकारः सहसुट्सुखञ्जामिति (८।३।९०)

विशेषणार्थः ।

१३७ । सम्पर्य्यपेभ्यः करोतौ भूषणे ।

एभ्यो भूषणार्थे करोतौ कात् पूर्वः सुट् स्यात् । संस्करोति । परिष्कारः ।
उपस्क्रियते । उपस्कारः । उपस्कर्त्तव्यः । अङ्भ्यासव्यवायेऽपि । सम-
स्कार्षीत् । सञ्चस्कार । भूषणे किम् ? उपकरोति । यत्स्विदमनित्याः
सर्वे संस्काराः सर्वं संस्कृतमनित्यमिति कार्य्यपर्यायः संस्कृतशब्दः सोऽ-
व्युत्पन्न एव ।

१३८ । समवाये च ।

अत्र तेभ्यः कृञि सुट् स्यात् । संस्कृतम् । परिष्कृतम् । उपस्कृतम् ।
समवेतमित्यर्थः ।

१३९ । उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ।

उपात् करोतावेषु सुट् स्यात् । प्रतियत्ने । एषो दकस्योपस्कुरुते ।
विकृतमेव वैकृतम् । उपस्कृतं मुङ्क्ते । गम्यमानार्थस्य वाक्यस्योपा-

दानं वाक्याध्याहारः । “उपस्कृतं जल्पति नित्यं मेषः कथन् भो निश्चिनुमः पदार्थम्” ।

१४० । किरतौ लवने ।

उपात् किरतौ कात् पूर्वः सुट् स्यात् । उपस्कीर्य लुनन्ति । लवने किम् ? उपकिरति पुष्यम् ।

१४१ । हिंसायां प्रतिश्व ।

प्रत्युपाभ्यां किरतौ हिंसायां सुट् स्यात् । प्रतिस्कीर्णः । उपस्कीर्णी विप्रः । “उरीविदारं प्रतिचस्करि नखैः” । उपस्कीर्णी दस्युः । हिंसापूर्वकं विक्षिप्त इत्यर्थः ।

१४२ । अपाचतुष्याच्छकुनिष्वालेखने ।

किरतौ अपाचतुष्याच्छकुनिषु यदालेखनं तत्र सुट् स्यात् । हर्षजीविका-कुलायकरणेष्वभिधानम् । अपस्किरते वृषभो हृष्टः । अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी । अन्यत्रापकिरति श्वा ओदन-पिण्डमाश्रितः ।

१४३ । कुस्तुम्बुरुणि जातिः ।

ससुट्कमिदं निपात्यते जातिश्वेत् । बहुवचनमतन्त्रम् । कुस्तुम्बुरु-धन्याकम् । कुस्तुम्बुरुणि तत्फलानि ।

१४४ । अपरस्परः क्रियासातत्ये ।

अपरस्पर इति क्रियासातत्ये ससुट्कं निपात्यते । अपरस्परः सार्था गच्छन्ति । अविच्छेदेन यान्तीत्यर्थः । सातत्ये किम् ? अपरपरं यान्ति । इह सातत्यशब्दप्रसङ्गादागतभाष्यवाक्यार्थं गृहीत्वा कस्यचिच्छ्लोकः ।

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुम् काममनसोरपि ।

समो वा हितततयो मींसस्य पचि युङ्घ्रजोः ॥१॥ इति ।

अवश्यलाभ्यम् । अवश्यसुत्यम् । संहितायामित्येव । अवश्यं वक्तव्यमिति भाष्ये व्यवस्थितम् । तुमुनः समश्च काममनसोरन्त्यं लुम्पेत् । भोक्तु-कामः । भोक्तुमनाः । सम्यक् कामोऽस्य सकामः । समनाः । वा हित-

ततयोश्च । सम इत्येव । संहितम् । संहितम् । सततम् । सन्ततम् ।
 “सततं निशामयन्त उत्सुकाः ।” व्यवस्थितविभाषया नित्यं सातत्यमिति
 स्मृतिरस्ति । मांसस्य पचि युद्धञ्जोरिति । अन्यलोपो वा । मांसपचनम् ।
 मांसपचनम् । मांस्याकः (१६) । मांसपाकः । सूत्रार्थे केचिदनुस्वारस्य च
 लोप मिच्छन्ति । मांसपचनम् । मांस्याक इति । तत् तु तन्त्रभाष्यवाक्यस्या-
 भावात् सन्दिग्धमिति भागवन्ति ।

१४५ । गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ।

सुट्पत्वाभ्यामिदं निपात्यते । गोभिः सेवितो गोष्पदो देशः । अविद्य-
 मानसेवितान्यगोष्पदान्यरण्यानि । प्रमाणे गोष्पदं क्षेत्रम् । गोष्पदपूरं
 वृष्टो देवः ।

१४६ । आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ।

सुटि निपात्यते । को नामास्पदं त्याजितः ? प्रतिष्ठामित्यर्थः ।
 अन्यत्रापदम् ।

१४७ । आश्वर्य्यमनित्ये ।

अनित्यमागन्तुक मङ्गलम् । तत्राश्वर्य्यं स्यात् । आश्वर्य्यमवन्त्येन मन्तरीच्चात्र
 पतति नक्षत्रचक्रम् । अङ्गुते किम् । आचर्य्यं कर्म शोभनम् ।

१४८ । वर्चस्केऽवस्करः ।

कुत्सितं वर्ची वर्चस्कन् । तत्रावस्करः स्यात् । अवकरोऽन्यत्र ।

१४९ । अपस्करो रथाङ्गम् ।

अयमत्र निपात्यते ।

१५० । विष्किरः शकुनि विंकिरो वा ।

वा सुटि विष्किरो विकिरश्च स्याच् शकुनिश्चेत् ।

(१६) मांसपचनं मांस्याक इत्यवयवस्थयादित्येन (१४१२०) भत्वात् संयोगान्तलोपो (८।२।१५) न । मां-
 स्यचन्या उखाया इति भाष्यकारप्रयोगप्रामाण्यात् ।

१५१ । ऋखाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्वे ।

छन्दःसूत्रमेकम् ।

१५२ । प्रतिष्कशश्च कशेः ।

कशेः सौत्रात् पचाद्यचि सुटि षत्वं निपात्यते । प्रतिष्कशः पुरोयायी ।
कशेः किम् ? कशां प्रतिगतः प्रतिकशोऽश्वः ।

१५३ । प्रस्वगवहरिश्चन्द्रावृषौ ।

इमौ निपात्येते ऋषौ चेत् ।

१५४ । मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ।

मस्करो वेणुः स्यात् । मा कुरुत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति साकरण-
शीलो मस्करी परिव्राजकः । अन्यच्च मकरो यावः । मकरी समुद्रः ।

१५५ । कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ।

इमे निपात्येते । कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्तुन्दं नाम नगरम् ।

१५६ । कारस्करो वृक्षः ।

कारकरोऽन्यत्र ।

१५७ । पारस्करप्रभृतौनि च संज्ञायाम् ।

अमूनि नान्नि यथापाठं साधूनि स्युः । पारस्करो देशः । रथस्या नदी ।
किष्किन्धः पर्वतः । किष्कुः । वनस्पतिः । “परःशताद्या स्ते वेषां पराः
संख्याःशतादिकात् ।”

(क) तद्दृष्टोः करपत्यो शौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । तस्करशौरः ।
वृक्षस्यति देवता ।

(ख) प्रायस्य चित्तिचित्तयोः । प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् । आकृति-
गणोऽयम् । पूर्वे योगा अप्यस्यैव प्रपञ्चाः । उक्तः सुट् । इदानीं स्वरसूत्राणि

यावदनुगुत्तर पद इति (६।३।१) । भाषायां तु स्वरलक्षणं न निबध्यते ।
स्वरस्य लोकाप्रचारदर्शनादित्युक्तम् । (१७)

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥६।१॥

समाप्तश्चेकाच्चापः ॥

(१७) The aphorisms omitted here in the text are given below to have the
स्वपाठ complete.

- १५८ । अनुदात्तं पदमेकवर्णम् । १५९ । कर्षात्सोऽन्त उदात्तः । १६० । उज्झादीनाञ्च ।
१६१ । अनुदात्तस्य च यतोदात्तलोपः । १६२ । घातोः । १६३ । चितः । १६४ । तद्धितस्य ।
१६५ । कितः । १६६ । तिसृभ्यो जसः । १६७ । चतुरः शसिः ।
१६८ । सावेकाचलृतीयदि विभक्तिः । १६९ । अनोदात्तादुत्तरपदादन्तरस्यामनित्यसमासि ।
१७० । अष्टेऽङ्गन्तस्य सर्वनामस्थानम् । १७१ । ऊङिदम्पदाद्यप्पुस्रैरुभ्यः ।
१७२ । अष्टमो दीर्घात् । १७३ । शतुरनुमो नद्यजादौ ।
१७४ । उदात्तघणो हलपूर्वात् । १७५ । मोङ्घालोः । १७६ । ऋस्नुजभ्यां मतुप् ।
१७७ । नामन्तरस्याम् । १७८ । व्याङ्गन्तसि बहुलम् । १७९ । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ।
१८० । ऋत्युपोत्तमम् । १८१ । विभाषा भाषायाम् । १८२ । न गोश्चमृसाववर्णैराडङ्कुङ्कदभ्यः ।
१८३ । दिवो ऋल् । १८४ । ट् चान्यतरस्याम् । १८५ । तित् स्वरितम् ।
१८६ । तास्वनुदात्तेर्ङिदुपदेशाज्जसार्वाधातुक मनुदात्तमङ्ग्विङोः ।
१८७ । आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् । १८८ । स्त्रपादिङ्सामान्यनिटि । १८९ । अथस्यानामादिः ।
१९० । अनुदात्तौ च । १९१ । सर्वस्य सुपि । १९२ । भौजौऽङ्गुमदजनघनदरिद्राजागरां प्रत्ययात् पूर्वं पिति ।
१९३ । क्षिति । १९४ । आदिर्नैमुक्त्यन्यतरस्याम् । १९५ । अचः कर्तृयकि ।
१९६ । घञि च सेटौङ्ग्वी वा । १९७ । ज्ञित्वादि नित्यम् ।
१९८ । आमन्त्रितस्य च । १९९ । पथिमथोः सर्वनामस्थाने । २०० । अन्तस्य तवै युगपत् ।
२०१ । ज्यो निवासि । २०२ । जयः करणम् । २०३ । वषादीनाञ्च ।
२०४ । संज्ञायामुपसानम् । २०५ । निष्ठा च द्यजनात् । २०६ । शुष्काष्टौ ।
२०७ । आशितः कर्त्ता । २०८ । रिक्ते विभाषा । २०९ । जुष्टापिति च ऋन्तसि ।
२१० । नित्यं मन्त्रे । २११ । युषादस्यदोर्ङसि । २१२ । ऊयि च । २१३ । यतो नावः ।
२१४ । ईङ्गन्तद्वर्गसदुर्हां ऋतः । २१५ । विभाषा वेणिङ्गानयोः । २१६ । त्यागरागह्रासकुङ्कद्वचकृषानाम् ।
२१७ । उपोत्तमं रिति । २१८ । अङ्गन्यतरस्याम् । २१९ । मतोः पुवमात् संज्ञायां स्त्रियाम् ।
२२० । अनोऽवत्याः । २२१ । ईवत्याः । २२२ । चौ । २२३ । समासस्य । इति ।

भाषावृत्तिः ।

षष्ठोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । अलुगुत्तरपदे । (18)

उत्तरपदेऽलुग् वाच्यः । अधिकारोऽयमा पादपरिसमाप्तेः ।

(18) Though the द्वितीयपाद of the षष्ठाध्याय is totally omitted by the author, the Section is here transcribed for reference to any of its *Sutras*, if required.

षष्ठोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

- १ । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । २ । तत्पुरुषे तुल्यार्थद्वितीयासमस्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ।
- ३ । वर्णो वर्णेष्वनेते । ४ । गाधलवणयोः प्रमाणे । ५ । दायायं दायादि । ६ । प्रतिबन्धि चिरकृद्भयोः ।
- ७ । पदेऽपदेशे । ८ । निवति वातवाणे । ९ । श्रादेऽगार्चवे । १० । अश्व्युक्ताययो जातौ ।
- ११ । सङ्गप्रतिरूपयोः सादृश्ये । १२ । द्विगौ प्रमाणे । १३ । गत्वव्यपथं वाणिजे ।
- १४ । मातोपशोपन्नमच्छाये नपुंसके । १५ । सुखप्रिययो हिते । १६ । प्रीतौ च । १७ स्वं स्वामिनि ।
- १८ । पत्यादैश्वर्ये । १९ । न भूवाक्चिद्द्विधिषु । २० । वा सुवनम् ।
- २१ । आशङ्काबाधनेदीयःसु सञ्भावने । २२ । पूर्वे भूतपूर्वे ।
- २३ । सविधसनीडसमर्थ्यादसवेधसदेशेषु सामीप्ये । २४ । विस्मयादीनि गुणवचनेषु ।
- २५ । अन्यावमकनृपापवत्सु भावे कर्मधारये । २६ । कुमारश्च । २७ । आदिः प्रत्येगसि ।
- २८ । पुगोऽन्यतरस्याम् । २९ । इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ । ३० । बह्वन्यतरस्याम् ।
- ३१ । दिष्टिवितस्मोश्च । ३२ । समसौ सिद्धशृङ्खपक्ववन्धकाङ्गात् ।
- ३३ । परिप्रत्युपापा वज्रमाणाहोरात्रावयवेषु । ३४ । राजन्वधञ्जवचनदन्तेऽन्यकठञ्चिषु ।
- ३५ । संख्या । ३६ । आचार्योपसर्जनशालेवासी । ३७ । कार्त्तिकौजापदयश्च ।
- ३८ । महान्त्रीश्वपराङ्गश्टीश्वसजाबालभारभारतहैलिङ्गलरीरवप्रवृत्तेषु । ३९ । शृङ्गकश्च वैश्वदेवे ।
- ४० । उद्भूः सादिवान्योः । ४१ । गौः सादसादिसारथिषु ।
- ४२ । कुरुगार्हपतरिक्तशुर्वसूतजरत्यश्लीलङ्कदरुपा पारेवडवा सैतिलकद्रुः पण्यकम्बलो दासीभाराणाञ्च ।
- ४३ । चतुर्थौ तदर्थे । ४४ । अर्थे । ४५ । क्ते च । ४६ । कर्मधारयेऽग्निडा ४७ । अहीने द्वितीया ।
- ४८ । द्वितीया कर्मणि । ४९ । गतिरनमरः । ५० । तादौ च गिति कृत्यतौ ।

२ । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ।

स्तोकात्तिकदूरार्थकच्छेभ्यो ङसेरलुक् स्यात् । स्तोकाभ्युक्तः । उत्तर-

- ५१ । तवै चान्तश्च युगपत् । ५२ । अग्निगन्तोऽन्ततौ वप्रत्यये । ५३ । न्यधौ च । ५४ । ईपदन्त्यतरस्याम् ।
 ५५ । हिरण्यपरिमाणं घने । ५६ । प्रथमोऽचिरीपसम्पत्तौ । ५७ । कतरकतमौ कर्मधारये ।
 ५८ । आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः । ५९ । राजा च । ६० । षष्ठी प्रत्येनसि । ६१ । ते नित्याद्ये ।
 ६२ । ग्रामः शिल्पिनि । ६३ । राजा च प्रशंसायाम् । ६४ । आदिश्रुदायः ।
 ६५ । सप्तमोहारिणौ घर्मोऽहरणे । ६६ । युक्ते च । ६७ । विभाषाऽध्यये । ६८ । पापञ्च शिल्पिनि ।
 ६९ । गोवान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे । ७० । अङ्गानि मेरेये । ७१ । भक्ताख्यासदर्थेषु ।
 ७२ । गोविङ्गालसिंहसेन्यवेषूपमाने । ७३ । अके जीविकायै । ७४ । प्राचा क्रीडायाम् ।
 ७५ । अणि नियुक्ते । ७६ । शिल्पिनि ब्राह्मणः । ७७ । संज्ञायाञ्च । ७८ । गीतन्त्यिवं पाले ।
 ७९ । णिनि । ८० । उपमानं शब्दार्थप्रकृताविव । ८१ । युक्तादौद्वादयश्च ।
 ८२ । दीर्घकाश्रुतधमाश्च वटं जे । ८३ । अन्यत् पूर्व बह्वचः । ८४ । ग्रामे ऽनिवसन्तः ।
 ८५ । घोषादिषु च । ८६ । कालादयः शालायाम् । ८७ । प्रत्येऽङ्गद्वयकर्मार्थादीनाम् ।
 ८८ । मालादीनाञ्च । ८९ । असहद्वयं नगरेऽनुदीचाम् । ९० । अर्मे चावर्णं वाचवाच ।
 ९१ । न भूताधिकसंख्यैवमद्राश्रमकञ्जलम् । ९२ । अन्तः । ९३ । सर्वं गुणकार्त्तव्यम् ।

Here there is a वार्त्तिक viz :—(क) गुणात् तरेण समास स्वरलोपश्च Which the author had left out without explanation and illustration. As the entire section deals with accents (स्वर), he had fully omitted this पाद । अरणदेव too, like पुस्तोचम, omits this पाद in his दुर्घटवृत्ति for the same reason. अवेदं वार्त्तिकस्योदाहरणम् । अर्थस्तु सुबोध एव । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । एवं सर्वमह्वान् । सर्वेषां शुक्लतरा सर्वशुक्ला । मानसै रमतां नित्यं सर्वशुक्ला सरस्वतीति दृष्ट्ये । सर्वातिरिक्तसारेण सर्वैतेजोऽभिभाविना । स्थितः सर्वोऽन्ते गोर्वा ब्राह्मन् मेरुरिवाकनेति कालिदासः । सर्वेषामुन्नततरेण सर्वोन्नतेन । सर्वेषां मतिरिक्ततरः सर्वातिरिक्तः । सः सारो यस्य तेन ।

- ९४ । संज्ञायां गिरिनिकाययोः । ९५ । कुमाख्यां वयसि । ९६ । उदके ऽकेवली ।
 ९७ । द्विगौ क्रतौ । ९८ । समायां नपुंसके । ९९ । पुरे प्राचाम् । १०० । अरिष्टगोपूषं च ।
 १०१ । न हस्तिनफलकमार्दध्याः । १०२ । कुसुलकूपकुञ्जशालं विले ।
 १०३ । दिकच्छ्वा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु । १०४ । आचार्योपसर्जनशालेवासिनि ।
 १०५ । उत्तरपदद्वयो सर्वञ्च । १०६ । बज्रवीही विश्वं संज्ञायाम् । १०७ । उदराश्वेषु ।
 १०८ । क्षेपे । १०९ । नदी बन्धुनि । ११० । निष्ठोपसर्गपूर्वमन्त्यतरस्याम् । १११ । उत्तरपदादिः ।
 ११२ । कर्णो वर्षालक्षणात् । ११३ । संज्ञोपम्ययोश्च । ११४ । कण्ठशृङ्गोवाजह्वश्च ।
 ११५ । शृङ्गमवस्थायाञ्च । ११६ । गजोऽजरमरनिदमृताः । ११७ । सोमं नसी अलमोपसी ।
 ११८ । कलादयश्च । ११९ । आयुदात्तं वाचन्दसि । १२० । वीरवीर्यौ च ।
 १२१ । कूलवीरतूलमूलशालाचसममव्ययीभावे । १२२ । कंसमन्यगुपपायकाश्च विगौ ।

पद इत्येव । निष्क्रान्तः स्लोकान् निःस्लोकः । कथं ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्वि-
गिति ? उपसंख्यानानात् ।

- १२३ । तत्पुरुषे शालायां नपुंसके । १२४ । कथा च । १२५ । आदिशिक्षणादीनाम् ।
१२६ । चेलखेटकटुककाण्डं गृह्णाम् । १२७ । चौरमुपमानम् । १२८ । पल्लवसंपाशं मित्रे ।
१२९ । कुलसुदस्यलक्षणाः संज्ञायाम् । १३० । अकर्मधारये राज्यम् । १३१ । वर्गप्रादयश्च ।
१३२ । पुत्रः पुत्र्याः । १३३ । नाचार्यराजर्त्तिकसंयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः । १३४ । चूर्णादीन्प्राणिषष्ठ्याः ।
१३५ । षट् च काष्ठादीनि । १३६ । कुण्डं वनम् । १३७ । प्रकृत्वा भगलम् ।
१३८ । श्रितैर्निर्वाणहज्जं बहुव्रीह्यावभसत् । १३९ । गतिकारकोपपदात् कृत् ।
१४० । उभे वनस्यत्यादिषु युगपत् । १४१ । देवतावन् च ।
१४२ । नीचरपदेऽनुदात्तादावप्रथिवीरुद्रपुष्पमन्त्रिषु । १४३ । अन्तः । १४४ । यायवल्काजविकृताणाम् ।
१४५ । सपमानात् क्तः । १४६ । संज्ञाया मनाचितादीनाम् । १४७ । प्रब्रह्मादीनाञ्च ।
१४८ । कारकाद् दत्तयुतयोरेवाग्निषि । १४९ । इत्यभूतेन कृतमिति च । १५० । अग्नौ भावकर्मवचनः ।
१५१ । मन्त्रिणव्याख्यानाशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः । १५२ । सप्तम्याः पुण्यम् ।
१५३ । जगर्गकालं द्वितीयायाः । १५४ । मित्रं चानुपसर्गसम्बन्धौ ।
१५५ । नजो गुणप्रतिषेधे सन्ध्याद्यर्द्धितालमर्थोऽस्ति । १५६ । ययतोऽस्तदर्थे । १५७ । अच्चावशक्तौ ।
१५८ । आक्रोशे च । १५९ । संज्ञायाम् । १६० । कृत्योक्तेष्वन्वयार्थदयश्च ।
१६१ । विभाषा द्ब्रह्मतत्त्वज्ञानचिषु । १६२ । बहुव्रीह्याविदमेतत्तदभ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ।
१६३ । संख्यायाः सप्तः । १६४ । विभाषा कन्दसि । १६५ । संज्ञायां मिवाग्निभ्योः ।
१६६ । व्यवयिनोऽन्तरम् । १६७ । मुखं स्वाङ्गम् ।
१६८ । नाव्ययदिकं शब्दगीमद्वयस्युल्लसुष्टिप्रयुक्तसंस्थः । १६९ । निष्ठीपमानादन्तरस्याम् ।
१७० । जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमिसप्रतिपन्नाः । १७१ । वा जाते ।
१७२ । नञ्सुभ्याम् । १७३ । कपि पूर्वम् । १७४ । ऋक्षान्तेऽन्त्यात् पूर्वम् । १७५ । वहीमेज्वदुत्तरपदसूचि ।
१७६ । न गुणादयोऽवयवाः । १७७ । उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपार्श्वम् । १७८ । वर्गं संसासि ।
१७९ । अन्तः । १८० । अन्तश्च । १८१ । न निविध्यम् । १८२ । परेरभितोभावि मञ्जुलम् ।
१८३ । प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् । १८४ । निरुदकादीनि च । १८५ । अभर्मुखम् । १८६ । अपाच ।
१८७ । स्तिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुचिसीरनामनाम च । १८८ । अश्वेकपरिखम् ।
१८९ । अनोरप्रधानकनीयसी । १९० । प्रकषयान्तादिष्टः । १९१ । अन्तेरकृतं पदे ।
१९२ । नेरनिधानि । १९३ । प्रतेर्वाद्यसत्पुरुषे । १९४ । उपाद्वाजनिजिनमौरादयः ।
१९५ । सोरवचेषु । १९६ । विभाषोत्पुच्छे । १९७ । द्वित्रिभ्यां पाददन्तपूर्वसु बहुव्रीहौ ।
१९८ । सकथं चाक्रान्तात् । १९९ । परादिच्छन्दसि बहुलम् ।

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६॥१॥ समाप्तश्च बहुव्रीह्यिपादः ।

३ । ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः ।

एभ्य स्तृतीयाया अलुक् स्यात् । ओजसाभूतः । तस्यापत्यमोजसाभूतिः । ओजसाकृतम् । सहसाकृतम् । अम्भसाव्याप्तम् । तमसावृतम् । उत्तर-पदेऽलुग्विधानात् पूर्वपदभूतं यत्र तमस्तत्रालुक् । नतु यत्र तमोऽन्तं पूर्वपदम् । तेन “सततनैशतमोवृतमन्यत” इति (19)

(क) अञ्जसउपसंख्यानम् । अलुक् स्यात् । अञ्जसाकृतम् ।

(ख) पुंसानुजो जनुषान् इति । उपसंख्यानात् । जनुर्जन्म ।

इह तमःशब्दं तप इति केचिदूचिरे । तथाच व्योषः—“तमोजसानिर्जित-देवराजं दृष्ट्वा रथस्थं तपसाप्तसिद्धि”मिति (20) “तपःकृशाःशान्तुग्द-कुम्भहस्ता” इति तु भट्टिः ।

४ । मनसः संज्ञायाम् ।

नान्नि मनसस्तृतीयाया अलुक् स्यात् । मनसागुप्ता काचित् । मनसादेवी ।

५ । आज्ञायिनि च ।

अत्रोत्तरपदे मनसस्तस्या अलुक् स्यात् । मनसाज्ञायिनो योगिनः ।

६ । आत्मनश्च पूरणे ।

आत्मनस्तस्या अलुक् स्यात् पूरणप्रत्ययान्ते परे । आत्मनापञ्चमः । आत्मनाषष्ठः । आत्मचतुर्थसु बहुव्रीहिः ।

७ । वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ।

८ । परस्य च ।

आत्मनः परस्य च चतुर्थ्या अलुक् स्याद् वैयाकरणी संज्ञा चेत् । आत्मने-भाषः । आत्मनेपदम् । परस्मैभाषः । परस्मैपदम् ।

(19) कथं वक्ष्यिष्यसि कुतस्तमोवृत इति रघुकाव्ये ? इतिमिति भावे क्तः । तप्तसमसो वृत्तमिति षष्ठीसमासोऽर्थ आदित्वादच् ।

(20) कचित्सु क्तुः एव श्लोकः पठ्यते ।

“तमोजसानिर्जितदेवराजं दृष्ट्वा रथस्थं तपसाप्तसिद्धिम् ।

जथाह राजा सहस्राप्तकोपथापानि चारुणि सशायकानि” ॥२॥ इति ।

(It is given fully in the Ms. No IV.) “नन्व समासोऽननुगमः । न । अलुगधिकारादि”ति गोपीनाथः ।

६ । हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।

हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक् स्यात् । त्वचिसारः । युधिष्ठिरः ।
वनेकिंशुकाः ।

(क) अपो योनियन्मतिषु । अप्सुयोनिरग्निः । दिगादित्वाद् यत् ।
असव्यः । अप्सुमतिः । संज्ञाया (२।१।४४) मिति समासः ।

(ख) ह्रद्द्युभ्यां ङेरलुग्वक्तव्यः । ह्रदिष्टृक् । दिविषदो देवाः । कथं
दिवि कामोऽस्येति द्युकामः ? भाविबहुलवचनात् । (६।३।१४) (२१)

१० । कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ।

कारः पारिभाषिको नियमः । तन्नाम्नि प्राचां हलादौ परे सप्तम्या
अलुक् स्यात् । हलेद्विपदिका । कूपेशाणः । हलदन्तादित्येव । नद्यां दोहनी
नदीदोहनी । नियमः किम् ? अविकटे उरणः अविकटोरणः ।

११ । मध्याद् गुरौ ।

गुरौ परे मध्यात् सप्तम्या अलुक् स्यात् । मध्येगुरः ।

(क) अन्ताच्च । अन्तेगुरः ।

१२ । अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ।

स्वाङ्गात् सप्तम्या अलुक् स्यात् । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उदरेमणिः ।
“शत्रुञ्चकारोरसिवाणमाशु” । अमूर्धमस्तकात् किम् ? मूर्धंशिखः ।
मस्तकशिखः । अकामे किम् ? सुखकामः । स्वाङ्गादिति किम् ? अल-
शौण्डः । हलदन्तादित्येव । अङ्गुलित्राणः ।

१३ । बन्धे च विभाषा ।

बन्धे परे सप्तम्या अलुक् स्यात् । हस्तेबन्धो हस्तबन्धो वा । चक्रेबन्धश्चक्र-
बन्धो वा । हलदन्तादित्येव । गुप्तिबन्धः ।

१४ । तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।

तत्पुरुषे कृदन्त उत्तरपदे परे बहुलं सप्तम्या अलुक् स्यात् । वनेचरः ।
स्तम्बेरमः । पङ्केरुहः । हृदिस्थः । न च भवति । कायस्थः । कुरुस्थः ।
कुरुचरः । क्वचिद्वा । सरोजं सरसिजम् ।

१५ । प्रावृट्शरत्कालदिवाञ्चे ।

एषाञ्चे सप्तम्या अलुक् स्यात् । प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः ।
दिविजः । एषां किम् ? ग्रीष्मजः ।

१६ । विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ।

एभ्यो जे परे सप्तम्या अलुक्वा स्यात् । वर्षेजः । वर्षजः । चरेजः । चरजः ।
शरेजः । शरजः । वरेजः । वरजः ।

१७ । घकालतनेषु कालनाम्नः ।

घादिषु कालनाम्नः सप्तम्या अलुक्वा स्यात् । पूर्वाह्नेतराम् । पूर्वाह्न-
तरे गायति । पूर्वाह्णेकालकृतम् । पूर्वाह्णकालकृतम् । पूर्वाह्नेतने पूर्वाह्णतने
गायति । हलदन्तादित्येव । रात्रितरायां जागर्ति ।

१८ । शयवासवासिष्वकालात् ।

शयादिष्वकालवाचिनः सप्तम्या अलुक् स्याद्वा । खेशयः खशयो वा ।
“रक्षन् वनेवासकृताद् भयात् तान्” । वनवासः । ग्रामेवासी ग्रामवासी वा ।
अकालात् किम् ? पूर्वाह्णशयः । हलदन्तादित्येव । भूमिशयः ।

१९ । नेन्सिद्धवध्नातिषु च ।

इन्नन्तसिद्धवध्नातिषु च सप्तम्या अलुक् नास्ति । स्थण्डिलशायी ।
साङ्गाश्वसिद्धः । चक्रबन्धः । कथं चक्रेबन्धः ? घञन्ते विभाषोक्ता ।

२० । स्थे च भाषायाम् ।

स्थे परे सप्तम्या अलुक् नास्ति । समस्थः । कूटस्थः । कायस्थः । उदरस्थः ।
कथं हृदिस्थः । बाहुल्यात् । भाषायङ्गमेकवृत्तावप्युक्तम् ।

२१ । षष्ठ्या आक्रोशे ।

आक्रोशगतौ षष्ठ्या अलुक् स्यात् । चौरस्यकुलम् । मातुःसुतः ।
वृषल्याःपतिः । आक्रोशे किम् ? ब्राह्मणकुलम् ।

(क) वाग्दिकपश्यदभ्यो युक्तिदण्डहरेषु । षष्ठ्या अलुक् स्यात् । क्षेत्रं
वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोद्वरः ।

(ख) आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति च । षष्ठ्या अलुक् स्यात् ।
नडादिभ्यः फक् (४।१।६६) । आमुष्यायणः । मनोज्ञादित्वाद् वुञ्
(५।१।१३३) । आमुष्यपुत्रिका । आमुष्यकुलिका ।

(ग) देवानां प्रिये । षष्ठ्या अलुक् स्यात् । देवानाम्रियः ।

(घ) शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः संज्ञायाम् । षष्ठ्या अलुक् स्यात् । शुनःशेषो
नाम मुनिः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गुलः ।

(ङ) दिवोदासश्चान्दसः ।

२२ । पुत्रेऽन्यतरस्याम् ।

आक्रोशगतौ पुत्रे षष्ठ्या अलुक् स्याद्वा । दास्याःपुत्रो दासीपुत्रो वा ।

२३ । ऋतो विद्यायोनिस्वन्धेभ्यः ।

ऋदन्ताद् विद्यायोनिस्वन्धवाचिनोऽलुक् स्यात् षष्ठ्याः । पितुःपुत्रः ।
होतुरन्तेवासी । विद्यायोनिस्वन्धोभयपदेष्वभिधानान्नेह । पितृधनम् ।

२४ । विभाषा स्वसृपत्योः ।

ऋदन्तादनयोः षष्ठ्या अलुक् स्याद्वा । मातुःश्वसा मातृश्वसा वा ।
पितुःश्वसा पितृश्वसा वा । दुहितुःपतिः । दुहितृपतिर्वा । उक्तोऽलुक् । उत्तर-
पदाधिकारः प्रागङ्गात् (६।४।१) ।

२५ । आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ।

विद्यायोनिस्वन्धानामृतानां द्वन्द्वे आनङ् स्यात् । नकारो रपरत्व- (१।१।५१)
निषेधार्थः । होतापोतारौ । मातापितरौ । ऋतां द्वन्द्वे किम् ? पितृ-
पितामहौ । कथं पितापुत्रौ मातापुत्रौ । पुत्र इत्यनुवृत्तेः (६।३।२२) ।

२६ । देवताद्वन्द्वे च ।

अत्र पूर्वपदस्थानङ् स्यात् । इन्द्रावृहस्पतो । सूर्याचन्द्रमसौ । पुनर्द्वन्द्व-
ग्रहणाल् लोके वेदे सहचरितयोरेवाभिधानम् । नेह । शिववैश्रवणौ । कथं
“रविचन्द्रावपि नोपलक्षितौ” इति ? तर्हि चिन्त्यम् ।

(क) वायोरुभयत्र प्रतिषेधः । वायुग्नी । अग्निवायू ।

२७ । ईदग्नेः सोमवरुणयोः ।

सोमे वरुणे चान्नेरीत् स्यात् । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ । इदागमे-
नापि सवर्णदीर्घत्वे सिद्ध ईद्वचनमन्यत्र भावार्थमाहुः । तेन कुशश्च लवश्च
कुशीलवाविति वाल्मीकिप्रयोगः ।

२८ । इदं वृद्धौ ।

वृद्धिमत्युत्तरपदेऽग्नेरित् स्यात् । अग्निवारुणम् । अग्निमारुतं कर्म ।
देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिः (७।३।२१) ।

(क) न विष्णौ । अत्राग्नेरित्वं नास्ति । अग्नावैष्णवम् ।

२९ । दिवो द्यावा ।

देवताद्वन्द्वे दिवो द्यावा स्यात् । द्यावामूसौ । द्यावाधरणी ।

३० । दिवसश्च पृथिव्याम् ।

पृथिव्यां दिवो दिवसादेशः स्याद् द्यावा च । अकारोच्चारणं पदान्ते क्त्वाद्य-
भावार्थम् । दिवस्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ ।

३१ । उषासोषसः ।

उषःशब्दस्योषासादेशः स्याद् देवताद्वन्द्वे । उषासामृत्यम् । उषासा-
नक्तम् ।

३२ । मातरपितरावुदीचाम् ।

अन्येषां मातापितरौ । अदन्तत्वान्निपातनस्य मातरपितराभ्यामित्येके ।
मातरपितृभ्यामित्यन्ये ।

३३ । पितरामातरा च च्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

३४ । स्त्रियाः पुंवद् भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे
स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ।

अनूङ् : स्त्रीलिङ्गस्य पुंवद् रूपं स्यात् । पट्वीभार्य्यास्य पटुभार्य्यः । शोभन-
भार्य्यः । दीर्घजङ्घः । दीर्घजङ्घभार्य्यः । भाषितपुंस्कात् किम् ? खट्वाभार्य्यः ।
अनूङ् : किम् ? धीबन्धूभार्य्यः । समानाधिकरणे किम् ? कल्याण्णा माता
कल्याणीमाता । पठ्ठीसमासः । स्त्रियामिति किम् ? कल्याणीप्रधाना इमे ।
अपूरणीति किम् ? कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । इह चापपूरणीप्रमाख्यो-
(५।४।११६) रिति समासान्तविधौ प्रधानपूरणीग्रहणात् पूरण्वार्थादन्यस्मिन्
समासार्थे न भवति कल्याणपञ्चमीकः पञ्च इति । अप्रियादिषु किम् ?
कल्याणीप्रियः । कल्याणीकान्तः । प्रिया । भक्ति । कान्ता । सुभगा ।
दुर्भगा । दुहिता । चपला । कथं दृढभक्तिः ? दृढं भक्तिरस्येति पूर्वपदस्या-
स्त्रीत्वविवक्षितत्वात् । श्लिष्टप्रियो विमुक्तकान्त इत्यादयस्तु चिन्त्याः ।

३५ । तसिलादिष्वाकृतत्वमुचः ।

तसिलादौ स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । तत्र परिगणनम् । त्रलत्तसौ । तरप्-
तमपौ । चरङ्जातीयरौ । कल्पवृक्षदेशीयरः । रूपपपाशपौ । थमुथालौ ।
दार्ढिलौ । तिलथ्यनाविति । तस्यां तत्र । तस्याः ततः (२२) । रम्यतरा ।
रम्यतमा । पटुतरा । पटुतमा । पटुचरी । पटुजातीया । मृदुजातीया ।
वृक्षकल्पा । पटुकल्पा । मृदुकल्पा । पटुदेक्षा । पटुदेशीया । पटुरूपा ।
वृक्षरूपा । वृक्षपाशा । कथा प्रकल्पा कथम् । तथा प्रकल्पा तथा । तस्यां
वेलायां तदा । तर्हि । तिल् छान्दसः । अजय्या ।

(क) शसि बह्वक्ष्यार्थस्य । पुंवत् स्यात् । बह्वीभ्यो देहि बहुशः । अत्यशः ।

(ख) त्वतलोर्गुणवचनस्य (२३) । पुंवत् स्यात् । पटुत्वम् । पटुता ।

(२२) तत्र तत इति तृदाहरणदिङ्मात्रम् । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंस्त्वात् । बहुत्र वृजतः बहुष्वेत्युदाहरणम् ।

(२३) संज्ञाजाति-कृदन्त-तद्धितान्त-समस्त-सर्वनाम-संख्याशब्दस्तु न गुणवचनः ।

सृदुता । गुणवर्णनस्य किम् ? दण्डनीत्वम् । कठीत्वम् । कथं व्यभिचारित्वं
युक्तीनामिति ? सामान्योपक्रमेण (२४) । तन्वीत्वमिति तु चिन्त्यम् ।

(ग) भस्माटे तद्धिते । भसंज्ञकस्य तद्धिते पुंवत् स्यात् । हस्तिनीनां
समूहो हास्तिकम् । अटे किम् ? श्येनेयः । रौहिणेयः ।

(घ) ठक्छसोश्च । अनयोः परतः स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । भवत्याश्छात्रा
भावतृकाः । भवदीयाः ।

(ङ) सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्य इति तु दिङ्नामान्यन्तराल
इत्यत्र (२।२।१६) भाष्यम् । सर्वासां धनं सर्वधनम् । अन्यस्यास्तनयोऽन्य-
तनयः । “न मानिनी संसहतेऽन्यसङ्गमम् ।” तस्या मुखं तन्मुखम् ।
भवतीप्रसादादिति तु चिन्त्यम् । (२५)

३६ । क्यङ्मानिनोश्च ।

क्यङि मानिनि च स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । एनी एतायते । दर्शनीयां
मन्यते दर्शनीयमानी भार्यायाः ।

३७ । न कोपधायाः ।

कोपधायाः स्त्रियाः पुंवन्न स्यात् । मद्विकाभार्यः । पाचिकाभार्यः ।
दाहिकाशक्तिः । पाचिकाकल्पा । पाचिकायते । पाचिकामानिनी ।

(क) कोपधप्रतिषेधे तद्धितपुग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । एक-
भार्यः । पाकभार्यः । पाककल्पा ।

(२४) सामान्ये नपुंसकमित्यनेनेयर्थः । इदं तु काशिकाकौयटाद्युक्तं वार्त्तिकम् । वार्त्तिकपाठे तु
नास्ति । “एकैकवर्णवर्त्तिलाहाच” इति हि संहितासूत्रे (१।४।१०६) भाष्यकारप्रयोगः । तत्प्रामाण्यादस्य
साधुत्वमुच्येतम् ।

(२५) धर्त्याणि देवि सकलानि सदैव कर्माण्याल्लभतः प्रतिदिनं सुकृती करोति ।

स्वर्गं प्रयाति च ततो भवतीप्रसादात्लोकत्रयेऽपि फलदा गतुं देवि तेन ॥१॥ इति देवीसाहाय्ये ।
आर्वाण्यं प्रयोगः । केचित्तु हे भवति ततः प्रसादादनुग्रहात् तवेति शेष इत्यन्वयं कुर्वन्तो भवतीति
सम्बोधने ऋक्षान् पठन्ति । एकोऽहं भवतीमुतचयकरो मातः कियन्तोऽरय इति वेषीसंहारप्रयोगस्तु
प्रामादिक एवेत्याहुः ।

३८ । संज्ञापूरण्योश्च ।

अनयोः स्त्रियाः पुंवन्न स्यात् । दत्ताभार्यः । “मन्दोदरीभार्यमतोय रेजि ।” दत्तामानिनी । पञ्चमीभार्यः । द्वितीयाकल्या । पञ्चमीकल्या ।

३९ । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ।

वृद्धिहेतोस्तद्धितान्तायाः स्त्रियाः पुंवन्न स्यात् । औपगवीभार्यः । माथुरीभार्यः । माथुरीमानिनी । माथुरीकल्या । वृद्धिहेतोः किम् ? मध्यम-भार्यः । अरक्ते किम् ? काषायवृद्धतिकः । हारिद्रपताकः । अविकारे किम् ? लौहेषो रथः ।

४० । स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ।

स्वाङ्गात् परो य ईकारस्तदन्तस्य स्त्रियाः पुंवन्न स्यात् । दीर्घकेशीभार्यः । सुमुखीभार्यः । सुमुखीकल्या । अमानिनि किम् ? सुक्लेशमानिनी । (26)

४१ । जातेश्च ।

जातेः स्त्रियाः पुंवन्न स्यात् । कुम्भकारीभार्यः । कठीकल्या । कठी-पाशा । बह्वुचीयते । औपसंख्यानिकस्य नेथते । हास्तिकम् । अमानिनीत्येव । कठमानिनी ।

४२ । पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ।

कर्मधारयादौ भाषितपुंस्त्वादनूङः स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । न प्रतिषेधः । महापञ्चमी । पुण्यषष्ठी । महाषष्ठी । प्रियदुहिता । सृगचपला । पाचक-वृन्दारिका । कारकवृन्दारिका । काकबन्ध्या । कारकजातीया । कारक-देशीया । एवं दत्तवृन्दारिका । पञ्चमवृन्दारिका । माथुरवृन्दारिका । माथुरजातीया । माथुरदेशीया । सुक्लेशवृन्दारिका । कठदेशीया । स्त्रिया-मित्येव । कठीप्रकाण्डम् । मानिनीजनः ।

(क) कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः । कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् । सृग्धाः पदं सृगपदम् । सृग्धाः क्षीरं सृगक्षीरम् । काक्वाः शवः काकशवः ।

(ख) पुंवङ्गावादु ध्रस्वत्वं खिद्वदादिषु विप्रतिषेधेन । कालिन्मन्या । हरिणिन्मन्या । पट्वितरा । मृद्वितमा । उक्तः पुंवङ्गावः ।

४३ । ध्रूपकल्पचेलङ्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङोऽनेकाचो ऋस्वः ।

घादिषु परतोऽनेकाचो ङ्यन्तस्य ऋस्वः स्यात् । ब्राह्मणितरा । सुन्दरितमा । गौरिरूपा । भुजङ्गिकल्पा । वृषलिचेली । पट्विब्रुवा । तरुणिगोत्रा । कुमारिमता । गौरिहता । उक्तपुंस्कादित्येव । बदरीतरा । ब्रूजः पचाद्यचिब्रुवः । चेलङ्ब्रुवगोत्रशब्दाः कुत्सनाथार्थाः ।

४४ । नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ।

घादिषु शेषनद्या ऋस्वो वा स्यात् । कः शेषः ? अङ्गी नदी ङीरेकाच् । धीबन्धुतरा धीबन्धूतरा वा । स्त्रीतरा स्त्रितरा वा ।

(क) कन्नद्याः प्रतिषेधः । लङ्गीतरा । तन्त्रीतरा ।

४५ । उगितश्च ।

उगितो नद्या घादिषु ऋस्वो वा स्यात् । श्रेयसीतरा श्रेयसितरा वा । विदुषीतमा विदुषितमा वा । “शक्तिं दधानं महतीतमां तम् ।” पुंवङ्गावोऽप्यत्रेष्टः । श्रेयस्तरा । विद्वत्तमा । (२७)

४६ । आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ।

तुल्याधिकरणे जातीये च परतो महतः स्यादात् । महापञ्चमी । महाषष्ठी । महाराजः । महाभुजः । महाजातीयः ।

(क) घासकर्त्रविशिष्टेषु पुंवच्च । महत्या घासः महाघासः । महत्याः करो महाकरः । महाविशिष्टः ।

(ख) अष्टनः कपाले हविषि । अष्टाकपालं हविः ।

(ग) गवि च युक्ते । अष्टागवं शकटम् । युक्ते किम् ? अष्टगवं विप्रस्य ।

(२७) अत्र भट्टोजिः—“हत्यादिषु विदुषीतरित्युदाहृतम् । तन्निर्मुलम्” इति । दीर्घान्तङीर्षविशिष्टानां रूपाणां भाष्ये ऽसमर्थनात् ।

४७ । द्वाष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ।

द्वि अष्टत्रिलेतयोः संख्यायामात्वं स्यात् । द्वादश । द्वाविंशतिः । द्वात्रिंशत् । अष्टादश अष्टाविंशतिः । अष्टात्रिंशत् । संख्यायामिति किम् । द्वेमातुरः । प्राक्शतादित्यभिधानाच्चेह । द्विशतम् । अष्टसहस्रम् । अबहुव्रीह्यशीत्योः किम् ? द्विदशाः । द्वित्राः । द्व्यशीतिः ।

४८ । त्रैस्त्रयः ।

त्रैस्त्रयसादेशः स्यात् । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् । संख्यायामित्येव । त्रैमातुरः । अबहुव्रीह्यशीत्योरित्येव । त्रिचतुराः । त्र्यशीतिः । प्राक्शतादित्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् ।

४९ । विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ।

द्वाष्टस्त्रिंशब्दानां यदुक्तं तच्चत्वारिंशदादौ वा स्यात् । एवं यावद् नवतिः । द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशद्वा । अष्टाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशद्वा । त्रयश्चत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशद्वा । (२८) द्वा नवतिः । द्विनवतिर्वा । अष्टानवतिः । अष्टनवतिर्वा । त्रयो नवतिः । त्रिनवतिर्वा । कथमेकादश ? कुसीददशैकादशादिति (४।४।३२) निपातनात् ।

५० । हृदयस्य हृस्त्रेख्यदण्णलासेषु ।

लेखादौ परे हृदयस्य हृत्स्यात् । हृस्त्रेखः चयव्याधिः । हृदयं लिखतीति कर्मण्यण् (३।२।१) । हृदयस्य प्रियं हृद्यम् । हृदयस्येदं हार्दम् । हृत्तासः ।

५१ । वा शोकष्यञ्जरोगेषु ।

एषु हृदयस्य हृद्वा स्यात् । हृच्छोकः । हृदयशोको वा । सौहार्द्यं सौहृदय्यं वा । सौहृद्यमिति केचित् । हृद्रोगः । हृदयरोगो वा ।

५२ । पादस्य पदाज्जातिगोपहतेषु ।

आज्यादिषु पादस्य पदः स्यात् । पदाजिः । पदातिः । पदगः । “पदगैर्वहुभिः सुतम् ।” पदोपहतः ।

५३ । पद्यत्यतदर्थे ।

पादस्य यति हलन्तः पत् स्यात् । पादौ विध्यन्ति पद्याः कण्टकाः ।
अतदर्थे किम् ? पाद्यं जलम् ।

(क) इक्के चरतौ । पादेन चरति पदिकः । पर्पादित्वात् ठन् ।

५४ । हिमकाषिहतिषु च ।

एषु पादस्य पत् स्यात् । पङ्क्तिम् । मानुषो नाम पत्काषी । पङ्क्तिः ।
चक्रारात् “पद्गुा भरद्वाजमुनिं सशिष्यम् ।”

५५ । ऋचः शि ।

शि ऋचः पादस्य पत् स्यात् । पच्छो गायत्रीं शंसन्ति । वीष्मायां शस् ।
ऋचः किम् ? पादशः कार्षापणं ददाति ।

५६ । वा घोषमिश्रशब्देषु ।

एषु पादस्य पत्स्याद्वा । पद्घोषः पादघोषो वा । पन्मिश्रः पादमिश्रो
वा । पच्छब्दः पादशब्दो वा ।

(क) निष्को च । पन्निष्कः पादनिष्को वा ।

५७ । उदकस्योदः संज्ञायाम् ।

नाम्नि उदकस्योदः स्यात् । उदमेघो नाम ।

(क) उत्तरपदस्य च । लोहितोदो नाम । क्षीरोदः । लवणोदः ।

५८ । पेषंवासवाहनधिषु च ।

एषूदकस्योदः स्यात् । उदपेषं शुण्ठीं पिनष्टि । “सहस्ररात्रीरुदवास-
तत्परा ।” उदवाहनः । उदधिः ।

५९ । एकहलादौ पूरयितव्येन्यतरस्याम् ।

असंयुक्तहलादावुत्तरपदे उदकस्योदो वा स्यात् । उदकुम्भ उदककुम्भो वा ।
उदपात्रम् । उदकपात्रं वा । एकहलादौ किम् ? उदकस्थानम् । पूरयितव्ये
किम् ? उदकगिरिः ।

६० । मन्यौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवौवधगाहेषु च ।

एषूदकस्योदो वा स्यात् । उदमन्यः । उदौदनः । उदसक्तुः । “हिमलव-
सदृशश्चमोदबिन्दून् ।” “भिन्दानो हृदयमसाहि नोदवज्रः ।” भार-हार-
गाहाः कर्मण्यसन्ता घञन्ताश्च गृह्यन्ते । उदभारः । उदभारी स्त्री । उद-
हारी स्त्री । उदवौवधः । “रामाणामनवरतोदगाहभाजाम् ।” पक्षे उदक-
मन्यादयः । उक्तउदादेशः ।

६१ । इको ऋसोऽङ्यो गालवस्य ।

इगन्तानां ऋसो वा स्यात् । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रो वा । जम्बूलता
जम्बूलता वा । धौबन्धूसुतः धौबन्धुसुतो वा । अड्यः किम् ? गार्गीपुत्रः ।
व्यवस्थितविभाषया नेह । कारीपगन्धीपुत्रः ।

(क) इयङुवङ्भाविविनामथ्ययानाञ्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । श्रीकुलम् । भूकुलम् ।
शुक्लीभृतम् ।

(ख) भ्रूकुंसादीनामिष्यते । भ्रूकुंसः । भ्रूकुंसो वा । भ्रूकुटिः । भ्रूकुटिर्वा ।

(ग) अकारो विलेके । भ्रूकुंसः । भ्रूकुटिः ।

इह त्वलावुकर्कन्मुट्स्फुफलमिति सर्वान्ते लोकस्योत्तरपदव्यवहारात् ट्स्फु
एव ऋस्वः प्राप्नोति । न पूर्वयोः । तत्र समासान्तरमाख्येयम् । अलावूश्च
कर्कन्मुश्च ते । अलावुकर्कन्मू । ते च ट्स्फुश्च ते ऽलावुकर्कन्मुट्स्फुः । राज-
दन्तादिः । तासां फलं तथेति ।

६२ । एक तद्धिते च ।

एकशब्दस्य (२९) तद्धिते ऋस्वः स्यात् । एकस्या आगतमेकरूप्यम् ।
एकमयम् । एकत्वम् । एकता । उत्तरपदे च । एकस्याः क्षीरमेकक्षीरम् ।

६३ । व्यापोः संज्ञाच्छन्दसीर्बहुलम् ।

व्यावन्तस्य ऋस्वः स्यान्नाम्नि । रेवतिपुत्रः । रोहिणिपुत्रः । कस्य-
चिन्नाम । शिलवहम् । शिलप्रस्थं नाम नगरम् । बाहुल्यान् नान्दीघोषः ।
असंज्ञायाञ्च । कलन्नः । मन्दुरजः । सुसूक्ष्मजटकेषो व्रती ।

६४ । त्वे च ।

त्वे चेति च्छन्दसि ।

६५ । इष्टकैषीकामालानां चिततूलभारिषु ।

इष्टकादेश्वितादौ ऋस्वः स्यात् । इष्टकचितम् । इषीकतूलम् । माल-
भारिणी । तदन्तग्रहणञ्च । पक्वेष्टकचितम् । नवहाटकेष्टकचितम् । मुञ्चेषीक-
तूलम् । उत्पलमालभारिणी कन्या ।

६६ । खित्यनव्ययस्य ।

अनव्ययस्य खिदन्ते परे ऋस्वः स्यात् । कालिमेजयः । कालिम्न्या ।
अनव्ययस्य किम् ? “दिवामन्या रात्रिः कथमपि न पद्मैर्विकसितम्” । उक्तो
ऋस्वः ।

६७ । अरुर्दिषदजन्तस्य सुम् ।

एषां खिति सुम् स्यात् । अरुन्तुदः । द्विषन्तपः । द्विषमेजयः । (३०)
अजन्तानाम् । पण्डितम्न्यः । सुभगम्न्या । हरिम्न्यः । महिम्न्या ।
कालिम्न्या । विधुम्न्यः । वधुम्न्या । सुभुम्न्या । नलोपे राजम्न्यः ।
सुराजम्भवम् । गुणिम्न्यः । एषां किम् ? विद्वन्मन्यः । श्रीमन्मन्यः ।

६८ । इच्च एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ।

इजन्तस्य खिति एकाचोऽम् स्यात् । स चाम्प्रत्ययवत् । द्वितीयैकवचन-
वदित्यर्थः । स्त्रियम्न्यः । स्त्रीम्न्यः । भ्रुवम्न्यः । नरम्न्यः । गाम्न्यः ।
नावम्न्यः ।

६९ । वाचंयमपुरन्दरौ च ।

इमौ निपात्येते ।

(३०) द्विषमेजय इत्यत्र सुम् द्विषम् एकाच इति स्थिति संयोगान्तस्य लोपः (८।१।२२) इति तकार-
लोपः ।

७० । कारे सत्यागदस्य ।

अनयोः कारे सुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारो वैद्यः ।

(क) अस्तोश्च । अस्तुङ्कारः ।

(ख) धेनोर्भव्यायाम् । धेनुभ्यश्च गौः ।

(ग) लोकस्य पृष्ठे । लोकम्पृष्ठश्चन्द्रमाः ।

(घ) भ्राष्ट्रान्योरिन्धे । भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ।

(ङ) उद्भ्रमद्भयोः करणे । उद्भ्रंकरणम् । भद्रंकरणम् । एवं तिमिङ्गिल-
दीपङ्करसर्वन्ददादयोऽपि सुमिति योगविभागादूह्याः संज्ञाप्रकाराः ।

(च) सूतोयराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रङ् वा । एभ्यो दुहितृशब्दस्य
पुत्रङ् वा स्यात् । सूतपुत्री । सूतदुहिता वा । उग्रपुत्री । उग्रदुहिता वा ।
अन्यत्रापि दृश्यते । शैलपुत्री । “अभिवीक्ष्य विदर्भराजपुत्रीकुचकश्मीरज-
चिह्नमच्युतोर” इति माघः । केचिच्छार्ङ्गरवादिषु पुत्रशब्दं पठन्तीति
वामनवृत्तिः । तेनेदं सिध्यति कृष्णदासस्य पुत्रीं तुभ्यमहं सम्प्रदद इति ।

७१ । श्येनतिलस्य पाते जे ।

अनयोर्जान्ते पाते परे सुम् स्यात् । श्येनम्पाता सृगया । तैलम्पाता
क्रिया ।

७२ । रात्रेः कृति विभाषा ।

रात्रेः कृदन्ते परे सुम् स्याद्वा । रात्रिचरो रात्रिञ्चरो वा । रात्र्यटो
रात्रिमटो वा । खिति तु पूर्वेण नित्यमिष्यते । रात्रिन्मन्यमहः । उक्तो सुम् ।

७३ । नलोपो नजः ।

उत्तरपदे परे नजो नलोपः स्यात् । अभिञ्जुः । अब्राह्मणः । अविञ्जः ।
अशोचः । कथं नैककीर्त्तिः । नैकयशा इति ? (३१) समासे सर्वान्तसुत्तर-
पदम् । तच्चेह नास्ति ।

(३१) एषञ्च “आददे नातिशीतोष्णो नमस्त्रानिव दक्षिण” इत्यादि । मतान्तरे तु नजर्थस्य नशब्दस्य
सुप्सुपेति समासः । तेनापुनरित खगः स नैकधेयादि समाहितम् ।

(क) अवक्षेपे तिङ्प्रपसंख्यानम् । अपचसि । अकरोषि त्वं जाह्न ।
“हासकरमघटते नितराम्” ।

७४ । तस्मान्नङ्चि ।

लुप्तनकारान्नञोचि नुङ्गागमः स्यात् । अनश्चः । अनुष्टः । अनूः ।

७५ । नभ्राण्णपान्नवेदानासत्थानमुचिनकुलनखनपुंसक-
नक्षत्रनक्रनाकिषु प्रकृत्या ।

एष्वेकादशसु नञ् प्रकृत्या स्यात् । न भ्राजते नभ्राट् । न पाति नपात् ।
शचन्तः । न वेति नवेदाः । असुन्नन्तः । नासत्याः साधवः । नमुच्यादयः
संज्ञाशब्दा यथाकथञ्चिदुद्देश्याः ।

७६ । एकादिश्चैकस्य चादुक् ।

एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यादेकस्य चादुगागमः । एकेन न विंशति एकान्न-
विंशतिः । एकान्नशतम् । जनार्थे चात्र नञ् ।

७७ । नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ।

नगो नञ् प्रकृत्या वा स्यात् । “शैलवृक्षौ नगावगौ” । अप्राणिषु किम् ?
अगो वृषलः शैतेन ।

७८ । सहस्य सः संज्ञायाम् ।

सहस्य नाम्नि सः स्यात् । साश्वत्यम् । नाम्नि किम् ? सहयुध्वा ।

७९ । ग्रन्थान्ताधिके च ।

ग्रन्थान्ते ऽधिके च सहस्य सः स्यात् । सकलं ज्योतिषमधीते । कलान्त-
मित्यर्थः । समुहसर्मधीते । संस्यहं व्याकरणमधीते । अन्तवचनेऽव्ययीभावः ।
अधिके । सद्रोणा खारी । द्रोणाधिकेत्यर्थः ।

८० । द्वितीये चानुपाख्ये ।

उपाख्यायत इत्युपाख्यः प्रत्यक्षः । ततोऽन्योऽनुपाख्यः । अनुमेयो द्वितीयः
सम्बन्धी । तद्वाचिन्युपपदे सहस्य सः स्यात् । साग्निः कपोतः । सपिशाचिका
वाल्या । गृहे कपोतपतनात् तस्य द्वितीयो भाव्यग्निरनुमीयते ।

८१ । अव्ययीभावे चाकाले ।

अत्र सहस्य सः स्यात् । सचक्रं निधेहि । सधुरं व्रज । अकाले किम् ?
सङ्घापरालम् ।

८२ । वोपसर्जनस्य ।

सर्वोपसर्जनस्य समासस्योत्तरपदे सहस्य सो वा स्यात् । सपुत्रः सह-
पुत्रो वा । सपरिवारः सहपरिवारो वा ।

८३ । प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ।

आशिषि सह प्रकृत्या स्यात् । स्वस्ति ते सहपुत्राय । सहबन्धवे ।
अगोवत्सहलेषु किम् ? सगवे । सवत्साय । सहलाय । पक्षे सहगवे । सह-
वत्साय । सहहलाय ।

८४ । समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु ।

छान्दसम् ।

८५ । ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयो-
वचनबन्धेषु ।

एषु द्वादशसूत्रपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपदः ।
सरात्रिः । सनाभिः । सनामा । सनाम्नी कन्या । सरूपः । सवयाः । सवचनः ।
सबन्धुः । इह समानस्येति योगविभागः । तेन सपत्नसधर्मसजातीयाः सिध्य-
न्तीति वामनवृत्तिः । अनार्षोऽयं योगविभागः । तथाह्यव्ययानामनेकार्थ-
त्वात् सदृशार्थस्य सहशब्दस्यैते प्रयोगाः । कथं नाम समानपत्न इत्यादयोऽपि
भवन्तीति भागवृत्तिः (३२) । चान्द्रास्तु नामादिषु सभावं विकल्पेन
ब्रुवन्ति ।

८६ । चरणे ब्रह्मचारिणि ।

आचारगतौ ब्रह्मचारिणि परे समासस्य सः स्यात् । सन्नह्यचारी ।

८७ । तीर्थे ये ।

८८ । विभाषोदरे ।

यदन्ते तीर्थे समानस्य सः स्यात् । सतीर्थ्याश्चैकगुरवः । उदरे वा ।
समानोदर्थः सोदर्थ्या वा ।

८९ । दृग्दृशवतुषु ।

एषु समानस्य सः स्यात् । सदृक् । सदृशः । सदृक्स्तुच्छान्दसः । वतुग्रहण-
मुत्तरार्थम् । उक्तः सभावः ।

९० । इदम् किमोरीशकी ।

इदम् ईश् किमः कीः स्यात् तेषु परतः । ईदृक् । ईदृशः । इयान् ।
इयती । कीदृक् । कीदृशः । कियान् । कियती ।

९१ । आ सर्वनाम्नः ।

तेषु सर्वनाम्न आकारः स्यात् । तादृक् । तादृशः । तावान् । एतावान् ।
एतादृशः । एतादृक् । यावान् । यादृक् । यादृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः ।
युष्मादृक् । युष्मादृशः । भवादृक् । भवादृशः । अमूदृक् । अमूदृशः । अस्मादृक् ।
अस्मादृशः ।

९२ । विष्वग्देवयोश्च टेरन्नञ्चतौ वप्रत्यये ।

विष्वग्देवयोः सर्वनाम्नश्च टेः स्थाने ऽद्रिः स्यादञ्चतौ वप्रत्यये । विष्व-
गञ्चति विष्वद्राड् । (३३) विष्वद्राञ्चौ । देवद्राड् । यद्राड् । तद्राड् । कद्राड् ।
कद्रीची । वप्रत्यये किम् । विष्वगञ्चनम् ।

९३ । समःसमि ।

समोऽञ्चतौ समिरादिस्थिते । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । समीची ।

९४ । तिरसस्तिर्थ्यलोपे ।

तिरस स्तिरिरादिस्थिते तस्मिन्नलोपे । तिर्थ्यङ् । अलोपे किम् ? लोपे
मा भूत् । तिरश्चःपश्य । “लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्यात् ।”

६५ । सहस्य सधिः ।

तस्मिन् सहस्य सधिः स्यात् । “सध्नुङ् रतः श्रेयसि लक्ष्मणोऽभूत्” ।
सध्नुच्चौ । “सध्नीचा वलयितपद्मनालसूत्रः ।” सध्नीचौ ।

६६ । सध मादस्योऽच्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

६७ । इयन्तरूपसर्गैभ्योऽप ईत् ।

एभ्यः परस्याप आदेरीत् स्यात् । द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्रादेरनवर्णान्ताद-
भिधानम् । समीपम् । नौपम् । नेह । प्रापम् । परापम् ।

६८ । ऊदनोर्देशे ।

अनोः परस्याप ऊत् स्यात् । अनूपो देशः । अनूपमन्यत्र ।

६९ । अषष्ठ्यष्टतृतीयास्यस्यान्यस्य दुगराशीराशास्थस्य-
तोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ।

अषष्ठ्यष्टतृतीयास्यस्य अन्यस्य दुगागमः स्यादाशीरित्यादौ परे । अन्या
आशीरन्यदाशोः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्
सुकः । अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अषष्ठ्यष्टतृतीयास्यस्य किम् ? अन्यस्याशी
रन्याशीः । अन्येनास्थितोऽन्यास्थितः । इहाविशेषेण दुक् कारकच्छयो-
रिति भाव्यम् । अन्येनान्यस्य वा कारकः अन्यत्कारकः । अन्यस्मिन् भवम् ।
अन्यस्येदं वा अन्यदीयम् । गहादित्वाच्छःशैषिकः ।

१०० । अर्थे विभाषा ।

अर्थे परेऽन्यस्य दुग्वा स्यात् । अन्यदर्थः । अन्यार्थो वा ।

१०१ । कोः कत् तत्पुरुषेऽचि ।

तत्पुरुषेऽचि कोः स्थाने कत् स्यात् । कदन्नम् । कदिभ्यनम् । कदुष्णम् ।
अचि किम् ? कुब्राह्मणः ।

(क) त्रावुपसंख्यानम् । कुक्षितास्त्रयः कचयः ।

“कृतशस्त्री न यो जिष्णुर्यश्चादगो यज्ञनिस्पृहः ।

कामी यश्च जरन्नेते क्षत्रवंशेषु कक्षयः” ॥ १ ॥

१०२ । रथवदयोश्च ।

अनयोः कोः कत् स्यात् । कद्रथः । कद्ददः ।

१०३ । दृणे च जातौ ।

अत्र कोः कत् स्यात् । कसृणम् । जातौ किम् ? कुट्टणानि ।

१०४ । का पथ्यक्षयोः ।

अनयोः कोः स्थाने काः स्यात् । कापथः । काक्षम् । “काक्षेणानादरे-
क्षितः ।”

१०५ । ईषदथे ।

अत्र कोः काः स्यात् । कामधुरम् । कातन्त्रम् । काम्बम् ।

“देवाकानिनिकावादे वाहिकास्त्रस्त्रकाहि वा ।

काकारिभभरेकाकानिस्त्रभव्यव्यभस्त्रि” ॥ १ ॥

१०६ । विभाषा पुरुषे ।

पुरुषे कोः का वा स्यात् । कापुरुषः कुपुरुषो वा ।

१०७ । कवञ्चोष्णे ।

उष्णे परे कोः काः कवं च वा स्यात् । कोष्णं कवोष्णं कदुष्णं वा ।

१०८ । पथि च च्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

१०९ । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।

पृषोदरप्रकाराणि साधूनि स्युः शिष्टैर्यथाप्रयुक्तानि । शिष्टलक्षणं तु
भाष्यादवधार्यम् । (३४) पृषदुदरमस्य पृषोदरः । वारिवाहको वलाहकः ।
ब्रुवन्तः सौदन्त्यस्यां वृत्तौ । मञ्चां रौति मयूरः । पूर्व्यन्ते गलन्ति च पुद्गला

देहाः । तथ्यस्य भावस्तथता । रतेस्तननं रत्नम् । वाहितं पापमनेन ब्राह्मणः ।
जितमिनीऽनेन जिनः । यशः कौति यक्षः । को जीर्यति कुञ्जरः । हिनस्तीति
सिंहः । अङ्गन्यस्मिन्नङ्गनम् । शवानां शयनं श्मशानम् । ऊर्ध्वं सुखमस्य
उदूखलम् । पिशिताशः पिशाचः । एवं षोडन् षोडशः षोढा षड्धा चेत्यादि ।

“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्” ॥ १ ॥

११० । संख्याविसायपूर्वस्याङ्गस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ ।

संख्यादेः परस्याङ्गस्याहन् वा ङौ स्यात् । द्यङ्गे द्यहनि द्यहे वा । त्र्यङ्गे
त्र्यहनि त्र्यहे वा । व्यङ्गे व्यहनि व्यङ्गि वा । सायाङ्गि सायाङ्गे सायाहनि वा ।
ङौ किम् ? इयोरङ्गोर्भवो द्यङ्गः । तद्धितार्थे समासः (२।१।५१) । विगत-
मङ्गो व्यङ्गः । प्रादिसमासः । अङ्गः सर्वत्र टच् । अङ्गः सायः सायाङ्गः ।
एकदेशिसमासः ।

१११ । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घाऽणः ।

ढरयोर्लोपे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । लौढम् । गूढम् । नीरक्तम् ।
इन्दूराजते । पुनारमते । पुनारक्तम् । पुनारोटुम् । धातूरजः । पूर्वग्रहण-
मनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । इह ढ्रलोप- (८।३।१३) सहचरितस्य
रोरि- (८।३।१४) लोपस्य ग्रहणादनीयरो रलोपे न दीर्घः । दर्शनीयः पटः ।
दीर्घाधिकारो यावत् क्रमश्च (६।४।१८) क्लीति ।

११२ । सङ्खिवहोरोदवर्णस्य ।

सङ्खिवहोर्वर्णस्यौख्याडढ्रलोपे । सोढा । सोढुम् । सोढव्यम् । वोढा ।
वोढुम् । वोढव्यम् । वर्णग्रहणं कृतायामपि वृद्धौ यथा स्यात् । वहेर्लुङि तसि
उदवोढाम् । अवर्णस्य किम् ? ऊढः । ऊढवान् ।

११३ । साढ्रैसाढ्रासाढ्रेति निगमे ।

११४ । संहितायाम् ।

छान्दसमेतद्वयम् । संहिताधिकारस्य च्छन्दस्येव प्रयोजनम् ।

११५ । कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्र-
सुवस्वस्तिकस्य ।

कर्णे परे लक्षणवाचिनो दीर्घः स्यात् । दात्राकर्णः । स्थूणाकर्णः ।
अविष्टादीनां किम् ? विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । स्वस्तिककर्णः ।

११६ । नहिष्ठतिष्ठपिष्यधिरुचिसहितनिषु द्वौ ।

एषु क्तिबन्तेषु परतो दीर्घः स्यात् । उपानत् । नौड्वत् । प्राड्वत् ।
सृगावित् । मर्मावित् । नीरुक् । सहे ऋन्दसि णिवः (३।२।६४) । तुराषाद् ।
तनि परीतत् । द्वौ किम् ? परिणहनम् । गतिकारकपुर्वस्याभिधानान्नेह ।
तिग्मरुचः । पटुरुचः । (३५)

११७ । वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ।

कोटरादेर्वने किंशुलकादेर्गिरौ दीर्घः स्यात् । कोटरावणम् । मिश्रका-
वणम् । किंशुलकागिरिः ।

११८ । वले ।

वले परे दीर्घः स्यात् । दन्तावलो हस्ती । कृषीवलः । अण इत्येव ।
भ्रातृवलः । संज्ञायामित्येव । पुत्रवलः ।

११९ । मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ।

बह्वचां मतुपि दीर्घः स्यात् । वीरणावती । मशकावती । नद्यां मतुप्
(४।२।८५) । बह्वचः किम् ? ब्रीहिमतौ । अनजिरादेः किम् ? अजिरवती ।
मलयवती । संज्ञायामित्येव । वलयवती ।

१२० । शरादीनाञ्च ।

मतुपि दीर्घः स्यात् । शरावती । अहिषती । पद्मावती । नद्यां मतुप्
(४।२।८५) । संज्ञायामित्येव । शरवती भूमिः । अहिमतौ ।

१२१ । इको वह्ऽपीलोः ।

इगन्तस्य वह् दीर्घः स्यात् । ऋषीवहम् । कपीवहम् । अपीलोः किम् । पीलुवहम् ।

१२२ । उपसर्गस्य घञप्रमनुष्ये बहुलम् ।

प्रादेर्घञि दीर्घः स्यात् । वीमार्गः । अपामार्गः । बाहुल्यान्न च भवति । विहारः । निहारः । सादकारयोः क्त्रिमे । प्राकारः । प्रासादः । अन्यत्र प्रसादः । प्रकारः । वेशादिषु वा । प्रतिवेशः प्रतीवेशो वा । प्रतिकारः प्रतीकारो वा । क्वचिन्नैव । प्रसारः । प्रहारः । प्रवेशः । प्रसेवः । अमनुष्ये किम् ? निषादश्चण्डालः ।

१२३ । इकः काशे ।

प्रादेरिगन्तस्य काशे दीर्घः स्यात् । प्रतीकाशः । “आसक्तो भव नीकाशैः ।” अनूकाशः । इकः किम् ? प्रकाशः ।

१२४ । दस्ति ।

दः स्थाने यस्तकारस्तस्मिन्नुपसर्गस्य दीर्घः स्यात् । परीत्तम् । नीत्तम् । वीत्तम् । अभीत्तम् । सुत्तम् । इकः किम् ? प्रत्तम् ।

१२५ । अष्टनः संज्ञायाम् ।

अष्टनो नान्नि दीर्घः स्यात् । अष्टावक्त्रो मुनिः । अष्टापदं सुवर्णम् । संज्ञायां किम् ? “अष्टभाष्योऽसि पुण्यकृत् ।”

१२६ । छन्दसि च ।

छान्दसम् ।

१२७ । चितेः कपि ।

दीर्घः स्यात् । एकचित्तीकः । द्विचित्तीकः ।

१२८ । विश्वस्य वसुराटोः ।

अस्यानयो दीर्घः स्यात् । विश्वावसुः । विश्वाराट् । राडिति निर्देशाद् विश्वराजौ ।

१२६ । नरे संज्ञायाम् ।

विश्वस्य दीर्घः स्यात् । विश्वानरो नाम मुनिः ।

१२७ । मित्रे चर्षी ।

मित्रे विश्वस्य दीर्घः स्यादृषिषेत् । विश्वामित्रः । इह मन्त्रे षट्
सूत्राणि । (३६)

१२८ । अन्येषामपि दृश्यते ।

दीर्घ इत्येव । दण्डादण्डि । बाह्वाहवि । यष्टीयष्टि । शुनः संज्ञायाम् ।
शुनो दंष्ट्रा श्वादंष्ट्रा । ततोऽण् । शौवादंष्ट्रः । इज् । शौवादंष्ट्रिः । श्वाकर्णः । (३७)
पूर्वामुखः । उत्तरामुखः । दक्षिणामुखः । दृशिग्रहणादिह पूरुषो नारक
इत्यादावप्ययं दीर्घ इति वामनवृत्तिः । अनेनोत्तरपदविधानादप्राप्तिरिति
पूरुषादयो दीर्घोपदेशा एव संज्ञाशब्दा इति भागवृत्तिः ।

१२९ । चौ ।

अञ्चतो लुप्ताकारनकारे दीर्घः स्यात् । दधीचः पश्य । दधीचा । सध्रीचा ।
सध्रीचः । सध्रीची । मधूचा । मधूचः । विश्वद्वीचः । “विश्वद्वीचीर्विचिपन्
सैन्यवीचीः ।” “सध्रीचा वलयितपद्मनालसूत्रः ।”

१३० । संप्रसारणस्य ।

संप्रसारणान्तस्योत्तरपदे दीर्घः स्यात् । कारीषगन्धीपुत्रः । कौमुद-
गन्धीपुत्रः । कारीषगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपतिः । पूर्ण उत्तरपदाधिकारः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपूरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥६।३॥

समाप्तशालुक्पादः ॥

(३६) १२१ । मन्त्रे सोमान्ध्रियविचदेव्यस्य सती । १२२ । श्रीपथेय विभक्तावप्रथमायाम् । १२३ । ऋचि
तुमुषमन्तङ्कुलोक्त्याणाम् । १२४ । इकः सुजि । १२५ । ष्यचोऽस्तलिङ्गः । १२६ । निपातस्य च ।

(३७) शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः । अभियुक्तोक्तिरियम् । आदन्तः । श्ववराहम् ।
आपुच्छम् । आपदः ।

भाषावृत्तिः ।

षष्ठोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । अङ्गस्य ।

अधिकारोऽयम् । अङ्गस्य कार्यं वक्तव्यम् पञ्चपाद्याम् । (३८)

२ । हलः ।

संप्रसारणान्तस्याङ्गस्य हलः परस्य दीर्घः स्यात् । संवीतम् । आहूतम् ।
अङ्गस्य किम् ? निरुतम् । कथं हतीयेति ? निपातनात् ।

३ । नामि ।

नामि परेऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । अग्नीनाम् । वायूनाम् । मातृणाम् ।
भ्रातृणाम् ।

४ । न तिसृचतसृ ।

अनयोर्दीर्घो न स्यात् । तिसृणाम् । चतसृणाम् ।

५ । कृन्दस्युभयथा ।

छान्दसम् ।

६ । नृ च ।

नृ चेति नामि दीर्घविकल्पः । भाषायामपीत्येके । नृणाम् । नृणां वा । (३९)

(३८) षष्ठ्यायस्य चतुर्थः पादः सप्तमाध्यायस्य चत्वारः पादाश्चेति पञ्चपादी । तत्र ।

(३९) अतएव चिन्ताकज्जरचेतसां वत नृणां का नाम शान्तेः कथेति भर्तृहरिभक्तके । नृणामेको गम्य
स्मसि पयसामणव इवेति महिम्नःश्रवणे । दक्षिणास्त्रगवस्थितं नृणां न खलु प्रेम चलं सुहृज्जन इति कुमारे च ।

७ । नोपधायाः ।

नान्तस्योपधाया नामि दीर्घः स्यात् । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । दशानाम् ।
नामीत्येव । वर्मणाम् । चर्मणाम् ।

८ । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ ।

शिः सृष्ट् सर्वनामस्थानम् । तत्र परे नोपधाया दीर्घः स्यात् । राजा ।
राजानौ । राजानः । सीमा । सीमानौ । सीमानः । सामानि सन्ति पश्य
वा । कुण्डानि । असम्बुद्धौ किम् ? हे तच्चन् ।

९ । वा षपूर्वस्य निगमे ।

कृन्दः सूत्रमेकम् ।

१० । सान्तमहतः संयोगस्य ।

सान्तसंयोगस्य महतश्च नोपधायाः पूर्ववद्दीर्घः स्यात् । श्रेयान् ।
विद्वान् । श्रेयांसि । पयांसि । सर्पींषि । महान् । महान्ति । असम्बुद्धा-
वित्येव । हे श्रेयन् ।

११ । अपृत्स्तृचस्वसृनमृनेष्टृत्वष्टृचतृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम् ।

अष्टशब्दस्य तृस्तृजन्तानाञ्च स्वस्त्राद्यष्टकस्य चोपधायाः सर्वनामस्थाने
दीर्घः स्यात् । आपः सन्ति । समासेऽपोऽनङ्गत्वान्न दीर्घः । “बह्वपानि
तङ्गागानि सारसाः समुपासते ।” समासान्तविधेरनित्यत्वाद् बह्वाम्नीत्यपीति
केचित् । तन् । कर्त्तारः कटान् । तच् । श्रोतारः शास्त्राणाम् । स्वसारौ ।
स्वसारः । एवं यावत् प्रशास्तारौ प्रशास्तारः । (४०) असम्बुद्धावित्येव । हे
कर्त्तः । हे स्वसः । हे नप्तः ।

१२ । इन्हन्पूषार्थ्यमृणां शौ ।

एषामुपधायाः शावेव दीर्घः स्यात् । नान्यत्र । बहुदण्डीनि । बहुवाग्-
ग्मीनि । सुव्रतहाणि । सुपूषाणि । बह्वर्थ्यमाणि । शौ किम् ? व्रतहणौ ।

(४०) समर्थकृते (२।१।१) उदगातार इति भाष्यकारप्रयोगादुदगादशब्दस्यापि दीर्घः । उदगातारौ ।
उदगातारः ।

दण्डिनौ । म्रूणहनी । पूषणौ । अर्यमणौ । “प्रोषितार्यमणं मेरोरन्धकार-
स्तटीमिव” । “तस्मिन् वृत्रहणि स्थितम् ।” वृत्रहायत इति नायमुपधाया
दीर्घः ।

१३ । सौ च ।

तेषां सौ दीर्घः स्यात् । दण्डी । वृत्रहा । पूषा । अर्यमा । असम्बुद्धा-
वित्येव । हे अर्यमन् । हे पूषन् ।

१४ । अत्वसन्तस्य चाधातोः ।

अत्वन्तस्यासन्तस्य चोपधाया दीर्घः स्यात् सौ । अतु । भवान् । कृतवान् ।
गोमान् । अस् । सुयशाः । चन्द्रमाः । सुमिधाः । अधातोः किम् ? पिण्डं
ग्रसते पिण्डग्रः । असम्बुद्धावित्येव । हे गोमन् । हे चन्द्रमः ।

१५ । अनुनासिकस्य क्लिभलोः कङिति ।

अनुनासिकान्तस्य क्लौ भ्रूलादौ च कङित्युपधाया दीर्घः स्यात् क्लौ ।
प्रतान् । प्रतानौ । प्रतान्भ्याम् । प्रदान् । प्रशान् । भ्रूलि । शान्तः ।
शान्तवान् । शान्त्वा । शान्तिः । यङ्लुकि शंशान्तः । कङिति किम् ?
गन्ता । यन्ता ।

१६ । अज्भनगमां सनि ।

अजन्तानां हनो गमश्च भ्रूलि सनि दीर्घः स्यात् । चिचीषति ।
चिचीर्षति । जिह्वीर्षति । जिघांसति । अधिजिगांसते शास्त्रम् । गमेरिडादेशस्य
ग्रहणान्नेह । सञ्जिगंसते वक्तो मात्रा ।

१७ । तनोतेर्विभाषा ।

सनि तनोतेर्वा दीर्घः स्यात् । तितांसति तितंसति वा । भ्रूलौत्येव ।
तितनिषति ।

१८ । क्रमश्च क्लि ।

क्रमः क्लि वा दीर्घः स्यात् । क्रन्त्वा क्रान्त्वा वा । भ्रूलौत्येव । क्रमित्वा
उक्तो दीर्घः ।

१९ । च्छोः शूङनुनासिके च ।

सतृक्कस्य च्छस्य शो वस्य च जट् स्यादनुनासिके कौ भलि क्ङिति ।
 विश्नः । प्रश्नः । पृष्ठः । पृष्ठा । शब्दप्राट् । शब्दप्राशौ । इह क्ङित्तीति
 नानुवर्त्तते । किम्ललाद्यनुवृत्तिरपि वकारार्था । न च्छकारार्थेत्वेके । तन्मतेन
 व्रश्चादिसूत्रेणैव (८।२।३७) भलि पदान्ते च च्छस्य षः । पृष्ठः । पृष्ठा ।
 शब्दप्राट् । शब्दप्राड्भ्याम् । अजादौ तु शब्दप्राच्चाविति । वस्योद् । सिवे-
 रौणादिको नः । स्योनः । अक्षद्यूः । हिरण्यद्व्यूः । वस्त्रस्यूः । रत्नस्यूः ।
 द्यूतम् । द्यूत्वा । ये तु क्ङित्तीति नानुवर्त्तयन्ति तेषां धावुदिवो र्यङ्लुकि
 पितृक्कङित्यपि भलि वस्योद् । दाधौति । देद्योति । अन्येषां वलि लोपे
 (६।१।६६) दाधाति । देदेतीति ।

२० । ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च ।

एषां वस्योपधायाश्चोद् स्यात् कौ भलि क्ङिति । जूः । जूरौ । जूर्णः ।
 जूर्त्तिः । तूः । तूरौ । तूर्णः । तूर्त्तिः । श्रूः । श्रुवौ । श्रूतः । श्रूतिः । जः ।
 जवौ । जतिः । मूः । मुवौ । मूतिः ।

२१ । रास्त्रोपः ।

रेफाच्छवयोर्लोपः स्यात् कौ भलि क्ङिति । मुर्छा । मूः । मुरौ । मूर्त्तिः ।
 उर्वी । जः । जर्त्तिः । तुर्वी । तूः । तुरौ । तुरः । तूर्त्तिः ।

२२ । असिद्धवदत्वा भात् ।

आ भात् कार्याणि परस्परमसिद्धानि बोद्धव्यानि । एधि । शाधि ।
 भलन्ताहिः । जहि । हिलोपो न भवति । अत्रेति किम् ? व्याशये (४१)
 सा भूत् । प्रणमय्य गतः । शौ क्रस्त्रो ल्यप्ययादेशेनासिद्धः । आ भात् किम् ?
 अभ्राजि रागः ।

(क) वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वाच्यौ । वभूव । उपदिदीये ।

२३ । भ्रात्रलोपः ।

श्रमः परस्य नकारस्य लोपः स्यात् । अनक्ति । भनक्ति । हिनस्ति ।

२४ । अनदितां हल उपधायाः कङ्ठिति ।

कङ्ठिति हलन्तानामुपधाया नकारस्य लोपः स्यात् । स्रस्त्वम् । सनी-
स्रस्यते । अनदितां किम् ? वदि । वन्द्यते । हलः किम् ? नीयते । उपधायाः
किम् ? नञ्घते । कङ्ठिति किम् ? संसिता ।

(क) लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोः । विलगितः । विकपितः ।

२५ । दंशसञ्जसञ्जां शपि ।

एषां शपि नलोपः स्यात् । दशति । प्रसजति । परिष्वजते ।

२६ । रञ्जेश्च ।

शपि नलोपः स्यात् । रजति । रजन्ति ।

(क) रञ्जेर्णौ सृगरमणे । रजयति सृगान् । रजिता सृगाः । (४२) सृग-
रमणे किम् ? रञ्जयति वस्त्रम् । धिनुणि तु त्यजराजति (३।२।१४२)
निपातनान्नलोपः । रांगी । इङ् तु रजको रजनं रजतं रज इत्यौणादिकानां
किञ्चोपगमादनदितामित्येव (६।४।२४) नलोपः ।

२७ । घञि च भावकरणयोः ।

अनयोर्घञि रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागो वर्त्तते । रागः कुङ्कुमः । अनयोः
किम् ? रङ्गः ।

२८ । स्यदो जवे ।

वेगि स्यदः स्यात् । स्यन्दोऽन्यत्र ।

२९ । अवोदैधोद्गप्रश्चयहिमश्चथाः ।

ओद्ग मनिन्नन्तम् । अन्ये घञन्ता निपात्यन्ते । उन्दी अवोदः किञ्चि-
दादृङ् । इन्वी एधः काष्ठम् । उन्दे मनिन् । ओद्ग क्लिन्नम् । “प्रश्चयवद्
भ्रमन्तमाजा”विति व्योषः । हिमं अयाति सुञ्चति हिमश्चयश्चन्द्रः ।
“निराकृतहिमश्चथा” इति लुट्सर्गे भट्टिप्रयोगः ।

३० । नाञ्चेः पूजायाम् ।

पूजार्थस्याञ्चतेर्नलोपो न स्यात् । अञ्चिता गुरवः । अञ्चते । पूजाया-
मिति किम् ? उदक्तमुदकं कृपात् ।

३१ । क्ति स्कन्दिस्सन्दोः ।

अनयोः क्ति-नलोपो न स्यात् । स्कन्त्वा । स्यन्त्वा । प्रस्कन्ध । प्रस्यन्द ।

३२ । जान्तनशां विभाषा ।

जान्तानां नशेश्च नलोपो वा स्यात् क्ति । रङ्ज्ञा रक्ता वा । भङ्ज्ञा
भक्ता वा । नङ्गा नष्टा वा । (४३)

३३ । भञ्जेश्च चिणि ।

चिणि भञ्जेर्नलोपो वा स्यात् । अभाजि अभञ्जि वा ।

३४ । शास इदङ्हलोः ।

शासेरुपधाया इत् स्यादङि हलादौ कङिति । अन्वशिषत् । शिष्टः ।
शिष्टवान् । शिष्यः । वयं शिष्यः । अङ्हलोः किम् ? “अनुशासतमित्यना-
कुलम् ।” आङ्शासेनेष्यते । आशास्ते । कथं क्तिपि आशीः ? शियाशीः-
प्रेष्येष्विति (८।२।१०४) निपातनात् ।

३५ । शा हौ ।

शासस्थाने हौ परे शाः स्यात् । “शाधि नः करवाम किम् ।”

३६ । हन्तेर्जः ।

हौ हन्तेर्जः स्यात् । जहि शत्रून् । (४४)

(४३) रघादित्वाप्तये वेदत्वम् । तेन-ज्ञाप्रत्यये गमिलेति च रूपम् ।

(४४) अत्र कृष्टिधरः—“हन्तेः श्रुतिपा निदेशो यङ्लुङ्मिडत्यर्थः । जंहि शत्रून् । अतश्चासा-
चेति (७।३।५५) कुलमपि नास्ति । तथापि हन्तेरिति श्रुतिपः सत्त्वात् ॥” इति । व्यासकारस्तु “यद्यपि
हो हन्ते (७।३।५४) रित्येतो हन्तेरित्यनुवर्त्य विहितं तथापि यङ्लुङ्मिड कुलं भवत्येवे”त्याह । जहहि ।
श्रुतिप्रशया निषेधस्तमित्यः । गुणो यङ् लुकोरिति (७।४।८२) सामान्यापेक्षप्रापकादिति भाव इति च भेदोक्तिः ।
आचेद्यमिते तु ग्राह्यमधिकलोपः । जहनीहि ।

३७ । अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्थादीनामनुनासिकलोपो
भलि कडिति ।

भलि एषां कडित्यनुनासिको लुप्यते । यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयो-
ऽनुदात्तोपदेशाः । किति । यतम् । यत्वा । यतिः । डिति इतः । ह्यः ।
वनतेः क्तिन् वन्तिः । तनोत्थादेर्गणात् । सन्ततिः । ततम् । तत्वा । क्षण् ।
क्षतम् । क्षत्वा । क्षतिः । डिति अतत । अतथाः । भलि किम् ? गम्यते ।
रम्यते । रमित्वा । कडिति किम् ? गन्ता ।

३८ । वा ल्यपि ।

तेषामनुनासिकलोपो ल्यपि वा स्यात् । “उदयत्य खङ्गमर्जुनः ।” उदयस्य
वा । आगम्य । आगत्य वा । विरम्य विरत्य वा । व्यवस्थितविभाषया नकारस्य
लोपो नित्य एव । आहृत्य । अवमत्य । प्रतत्य । कथं “चतुर्द्विगोशानवमन्य
मानिनौ”ति ? तर्हि मन स्तम्भ इत्यस्य चौरादिकस्यानित्यस्यन्तत्वेऽसु ।

३९ । न क्तिचि दीर्घश्च ।

क्तिचि तेषां लोपोऽनुनासिकस्य क्तिभलोरिति (६।४।१५) दीर्घश्च न
स्यात् । यन्ति । रन्तिः । तन्तिः । अनुदात्तोपदेश इत्येव । कान्तिः ।
शान्तिः ।

४० । गमः कौ ।

कौ गमोऽनुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गगत् । कलिङ्गगत् ।

(क) यमादीनामिति वक्तव्यम् । संयत् । आनत् । परीतत् । भ्रुवत् ।

(ख) ऊङ् च गमादीनाम् । अग्रेगूः ।

४१ । विड्वनोरनुनासिकस्यात् ।

अनुनासिकस्यादिति द्वयमधिक्रियते । विड्वनौ छान्दसौ । अवावा ।
अवावरौ (४५) ।

(४५) अवावरौति व्यासकारादिमतेन । मतान्तरं तु वनो न ह्यश्च इति वार्त्तिकेन न जीवरेफौ ।
अवावा ब्राह्मणौ । चोरीत्यर्थः । ओणु अपनयन इत्यस्याह वनिप् ।

४२ । जनसनखनां सञ्भलौ ।

एषामाकारः स्याज् भलादौ सनि कङ्ठिति च । सिषासति । सातः ।
तनादिभ्यस्तथासोः सिज्जुकि । असात । असाथाः । खातम् । जातम् ।
जातिः । भल्लीत्वेव । जिजनिषति । चिखनिषति । सिसनिषति ।

४३ । ये विभाषा ।

यादौ कङ्ठिति तेषामादा स्यात् । जायते जन्यते वा । जाजायते
जञ्जन्यते वा । सायते सन्यते वा । सायात् सन्यादा । खायते खन्यते वा ।
चाखायते चङ्हन्यते वा ।

४४ । तनोति र्यकि ।

तनोति र्यक्यादा स्यात् । तायते तन्यते वा । यकि किम् ? तन्तन्यते ।

४५ । सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।

सनोतिः क्तिचि लोपः स्यादा । आत्वं वा । सतिः सातिः सन्तिः वा ।

४६ । आर्धधातुके ।

अधिकारोऽयं यावन्न ल्यपीति (६।४।६६) ।

४७ । भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ।

भ्रस्जो रोपोपधयोर्निर्वर्त्तको रमागमो वा स्यादार्धधातुके । भ्रष्टा भर्ष्टा
वा । भ्रज्जनं भर्ज्जनं वा । कथं भ्रष्टम् ? संप्रसारणस्य वलीयस्वात् ।

४८ । अतो लोपः ।

आर्धधातुके ऋस्वाकारस्य लोपः स्यात् । चिकीर्षिता । धिनुतः ।
कणुतः ।

(क) द्विदिदीर्घाभ्यामतो लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन । चिकीर्षकः ।
जिह्वीर्थते । आर्धधातुक इत्येव । वृत्त्वम् । वृत्त्वान् ।

४९ । यस्य हलः ।

हलः परस्य यकारस्य लोपः स्यात् । बेभिदिता । चेच्छिदिता । यस्येति
संघातयङ्गणान्नेह । ईर्षिता । हलः किम् ? लोलूयिता ।

५० । क्यस्य विभाषा ।

हलः परस्य क्यस्य वा लोपः स्यात् । समिधिता समिधिता वा ।
समिधितुं समिधितुं वा । नमसितुं नमसितुं वा । नमसिता नमसिता वा ।

५१ । शेरनिटि ।

अनिव्यार्धधातुके शेलोपः स्यात् । पाक्तिः । याष्टिः ।

(क) इयङ्यणगुणवृद्धिदीर्घेभ्योऽपि णिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेन । अत-
तत्तत् । आटिटत् । कारणा । कारकः । कारणम् । कार्यते । अनिटि
किम् ? कारयितव्यम् । इह गणयते यति गणयम् । चिन्तयते रडि चिन्तयेति
णिलोपोऽयं नास्ति । व्यवस्थितविभाषानुवर्त्तनादित्युक्तम् ।

५२ । निष्ठायां सेटि ।

सेटि निष्ठायां णिलोपः स्यात् । कारितम् । गणितम् । लक्षितम् ।
सेटीति किम् ? संज्ञपितः पशुः ।

५३ । जनिता मन्त्रे ।

५४ । शमिता यज्ञे ।

सूत्रहयं मन्त्रे ।

५५ । अयामान्ताल्वाय्येन्निष्ठाषु ।

आमादिषु शेरयादेशः स्यात् । आम् । कामयामास । कारयामास ।
अन्तः । गण्डयन्तः । आलुः । सृहयालुः । आय्यः । सृहयाय्यः । इलुः ।
सूतनयिलुः । इण्व् । पारयिष्णुञ्छान्दसः ।

५६ । लप्रपि लघुपूर्वात् ।

लघुपूर्वाल् व्यपि शेरयादेशः स्यात् । प्रणमय्य गतः । प्रवेभिदय्य गतः ।
परिगणय्य । लघुपूर्वात् किम् ? प्रबोध्य । प्रयाच्य । प्रवाच्य ।

५७ । विभाषाऽपि ।

आप्नोति शेल्ल्यपि परस्यायादेशः स्याद्वा । प्राप्य प्रापय्य वा ।

५८ । युमुवोर्दीर्घश्छन्दसि ।

छन्दःसूत्रमेकम् ।

५९ । क्षियः ।

क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय ।

६० । निष्ठायामण्यदर्थे ।

निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् कर्त्तरि । उपक्षीणः । अधिकरणे । इदमेषां क्षीणम् । ण्यदर्थो भावकर्मणी । तत्र निषेधः । क्षितमस्य जातम् । भावे क्तः ।

६१ । वाऽक्रोशदैन्ययोः ।

आक्रोशे दैन्ये च वाच्येऽनन्तरो विधिर्वा स्यात् । क्षीणायुः क्षितायुर्वा । दैन्ये । क्षीणो वराकः क्षितो वा । क्षीणकः क्षितको वा ।

६२ । स्यसिच्सोयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्भन-
ग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ।

भावे कर्मणि च ये स्यादयस्तेष्वजन्तानां हनग्रहदृशाञ्च चिण्वत् कार्यं वा स्यात् । इट् च स्यादोनाम् भवति । भावे । शयिष्यते शायिष्यते वा । कर्मणि । दास्यते दायिष्यते वा गौः । सिचि । अदिषाताम् । अदायिषातां वा । सीयुट् । दासीष्ट दायिसीष्ट वा । तासि । दाता दायिता वा । धाता धायिता वा । एवं हन्तेः । हनिष्यते घानिष्यते वा । वधिषीष्ट घानिषीष्ट वा । ग्रहीः । ग्रहीष्यते ग्राहिष्यते वा । ग्रहीषीष्ट ग्राहिषीष्ट वा । दृशेः । द्रक्ष्यते दर्शिष्यते वा । दृक्षीष्ट दर्शिषीष्ट वा । द्रष्टा दर्शिता वा । इहाङ्गप्रकरणे चिण्वद्भावेनाङ्गमेव कार्यमतिदिश्यते । तेन हनिष्यते घानिष्यते वा । अध्येष्यते अध्यायिष्यते वा । एष्यते आयिष्यते वा । हनिणिङां प्रकरणान्तरविहिता वधगागडादेशा न भवन्ति ।

६३ । दीङो युङचि कङिति ।

अजादौ कङिति दीङो युङागमः स्यात् । उपदिदीये । उपदिदीयिरे । कङिति किम् ? उपदानम् ।

६४ । आतो लोप इटि च ।

इत्थजादौ क्ङिति चातो लोपः स्यात् । पपिथ । तस्थिथ । पपतुः ।
पपुः । गोदः । सर्वदः । गोघ्नः । सर्वघ्नः ।

६५ । ईद् यति ।

आकारान्तानामीत् स्याद् यति । देयम् । धेयम् । गेयम् । श्लेयम् ।
दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम् ।

६६ । घुमास्थागापाजहातिसां हलि ।

हलादौ क्ङित्येषामीत् स्यात् । हु । दीयते । धीयते । देदीयते ।
मीयते । मेमीयते । गीयते । स्त्रीयते । अध्वगौष्ट । पीयते जलम् । ह्रीयते ।
अध्ववसीयते । पाते रोहाडश्च न भवति । पायते राज्ञा लोकः । उहायते
सूर्येण प्रातः । कथं स्थः क चेति (३।२।७७) क्षिपि शंस्थाः ? क्वावीच्च-
प्रतिषेध इति भाष्यम् । (46)

६७ । एर्लिङि ।

तेषां लिङि स्यादेत् । देयात् । धेयात् । मेयात् । श्लेयात् । गेयात् ।
सोमं पेयात् । हियात् । अध्ववसेयात् । क्ङितीत्येव । दासीष्ट ।

६८ । वान्यस्य संयोगादेः ।

तिष्ठतेरन्यस्य संयोगादेर्लिङि वा स्यादेत् । श्लेयात् । ग्लायाम्हा । ध्येयात् ।
ध्यायाम्हा । अङ्गस्थेत्येव । निर्यायात् । संयोगादेः किम् ? पायाहः पुरुषोत्तमः ।

६९ । न ल्यपि ।

न्यपि घुमादीनामीत्त्वं न स्यात् । प्रदाय । विधाय । प्रस्थाय । प्रमाय ।
अनुमाय । उद्गाय । प्रहाय । विहाय । प्रपाय । अवसाय । उपमाय ।
कथमापीय प्रातरवेति ? पीङ् पाने । तिनोद्गीय खलेनेति तु चिन्त्यम् । (47)

(46) एवञ्च "वासवदत्तायां कृष्णवृष सशोदामन्दकर इति दानं दा इति श्लेषसङ्गति" इति स्पष्टिधरः ।

(47) अत्र "चिन्ता च मयते (६।४।७०) रिदन्त्यतरस्यामित्यतोऽन्यतरस्यायङ्गस्य सिंहावलोकने-
न्यायादनुवृत्तेः" इति दुर्घटवृत्तौ शरणदेवस्य समाधानम् । एवञ्च सिंहावलोकनेन किं किं न कर्तुं शक्यते ?

७० । मयतेरिदन्यतरस्याम् ।

मेडो व्यपि वा स्यादित् । अपमित्य अपमाय वा । उक्तमार्धधातुके ।

७१ । लुङ्लङ्लङ्लङ्लुदातः ।

एष्वङ्गस्याङगमः स्यात् । अकार्षीत् । अकरोत् । अकरिष्यत् । अगमि-
ष्यत् । अपचत् ।

७२ । आङजादीनाम् ।

तेष्वजादीनामाट् स्यात् । ऐच्छिष्ट । ऐक्षत । ऐच्छिष्यत ।

७३ । छन्दस्यपि दृश्यते ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

७४ । न माङ्योगे ।

माङ्योगेऽडाटौ न स्याताम् । मा भवान् कार्षीत् । मास्म करोत् ।
मा भवानीच्छिष्ट । कथं मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समा इति ।
अङिता माशब्देनेति केचित् । तन्न । माङि लुङिति (३।३।१७५) काल-
सामान्ये लुङनुपपत्तेः । तस्माच्चिन्त्यमेतत् (४८) ।

७५ । बहुलञ्छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ।

७६ । इरयो रे ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

७७ । अचिञ्नु धातुभुवां व्योरियङ्वङौ ।

अजादावेषामिकारोकारयोरियङ्वङौ स्याताम् । श्रुः । शक्नुवन्ति ।
धातोः । चिञ्चियतुश्चिञ्चियुः । श्रियः । नियः । लुवः । पुवः । भुवः ।
अचिञ्चुवः । भुवौ । भुवः । अचि किम् ? शक्नुयात् । राभुयात् ।

(क) इयङ्वङ्भ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन । चयनम् । चायकः । लवनम् ।
लवकः ।

७८ । अभ्यासस्यासवर्णे ।

अभ्यासस्य यो रसवर्णेऽचि तौ स्याताम् । इयाय । इयत्ति । इयेष ।
उवोष । असवर्णे किम् ? ऊषुः ।

७९ । स्त्रियाः ।

स्त्रीशब्दस्याचि स्यादियङ् । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीणामित्यत्र परत्वाद्नुट् ।

८० । वाऽमुशसोः ।

स्त्रिया अमि शसि चेयङ् वा स्यात् । स्त्रियं पश्य । स्त्रीम् पश्य । स्त्रियः
पश्य । स्त्रीः पश्य ।

८१ । दूणी यण् ।

दूणोऽचि यण् स्यात् । यन्ति । यन्तु । ईयुः । इयङादेशापवादोऽयं
योगः । अयं यण् मध्येऽपवादत्वाद् गुणवृद्धिभ्यां परत्वाद् बाध्यते । अयनम् ।
आयकः । इयाय ।

८२ । एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ।

इकारान्तस्थानिकाचोऽङ्गस्याचि यण् स्यात् । निन्यतुर्नित्युः । निन्यिरे ।
उश्रौ । प्रश्रौ । सेनाश्रौ । सेनाश्रयः । ग्रामश्रौ । क्विबन्तस्य गतिकारक-
पूर्वस्यैवेष्ट्यते । ततो नेङ् । परमनियौ । परमनियः । गतिसाहचर्यात्
कारकपूर्वस्यापि नित्यसमासेऽभ्युपगमाच्चेह । अवणेऽधीर्दस्य तेन अवणधिया ।
(49) असंयोगपूर्वस्य किम् ? चित्तिगत्युः । चित्तिगुः । यवक्रियौ । कथमुन्नयौ ?
धातोरित्थेव । तेन धात्ववयवसंयोगस्तरान्यः ।

८३ । ओः सुपि ।

उवर्णान्तस्याजादौ सुपि यण् स्यात् । धर्मस्त्रौ । धर्मस्त्रः । खलपौ ।
खलपुः । “अङ्गदस्त्रं पुनर्दन्तुम् ।” सुपि किम् ? लुलुवतुः । लुलुवुः ।

(49) “मदीजि in his शब्दकौस्तुभ in 1.4.3, refers to पुरुषोत्तम on this point :—“गतिकारकपूर्वस्यैष्ट्यते इत्यत्र हि गतिसाहचर्यात् कारकपूर्वस्यापि नित्यसमासस्य ग्रहणं गतिसमासस्य प्रतिपदोक्त एव दृश्यते । तेन दुर्भियः निर्भर्या वृत्तिकर्मिण्यादावगित्यसमासत्वाच्च यच्चिपि पुरुषोत्तमप्रभृतयः ।” (P, 508)

अनैकाजित्वेव । लुवौ । लुवः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । कटप्रुवौ । कटप्रुवः ।
गतिकारकपूर्वस्येत्येव । परमलुवौ । परमलुवः । परमसुवौ ।

८४ । वर्षाभ्वश्च ।

वर्षाभ्वोऽचि सुपि यण् स्यात् । वर्षाभ्वम् । वर्षाभ्वः । चकारात् दृन्भ्वौ ।
पुनर्भ्वौ । कारभ्वौ ।

८५ । न भूसुधियोः ।

अनयोर्यण् नास्ति । प्रतिभुवौ । सुधियो ।

८६ । छन्दस्युभयथा ।

छन्दःसूत्रमेकम् ।

८७ । हुम्भुवोः सार्वधातुके ।

अनयोरजादौ यण् स्यात् । जुह्वति । श्नुः । चिन्वन्ति । सार्वधातुके
किम् ? जुहुवुः । असंयोगपूर्वस्येव । प्राप्नुवन्ति । हुम्भुवोः किम् ? योयुवति ।
रोरुवति ।

८८ । भुवो वुग् लुङ्लिटोः ।

लुङ्लिटोरचि भुवो वुक् स्यात् । बभूव । बभूवे । अभूवन् । अभूवम् ।
व्यतिबभूवे । अनुबभूवे ।

८९ । जटुपधाया गोहः ।

गोह उपधाया जत् स्यात् । निगूहयति । निगूहकः । गोहः किम् ?
निजुगुहुः । अचौत्येव । निगोदुम् । विगोदुम् ।

९० । दोषो णौ ।

दुषेर्णावुपधाया जत् स्यात् । दूषयति । दूषकः । दूषणम् ।

९१ । वा चित्तविरागे ।

अत्र पूर्वा विधिर्वा स्यात् । चित्तं दूषयति दोषयति वा ।

६२ । मितां ऋस्वः ।

षी मित्संज्ञकानामुपधाया ऋस्वः स्यात् । घटयति । व्यथयति ।
गमयति । जनयति । वेत्येव । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन संक्रामयती-
त्यादि सिद्धमित्येके । (50)

६३ । चिणमुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् ।

चिणि णमुलि च परे षी मितामुपधाया दीर्घा वा स्यात् । अशामि ।
अशमि वा । शामं शामम् । शमं शमं वा । हिङ् वेष्टने । मित् । अहिङ् ।
अहीङ् वा ।

६४ । खचि ऋस्वः ।

खचि णामुपधाया ऋस्वः स्यात् । द्विषन्तपः । परन्तपः । पुरन्दरः ।

६५ । क्लादो निष्ठायाम् ।

अस्योपधाया ऋस्वः स्यात् । प्रह्वनः । प्रह्वनवान् । निष्ठायां किम् ?
प्रह्लादयति । क्तिन्पि । प्रह्वतिः ।

६६ । छादेर्घोऽद्वयपसर्गस्य ।

वे परतश्छादेरुपधाया ऋस्वः स्यात् । उरश्छदः । प्रच्छदः । वचन-
सामर्थ्यादत्र णिलोपदर्शनं बाध्यते । अद्वयपसर्गस्य किम् ? समुपच्छादः ।
द्विप्रह्वणमनेकोपलक्षणाथम् । समुपातिच्छादः ।

६७ । इस्मंस्वन्क्लिषु च ।

एषु च्छादे ऋस्वः स्यात् । इस् । क्दिः । मन् क्क्ष । तन् । क्क्षम् ।
क्लिप् । परिच्छत् ।

६८ । गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ।

एषां क्ङित्युपधाया लोपः स्यात् । जग्मुः । सञ्जग्माते । घ्नन्ति । घ्नन् ।
जघ्नुः । जघ्निर । उच्चखनुः । “जघ्नुर्विसम्” । “जघ्नुद्रान् जघ्नुर्हरिणान्
सृगेन्द्राः” । अनङि किम् ? अगमत् । अघसत् । अचीत्येव । गम्यते ।
हन्यते ।

६६ । तनिपत्योच्छन्दसि ।

१०० । घसिभसोर्हलि च ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

१०१ । हुभलभ्यो हेर्धिः ।

जुहोते भलन्ताच्च हेर्धिः स्यात् । जुहुधि । “पूर्वमङ्ग जुहुधि त्वमेव वा” ।
भिन्धि । छिन्धि । हुभलभ्योः किम् ? लुनीहि । पुनीहि । भिन्तात्त्वमिति
परत्वात् तातङ् । कथं रुदिहि ? निर्दिश्यमानस्यैवादेशा भवन्तीति
वचनात् ? इह लिटा व्यवधानात् । कथन्तर्हि भिन्वकि ? परत्वादग्रे धिभावः ।
ततोऽकच् ।

१०२ । शुशृणुपृक्तवभ्यच्छन्दसि ।

१०३ । अडितश्च ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

१०४ । चिणो लुक् ।

कडितीत्येव । चिणः परस्य कडितोलुक् स्यात् । अलावि । “अहारि
सीता दशकन्धरेण” । कडितः किम् ? अकारितराम् ।

१०५ । अतो हेः ।

अदन्तात् परस्य हेर्लुक् स्यात् । पच । पठ । भव । अतः किम् ?
प्राप्नुहि । तपरः किम् ? याहि ।

१०६ । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ।

उत्प्रत्ययाद्धे लुक् स्यात् । चितु । तनु । कुरु । प्रत्ययात् किम् ?
युहि । रुहि । असंयोगपूर्वात् किम् ? शक्नुहि । प्राप्नुहि । अर्णुहि । घर्णुहि ।

१०७ । लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ।

अस्येत्युप्रत्ययस्य म्वोः परयो वा लोपः स्यात् । चिन्वः । चिनुवो वा ।
चिन्वः । चिनुमो वा । लुकि लोपग्रहणमन्यलोपार्थम् । असंयोगपूर्वस्येत्येव ।
शक्नुवः ।

१०८ । नित्यं करोतेः ।

कञ् उपत्ययस्य नित्यं लोपः स्यान् म्वोः । कुर्वः । कुर्वहे । कुर्मः ।
कुर्महे ।

१०९ । ये च ।

ये परे कञ् उपत्ययो लुप्यते । कुर्यात् । कुर्याताम् ।

११० । अत उत् सार्वधातुके ।

उपत्ययान्तस्य करोतेरत उत् स्यात् । कुरुतः । कुर्वन्ति । कुरु ।
कुर्वन् । कुर्वाणः । कङ्क्षित्येव । करोति ।

१११ । असोरलोपः ।

असोरलोपः स्यात् सार्वधातुके कङ्क्षिति । भिन्तः । भिन्दन्ति । भिन्द्यात् ।
भिन्द्युः । छिन्दन्ति । अस । स्तः । सन्ति । स्यात् । एधि । कथमस्यति ?
अस्तेरिह ग्रहणात् । निरनुबन्धकत्वात् । असोरिति पररूपत्वं सौत्रत्वात् ।

११२ । आभ्यस्तयोरातः ।

आ इत्यस्याभ्यस्तानाच्चातो लोपः स्यात् सार्वधातुके कङ्क्षिति । लुनन्ति ।
लुनते । लुनन् । पुनते । ददति । ददत् ।

११३ । ई हल्यघोः ।

आभ्यस्तयोरातः ईः स्याद् हलादी कङ्क्षिति सार्वधातुके । लुनीते ।
मिमौते । जिहीते । अघोः किम् ? दत्ते । धत्ते ।

११४ । इद् दरिद्रस्य ।

दरिद्रातेरित् स्यात् तस्मिन् परतः । दरिद्रितः । दरिद्रियः । हलीत्येव ।
दरिद्रति ।

(क) दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः । सिञ्च प्रत्ययविधौ । दरिद्रः ।
पचाद्यच् । आहधेति (३।१।१४१) णो न भवति ।

(ख) अद्यतन्यां (51) वा । अदरिद्रीत् । अदरिद्रासीत् । अदरिद्रि ।
अदरिद्रायि ।

(ग) न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।

दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥१॥

११५ । भियोऽन्यतरस्याम् ।

हलि क्ङिति सार्वधातुके भिय इद्वा स्यात् । विभितः । विभीतो वा ।
“न तदा विभिमः स्वयम्” । विभीमो वा । “अन्योन्यतः पथि वताविभिता-
विभोद्वौ” ।

११६ । जहातेश्च ।

जहातेरिद्वा स्यात् पूर्ववत् । जहितः । जहीतो वा ।

११७ । आ च हौ ।

हौ जहातेरा च इच्च वा स्यात् । जहाहि जहिहि जहीहि वा ।

११८ । लोपो यि ।

यादौ क्ङिति जहातेर्लोपः स्यात् । जह्यात् । जह्युः । उक्तं सार्वधातुके ।

११९ । घुसोरेद्वावभ्यासलोपश्च ।

हौ परतो घुसोरेत् स्यादभ्यासलोपश्च । घु । देहि । धेहि । अस ।
एधि ।

१२० । अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर् लिटि ।

लिटि एकैक-(52) हल्मध्यगतस्यात एत्वं स्यादभ्यासलोपश्च । रेणुतुः ।
रेणुः । रेमे । पेचे । अनादेशादेरङ्गस्य किम् ? बभणतुः । बभणुः । कथं
नेमतुः । नेमुः । सेहे ? लिट्यादेशादिं वर्जयेत् । एकहल्मध्ये किम् ?
ततञ्चतुः । ततञ्चुः । तत्सरतुः । तत्सरुः । क्ङितीत्येव । अहम्भ्यपच । अतः
किम् ? ररासे ।

(51) अद्यतनीति लुङ्: पूर्वाचार्याणां संज्ञा ।

(52) एकश्च एकश्च एकौ असङ्ख्यौ इक्षौ । तयोर्मध्यगतस्येति वृट्पिधरव्याख्या ।

(क) नशिमन्थोरलित्वेत्वं क्वापि । अनेशम् । लुङि पुषाद्यङ् । मेनका ।
आशिषि वुन् (३।१।१५०) । क्षिपकादिः । स चाकृतिगणः । तेन नेत्त्वम् ।

१२१ । यलि च सेटि ।

पूर्ववदत्र एत्वाभ्यासलोपो स्याताम् । पेचिथ । शेकिथ । सेटि किम् ?
पपक्य । अतःपरं क्ङिति लिट्यभ्यासलोपस्थलि च सेटीत्यनुवर्त्तते ।

१२२ । ढफलभजतपश्च ।

एषामतएत्त्वं स्यात् तस्मिन् । अभ्यासलोपश्च । तेरतुः । तेरुः । तेरिथ ।
फेलतुः । फेलुः । फेलिथ । भिजतुः । भिजुः । भिजिथ । त्रेपे । त्रेपिरे ।
तरतेर्गुणार्थं वचनम् । फलिभन्धोरादेशार्थम् । त्रपेरनेकहल्मध्यार्थम् ।
चकाराच् अथतुः । अथुः । देभतुः । देभुः । दन्धेरपि पूर्वोणाप्राप्तिर्नलोपस्या-
सिञ्जत्वात् ।

१२३ । राधो हिंसायाम् ।

राधेः स्यादेत्त्वमेकहल्मध्यस्थस्य । अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरेधिथ ।
हिंसायां किम् ? आरराधुर्देवताम् ।

१२४ । वा जृभमुवसाम् ।

एषां लिट्येत्त्वं स्याद्वा । जेरुः । जजरुः वा । जेरिथ जजरिथ वा । एवं
भ्रेमुः । ब्रभ्रमुर्वा । त्रेसतुः । तत्रसतुर्वा ।

१२५ । फणाञ्च सप्तानाम् ।

फणराजृभ्राजृभ्राशस्त्राशस्यमुखनामेत्त्वं स्याद्वा । फेणुः पफणुर्वा । फेणिथ
पफणिथ वा । रेजे रराजे वा । भ्रेजे बभ्राजे वा । भ्रेजिरे बभ्राजिरे वा ।
स्नेशे बस्त्राशे वा । स्नेशिरे बस्त्राशिरे वा । स्वेमतुः सस्वमतुर्वा । स्वेमुः
सस्वमुः वा । स्वेनतुः सस्वनतुर्वा । स्वेतुः सस्वतुः वा । क्ङितीत्येव । रराज ।
सप्तानां किम् ? दध्नतुर्दध्नतुः ।

१२६ । न शसददवादिगुणानाम् ।

शसिदद्योर्दन्तोष्ठप्रवकारादीनां गुण इत्यभिनिर्वृत्तस्य च लिट्येत्त्वं न स्यात् ।
विशशसतुः । विशशमुः । विशशसिथ । दददे । दददाते । “ववमुः शोणितं

दैत्याः ।” ((५३ ववमिथ । गुणस्य । विशशरतुः । विशशरुः । विशशरिथ ।
लुलविथ । रूपामेदादादेशादित्वं न गृह्यत इति ज्ञापनार्थं शशिददियहणम् ।
तेन पेषतुश्चेलुरित्यादावप्येत्वं सिध्यति । उक्तमेत्त्वम् ।

१२७ । अर्वणस्तुसावनजः ।

१२८ । मघवा बहुलम् ।

इहच्छन्दःसूत्रद्वयम् । यदुक्तं भाष्ये-“अर्वणस्तु मघोनश्च न शिष्यं छान्द-
सं हि तत् ।” इति । कथं “स्वथीकृतप्रग्रहमर्वतां व्रज”मिति भावः ।
“मघवद्वज्जलज्जानिदान”मिति व्योषः ? छान्दसानपि संज्ञाशब्दत्वात् कवयो
भाषायां प्रयुज्जते । यथा परिपन्थी । अध्वर्युः । दीधितिः । तुराषाट् ।
पृतनाषाडित्यादि ।

१२९ । भस्य ।

अधिकारोऽयमा पादपरिसमाप्तेः ।

१३० । पादः पत् ।

पादन्तस्य पत् स्यात् । द्विपदः । द्विपदा । द्विपदे । द्विपदिका । वैयाघ्र-
पद्यः । भस्य किम् ? द्विपादं पश्य ।

१३१ । वसोः संप्रसारणम् ।

स्यात् । कसुः । “उपेयुषामपि दिवम्” । ऊषुषाम् । वसुः । विदुषा ।
विदुषी स्त्री ।

१३२ । वाह ऊट् । (५४)

छान्दसोऽयम् । वह्च्छन्दसि शिवविधानात् (३।२।६४) ।

१३३ । श्वयुवमघोनामतद्धिते । (५५)

एषां संप्रसारणं स्यात् । शुना शुने । यूना यूने । मघोना मघोने ।

(५३) कथं तर्हि “वसुश्च केचिद्वधिर”मिति ? आर्वोऽयं प्रयोगः ।

(५४) ठकारान्तोऽयमादेशः । वाऽवसान इति (८।१।३६) चलम् ।

(५५) काचं मणिं काचनमेकसूत्रे यद्व्याति बाला किमु तत्र चित्रम् । अत्रैवमित् पाणिनिरकपूत्रे
ज्ञानं युवानं मघवानमाहति कस्यचित् श्लोकः ।

कथं युवतीः पश्येति ? लिङ्गविशिष्टग्रहणं नेष्यते । अतद्धित इति किम् ?
विकारेऽञ् । शीर्वं मांसम् ।

१३४ । अल्लोपोऽनः ।

भस्य अन्नन्तस्याल्लोपः स्यात् । राज्ञा । राज्ञे । राज्ञी । तक्ष्यः । तक्ष्णा ।
अङ्गा निर्दन्तमाङ्गिकम् । इहाङ्गाधिकारीपगमाद् वृषणश्चो वृषणवसुरित्यत्र
सत्यपि भत्वेऽङ्गत्वाभावादल्लोपो नास्ति ।

१३५ । प्रपूर्वहन्धृतराज्नामणि ।

एषामल्लोपः स्यादणि । औक्षणः । ताक्षणः । भौणन्नः । वार्त्तन्नः ।
धार्तराजः । एभ्योऽन्यत्र सामनः । अणि किम् ? ताक्षण्यः ।

१३६ । विभाषा डिश्योः ।

अनोऽकारलोपो डिश्योर्वा स्यात् । राज्ञि राजनि वा । दध्नि दधनि वा ।
श्याम् । सान्नी सामनी वा । दान्नी दामनी वा ।

१३७ । न संयोगाद् वमन्तात् ।

वमन्तात् संयोगात् परस्यानोऽल्लोपो न स्यात् । पर्वणा । पर्वणे । चर्मणि ।
वर्मणि । शर्मणा । शर्मणि । वर्मणा । कर्मणा । कर्मणि । सुपर्वणः ।
अथर्वणा । अथर्वणः ।

१३८ । अचः ।

लुप्तनकारस्याचतेर्भस्याल्लोपः स्यात् । दधीचा । दधीचः । मधूचे । मधूचः ।
प्रतीची । प्रतीचम् । समीची । समीचीनम् ।

१३९ । उद ईत् ।

उदः परस्याच ईत् स्यात् । । उदीचः पश्य । उदीचा । उदीचाम् ।
उदीची । उदीचम् ।

१४० । आतो धातोः ।

भस्यातो धातोर्लोपः स्यात् । शंस्यः पश्य । शंस्था कृतम् । शंस्य इदं
शंस्यम् । सोमपा । सोमपे । धातोः किम् ? खट्वाः पश्य । कथं क्त्वा ल्यप्

(७।१।३७) । क्रमश्च क्षीति (६।४।१८) ? निपातनात् । एकदेशानुकरणं वा यथा प्राग्दीव्यतोऽण् (४।१।८२) । आत इति योगविभागादित्येके । अथवा आतोऽनाप इति वक्तव्यमस्ति ।

१४१ । मन्त्रेष्व्यादेरात्मनः ।

छान्दसम् ।

१४२ । ति विंशतेर्डिति ।

विंशते डिति तिशब्दो लुप्यते । डुन् । विंशकोऽश्वः । द्वाविंशकः । डः । विंशं शतम् । डिति किम् ? विंशतिकोऽश्वः ।

१४३ । टेः ।

डिति भस्य टेलोपः स्यात् । विंशकः । एकादशः सर्गः । कथं कुमुदानिति ? डित्यभस्याप्यनुबन्धकारणसामर्थ्याद्विलोपः ।

१४४ । नस्तद्धिते ।

भस्य नान्तस्य तद्धिते टिलोपः स्यात् । आग्निशर्मिः । और्ध्वलोमिः । बाह्वादित्वादिज् ।

(क) सन्नद्धाचारिणीषैठसर्पिकलापिकुशुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिशुकरसङ्गसुपर्वणाम् । एषां प्रकृतिभावापवादटिलोपः स्यात् । सन्नद्धाचारिण इमे सान्नद्धाचाराः । पैठसर्पाः । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । कौशुमाः । तैतिलाः । जाजलाः । लाङ्गलाः । शैलालाः । शैखण्डाः । शौकरसङ्गाः । सौपर्वाः ।

(ख) चर्मणः कोशे । चार्मः कोशः । चार्मणोऽन्यत्र ।

(ग) अश्विनो विकारे । आश्वः प्रासादः । आश्विनः । तस्येदमित्यण् (४।३।१२०) ।

(घ) शुनः सङ्कोचे । शौवः सङ्कोचः ।

(ङ) अव्ययानाञ्च भमात्रे टिलोपः सायंप्रातिकाद्यर्थः । सायंप्रातिकः । पीनः पुनिकः । कालाट् ठञ् (४।२।११४) । सायंप्रातिकाद्यर्थ इति किम् ?

आरातीयः । इडाच्छः (४।२।११४) । सन्धिविलायण् (४।३।१६) । शाश्वतः ।
शाश्वतिकस्तु निपातनात् ।

१४५ । अङ्गष्टखोरिव ।

टखोरिवाङ्गष्टिलोपः स्यात् । द्वयोरङ्गोः समाहारो द्वयः । चरहः । हे
अङ्गनी भूतो भूतो भावी वा द्वयहीनः । टखोः किम् ? अङ्गा निर्द्वैतमाङ्गिकम् ।

१४६ । ओर्गुणः ।

उवर्णान्तस्य भस्य तद्धिते गुणः स्यात् । औपगवः । बाभ्रव्यः । संज्ञा-
पूर्वकस्यानित्यत्वाद् “धाम स्वायम्भुवं ययुः ।”

१४७ । टे लोपोऽकद्राः ।

उवर्णान्तस्य टे लोपः स्यात् । कामण्डल्यः । जाम्ब्वेयः । अकद्राः
किम् ? काद्रवेयः ।

१४८ । यस्येति च ।

इ अ यः । तदन्तस्य भस्य लोपः स्यादीति तद्धिते च परतः । सखी । गार्गी ।
दाक्षी । कुमारी । तद्धिते । बलिः । बालेया स्तण्डुलाः । दाक्षिः । चौडिः ।

(क) श्यां प्रतिषेधः । काण्डे । कुण्डे ।

(ख) इयडुवड्भ्यां लोपो विप्रतिषेधेन । वत्सप्रौर गौः (५६) । तस्यापत्यं
वात्सप्रेयः । चतुष्पादभ्यो ढञ् (४।१।१३५) । लेखाभ्येयः (५७) । शुभादिभ्यो
ढक् (४।१।१२३) ।

१४९ । सूर्यतिष्यागस्त्यमतस्यानां य उपधायाः ।

एषामुपधायकारो लुप्यते ।

(क) सूर्यस्य ङ्यां छे च । सौरि बलाका । सौरिया स्तण्डुलाः ।

(ख) तिष्यपुथ्ययोर्नञ्नाणि । तैषः । पौषः ।

(ग) आगस्त्यस्य ङ्याञ्छे च । आगस्ती । ऋथ्यणि (४।१।११४) ङीप् ।

आगस्तीयाः ।

(५६) वत्सान् ग्रीणातीति । लिप् ।

(५७) लेखे रेखे इव सुवी यसाः सा लेखाद्भूः तस्यापत्यमित्यर्थः ।

(घ) मत्स्यस्य ज्यामेव । मत्सी । ज्यां किम् ? मात्स्यो न्यायः प्रवर्त्तते ।
उपधायाः किम् ? मत्स्यचरी ।

(ङ) इहान्तिकस्य तसि कादिलोपो बहुलम् । अन्तिकतः । अन्तितः ।

(च) तमे तादेश्च । अन्तमः । अन्तिकतम इति भाषायामपीच्छन्ति ।
कादिलोपे अन्तितमः ।

१५० । हलस्तद्धितस्य ।

हलः परस्य तद्धितयकारस्य लोपः स्यादिति परतः । सौमी इष्टिः ।
आनुपूर्वी । वैदग्धी । औचित्ती । वार्केणी । गार्गी । वात्सी । हलः किम् ?
कारिकेयी । तद्धितस्य किम् ? वैद्यी वैद्यस्य भार्या ।

१५१ । आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।

आपत्ययकारस्य तद्धिते ऽनाकारादौ लोपः स्यात् । गार्गीयः । वात्सीयः ।
समूहे गोत्राद् वृज् । गार्गकम् । आपत्यस्य किम् ? साङ्गाश्चकः । अनाति
किम् ? गार्गीयणः । यजिजोश्चेति (४।१।२०१) फक् । हल इत्येव ।
कारिकेयिः ।

१५२ । क्यच्योश्च ।

क्यच्योश्चापत्ययकारस्य लोपः स्यात् । वात्सीयति । वात्सायते । गार्गीभूतः ।
वात्सीभूतः । हल इत्येव । आत्रेयीयति । आपत्यस्य किम् ? साङ्गाश्चयति ।

१५३ । विल्वकादिभ्यश्च लुक् ।

एभ्यो नडादीनां लुक् चेति (४।२।८१) च्छप्रत्ययान्तेभ्यस्तद्धिते च्छमात्रस्य
लुक् स्यात् । विल्वा यस्यां सन्ति विल्वकीया । विल्वकीयायां सूमी भवा
वैल्वकाः । वैष्णुकाः ।

१५४ । तुरिष्ठेमेयःसु ।

इष्ठेमेयःस्त्रित्वधिक्रियते । तुरिति च्छन्दोभागः ।

१५५ । टेः ।

भस्य टेरिष्ठवादिषु लोपः स्यात् । पटुः पटिष्ठः पटिमा पटीयान् ।

(क) णाविष्ठवत्कार्यं प्रातिपदिकस्य । पुंवद्भावभावटिलोपयणादिपर-

लोपाद्यर्थं वचनम् । एनीमाचष्टे एतयति । प्रथयति । दृषद् दृषयति । दूर
दवयति । प्रादयोऽपौष्टाः । प्रियं स्थिरमाचष्टे प्रापयति स्थापयति ।

१५६ । स्थूलदूरयुवक्लृप्तिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य
च गुणः ।

तेषु स्थूलादिशब्दानां परो यणादिभागो लुप्यते पूर्वस्य च गुणः ।
स्थविष्ठः स्थवीयान् । दविष्ठो दवीयान् । यविष्ठो यवीयान् । क्लृप्तिप्रौ
पृथ्वादी । क्लृप्तिष्ठो क्लृप्तिमा क्लृप्तीयान् । क्षेपिष्ठः क्षेपिमा क्षेपीयान् ।
क्षोदिष्ठः क्षोदीयान् । पूर्वग्रहणं विस्मयार्थम् ।

१५७ । प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धप्रदौर्घवृन्दारकाणां
प्रस्थस्फवर्बहिर्गवर्षित्वबद्धाघिवृन्दाः ।

तेषु प्रियादिदशकस्य प्रादयो दशैव स्युः । प्रियोरुलघुगुरुबहुलदौर्घाः
पृथ्वादयः । तेषामिवेमनिजुदाहार्यः । प्रेमा प्रेष्ठः प्रेयान् । एवं स्नेष्ठः । स्नेष्ठः ।
(58) वरिष्ठः । गरिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्राघीयान् द्राघिमा द्राघिष्ठः । वृन्दिष्ठः ।
वृन्दीयान् । बंहिवर्षीकार उच्चारणार्थः । बंहिष्ठः । वर्षिष्ठः ।

१५८ । बहोर्लोपो भू च बहोः ।

१५९ । इष्ठस्य यिट् च ।

बहोरिष्ठादीनामादिलोपः स्याद् बहोश्च भूरादेशः । भूयान् । भूमा ।
“भूक्षां रसानां गहनाः प्रयोगाः ।” इष्ठस्य यिट्ठागमश्च । भूयिष्ठः ।

१६० । ज्यादादीयसः ।

ज्यात्परस्येयस आत् स्यात् । ज्यायान् । ज्यायांसी । आहचनं वैचित्र्या-
र्थम् । आदिलोपे कृते ह्यक्षद्वयकारे दौर्घाऽस्त्येव ।

१६१ । र ऋतो हलादेर्लघोः ।

हलादेशस्य लघुर्य ऋकारस्तस्य रेफः स्यात् । प्रथिष्ठः प्रथिमा प्रथी-

यान् । पृथुसृदुभृशक्षयदृढपरिवृढानामेवाभिधानाच्चेह । कृतमाचष्टे कृतयति ।
कृतिष्ठः । कृतिमा । मातयति । पितयति । भ्रातयति ।*

“पृथुं सृदुं भृशञ्चैव क्षयञ्च दृढमेव च ।

परिपूर्वं वृढञ्चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत्” ॥ १ ॥

१६२ । विभाषर्जीश्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

१६३ । प्रकृत्यैकाच् ।

तेषु भसंज्ञकैकाजङ्गं प्रकृत्या स्यात् । स्रजिष्ठः स्रजीयान् । त्वचिष्ठः ।
त्वचीयान् । इष्टेयसोर्विन्मनोर्लुक् (५।३।६५) । प्रेष्ठः प्रेमा । एकाजिति किम् ?
पटिष्ठः । इष्टादिभ्योऽन्यत्र । अस्यापत्यमिः । ज्ञा देवतास्य ज्ञः ।

(क) अके राजन्यमनुष्ययुवानः प्रकृत्या । राजन्यकम् । मानुष्यकम् ।
आपत्यलोपो मा भूत् । यौवनिका । वुष् मनोज्ञादित्वात् । न स्तद्धित
(६।४।१४४) इति टिलोपो मा भूत् ।

१६४ । इन्नस्यनपत्ये ।

अनपत्ये इन्नन्तमणि प्रकृत्या स्यात् । साराविणम् । सांकूटिनम् ।
सामार्जिनम् । स्रग्विण इदं स्रग्विणम् । अनपत्ये किम् ? मेधाविनोऽपत्यं
मेधावः पुत्रः ।

१६५ । गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ।

अपत्यार्थोऽयमारम्भः । इमेऽपत्येऽप्यणि प्रकृत्याः स्युः । गाथिनः ।
वेदथिनः । कैशिनः । गाणिनः । पाणिनः ।

१६६ । संयोगादिश्च ।

अपत्येऽणि संयोगादिरिन् प्रकृत्या स्यात् । शाङ्गिनः । वाज्जिनः । वाग्-
गिमिनः । नान्दिनः ।

१६७ । अन् ।

अन्नन्तमण्मात्रे प्रकृत्या स्यात् । सामनः । सौत्वनः ।

१६८ । ये चाभावकर्मणोः ।

यादौ तद्धितेऽन् प्रकृत्या स्यात् । सामन्यः । अध्वन्यः । शीर्षण्यः ।
ब्रह्मण्यः । अभावकर्मणोः किम् ? राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् ।
पुरोहितादिः (५।१।१२८) ।

१६९ । आत्माध्वानौ खे ।

एतौ खे प्रकृत्या स्याताम् । आत्मनीनम् । अध्वनीनम् । खे किम् ?
अध्यात्मम् । प्रत्यात्मम् । प्राध्वम् ।

१७० । न मपूर्वीऽपत्येऽवर्मणः ।

अनीति वर्त्तते । अन्नित्येव । मकारपूर्वीऽन् न प्रकृत्या स्यात् । भाद्र-
सामः । सौषामः पुत्रः । अपत्ये किम् ? चर्मणो रथः । तेन परिहृतः
(४।२।१०) । अवर्मणः किम् ? चान्द्रवर्मणः । चाक्रवर्मणः पुत्रः ।

(क) वा हितनाम्नः । हितनामः पुत्रः । हितनामनो वा । उक्तः प्रकृति-
भावः ।

१७१ । ब्राह्मोऽजातौ ।

अणि निपात्यते । ब्राह्मो दण्डः । ब्राह्मी ओषधिः । जातावपत्ये निषेध
इत्यागमः । ब्रह्मणोऽपत्यं जातिब्राह्मणः । अपत्यमात्रे तु ब्राह्मो नारद
इत्याहुः ।

१७२ । कर्मशीलः ।

कर्मशीलः कर्मश्रद्धादिः । कर्मणमन्यत्र ।

१७३ । औक्षमनपत्ये ।

इदमत्र निपात्यते । औक्षं पदम् । अनपत्ये किम् ? औक्षणो वक्त्रः ।

१७४ । दाण्डिनायनहास्तिनायनार्थवणिकजैह्माशिनेय-

वासिनायनिभौणहत्यधैवत्यसारवैत्साकमैत्रेयहिरण्मथानि ।

पञ्चानां प्रकृतिभावो द्वयोस्तत्वं लोपश्चतुर्णां निपात्यते । दाण्डिन्हास्तिनी
नडादौ । अथर्वशुक्थादिः । जिह्माशिञ् शुभ्रादिः । वासिन् । वडादिति

(४।१।१५७) फिञ् । झूणहन् धीवन् । भावे थञ् । धैवत्यञ्छान्दसमित्येके ।
 नेत्यन्ये । सरया अण् यलोपश्च सारवः (59) । इच्छाकोरपत्यसुलोपः ।
 ऐच्छाकः । ऐच्छाकौ । चत्रियादञ् (४।१।१६८) । बहुत्वे लुक् । इच्छाकवः ।
 तेषामयमैच्छाको वंशः । मित्रयो गृष्ट्यादिठञ् (४।१।१४६) । यादिलोपः
 (७।३।२) । मैत्रेयः । हिरण्यस्य मयटि यलोपः । हिरण्यमयः ।

१७५ । ऋत्ववास्त्ववास्त्वमाध्वोहिरण्ययानिच्छन्दसि ।
 छान्दसम् ।

इति महामहोपाध्यायश्चीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥६१४॥

समाप्तश्चाङ्गपादः ॥

(59) अपां विहारे तव हारविभ्रमं करोतु नीरे प्रवदुत्करस्तरन् । कठीरपीनोच्चकुचबन्धोतटदृष्टत्सरः
 सारवसारवोर्भिजः ॥ इति नैषधेयि । देविकायां सरयाञ्च भवे दाविकसारवावित्यमरः ।

भाषावृत्तिः ।

सप्तमोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । युवोरनाकौ ।

युवोरनाकावादिश्येते । यु । नन्दनः । सायन्तनः । चिरन्तनः । वु । कारकः । चारकः । गार्गकम् । युवोरिहानुनासिकयणोः प्रत्यययोश्च ग्रहणान्नेह । उर्णायुः । कंयुः । शंयुः । युध्यते । वुस्यति । (1) युवोरिति सौत्रत्वाद् वलोपः ।

२ । आयन्नेयीनौयियः फठखच्छघां प्रत्ययादौनाम् ।

फठखच्छघामायन्नादयः स्युः । फादिष्वकार उच्चारणार्थः । हलन्तानामेवं हलन्तादेशाः । फक् नाडायनः । ठः । वैन्तेयः । खः । कुलीनः । छः । गार्गीयः । घः । क्षत्रियः । कियान् । इयान् । प्रत्ययः किम् ? फक्कति । ठौकते । आदिः किम् ? जानुदन्नः । शेषशङ्खषण्डपुच्छादय स्त्रीणादिकाः । खश्चजादेरुच्चारणानन्तरमेवेत्संज्ञायां लोपादादेशाभावः ।

३ । भो ऽन्तः ।

प्रत्ययभक्कारस्यान्तादेशः स्यात् । भवन्ति । कुर्वन्ति । भञ्च् । जरन्तः । वेशन्तः ।

४ । अदभ्यस्तात् ।

अङ्गाद् अभ्यस्तात् परस्य भस्यात् स्यात् । ददति । दधति । जाग्रति । चकासति । शासति । विभ्यति ।

५ । आत्मनेपदेष्वनतः ।

अनकारात् तडि भस्यात् स्यात् । आसते । चिन्वते । भुञ्जते । लुनते ।
पुनते । व्यतिवाते । अनकारान्तात् किम् ? अयन्ते । प्लवन्ते ।

६ । शीङो रुट् ।

शीङः परस्य भादेशस्यातो रुङागमः स्यात् । शिरते । अशिरत ।

७ । वेत्तेर्विभाषा ।

वेत्ते भादेशस्यातो रुङ् वा स्यात् । संविद्रते संविदते वा ।

८ । बहुलञ्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

९ । अतो भिस ऐस् ।

अदन्ताद् भिस ऐस् स्यात् । वृक्षैः । वनैः । धनैः । दारैः । विप्रैः । तपरः
किम् ? खट्वाभिः । मालाभिः ।

१० । बहुलञ्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

११ । नेदमदसोरकोः ।

इदमदसो भिस ऐस् नास्ति । एभिः । अमीभिः । अकः किम् ?
इमकैः । असुकैः ।

१२ । टाड्यसिङ्सामिनात्स्याः ।

अदन्तादङ्गाट् टादीनामिनादयः स्युः । वृक्षेण । वृक्षात् । वृक्षस्य ।

१३ । डेर्य्यः ।

अदन्तान् डे र्य्यः स्यात् । वृक्षाय । कलत्राय । विप्राय । वनाय । धनाय ।

१४ । सर्वनाम्नः स्मै ।

अदन्तात् सर्वनाम्नो डेः स्मै स्यात् । सर्वस्मै । अस्मै । यस्मै । तस्मै ।
कस्मै । अत इत्येव । भवते ।

१५ । डसिद्धोः स्मात्स्मिनौ ।

अदन्तात् सर्वान्नो डयेः स्मात् डेः स्मिन् स्यात् । सर्वस्मात् सर्वस्मिन् ।
यस्मात् यस्मिन् । तस्मात् तस्मिन् । कस्मात् कस्मिन् ।

१६ । पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तराधरापरस्वान्तरेभ्यस्तयोः स्मात्स्मिनौ वा स्याताम् ।
पूर्वात् पूर्वस्मात् । पूर्वे पूर्वस्मिन् ।

१७ । जशः शी ।

अदन्तात् सर्वान्नो जशः शीः स्यात् । सर्वे । विश्वे । ये । ते । के ।

१८ । औड आपः ।

अङ्गाद् आवन्तादौडः शीः स्यात् । खट्वे तिष्ठतः । खट्वे पश्य । ते हे
पश्य । औडिति औऔटोःसंज्ञा ।

१९ । नपुंसकाच्च ।

अङ्गात् नपुंसकादौडः शीः स्यात् । कुण्डे स्तः पश्य वा । शुचिनी ।
दधिनी । पटुनी । मधुनी । पयसी ।

२० । जशशसोः शिः । (२)

नपुंसकाज् जशशसोः शिः स्यात् । कुण्डानि पर्यासि तिष्ठन्ति पश्य वा ।
यशांसि ।

२१ । अष्टाभ्य औश् ।

कृतात्त्वस्याष्टनो जशशसोरौश् स्यात् । अष्टौ सन्ति पश्य वा । इडाङ्गाधि-
कारे तस्य तदुत्तरपदस्थेति वचनात् परमाष्टौ । उत्तमाष्टौ । कृतात्त्वस्य
किम् ? अष्ट सन्ति पश्य वा ।

(२) न्यासादौ क्वचित् जशशसोः शिरिति पाठः । अत्रापि स एव केषुचित् पुस्तकेषु दृश्यते । जैयटादौ
तु जशशसोः शिरित्येव पाठः । सुद्वितक्काशिकाग्रामव्यवम् । नतु जशशसोरिति । जशिरिति पूर्वोच्चार्याणां
जसः संज्ञा ।

२२ । षड्भ्यो लुक् ।

षट्संज्ञकाज् जश्शसो लुक् स्यात् । पञ्च । षट् । सप्त । नव । दश ।
एकादश । कति सन्ति पश्य वा ।

२३ । स्वमोर्नपंसकात् ।

क्लीवात् स्वमो लुक् स्यात् । दधि । मधु । कर्तृ । कर्म तिष्ठति पश्य
वा । इह तत्कुलमिति त्वदाद्य-(७।२।१०३) त्वास्तुगयं पूर्वविप्रतिषेधेन ।
नित्यत्वाद्वा ।

२४ । अतोऽम् ।

अदन्तात् क्लीवात् स्वमोरम् स्यात् । वनमस्ति पश्य वा । धनमस्ति
पश्य वा ।

२५ । अट् ड् उतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । (३)

क्लीवाड् उतरादिपञ्चकात् स्वमोरट् उदादिष्यते । कतरत् । कतमत् ।
अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् तिष्ठति पश्य वा ।

(क) एकतरान्नेष्यते । एकतरमस्ति वा ।

२६ । नेतराच्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

२७ । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ।

आभ्यां परस्य ङसोऽशादिष्यते । तव । मम । इह युतेनाङ्गविशेषणात्
तदन्तत्वेऽपि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति वचनात् अतितव । अतिमम ।
तथाऽतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । सुसक्थ्ना विप्रेण । प्रियानङ्गानित्यादि ।
इहतु बहुवना गिरयः सुवनौ शैलौ बहुवपुर्ग्रामः सुवपो विप्रस्येति अङ्गेनैव
नपुंसकविशेषणाच्छ्रीलुङ्नुम्विधयो न भवन्ति ।

२८ । डेप्रथमयोरम् ।

आभ्यां परस्य डेः प्रथमद्वितीययोश्चाम् स्यात् । डे । तुभ्यम् । मङ्ग

दीयते । प्रथमयोः । त्वम् । अहम् । युवाम् । आवाम् । यूयं वयम् ।
त्वां माम् । युवाम् आवाम् ।

२९ । शसो न ।

आभ्यां परस्व शसो नः स्यात् । आदेः परस्व (१।१।५४) । संयोगान्तलोपः
(८।२।२३) । युष्मन् नदीः पश्यामि । अस्मान् कुलानि पश्य ।

३० । भ्यसो भ्यम् ।

आभ्यां भ्यसो भ्यमादिश्यते । युष्मभ्यमस्मभ्यं देहि ।

३१ । पञ्चम्या अत् ।

आभ्यां पञ्चमीभ्यसो ऽत् स्यात् । युष्मद् भीतः । अस्मत् पतितः ।

३२ । एकवचनस्य च ।

पञ्चम्येकवचनस्यात् स्यात् । त्वद् गच्छति । मद् विभेति ।

३३ । साम आकम् ।

युष्मदस्मदभ्यां ससुट्कस्यामो निवर्त्तक आकम् स्यात् । युष्माकम् ।
अस्माकम् । प्रिययुष्माकम् । अत्यस्माकम् । प्रियास्माकम् ।

३४ । आत औ णलः ।

आदन्तात् परस्व णल औरादिश्यते । ददौ । जग्मौ । मग्मौ । तस्थौ ।
पपौ । औत्वमेकादेशो द्विरुक्तिरिति क्रमः ।

३५ । तुह्योस्तातङ् डाशिष्यन्यतरस्याम् ।

तुह्यिष्यदयोराशिषि तातङ् वा स्यात् । जीवतु जीवताद्वा भवान् । जाव
जीवताद्वा त्वम् । ङित्त्वाद गुणवद्गोरभावः । ब्रूतात् । मृष्टात् । अल्लोपः
(६।४।१११) । भिन्तात् । स्तात् । इत्त्वम् (६।४।३४) शिष्टात् । ईत्वम् ।
तुनीतात् (६।४।११३) । उत्वम् (६।४।११०) । कुरुतात् ।

३६ । विदेःशतुर्वसुः ।

विदेःशतुर्वसुरादिश्यते वा । विद्वान् । विद्वांसो । विद्वांसः । विदुषी स्त्री ।
पक्षे विद्वन् । विदन्तौ । विदन्तः । विदती स्त्री ।

३७ । समासेऽनञ्पूर्वे लो ल्यप् ।

अनञ्पूर्वे समासे लो ल्यप् स्यात् । प्रकृत्य । प्रस्थाय । विजित्य । प्रणीय ।
प्रदाय । जरीकृत्य । नानाकृत्य । पार्श्वतःकृत्य । अनञ्पूर्वे किम् ? अकृत्वा ।
नञ्पर्य्युदासादनव्ययसमासेऽपि न भवति परमकृत्वा । उत्तमकृत्वा । अप्र-
कृत्येति पदसंस्कारपक्षे पञ्चान्नञ्समासः । इह इन्द्रःसूत्राणि त्रयोदश । (४)

५० । आज्ञसेरमुक् ।

आदसुगिति द्वयमधिक्रियते । शेषश्चान्दसः ।

५१ । अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतो क्यचि ।

अश्वादेरसुगागमः स्यात् क्यच्यप्रीतिश्चेत् । स चाश्ववृषयोर्मैथुनेच्छा चेत् ।
क्षीरलवणयोर्लालसा चेत् । अश्वस्यति वड्वा । “लक्ष्मणं सा वृषस्यन्ती ।”
क्षीरस्यति वटुः । लवणस्यत्युङ् ।

(क) सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुग् वक्तव्यः । दध्यस्यति ।
मध्यस्यति ।

(ख) सुगित्यपरे । दधिस्यति । मधुस्यति । “पतिस्यन्ती वराङ्गना ।”
लालसायां किम् ? दधीयती ।

५२ । आमि सर्वान्नाः सुट् ।

अवर्णान्तात् सर्वान्नाः परस्यामः सुट् स्यात् । सर्वेषाम् । विश्लेषाम् ।
येषाम् । तेषाम् । केषाम् । सर्वासाम् । यासाम् । तासाम् । कासाम् ।
आदित्येव । भवताम् । उभयीनाम् ।

५३ । वे स्वयः ।

त्रैरामि त्रयः स्यात् । त्रयाणाम् (५) ।

(४) तानि च यथा ।

३८ । ज्ञापि च्छन्दसि । ३९ । सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाद्यायाजालः । ४० । अमो मग् ।

४१ । लोपस आत्मनेपदेषु । ४२ । ध्वमो ध्वात् । ४३ । यजध्वेनमिति च । ४४ । तस्य तात् ।

४५ । तर्पतनप्लनयनाथ । ४६ । इदलो मसि । ४७ । लो यक् । ४८ । इद्वीनमिति च ।

४९ । स्वात्वादयश्च । ५० ।

(५) दुर्वटवृत्तिकार cites here “छन्दसि त्रीणामित्येवं भवतीति भाषावृत्तिः” । But in none

५४ । ऋस्वनद्यापो नुट् ।

ऋस्वान्तान्नद्यन्तादावन्ताच्चापो नुट् स्यात् । वृक्षाणाम् । विप्राणाम् ।
मालानाम् । खड्गानाम् । बहुराजानाम् । अग्नीनाम् । नदीनाम् । लक्ष्मीणाम् ।
वायूनाम् । बन्धूनाम् । वधूनाम् । कर्तृणाम् । एभ्योऽन्यत्र ग्रामण्याम् । (६)

५५ । षट् चतुर्भ्यश्च ।

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्यापो नुट् स्यात् । षष्णाम् । सप्तानाम् । दशानाम् ।
चतुर्णाम् । इह ।

५६ । श्रीग्रामण्योऽकृन्दसि ।

५७ । गोः पादान्ते ।

कृन्दः सूत्रद्वयम् ।

५८ । इदितो नुम् धातोः ।

इदितो धातोर्नुम् आगमः स्यात् । नन्दति । वन्दते । कुण्डा । वृण्डा ।

५९ । शे मुचादीनाम् ।

शे परतो मुचादीनां नुमागमः स्यात् । सुञ्चति । सिञ्चति । लिम्पति ।
लुम्पति । निक्कन्तति । विन्दति ।

(क) लम्फादीनाञ्च लम्फति । गुम्फति । नुमोऽत्र विधानसामर्थ्याच्च लोपः ।

६० । मसृजिनशोर्भलि ।

मसृजेर्नशेश्च भलि नुमागमः स्यात् । मङ्क्ता । नङ्क्ता । भलि किम् ?
मज्जनम् । नशनम् ।

६१ । रधिजभोरचि ।

अथयोरचि नुमागमः स्यात् । रन्धनम् । रन्धकः । रन्धयति । जन्धनम् ।

of our MSS, it is to be found. For such passages as व्रीणामपि ससृग्नाणां प्रलये-
ऽधिरिवोत्थितः" he quotes the above and then says "कृन्दसा अपि कचिद् भाषायां प्रयुज्यन्
इति भाष्यम् ।"

(६) कथं "सिमानाजम्पदं कृन्द" इति ? भाषायां प्रयोगः ।

जन्मयति । जन्मकः । नित्यो नुम् वृद्धिं बाधते । अचि किम् ? रक्षा ।
जन्मम् ।

६२ । नेत्र्यलिटि रधेः ।

रधेरिति नुम् नास्ति । रधिता । रधितुम् । अलिटि किम् ? ररन्धिव ।
ररन्धिस ।

६३ । रभेरशब्दलिटोः ।

६४ । लभेच्च ।

रभेलभेच्चाजादौ नुम् स्यात् । आरम्भयति । आरम्भकः । आरम्भणम् ।
आरम्भी । लम्भयति । लम्भनम् । लम्भकः । अशब्दलिटोः किम् ? आरभते ।
आरभे । लभते । लभे ।

६५ । आङो यि ।

आङ्पूर्वस्य लभेर्यकारादौ नुम् स्यात् । आलम्भः पशुः । आलम्भ्यत
इत्यनिदितामिति (६।४।२४) नलोपः ।

६६ । उपात् प्रशंसायाम् ।

उपलभेर्यकारादौ नुम् स्यात् । उपलम्भा विद्या । प्रशंसायां किम् ? उप-
लभ्यं किञ्चिद् वृषलात् ।

६७ । उपसर्गात् खल्घञोः ।

उपसृष्टस्यैव लभेः खलि घञि च नुम् स्यात् । खल् । सुप्रलम्भः । घञ् ।
विप्रलम्भः । उपसृष्टस्यैव किम् ? ईषत्तमः । लाभो वर्तते । कथं राट्टलम्भः ?
(७) तर्हि चिन्त्यम् । उपसृष्टस्यैवेति नियमात् खल्घञोरन्यत्रापि स्यात् ।
प्रलम्भनम् ।

६८ । न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ।

आभ्यां लभेः खलि घञि च नुम् नास्ति । सुलभः । दुर्लभः । सुलाभः ।
दुर्लाभः । केवलाभ्यां किम् ? अतिसुलम्भः । यदा सुः (१।४।८४) पूजाया-

मतिरतिक्रमणे चेति (१४१८५) कर्मप्रवचनीयोऽतिर्नापसर्गस्तदातिसुलभ-
मित्यपि भवति ।

६६ । विभाषा चिसुलोः ।

चिणि णसुलि च परे लभे वा नुम् स्यात् । अलाभि अलम्भि वा ।
लम्भं लभम् । लाभं लाभं वा । अनुपसर्गादिकल्पोऽयम् । उपसर्गे तु नित्यम् ।
प्रालम्भि । प्रलभम् ।

७० । उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ।

उगितामञ्चतेश्च सर्वनामस्थाने नुम् स्यात् । भवान् भवन्तो भवन्तः ।
श्रेयान् । विद्वान् । उपेयिवान् । पचन् । पठन् । अञ्चेः । प्राङ् प्राञ्चौ
प्राञ्चः । सर्वनामस्थाने किम् ? भवतः पश्य । भवता कृतम् । अधातोः
किम् ? उखास्रत् । पर्णध्वत् ।

७१ । युजेरसमासे ।

युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यात् । युङ् । युञ्जो । युञ्जः । असमासे किम् ?
अश्वयुक् । अश्वयुजो । अश्वयुजः ।

७२ । नपुंसकस्य भलचः ।

भलन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य सर्वनामस्थाने नुम् स्यात् । उदश्विन्ति ।
पयांसि । कुण्डानि । वारीणि । मधूनि । भलचः किम् ? विमलदिवि ।
चत्वारि । अहानि । उगितोऽपि भलन्तस्य परत्वादयं नुम् । श्रेयांसि ।
कुर्वन्ति ।

(क) बह्जिर्जि प्रतिषेधः ।

(ख) अन्यात् पूर्वं नुममेके । रेफात् परो नुमित्येके । बह्जिर्जि विप्र-
कुलानि बह्जिर्जि वा । बहोरन्यत्र अत्यूनर्जि । सूनर्जि । (४)

७३ । द्रकोऽचि विभक्तौ ।

अङ्गस्य द्रगन्तस्य क्लीवस्याजादौ विभक्तौ नुम् स्यात् । दधिनी । मधुनी ।
तपुणी । तपुणे । तपुणः । इकः किम् ? कुण्डे द्वे ।

७४ । तृतीयादिषु भाषितपुंस्त्वं पुंवद् गालवस्य ।

उक्तपुंस्त्वं क्लीवमिगन्तं टादावचि गालवस्य मतेन पुंवत् स्यात् । ग्रामस्थे
कुलाय । ग्रामस्थां कुले । अन्येषां न । ग्रामणिने । ग्रामणिनि । एवं
शुचये शुचिने वा । पटवे पटुने वा ।

७५ । अस्थिदधिसक्थ्यक्षणात्मनङुदात्तः ।

अस्थ्यादीनामनङादिष्यते टादावचि । अस्य्ना । दध्ना । सक्थ्ना ।
अक्ष्णा । गुणानामपीष्यते । सुसक्थ्ना विप्रेण । अचि किम् ? अक्षिभ्याम् ।
अस्थिभ्याम् ।

७६ । छन्दस्यपि दृश्यते ।

७७ । ई च द्विवचने ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

७८ । नाभ्यस्ताच्छतुः ।

अभ्यस्तात् परस्य शतुरुगिदचामिति नुम् नास्ति । ददत् । ददती ।
शासत् । चकासत् । जायत् ।

७९ । वा नपुंसकस्य ।

उक्तो निषेधः क्लीवस्य वा स्यात् । ददति ददन्ति वा कुलानि । जायति
जायन्ति वा ।

८० । आच्छीनद्योर्नुम् ।

अवर्णान्तात् परस्य शतुर्नुम् वा स्याच्छीनद्योः परतः । तुदन्ती तुदती वा ।
करिष्यती करिष्यन्ती वा । याती यान्ती वा विप्रकुले । नयाम् । तुदती
तुदन्ती वा । भाती भान्ती वा ब्राह्मणी । आदिति किम् ? अदती । घ्नती ।
विभ्रती । चिन्वती । रुन्धती । लुनती ।

८१ । श्यप्श्यनोर्नित्यम् ।

श्यप्श्यनोरवर्णान्तात् परस्य शतुर्नित्यं नुम् स्यात् । पचन्ती । चोरयन्ती । दीव्यन्ती कुले स्त्री वा ।

८२ । सावनडुहः ।

नुम् स्यात् । अनड्वान् । हे अनड्वन् । सौ किम् ? अनड्वाही ।

८३ । दृक्स्ववस्स्वतवसाञ्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

८४ । दिव औत् ।

सौ दिव औत् स्यात् । द्यौः । हे द्यौः । सौ किम् ? दिवं पश्य ।

८५ । पथिमथ्यभुक्षामात् ।

एषामात्स्वं स्यात् सौ । पन्थाः । मन्थाः । ऋभुक्षाः । हे पन्थाः ।

८६ । इतोऽत् सर्वनामस्थाने ।

पथ्यादीनामितो ऽत् स्यात् सर्वनामस्थाने । पन्थाः । पन्थानी । पन्थानः । मन्थाः । मन्थानी । मन्थानः । ऋभुक्षाः । ऋभुक्षाणी । ऋभुक्षाणः । ऋभुक्षाणम् । ऋभुक्षाणी ।

८७ । थो न्यः ।

तेषां थो न्यः स्यात् सर्वनामस्थाने । तथैवोदाहृतम् ।

८८ । भस्य टेलीपः ।

तेषां भसञ्चकानां टिलीपः स्यात् । पथः पश्य । पथा । पथे । मथः । मथा । ऋभुक्षः । ऋभुक्षा । ऋभुक्षि ।

८९ । पुंसोऽमुङ् ।

अस्यामुङ् स्यात् । पुमान् । पुंमासौ । पुंमासः । हे पुमन् । सर्वनामस्थान इत्येव । पुंसः । पुंसा । पुंसाम् ।

६० । गोतो णित् ।

गोसम्बन्धि सर्वनामस्थानं णित् स्यात् । गौः । गावौ । गावः । हे गौः ।
द्यौश्च । द्यौः । द्यावौ । द्यावः । हे द्यौः ।

६१ । णलुत्तमो वा ।

उत्तमो णल् णिद्धा स्यात् । अहं किल चकर (९) चकार वा । चुकुटाहं
चुकोट वा । अहं विविच विव्याच वा ।

६२ । सख्युरसम्बुद्धौ ।

सख्युः सर्वनामस्थानं णित् स्यात् । सखायौ सखायः । असम्बुद्धौ किम् ?
हे सखे ।

६३ । अनङ् सौ ।

सख्युरनङ् स्यात् सौ । सखा । असम्बुद्धावित्येव । हे सखे ।

६४ । ऋदुशनस्पुरोदंशोऽनेहसाञ्च ।

ऋदन्तानामुशनसादेश्च सावनङ् स्यात् । कर्त्ता । हर्त्ता । भर्त्ता ।
माता । पिता । उशन । पुरोदंश । अनेहा । सौ किम् ? कर्त्तारौ ।
अनेहसौ । असम्बुद्धावित्येव । हे कर्त्तः । हे अनेहः । सम्बोधने उशनस
स्त्रैरूप्यमिच्छन्ति सान्तं नान्तमदन्तश्चेति । हे उशनः । हे उशनन् ।
हे उशन । (१०)

(९) “बद्ध जगद पुरस्तात् तस्य मया किलाहं चकर च किल चाटुं प्रौढयोषिद्वदस्य । विदित-
मिति सखिभ्यो रात्रिहृत्तं विचिन्त्य व्यपगतमदया हि व्रीडितं मुग्धवध्वा ॥ १ ॥” इति भाषे ।

(१०) तथाच श्लोकवार्तिकम्—

“सम्बोधने वृशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।

माध्यन्दिनिर्वर्णिष्टं गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥” १ ॥ इति ।

६५ । ढज्वत् क्रोष्टुः ।

क्रोष्टुशब्दस्य ढजन्तवत् स्यात् । क्रोष्टुशब्दवदित्यर्थः । क्रोष्टा क्रोष्टारौ
क्रोष्टारः ? सर्वनामस्थान इत्येव क्रोष्टून् । असम्बुद्धावित्येव । हे क्रोष्टो ।

६६ । स्त्रियाञ्च ।

स्त्रियां क्रोष्टुशब्दः ढज्वत् क्रोष्टृवत् स्यात् । (11) क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्रीभिः ।

६७ । विभाषा ढतीयादिष्वचि ।

टादावचि क्रोष्टुस्तृज्झा स्यात् । क्रोष्टा क्रोष्टुना वा । क्रोष्टरि क्रोष्टो वा ।
अचि किम् ? क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभिः ।

(क) नुमचिरढज्जदुभावस्थो नुमनुटौ पूर्वप्रतिषेधेन । तपूणाम् ।
तिष्ठणाम् । क्रोष्टूनाम् ।

६८ । चतुरनडुहोरामुदात्तः ।

अनयोराम् स्यात् । चत्वारः । चत्वारि । अनड्वान् । अनड्वाहौ ।
अनड्वाहम् । तदन्ताच्च । सुचत्वारः । सुचत्वाः । सुचत्वारौ । प्रियानड्वान् ।
प्रियानड्वाहौ । सर्वनामस्थान इत्येव । चतुरः पश्य ।

(क) अनडुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम् । अनडुहौ अनड्वाहौ । गौरादिः ।

६९ । अम् सम्बुद्धौ ।

सम्बुद्धौ तयोरम् स्यात् । हे प्रियचत्वः । हे अनड्वन् । हे प्रियानड्वन् ।

१०० । ऋत इङ्घातोः ।

ऋदन्तस्य धातोर्ऋतः स्यादित् । किरति । गिरति । विस्तीर्णम् ।
चिकीर्षति । धातोः किम् ? मातृणाम् ।

१०१ । उपधायाञ्च ।

धातोरुपधाया ऋत इत् स्यात् । कीर्त्तयति । कीर्त्तनम् ।

१०२ । उदोष्ठपूर्वस्य ।

ओष्ठग्रवर्णपूर्वस्य ऋत उत् स्यात् । पृ पूर्वम् । पुपूर्वति । सुसूर्वति ।
प्रावुवूर्वति । मुसूर्वति । “वुवूर्वति समाङ्गत आज्ञां विवरिषुः प्रभोः ।”

(क) इत्त्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन । आस्तरणम् । आस्ता-
रकः । निपरणम् । निपारकः । कथम् उच्चिरणमिति ? निपातनात् साधु ।

१०३ । बहुलञ्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥७१॥

समाप्तश्च युपादः ॥

भाषावृत्तिः ।

सप्तमोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ।

इगन्तस्याङ्गस्य सिचि परे वृद्धिः स्यात् परस्मैपदेषु । अचैषीत् । अनैषीत् । अस्तावीत् । अलावीत् । अपावीत् । अकार्षीत् । अहार्षीत् । परस्मैपदेषु । किम् ? अचोष्ट । अलोष्ट । परस्मैपदेषु विधिरितः सप्तसूत्राणाम् ।

२ । अतो ल्रान्तस्य ।

परस्मैपदे सिचि परतो ल्रान्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात् । अचालीत् । अज्वालीत् । अचारीत् । अचारिषुश्चन्द्रकान्ता मणयः । अचारीत् । कथमव-
भ्रीत् । अतोऽनेकवर्णव्यवधानात् ।

३ । वद्व्रजहलन्तस्याचः ।

एषामचो वृद्धिः स्यात् तस्मिन् । अवादीत् । अब्राजीत् । हलन्तानाम् । अपाक्षीत् । अभैत्सीत् । अरीत्सीत् । अतार्क्षीत् । अनेकवर्णव्यवधाने-
ऽपीष्टम् । अराङ्क्षीत् । अभाङ्क्षीत् ।

४ । नेटि ।

इडादौ सिचि हलन्तानां वृद्धिर्नास्ति । अदेवीत् । असेवीत् । व्यरंसीत् । अमोषीत् ।

५ । ह्यग्रन्तक्षणश्वसजागृणिश्वेदिताम् ।

हमयान्तानां क्षणादेश्च सेटि सिचि वृद्धिर्नास्ति । अग्रहीत् । अवमीद्रक्तम् । अव्यधीत् । अक्षणीत् । अश्वसीत् । अजागरीत् । एततोदाहरणं कन्दसि ।

अश्वयीत् । एदिताम् । अरगीत् । अलगीत् । इटीत्येवावत् (१।२।११) ।
अधाचीत् ।

६ । ऊर्णातेर्विषा ।

इयं वृद्धिरूर्णां वा स्यात् तस्मिन् । प्रीर्णावीत् । प्रीर्णवीहा । डित्वपक्षे
उवङ् । प्रीर्णुवीत् ।

७ । अतो हलादेर्लघोः ।

हलादेरङ्गस्य लघोरतो वृद्धिर्वा स्यात् सेटि सिचि । अराणीत् अरणीहा ।
अलासीत् । अचसीहा । अतानीत् । अतनीहा । कथमवादीत् । अज्वालीत् ।
अयहीत् ? वदन्नजेत्यादिविधि-(७।२।३) निषेध-(७।२।५) वचनात् । कथमच-
कासीत् । अतोऽनेकवर्णव्यवधानात् । उक्ता वृद्धिः ।

८ । नेङ् वशि कृति ।

वशादौ कृतीङागमो नास्ति । वरमनादौ प्रयोजनम् । ईश्वरः । दीप्रः ।
भस्म । याच्ञा । कृति किम् ? रुदिव । रुदिम ।

९ । तितुवतथसिमुसरकसेषु च ।

एष्विण् नास्ति । क्तिन् दीप्तिः । क्तिच् तन्तिः । तुन् सक्तुः । इन् पत्रम् ।
तन् हस्तः । गर्त्तः । थन् कुष्ठः । काष्ठम् । कुपेः क्तिः कुञ्चिः । इपेः सुक्
इक्षुः । अशेः क्सरन् अक्षरम् । शलेः कन् । शल्कः । वदेः सः वक्षः ।

(क) अग्रहादीनामिति वक्तव्यम् । निगृहीतिः । निपठितिः ।
भणितिः ।

१० । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ।

उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च तस्मादिण् नास्ति । तत्र सर्वेऽजन्ता
अनिटः । दाता । दातुम् । दातव्यम् । नेता । चेता । स्तोता । कर्त्ता ।
हर्त्ता । अकार्षीत् । चिचीषति । निनीषति । सेटसु लिख्यन्ते ।

अदन्तमृदन्तमदन्तमप्यथो गुस्तुक्षु युच्चूर्णु रुवश्च वृङ् वृजौ ।

शीङं श्रियञ्चैव तथा च डीङ् श्रियावित्येव सेटः प्रवदन्त्यजन्ततः ॥१॥

जदन्तः । भविता । लविता । ऋदन्तः । तरिता । निगरिता । आस्त-
रिता । अदन्तस्तु हनो वध । आवधिषीष्ट । आवधिष्ट । अवधीत् । नविता ।
प्रस्नविता । क्षणविता । यविता । क्षविता । प्रोर्णविता । रविता । निवरिता ।
प्रावरिता । शयिता । अयिता । उड्डयिता । आश्रयिता । हलन्तास्तु सर्व
एव सेटः । शङ्किता । कुण्डिता । अनिटोऽपि लिख्यन्ते । शकिरेकः कान्तः ।
शक्ता । एवं पचिवचिविचिरिचिसिचिमुचयः षट् चान्ताः । प्रच्छिरेकच्छान्तः ।

“रञ्जिर्भञ्जिस्थजियजिभजयः सञ्जस्वञ्जौ सृजियुजिरुजयः ।

मसजभ्रसजौ भुजिनिजिविजयो जान्तेष्वेते खलु परमनिटः” ॥२॥

“अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् सदिं शदिं स्विद्यतिपद्यती खिदिम् ।

तुदिं नुदिं विद्यतिविन्ति इत्यपि प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिटः” ॥१॥

“रुधिः सराधिर्युधिबन्धिसाधयः क्षुधिक्षुधी शुध्यतिबुध्यती व्यधिः ।” (12)

सिध्यतिश्च धान्ताः । हनिमन्यती द्वौ नान्तौ ।

“तपिं तिपिञ्चापि मथो वपिं स्वपिं लिपिं लुपिं हृष्यतिदृष्यती सृपिम् ।

स्वरेण नीचेन शपिच्छुपिचिपीन् प्रतीहि पान्तान् पठितांस्त्रयोदश” ॥४॥

रभलभयभास्त्रयो भान्ताः । यमिरमिनमिगमयश्चत्वारो मान्ताः ।

“दिशिं दृशिं दंशिमथो सृशिं सृशिं रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।

लिशिं च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान्” ॥५॥

“शिषिः पिषिः शुष्यतिपुष्यती त्विषिर्विषिः श्लिषिस्तुष्यतिदुष्यती द्विषिः” ।

(13) क्षधिकर्षती द्वादश पान्ताः । वसिर्वसिर् निवासे चेति द्वौ सान्तौ ।

“दिहि दैहि मेंहतिरोहती वहि नैहिसु षष्ठो दहतिस्रथा लिहि” (14)

रिति हान्ता अष्टौ ।

(12) श्लोकांशोऽयं व्याघ्रभूतिकारिकात् उद्धृतः । अपरांशश्चायम्—

“इमे तु धान्ता दश येऽनिटो मतास्ततः परं सिध्यतिरेव नेतरान्”

(13) “इमान् दशैवोपदिश्यन्तिङ्विधौ गणेषु शान्तान् क्षधिकर्षती तथा ॥”

इति श्लोकस्य शेषांशः ।

(14) “इमेऽनिटोऽष्टाविह सुक्तसंग्रहा गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कौचित्ताः ॥” इति शेषांशः । व्याघ्रभूति-
विरचिता अनिट्कारिका एकादश । तासामेव काचित् पूर्णाः काचिदंशवबोद्धताः । जदन्तमृदन्तमिति
श्लोकस्तु न व्याघ्रभूतेः ।

११ । श्राकः किति ।

श्रिज उगन्तानाञ्च कितौण् नास्ति । श्रितम् । श्रित्वा । युतं शुत्वा । प्रस्रुतः । प्रभूतः । लूनः । लूनवान् । लूत्वा । तीर्णम् । “तीर्त्वा स्फुरन्-मकरदारुणमम्बुराशिम्” । पूर्त्तम् । पूर्त्त्वा । किति किम् ? आश्रयिता । लविता । एकाच इत्येव । जागरितः ।

(क) वाच्य कर्णोर्नुवद्भावः । कर्णुत्वा । (15)

१२ । सनि ग्रहगुहोश्च ।

ग्रहगुहोरुगन्तानाञ्च सनौण् नास्ति । जिष्टक्षति । जुषुक्षति । रुक्षति । लुलुषति । पूज् पुपूषति ।

१३ । कृसृभृदृस्तृदृश्रुवो लिटि ।

क्रादीनामेव लिटीण् नास्ति । नान्येषाम् । चक्रव । चक्रम । चक्षे । चक्षद् । ससृव । ससृम । बभृव । बभृम । ववृव । ववृम । ववृवहे । ववृमहे । तुष्टुव । तुष्टुम । दृष्टुव । दृष्टुम । सस्तुव । सस्तुम । श्रुश्रुव । श्रुश्रुम । नियमः किम् ? विभिदिव । विभिदिम । लुलुविव । लुलुविम । सेदिवान् । जषिवान् । थल्यप्ययं निषेधः । चकर्थ । तुष्टोथ । दृष्टोथ । कथं ववरिथ ? ववरथेति (७१२।६४) निगमे निपातनात् ।

(क) कृजोऽसृट्कस्येति वक्तव्यम् । सञ्चस्करिथ । सञ्चस्करिव । सञ्चस्करिम ।

१४ । श्वीदितो निष्ठायाम् ।

श्वेरीदिताञ्च निष्ठायामिण् नास्ति । शूनः । शूनवान् । उद्दिग्मः । उद्दिग्मवान् । नग्नः । दीप्तः । डीडोऽपीडभावं व्याचक्षते । उड्डीनः । उड्डीनवान् । निष्ठानुवृत्तिः प्राग् इड्विधेः (७१२।३५) ।

(15)

“वाच्य कर्णोर्नुवद्भावो यङ् प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमस्य प्रतिषेधार्थेनिकाचखेडुप्रयद्वात्” ॥ १ ॥

इति वार्तिकम् (१।१।२९, वा) । प्रोर्णोनूयते । प्रोर्णुमाव । प्रोर्णुनवे । प्रोर्णुतः । प्रोर्णुववान् । प्रोर्णुत्य इति ।

१५ । यस्य विभाषा ।

यस्य धातोर्विभाषेद् कचिदुक्तस्तस्य निष्ठाग्रामिण् नास्ति । धूञ्जदितो वा (७।२।४४) । धूतम् । गूढम् । उदितो वा (७।२।५६) । वृत्तम् । वृत्तवान् । दृढः । कृतीकृतीकृतोनामीदृक्त्वं यस्य विभाषेति प्रतिषेधस्यानित्यता ज्ञापनार्थम् । तेन धावुधातोर्गताविट् । धावितो धावितवान् । (16) पतेश्च । पतितः । पतितवान् । इह विभाषा गमजनविदविशमित्यत्र (७।२।६८) विशिना तौदादिकेन साहचर्याच् शविकरणस्य विदेर्ग्रहणात्तु शविकरणस्य विदेर्विदितो विदितवान् । (17) एकाच इत्येव । संज्ञपितः । दरिद्रितः ।

१६ । आदितश्च ।

१७ । विभाषा भावादिकर्मणोः ।

आदितो धातोर्निष्ठाग्रामिण् नास्ति । मिन्नः । त्विन्स्यः । चकारादाश्चस्तः । वान्तः । (18) भावास्त्वयोस्तु वा । मिन्नं भेदितं वाग्निः । प्रमिन्नः प्रभेदितो वायम् ।

(क) निष्ठायां कर्मणि शक्नेरिङ् वेति सौनामाः । शक्तः शक्तितो वा घटः कर्त्तुम् ।

१८ । लुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नस्तिष्ठविरिब्धफाण्टवाढानि मय्यमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ।

लुब्धादीनि मय्यादौ निपात्यन्ते । लुब्धो मय्यः विलोङ्गनदण्ड इत्यर्थः । स्वान्तं मनः । ध्वान्तं तमः । लग्नं सक्तम् । स्तिष्ठमविरिष्ठम् । विरिब्ध

(16) अन्यत्र धीतम् । पठे तुषारस्तुतिधीतरक्तमिति कुमारकाव्ये ।

(17) “वेतेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इत्यन्ते ।

वित्तेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तञ्च विन्दतेः” ॥ १ ॥ इति ।

(18) तस्यास्ति तैर्वर्गजनसदैर्वासितं वाक्यवृष्टिरिति मेघदूते । मुष्टं प्रतिपाद्यता स्वमर्थमिति शाक्यन्तले । (अपिच सेनरिणुमुषिताकैर्दौघधिरिति रघुकाव्ये) । न विश्वसेदविश्वस्य इति नीतौ । पुण्येषुणा पुत्रमसूनिपुत्रध्वज-
पुङ्गवमन्वयलभस्मितशान्तिशतौ । अङ्गारसर्गसिकद्वयकोदरि त्वं दीपाधिपान् नयनयोनयं गोचरत्वम् ॥ १ ॥ इति नेपथे ।

उदात्तादिस्वरः । फाण्टः अनायासः पुरुषोऽन्यो वा । “फाण्टाश्चिन्नास्त-
पाणयः” । बाह् बाढ् भृशम् । अन्यत्र क्षुभितं (19) स्वनितं ध्वनितं
लगितं स्लेष्कितं विरभितं फणितं बाहितम् ।

१९ । वृषिशसौ वैयात्ये ।

आभ्यां प्राग्वह्ये निष्ठायामिन् नास्ति । वृष्टः । विशस्तः । वैयात्ये
किम् ? अर्षितः । विशसितः ।

२० । दृढः स्थूलबलयोः ।

स्थूले बलवति च दृढेर्दृढो निपात्यते ।

२१ । प्रभौ परिदृढः ।

अत्रायं निपात्यते ।

२२ । दृष्टगहनयोः कषः ।

दुःखे गहने च कषेरिण् नास्ति । कष्टोऽग्निः । कष्टं वनम् ।

२३ । वृषिरविशब्देन ।

वृषेर्निष्ठायामिन् नास्ति । वृष्टा रज्जुः । “शस्त्रवृष्टकरान् कपीन् ।”
उद्वृष्टोऽयमर्थः । “उद्वृष्टं परपृष्टया” । अविशब्देन किम् ? अववृषितं
वाक्यमाह । अशास्त्रीयमित्यर्थः ।

२४ । अर्हेः सन्निविभ्यः ।

एभ्योऽर्हेर्निष्ठायामिन् नास्ति । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । पीडित इत्यर्थः ।

२५ । अभेच्चाविदूर्ये ।

नैकव्ये अभिपूर्वादर्हेर्निष्ठायामिन् नास्ति । अभ्यर्णा सेना ।

२६ । शेरध्ययने वृत्तम् ।

स्थान्तादृतेरध्ययने वृत्तं स्यात् । वृत्तं पारायणं तेन । वर्त्तितमन्यत्र ।

३६ । सुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ।

सुक्रमिभ्यामिट् स्यात् । स्रविता । क्रमिता । स्रवितुम् । क्रमितुम् ।
यत्रात्मनेपदनिमित्ते सुक्रमी तत्रायं निषेधः । यथा भावे प्रस्रोषीष्ट ।
प्रक्रंसीष्ट ।

(क) क्रमेः कर्त्तर्यात्मनेपदविषयात् कृति प्रतिषेधः । प्रोपाभ्यां समर्थ-
भ्याम् (१।३।४२) । प्रक्रन्ता । उपक्रन्ता । तद्विषयात् किम् ? निष्क्रमिता ।
क्रमेः किम् ? व्यतिप्रस्रविता । प्रस्रवित्वौ गौः स्वयमेव ।

३७ । ग्रहीऽलिटि दीर्घः ।

ग्रहेरिटो दीर्घः स्यात् । ग्रहीता । ग्रहीतुम् । ग्रहीतव्यम् । अलिटि किम् ?
जगृहिव । जगृहिम । चिण्वदितोऽपि दीर्घौ न भवति । अप्रकृतत्वात् ।
ग्राहिष्यते । यङ्लुगन्ताच्च न भवति । ग्रहेर्विहितस्येदो विज्ञानात् ।
जरीगृहिता ।

३८ । वृतो वा ।

अस्मादितो वा दीर्घः स्यात् । वृङ्वजौ । वरितुम् । वरीतुं वा । वरिता
वरीता वा । आस्तरितुम् । आस्तरोतुं वा । जरित्वा जरीत्वा वा । अलिटौ-
त्येव । तेरिथ । आतस्तरिथ । वृत इति किम् ? करिष्यति ।

३९ । न लिङि ।

वृतो लिङि दीर्घो न स्यात् । प्रावरिषीष्ट । तरिषीष्ट ।

४० । सिचि च परस्मैपदेषु ।

वृतः सिचि दीर्घो नास्ति । प्रावारिष्टाम् । आस्वारिष्टाम् । परस्मैपदेषु
किम् ? आवरीष्ट । आवरिष्ट वा । अतरीष्ट । अतरिष्ट वा ।

४१ । इट् सनि वा ।

वृतः सनीङ् वा स्यात् । “प्रावुवूर्षुः समाङ्गत आज्ञां विवरिषोः प्रभोः” ।
प्राविवरीषुर्वा । ऋतः । “तितीर्षुर्दुस्तरं मोह्नादुडुपिनास्मि सागरम्” ।
तितरिषुः । तितरीषुर्वा । लाक्षणिक्त्वान्नेह । चिकीर्षति ।

४२ । लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ।

वृत्तो लिङ्सिचो रिङ् वा स्यात् । हृषीष्ट वरिषीष्ट वरीषीष्ट वा ।
आस्तीर्षीष्ट आस्तरिषीष्ट आस्तरीषीष्ट वा । सिचि । अहत अवरिष्ट अवरीष्ट
वा । आस्तोरिष्ट आस्तरिष्ट आस्तरीष्ट वा । आत्मनेपदेषु किम् ? आस्ता-
रिष्टाम् । आस्तरिषुः । प्रावारिष्टाम् । निव्वसिट् ।

४३ । ऋतश्च संयोगादेः ।

ऋदन्तात् संयोगादे लिङ्सिचोरिङ् वा स्यादात्मनेपदेषु । धृषीष्ट
ध्वरिषीष्ट वा । स्तृषीष्ट स्तरिषीष्ट वा । स्मृषीष्ट स्मरीषीष्ट वा । सिचि ।
अस्मृषाताम् । अस्तरिषातां वा । अस्मृषाताम् । अस्तरिषातां वा । लाक्षणि-
कत्वान्नेह । संस्तृषीष्ट । समस्तृत ।

४४ । स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्जुदितो वा ।

एभ्य इङ् वा स्यात् । स्वरितुम् । सूतितुम् वा । सूतिसूयत्योः । मोतुम् ।
सवितुम् वा । धोतुम् । धवितुम् वा । ऊदितः । गाढुम् । गाढितुम् वा ।
गोमुम् । गोपितुम् वा । मार्ष्टुम् । मार्जितुम् वा । पुरस्तात् प्रतिषेधकारणस्य
सर्वापवादत्वात् । सूत्वा । धूत्वा । स्तृत्वा ।

४५ । रधादिभ्यश्च ।

रधादिभ्योऽष्टभ्य (२१) इङ् वा स्यात् । रधितुम् । रहुं वा । नशितुम् ।
नष्टुं वा । तपितुम् । तर्मुं वा । क्रादिनियमान्नित्यम् (७।२।१३) । ररन्धिव ।
ररन्धिम ।

४६ । निरः कुषः ।

निष्कुष इङ् वा स्यात् । निष्कोषितुम् । निष्कोष्टुं वा ।

४७ । द्रुण् निष्ठायाम् ।

निरःकुषेर्निष्ठाया मिट् स्यात् । निष्कुषितः । निष्कुषितवान् । (२२)

(२१) रधिर्नमिभुपिषेव इपिटुं हिर्मुहिः स्त्रिहिः ।

बुद्धिरेति भवत्येते देवादिका रधादयः ॥ १ ॥

(२२) चिरकालोपितं नीर्णं कौटनिष्कुषितं धनुरिति भट्टिः ।

४८ । तीषसहलुभरुपरिषः ।

तकारादाविष्य इड् वा स्यात् । एष्टा । एषिता वा । सोढा सञ्ज्ञिता वा ।
लोढ्या लोभिता वा । रोष्टा रोषिता वा । रेष्टा रेषिता वा । तीति किम् ?
एषिष्यति । इष गतावित्यस्य नेष्यते । प्रेषिता । प्रेषितुम् । नित्यमिड् ।

४९ । सनोवन्तर्द्धभसजदक्षुश्चिखूयूर्णभरज्जपिसनाम् ।

एषां सनौड् वा स्यात् । ध्रुवत्तस्य । दुदूषुः । दिदिषिषुर्वा । ऋषु । कीर्त्ति-
मीत्तुः । अर्दिषिषुर्वा । अस्ज्ज । विश्वस्रति विश्वस्रति विश्वस्रति वा ।
दन्धु धीषति धिषति दिदिष्विषति वा । धिष्युः । धीषुः । दिदिष्विषुर्वा ।
उच्छिष्यति । उच्छिष्यति । सुसूषति सिस्वरिषति वा । युयूषति
यियविषति वा । प्रोषुनूषति प्रोषुनविषति वा । भर भीवादिकः । बुभूषति
विभरिषति वा । जीषति जिज्ञपिषति वा । शिषासति सिस्सनिषति वा ।

(ब) तनिपतिदरिद्राणाञ्च । तितांसति तितंसति तितनिषति वा ।
पितृसति पिपतिषति वा । दिदरिद्रावति दिदरिद्रिषति वा ।

५० । क्लिशः क्लानिष्ठयोः ।

५१ । पूड्यश्च ।

क्लिशिपूडोः क्लानिष्ठयो रिङ् वा स्यात् । क्लिष्टा क्लिशित्वा वा । क्लिष्टः
क्लिशितो वा । पूड्या पविता वा । पूतः पवितो या ।

५२ । वसतिक्षुधोरिट् ।

वसेः क्षुधेश्च क्लानिष्ठयो रिट् स्यात् । उषित्वा । उषितः । उषितवान् ।
क्षुषित्वा । क्षुषितः । क्षुषितवान् ।

५३ । अच्चेः पूजायाम् ।

अच्चेस्तयो रिट् स्यात् । अचित्वा । अचितः । पूजायां किम् ? उदक्त-
मुदकं लपात् ।

५४ । लुभो विमोहने ।

व्याकुलीकरणे लुभस्तयोरिट् स्यात् । लोभित्वा । लुभितः । विमोहने
किम् ? लुब्धो वृषलः ।

५५ । जृब्रश्चोः क्ति ।

आभ्यामिट् स्यात् । जरित्वा जरीत्वा वा । ब्रश्चित्वा । सानुबन्धकस्य तु जृषे जीर्त्वा ।

५६ । उदितो वा ।

उदितः क्लीड् वा स्यात् । दान्त्वा दमित्वा वा । शान्त्वा शमित्वा वा । वृत्त्वा वर्त्तित्वा वा । स्तूत्वा सेवित्वा वा । रत्वा रमित्वा वा । स्त्रत्वा स्त्रंसित्वा । वा । उवुन्दिर् वुन्त्वा वुन्दित्वा वा । शिष्टा शासित्वा वा ।

५७ । सेऽसिचि कृतचृतच्छृददृदन्तः ।

सकारादौ कृतिचृतिच्छृतिदृदिन्तीनामिड् वा स्यात् । कर्ष्यति कर्त्तिष्यति वा । चर्ष्यति चर्त्तिष्यति वा । एवं यावन् नर्त्स्यति नर्त्तिष्यति वा । असिचि किम् ? अकर्त्तीत् । अनर्त्तीत् ।

५८ । गमेरिट् परस्मैपदेषु ।

सकारादौ गमेरिट् स्यात् । गमिष्यति । जिगमिषति । आदेशोऽपि गमिर्गृह्यते । अधिजिगमिषिता व्याकरणस्य । परस्मैपदग्रहणमात्मनेपदनिषेधार्थम् । सञ्जिगंसते । अधिजिगांसते शास्त्रम् ।

५९ । न वृद्धाश्चतुर्भ्यः ।

वृत्तुवृधुवृधुस्यन्दूभ्यः सकारादाविण् नास्ति । वर्त्स्यति । वर्त्स्यन् । विवृक्षति । विवृक्षितुम् । परस्मैपदेष्वित्येव । वर्त्तिष्यते । वर्त्तिषीष्ट ।

६० । तासि च क्लृपः ।

तासि सादौ च क्लृपेरिण् नास्ति । कल्प्तासि । कल्पस्यति । चिक्लृप्सति । पूर्ववत् तडि । कल्पितासे कल्प्तासे वा । कल्पस्यते कल्पिष्यते वा ।

६१ । अचस्तास्वत् थल्यनिटो नित्यम् ।

तासौ नित्यानिटामजन्ताणां धातूनां तासाविव थलीण् नास्ति । आदिनियमात् (७।२।१३) प्राप्तिः । पाता पपाथ । याता यथाथ । नेता निनेथ ।

जेता जिगीथ । होता जुहोथ । अजन्तानां किम् ? भेत्ता विभेदिथ ।
नित्यानिटः किम् ? धूज् धोता धविता । दुधविथ । तामो किम् ? लूत्वा ।
लुलविथ । किति तु नित्यानिङ्यम् ।

६२ । उपदेशेऽजत्वतः ।

पाठे अकारवतो धातोरिण् नास्ति पूर्ववत् । शशकथ । पपकथ । इयष्ठ ।
तपरः किम् ? रराधिय । उपदेशे किम् ? चकर्षिथ । ननु कथं पपिथ
ययिथ शेकिथ पेचिथ ? आह ।

६३ । ऋतो भारद्वाजस्य ।

भारद्वाजस्य मतेन ऋदन्तादेवायं प्रतिषेधः । सस्मर्थ । दध्वर्थ ।
अन्वेभ्यस्त्व स्यादेव । पपिथ । ययिथ । निनयिथ । शेकिथ । कथं तुष्टोथ
दुष्टोथ ? पुरस्तान्निषेधकाण्डस्य प्रणयनात् प्रतिषेधस्य बलीयस्त्वात् क्नादि-
(७१२/१३) नियमात् ।

६४ । बभूथाततन्यजगृभ्सववर्थेति निगमे ।

क्वान्दसम् ।

६५ । विभाषा सृजिदृशोः ।

अनयोऽस्थलौड् वा स्यात् । सस्रष्ठ ससर्जिथ वा । ददृष्ठ ददर्शिथ वा ।

६६ । इङ्छत्यर्त्तिव्ययतीनाम् ।

एषां थलौट् स्यात् । आदिथ । आरिथ । संविध्यिथ ।

६७ । वस्त्रेकाजादघसाम् ।

६८ । विभाषा गमहनविदविशाम् ।

६९ । सनिंससनिवांसम् ।

इह वस्त्रेकाजादघसामित्यादिसूत्रत्रयं क्वान्दसमाहुः । कसोऽश्चान्दसत्वात् ।
दृश्यन्ते च शिष्टप्रयोगाः । पपिवान् । तस्थिवान् । “गवि तस्थिवांसम्” ।
“पदमातस्थुषा त्वया ।” जचिवान् । जपिवान् । पेचिवान् । ददृशिवानित्यादि ।

चन्द्रगोमी च भाषासूत्रकारः कसोरिङ्गमार्थं सूत्रितवान् । वस्त्रेकाजाद-
वसाम् । वा गमहनविदविशाम् । दृशेच्च । एषामिति किम् ? बभूवान् ।
गमादेर्वा । जग्मिवान् । जगन्वानिति ।

७० । ऋद्धनोः स्ये ।

ऋदन्तानां हन्तेश्च स्ये परे स्यादिट् । करिष्यति । अकरिष्यत् । हनिष्यति
अहनिष्यत् ।

७१ । अञ्जेः सिचि ।

इट् स्यात् । आञ्जीत् । आञ्जिष्टाम् । सिचि किम् । अङ्क्ता ।
अञ्जिता ।

७२ । सुमुधूज्भ्यः परस्मैपदेषु ।

एभ्यः सिचीट् स्यात् । अस्तावीत् । असावीत् । अधावीत् । तडि तु ।
अस्तोष्ट । असोष्ट । अधोष्ट अधविष्ट वा ।

७३ । यमरमनमातां सक् च ।

एषां सिचीट् स्यात् सक् चागमः । अयंसीत् । व्यरंसीत् । अनंसीत् ।
आदन्तानाम् । अगासीत् । अयासीत् । अपासीत् । अग्रासीत् । अया-
सिष्टाम् । अग्रासिष्टाम् । इहादरिद्रासीदित्येके । एकाच इत्यधिकाराद-
दरिद्रासीदित्यपरे । परस्मैपदेष्वित्येव । अरंस्त । आयंस्त ।

७४ । स्मिपूङ्ङ् शं सनि ।

स्मिङ् पूङ् ऋ अञ्जुशं सनीट् स्यात् । सिस्मयिषते सिस्मयिषमाणः ।
पिपयिषते पिपयिषमाणः । अरिरिषति । अञ्जिजिषति । अशिषिषते ।

७५ । किरञ्च पञ्चभ्यः ।

कृगृङ्ङृङ्ङप्रच्छां सनीट् स्यात् । चिकरिषति । जिगरिषति ।
दिदरिषते । दिधरिषते । पिपृच्छिषति । पिपृच्छिषुः । वृत्तो (७।२।३८)
वेत्यष्टौ दीर्घा नैहास्तीति वामनवृत्तिः । अस्तीति भागवृत्तिः । उक्त-
मार्धधातुके ।

७६ । रुदादिभ्यः सार्वधातुके ।

रुदादिपञ्चकात् सार्वधातुके इट् स्यात् । रोदिति । स्वपिति । “श्वसिति जनकपुत्री” । प्राणिति । जञ्जिति । वलादेरित्येव । रुदन्ति ।

७७ । ईशः से ।

ईशेर्धातोः से इत्यस्य इट् स्यात् । ईशिषे । ईशिष्व ।

७८ । ईड्जनो ध्वे च ।

आभ्यां सेध्वयोरिट् स्यात् । ईडिषे ईडिध्वे । ईडिष्व । ईडिध्वम् । जने-
च्छन्दसि श्यनि लोपे जनिषे । जनिध्वे । ईश इत्येव । ईशिध्वे । ईशिध्वम् ।
उक्त इट् ।

७९ । लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ।

लिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः ।
कुर्वीत । कुर्वीयाताम् । कुर्वीरन् । अनन्त्यस्य किम् ? कुर्याः । सार्वधातुक
इत्येव । क्रियास्ताम् । कृषीष्ट । क्रियासुः ।

८० । अतो येयः ।

अदन्तादङ्गात् परस्य याशब्दस्य इयादेशः स्यात् । अकार उच्चारणार्थः ।
भवेत् । पचेत् । पठेयुः । अतः किम् ? चितुयात् । भिन्ध्यात् । तपरः
किम् ? यायात् । पायात् ।

८१ । आतो डितः ।

अदन्तादङ्गात् परस्य डितामाकारस्येयादेशः स्यात् । पचेते । पचेथे ।
अपचेताम् । अचीकरिताम् । डितः किम् ? पचावहे । पचामहे । अत
इत्येव । भिन्ध्याते । मिमाते । व्यतिवाते । ब्रुवाते ।

८२ । आने मुक् ।

आने परे मुक् स्यात् । पचमानः । यजमानः । करिष्यमाणः । अत
इत्येव । कुर्वाणः ।

८३ । ईदासः ।

आसः परस्मानस्य ईत् स्यात् । आसीनः । उदासीनः ।

८४ । अष्टन आ विभक्तौ ।

अष्टन आत्वं स्यात् । अष्टौ । अष्टाभ्यः । अष्टाभिः । अष्टासु । तदन्त-
विधिरत्रेष्ट्यते । परमाष्टौ उत्तमाष्टौ । पच्चे नेष्ट्यते । अष्टनो दीर्घादिति ।
(६।१।१७२) ज्ञापकात् । अष्ट । अष्टभिः । अष्टसु । अप्राधान्ये नेष्ट्यते ।
प्रियाष्टा । प्रियाष्टानौ । प्रियाष्टानः । विभक्तौ विधानमा वृद्धेः (७।२।११४) ।
अष्टन इति सौत्रत्वादङ्गोपाभावः ।

८५ । रायो हलि ।

रैशब्दस्य हलादावात्त्वं स्यात् । राः । सुराः । राभ्याम् । राभिः । रासु ।
हलि किम् ? रायौ । रायः । विभक्तावित्येव । रैत्वम् । रैता ।

८६ । युष्मदस्मदोरनादेशे ।

विभक्तौ अनयोरत्वं स्यात् । युष्माभिः । अस्माभिः । युष्मासु । अस्मासु ।
अनादेशे किम् ? युष्मद् गच्छति । अस्मद् विभेति ।

८७ । द्वितीयायाञ्च ।

अत्र तयोरत्वं स्यात् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् । युष्मान् ।
अस्मान् ।

८८ । प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ।

अत्र च तयोरत्वं स्यात् । युवाम् । आवाम् ।

८९ । योऽचि ।

तयोरजादौ विभक्तौ यः स्यात् । त्वया । मया । त्वयि । मयि ।
युवयोः । आवयोः । अनादेश इत्येव । त्वद् गच्छति । मद् विभेति ।

९० । शेषे लोपः ।

शेषे विभक्तौ तयोरन्त्यलोपः स्यात् । टिलोप इत्येके । त्वम् । अहम् ।

यूयम् । वयम् । तुभ्यम् । मङ्गम् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यं देहि । त्वत् ।
मत् । युष्माकम् । अस्माकम् । युष्मत् । अस्मत् । तव । मम ।

“पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि ।

यान्यद्विवचनान्यत्र शेषे लोपो विधीयते ॥१॥”

६१ । मपर्यन्तस्य ।

अधिकारोऽयम् ।

६२ । युवावौ द्विवचने ।

द्वयर्थयोर्युष्मदस्मदीर्युवावौ स्याताम् । युवाम् । आवाम् । युवाभ्याम् ।
आवाभ्याम् । मपर्यन्तस्थेत्वेव । युवकाभ्याम् । आवकाभ्याम् । युवकाम् ।
आवकाम् ।

६३ । यूयवयौ जसि ।

स्याताम् । यूयम् । वयम् ।

६४ । त्वाहौ सौ ।

स्याताम् । त्वम् । अहम् ।

६५ । तुभ्यमहौ ङयि ।

स्याताम् । तुभ्यम् । मङ्गं दीयते ।

६६ । तवममौ ङसि ।

स्याताम् । तव । मम धनम् ।

६७ । त्वमावेकवचने ।

एकार्थस्य वचने वाचके ये युष्मदस्मदी तयोस्त्वमौ स्याताम् । त्वाम् ।
माम् । त्वया । मया । त्वयि । मयि । इहातिक्रान्तप्रयोगा ग्रन्थविस्तरभया-
दुपेक्षिताः (२३) ।

(२३) त्वामतिक्रान्तः अतिलम् । युवामतिक्रान्तः अति युवाम् । युष्मानतिक्रान्तः अतियुष्माम् । एवमत्यङ्गम् ।

अथावाम् । अत्वस्वाम् । इत्यादि प्रयोगा अतिक्रान्तप्रयोगाः ।

६८ । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।

प्रत्यये उत्तरपदे चैकार्थयोर्युष्मदस्मदो स्वमी स्याताम् । त्वदीयः ।
 मदीयः । त्वत्तरः । मत्तरः । क्वचि । त्वद्यति । मद्यति । क्वङ् । त्वद्यते ।
 मद्यते । उत्तरपदे । त्वहनम् । महनम् । त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः । एकवचने
 इत्येव । युष्माकमिदं युष्मदीयम् । युवयोः पुत्रः युष्मत्पुत्रः । आवयोः पुत्रः
 अस्मत्पुत्रः ।

६९ । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ।

विभक्तौ स्त्रीलिङ्गयोरनयोस्तिसृचतसृ इत्येतौ स्याताम् । तिस्रः स्त्रियः ।
 चतस्रस्ताः । स्त्रीलिङ्गयोः किम् ? त्रयः । त्रीणि । चत्वारः । चत्वारि ।
 प्रियास्त्रय स्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः । प्रियत्री । प्रियत्रयः । प्रियचत्वारः ।
 प्रियचत्वारौ ब्राह्मण्यौ ।

१०० । अचि र ऋतः ।

अजादौ विभक्तौ तिसृचतस्रो रफः स्यात् । तिस्रः । चतस्रः । अचि
 किम् ? तिसृभिः । चतसृभिः । तिसृषु । चतसृषु ।

१०१ । जराया जरसन्यतरस्याम् ।

अजादौ विभक्तौ परतो जराया जरस् वा स्यात् । जरया जरसा वा ।
 जराये जरसे वा । अचि किम् ? जराभिः ।

१०२ । त्यदादीनामः ।

द्विपर्यन्ताख्यदादयः । तेषामकारः स्याद् विभक्तौ । त्यच्छब्दश्छान्दसः ।
 सः । परमसः । असौ । तौ । ते । इमौ । इमे । अप्राधान्ये नेष्यते । अतितदौ
 अतितदः ।

१०३ । किमः कः ।

किमः साकचूकस्यापि कः स्यात् । कः । कौ । के ।

१०४ । कु तिहोः ।

तकारहकारादौ विभक्तौ किमः कुः स्यात् । कुतः । कुत्र । कुङ-
श्रान्दसः । (२४)

१०५ । क्वाति ।

अति विभक्तौ किमः कः स्यात् । क तिष्ठति ।

१०६ । तदोः सः सावनन्थयोः ।

त्वदादीनां तदोः स्थाने सः स्यात् सौ परे । सः । एषः । असौ ।
अनन्थयोः किम् ? अन्थस्य मा भूत् । हे स । सा । सम्बुद्धिलोपटापौ न
स्याताम् ।

१०७ । अदस औ सुलोपश्च ।

अदसः सावौकारः स्यात् सोश्च लोपः । असौ पुमान् । असौ स्त्री च ।
हे असौ ।

(क) औत्वप्रतिषेधः साकच्कादा सकारात् परस्योत्त्वञ्च । असुकः ।
असकौ वा । अदस औनङिति सूत्रं न कृतम् । सम्बुद्धौ नकारश्रुतिभयात् ।

१०८ । इदमो मः ।

इदमः सौ मकारः स्यात् । अत्वापवादः । अयम् । इयम् ।

१०९ । दस्य ।

विभक्तौ इदमो दस्य मः स्यात् । इमौ । इमे । इमम् । इमाम् ।
इमान् । इमाः ।

११० । यः सौ ।

इदमो दस्य यः स्यात् सौ । इयं स्त्री ।

१११ । इदोऽयं पुंसि ।

सौ पुंसि इदम इद्रूपस्यायादेशः स्यात् । अयं पुमान् ।

११२ । अन्नाप्यकः ।

अककारस्य इदम इद्रूपस्यानादेशः स्यादापि प्रत्याहारे परे । अनेन ।
अनयोः । अकः किम् ? इमकेन । इमकयोः ।

११३ । हलि लोपः ।

हलि विभक्तौ प्रकृतस्यानोऽन्त्यलोपः स्यात् । इद्रूपस्य लोप इत्येके ।
आभ्याम् । एभिः । एभ्यः । एषु । उक्तं विभक्तौ ।

११४ । मृजेर्बृद्धिः ।

मृजेरङ्गस्येको वृद्धिः स्यात् । मार्ष्टा । मार्ष्टुम् । मार्ष्टि । परिमार्ष्टि ।

११५ । अचो जृणिति ।

अचोऽङ्गस्य जृणिति वृद्धिः स्यात् । कारः । उपकारः । कारयति । नर-
माचष्टे नारयति । गौः । सखायौ ।

११६ । अत उपधाया ।

उपधाया अतो जृणिति वृद्धिः स्यात् । पाकः । पाचयति । अतः किम् ?
भेदयति । उपधायाः किम् ? चकासयति ।

११७ । तद्धितेष्वचामादिः ।

११८ । किति च ।

तद्धिते जृणिति किति चाङ्गस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । गार्ग्यः ।
श्रीपगवः । किति । नाडायनः । इह त्वाङ्गः पारिषद इत्यन्तोपधावृद्धिभ्या-
मादिवृद्धिरिष्यते ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥७॥

समाप्तश्च सिचिपादः ॥

भाषावृत्तिः ।

सप्तमोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । देविकाशिंशपादित्यवाङ्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ।

तद्धिते जृणिति किति चाङ्गस्य देविकादीनामादेरचो वृद्धिप्रसङ्गे आत्
स्यात् । देविकायां भवं दाविकमुदकम् । दाविकाकूलाः शालयः ।
शिंशपाया विकारः शंशपो दण्डः । दित्यवाट् छान्दसः । दीर्घसत्रे भवं
दार्षसत्रम् । श्रेयसि भवं श्रेयसम् । “स श्रेयसेन प्रमदेन युक्तः ।”

२ । कैकयमित्युप्रलयानां यादेरियः ।

तस्मिन् एषां यादेर्भागस्य वृद्धिसहचरित इयादेशः स्यात् । कैकयस्यापत्यं
कैकयः । क्षत्रियादञ् (४।१।१६८) । कैकेयी (२५) । मित्ययोर्भावः । गोत्रचरणा-
दुञ् (४।१।१२६) । मैत्रेयिका । प्रलयादागतं प्रालेयं (२६) हिमम् ।

३ । न याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ।

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परा वृद्धिर्न भवति । पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ।
व्याकरणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणः । स्वस्वापत्यं सौवश्वः ।

४ । द्वारादीनाञ्च ।

एषां याभ्यां परा वृद्धिर्नास्ति । पूर्वौ तु ताभ्यामैच् । द्वारे नियुक्तो
दौवारिकः । शुन इदं शौवनम् । श्वो भविता शौवस्तिकः । स्वरमधिकृत्य
कृतो ग्रन्थः सौवरः । अपदान्तार्थोऽयमारम्भः ।

५ । न्यग्रोधस्य च केवलस्य ।

अस्य च तथा स्यात् । न्यग्रोधश्चमसः । केवलस्य किम् ? न्यग्रोधमूले
भवा न्याग्रोधमूलाः शालयः ।

(२५) कैकेयि कामाः फलितासवेति रघुकाव्ये ।

(२६) प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्येति प्रालेयाश्च कमलवदमादिति च मेघदूते ।

६ । न कर्मव्यतीहारे ।

कर्मव्यतीहारे यदुक्तं तत्रास्ति । व्याक्रोशो । व्यावहासी ।

७ । स्वागतादौनाञ्च ।

एषां यदुक्तं तत्रास्ति । स्वागतमाह स्वागतिकः । व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । व्यङ्ग्यस्याप्यं व्याङ्गिः । एवं स्वार्थिकः । स्वाभाविकः । स्वातन्त्र्यम् । स्वास्थ्यम् (27) । स्वाजन्त्यम् । स्वापतेयम् । द्वारादौ स्वशब्दपाठात् तदादिविज्ञानाच्चेह प्राप्तिः ।

८ । श्वादेरिजि ।

यत् श्वादेरङ्गस्य द्वारादित्वात् प्राप्तमिजि तत्रास्ति । श्वादंङ्गिः । इजीतीकाद्युपलक्षणम् । श्वगणेन चरति श्वागणिकः ।

९ । पदान्तस्यान्यतरस्याम् ।

पदशब्दान्तस्य द्वारादिकार्यं वा स्यात् । श्वापदम् । शौवापदं वा ।

१० । उत्तरपदस्य च ।

अधिकारीऽयम् । उत्तरपदद्विर्वाच्या हनस्तात् (७।३।३२) प्राक् । लक्षणसम्येतत् । गुरुलाघवम् (28) । पिष्टपैतामहम् ।

११ । अवयवाहतोः ।

तस्मिन् अवयवात् परस्य ऋतुवाचिनो हृद्भिः स्यात् । पूर्वं वर्षाणां पूर्व-वर्षाः । तत्र भवः पूर्ववार्षिकः । अपरहैमनः । अवयवात् किम् ? पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्णवर्षिकः ।

(27) जगत् स्वाख्यमतीवाप निर्मलस्वभावमन्नमिति । य इत्यमस्वाख्यमहर्दिवं दिव इति च ।

(28) वस्तुवस्तु गुरुलाघवमित्यत्र परिमाणान्तस्यासंज्ञाभाष्यो (७।३।१७) रित्यनेनैवोत्तरपदद्विर्वाच्याः । लघु-शब्दस्य परिमाणवाचित्वात् । नचात्र सर्वथा संख्याया इत्यस्यानुवृत्तिर्मन्व्या । काशिकादाद्युत्तमनैष्किः परमनैष्कि इत्यादिषु उत्तरपदद्विर्वाच्याः समर्थमात् । भट्टोजिपाठेऽप्येवम् । पिष्टपैतामहादयस्तु षष्ठीसंसा-दिभिः सिद्धा इत्येके ।

१२ । सुसर्वाङ्गिजनपदस्य ।

एभ्यो जनपदस्य वृद्धिः स्यात् तस्मिन् । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः ।
अर्धपाञ्चालकः । अष्टद्वादपीति (४।२।१२५) वुञ् ।

१३ । दिशोऽमद्राणाम् ।

दिशः परस्य जनपदस्य वृद्धिः स्यात् । पूर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः ।
अमद्राणां किम् ? पौवमद्रः । मद्रेभ्योऽञ् (४।२।१०८) ।

१४ । प्राचां ग्रामनगराणाम् ।

दिशः परेषां प्राग्देशे ग्रामनगराणामुत्तरपदवृद्धिः स्यात् । पूर्वेषुकामशमा
गजाः । नगरे पूर्वकान्यकुब्जकोऽश्वः ।

१५ । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ।

संख्यायाः परस्य संवत्सरस्य संख्यायाश्च वृद्धिः स्यात् । द्विसांवत्सरिकः ।
त्रिसांवत्सरिकः । द्विषाष्टिकः । द्विसाप्तिकः । त्रिसाप्तिकः । अधीष्ट-
भृतादौ (५।१।८०) तद्धितः ।

१६ । वर्षस्याभविष्यति ।

संख्यायाः परस्य वर्षस्याभाविनि तद्धिते वृद्धिः स्यात् । द्वे वर्षे अधीष्टो
भृतो भृतो वा द्विवार्षिकः । षड्वार्षिकः । अभविष्यति किम् ? द्वे वर्षे भावि
द्वैवार्षिकं भक्तम् । त्रैवार्षिकं धान्यम् ।

१७ । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ।

संख्यायाः परस्य परिमाणान्तस्याङ्गस्य वृद्धिः स्यात् तस्मिन् । क्रीतार्थे
ठञ् । द्विनैष्किकम् । असंज्ञाशाणयोः किम् ? पञ्च लोहित्यः परिमाण
मस्येति ठकि मस्याङ्गे तद्धिते पुंवत् । पाञ्चलोहितिकम् । क्रीतार्थे शाणादेति
(५।१।३५) द्वित्रिपूर्वादण् च (५।१।३६) । द्वैशाणम् ।

१८ । जे प्रोष्ठपदानाम् ।

जे जातार्थे तद्धिते प्रोष्ठपदानामुत्तरपदवृद्धिः स्यात् तस्मिन् । सन्धिवेले-
त्यण् (४।३।१६) । प्रोष्ठपादो बालकः । अर्थग्रहणाद् भद्रपादः । जे किम् ?
भवार्थे मा भूत् । प्रोष्ठपदो मेघः ।

१९ । हृद्भगसिन्धुन्ते पूर्वपदस्य च ।

हृदाद्यन्तेऽङ्गे उभयपदवृद्धिः स्यात् तस्मिन् । सौहार्दम् । ब्राह्मणादित्वात्
 यच् । सौहार्दम् । सौभाग्यम् । सौभागिनेयः । दौर्भागिणेयः । सौर-
 सैन्धवं पयः । हृदिति प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणान्नेह हृदयादेशस्येति सौहृद-
 मिल्लेके । (29)

२० । अनुशतिकादीनाञ्च ।

एषाञ्चोभयपदवृद्धिः स्यात् । तस्येद (४।३।१२०) मिल्यन् । अनुशति-
 कम् । तत्र च दीयते (५।१।६६) । अनुसांवत्सरिकम् । तस्यापत्यम् (४।१।६२) ।
 पारस्त्रैण्यः । एवमिहलोकपरलोकसर्वलोकसर्वभूम्यनुहोङ्पुष्करसदधिदेवाधि-
 भूतचतुर्वेदाभिगमप्रयोगाः ।

२१ । देवताद्वन्द्वे च ।

अत्र चोभयपदवृद्धिः स्यात् । सौख्याचान्द्रमसम् । आग्निमारुतम् । सूक्त-
 हविषोरेवाभिधानान्नेह । ब्राह्मविशाखम् ।

२२ । नेन्द्रस्य परस्य ।

देवताद्वन्द्वे परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्नास्ति । सौमेन्द्रश्चरुः ।

२३ । दीर्घाच्च वरुणस्य ।

दीर्घात् परस्य वरुणस्य वृद्धिर्नास्ति । ऐन्द्रावरुणं कर्म । दीर्घात्
 किम् ? आग्निवारुणम् ।

२४ । प्राचां नगरान्ते ।

प्राग्देशे नगरान्तेऽङ्गे उभयपदवृद्धिः स्यात् । पौण्ड्रनागरः । सौह्यनागरः ।

(29) विनिकीर्त्य चणमिन्नसौहृदमिति कुमारकाव्ये । भावस्थिराणि जननात्तरसौहृदानौति शक्तुन्तले ।
 अत्र स्वात्तं हनुमान्तं मन इति न हृच्छब्दस्य ग्रहणम् । नापि हृदयादेशस्य । तर्हि सुहृददुर्हृदौ मित्रमित्रयो-
 रित्यतः (५।४।१५०) सुहृच्छब्दादपि अर्थवद्वयहृणे नानर्थक्येति निरर्थकस्य हृच्छब्दस्यग्रहणान्न तस्य वृद्धिरिति
 रक्षितसिद्धान्तः । तथाचास्य सूतस्य व्याख्यायां तन्त्रप्रदीपे—“केचिदर्थवद्वयहृणपरिभाषया निपातित-
 सुहृच्छब्दस्य योऽवयवो हृच्छब्दस्तदन्त्योत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति व्याचक्षते । समुदायो हि तत्र मितवचनः ।
 अवयवस्तु निरर्थक एव ।” इति । एतच्च काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ वामनसूत्रमनपि हृद्भावादिकं निष्प्रयोजनम् ।

२५ । जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ।

जङ्गलाद्यन्तस्योत्तरपदवृद्धिर्वा स्यात् । कौरुजाङ्गलः कौरुजङ्गलो वा ।
वैश्वधेनवो वैश्वधेनवो वा । सौवर्णवालजः सौवर्णवलजो वा ।

२६ । अर्द्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ।

अर्द्धात् परस्य परिमाणस्य वृद्धिः स्यात् । पूर्वस्य तु वा । अर्द्धद्वौणिकमार्द्ध-
द्वौणिकं वा । क्रीतार्थे ठञ् ।

२७ । नातः परस्य ।

अर्द्धात् परस्य परिमाणस्यातो वृद्धिर्नास्ति पूर्वस्य तु वा । अर्द्धप्रस्थिकम् ।
अर्द्धप्रस्थिकं वा ।

२८ । प्रवाहणस्य ठे ।

उत्तरपदस्य अस्य शुभादिठकि वृद्धिः स्यात् पूर्वस्य तु वा । प्रावाहणेयः ।
प्रवाहणेयो वा । प्रवाहणेयीभार्य्य इति वृद्धिनिमित्तत्वात् पुंवद्भावनिषेधः ।

२९ । तत्प्रत्ययस्य च ।

ठप्रत्ययान्तस्य प्रवाहणस्य तथा स्यात् । प्रावाहणेयिः पुत्रः । प्रवाह-
णेयिर्वा ।

३० । नञः शुचौश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ।

नञः परेषामेषामुत्तरपदवृद्धिः स्यात् पूर्वस्य तु वा । अशीचमाशीचं वा ।
अनैश्वर्य्यमानैश्वर्य्यं वा । अक्षेत्रज्ञमाक्षेत्रज्ञं वा । अकौशलमाकौशलं वा ।
अनैपुणमानैपुणं वा । अक्षेत्रज्ञानीश्वरौ तत्पुरुषावेव ब्राह्मणादी ।

३१ । यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ।

नञः परयोरनयोः पर्यायेण वृद्धिः स्यात् । आयाथातथ्यम् । अयाथातथ्यं
वा । आयाथापुथ्यं । अयाथापुथ्यं वा । ब्राह्मणादित्वात् थञ् । किति तद्धिते
वृद्धिरचामादे(७।२।११७)रिति निवृत्तम् । जृति चतुःसूत्रीमाह । उक्त
उत्तरपदाधिकारः ।

३२ । हनस्तोऽचिण्णलोः ।

हनस्तकारादेशः स्यान् जृति । घातः घातयति घातकः । अचिण्णलोः किम् ? अघानि । जघान । कथं वार्त्तन्नः ? धातोः कार्यमुच्यमानं धातोः प्रत्यय एव स्यात् ।

३३ । आतो युक् चिण्कृतोः ।

आदन्तस्य धातोर्युक् स्याच् चिणि कृति जृणिति च । अदायि । दायः । दायकः । कृति किम् ? ददौ ।

३४ । नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ।

मान्तस्य चिणि कृति जृनि वृद्धिर्न स्यात् । अशमि । शमः । शमकः । अदमि । दमः । दमकः । अक्षमि । क्षमः । क्षमकः । बहुक्षमः । अतमि । तमः । तमकः । अश्रमि । श्रमः (३०) । श्रमकः । क्रमः । (३१) उदात्तोपदेशस्य किम् ? अयामि । यामः । यामकः । एवं रमिगमिनमयः । अनाचमेरित्यानाचमिकमिवमौनामिति बोद्धव्यम् । आचामि । आचामः । आचामकः । अकामि । कामः । वामः । कथमुद्यमोपरमौ ? गणे निपातनात् । (३२)

३५ । जनिवध्योश्च ।

अनयोश्चिणि कृति जृति च वृद्धिर्नास्ति । अजनि । जनः । जनकः । अवधि । वधः । वधकः । उक्तं जृणिति ।

(३०) वक्ष्यस्यअशमविनयने तस्य शङ्के निषण इति शेषदृते । विश्वायसुपगृह मशसमिति भावः । व्यतरन्नरुणाय विश्रममिति वैषधे । अविश्रमं यावद्विदं शरीरमिति । विश्रमं लभतामिदं शिथिलव्या-
नन्वमस्तुतिरित्यादौ तु विश्रान्तिशब्दस्यैव पाठेन समाधानम् ।

(३१) कथं “हरे यदन्नामि पदैककेन खं पदेशतुभिः क्रमस्येऽपि तस्य नः । वषा हरौणामिति नमित्ता-
ननैव्यतिं तेरुर्नभःकृतकमे” इति नैषीधेयं ? चिन्त्यमिति नारायणः । व्यवस्थितविभाषाश्रयणाद् धुयान-
विश्रामयेतिवत् समाधेयमिति कैचित् ।

(३२) अङ् उच्यते यम उपरम इति धातुपाठे । धालर्थनिर्देशस्तु तत्र भौमसेनादिकृतः । गत्वावेः । अत उद्यमोपरमयोः साधुत्वमुच्येयम् ।

३६ । अर्त्तिऋवीरौऋयौऋय्यातां पुग् णौ ।

अर्त्त्यादेरादन्तानाञ्च णौ पुगागमः स्यात् । अर्पयति । ऋपयति ।
वृपयति । रेपयति । क्लोपयति । क्षापयति । आताम् । दापयति ।
धापयति । ज्ञापयति । अदीदपत् । लाक्षणिकस्यापि ग्रहणात् । अध्यापयति ।
अध्यापकः ।

३७ । शाच्छासाञ्चाव्याविपां युक् ।

एषां णौ युक् स्यात् । निशाययति । अग्निच्छाययति । अवसाययति ।
क्षाययति । संविष्याययति । वेच् वाययति । पा पाने पै ओवै शोषणे ।
पाययति ।

(क) पातेर्लुग् वक्तव्यः । पालयति ।

(ख) धूज्प्रौजोर्नुग् वक्तव्यः । धूनयति । प्रीणयति । कथं धावयति
प्राययतीति ? धात्वन्तरयोः ।

३८ । वो विधूनने जुक् ।

वाधातोर्णौ जुक् स्यात् । पक्षौ वाजयति । विधूनने किम् ? आवापयति
केशान् । पै ओवै शोषणे ।

३९ । लीलौर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ।

लीति लीलौडोलेंति कृताच्चस्य लियो लातिश्च ग्रहणम् । आभ्यां णौ
नुग्लुक् वा स्यातां द्रवीकरणे । ली । घृतं विलीनयति विलाययति वा ।
ला । घृतं विलालयति विलापयति वा । स्नेहविपातने किम् ? तक्रं विला-
पयति । जटाभिरालापयते ।

४० । भियो हेतुभये पुक् ।

भियो णौ पुग् वा स्यात् । मुण्डो भीषयते । आत्वे कृते लुक्पुक्
नेष्टौ । घृतं विलापयति । मुण्डो भापयते । हेतुभये किम् ? अहिना
भाययति । “शरैर्भीरुमभाययत् ।” पुगात्मनेपदं पत्वञ्च न भवति ।

४१ । स्फायो वः ।

णौ वः स्यात् । स्फावयति ।

४२ । शदेरगतौ तः ।

शौ तः स्यात् । फलानि शातयति । अगतौ किम् ? तुरगाज्, शादयति । गाः शादयति ।

४३ । रुहः पोऽन्यतरस्याम् ।

शौ रुहः पो वा स्यात् । रोपयति रोहयति वा ।

४४ । प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्थात् इदाप्यसुपः ।

प्रत्ययस्थकारात् पूर्वस्थात् इकारादेशः स्यादापि परे । ण्वल् । कारिका । पाचिका । प्रागिवात् कः (५।३।७०) । सुण्डिका । जटिलिका । असुपः किम् ? प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तात् परो य आप् तस्मिन् परे मा भूत् । बहु-परिव्राजका पुरी । अतः किम् ? गौका । नौका । तपरः किम् ? राका । धाका । आपि किम् ? कारकः । पाचकः । प्रत्ययस्थात् किम् ? शका ।

(क) ममकनरकयोरुपसंस्थानं कर्त्तव्यम् । ममेयं मामिका । नरान् कायतीति नरिका ।

(ख) त्यक्त्यपोश्च । दान्तिषालिका । अमात्यिका ।

४५ । न यासयोः ।

यत्तदोरित्वमिदं नास्ति । अकच् । यका । सका । यकाम् । “तकां देवपुरीमरौत्सीत् ।” यकाभ्याम् । तकाभ्याम् ।

(क) आशिषि चोपसंस्थानम् । वुन् । नन्दका । जीवका ।

(ख) उत्तरपदलोपे च । देवका देवदत्तिका ।

(ग) क्षिपकादौनाञ्च । क्षिपका । ध्रुवका । उपत्यका । अधित्यका ।

(घ) तारका ज्योतिषि । अन्यत्र तारिका स्त्री ।

(ङ) वर्षका तान्त्रिके । अन्यत्र वर्षिका ।

(च) वर्त्तका शकुनी प्राचाम् । अन्यत्र वर्त्तिका स्त्री ।

(छ) अष्टका पितृदैवत्ये कालविशेषे च । क्षिपकादिराक्षसिगणोऽयम् ।

(ज) सूतका पुत्रकावन्दारकाणां वा । सूतका सूतिका वा । पुत्रका

पुत्रिका वा । इन्दारका इन्दारिका वा ।

४६ । उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ।

यकारककारपूर्वस्यातः स्थाने योऽकारस्तस्योदीचां मतेनेत्त्वं न स्यात् ।
इभ्यका । इभ्यिका वा । क्षत्रियका क्षत्रियिका वा । ककारपूर्वस्य । चटकका
चटकिका वा । यकपूर्वायाः किम् ? अश्विका । आत इति स्त्रीविषयस्य
ग्रहणान्नेह । शकशकायतेः किप् । शकशकाः । ततः कः । शकशकिका ।
शुभयिका ।

(क) यकपूर्वत्वे धात्वन्तयकारककारयोः प्रतिषेधः । सुनयिका ।
अशीकिका । सुशयिका । सुपाकिका ।

४७ । भस्त्रैषाजान्नादास्वा नञपूर्वाणामपि ।

भस्त्रादीनां शुद्धानां नञपूर्वाणामन्यपूर्वाणामप्युदीचामित्त्वं नास्ति ।
भस्त्रका भस्त्रिका वा । अभस्त्रका अभस्त्रिका वा । बहुभस्त्रका बहुभस्त्रिका
वा । एषका एषिका वा । ङका ङिका वा । ज्ञका ज्ञिका वा । अज्ञका
अज्ञिका वा । अजका अजिका वा । स्वका स्विका वा । बहुस्वका
बहुस्विका वा । एषाङे नञपूर्वे न प्रयुज्येते ।

४८ । अभाषितपुंस्काच्च ।

अभाषितपुंस्कादातः स्थाने योऽकारस्तस्योदीचामित्त्वं नास्ति । खट्वा
खट्टिका वा । मालका मालिका वा ।

४९ । आदाचार्याणाम् ।

आकारः स्वादाचार्याणां मतेन । खट्वाका । मालाका ।

५० । ठस्येक ।

अङ्गस्य ठस्य इकः स्यात् । ठक् । आच्छिकः । ठञ् । लावणिकः ।

५१ । इमुमुक्तान्तात् कः ।

एभ्यश्च कः स्यात् । इकापवादः । सार्पिष्कः । धानुष्कः । उगन्तात् ।
ओर्देशे ठञ् (४।३।११८) । नैषादकर्षुकः । औदशित्कः । पैतृकः ।

(क) दीप उपसंख्यानम् । दोर्भीं तरतीति दीष्कः ।

५२ । चजोः कु घिण्ग्यतोः ।

घिति स्थिति चजोः कवर्गः स्यात् । पाकः । भोगः । पाक्यम् । भोग्यम् ।

५३ । न्यङ्कादीनाञ्च ।

एषां कुत्वं स्यात् । न्यङ्कुः । मदगुः । रुगुः । तक्रम् । वक्रम् । पचाद्यचि व्यतिषङ्गः । निदाघः । मेघः । कर्मण्यण् (३।२।६) । श्वपाकः । मांसपाकः ।

५४ । हो हन्ते र्जिन्नेषु ।

ज्जिति नकारे च हन्ते र्हकारस्य कुत्वं स्यात् । घातः । घातयति । घातकः । नकारे । घ्नन्ति । घ्नन्ना । घ्नन्नीऽपत्यं वार्तन्नः ।

५५ । अभ्यासाच्च ।

हन्तेः कुत्वं स्यात् । जिघांसुः । जङ्घ्यते । अहं जघन ।

५६ । हेरचडि ।

चिनोतिस्तथा स्यात् । प्रजिघाय । प्रजिघीषति । प्रजेघीयते । अचडि किम् ? प्राजीडयत् ।

५७ । सङ्घिँटोर् जेः ।

५८ । विभाषा चेः ।

सनि लिटि च जेः कुत्वं स्यात् । जिगीषति । जिगाय । चिनोतिर्वा । चिचीषति चिकीषति वा । निश्चिकाय निश्चिचाय वा ।

५९ । न क्वादेः ।

उक्तं कुत्वं कवर्गादेर्नास्ति (३३) । कूजः । कूज्यम् । संकोचः । खर्जः । गर्जः । नेति योगविभागाच्चेह । रोमाञ्चः । शोच्यम् । (३४)

(३३) अत्र क्वाद्यजिघ्रिजिघाचिर्बुचीगामप्रतिषेधी निष्ठायासनिटः कुलवचनादिति वार्तिकम् । अतो निष्ठायासनिटत्वेन कूजः कूज्यमित्यादौ न कुलम् । सुचुम्बुच्चप्रभृतीनां तु वार्तिककारमते कुलमेव । तेषां निष्ठायासनिटत्वात् । सूत्रकारमते तु न क्वादेरित्यनेनाव न कुलम् । एवञ्च मतद्वये यथोत्तरं सुनीनां प्रासाप्यमित्याहः ।

(३४) अशोचानन्वयोच स्त्वप्रज्ञावादाच्च भाषस इति गीतायाम् । अमोच्यमर्थं यदि मन्यते भवानिति रघुवंशे । अत्र एव आनयक (७।३।६५) इत्यावयकस्य कुलाभावात् इत्येके ।

६० । अजित्रज्योश्च ।

अनयोः कुलं न स्यात् । समाजः । परिव्राज्यम् । चकाराद् वाजः
पक्षः ।

६१ । भुजन्यजौ पाण्युपताप्रयोः ।

एतावनयोर्निपात्यते । भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः । न्युज्यतेऽनेनेति
न्युजो रोगः । अन्यत्र भोगः । समुद्रगः ।

६२ । प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ।

इमौ यज्ञाङ्गे निपात्यते । अन्यत्र प्रयागः । अनुयागः ।

६३ । वञ्चेर्गतौ ।

कुलं नास्ति । वञ्चं वञ्चन्ति । गन्तव्यं याप्तीत्यर्थः । गतौ किम् ?
वञ्चं काष्ठम् ।

६४ । ओक् उचः के ।

उच्चेर्धञि ओक् सिद्धे कप्रत्यये निपातनमिदं स्वरार्थम् ।

६५ । ण्य आवश्यकै ।

ण्ये कुलं नास्ति । अवश्यपाचम् । आवश्यकै किम् ? पाकम् ।

६६ । यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ।

एषाञ्च ण्ये कुलं नास्ति । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यो नाम
ग्रन्थः । अर्च्यम् । ण्यत् । ऋचेरस्मादेव वचनान्न क्वप् ।

(क) त्यजेरुपसंख्यानम् । त्याज्यम् ।

६७ । वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ।

वचेर् ण्यति कुलं नास्ति । वाच्यम् । अशब्दसंज्ञायां किम् ? वाक्यम् ।

६८ । प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ।

एतौ शक्यार्थे निपात्यते । प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः । नियोक्तुं शक्यो
नियोज्यः । अन्यत्र प्रयोग्यः । नियोग्यः ।

६६ । भोज्यं भक्ष्ये ।

निपात्यते । भोज्य ओदनः । भक्ष्ये किम् ? भोग्या स्त्री ।

७० । घोर्लोपो लोटि वा ।

छान्दसम् ।

७१ । श्योतः श्यनि ।

ओदन्तस्य श्यनि लोपः स्यात् । दो व्यति । षो स्यति । अवस्यति ।

७२ । क्सस्याचि ।

क्सस्याजादावन्यलोपः स्यात् । अधुच्चाताम् । अधुच्चि ।

७३ । लुग्वा दुह्दिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ।

एषां क्सस्य सर्वस्यैव लुग् वा स्याद् दन्त्यवर्णादी तडि । अदुग्ध । अधु-
क्षत । अदुग्धाः अधुक्षयाः । अधुग्धम् अधुक्षधम् । दन्त्योष्ठोऽपि वकारो दन्त्य-
ग्रहणेन गृह्यते । वहेरभलादित्वाद दादेर्घत्वं नास्ति । अदुह्दिह अधुच्चावहि ।

७४ । शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ।

शमादीनामष्टानां श्यनि दीर्घः स्यात् । शाम्यति । ताम्यति । दाम्यति ।
आम्यति । भ्राम्यति । चाम्यति । क्लाम्यति । माद्यति । श्यनि किम् ?
भ्रमति । वा भ्राम्यति (३।१।७०) श्यन् वा ।

७५ । छिवुक्लम्याचमां शिति ।

शिति एषां दीर्घः स्यात् । निष्ठीवति । आचामति । क्लामति ।

७६ । क्रमः परस्मैपदेषु ।

शिति दीर्घः स्यात् । क्रामति । उत्क्रामन् । नेह । क्रमते बुद्धिः ।

७७ । इषुगमियमाञ्छः ।

एषां शिति ञ्छः स्यात् । इच्छति । गच्छति । यच्छति । प्रायच्छत् ।
उत्कारनिर्देशाच्चेह । इच्छति । इच्छाति ।

७८ । पाप्नाभास्यान्नादाण्डृश्यर्त्तिसर्त्तिसदसदां पिब-
जिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्क्षधौशौयसौदाः ।

पाप्नादीनामेकादशानां शिति पिवादयः स्युः । पिबति । पिबेत् ।
जिघ्रति । धमति । तिष्ठति । मनति । यच्छति । पश्यति । ऋच्छति ।
सर्त्तैर्वेगितायां गतौ धौ । धावति । अन्यत्र । अभिसरति । शीयते ।
सौदति । अर्त्तिसर्त्तीति सौत्रत्वाद् विकरणाभावः ।

७९ । ज्ञाजनोर्जा ।

शिति ज्ञाजनोर्जाः स्यात् । जानाति । जायते ।

८० । प्लादीनां ऋस्रः ।

एषां शिति ऋस्रः स्यात् । पुनाति । लुनाति । स्तृणाति ।

८१ । मौनातेर्निगमे ।

कान्दसम् ।

८२ । मिदेर्गुणः ।

शिति मिदेरङ्गस्येको गुणः स्यात् । मेद्यति । मेद्यतः । मेद्यन्ति ।
शित्तीत्येव । मिद्यते ।

८३ । जुसि च ।

अङ्गस्येको जुसि गुणः स्यात् । अविभयुः । अजागरुः । ऐयुरुः । जुसाश्रये
ङित्त्वापवादोऽयं गुणो यासुटो ङित्त्वेन वार्ध्यते । चिनुयुः । ब्रूयुः । सुनुयुः ।

८४ । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ।

अनयोरिगन्तस्याङ्गस्य गुणः स्यात् । जयति । नयति । चिनोति । भवति ।
करोति । करवाव । करवाम । विधुरिवाचरति विधवति । क्तिप् ।
सवितरति । रात्रयति । आर्द्धधातुके । जेतुम् । नेतुम् । भवितुम् । कर्त्तुम् ।
तरितुम् । विधवितुम् । सवितरितुम् । अनयोः किम् ? अग्निकाभ्यति ।
भृकाभ्यति । (35)

८५ । जाग्रोऽविचिच्छलङ्कित्सु ।

वृद्धेर्गुणप्रतिषेधस्य च विषये जागर्त्तैर्गुणः स्यात् । जागरयति । जागरक । जागरितः । जागरितवान् । रिडोऽपि पूर्वविप्रतिषेधाद् गुण इत्यागमः । जागर्त्यते त्वया । अविचिच्छलङ्कित्सु किम् ? विन् । जागृविः । चिण् । अजागारि । णल् । जजागार । डित् । जागृतः । जागृत्यः । कथमजागरुः । अहं जजागर ? जाग्र इति सूत्रप्राप्तिर्निषिध्यते । इह तु पूर्वसूत्राभ्यां गुणः ।

८६ । पुगन्तलघूपधस्य च ।

पुगन्तानां लघूपधानां च सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणः स्यात् । क्त्रोपप्रति । क्रेपयति । क्रेपणम् । वर्हति । वर्त्तते । वर्त्तनम् । भेदयति । भेत्ता । भेदनम् । क्लेप्ता । कथं विभित्सति । हलन्ताच्चेति (१।२।२०) कित्त्वात् । कथं लिखन् लिखिष्यति ? संज्ञापूर्वकत्वेन गुणस्यानित्यत्वात् । (३६)

८७ । नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ।

अभ्यस्तस्य गुणो न स्यादजादो पिति सार्वधातुके । नेनिजानि । अने- निजम् । अचि किम् ? नेनेक्ति । लङ् । अनेनेक् । लघूपधस्येलेव । “जुह्वानि चानले ।” सार्वधातुके विधानं यावत् सुपि चेति (७।३।१०२) ।

८८ । भूसुवो स्तिङि ।

गुणो नास्ति । अभूत् । अभूः । सुवै । सुवावहे । सुवामहे ।

८९ । उतो वृद्धिर्लुकिं हलि ।

उकारान्तस्य वृद्धिः स्याल्लुकि सति हलादौ पिति परे । यीति । रीति । स्तीति । स्तौमि । हलि किम् ? स्तवानि ।

(३६) एवञ्च न दृष्टेः शेषिष्यं मिलन इति चेतो दहति स इत्यमरशतके । तन्मोक्षस्थानः परिमिलन मप्राप्य हरित मिति रत्नावली । व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमौर मिति गीतगोविन्दे प्रयोगः । नहि मिल श्लेषे लिख अचरविश्वास इति कुंठादौ । तत्पुरुषाग्रयणेनानयोः कुटादिलमित्यपि हेयम् । अपातृत्याक्कुनिष्वालिखन इति (६।१।१४२) निर्दशात् । अन्ये तु मिलनशब्दस्थाने मिलितमिति भावे ज्ञानं पठन्ति । कथं विरहिनिगमनकुलसुखाकृतिकेतकिदन्तरिताये इति नयदेवः ? निरङ्कुशाः कवयः । अथ गुणस्य प्राप्ता नुमन्नाप्राप्ता निकर्त्तनमिति हि क्कुटि स्यात् । उणादिषु वायं शब्दो द्रष्टव्यः ।

६० । ऊर्णोतिर्विभाषा ।

ऊर्णोर्हिचि वा स्यात् । प्रोर्णोति । प्रोर्णोति । हलीत्येव । प्रोर्णवानि ।

६१ । गुणोऽपृक्ते ।

ऊर्णोरपृक्ते गुणः स्यात् । वृहेर्बाधा । प्रोर्णोत् । प्रोर्णोः ।

६२ । तृणह इम् ।

तृहेः अस्मि तृणह इत्यस्य इमागमः स्याद् हलि पिति सार्वधातुके । तृणेङि ।
तृणेचि । “तृणेदु रामः सह लक्ष्मणेन ।” अतृणेट् । हलीत्येव । तृणहानि ।

६३ । ब्रुव ईट् ।

ब्रूवो हलि पिति ईट् स्यात् । ब्रवीति । ब्रवीतु । अब्रवीत् । हलि
किम् ? ब्रवाणि ।

६४ । यङो वा ।

हलादेः पितः सार्वधातुकस्य यङोऽभावाद् यङ्लुगन्तादीङ् वा स्यात् ।
बोभवोति बोभोति वा । लालपीति लालति वा । वावदीति । यङ्लुक् छान्दस
इति भागवृत्तिः । नेत्यन्ये । चन्द्रगोमी भाषासूत्रकारो यङो वेति सूत्रितवान् ।

६५ । तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ।

तुरुस्तुशम्यमइतिच्छान्दसम् । (३७) ।

६६ । अस्तिसिचोऽपृक्ते ।

अपृक्तस्य आभ्यामीट् स्यात् । आसीत् । आसीः । सिच् । अकार्षीत् ।
अकार्षीः । अपृक्ते किम् ? अस्ति । अकार्षीम् ।

(क) आहिभुवोरीटि स्थानिवद्भावप्रतिषेधः । आत्य । अभूत् ।

(३७) इदमंशतच्छान्दसमित्यन्ये । अथञ्च पृथग्धः । तुरुस्तुशम्यम इत्येषः परस्य सार्वधातुकस्य हलादे
स्तिङ् ईङ् वा स्यात् । तेन रीति रवीति वा । स्तीति सवीति वा । पूर्वसुचावेत्यनुवृत्तेः । हलादेः किम् ?
रुवन्ति । तिङ् : किम् ? श्मात्यति । सार्वधातुके किम् ? रुयात् । आशिषि लिङ् । विश्वादी तु रुयात्
रुवीयात् । सार्वधातुके (७१३८७) इत्यनुवर्त्तमाने पुनः सार्वधातुकग्रहणमपि दर्शम् । रुवोतः रुत । स्तुतः
स्तुवीतः । स्तुते स्तुवीते । तुधातुः सौवो लुग्विकरणश्च गतिवृद्धिर्हिंसासु । त्रीति तवीति वा ।
शम्यमोच्छान्दसः प्रयोगः । प्ररुषोत्तमेन तु रीति स्तीति स्तीमौल्यदाहरणानुसारेण वृद्धिलुकि हलीत्यत (७१३८९)
ददताऽपि शलिसमानुसरणेनास्य संपूर्णं छान्दसत्वमुक्तम् ।

६७ । बहुलच्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

६८ । रुदश्च पञ्चभ्यः ।

एभ्योऽपृक्तस्य ईट् स्यात् । रुद इति सुब्यत्यये (३।१।८५) भ्यसो डसिः ।
अरोदीत् । अश्वसीत् । अश्वपीत् । प्राणीत् । अजचीत् ।

६९ । अङ् गाग्यगालवयोः ।

अनयोर्मतेनैभ्योऽट् स्यात् । अरोदत् । अश्वसत् । अश्वपत् ।

१०० । अदः सर्वेषाम् ।

अदोऽपृक्ते सर्वेषामट् स्यात् । आदत् । आदः ।

१०१ । अतो दीर्घो यजि ।

अदन्तस्य यजादौ सार्वधातुके दीर्घः स्यात् । पचामि । पच्यामि । अतः
किम् ? चिनुमः । यजि किम् ? पचति । उक्तं सार्वधातुके ।

१०२ । सुपि च ।

यजादौ अतः सुपि दीर्घः स्यात् । वृक्षाय । वृक्षाभ्याम् । यजीत्येव ।
वृक्षस्य ।

१०३ । बहुवचने भल्येत् ।

अदन्तस्य भलादौ बहुवचने एत् स्यात् । वृक्षेभ्यः । वृक्षेषु । सर्वेषाम् ।
सुपीत्येव । पचध्वम् ।

१०४ । ओसि च ।

अत्रादन्तस्य एत् स्यात् । वृक्षयोः । वनयोः ।

१०५ । आङि चापः ।

आप एत् स्यादोसि चाङि परे । खट्वा । खट्वयोः । कथमतिखट्वे न ?
व्यावृत्त्येन दीर्घग्रहणमिति स्थानिवत्स्वनिषादित्येके । आ आप इति प्रसङ्गेन
दीर्घग्रहणमिति भावम् । आङिति तृतीयैकवचनस्य नाम ।

१०६ । संबुद्धौ च ।

आप एत्वं स्यात् । हे खट्वे ।

१०७ । अम्बार्थनद्योऋस्वः ।

अम्बार्थानां नद्याश्च सम्बुद्धौ ऋस्वः स्यात् । हे अम्ब । हे अम्ब । हे कुमारि । हे धीबन्धु । हे वधु ।

(क) डलकवतीनां प्रतिषेधश्च । हे अम्बाड़े । हे अम्बाले । हे अम्बिके ।

(ख) मातृणां मातृत्वं पुत्रार्थमर्हति । सम्बुद्धौ मातृमातृत्वं पुत्रायाहति । नद्यृतश्चेति (५।४।१५३) कपोऽपवादः । हे गर्गीमातः । हे वाक्सीमातः । श्लाघ्योऽभिधीयते ।

१०८ । ऋस्वस्य गुणः ।

सम्बुद्धौ ऋस्वस्य गुणः स्यात् । हे अग्ने । हे निष्क्रीशाम्बे । हे विष्णो । हे वायो । हे बन्धो । कथं हे कर्तुं कुल ? नद्यपेक्षस्य ऋस्वस्य ग्रहणात् ।

१०९ । जसि च ।

अङ्गस्य ऋस्वस्य जसि गुणः स्यात् । मतयः । बन्धवः ।

११० । ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ।

अङ्गस्य ऋदन्तस्य गुणः स्यात् । डौ । मातरि । कर्त्तरि । सर्वनामस्थाने । मातरो । मातरः । कर्त्तारः । हे कर्त्तरित्यत्र सम्बुद्धिलोपात् परत्वेन गुणे कृते रास्त्वस्येति (८।२।२८) सलोपः । कथं कर्त्तृणि कुलानि ? तुमः पूर्वविप्रतिषेधेनेष्टत्वात् ।

१११ । घेर्ङिति ।

घिनाम्नो ङिति गुणः स्यात् । अग्नये । वायवे । पटवे । घेनवे । सुपीत्येव । पट्टी ।

११२ । आणनद्याः ।

नद्याः परस्य ङितः स्यादाद् । कुमार्यै । कुमार्याः । घेन्वाः । घेन्वाम् । वध्याः । वध्याम् ।

११३ । याडापः ।

आवन्तान् डितो याट् स्यात् । खट्वायै । खट्वायाः । मालायाः ।
शालायाः ।

११४ । सर्वनाम्नः स्याड् ढ्रस्वश्च ।

आवन्तात् सर्वनाम्नो डितः स्याडागमः स्यात् । आवन्तस्य ङ्रस्वश्च ।
सर्वस्यै । एतस्यै । विश्वस्यै । विश्वस्याः । यस्याः । तस्याः । स्मैष्मातो चात्र
न प्राप्तुतः । स्याटा व्यवधानान् डेडस्योरसर्व्वनाम्नः परत्वात् ।

११५ । विभाषा द्वितीयाद्वितीयाभ्याम् ।

डित आभ्यां स्याड् वा स्यात् । द्वितीयस्यै द्वितीयायै वा । द्वितीयस्यै
द्वितीयायै वा ।

११६ । डेराम् नद्यामूनीभ्यः ।

एभ्यो डेरामादिश्यते । नदी । कुमार्याम् । वध्वाम् । धेन्वाम् । डिति
ङ्रस्वश्चेति (१।४।६) नदीपच्चे कृत्याम् । धेन्वाम् । आप् । खट्वायाम् । बहु-
राजायाम् । नी । सेनान्याम् । दिनप्रण्याम् ।

११७ । इदुदभ्याम् ।

११८ । औत् ।

११९ । अच्च घेः ।

इदुदभ्यां डेरीत् स्यात् । सख्यौ । पत्न्यौ । अच्च घेः । अग्नौ । कुतौ ।
भूमौ । धेनौ ।

१२० । आडो नाऽस्त्रियाम् ।

घे स्तुतीयैकवचनस्य नाः स्यात् । अग्निना । हरिणा । वायुना ।
बभ्रुना । अमुना । अस्त्रियां किम् ? मत्वा । सूच्या । धेन्वा ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ७३ ॥

समाप्तश्च देविकापादः ॥

भाषावृत्तिः ।

सप्तमोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । शौ चङुपधाया ऋस्वः ।

चङ्परे णावङ्गस्योपधाया ऋस्वः स्यात् । अचीकरत् । अपीपचत् । मा भवानटिटत् । अत्र ऋस्वत्वे कृते द्विरुक्तिरिष्टा । उपधायाः किम् ? अच-
काङ्कत् । अववाङ्कत् ।

२ । नाग्लोपिशास्वृदिताम् ।

उपधाया एषां शौ चङि ऋस्वो नास्ति । अग्लोपिनाम् । मालामाख्यत्
अममालत् । भोगिनमाख्यत् अबुभोगत् । क्षामृतमाख्यत् अचक्ष्माभृतत् ।
शासेः । अशशासत् । ऋदिताम् । बाध् अबाधत् । याध् अययाचत् ।
ढौक । अडुढौकत् ।

३ । भ्राज्भासभाषदीपजीवमौलपीडामन्यतरस्याम् ।

एषां शौ चङि ऋस्वो वा स्यात् । अबभ्राजत् । अबिभ्रजद्वा । अबभासत् ।
अवीभसद्वा । अबभाषत् । अवीभषद्वा । न्यमीमिलत् । न्यमिमिलद्वा ।
न्यमिमिलदब्जनयनं नलिनी । सवितिवोदमोमिलत् । अदीदिपत् । अदि-
दीपद्वा । अजीजिवत् । अजिजीवद्वा । अपीपिडत् । अपिपीडद्वा ।

(क) काष्ठादीनाञ्च । अचकाणत् । अचीकणद्वा । कणरणत्रणभणः
कणादयः ।

४ । लोपः पिबतेरौच्चाभ्यासस्य ।

शौ चङि पिबतेरुपधाया लोपः स्यादीच्चाभ्यासस्य । अपीप्यत् । “ते
सुहृत्समथमृत्तमपीप्यन्” ।

५ । तिष्ठतेरित् ।

चङुपधाया तिष्ठतेरित् स्यात् । अतिष्ठिपत् ।

६ । जिघ्रतेर्वा ।

चङि उपधाया इहा स्यात् । अजिघ्रिपत् । अजिघ्रपत् ।

७ । उक्तृत् ।

चङि ऋवर्णस्योपधाया ऋहा स्यात् । इररारामपवादः । अचकीर्त्तत् ।
अचौक्तहा । अववर्त्तत् । अवीहृतहा । अममार्जत् । अमीहृजहा ।

८ । नित्यञ्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

९ । दयतेर्दिगिलिटि ।

देङो लिटि दिग्यादेशः स्यात् । अवदिग्येऽस्वरं नादः । द्विरक्षिरत् नेष्यते ।

१० । ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ।

ऋदन्तस्य संयोगादेर्गुणः स्यान्निति निषेधविषये । सस्मरतुः । सस्मरुः ।
सस्मारति पूर्वविप्रतिषेधेन गुणादृद्धिरिष्टा । संयोगादेः किम् ? चक्रतुश्चक्रुः ।

(क) संयोगोपधग्रहणं कर्त्तव्यम् । सञ्चस्मरतुः । सञ्चस्मरुः ।

११ । ऋच्छत्युताम् ।

ऋच्छति ऋच्छतां लिटि गुणः स्यात् । आनर्च्छतुः । आनर्च्छुः । आरतुः ।
आरुः । ऋताम् । निचकरतुः । निचकरुः । निजगरतुः । निजगुरुः ।
तेरतुः । तेरुः ।

१२ । शृङ्गप्रां ऋसो वा ।

एषां पूर्वेण गुणि प्राप्ते लिटि ऋसो वा स्यात् । विशशरतुः । विशशरुः ।
विददरतुः । विददरतुर्वा । पपरतुः । पपरतुर्वा ।

१३ । केशणः ।

कप्रत्ययेऽणो ऋसः स्यात् । प्रका । कुमारिका । वधुका । नैषादकर्षुकः ।
यामणिका । अणः किम् ? गोका । नौका ।

१४ । न कपि ।

कपि ऋस्रो नास्ति । बहुकुमारीकः ।

१५ । आपोऽन्यतरस्याम् ।

आबन्तस्य कपि ऋस्रो वा स्यात् । बहुमालाकः । बहुमालको वा ।

१६ । ऋदृशोरङि गुणः ।

अनयोरङि गुणः स्यात् । असरत् । आरत् । अदर्शत् । अजरत् । जरा ।

१७ । अस्मतेस्थक् ।

अस्मतेरङि शुगागमः स्यात् । निरास्मत् ।

१८ । श्रयतेरः ।

श्रयतेरः स्यादङि । अश्रत् । अश्रताम् । अश्रन् ।

१९ । पतःपुम् ।

अङि पतेः पुमागमः स्यात् । अपसत् । अपप्तताम् ।

२० । वचउम् ।

वचेरुमागमः स्यादङि । अवोचत् । अवोचत । “यदवोचस्सदवैमि कैतवम् ।”

२१ । शीङः सार्वधातुके गुणः ।

शीङोऽन गुणः स्यात् । शीते । श्रयाते । शीरते ।

२२ । अयङ् यि कङिति ।

यकारादौ कङिति शीङोऽयङ् स्यात् । श्रय्यते । संश्रय्य । श्रय्या ।

२३ । उपसर्गाद्भ्रस्व ऊहतेः ।

सोपसर्गस्योहतेर् ऋस्वः स्याद् यादौ कङिति । अत्युह्यते । संसुह्यते । अण इत्येव । आऊह्यते ओह्यते । प्रोह्यते । समोह्यते ।

२४ । एतेर्लिङि ।

उपसर्गादाशीर्लिङि यादौ कङिति एते ऋस्वः स्यात् । उदियात् । समियात् । अण इत्येव । आइयात् । एयात् । समेयात् । एतेः किम् । प्रचीयात् । सचीयात् ।

२५ । अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः ।

अकृत्यकारिऽसार्वधातुक्यकारे चाणो दीर्घः स्यात् । श्येनायते ।
कण्डूयते । स्तूयते । असार्वधातुक्यकारे चीयात् । चीयासुः । निषेधः किम् ?
विचित्य । प्रचित्य । चितुयुः ।

२६ । चू च ।

चू ऋसो दीर्घः स्यात् । शुचीभवति । पटूकगीति ।

२७ । रीड् ऋतः ।

चू अकृत्यकारिऽसार्वधातुक्यकारे च ऋतां रीडादिश्यते । मात्रीभवति ।
चेक्रीयते । मात्रीयते । पितृम् । तपरः किम् ? चेकीर्यते । निजेगित्यते ।

२८ । रिङ् शयग्लिङ्क्षु ।

एषु ऋतां रिङादिश्यते । शः । आद्रियते । यक् । क्रियते । आशी-
र्लिङि क्रियात् । “क्रियादधानां मधवा विघातम् ।” यौत्वेव । कृषीष्ट ।
असार्वधातुकइत्येव । विभ्रयात् ।

२९ । गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः ।

अर्त्तः संयोगादेश्च ऋतो यकि लिङि च गुणः स्यात् । अर्थ्यते । स्मर्थ्यते ।
ध्वर्थ्यते । कथं संस्क्रियते ? कात्पूर्वग्रहणेन (६।१।१३५) सुटोऽभक्तत्वज्ञापनाद-
परादित्वेनाङ्गस्यासंयोगादित्वात् । लिङि । अर्थ्यात् । स्मर्थ्यात् । ध्वर्थ्यात् ।
यौत्वेव । कृषीष्ट । असार्वधातुकइत्येव । इयूयात् ।

३० । यङि च ।

यङि चार्त्तिसंयोगाद्योर्गुणः स्यात् । अरार्थ्यते दिशःकोर्त्तिः । सांस्मर्थ्यते ।
दाध्वर्थ्यते ।

(क) हन्तेर् हिंसायां घ्नीभावो वक्तव्यः । जेघ्नीयते । हिंसायां किम् ?
जङ्घत्यते ।

३१ । ई घ्राधोः ।

यङि घ्राधोरीकारः स्यात् । जेघ्नीयते । देघ्नीयते ।

३२ । अस्य च ।

अवर्णान्तस्य चावीकारः स्यात् । शुक्लीभवति । मालीभवति । अनव्यय-
स्वेत्यभिधानाद् दिवाभूता रात्रिः । दोषाभूतमहः ।

३३ । क्वचि च ।

अवर्णान्तस्य क्वचीकारः स्यात् । पुञीयति । भार्यीयति ।

३४ । अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु ।

एषु निपात्यन्ते अमी क्वचि । अशनायति बुभुक्षुः । उदन्यति पिपा-
सितः । धनायति गृध्रुः । अन्यत्र । अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ।
इह छन्दःपञ्चसूची । (३८)

४० । द्यतिस्यतिमास्थामित् ति किति ।

एषामित् स्यात् तादौ किति । दो दितम् । षो अवसितम् । मा मितम् ।
स्था स्थितम् । स्थित्वा । स्थितिः ।

४१ । शाच्छोरन्यतरस्याम् ।

तादौ किति शाच्छोरिडा स्यात् । शो निशितं निशातं वा । छो छितं
क्वातं वा । व्यवस्थितविभाषया नित्यं संशितव्रतः ।

४२ । दधाते हिः ।

तादौ किति धाजो हिः स्यात् । अभिहितम् । अभिहितवान् । हित्वा ।
विहितम् । अवहितम् । दधातेः किम् ? धेट् धीतम् । धीत्वा ।

४३ । जहातेश्च क्ति ।

हिः स्यात् । हित्वा । ओहाड्स्तु हात्वा । क्ति किम् ? हीनः । इह

४४ । विभाषाच्छन्दसि ।

४५ । सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च ।

सूत्रद्वयं छान्दसम् ।

४६ । दो दद् घोः ।

तादौ किति दास्थाने दत् स्यात् । दत्तः । दत्त्वा दत्तिः । दत्तवान् । कथं प्रदाय ? बहिरङ्गो ल्यबन्तरङ्गान् विधीन् बाधत इत्युक्तम् । योः किम् ? दाप् । दातं धान्यम् । दैप् । अवदातं वस्त्रम् ।

४७ । अच उपसर्गात् तः ।

अजन्तादुपसर्गात् परस्य तादौ किति दाशब्दाकारस्य तकारादेशः स्यात् दाशब्दस्यैव द्वितकारादेश इत्यन्ये । प्रत्तम् । परीत्तम् । नीत्तम् । वीत्तम् । सूत्तम् । अचः किम् ? निर्दत्तम् । प्रादेः किम् ?

अवदत्तं निदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि ।

सुदत्त मनुदत्तञ्च विदत्तमिति चेष्टते ॥१॥

उपसर्गप्रतिरूपका इमे निपाताः । इह द्यतेरित्त्वं दितं निर्दित-
मित्यादौ चरितार्थमनेन बाध्यते । अवत्तो मारः । (३९)

४८ । अपो भिः ।

अपस्कारादेशः स्याद् भादौ । अङ्गिः । अङ्गाः । भि किम् ? अप्सु ।

४९ । सः स्यार्द्धधातुके ।

सकारादाधधातुके सस्य तः स्यात् । वत्स्यति । विवत्सति । अध्ववात्-
सीत् । जिघत्सा । सि किम् ? प्रवासः । वासः ।

५० । तासस्यो लोपः ।

तासेरस्तेष्व सलोपः स्यात् सादौ प्रत्यये । कर्त्तासि त्वम् । व्यतिष्ठे ।
कर्त्तासि । असि ।

५१ । रि च ।

रिक्तादौ तासस्योः सलोपः स्यात् । कर्त्तारौ । कर्त्तारः ।

५२ । ह एति ।

एकारे तासस्थो हः स्यात् । अहं कर्त्ताहे । व्यतिहे । (४०)

५३ । यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ।

दीधीवेव्यौ हान्दसौ ।

५४ । सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् ।

सनि एषामचः स्थाने इसादिश्यते । मीजो डुमिजश्च सनि कृतदोर्घस्य ग्रहणम् । मित्सति । माङ् मित्सते । मेङ् अपमित्सते । षु दित्सा । धित्सा । दित्सुः । धित्सुः । रभ आरिप्सते । आरिप्समानः । लभ आलिप्सते । आलिप्समानः । शक शिञ्चते । पत पित्सति । पद प्रपित्सते । सीत्वेव । पिपतिपति । सनि किम् ? दास्यति ।

(क) राधो हिंसायायामच इस् । प्रतिरिक्त्वति । हिंसायां किम् ? आरिरात्सति ।

५५ । आबृज्जप्यधामीत् ।

आबृज्जपिक्तधामच स्थाने ईत् स्यात् सनि । ईप्सति । ज्ञीप्सति नायं किञ्चित् । ईर्त्सति । सीत्वेव । जिज्ञपयिषति । अर्दिधिषति ।

५६ । दम्भ इच्च ।

दम्भे रच इत् स्यादीच्च सनि । धिप्सति । धीप्सति । सीत्वेव दिदम्भिषति ।

५७ । सुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ।

सुचः सनि गुणो वा स्यात् । मीञ्चते वत्सः स्वयमेव सुमुञ्चते वा । अकर्मकस्य किम् ? सुमुञ्चति वत्सं गोपः । सुमुञ्चति वत्सं देवदत्तः ।

(४०) लिटि उत्तमेकवचने कर्त्तरि कर्मणि,—प्रथमेकवचने कर्तृकर्मभावितु वा कथं भवितव्यम् ? मचोऽहं त्वां प्रेक्षामाहे, त्वयाहं प्रेक्षामाहे सुप्त इति, चन्द्रं प्रेक्षामाहे बालः, बालेन वा चन्द्रः प्रेक्षामाहे, भवङ्गि-
रेषामाहे इति तु भवत्येवेति केचित् । अन्ये तु तात्तिसाहचर्यात् तासि यं एकारः सम्भवति उत्तमेकवचने तत्रैवाक्षेपपीति ब्रुवन्तः एशि हकारो न भवति । प्रेक्षामासे एषामासे इत्येव भवतीति समर्थयन्ते । अपरे पुन-
रुत्तमेकवचने सार्वधातुके चित्त्वेव हकार इति वदन्ति । नायम् । तेन मचोऽहं त्वां प्रेक्षामासे त्वयाहं प्रेक्षामासे सुप्तो बालः चन्द्रं प्रेक्षामासे, बालेन वा चन्द्रः प्रेक्षामासे भवङ्गिरेषामासे इत्येव भवति । नतु हकारः ।
अथ भट्टोजिः—“अस्तु भावकर्मणोक्तञ्चि एशि इति च रूपे विप्रतिपद्यन्ते । तथाहि उभयत्रापि ह एतीति ह्यदेशे कृते एषामाहे ईषामाहे इति केचित् । तात्तिसाहचर्यादिष्टेव हत्वमित्यन्ते । साहचर्या-
देव सार्वधातुक एव एति इत्यम् । न तत्तद्वैशिष्यम् । एषामासे ईषामासे इत्येव रूपमित्यपरे ।” इति ।

५८ । अत्र लोपोऽभ्यासस्य ।

अत्र सनीत्यधिकारेऽभ्यासस्य लोपः स्यात् । तथैवोदाहृतम् । अभ्यासस्य विधानमा पादपरिसमाप्तेः ।

५९ । ऋस्वः ।

अभ्यासस्य ऋस्वः स्यात् । डुढौकिषते । तुतौकिषते ।

६० । हलादिः शेषः ।

अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते । अनादिर्हल् लुप्यते । पपाच । चकार । बभार । जहार । जग्लौ । आर । आट । आश ।

६१ । शर्पूर्वाः खयः ।

शषसपूर्वाः खयो हलः शिष्यन्ते । चुशोतिषति । तिष्ठासति । पिष्यन्दिषते ।

(क) खर् पूर्वाः खय इति वक्तव्यम् । उचिच्छिषति ।

६२ । कुहोश्चुः ।

कवर्गहकारयोश्चवर्गः स्यात् । चक्रे । चखान । जग्लौ । जघास । जघान । जुहुवे । जुहाव । जहाति ।

६३ । न कवतेर्यङि ।

भौवादिकस्य कुङो यङि चुत्वं नास्ति । कोकूयते खरः । “अको-
कूयिष्ट तत्सैन्यम् ।” इह

६४ । कृषेच्छन्दसि ।

६५ । दाधर्त्तिर्दधर्त्तिर्दधर्त्तिर्बोभूतुतेतिक्तेलप्यापनीफणत्-
संसनिष्यदत्करिक्तत्कनिक्रदत्भरिभद्दविध्वतेदविद्रातत्तरि-
वतःसरोष्ठपतंवरोडजन्मर्मृज्यागनौगन्तीति ।

छान्दसं सुत्रद्वयम् ।

६६ । उरत् ।

कवर्णान्तस्याभ्यासस्याकारः स्यात् । वडधे । चकार ।

६७ । द्रुतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ।

अनयो र्यण इक् स्यात् । विदिद्युते । विदिद्योतिषते । स्वापिर्षन्तः ।
सुस्वापयिषति ।

६८ । व्यथो लिटि ।

लिटि व्यथः संप्रसारणं स्यात् । विव्यथे । लिटि किम् ? बाव्यथ्यते ।

६९ । दीर्घ इणः किति ।

इणो दीर्घः स्याल्लिटि किति । ईयतुः । ईयुः । किति किम् ? इयाय ।
इययिथ ।

७० । अतः आदेः ।

अभ्यासस्यादेरतो लिटि दीर्घं स्यात् । आट । आटतुः । आटुः ।

७१ । तस्मान्नुङ् द्विहलः ।

दीर्घाभूतात् परस्य द्विहलोऽङ्गस्य नुट् स्याल्लिटि परे । आनञ्ज । आन-
ञ्जतुः । आनर्च्छ । आनर्च्छतुः । द्विहलः किम् ? आट । आटतुः ।
कथमानुषतुः ? सादृश्यात् । द्विहल इत्यनेकहल उपलक्षणम् । तेनानर्च्छेति
तुकि कृते गुणे च द्विहलोऽपीष्यते ।

७२ । अश्रोतेश्च ।

लिटि दीर्घात् परस्य अस्य च नुट् स्यात् । अश्रु । व्यानशे दिशः
कीर्त्तिः । आनशते ।

७३ । भवतेरः ।

भुवोऽभ्यासस्य लिट्यकारः स्यात् । बभूव । अनुबभूवे ।

७४ । ससूवेति निगमे ।

अत्रच्छन्दःसूत्रमेकम् ।

७५ । निजां वयाणां गुणः स्त्री ।

णिजिर्विजिर्विषां स्त्री गुणः स्यात् । नेनेक्ति । वेवेक्ति । वेवेष्टि ।

७६ । भृजामित् ।

भृजोऽहोहाड्माडामित् स्यात् श्रौ । विभर्त्ति । विजिहीते । मिमीते ।
मिमनः ।

७७ । अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च ।

अनयोः श्लावित् स्यात् । इयर्त्ति । पिपर्त्ति ।

७८ । बहुलञ्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

७९ । सन्यतः ।

सन्यभ्यासस्यादन्तस्य स्यादित् । पिपच्छति । पिपासति । जगदाख्यातु-
मिच्छति जिजगयिषति । अतः किम् ? लुलूषति । सुसूषते । सनि
किम् ? पपाच ।

८० । ओः पुयण्जप्ररे ।

सन्यभ्यासस्य षवर्णान्तस्य पवर्गे यणि जकारे चावर्णंपरे स्यादित् । पूङ्
पिपविषति । भृ बिभावयिषति । यण् यियावयिषति । रु रिरावयिषति ।
लू लिलावयिषति । जकारे जिजावयिषति । जु सौत्रो धातुः । इह णौ कृतं
स्थानिवद्भवतीति पूर्वरूपेण द्विरुक्तिः । अपरे किम् ? बुभूषति ।

८१ । स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ।

एषामवर्णंपरे यणि सनि स्यादिहा । सिस्त्रावयिषति सुस्त्रावयिषति वा ।
एवं शृणोत्यादौ । अपर इत्येव । सुसूषति जलम् ।

८२ । गुणो यङ्लुकोः ।

यङि यङ्लुकि चाभ्यासस्य गुणः स्यात् । लोलूयते । लोलवीति ।
लोलुवः । बोभूयते । बोभवीति । बोभूति । बोभुवः । यङ्लुकोर्विधानं
यावत् सन्वत्तुनीति (७।४।८३) ।

८३ । दीर्घोऽकितः ।

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात् । पापच्यते । पापवीति । पापव्यते ।

पापठीति । पापठः । अकित किम् ? यंयस्यते । रंरस्यते । नन्वत्र लुक्कैव दीर्घां बाधियते । तर्ह्यकित इत्येतज् ज्ञापयति अभ्यासविकारिष्वपवादा नोत्सर्गान् विधीन् बाधन्त इति ।

८४ । नीग् वञ्चसंमुध्वंसुभंसुकसपतप्रदस्कन्दाम् ।

एषामष्टानामभ्यासस्य नीक् स्यात् । वनीवच्यते । वनीवञ्चः । सनी-
स्त्रस्यते । दनीध्वस्यते । वनीभ्रस्यते । चनीकस्यते । पनीपत्यते । पनीपद्यते ।
पनीपदीति । चनीस्क्यते । चनीस्कन्दीति ।

८५ । नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ।

अनुनासिकान्तस्याभ्यासस्य नुक् स्यात् ।

(क) पदान्तवच्चेति वक्तव्यम् । नुगनुस्वारोपलक्षणार्थम् । यमिरम्योर-
भक्त्यपि यथा स्यात् । यंयस्यते यंयसीति । जङ्गस्यते जङ्गमीति जङ्गमः ।
एवं चसुतसुदसुप्रष्टतयः । वा पदान्तस्येति (८४।५६) परसवर्णः । तपरकरणं
भूतपूर्वदीर्घस्य निवृत्त्यर्थम् । भाम क्रोधे बाभाम्यते ।

८६ । जपजभदहदशभञ्जपशाञ्च ।

एषां नुक् स्यात् । जञ्जप्यते जञ्जपीति । एवं यावत् पंपश्यते पंपशीति ।
दशेति नलोपनिपातनं यङ्लुगर्थम् । दंदशः । पशिः सौत्रो धातुः ।

८७ । चरफलोश्च ।

नुक् स्यात् । चञ्चूर्यते चञ्चुरः । पंपुल्यते । पंपुलः ।

८८ । उत्पंरस्यातः ।

चरफलयोरभ्यासात् परस्यात् उत् स्यात् । तथेवोदाहृतम् ।

८९ । ति च ।

तादौ चरफलयोरत उत् स्यात् । चूर्सिः । प्रफुल्लितम् पुष्पम् ।

९० । रीगृदुपधस्य च ।

ऋदुपधस्यभ्यासस्यारो रीक् स्यात् । नरीनृत्यते । नरीनृतः । दरीदृश्यते
दरीदृशः ।

(कं) रीगृत्वत इति वक्तव्यम् । वरीद्वयते । परीष्टृच्छते । जरी-
जृम्भते । जरीजृम्भः ।

६१ । रुयिकौ च लुकि ।

ऋदुपधस्य यङ्लुकि रुयिकीकः स्युः । नर्नर्त्ति नरिनर्त्ति नरीनर्त्ति ।

६२ । ऋतश्च । (41)

ऋदन्तस्य यङ्लुकि रुयिकीकः स्युः । चर्वर्त्ति । चरिर्कर्त्ति । चरीकर्त्ति ।
चक्रः । चरिक्कः । चरीक्कः । तपरः किम् ? किरतेश्चाकर्त्ति । चाकिरः ।
जागर्त्ति । जागिरः । (42)

६३ । सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे ।

लघुनि धात्वक्षरे परे योऽभ्यासस्तस्य सन्वत् कार्यं स्याच्चङ्परि णी ।
अपीपचत् । अचीकरत् । लघुनि किम् ? अररक्षत् । अजजागरत् । अनग-
लोपे किम् ? अचकथत् । मालामाख्यदममालत् । अददृषत् ? इह कथं पटु-
माख्यदपीपटदिति ? णिचि टिलोपात् परत्वेन वृद्धौ कृतायां सन्वल्लघुलोपो
ऽनग्लोप एवेति सन्वद्भावादित्त्वमित्येके । अनग्लोप इत्यगिति प्रत्याहारोपा-
दानसामर्थ्यादकृतायामेव वृद्धौ टिलोपोऽग्लोप एवेति सन्वद्भावनिविधादपपट-
दित्यपरे ।

(41) अष्टेदमाभाषणम्—

“किरति चकौरीतान् पचत्तौल्य यो नयेत् ।

प्राप्तिञ् तमहं मन्ये प्रारब्धलेन संयङ् ॥ १ ॥”

इति । किरतिमिति कृकारान्तेपलक्षणम् । चकौरीतं यङ्लुगित्वर्थः । पचतीति लट् उपलक्षणम् । यः
खलु कृकारान्तान् घातन् यङ्लुगन्तान् लटि नयेत् नौतिपूर्वकं कुर्यात् यथाशब्दं प्रयोक्तुं शक्नुयादिति यावत् ।
तमहं प्राप्तिञ् कुर्यादीनां विषयविभागेन यः प्रयोगः तज्ज्ञं तव दत्तं मन्ये । तेन संयङ्ः साधुशब्दसंयङ्ः
प्रारब्धः । स हि शब्दावृत्त्यासन्नशास्त्रविदित्वर्थः । अन्ये तु च प्राप्तिञ्मिष्टिञ् स्वरकाराभिप्रायश्चमिति यावत् ।
संयङ्ः संयङ्गन्त्य इत्यर्थः इत्याहुः । संयङ्कारी दाचायण एवादी यङ्लुगन्त्योर्यङ् कृकारान्तकृकारान्तयोर्लटि
पृथग्लुपायि चर्कति चकौरीति चरिर्कर्त्ति चरिर्कर्त्तौति च चकौरीत्यादीनि स्वकारमताविष्कारेण प्रदर्शित-
वानिति तेषामाशयः । शीभना खलु दाचायणस्य संयङ्गस्य कतिरिति भाष्यकारस्योदाहरणम् । संयङ्कारी
व्याहिराच्चाथे इति वदन्ति ।

(42) गु इत्यस्य यङ्लुकिरूपमिदम् । जाष्ट जागरण इत्यस्य यङोव नास्ति । अनेकाच्चात् ।

६४ । दीर्घो लघोः ।

पूर्वसूत्रविषये लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात् । अपीपचत् । अचीकरत् ।
अलीलवत् । अचूचुरत् । लघोः किम् ? अचिक्कणत् । अचिक्कणत् । लघुनी-
त्येव । अररञ्चत् ।

६५ । अत् स्मृदृत्वरप्रथमदस्तृस्पशाम् ।

समानामेषामभ्यासस्य चङ्परि णावत् स्यात् । असस्मरत् । अददरत् ।
अतत्वरत् । अपप्रथत् । अमस्मदत् । अतस्तरत् । अपस्पशत् । तपरकारणं
दीर्घनिरासार्थम् । अददरत् ।

६६ । विभाषा वेष्टिचेष्टोः ।

णौ चङ्परि अनयोरद्वा स्याद् । अववेष्टत् । अविवेष्टद्वा । अचचेष्टत्
अचिचेष्टद्वा ।

६७ । ई च गणः ।

चङ् परे गण ईः स्यादच्च । अजगणत् । अजीगणद्वा । अङ्गाधिकारोऽभ्या-
साधिकारश्च पूर्णः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥७॥

समाप्तश्च णोपादः ॥

अथ

भाषावृत्तिः ।

अष्टमोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । सर्वस्य द्वे ।

अधिकारोऽयम् । सर्वस्य द्विरुक्तिर्वाचा ।

२ । तस्य परमाग्नेडितम् ।

द्विरुक्तस्य यत् परं तदाग्नेडितमुच्यते । यथा कानाग्नेडिते (८।३।१२) ।
कांस्तान् भोजयति ।

३ । अनुदात्तञ्च ।

कान्दसम् ।

४ । नित्यवीप्सयोः ।

नित्येऽर्थे वीप्सायाञ्च यःशब्दो वर्त्तते तस्य सर्वस्य द्वे स्याताम् । आभीक्ष्ण्यं
नित्यता । सा च तिङ्बन्धयुक्तसु । पचति पचति । प्रपचति प्रपचति । भुङ्क्ता
भुङ्क्ता याति । नदीमवस्कन्दमवस्कन्दमुपस्पृशति । भोजं भोजं व्रजति ।
लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । युगपद्ग्राममुमिच्छा वीप्सा । साच सुप्सु ।
गृहे गृहेऽश्वाः । नदीं नदीमवस्कन्दमुपस्पृशति । ग्रामो ग्रामो रमणीयः ।
इहाढ्यतरमाढ्यतरमानयेति जातप्रकर्षप्रत्ययस्य द्विरुक्तिरिष्यते । तिङ्बन्धेत्य-
तस्तु (५।३।५६) परत्वात् द्विरुक्तिरेव प्राक् । ततः प्रकर्षप्रत्यय इत्येके ।
पचतिपचतितरामिति । इह कचिद् वृत्तावुक्तार्थत्वाद् द्विरुक्तिर्निवर्त्तते । द्वौ
द्वौ पदौ ददाति द्विपदिकां ददाति । द्वौ द्वौ देहि द्विशो देहि । सप्त सप्त
पर्णान्यस्य सप्तपर्णः । कुलं कुलमटति कुलटा । कचिदुक्तार्थस्यापि प्रयोगः
एकैकशो देहि । अन्योन्यसहाया इति ।

५ । परेर्वर्जने ।

अस्यात्र हे स्याताम् ।

(क) असमासे वेति वक्तव्यम् । परि परि त्रिगर्त्तभ्यः वृष्टो देवः । परि त्रिगर्त्तभ्यः वा । समासे न स्यात् । परित्रिगर्त्तम् । वर्जने किम् ? वृत्तं परि सिञ्चति । त्रिगर्त्तान् परिषिञ्चति ।

६ । प्रसमुपोदः पादपूरणे ।

इति छान्दसं सूत्रम् ।

७ । उपर्यध्यधसः सामीपे ।

एषामत्र हे स्याताम् । उपर्युपरि ग्रामम् । अध्यधि कुलम् । अधोऽधो ग्रामम् । (१) सामीप्ये किम् ? सर्वस्योपरि चन्द्रमाः ।

८ । वाक्यादेरामन्वितस्यासूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्-
सनेषु ।

असूयादौ यद्वाक्यं तदादेरामन्वितस्य हे स्याताम् । भीम भीमरिक्तं तवाभिजात्यम् । सम्प्रती । अर्जुनार्जुन शोभनः खल्वसि । एवं कोपादौ । स्वरितमाग्नेडित इति (८।२।६५) श्रुतो नोदाह्रियते । भाषायामप्रचारात् ।

९ । एकां बहुव्रीहिवत् ।

एकमित्येतद् द्विरुक्तं बहुव्रीहिवत् स्यात् । सुबलुक् पुंवत् कार्यं स्यात् । एकैकः । एकैकशो विनिघ्नन्ति विषयाः । एकैकमक्षरं जपति । एकैकया-
हुत्या जुहोति ।

१० । आवाधे च ।

पोडायां हे स्यातां बहुव्रीहिवच्च । गतगता । नष्टनष्टा ।

११ । कर्मधारयवदुत्तरेषु ।

उत्तरसूत्रेषु कर्मधारयवत् कार्यं स्यात् ।

१२ । प्रकारे गुणवचनस्य ।

सादृश्ये गुणवचनस्य द्वे सप्ताताम् । पटुपटुः । “मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खम् ।” पटुपटुः । पण्डितपण्डिता । कर्मधारयत्वात् प्रतिषेधविषयेऽपि पुंवत् । कालककालिका । इदञ्च द्विवचनं गुणविशिष्टद्रव्यवृत्तेर् गुणमात्र-वृत्तेश्चेत्यते । शुक्लशुक्लः पटः । शुक्लशुक्लमस्य रूपम् । एवं वचनग्रहणाधिक्यात् क्रियाशब्दस्यपि भवति । “वसन्ते भीतभीतेन कोकिलेन वने कृतम् ।” (२) “भीतभीत इव शीतमदूखः ।” इतरेतरान्योन्यपरस्परः कर्मव्यतीहारैकत्व-क्तीवत्वविषया निपातनात् साधवःसुप्रः (३) । तेभ्यः स्त्रीनपुंसकयोः सुप आम् वेति स्मृतिः । इतरेतरां स्त्रियौ क्षत्रियकुले वा स्पर्धेते इतरेतरं वा । इतरेतरां स्त्रीभ्यां स्त्रीभिर्वा स्पर्धते इतरेतरेण वा । एवमन्योन्या मन्योन्यस्य वा (४) । परस्परं परस्परस्मिन् वा । तथैवमन्योन्यामन्योन्यं वा । परस्पराम् परस्परं वा । अन्योन्या मन्योन्यस्य वा । परस्परं परस्परस्मिन् वेति नपुंसकेऽपि । पुंसि तु इतरेतरं राजानौ युध्येते । अन्योन्यमसूयतः ।

(क) आनुपूर्व्ये द्वे । मूले मूले स्थूला दन्ताः । ज्येष्ठं ज्येष्ठं प्रवेशय ।

(२) “अन्तर्जलगताः पद्माः श्रोतुकामा इवील्लिता” इत्यपरांशः कृष्टिधरद्वयः ।

(३) वस्तुतस्त्वेमानि वार्त्तिकानि—(क) कर्मव्यतीहारि सङ्गनामः । (ख) समासवच्च बहुलम् । (ग) यदा न समासवत् प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य । (घ) स्त्रीनपुंसकयो रस्तरपदस्य वामभावः ।” इति । इतरेतरम् । उत्तरीत्तरम् । बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवद्भावः । अन्योन्यम् । परस्परम् । अन्यत्र च । यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराचीं सा सा ज्ञिया नञ्सुखी बभूवेति साधः । सञ्चारिणौ दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा । नरेन्द्रमार्गाद्व इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपाल इति कालिदासस्य ।

(४) अत्र स्त्रीनपुंसकयोरपि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति पुंस्त्वम् । अतएव न टाप् । नाप्यदृष्टादेशः । आसभावपक्षे यथायोगं सर्वाणि वचनानि । तथाच भट्टोजिः—“अत्र केचित् द्वितीयादी-नस्मिन्वेदं खोदेष्विधानम् । अतएवोत्तरद्वयेऽपि द्वितीयादय एव न तु प्रथमा । तत्राप्येकवचनमेव न तु वचनान्तरमिति दुर्गपरिशिष्टकणाभरणादिष्वज्वाचौनयन्येभ्यः स्पष्टम् । एतच्च सर्वमपाणिनीयम् । भाषा-दावशुक्लत्वात् । तथा चाचार्योक्तमसं कवयोऽपि नानुबध्यन्ते । अन्योन्येभ्यः पुस्करासृज्यत इति साधः । चित्तिनभःसुरलोकनिवासिभिः क्षतनिक्षेपमदृष्टपरस्परैरिति भारविपद्ये प्रथमान्तेनैव विग्रहः” इति । परस्परं विश्वयन्त्रि लक्षौमिति भट्टिः । व्यर्थोक्तं पञ्चरथेन तेन तथावसाय व्यवसायमस्याः । परस्परामपि च वृत्तत्वात् तत्कालमात्रौभिरवृत्तत्वात्तमिति नेमचोपे ।

(ख) आधिक्ये च हे । अहो दर्शनीयाहो दर्शनीया । महां रोचते महां रोचते । दृश्यताया रुचेश्चात्राधिक्यं द्विर्वचनात् प्रतीयते ।

(ग) चापले हे यावदुबोधम् । अहिरहिरहि बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व ।

(घ) डाचि बहुलं हे । पटपटाकरोति । बहुलं किम् ? मद्राकरोति ।

(ङ) पूर्वप्रथमयोरतिशये । पूर्वं पूर्वं पुष्पयन्ति । प्रथमं प्रथमं भुक्तम् । प्रथमं प्रथमं पठन्ते । आतिशायिकोऽपीष्टः । पूर्वतरं पूर्वतरं पुष्पयन्ति ।

१३ । अकृच्छे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ।

अकृच्छार्थयोरनयो द्वे वा स्याताम् । प्रियप्रियेण सुखसुखेन ददाति प्रियेण सुखेन वा । अकृच्छे किम् ? प्रियः पुत्रः । सुखो रथः ।

१४ । यथास्वे यथायथम् ।

अत्रेदं निपात्यते । “यथायथं ताः सहिता नभश्चरैः ।” यथास्वीयमित्यर्थः ।

१५ । द्वन्द्वं रहस्यमर्थ्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपातप्रयो-
गाभिव्यक्तिषु ।

एषु पञ्चसु द्वन्द्वं निपात्यते । द्वौ द्वौ भूत्वा द्वन्द्वं रहस्यं मन्त्रयन्ते । एवं यावदभिव्यक्तौ । द्वन्द्वं रामलक्ष्मणौ । द्वौ साहचर्येणाभिव्यक्तावित्यर्थः । इह योगविभागात् सुखदुःखयोर्द्वन्द्वं चार्थे द्वन्द्वं (२।२।२८) इति दृश्यते ।

१६ । पदस्य ।

अधिकारीऽयं प्रागपदान्तस्य मूर्धन्यात् (८।३।५५) । वक्ष्यति संयोगान्तस्य लीपः (८।२।२३) । पठन् । पचन् । नलीपः (८।२।७) । राजभ्याम् । मो नो धातोः (८।२।६४) । प्रशान् । पदस्य किम् ? पचन्तौ । राजानौ । प्रशामौ ।

१७ । पदात् ।

अधिकारीऽयं यावत् कुतस्त्वनेष्विति (८।१।६८) । वक्ष्यति बहुवचनस्य वक्षसौ (८।१।२१) । पातु वः । पातु नः । पदात् किम् ? युष्मान् पातु । अस्मान् धिनोतु ।

१८ । अनुदात्तं सर्वमपादादौ ।

अनुदात्तमिति च्छान्दसम् । भाषायां स्वरस्याप्रचारात् । अपदादा-
विल्लेखमा पादपरिसमाप्तेरधिक्रियते । वक्ष्यति बहुवचनस्य वसन्सौ (८।१।२१) ।
ग्रामो वः । पुत्रो नः । अपादादौ किम् ? श्लोकपादादौ मा भूत् ।

युष्माकं पालकः शम्भुरस्माकं देशको जिनः ।

(क) समानवाक्ये युष्मदस्मदोरादेशा वक्तव्याः । वाक्यभेदे मा भूवन् ।
ओदनं पच । तव भविष्यति । मम भविष्यति । किं पुनर्वाक्यम् ? आख्यातं
साव्ययं सकारकं सविशेषणं वाक्यं यथा साव्ययम् । उच्चैः पठति । सका-
रकम् । ग्रामं याति । सविशेषणम् । मृदु पचति । (५)

१९ । आमन्वितस्य च ।

इति स्वरसूत्रम् ।

२० । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाख्ययोर्वात्रावौ ।

द्विवचनान्तयोः षष्ठ्याद्यन्तयोर्युष्मदस्मदोर्वात्रावौ इत्येतावादेशौ स्याताम् ।
ग्रामो वाम् । देशो नौ । ग्रामो वां दीयते । देशो नौ दीयते । शिवी वां
रक्षतु । बुद्धो नौ पातु । स्थग्रहणं किम् । अय्युमाणविभक्तेर् मा भूदिति ।
स युष्मत्पुत्रः । अस्मत्पुत्रोऽयम् ।

२१ । बहुवचनस्य वसन्सौ ।

षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोस्तयोर्वसन्सौ स्याताम् । ग्रामो वः । पुत्रो नः ।
इत्यादि ।

२२ । तेमयावेकवचनस्य ।

षष्ठ्याद्येकवचनान्तयोस्तयोस्तेमे स्याताम् । धनं ते । ग्रामस्ते । पुत्रो मे ।
इत्यादि ।

२३ । त्वामौ द्वितीयायाः ।

द्वितीयैकवचनान्तयोस्तयोस्त्वामौ स्याताम् । अहं त्वा पश्यामि । त्वं मा पश्य ।

(५) एकतिङ् वाक्यमिति कात्यायनः । तथाच समर्थसूत्रे (२।१।१) वार्त्तिकानि—“(क) आख्यातं
साव्ययं सकारकं सविशेषणं वाक्यम् । (ख) आख्यातं सविशेषणम् । (ग) एकतिङ् ।” इति ।

२४ । न चवाहाहैवयुक्ते ।

च वा ह अह एव इत्येतैः पञ्चभिर्योगे वान्नावादयो न स्युः । ग्राम स्तव च स्वम् । ग्रामो मम च स्वम् । युक्तग्रहणमिह साक्षाद् योगार्थम् । युक्तयुक्ते मा भूत् । ग्रामश्च ते स्वमिति ।

२५ । पश्यार्थैश्चानालोचने ।

दर्शनार्थैर्योगे वान्नावादयो न स्युः । विप्रस्तव ग्रामं समीच्यागतः । विप्रो मम ग्रामं संहस्य गतः । अनालोचने किम् ? चक्षुर्ज्ञाने मा भूत् । विप्रस्त्वा पश्यति । विप्रो मा पश्यति ।

२६ । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ।

सपूर्वपदात् प्रथमान्तात् परयोस्तयोर्वान्नावादयो वा स्युः । ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । तव वा । एवं सर्वत्रोन्नेयम् ।

(क) इह सर्व एवामी वान्नावादयोऽनन्वादेशे विभाषा वाच्याः । ग्रामस्ते तव वा । ग्रामो मे मम वा । ग्रामस्ते दीयते तुभ्यं वा । शिवस्त्वा रक्षतु त्वां वा । जिष्णुर्मा रक्षतु मां वा । एवं पातु वः । पातु न इत्यादि वेदितव्यम् । अनन्वादेशे किम् ? अथो ते ग्रामः । अथो मे ग्रामः । न तर्हि वक्तव्यम् । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेति वाच्यमन्वादेशार्थम् । अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । पक्षे तव स्वम् । पदादिति निवृत्तम् । इह तिङो गोत्रादीनीत्यत आरभ्य (८१।२७) पञ्चचत्वारिंशत् स्वरसूत्राणि । (६)

(६) तानि च यथा—

- २७ । तिङो गोत्रादीनि कृत्स्नाभीक्ष्ण्योः । २८ । तिङ्ङतिङः । २९ । न लृट् ।
 ३० । निपातैर्यदयदिङ्ङलुक्विभेक्षेक्षण्क्विदयनयुक्तम् । ३१ । गृह प्रसारणे । ३२ । सत्यं प्रश्ने ।
 ३३ । अङ्गाप्रातिलोभ्ये । ३४ । हि च । ३५ । कृन्दस्त्रनेकमपि साक्षात् ।
 ३६ । यावदयथास्थम् । ३७ । पूजायां गाननरम् । ३८ । उपसर्गव्यपेतञ्च ।
 ३९ । तुपस्यपञ्चताहोः पूजायाम् । ४० । अहो च । ४१ । शेषे विभाषा ।
 ४२ । पुरा च परीक्षायाम् । ४३ । गन्धव्यनुप्राणायाम् । ४४ । किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् ।
 ४५ । लोपे विभाषा । ४६ । एङिमन्त्रे प्रहसि लट् । ४७ । जालपूर्वम् ।
 ४८ । किंश्चिच्च चिदुत्तरम् । ४९ । आहो उताहो चाननरम् । ५० । शेषे विभाषा ।
 ५१ । गत्यर्थलोटा लृण् न चैत् कारकं सर्वाभ्यत् । ५२ । लोट् च ।

७२ । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ।

आमन्त्रितान्तं पूर्वमविद्यमानवत् स्यात् । तेन पदादुच्यमाना वाच्चा-
वादयो न स्युः । विप्र तव स्वम् । विप्र मम स्वम् । विप्रौ युवयोः स्वम् ।
विप्रा युष्माकं स्वम् । इत्यादि । एवं द्वितीयाच्चतुर्थोरपि । आमन्त्रितमिति
किम् ? कम्बलस्ते स्वम् ।

७३ । नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ।

आमन्त्रितान्ते तुल्याधिकरणे परे पूर्वमामन्त्रितं सामान्यवचनमपि
नाविद्यमानवत् स्यात् । ततो वान्नावादयः स्युरेव । छात्रौ गुणिनौ वां
स्वम् । छात्र गुणिन् ते स्वम् । सामान्यवचनं किम् ? देवदत्त जटिल
तव स्वम् ।

७४ । विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ।

विशेषवचने तुल्याधिकरणे आमन्त्रिते परतो बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा
स्यात् । छात्रा वैयाकरणा युष्माकं स्वम् । पत्ने वः स्वमित्यादि ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ८१ ॥

समाप्तश्च सर्वपादः ।

५३ । विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् । ५४ । हन्त च । ५५ । आस एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ।

५६ । यद्वितुपरं कृन्दसि । ५७ । चनचिद्विवगोचादितद्वितास्मेऽङ्गितेऽङ्गतेः । ५८ । चाद्विषु च ।

५९ । चवायोगे प्रथमा । ६० । हेति चिधायाम् । ६१ । अहेति विनियोगे च ।

६२ । चाहलोप प्रवेत्यवधारणम् । ६३ । चादिलोपे विभाषा । ६४ । वैवावेति च कृन्दसि ।

६५ । एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् । ६६ । यदुत्तान्नित्यम् ।

६७ । प्रकृतात् पुञ्जितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः । ६८ । सगतिरपि तिङ् ।

६९ । कृत्स्ने च स्यमोवादी । ७० । गतिर्गतौ । ७१ । तिङि चोदात्तवति ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

अष्टमोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । पूर्वचासिद्धम् ।

अधिकारोऽयम् । सपादसप्ताध्यायौविधौ कर्त्तव्ये वक्ष्यमाण स्त्रिपादी-
विधिरसिद्धः स्यात् । त्रिपाद्याञ्च परः परी विधिरसिद्धः स्यात् पूर्वत्र कर्त्तव्ये ।
अस्मा उदर । हा आनय । व्योर्लोपस्यासिद्धत्वान्न सन्धिः । अमुष्य । अमुष्ये ।
अमुष्मात् । उत्त्वस्यासिद्धत्वात् स्यादयः स्युः ।

२ । नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ।

एष्वेव नलोपोऽसिद्धः स्यात् । सुव्विधौ । राजभ्याम् । राजभिः ।
राजसु । सुपि दीर्घत्वादि न भवति । स्वरो नोदाङ्गियते । संज्ञाविधौ । पञ्च
ब्राह्मण्यः । षट् संज्ञा भवति । ततो ङीबभावः । तुग्विधौ । वृत्रहभ्याम् ।
वृत्रहभिः । पिति कृति तुग् न भवति । कृति किम् ? वृत्रहच्छ्वम् ।
छे चेति (६।१।७३) तुग् भवत्येव । एष्वेवेति नियमः किम् ? राजीयति ।
राजायते । राजाश्चः । राजिहा ।

३ । न मु ने ।

मुभावो नाभावे कर्त्तव्ये नासिद्धः स्यात् । अमुना ।

(क) सिज्लोप एकादेशे सिद्धः । अलावीत् ।

(ख) निष्ठादेशः षत्वप्रत्ययविधीङ्विधिषु सिद्धः । वृक्क्षः । भलीति
(८।२।३६) षत्वं न भवति । चीबिकः । नौद्वाचष्टन्निति (४।४।७) ठन्प्रत्ययो
भवति । चीबः । तमात्रस्य लोपपक्षे इण् न भवति ।

(ग) शुत्वं धुटि सिद्धम् । रट् श्रोतति । डः सि धुडिति (८।३।२८) न
भवति ।

(घ) अभ्यासजश्लवत्वमेत्वतुकोः सिद्धम् । बभणतुः । दधि चिच्छित्-
सति । छिदेः सनि रूपम् ।

(ङ) द्विवचने परसवर्णत्वं सिद्धम् । सय्यन्ता । सर्व्वत्सरः । इह
स्वरसूत्रत्रयम् । (7)

७ । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ।

पदस्य प्रातिपदिकस्यान्तो नकारो लुप्यते । राजा । राजभ्याम् । राज-
पुत्रः । राजत्वम् । राजतमः ।

(क) अङ्गो नलोपप्रतिषेधः । अहोभ्याम् । अहरत्र । अहन् (८।२।६८)
रोऽसुपीति (८।२।६९) रुफयोरसिद्धत्वान्नलोपः प्राप्नोति ।

८ । न डिसम्बुद्धयोः ।

अनयोरत्र नलोपो नास्ति । डौ । राजनीवाचरति राजन्यति गुरौ ।
अधिकरणाच्चेति (१।१।१०, वा) क्यच् । सम्बुद्धौ । हे राजन् । कथं चर्मणि
तिला अस्थेति चर्मतिलः । डावनुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यमिति भाष्यात् ।

(क) वा नपुंसकानामिति वक्तव्यम् । हे चर्मन् हे चर्म वा । हे दण्डिन्
हे दण्डि वा ।

९ । मादुपधायाश्च मतोर्वीऽयवादिभ्यः ।

मकारान्तादवर्णान्तान् मकारोपधादवर्णोपधाश्च मतोरादेर्वः स्यात् ।
किंवान् । वृत्तवान् । खट्वावान् । उपधायाश्च । लक्ष्मीवान् । पयस्वान् ।
यशस्वान् । भास्वान् । कंवान् शंवान् इतुभयथापि सिध्यति । मादुपधायाः
किम् ? मतिमान् । सर्पिणान् । आयुषान् । अयवादिभ्यः किम् ? यवमान् ।
यव भूमि कृमि जर्मि ककुदु गरुत् । आकृतिगणोऽयम् ।

१० । भायः ।

भायः परस्य मतोर्वकारः स्यात् । अग्निचित्वान् । मरुत्वान् ।

(7) ४ । उदात्तस्वरितयो र्यणः स्वरितोऽनुदात्तश्च । ५ । एकादेश उदात्तेनीदात्तः ।

६ । स्वरितो वाऽनुदात्तं पदादी ।

११ । संज्ञायाम् ।

नाम्नि मतोर्वः स्यात् । अहीवती नदी । मण्णिवती । शरावती । नद्यां मतुप् (८।२।८५) । शरादीनाञ्चेति (६।२।१४०) दीर्घः ।

१२ । आसन्दीवदष्टौवच्चक्रीवत्कक्षोवद्रूमखचर्मखवती ।

एते ग्रामप्राखङ्गखरच्छपिशैलनदीनां नाम्नि निपात्यन्ते । अन्यत्रासनवान् । अस्थिमान् । अक्रवान् । कक्ष्यावान् । लवणवान् (८) । चर्मवती ।

१३ । उदन्वानुदधौ च ।

अयमुदधौ च स्यात् । अन्यत्रोदकवान् । चकारादन्यत्रापि यथाभिधानम् । उदन्वानाम् मुनिः ।

१४ । राजन्वान् सौराजो ।

“सुराजि देशे राजन्वान् स्यात् (९) । ततोऽन्यत्र राजवान् ।” इह

१५ । छन्दसौरः ।

१६ । अनो नुट् ।

१७ । नाट् घस्य ।

छन्दः सूत्रत्रयम् ।

१८ । कृपो रो लः ।

कृपो रिकस्य लः स्यात् । कल्प्ता । लुटि च कृप इति (१।३।८३) निपातनाट्टकारस्यापि लटकारः । क्लृप्तः । चलौक्लृप्यते । चक्लृपे । चिक्लृप्सते । कथं कृपा ? कृपेः संप्रसारणञ्चेति भिदादिपाठेन लाक्षणिकत्वात् लत्वम् । कृपाणकृपणकृपीटकर्पटादयस्तूणादौ । बाहुलकात् ।

(क) बालमूललघूलमङ्गुलीनां वा लो रः । बारः बालः वा । मूलं मूरं वा । लघुः रघुः वा । अरम् अलं वा । अङ्गुलिरङ्गुरिः वा ।

(८) रुमा लवणाकर इति केचित् । तथाह्यसम्बन्धायास्त्रोदाहरणे भोजः—“जरदगवः कंन्वल्पादुकाभ्यां वारे स्थितौ गाधति मङ्गलानि । तं ब्राह्मणौ वृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लवणस्य कोऽर्थः ॥१॥ इति सरस्वतीकण्ठाभरणे । लसुनस्य कोऽर्थ इति पाठान्तरम् ।

(९) राजन्वतीमाङ्गुरेण भूमिमिति रघुकाव्ये ।

(ख) कपिरकादीनां वा रस्य लः । कपिलका कपिरका वा । रोम लोम वा । पांशुरं पांशुलं वा । कर्म कस्त्र वा । भीरुः भीलुर्वा ।

(ग) रलयोरिक्त्वस्मरणमित्येके ।

(घ) डलयोरित्यन्ये । विरोचनं विलोचनं वा । व्रीडा व्रीला वा । विडालः विरालः विलालो वा । चूड़ा चूला वा । वड़भी वलभी वेल्यादि । सर्वोऽयं वर्णविकारप्रपञ्चः ।

१६ । उपसर्गस्यायतौ ।

अयताउपसर्गरिफस्य लः स्यात् । ग्रायते । पलायते । पत्ययते । प्रतेरन-
भिधानात् प्रत्ययते ।

२० । ग्री यङि ।

गिरतेर्यङि लत्वं स्यात् । निजेगित्यते । यङि किम् ? निगीर्यते ।

२१ । अचि विभाषा ।

गिरतेरचि लत्वं वा स्यात् । गिरति गिलति वा । निगरणं निगलनं वा । व्यवस्थितविभाषया प्राण्यङ्गे नित्यं गल एव । विषे तु गर एव । धातोः कार्यमुच्चसानं धातुप्रत्यय एव स्यात् । नेह । गिरौ गिरः ।

२२ । परेष् घाङ्कयोः ।

प्रेऽङ्के च परेल्लं वा स्यात् । परिघः पलिघो वा । पर्यङ्कः पत्यङ्को वा ।

(क) योगे चेति वक्तव्यम् । परियोगः पलियोगो वा ।

२३ । संयोगान्तस्य लोपः ।

पदस्य संयोगान्तस्य लोपः स्यात् । गोमान् । श्रेयान् । भवन् । पचन् । कृतवान् । इह दध्यत्र मध्वत्र काक्वर्थं वास्यर्थमिति संयोगान्तस्य स्कोरिति (८।२।२८) संयोगादेश्च लोपो न भवति । संहितानिमित्तस्य यण्लोप-
बहिरङ्गस्यासिद्धेः ।

२४ । रात् सस्य ।

रेफात् परस्य संयोगान्तस्य सकारस्यैव लोपः स्यात् । पितुः । मातुः ।

हे पितः । कटचिकीः । भारजिहीः (10) । नान्यस्य । ऊर्जेः क्तिप् ऊर्कम् ।
मृजेल्लङि न्यमाद् । जकारयोर्लोपो न भवति ।

२५ । धि च ।

धकारि सलोपः स्यात् । असहिध्वम् । अयाचिध्वम् । अपविध्वम् ।
अलविध्वम् । इह धिसकारि सिचो लोपश्चकाढीति प्रयोजनमित्येके । (11)
सामान्येनेति सर्वेषाम् । चकाधि । वसेरासेश्च निवध्वमाध्वम् । पदस्थेत्येव ।
पयो धावति पयोधिसु व्यवस्थितविभाषानुवृत्तेः (12) । अतः परं तु सिचो
लोपएवैष्यत इत्याहुः ।

२६ । भली भलि ।

भल्परस्य सिचो लोपः स्यान्भलि । अभित्तः । अभित्थाः । अबुद्धः ।
अबुद्धाः । भलि किम् ? अभित्साताम् ।

२७ । ऋखादङ्गात् ।

ऋखात् परस्य सिचो लोपः स्यात् । अकृत । अकृथाः । अदिन ।
अदिथाः । अङ्गात् किम् ? अलविष्ट । भलीत्येव । अकृषाताम् । सिचोऽन्यस्य
नेष्यते । द्विष्टराम् । द्विष्टराम् । त्रिष्टराम् ।

२८ । इट ईटि ।

इटः परस्य सिचो लोपः स्यादीटि परतः । अदेवीत् । अश्वसीत् ।
अग्रहीत् ।

२९ । स्क्रोः संयोगादोरन्ते च ।

भलि पदान्ते च यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात् ।
मसृजो मग्मः । साधुमक् । तच्चू तष्ट्यम् । तष्टः । काष्ठतट् । पदस्थेत्येव ।
पृथक् स्याता ।

(10) क्तिप् सन् । ततः क्तिप् । चिकीः । कटस्य चिकीरिति षष्ठीसमासः । एवं ह्रस्वः सन् । ततः
क्तिप् । जिहीः । पल्लवसिद्धत्वात् सलोपः । पूर्ववत् षष्ठीसमासः ।

(11) अयमेतत्पुनस्त्यस्योक्तवार्त्तिकशः । श्लोकवार्त्तिकानि च बहूनि वार्त्तिकपाठाद भाष्यकाशिकाभ्यां
वाच्यार्थ्याणि ।

(12) इदं चिन्त्यम् । धादौ प्रत्यये परत एव सलोपः । अहि धात्वादधिधकारपरि ।

३० । चोः कुः ।

भलि पदान्ते च चवर्गस्य कवर्गः स्यात् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । वाक् । लङि अवक् । रुजो रुग्णः । धृजेञ्चक्रधृक् । कथमाञ्जीत् । परस-
वर्णासिद्धेः । कथं तर्हि । जोपधस्य क्रुच्चेः क्तिनि क्रुङ् क्रुच्ची क्रुच्चः । युजि
क्रुञ्चाच्चेति (३।२।५६) निपातनात् ।

३१ । हो ढः ।

भलि पदान्ते च हस्य ढः स्यात् । सोढा । लेढा । मधुलिट् । अलेट् ।

३२ । दादेर्धातोर्घः ।

धातुपाठे दादेर्हस्य घः स्यात् तस्मिन् परतः । दोग्धा । गोधुक् । लङि
अधोक् । दग्धा । ग्रामधक् । ढले घत्वमिदं सिद्धम् । अपवादसामर्थ्यात् ।

३३ । वा द्रुहमुहृणुहृणिहाम् ।

एषां हस्य घो वा स्यात् । द्रोग्धा द्रोढा वा । मित्रधुग् मित्रधुट् वा ।
मोग्धा मोढा । स्त्रोग्धा स्त्रोढा वा । स्त्रिक् स्त्रिट् वा । स्त्रेग्धा स्त्रेढा वा ।

३४ । नहो धः ।

नहो हस्य धः स्यात् तस्मिन् परतः । नडम् । नडुम् । नडा ।
नडव्यः । उपानत् ।

३५ । आहस्यः ।

आहो हकारस्य थः स्याज्भलि । आतथ । भलि किम् ? आहत्तुः ।
आहुः ।

३६ । व्रश्चभसजसृजमृजयजराजभाजच्छां षः ।

एषामन्त्यस्य षः स्याज् भलि पदान्ते च । व्रष्टा । मूलवृट् । भ्रष्टा ।
मर्ष्टा । धान्यभृट् । स्तष्टा । रज्जुसृट् । मार्ष्टा स्थानसृट् । यष्टा । यष्टुम् ।
देवेट् । राष्टम् । सखाट् । आष्टम् । विभ्राट् । प्रष्टा । शब्दप्राट् । प्रवेष्टुम् ।
विट् ।

३७ । एकाचो बशो भष् भषन्तस्य सध्वोः ।

धातोरवयवो य एकाच् भषन्तस्तस्य बशां बगडदां स्थानि भषो भघढधो
वर्गचतुर्थाः स्युः से ध्वे पदान्ते च । बुध भोक्ष्यते । अभुङ्गम् । गुह्र घोक्ष्यते
अबूढम् । वर्णघुट् । दुह्र घोक्ष्यते अधुग्धम् । गोधुक् । धात्ववयवाश्रयणं किम् ?
अव्यपि कृते यथा स्यात् । अधोक् अधुग्धम् । तथा गर्दभयतेडुण्डुभयतेश्च
क्रिप् । गर्धप् । डुण्डुप् । (१३) तुण्डिभयतेश्च तुण्डिप् । एकाचः किम् ?
दामलिट् ।

३८ । दधस्तथोश्च ।

दध इति कृतद्विवचनस्य दधातेर्बशो भष् स्यात् तथोः परतः सध्वोश्च ।
धत्तः । धत्थः । धत्से । धड्डे । “पिधड्डं पाणिभिर्दृशः ।” भषन्तस्येव ।
दधाति । दधासि ।

३९ । भालां जशोऽन्ते ।

पदान्ते भालामन्तरतमा जशः स्युः । वागज । एकाजत्र । खलिङ्गत्र ।
अग्निचिदत्र । त्रिष्टुबत्र । वाग्भ्याम् । अन्वयुगगमनम् । खलिङ्भ्याम् ।
भवङ्गाम् । अन्ते किम् ? भलि मा भूत् । वस्ता । इह संयोगान्तलोपे
जशत्वमसिद्धम् । श्रेयान् । जशत्वे सौरत्वं सिद्धम् । पयः । यशः । कुत
एतत् ? अपवादत्वात् ।

४० । भषस्तथोर्द्वौऽधः ।

भषः परयोस्तथोर्धः स्यात् । लब्धा । लब्धुम् । लब्धव्यम् । अलब्ध ।
अलब्धाः । अबुद्ध । अबुद्धाः । बोद्धा । लेढा । अलीढ । अलीढाः । दीग्धा ।
अदुग्ध । अदुग्धाः । अधः किम् ? धाजो मा भूत् । धत्तः । धत्थः ।

४१ । षढोः कः सि ।

षकारढकारयोः कः स्यात् सकारे परतः । पिच्छ पेक्ष्यति । लिह
लेक्ष्यते । लिलिच्छति । सीति किम् ? पिनष्टि । लेढि ।

४२ । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ।

रदाभ्यां परस्य निष्ठातकारस्य नकारः स्यात् पूर्वस्य च दस्य नः ।
 आस्तीर्णम् । अवगूर्णवान् । भिन्नं भिन्नवान् । छिन्नः छिन्नवान् । रदाभ्यां
 किम् ? कृतः कृतवान् । तद्वति किम् ? चरितम् । इह कृतस्यापत्यं
 कार्त्तिः । आ ऋत आर्त्त इति नत्वं नास्ति । वृद्धेर्वहिरङ्गाया असिद्धत्वात् ।
 यथा नृमत इदं नार्मतमिति मतोर्वत्वं नास्ति ।

४३ । संयोगादिरातो धातोर्यण्वतः ।

संयोगादिरादन्तो यो धातुर्यण्युक्तस्तस्य निष्ठातकारस्य नः स्यात् ।
 निद्राणः । निद्राणवान् । स्नानः । स्नानः । स्नानः । संयोगादेः किम् ?
 यातः । धातोः किम् ? निर्यातः । आतः किम् ? च्युतः । यण्वतः किम् ?
 स्नातः । निष्णातः । आन्नातः ।

४४ । ल्वादिभ्यः ।

ल्वादेर्निष्ठातो नः स्यात् । लूनः । धूनः । जीनः । जीनवान् ।

(क) ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावत् । कीर्णिः । शीर्णिः । गीर्णिः ।

लूनिः । धूनिः ।

(ख) दुग्बोर्दीर्घश्च । दूनः । गूनः ।

(ग) पूजो विनाशे । पूना यवाः । विनाशे किम् ? पूतं धान्यम् ।

(घ) सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य । सिनो ग्रासः स्वयमेव । नेह । सितो
 विप्रेण ग्रासः । पिञ् बन्धने ।

४५ । ओदितश्च ।

ओदितो निष्ठातो नत्वं स्यात् । ओनजी नग्नः । ओविजी उद्विग्नः ।
 ओष्यायी पीनः । पीनवान् । स्वादय ओदितः । सूनः । दीनः । दीनवान् ।
 उड्डीनः । उड्डीनवान् ।

४६ । क्षियो दीर्घात् ।

निष्ठातो नः स्यात् । क्षीणः क्षीणवान् । दीर्घात् किम् । क्षितमस्य
 जातम् ।

४७ । श्योऽस्पर्श ।

श्योऽङो निष्ठातो नः स्यात् । शीनं । घृतम् । शीना वसा । अस्पर्शं किम् ? शीतो वायुः ।

४८ । अञ्चोऽनपादाने ।

अञ्चो निष्ठातो नः स्यात् । समन्त्रौ शकुनेः पादौ । पङ्के समन्त्रः । लङ्गनद्वयर्थः । अनपादाने किम् ? उदक्त्तं मुदकं कूपात् । कथं व्यक्तमिति ? अञ्जघातोः ।

४९ । दिवोऽविजिगीषायाम् ।

दिवो निष्ठातो नत्वं स्यात् । “आद्यूनः स्यादौदरिकः” । अविजिगीषायां किम् ? द्यूतं क्रीडन्ति ।

५० । निर्वाणोऽवाते ।

स्यात् । निर्वाणोऽग्निः । निर्वाणं मुनीनाम् । वाते त्वभिधेये निर्वातो वातः ।

५१ । शुष्कः ।

शुष्को निष्ठातस्य कः स्यात् । शुष्कः । शुष्कवान् ।

५२ । पचो वः ।

स्यात् । पक्वः । पक्ववान् ।

५३ । क्षायो मः ।

क्षायो मकारः स्यात् । क्षै क्षामः । क्षामवान् ।

५४ । प्रस्थोऽन्यतरस्याम् ।

प्रस्थायतेर्निष्ठातो मो वा स्यात् । प्रस्थीतः प्रस्थीमो वा । प्रस्थीतवान् प्रस्थीमवान् वा । स्थः प्रपूर्वस्येति (६।१।२३) संप्रसारणम् ।

५५ । अनुपसर्गात् फुल्लक्ष्मीवृक्षशोलाघाः ।

एते निपात्यन्ते । अनुपसर्गात् किम् ? जिफ्रला विशरणे । प्रफुल्लितं पद्मम् । क्षीबृ मदे । प्रक्षीबितः । प्रक्षयितः । परिक्रय इति प्रादिसमासः । लाघृ

प्रोक्ताधितः । क्तान्ते रूपनिर्देशात् फलितवान् । जीवितवान् । कृषितवान् ।
उक्ताधितवानित्येके । फुल्लवान् जीववान् कृषवान् उक्ताधितवानित्यपरे । फुल्लवान्
इत्यन्ये ।

(क) उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम् ।

५६ । नुदविदोन्दवाप्राहौभ्योऽन्यतरस्याम् ।

एभ्यो निष्ठातो नत्वं वा स्यात् । नुन्नं नुत्तं वा । विदेर्विचारणार्थस्य
विन्नः वित्तो वा । उन्दी समुन्नं समुत्तो वा । त्राणः त्रातो वा । प्राणः
प्रातो वा । क्रीणः क्रीतो वा ।

५७ । न ध्याख्यापृभूर्किमदाम् ।

एषां प्राप्तं नत्वं न स्यात् । ध्यातः । ख्यातः । पूतः । मूर्तः । मत्तः ।
पूरीधातोस्तु पूर्णः ।

५८ । वित्तो भोगप्रत्यययोः ।

विन्दतेर्धनप्रसिद्धयोर्वित्तः स्यात् । वित्तमस्यास्ति । वित्तः पाण्डित्येन ।
अन्यत्र विन्नः ।

५९ । भित्तं शकलम् ।

भित्तं खण्डं स्यात् । अन्यत्र भिन्नम् ।

६० । ऋणमाधमर्ण्यं ।

इदमत्र निपात्यते । ऋणं गृह्णाति । अन्यत्र ऋतं सत्यं वदेत् ।

६१ । नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूर्त्तगूर्त्तानिच्छन्दसि ।

छान्दसम् । उक्ता निष्ठादेशाः ।

६२ । क्तिन्प्रत्ययस्य कुः ।

क्तिन्प्रत्ययो यस्माद् विहितस्तस्य कुत्वं स्यात् । घृतसृक् । व्रथादिना
(८।२।३६) षत्वं कृत्वा जश्वत्वेन (८।२।३८) ड्कारे कृते कुत्वं गकारः । तस्य
वावसान इति (८।४।५६) चर्त्तम् । अन्ये तु कुत्वेन महाप्राणत्वाच्छस्य खः ।
ततो जश्वत्वं (८।२।३८) गकारः । तस्य चर्त्तमित्याहुः । एवमृत्त्विक् ।

दष्टक् । सम्यङ् । प्राङ् । न्यङ् । कृङ् । कृङ्भ्याम् । किन्प्रत्ययस्य किम् ?
देवेद् । रज्जुसृट् । रज्जुसृङ्भ्याम् । पदस्येत्येव । घृतसृष्टौ । इह किन्
प्रत्ययो यस्माद् दृष्ट (14) इति विज्ञानादन्यप्रत्ययान्तस्यापि पदान्ते कचित्
कुत्वम् । तेन किपि दृग्भ्यां दृग्भिरित्याहुः ।

६३ । नशेर्वा ।

नशेः पदान्तस्य कुत्वं वा स्यात् । भावे सम्पदादित्वात् किपि नक्
नङ् वा ।

६४ । मो नो धातोः ।

पदस्य मान्तस्य धातोर्नः स्यात् । प्रशान् (15) । प्रतान् । धातोः किम् ?
इदम् । पदस्येत्येव । प्रशामी । प्रतामौ ।

६५ । म्वोश्च ।

मवयोः परयोर्धातोर्मस्य नः स्यात् । मकारे क्णान्दसमुदाहरणम् ।
वकारे क्सौ जगन्वान् । येषां तु क्णान्दसि क्सुरिति मतं तेषां क्णः-
सूत्रमेतत् । (16)

६६ । ससजुषो रुः ।

सान्तस्य पदस्य सजुषश्च रुः स्यात् । अग्निरत्न । वायुरत्न । जुषेः किप् ।
सह जुषा वर्तत इति सजूस्तापसः ।

(14) विहित इति पाठान्तरम् । अथ किन् प्रत्ययो यस्मादिति किन्प्रत्यय इति वङ्गव्रीहिरित्याहुः ।
धातुरिति तत्रान्यपदार्थः । तथाचोक्तम्—

“किनः कुरिति सिद्धे यत् प्रत्ययग्रहणं कृतम् ।

किन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते ॥१॥”

इति । कथं तर्हि रज्जुसृङ्गिति ? सृजिदृशी (६।१।५८) रिति सूत्रे रज्जुसृङ्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात् ।
एवञ्च विश्वसृङ् विश्विरित्येव पठितव्यम् । विश्वसृगिति त्पाणिनीयम् ।

(15) क्षियामपि प्रशान् प्रशानिति । कृष्येभ्यो ङीषिति (४।१।५) तु न ङीप् । गकारस्यासिद्धत्वात् ।

(16) चक्षुषे चक्षमिवहे चक्ष्महे चक्षमिमहे इति चमतेः, चक्षमिव चक्षुः चक्षमिम चक्ष्महेति
चास्यतेष्व लिटि रूपार्थे नेदं केवलं क्णान्दसमित्याहुः । इदमपि नास्ति । कदित्वा लिटि न वेत्त्वम् ।
क्रादिगियमा-(७।१।१९)दित्यन्ये ।

६७ । अवथाः प्रवेतवाः पुरोडाश्च ।

इति च्छन्दःसूत्रम् ।

६८ । अहन् ।

अहन्नित्येतस्य पदस्य रुः स्यात् । अहोभ्याम् । अहःसु । हे दीर्घाहो निदाघ । दीर्घाहा निदाघ इति रुत्वस्यासिद्धत्वात् सर्वनामस्थान इति (६।४।८) दीर्घः ।

(क) रूपरात्रिरथन्तरेषूपसंस्थानम् । अहोरूपम् । गतमहो रात्रि-
रागता । एकदेशविकृतस्थानन्यत्वात् । अहोरात्रः । अहोरथन्तरम् । रोऽ-
सुपीति (८.२।६८) प्राप्ते रुत्वमिदमुत्वार्यम् ।

६९ । रोऽसुपि ।

अहो नकारस्यासुपि परि रेफः स्यात् । अहरत्र । अहरिह । अहर्ददाति ।
अहर्भागः । अहर्मूर्लम् । अहो रविधौ लुमता लुमे प्रत्ययलक्षणनिषेधादसुप-
परता । असुपि किम् ? दीर्घाहा निदाघः । हे दीर्घाहः । अत्र लोपो-
ऽयम् । न लुक् ।

(क) अहरादीनां पत्यादिषूभयथा । रुर्वा रेफो वा । अहः पतिः ।
अहपतिः । अहर्पतिः वा । स्वःपतिः स्वपतिः स्वर्पतिः वा । कस्कादि-
पाठत् (८.३।४८) गीष्यतिः । (१७) गीपतिः । गीर्पतिः वा । उपसि बुध्यते
उपबुधः । व्यवस्थितविभाषया नित्यं रेफेण विसर्ग उत्पन्न बाध्यते । इह

७० । अन्नरूधरवरित्युभयथा च्छन्दसि ।

७१ । सुवश्च महाव्याहृतेः ।

छन्दः सूत्रद्वयम् ।

७२ । वसुसंमुखंस्वनडुहां दः ।

एषां पदानां दः स्यात् । रुत्वटत्वयोर्बाधा । विद्वद्भ्याम् । उखास्तत् ।

[१७] साधवमहोजिप्रभृतीनां मते तु नास्व कस्कादित् । भाष्ये गीपतिः । गीपतिः । गीः पतिरिति
रेफोपधानीयविसर्गनीयागमिवोदाहरणात् । वस्तुतस्तु गीष्यतिरित्यपाणिनीयम् । भाष्यविरोधात् ।

पर्णध्वत् । उपसेदिवद्भ्याम् । पर्णध्वद्भिः । अनडुद्भ्याम् ।
अनडुद्भिः । स इत्येव । विद्वान् । पदस्येत्येव । विद्वांसौ ।

७३ । तिप्यनस्तेः ।

तिपि सकारान्तस्य पदस्य दः स्यात् । अचकाद् भवान् अन्वशाद्
भवान् । स इत्येव । अजागर्भवान् । तिपि किम् ? चकास्तेः क्तिप् । सुचका-
स्तीति सुचकाः । पदस्येत्येव । चकास्ति । अनस्तेरितिच्छन्दोभागः ।

७४ । सिपि धातो र्वा ।

सिपि सान्तस्य पदस्य र्वा दकारो वा स्यात् । अचकास्त्वम् । अचकात्
त्वं वा । अन्वशात् त्वम् । अन्वशास्त्वं वा । पदस्येत्येव । चकास्सि ।
शास्सि ।

७५ । दस्य ।

सिपि दान्तस्य पदस्य र्वा दकारो वा स्यात् । अभिनस्त्वम् । अभिनत्
त्वं वा । पदस्येत्येव । भिनत्सि ।

७६ । व्योरुपधाया दीर्घ इकोः ।

रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात् । गीः । गीर्भ्याम् ।
आशीः । पूः । धूः । वग्रहणमुत्तरार्थम् । उपधाया इति किम् ? अविभ-
र्भवान् । धातोः किम् ? अग्निः । पदस्येत्येव । गिरौ । गिरः ।

७७ । हलि च ।

हलि रेफवकारान्तस्य धातोस्तथा स्यात् । विस्तीर्णम् । दीव्यति ।
प्रतिदीवा । धातोरित्येव । दिवमिच्छति दिव्यति । अपदान्तार्थाऽयं योगः ।

७८ । उपधायाञ्च ।

धातोरुपधाभूतौ यौ रेफवकारौ हल्परौ तयोरुपधाया इको दीर्घः
स्यात् । मूर्च्छति । मूर्च्छिता । कथं चतुर इच्छति चतुर्यतीति ? तर्हि
व्याख्यातमेतद् भाष्ये असुपीति वर्त्तते । तच्चेह षष्ठ्या विपरिणम्यते । ततो
सुवृधातोर्न भवति । गीर्भ्यां गीर्भिरित्यत्र च सुप्यपि परतो भवत्येव ।

इह तु रीधातोर्लिटि रित्यतः रित्युरिति यणादेशस्य स्थानिवत्वेऽङ्लपरत्वाच्च
भवति ।

७६ । न भकुर्कुराम् ।

एषामुक्तो दीर्घा नास्ति । भस्य । धुर्यः । कुर् । कुर्यात् । कुर च्छेदने ।
आशिषि बुर्यात् । कथं प्रतिदीवा ? इलि रेफवकारान्तस्य भस्येत्या-
श्रयणात् ।

८० । अदसोऽसेर्दादु दो मः ।

अःसेर्यस्य सोऽयमसिः । सकारे इकार उच्चारणार्थः । असेः कृतात्-
स्यादसो दात् परस्यान्तरतम उवर्णः स्यात् । दस्य च मः । अमुम् । अमू ।
अमून् । अमुना । असेः किम् ? त्वदाद्यत्वाभावे मा भूत् । अदः कुलम् ।
अदइच्छति अदस्यति । अदोऽञ्चतीति—

“अदसोऽद्रेः पृथङ् मुलं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् । (18)

केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येके सेर्हि दृश्यते ॥१॥”

अमुमुयङ् । अमुमुयञ्ची । केचिदन्त्यसदेशस्य । अदमुयङ् । यत्र सकारस्य
त्वदाद्यत्वं (७।२।१०२) तत्रेदं मुलं दृश्यते । नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते । अदद्राङ् ।
इह समासान्तर्वर्त्तिन्या विभक्तेर्लुकि न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रतिषेधात्
त्वदाद्यत्वाभावः । (19) द्रादिति किम् ? अलोऽन्त्यस्य (१।१।५२) मा भूत् ।
अमुया । अमुयोः ।

८१ । एत ईङ्हुवचने ।

बह्वर्थस्यादसो दात्यरस्य एत ईत् स्यात् । दस्य च मः । अमी ।

(18) केचिदिच्छन्ति लत्ववदिति । यथा च लौक्यत इत्यत्र धातावभ्यासे चीभयच लत्वं तथासुमुयङि-
त्यत्रापि मुलवचनम् ।

(19) एत “अदसः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति नादशः । उभयोः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति
नोभयोः ॥ १ ॥” इति केचिदधिकः पाठः । केचिदिच्छन्ति नादस इति मते त्वमुद्राङ्गिति ज्ञात् । स
चापाशिनीयलेनापशब्द एव । भाष्यवार्तिकविरोधात् ।

अमीभिः । अमीषाम् । अमीषु । बहुवचने किम् ? अमू कुले । इह वाक्यस्य
टेरित्वादीनि स्वरसूत्रानि सप्तविंशतिः । (20)

१०८ । तयोर्ध्वावचि संहितायाम् ।

संहितायामित्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेरधिक्रियते ।

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

सूत्रेष्वपि तथा नित्या सैवान्यत्र विभाषया ॥१॥

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥८१२॥

समाप्तश्च सुसिद्धपादः ॥

(20) यथा—

८२ । वाक्यस्य टेः पुंन उदात्तः । ८३ । प्रत्यभिवादिऽशुद्धे । ८४ । दूराद्भूते च ।

८५ । हेङ्प्रयोगे हेङ्गयोः । ८६ । गुरीरन्ततोऽनन्तस्याप्येकैकस्य प्राचाम् । ८७ । ओसभ्यादानि ।

८८ । धे यञ्जकर्मणि । ८९ । प्रणवष्टेः । ९० । याव्यान्तः । ९१ । वृद्धिप्रोक्ष्यौषड्वौषडावज्ञानादाः ।

९२ । अघ्नौत्प्रेषणे परस्य च । ९३ । विभाषा पृष्ठप्रतिवचने छेः । ९४ । निगृह्यानुयोगे च ।

९५ । आभिहितं भर्त्सने । ९६ । अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् । ९७ । विचाय्येमाणा नाम् ।

९८ । पूर्वं तु भाषायाम् । ९९ । प्रतिश्रवणे च । १०० । अनुदात्तं प्रश्नात्ताभिपूजितयोः ।

१०१ । चिदिति चोपमाथे प्रयुज्यमाने । १०२ । उपरिखिदासीदिति च ।

१०३ । स्वरितसामेहितेऽस्यसम्प्रति कोपकृतत्वेन । १०४ । चिदाशीः प्रेषितु तिङाकाङ्क्षम् ।

१०५ । अनन्तास्यापि प्रश्नाख्यानयोः । १०६ । प्रसावैव इदुतौ ।

१०७ । एचो ऽप्रगृह्याद्वाद्भूते पुंन्याद्वाद्भूतस्थेदुतौ ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

अष्टमोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । मतुवसो रु सम्बुद्धौ कृन्दसि ।

रुःसम्बुद्धावित्यधिक्रियते । शेषश्चान्दसः ।

(क) विभाषा भवद्भगवदधवतामोच्चावस्य । एषां सम्बुद्धौ रुर्वा स्यादव-
शब्दस्य चौकारः । हे भोः हे भवन् वा । हे भगोः हे भगवन् वा । हे अघोः
हे अघवन् वा । भोःशब्दोऽप्यव्ययमस्ति । भो विप्र । भो विप्रौ । भो विप्राः ।
स्त्रियाश्च । भो ब्राह्मणि ।

२ । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ।

यस्य रुत्वं कृतं तत्पूर्वस्यानुनासिको वा स्यादित्यधिक्रियते ।

३ । आतोऽटि नित्यम् ।

चान्दसम् ।

४ । अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः ।

अन्यशब्दोऽत्राध्याहार्यः । अनुनासिकादन्यस्य रोः पूर्वस्यानुनासिकाभावे
परोऽनुस्वारागमो वेदितव्यः । तदयथा—

५ । समः सुटि ।

समो रुः स्यात् सुटि परे । संस्कर्त्ता संस्कर्त्ता वा । संस्करोति
संस्करोति वा । इह समो मलोप इति भाष्यम् । लोपपक्षेऽप्यनुनासिका-
नुस्वाराविष्येते । संस्कर्त्ता संस्कर्त्ता वा । किञ्चात् संपुंकानां सो वक्तव्य इति
भाष्यम् । संस्कर्त्ता संस्कर्त्ता वा । पुंस्कां पंस्कां वा । कांस्कान्
कांस्कान् वा । रुत्वपक्षे वा शरीति (पा३।३६) विसर्गः कुपोः + क० पो

चेति (८३।३०) वा स्याताम् । वा शरीति (८३।३६) व्यवस्थितविभाषया न भवतीति वामनवृत्तिः । अत्र च संस्कारोतेः कैयटश्रुतपालयोर्मतभेदात् षोडश रूपाणि ग्रन्थविस्तरभयान्न दर्शितानि । (21)

६ । पुमः खय्यमुपरि ।

पुमो रुः स्यादमुपरि खयि परतः । पुँश्चली पुंश्चली वा । पुँस्कोकिलः पुँस्कोकिलो वा । पुँस्कामा पुँस्कामा वा । पुँस्त्वम् पुँस्त्वम् वा । अम्परि किम् ? पुँच्चीरम् । खयि किम् ? पुंगवः । पुँच्चासः ।

७ । नश्चव्यप्रश्नान् ।

नान्तस्य पदस्य रुःस्याच्छवि । भवाञ्चिनोति भवाञ्चिनोति वा । भवाञ्छादयति भवाञ्छादयति वा । भवाञ्छीकते भवाञ्छीकते वा । भवाञ्छकारः भवाञ्छकारः वा । भवाञ्स्तरति भवाञ्स्तरति वा । छवि किम् ? भवान् करोति । अग्रश्नान् किम् ? प्रश्नाञ्चिनोति । अम्पर इत्येव । भवान् तत्सकः । पदस्येव । भवन्ती । पचन्ती । संहितायामित्येव । भवान् विनोति । भवान् छादयति । कथं त्वन्तरसीति ? अत्र न भवति । परसवर्णासिद्धेः । इह

८ । उभययर्चु ।

९ । दीर्घादटि समानपादे ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

१० । नृन् पे ।

नृनित्यस्य रुः स्यात् पवर्णे । नृँः पाहि नृँः पाहि वा । नृँः प्रीणीहि नृँः प्रीणीहि वा । पे किम् ? नृन् भोजयति । संहितायामित्येव । नृन् पाहि । (22)

(21) अत्र “सम्पुङ्गानां सल”मिति वार्तिकम् (8. 3. 12) । “समो वा लोपमेक” इति भाष्यम् । तेन संस्कर्त्ता संस्कर्त्ता संस्कर्त्ता संस्कर्त्तैति रूपचतुष्टयम् । ततोऽनञि चेति (८३।४०) सकारद्वित्वम् । अनुस्वारस्याचत्वात् । एतेनाष्टौ रूपाणि । ततः शरः खय इति (८३।४०, वा) कद्विले षोडश । अन्ये पुनरनुस्वारस्य पक्षे इत्येतात् तस्य च द्विलं कुर्वन्ति । अत्र केचिदाहुः समो यदा लोपः सलं वा, तदा सलभावेऽनुस्वारानुनासिकत्वे अपि न । तेन संस्कर्त्ता संस्कर्त्तैति । अन्येयोरपि सकारककारयोर्द्विलेऽष्टौ रूपाणीति । तत्र । सललोप-योराष्टमिकत्वेन सलप्रकरणस्थलेनानुस्वारानुनासिकयोर्द्वित्वत्वात् ।

(22) अत्र कुप्यैः + क + पै चेति (८३।३०) पक्षे उपपन्नोपे नृँः पाहि नृँः पाहोत्यपि स्याताम् । चाद्विसर्गः । न तु सलम् । इत्थं रूपपञ्चकम् ।

११ । स्वतवान् पायौ ।

इति च्छान्दसः ।

१२ । कानाम्नेडिते ।

कान्नकारस्याम्नेडिते परे रुः स्यात् । कांस्कान् कांस्कान् वा भोजयति ।
उक्तौ रुः ।

१३ । ढो ढे लोपः ।

ढे परे ढस्य लोपः स्यात् । कढम् । निर्व्यूढिः । लीढम् । लीढवान् ।
लीढा । ढुत्वमिहाश्रयणात् सिद्धम् ।

१४ । रो रि ।

रेफे परे रेफस्य लोपः स्यात् । स्वाराट् । पुनारक्तम् । पुनारमते ।
इन्दूराजते । हे कर्त्ता राजसे । अहारम्यम् । नीरक्तम् । अग्नीरथः ।
कथं मनोरथः ? रो रिलोपस्यासिद्धत्वाद् धशि (६।१।११४) चेतुत्वम् । (23)

१५ । खरवसानयोर्विसर्जनीयः ।

रेफान्तपदस्य विसर्जनीयः स्यात् खरि अवसाने च । विप्रः कर्त्ता ।
विप्रः साधुः । अवसाने । वृक्षः । प्रातः । नृपतेरपत्यं नार्पत्यमिति वृक्ष-
सिद्धत्वात् ।

१६ । रोः सुपि ।

सप्तमीबहुवचने परतो रोरेव विसर्जनीयः स्यात् । पयःसु । सर्पिःषु ।
न रेफस्य । गीर्षु । चतुर्षु । धूर्षु ।

१७ । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ।

एतत्पूर्वस्य रो र्यंकारः स्यादशि परे । भो अत्र भोयत्र । भो आत्मन्
भोयात्मन् । भगो अत्र भगोयत्र । अघो अत्र अघोयत्र । भो ददासि ।
अवर्णपूर्वस्य । क आस्ते कायास्ते । कइह कयिह । नरा आसते नरायासते ।

(23) अत्र केशववृत्तौ संग्रहश्लोकः—अपास्याः पदमध्योऽपि न चैकस्मिन् पुनारविः । तस्माद्भेरीति
सुवेऽस्मिन् पदस्थेति न वध्यते ॥” इति मृष्टिधरपुत्रः ।

एतत्पूर्वस्य किम् ? वायुरत्र । रोः किम् ? प्रातरत्र । प्रियचत्वारसौ ।
वाभ्याम् । अश्वहणसुत्तरार्थम् ।

१८ । व्योर्लोपप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ।

भोःशब्दादिपूर्वयोः पदान्तयोर्व्योरीषत्पृष्ठतरो वा स्यादधि परे । भोयत्र ।
भोयिह । भोयिदम् । वृक्षयिह । विप्रायासते । अस्मायुद्धर । करवाया-
नुष्टुभम् । वटवातथ । द्वावानय । पक्षे ईषत्पृष्ठ एव । लोपश्च वक्ष्यत इति
त्र्योणि रूपाणि । ओतो नित्यं लोप इति । तत्र लघुप्रयत्नतरलोपाभ्यां रूपद्वयं
सेत्स्यति ।

१९ । लोपः शाकल्यस्य ।

तयोर्व्योः शाकल्यस्य मतेन लोपः स्यात् । क आस्ते । यस्मा उद्धर ।
कस्मा उद्धर । द्वा आनय । विप्रा आसते । पट आस्ते ।

२० । ओतो गार्गस्य ।

ओतः परस्य धकारस्य लोपः स्यात् । नित्यार्थं वचनम् । (२४) भो अत्र ।
अघो इदम् ।

२१ । उञि च पदे ।

उञि निपाते पदान्तयोर्व्योर्लोपः स्यात् । स उ पश्यति । द्वा उ पश्यतः ।
लघुप्रयत्नतरपक्षे सयु पश्यति । द्वा उ पश्यत इति रूपद्वयम् ।

२२ । हलि सर्वेषाम् ।

भो भगो अघो अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्व्योर्हलि परे लोपः स्यात् सर्व-
सम्मतः । भो हससि । भगो ददाति । अघो यासि । विप्रा हसन्ति ।
वकारस्य । वृक्षं वृक्षतीति वृक्षवृद् । तमाचष्टे णिच् । ततो विच् । वृक्षव् ।
वृक्ष गच्छति । अशीत्येव । वृक्षव् करोति । पदान्तयोः किम् ? शय्या ।
शङ्कव्यम् ।

(२४) ओतः परयोस्तयोर्व्योर्लोपः स्यात् । नित्यार्थं वचनमिति केषुचित् पुस्तकेषु पाठान्तरम् । तत्र
वकारस्यासम्भवात् व्योर्लोपं चिन्त्यम् । प्रकरणाद् भोभगोअघो इत्येवभोदत्ताः । गो इष्टिरित्यादौ लवङ्भावो
ग इष्टि गविष्टिरिति पूर्वैरेव (८१।१८) सिद्धम् ।

२३ । मोऽनुस्वारः ।

हलि मस्यानुस्वारः स्यात् । कुण्डं हन्ति । वनं याति । पुंभ्याम् । पुंसु ।
पदस्येत्येव । रम्यते । गम्यते ।

२४ । नञ्चापदान्तस्य भलि ।

भलि अपदान्तस्य नस्य मस्य चानुस्वारः स्यात् । पर्यासि यशांसि । मस्य ।
आक्रांस्यते । भलि किम् ? हन्यते । गम्यते ।

२५ । मो राजि समः कौ ।

कौ परे समो मकारस्य मकार एव स्याद् राजि परे । सम्नाट् । साम्ना-
ज्यम् । राजि किम् ? संयत् । समः किम् ? स्वयंराट् । कौ किम् ?
संराजिता ।

२६ । हे मपरे वा ।

मपरे हकारे मस्य मो वा स्यात् । किम् ज्वलयति किं ज्वलयति वा ।
(क) यवलपरे यवला वा । सानुनासिका एते स्युः । कियँ ह्यः किं ह्यः
वा । किं ज्वलयति किम् ज्वलयति वा । किलँ ह्यादयति किं ह्यादयति वा ।

२७ । नपरे नः ।

नपरे हकारे मस्य नः स्याद्वा । किन् ऋते किं ऋते वा ।

२८ । ङ्णोः कुकटुक् शरि ।

पदान्तयो ङ्णोः कुकटुक् वा स्यातां शरि । “अध्यङ्क् शस्त्रभृतां
रामः ।” “अध्यङ्क् शस्त्रभृतां रामः” वा । प्राङ् षण्डे प्राङ् चण्डे वा ।
वणतेर्विच् वण् । वण्शेते वण्ट्शेते वण्ट्केते वा । वण्षण्डे वण्ट्षण्डे वा ।

२९ । डः सि धुट् ।

डान्तात् सकारे धुड् वा स्यात् । श्रलिट्साये श्रलिट्साये वा ।

३० । नञ्च ।

नान्तात् पदात् सकारस्य धुड् वा स्यात् । भवान्तसाधुः । भवान्
साधुः वा ।

३१ । शि तुक् ।

नान्तस्य शकारे तुक्वा स्यात् । भवाञ्शेते भवाञ्छेते भवाञ्छेते भवाञ् शेते वा । महाञ्छेते महाञ्शेते महाञ्छेते महाञ्शेते वा (२५) ।
संहितायामित्येव । कुर्वन् शेते ।

३२ । ङमो ऋखादचि ङमुण् नित्यम् ।

ऋखात् परस्य पदान्तस्य ङणनां ङुण्णुणुटः स्युरचि । उदङ्ङास्ते ।
खगसिह । यसिह । कुर्वन्नत्र । ऋखात् किम् ? प्राडास्ते । महानयम् ।
पदान्ताश्रयणात्नेह । भणति । दण्डिना । तिङन्तोणादिसनाद्यन्तादयस्तु निपा-
तनात् । (२६) ।

३३ । मय उजो वो वा ।

मयः परस्याचि उजो वो वा स्यात् । निपात एकाजनाङिति (१।१।१४)
प्रगृह्यत्वेन प्रकृतिभावस्य बाधा । किमु अयं किम्वयं वा ।

३४ । विसर्जनीयस्य सः ।

स्यात् । पटुम्हात्रः । वृक्षषण्डे । विप्रस्साधुः । मण्डूकमुत्था खरीतेष्व ।
वृक्षः ।

३५ । शरपरे विसर्जनीयः ।

शरपरे खरि विसर्जनीय एव स्यान्न विकारः । रम्यः तृसरुकः । विप्रैः
प्रातम् । वासः क्षौमम् ।

३६ । वा शरि ।

शरि विसर्गस्य सो वा स्यात् । वृक्षशेते वृक्षः शेते वा । वृक्षषण्डे वृक्षः-
षण्डे वा । वृक्षस्साधुः वृक्षः साधुः वा । विप्रस्साधुः विप्रः साधुः वा ।

(२५) अत्र शम्भोऽटीति (८।४।६३) शकारस्य पक्षे कृतम् । तेन चातूरुष्यम् ।

(२६) विधिरयं न नित्यः । सनाद्यन्ता धातव (३।१।३२) उणादयो बहुल (२।१।२) मित्यादिसूत्रकारप्रयो-
गात् । सन्नान्न सन्निवृत्य (३।१।७) इति सुप्तिङुपयह्रस्विङ्गनाराणामिति च (३।१।८५) भाष्यप्रयोगात् ।

(क) खरपरि शरि वा लोपो विसर्गस्य । नराःस्थूलाः । नरा स्थूलाः ।
नरास् स्थूलाः वा । स्वस्थः स्वस्थः स्वस्थः वा । निस्सृहः । निस्सृहः ।
निःसृहो वा ।

३७ । कुपोः+क=पौ च ।

कुपोः खरि विसर्गस्य+क=पौ वा स्याताम् । चकारात् विसर्जनीयश्च ।
कपादुच्चारणार्थी । कखयोर्डमरुत्वम् । पफयोर्गजकुम्भत्वम् (27) । विप्रः कर्त्ता ।
विप्र+कर्त्ता वा । रम्यः खड्गः । रम्य+खड्गो वा । विप्रः पचति विप्र=
पचति वा । शूद्रः पिबति शूद्र=पिबति वा । वृक्षः फलति वृक्ष=फलति
वा । कपयोर्बाधामाह ।

३८ । सोऽपदादौ ।

अपदादौ कुपोः खरि परतो विसर्गस्य सः स्यात् । पाशकल्पककाम्येषु
सम्भवः । “रक्षस्याशांस्तमस्कल्पान् ।” अयस्कल्पम् । यशस्काम्यति ।

(क) अनव्ययस्येति वक्तव्यम् । प्रातः कल्पम् । पुनः काम्यति ।

(ख) रोरेव काम्ये । नान्यस्येति वक्तव्यम् । यशस्काम्यति । इह
मा भूत् । गीःकाम्यति । धूःकाम्यति । काम्ये नियमादिह स्यादेव । अह-
स्कल्पमिति ।

३९ । इणः षः ।

कुपोरिणः परस्यापदादौ विसर्गस्य षः स्यात् । ज्योतिष्काम्यति । सर्पि-
ष्कल्पम् । धनुष्याशम् । धानुष्कः । दोर्म्यां तरति दीष्कः । अपदादौ किम् ?
अग्निः करोति । अग्निः कर्त्ता । कुपोरित्येव । तेन वित्तः (५।२।२६) ।
सर्पिश्चणः । अतः परं विसर्गस्य सः । इणः परस्य तु षः । खरि कुपोरिति
चानुवर्त्तते ।

४० । नमस्युरसोर्गत्योः ।

गतिसंज्ञयोर्नमस्युरसोर्विसर्गस्य सः स्यात् । नमस्कृता । नमस्कारः ।
नमस्करोति । पुरस्कृत्तुम् । पुरस्करोति । (२८)

४१ । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ।

इदुदुपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात् कुपोः परतः । निर्दुर्वहिः-
प्रादुराविश्वतुर्गं सम्भवः । निष्कुलानि । निष्क्रीणाति । निष्क्रियः । दुष्पीतिः ।
दुष्पूजः । दुष्पीतम् । दुष्कृतम् । बहिष्कृतम् । बहिष्पचति । बहिष्करोति ।
प्रादुष्कृतम् । आविष्करोति । चतुष्पानम् । चतुष्कपालम् । चतुष्पाश्वम् ।
“चतुष्काण्डं त्रिपन् रामः ।” इदुदुपधस्य किम् ? दोः करोति । कथं
नैष्कुल्यम् ? दौष्कुल्यम् ? वृद्धेर्वहिरङ्गाया असिद्धत्वात् । अप्रत्ययस्य किम् ?
अग्निः करोति । वायुःपाति । कथं मातुःकरोति । पितुःकरोतीति ?
कक्षादिषु प्लवाथं भ्रातृषु त्रशब्दस्य पाठादेकादेशनिमित्तादिभ्यः परस्य
विसर्गस्य प्लवं नास्तीति भाष्यम् ।

(क) पुंसुहुसोः प्रतिषेधः । पुंस्त्वात् । सुहुः करोति । सुहुःकाम्यति ।

४२ । तिरसोऽन्यतरस्याम् ।

अन्तर्धौ गतिसंज्ञकस्य तिरसो विसर्गस्य सः स्याद्वा । तिरस्कृता तिरः-
कर्ता वा । केचिद् गतिग्रहणमिदं नानुवर्त्तयन्ति । अन्तर्धैरन्यत्रापि तिरस्कारः
परिभव इति यथा स्यात् ।

४३ । द्विस्त्रिश्चतुरिति क्त्वोऽर्थे ।

एषां क्त्वसुजयर्थवृत्तीनां प्लवं वा स्यात् । द्विष्करोति । त्रिष्पचति ।
चतुष्कुर्वन् । पचे द्विः करोति । त्रिः पचति । चतुः कुर्वन् । क्त्वोऽर्थे किम् ?
चतुष्काण्डम् । चतुष्कण्टकम् ।

(२८) पुरोऽन्यथमिति (१।४।६८) पुर इत्यस्य गतित्वेन कथममुं पुरः पश्यसि देवदाकमिति तस्य स्थित्वा
कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतोरिति च कालिदासः ? पुरो रामस्य जुहुवाच्चकार ज्वलने वपुरिति
अद्विष्ट ? सत्वाभाव स्वत्व क्रियान्तरं प्रति पुरसो गतित्वात् ।

४४ । इमुसोःसामर्थ्यं ।

इमुसो व्यपेक्षायां षत्वं वा सप्तात् । ज्योतिष्करोति ज्योतिः करोति वा । सर्पिष्विबति सर्पिः पिबति वा । यजुष्कुरु यजुः कुरु वा । सामर्थ्यं किम् । तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम् । इह पदाधिकारेऽपि व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं न लभ्यत इति सामर्थ्यग्रहणम् । तेन पश्य वृक्षांस्तव नदीमित्यादि सिध्यति ।

४५ । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ।

इमुसोः समासे नित्यं षत्वं सप्तात् । सर्पिष्कुण्डिका । ज्योतिष्करः । धनुष्कोटी । अयष्करः । अनुत्तरपदस्थस्य किम् ? परमसर्पिःकुण्डिका ।

४६ । अतः कृत्कामिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीध्वनव्ययस्य ।

ऋस्वाकाराद् विसर्गस्य सः स्यात् क्रादिषु परतः । अयस्कारः । अयस्कामः । अयस्कांसः । अयस्कुम्भः । अयस्कुम्भी । अयस्यात्रम् । अयस्यात्री । अयस्कुशा । अयस्कर्णी । अनव्ययस्य किम् ? अन्तःकरणम् । स्वःकामः । पुरःकामः । पुनःकामः । समास इत्येव । यशः कामयते । अनुत्तरपदस्थस्येत्येव । परमायःकारः (२९) । अतः किम् ? गौः कारः । तपरः किम् ? भाः करणम् ।

४७ । अधःशिरसी पदे ।

अनयोर्विसर्गस्य पदे सः स्यात् । अधस्यदं यस्य निरस्तभूपतेः शिरस्यदं तस्य नतेऽङ्घ्रिपीठकमिति व्योषः ।

४८ । कस्कादिषु च ।

एषु यथायोगं सषौ स्याताम् । कस्तःशृणोति (३०) । कौतस्कुतः । यशस्काण्डम् । अयस्काण्डम् । मेदस्पाण्डः । तमस्काण्डम् । भास्करः ।

(२९) कथं तर्हि चर्मासु कामार्थयशस्करीष्विति भट्टिः ? कामार्थयोर्वशस्करीष्विति विशङ्कात् । इत्थं तु कामार्थयशःकरीष्वित्येष । तथाच भाष्योदाहरणं (२।४।१०) तवायस्कारमिति । लुङ्मुखसरोपचारा इति (१।१।३१ वा) वासिकप्रत्याख्यानाप्रसरे चापायःशब्दस्य भाष्ये उत्तरपदस्थत्वं द्रष्टव्यम् ।

(३०) कथं नाटकादौ कः कोऽव भी इति । कः कः कुत्र लघुर्गुरायितवपरी घोरी धुरेष्कुर इति च ? (हृष्टिधरधृतम्) । चकाराद् यथासम्भवं जिह्वामुल्लिखदिकमपि ।

शुनस्कर्णः । सद्यस्कारः । गीष्मतिः । बहिष्कुलम् । भ्रातृभुज इत्यादि ।
कुपोः खरीति निवृत्तम् । इह छन्दःषट्सूत्री (३१) । पूर्णः पदा-
धिकारः ।

५५ । अपदान्तस्य मूर्धन्यः ।

अधिकारोऽयमा पादपरिसमाप्तेः ।

५६ । सहेः साङः सः ।

सहेः साङ्भूतस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात् । तुराषाट् । तुराषाड्भ्याम् ।
साङः किम् ? तुरासाहो । “तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः ।”
छान्दसोऽयं प्रयोगः । छन्दसि सहे (३१।६३) इति ण्वे विधानात् । कथं
तर्हि घृतनाषाड् द्विषो धूर्ष्विति भट्टिः ? छान्दसैरपि संज्ञाशब्दैः कवीनां
प्रचारात् ।

५७ । इण्कोः ।

इणः कवर्गाच्च परस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात् ।

५८ । तुम्विसर्जनौयशर्व्यवायेऽपि ।

तुमादिव्यवायेऽपि मूर्धन्यः स्यात् ।

५९ । आदेशप्रत्यययोः ।

आदेशो यः सकारः प्रत्ययावयवश्च तस्य मूर्धन्यः स्यात् । आदेशस्य ।
सिषेच । सुष्वाप । प्रत्ययस्य । अग्निषु । वायुषु । भूषु । कर्तृषु । केषाम् ।
गोषु । नौषु । गीर्षु । धूर्षु । कवर्गात् । अपाचीत् । धोच्यति । लिङ्ङु ।
तुमादिव्यवायेऽपि । सर्पीषि । सर्पिःषु । प्रत्येकव्यवायेऽभ्युपगमान्नेह । निस्से ।

(३१) यथा—

४८ । छन्दसि वाऽप्राप्तेऽङितयोः । ५० । कः कर्तृकर्तृकधिकृतेष्वनदिते ।

५१ । पञ्चम्याः परावच्यर्थे । ५२ । पातौ च वङ्गलम् ।

५३ । षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्योर्विषु । ५४ । इडाया वा ।

नुमा च नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणाद्देह । पुंसु । अपदान्तस्येत्येव । अग्नि-
स्तत्र । इण्कोरित्येव । दास्यति । श्रेयांसि । पयःसु ।

६० । शासिवसिघसौनाच्च ।

इण्कोरुत्तरस्य एषां सस्य मूर्धन्यः स्यात् । शिष्टः । अन्वशिषत् ।
उषितः । जक्षतुः । इण्कोरित्येव । शास्ति । वसति । जघ्नास ।

६१ । स्तौतिष्ठोरेव षण्यभ्यासात् ।

स्तौतिर्ष्यन्तानाञ्च षत्वभूते सनि परतोऽभ्यासादिणः परस्य मूर्धन्यः स्यात् ।
तुष्टृषति । ष्यन्तानाम् । सिषञ्जयिषति । सिषेचयिषति । नियमः किम् ?
सिसिञ्चति । सुसृषति । षणीति निर्देशः किम् ? इह नियमो मा भूत् ।
सुषृषति । तिष्ठासति । अभ्यासात् किम् ? प्रतीषिषति ।

६२ । सः सिदिसिदिसहीनाच्च ।

एषां ष्यन्तानां मूर्धन्यापवादः सः स्यात् । सिस्तेदयिषति । सिस्त्रा-
दयिषति । सिसाहयिषति ।

६३ । प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि ।

सितशब्दात् (८।३।७०) प्रागड्व्यवायेऽपि मूर्धन्यः स्यात् । अभिषुणोति ।
अभ्यषुणोत् ।

६४ । स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ।

स्थासेनयादिषु (८।३।७५) प्राक् सितादभ्यासेनापि (८।३।७०) व्यवाये
मूर्धन्यः स्यात् । अभ्यासस्य च । अभितष्ठौ । अभिषिषेणयिषति । परि-
षिषिञ्चति ।

६५ । उपसर्गात् सुनोतिमुवतिस्यतिसौतिस्तोभतिस्था- सेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ।

प्रादिष्यनिमित्तादिणः परेषां सुनोत्यादीनामेकादशानां सस्य मूर्धन्य
स्यात् । अभिषुणोति । अभ्यषुणोत् । अभिषुवति । अभ्यषुवत् । अधिष्ठा
सति । अय्यष्ठात् । परितष्ठौ । अभिषिञ्चति । व्यतिषजति । परिष्वजते ।

इण्कोरित्वेव । प्रस्तौति । प्रसिञ्चति । सिधतिः शपा निर्देशाच्चेह । अभि-
सिध्यति । कथं सुस्थो दुःस्थ इति ? उपसर्गप्रतिरूपकाभ्याम् ।

६६ । सदिरप्रतेः ।

उपसर्गात् सदिरः पत्वं भजते । निषीदति । निषादः । अप्रतेः किम् ?
प्रतिषीदति ।

६७ । स्तम्भेः ।

स्तम्भेः सस्य पत्वं स्यात् । अभिष्टम्भाति । अभ्यष्टम्भात् । व्यष्टम्भात् ।

६८ । अवाचालम्बनाविदूर्ययोः ।

अनयोरेवात् स्तम्भेः पत्वं स्यात् । आलम्बने । अवष्टभ्य दण्डं स्थितः ।
आविदूर्यं । अवष्टभ्यो वृहस्य विनागः । आलम्बनाविदूर्ययोः किम् ? अवस्तम्भो
वपलः शौतेन ।

६९ । वैश्वस्वनो भोजने ।

अत्र वैश्वाच्च स्वनः पत्वं स्यात् । विष्वणति नरः । क्रीष्टा डिभ्यं
व्यष्वणत् । विष्वण्वाण । अवष्वणति । विष्वणः । सगद्भोजनादन्यत्र विस्वनति
ढक्का । अवस्वनति ढक्का ।

७० । परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवसहसुट्स्वञ्चाम् ।

परिनिविभ्यः सेवादीनां पत्वं स्यात् । परिषेवते । परिषेवणम् ।
निषेवणम् । व्यषेवत । परिषिषेविष्यते । गताः प्राक्सितीयाः । परिषितः ।
विषयः । परिषीव्यति । परिषहते । परिष्करोति । परिष्कारः । सुस्वञ्ची
चोत्तरार्थौ ।

७१ । सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि ।

उक्तानां सिवसहादीनामड्व्यवायेऽपि सस्य पत्वं वा स्यात् । पर्यषीव्यत्
पर्यसीव्यत् वा । व्यषहत व्यसहत वा । पर्यषहत पर्यसहत वा । पर्यष्करोत्
पर्यस्करोत् वा । व्यष्टोत् न्यस्तोत् वा । व्यष्टोत् व्यस्तोत् वा । पर्यष्वजत
पर्यस्वजत वा ।

७२ । अनुविपर्य्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ।

अभ्यःस्यन्दतेः षत्वं वा स्यादप्राणिषु । विष्यन्दते विष्यन्दते वा तैलम् ।
अप्राणिषु किम् ? अनुस्यन्दते मख्य उदक्ते ।

७३ । वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ।

वेःस्कन्देः षत्वं वा स्यात् । विस्कन्ता विस्कन्ता वा । अनिष्ठायां किम् ?
विस्कन्नः । विस्कन्नवान् ।

७४ । परेऽश्च ।

परेः स्कन्देः षत्वं वा स्यात् । निष्ठार्थोऽयं योगः । परिष्कन्ता परिष्कन्ता
वा । परिष्कणः परिष्कन्नः वा ।

७५ । परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ।

मूर्धन्याभावो निपात्यते पचाद्यचि ।

७६ । स्फुरतिस्फुलत्यो निर्निविभ्यः ।

अभ्यः स्फुरतिस्फुलत्योः षत्वं वा स्यात् । निःस्फुरति निःस्फुरति वा ।
निष्फुलति निष्फुलति वा । विष्फुलः विष्फुलः वा ।

७७ । वेः स्कभ्रातेर्नित्यम् ।

अस्य नित्यं षत्वं स्यात् । विष्कभ्राति । विष्कभ्रितुम् । विष्कभ्रः ।

७८ । इणः षीध्वंलुङ्लिटांश्चोऽङ्गात् ।

इस्यन्तादङ्गात् षीध्वंलुङ्लिटांश्च अस्य मूर्धन्यः स्यात् । चोषीद्वम् ।
कषीद्वम् । अचोद्वम् । चकृद्वे । वृहद्वे । इण्कोरित्यनुवृत्ताविण्यहणं को
निर्वृत्त्यर्थम् । यच्चीध्वम् । पच्चीध्वम् । अङ्गात् किम् ? परिवेविषीध्वम् ।
एषां किम् ? असुध्वम् ।

७९ । विभाषेठः ।

अनन्तरो विधिरिटः परेषां तेषां वा स्यात् । लविषीध्वं लविषीद्वं वा ।
विष्वदिटोऽपि । कारिषीध्वं कारिषीद्वं वा । लुङ् । अगृहीध्वम् । अगृहीद्वं

वा । अलविध्वम् । अलविद्धं वा । लिट् । जगृह्वि जगृह्वि वा । अङ्गादिति निवृत्तम् । तेनेहापि स्यात् । दीङो युङ्चि (६।४।६३) । उपदिदीयिध्वे । उपदिदीयिद्धे वा । इण इत्येव । शोभिषीध्वम् । अशोभिध्वम् । शुशुभिध्वे ।

८० । समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ।

अङ्गुलेः सङ्गो मूर्धन्यं भजते । अङ्गुलिषङ्गा यवागूः । वाक्ये तु । अङ्गुलेः सङ्गं पश्य । समासे विधिरितः सप्तसूत्रग्राम् ।

८१ । भीरोः स्थानम् ।

भीरोः परस्य स्थानस्य षत्वं स्यात् । भीरुष्ठानम् ।

८२ । अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ।

अग्नेः परेषां सुदादीनां षत्वं स्यात् । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । “अग्नी-
षोमच्छायया त्वं परीतस्तापाङ्गादौ शत्रुमितेषु कुर्वन् ।” दीर्घादेवेत्यते । इह
तु न भवति । अग्निसोमौ माणवकौ ।

८३ । ज्योतिरायुषः स्तोमः ।

ज्योतिरायुष्मिं स्तोमस्य षत्वं स्यात् । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः ।

८४ । मातृपितृभ्यां स्वसा ।

आभ्यां स्वसुः षत्वं स्यात् । मातृष्वसा । पितृष्वसा ।

८५ । मातुः पितृभ्यामन्यतरस्याम् ।

आभ्यां स्वसुः षत्वं वा स्यात् । मातुःष्वसा मातुःस्वसा वा । पितुःष्वसा
पितुःस्वसा वा । अलुक्समासोऽयम् । वाक्ये तु मातुः स्वस्येव ।

८६ । अभिनिस्तनः शब्दसंज्ञायाम् ।

अभिनिस्तनः स्तनतेः षत्वं स्यात् । अभिनिष्ठानः । विसर्जनीयस्य संज्ञा ।
अन्यत्र । अभिनिस्तनति सृदङ्गः । समास इति निवृत्तम् ।

८७ । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ।

आभ्यां परस्यास्तिस्कारस्य षत्वं स्याद् यकारपरस्याच्परस्य च ।

अभिष्यात् । प्रादुःस्यात् । अभिषन्ति । प्रादुःपन्ति । यच्परस्य किम् ?
अभिस्तः ।

८८ । सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ।

एभ्यः सुप्यादीनां सस्य षत्वं स्यात् । सुवुतः । दुःपुतः । सुपूतिः । विपूतिः ।
दुःषूतिः । “तस्य क्षत्रियदुःषूतिः” । सुप्रमम् । निःप्रमम् । विप्रमम् ।
एभ्यः किम् ? अभिसुतः । सुपीति निर्देशः किम् ? सुक्षपिति ।

८९ । निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ।

आभ्यां स्नातेः कौशलगतौ षत्वं स्यात् । निष्णातः शास्त्रे । नदीणाः ।
नदीन् इत्यर्थः । कौशले किम् । नदीस्नातः ।

९० । सूत्रं प्रतिष्ठातम् ।

प्रतिष्ठातमन्यत् ।

९१ । कपिष्ठलो गोत्रे ।

कपिस्थलमन्यत् । गोत्रमिहादिपुत्रवः ।

९२ । प्रष्टोऽग्रगामिनि ।

प्रष्टोऽन्यत् ।

९३ । वृक्षासनयोर्विष्टरः ।

विष्टरोऽन्यत् ।

९४ । वृत्तानाम्नि च ।

वृत्तानाम्नि विस्तृणातेः षत्वं स्यात् । घञ् । विष्टारपङ्क्तिर्नाम च्छन्दः ।

९५ । गवियुधिभ्यां स्थिरः ।

आभ्यां स्थिरस्य षत्वं स्यात् । गविष्ठिरः । युधिष्ठिरः । अतएव निपात-
नात् सप्तम्यलुक् ।

९६ । विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ।

एभ्यः स्थलस्य षत्वं स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । “अयानां कुष्ठले” ।

शमिष्ठत्वं । शमीति व्यपोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलमिति (६।३।६३) ऋखः ।
परिष्ठत्वं ।

६७ । अस्मान्बगोभूमिसव्यापद्वितिकुशेकुशङ्कुमञ्जिपुञ्जि
परमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्तः ।

एभ्यः परस्य स्तत्त्वं स्यात् । अस्वष्टः । आस्वष्टः । गोष्ठः । भूमिष्ठः ।
सव्यष्टः । अपष्टः । द्विष्ठः । तिष्ठः । कुष्ठः । शिकुष्ठः । अङ्कुष्ठः । अङ्गुष्ठः ।
मञ्जिष्ठः । पुञ्जिष्ठः । परमेष्ठः । बर्हिष्ठः । दिविष्ठः । अग्निष्ठः । स्त इति
स्वरूपग्रहणाच्चेह । गोस्थानम् । कथं सव्येष्टा सव्येठरौ परमेष्ठौति ? औणादिका
एते सुषामादिषु विज्ञेयाः ।

६८ । सुषामादिषु च ।

एषु पत्वं स्यात् । सुषामा । “सुषाम्नी सर्ववेजःसु ।” निःषामा ।
सुषेधः । निषेधः । सुषन्धिः । अपष्टु । सुष्टु । दुष्टु । उपष्टम् इत्येके ।

६९ । एति संज्ञायामगात् ।

हरिषेणः । एकारे किम् ? हरिस्सिंहः । संज्ञायां किम् ? पृथुसेनो राजा ।
अगः किम् ? विष्वक्सेनः । इण्कोरित्येव । सर्वसेनः ।

१०० । नक्षत्राद्वा । (३२)

संज्ञायां नक्षत्रात् परस्य सत्त्वं वा स्यात् । रोहिण्षिषेणः । रोहिणि-
सेनो वा । एवं यथादर्शनं सुषामादयः ।

१०१ । ह्रस्वात् तादौ तद्धिते ।

ऋक्षात् परस्य सस्य पत्वं स्यात् तादौ तद्धिते । सपिष्टम् । सर्पिष्ट-
मम् । यजुष्टमम् । वपुष्टमम् । दीर्घायुष्टम् । चतुष्टयम् । सर्पिष्टा । तादौ
किम् ? सर्पिससात् भवति । ऋक्षात् किम् ? गौस्तराम् ।

(क) तिङन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । भिन्युस्तराम् ।

(३२) In some MSS. the reading is इदन्तात् नक्षत्रात् परस्य सत्त्वं वा स्यात् । इयः किम् ?
पुनर्वसुसेनः ।

१०२ । निसस्तपतावनासेवने ।

तपतौ निसः षत्वं सप्तात् सकृत् करणे । निष्टपति । निष्टापः । निष्टप
नम् । सकृत् करणे किम् ? निस्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । पुनः पुनरपि
स्पर्शयतीत्यर्थः । इहाष्टौ सूत्राणि च्छान्दसानि । (३३)

१११ । सात्पदादगोः ।

नेत्येव । अनयोः षत्वं नास्ति । अग्निसात् । मधुसात् । साधुसात् ।
पदादेः । दधि सिञ्चति । मधु सिञ्चति । व्यतिसे । विस्फोटः ।

११२ । सिचो यङि ।

यङि सिचः षत्वं नास्ति । सेसिच्यते । उपसर्गात् सुनोतीत्याद्यपि
(८।३।६५) यङि बाध्यते । “कुर्वाणां परिसिसिचाम् ।” यङि किम् ?
अभिषिषिचति ।

११३ । सेधतेर्गतौ ।

अस्यात्र षत्वं नास्ति । अभिसेधति । गतौ किम् ? प्रतिषेधति ।

११४ । प्रतिस्तन्धनिस्तन्धौ च ।

इमौ निपात्येते । प्रतिस्तन्धो विक्रान्तः । निस्तन्धः । निरपूर्वस्य तु ।
निष्टन्धश्चात्रः ।

११५ । सोढः ।

सोढरूपस्य परिनिविध्यः षत्वं नास्ति । परिसोढुम् । परिसोढः ।
परिसोढा । निसोढ्यः । निसोढः । विसोढा । सोढ इति निर्देशः किम् ?
विषहते ।

(३३) यथा—

१०२ । यस्मत्तत्तसत्तत्त्वन्तःपादम् । १०४ । यशुष्येकेषाम् । १०५ । सुतसीमयोऽच्छन्दसि ।

१०६ । पुरुषपदात् । १०७ । सुजः । १०८ । सनोतिरगः । १०९ । सहेः प्रतनताभ्यां च ।

११० । न रपरष्टपिष्टजिह्वायिष्यसिञ्चननादीनाम् ।

११६ । स्तम्भसिवुसहाञ्चडि ।

एषाञ्चडि षत्वं नास्ति । पर्यंतस्तम्भत् । पर्यंतसीषिवत् । पर्यंतसीषहत् ।
व्यसीषहत् । कथं परस्य षत्वम् ? उपसर्गादिति वक्तव्यम् । तेनोपसर्गादिति
प्राप्तिर्निषिध्यते । नाभ्यासात् ।

११७ । सुनोतेः स्यसनोः ।

सुनोतेः स्ये सनि च षत्वं नास्ति । परिसीष्यते । सन्नन्तात् किप् । अभि-
सुस्रः । स्यसनोः किम् ? अभिसुषाव । परिसुषाव ।

११८ । सदस्वज्जोः परस्य लिटि ।

अनयोर्लिटि परस्य सकारस्य षत्वं नास्ति । विषसाद । परिषस्वज्जे ।
संयोगादपि लिटो विभाषा किञ्चमिच्छन्तीति वामनहन्तिः । तेन पक्षेऽनुषङ्ग-
लोपात् परिषस्वज इति (३४) सिद्धम् ।

११९ । निव्यभिभ्योऽड्यवाये वा कृन्दसि ।

कृन्दसम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषाहन्तौ

अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥८३॥

समाप्तश्च मतुप्पादः ॥

(३४) अत्र सदेः परस्य लिटौत्पत्तिर्षत्वम् । ततः स्त्रज्जे रूपसंख्यानमिति वार्तिकम् । परिषस्वज
इति भाष्योदाहरणात् स्त्रज्जेलिटि वा किञ्चिच्च । एवञ्च सस्त्रजे प्रियसुरो निषीडितेति कालिदासस्य । सस्त्रजे
दधितया हृदयेन इति भारवेः । वलिभयालिभयादिव सस्त्रज इति भाष्यम् । आलिङ्गितालीकपरस्थानात्-
कथं निधस्त्री परिषस्वजाते इति नैवचे च प्रयोगः । तस्मिन्नुः परिषस्वज इति च ।

भाषावृत्तिः ।

अष्टमोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । रषाभ्यां नो णः समानपदे ।

रषाभ्यां परस्य नस्य णत्वं स्यात् समानपदे । विस्तीर्णम् । पुष्पाति । कुष्पाति । समानपदे किम् ? वार्निधिः । पितृनाम ।

(क) ऋवर्णाच्च । तिरुणाम् । चतसृणाम् । मातृणाम् । पितृणाम् ।

२ । अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ।

समानपदेऽङादिव्यवायेऽपि रषक्त्वभ्यो नस्य णत्वं स्यात् । करणम् । हरणम् । उदःकेण । गृह्णाति । हकणः । रोषणः । भूषणम् । वृक्षेण । मूर्खेण । भृङ्गेण । दर्पेण । गर्भेण । आङ् । पर्याणयति । तुमहुस्तारोप-
लक्षणार्थम् । वृंहणम् । वृंहणीयम् । वृंहणम् । वृंहणीयम् । अङादिव्यवाये
किम् ? चटुतुल्यार्थवाये सा भृत् । रोचनम् । दर्शनम् । कपर्दकेन । एकपद
इत्येव । अग्निरानीयताम् । अङादिव्यवायो यावच्छल मनुवर्त्तते ।

३ । पूर्वपदात् संज्ञायामगः ।

पूर्वपदस्यरषक्त्वभ्यः परस्य नस्य णत्वं स्यात् संज्ञा चेत् । खरणसः । सूर्यणखा । नारायणः । संज्ञायां किम् ? दीर्घनयना स्त्री । कथमग्रणीः ?
ग्रामणि कुलमिति ? अग्रग्रामाभ्याञ्चेलुपसंख्यानात् । अगः किम् ? (35)
ऋगयनम् । अङादिव्यवाय इत्येव । अर्हणसः । अतः परं पूर्वपदस्यरषक्त्वभ्यो
विधिः ।

(35) अग इति पूर्वपदादिव्यवाये विधीयमाणम् । पूर्वपदस्येन सकारेण तत्स्थानिमित्तस्य तत्र व्यवधान-
मित्यर्थः । तेन प्राक्त्वं व्यतिरिक्तं इत्यादौ णत्वं भवत्येव । अग्रयनं गृह्णन्ना रात्रय इत्यादौ तु न ।

४ । वनं पुरगामिश्रकासिधकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ।

एभ्यो वननकारस्य संज्ञायां णत्वं स्यात् । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिधकावणम् । शारिकावणम् । कोटरावणम् । अग्रेवणम् । पूर्वेषु सिद्धौ नियमान्नेह । इन्द्रवनम् ।

५ । प्रनिरन्तःशरेक्षुल्लक्षामकार्थ्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञा- यामपि ।

एभ्यो वनस्य संज्ञायामसंज्ञायामपि नस्य णः स्यात् । प्रकृष्टं वनं प्रवणम् । निर्गतो वनाद्विर्वणम् । अन्तर्वणम् । शरवणम् । इक्षुवणम् । लक्षवणम् । आम्बवणम् । कार्थ्यवणम् । खदिरवणम् । पीयूक्षावणम् ।

६ । विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ।

एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । औषधेः । दूर्वावणं दूर्वावनं वा । वनस्पतिरिह वृक्षमात्रं गृह्यते । व्यातेः । शिरीषवणं शिरीषवनं वा । गम्भारी-
वणम् । गम्भारीवनं वा । व्यवस्थितविभाषया नेह । इरिकावनम् । तिमिरा-
वनम् । इक्षुरत्नप्रचरेभ्योऽभिधानान्नेह । देवदारुवनम् । सहकारवनम् ।
अङ्गादिव्यवाय इत्येव । न्यग्रोधवनम् ।

७ । अङ्गोऽदन्तात् ।

अदन्तादङ्गो नस्य णत्वं स्यात् (३६) । पूर्वाङ्गः । अपराङ्गः । अदन्तात्
किम् ? निरङ्गः ।

८ । वाहनमाहितात् ।

वोढव्याहाहनस्य नो णः स्यात् । दम्भावाहनो वटुः । इक्षुवाहनो गौः ।

(३६) अत्राप्यदन्तपूर्वपदस्थान् रथाभ्यामिवाङ्गो नस्य णत्वम् । लज्जाङ्गः । लजे अङ्गः भव इति विषये
कालाद् ठञ् (४।३।११) । द्विगोलुङ्गनपत्य इति (४।१।८७) ठञो लुक् । लज्जाङ्गप्रियः । तद्धितार्थेत्यादिना
१(२।५।१) समासः । लजम् अङ्गानि जातस्य यस्य स लज्जाङ्गजातः । कालः परिमाणमिति (२।२।५)
समासः । उत्तरपदेन परिमाणना द्विगोः समासवचनमित्युपसंख्यानान् (२।१।५१, वार्तिक) चिपदे तत्-
पुरुषः । तपरकरणादिह च न । परागतं महः पराङ्गः । यदा तु परशब्देन समासः कदा पराङ्गः । दीघाङ्गो
प्राठङित्यत्र तु क्षुब्धादित्वात् णत्वमित्याङ्गः ।

तार्क्ष्यवाहणः । आहितात् किम् ? गर्गसम्बन्धि वाहनं गर्गवाहनम् । यदा तु गर्ग एव वोढव्यस्तदा गर्गवाहनमिति । (३७)

६ । पानं देशे ।

पूर्वपदस्थेभ्यो रघञ्भ्यः परस्य पाननकारस्य णत्वं स्याद् देशे । पीयत इति पानम् । सुरापाणाः प्राच्याः । “असृक्पाणाधिपं तूर्णम् ।” देशे किम् ? सुरापानो मनुष्यः ।

१० । वा भावकरणयोः ।

भावे करणे च पाननकारस्य णत्वं वा स्यात् । पीयूषपाणं पीयूषपानं वा । कषायपाणं कषायपानं वा । सुरापाणं वर्त्तते सुरापानं वा । करणे चीरपाणः कंसः चीरपानो वा । कथं निष्पानं दुष्पानमिति ? पात् पदान्तादिति (८।४।३५) निषेधात् ।

(क) गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम् । गिरिणदी गिरिनदी वा । स्वर्णदी स्वर्नदी वा ।

११ । प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च ।

एषु नस्य णत्वं वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते । माषवापिणौ माषवापिनौ वा । ब्रीहिवापिणौ ब्रीहिवापिनौ वा । नुम् । माषवापाणि माषवापानि वा । ब्रीहिवापाणि ब्रीहिवापानि वा । विभक्तौ । परमाहिणा परमाहिना वा । कथं प्रपक्तानि ? चत्रिययूनेति ? क्षुम्भादित्वात् (३८) । अङ्गादिव्यवाय इत्येव । गर्हभाहिनी ।

१२ । एकाजुत्तरपदे णः ।

एकाजुत्तरपदेषु तेषु नो नित्यं णः स्यात् । इत्रहणौ । चीरपाणि । चीरपेण । अङ्गादिव्यवाय इत्येव । ब्रीहिजानि । णग्रहणं नित्यार्थम् ।

(३७) कुशेन नारीन्द्रसिवेन्द्रवाहणमिति माषः । पक्षे घनरवा नरवाहनसम्बद्ध इति रघुकाव्ये । नर-वाहनः कुवेरः ।

(३८) अत्र—“युवादीनां प्रतिषेधः ।” इति वार्तिकं च वर्त्तते ।

१३ । कुमति च ।

कवर्गवदुत्तरपदे तेषु नो नित्यं णः स्यात् । नगरवकेण । नगरकाकेण ।
दक्षमुखेण । दक्षमुखेण । वृक्षमुखेण । युजाक्रीडेति (३।२।१४२) घिनुण् ।
वस्त्रयोगिणौ । पुष्ययोगिणः । पुष्ययुगाणि । वृषभयुगाणि । सर्वाङ्गाणि ।
वृक्षयुगेण । वर्षभोग्येण । मूर्खौघेण । अङ्गादिव्यवाये किम् ? व्रीहिल्यागिनः ।
कथं शास्त्रवाक्यानि कुरुमुख्यानाम् प्रष्टोऽग्रगामिनि ह्यग्रगामिना चन्द्रगोमि-
नेति ? चुम्भादित्वात् (८।४।३८) । (३९)

१४ । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ।

असमासे समासे च प्रादिस्थरषष्ठभ्यो धातोर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रणमति ।
प्रणिनीषति । प्रणायकः । निर्णयः । णोपदेशस्य किम् ? प्रनर्दति । कथं
दुर्नयः ? चुम्भादित्वात् । (४०) अतः परमुपसर्गस्थरषष्ठभ्यो विधिः ।

(३९) “प्रष्टोऽग्रगामिनौति (८।१।२२) सूत्रनिर्दिष्टादेव कुमति चेत्यनित्य”मिति किञ्चनः । एवञ्च जगाम
कुरुमुखाणां नगरं नागसाङ्घयमिति भारतप्रयोगे ते णत्वं निवर्तयन्ति इति दृष्टिचरः । The author
holds here ह्यग्रगामिना as with the dental न, but the काशिकाकार gives वृषगामिणा with
the cerebral. So what is the guarantee that the classical authors are all of one
view regarding the णत्वं in such words as शास्त्रवाक्यानि &c? As to the नत्वं in
अग्रगामिनि, we quote here our remarks made in our edition of the व्यास viz:—
“There is some controversy regarding णत्वं in the word अग्रगामिनि । काशिका gives
वृषगामिणौ as an illustration of कुमति च (८. ४. १३). My MSS.—(the Bengali one
is of १७१५ saka)—also spell अग्रगामिणि here with the cerebral ण । In the MSS. of
the प्रज्ञियामौसुदौ about ५०० years old, the cerebral ण is found in the word. On the
other hand मैत्रेय रचित asserts that प्रष्टोऽग्रगामिनि had been given with the dental
न by the सूत्रकार. In annotating the वार्तिक, युवादीनां प्रतिषेधः, says he in his तन्त्रप्रदीप on
the Rule प्रातिपदिकालशुभविभक्तिषु च (८. ४. ११), that युवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्येवंणत्वं-
प्रतिषेधे प्रष्टोऽग्रगामिनौत्विसादयो निर्देशाः प्रमाणम् ।’ So there is at least one classical पाणिनीय
grammarian who vouches for the dental न in the word अग्रगामिनि । But others
maintain नावासोक्तिरस्तीति and therefore they allow the Rule कुमति च (८. ४. १३)
to prevail”. So all such words as शास्त्रवाक्याणि, कुरुमुख्यानाम्, अग्रगामिनि, ह्यग्रगामिणा,
चन्द्रगोमिणा, &c, have the cerebral ण according to this view.

(४०) दुरः णत्वं णत्वं योरुपसर्गस्थरषष्ठभ्यो वक्तव्य (१।४।६०, वा) इत्यनेनेवात्र णत्वं निरास इत्यन्ये ।

१५ । हिनुमीना ।

अनयोर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रहिणोति । प्रहिणुतः । प्रमीणाति ।
प्रमीणीतः ।

१६ । आनि लोट् ।

लोङानिनकारस्य णत्वं स्यात् । प्रवपाणि । परिवपाणि । अङादि-
व्यवाय इत्येव । प्रददानि । आनीति किम् ? प्रवपन्तु । लोटः किम् ?
प्रवपाणि मांसानि ।

१७ । नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्राति-
प्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्भिषु च ।

एषु नेर्णत्वं स्यात् । प्रणिगदति । अङादिव्यवाय इत्येव । प्रण्यगदत् ।
घु । प्रणिदाता । प्रणिधाता । मेति माङ्मेङोर्ग्रहणम् । प्रणिमिमीते ।
प्रणिमयते । एवं यावत् प्रणिदेग्भि ।

१८ । शेषे विभाषाऽकखादावप्रान्त उपदेशे ।

धातुपाठे अकखादौ धातौ अप्रान्ते च नेर्णो वा स्यात् । प्रणिपक्ता
प्रनिपक्ता वा । प्रणिजानाति प्रनिजानाति वा । शेषे किम् ? गदादिषु मा
भूत् । प्रणिगदति । प्रणिगदनम् । अकखादौ किम् ? प्रनिकर्त्ता । प्रनिखा-
दति । अप्रान्ते किम् ? प्रनिपिनष्टि । प्रनिपेक्षति । उपदेशे किम् ? प्रणिवेष्टा
प्रनिवेष्टा वा । इह मा भूत् । प्रनिचकार । प्रनिचखाद । प्रनिपेक्षति ।

१९ । अनितेः ।

अनितेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्राणिति ।

२० । अन्तः ।

अनितेरन्तभूतस्यापि नस्य णत्वं स्यात् । किप् । हे प्राण् । केशवहत्तौ तु
विकल्प उक्तः । हे प्रान् हे प्राण् वा ।

२१ । उभौ साभ्यासस्य ।

साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णौ स्याताम् । प्राणिणिषति ।

२२ । हन्तेरत्पूर्वस्य ।

हन्तेर्नो णत्वं स्यात् । प्रहण्यते । परिहण्यते । प्रहणनम् । अत्पूर्वस्य
किम् ? प्रपन्नन्ति । तपरः किम् ? प्राधानि ।

२३ । वमो वा ।

वमयोः परतो हन्तेर्नकारस्य णत्वं वा स्यात् । प्रहणवः प्रहण्यो वा ।
प्रहणमः प्रहण्यः वा ।

२४ । अन्तरदेशे ।

अदेशे अन्तःशब्दादुधन्तेर्नकारस्य णत्वं स्यात् । अन्तर्हणनम् । अन्त-
र्हण्यते । कथमन्तर्हन्ता ? णत्वेऽनुस्वारपरसवर्णस्यासिद्धत्वात् कुर्वन्तिवत् ।
अदेशे किम् ? अन्तर्हणनो देशः ।

२५ । अयनञ्च ।

अन्तःशब्दादुत्तरस्यादेशेऽयनस्य नो ण वं स्यात् । अन्तरयणं वर्त्तते ।
अदेशे किम् ? अन्तरयणो देशः । इह ।

२६ । छन्दस्यृदवयवात् ।

२७ । नञ्च धातुस्थोरुपुभ्यः ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

२८ । उपसर्गाद् बहुलम् ।

उपसर्गात् परस्य नःशब्दस्य नो णत्वं स्यात् । प्रणसम् सुखम् । परिणसम्
सुखम् । बहुलग्रहणं छन्दोभागार्थम् ।

२९ । कृत्यचः ।

उपसर्गस्थान्निमित्तात् कृत्यस्यस्याचः परस्य नस्य णत्वं स्यात् । अनमाना-
नीयानीनिनिनिष्ठादेशेषु सम्भवः । प्रयाणम् । प्रमाणम् । प्रयायमाणम् ।
प्रयाणीयम् । अप्रयाणिः । प्रयायिणी । प्रहाणिः । परिहाणिः । प्रहीणः ।
निर्वाणम् । कथं प्रख्यानम् पर्याख्यानम् ? कार्योऽच यत्नः । अथवा क्षुभ्रादि-

त्वात् (41) । अचः किम् ? प्रमग्नः । उपसर्गादित्येव । नरयानम् । अडादि-
व्यवाय इत्येव । प्रयोजनम् । प्रतियानम् । प्रदानम् । प्रधानम् । प्रेत्वनम् ।
कथं निर्विण्ण इति ? उपसंख्यानात् ।

३० । णेर्विभाषा ।

णन्तात् कृत्यच इति (८।४।२६) प्राप्तिर्वा स्यात् । प्रयापणं प्रयापनं वा ।
प्रहापणीयं प्रहापनीयं वा ।

३१ । हलश्चेजुपधात् ।

हलादेरिजुपधाद् विहितस्य कृत्यच इति (८।४।२६) प्राप्तिर्वा स्यात् ।
प्रगोपणं प्रगोपनं वा । निर्गूहणं निर्गूहनं वा ।

३२ । इजादेः सनुमः ।

कृत्यच इति (८।४।२६) णत्वं सनुमो हलन्ताद् यदि स्यात् तदिजादेरेव ।
प्रेङ्गणम् । परीङ्गणम् । प्रेङ्गणम् । नुमोऽनुस्वारमात्रोपलक्षणात् प्रोम्भणम् ।
इजादेः किम् ? प्रमङ्गनम् ।

३३ । वा निंसनिन्ननिन्दाम् ।

प्रादिस्थनिमित्तादिषां नो णत्वं स्याद्वा । णोपदेशप्राप्तेर्विकल्पः । प्रणिं-
स्ते प्रनिंस्ते वा । प्रणिन्नकः प्रनिन्नकः वा । प्रणिन्दति प्रनिन्दति वा । (42)

३४ । न भाभूपूकमिगमिष्यायिवेपाम् ।

प्रादिस्थनिमित्तादिषां कृत्यच (८।४।२६) इति णत्वं नास्ति । प्रभानम् ।
प्रभानीयम् । प्रभवनम् । प्रपवनम् (43) । प्रक्रमनम् । प्रगमनम् । प्रष्यायनम् ।
प्रवेपनम् ।

(41) यत्रस्तु कालायनेनैव कृतवः । तथाहि चचिङः खगजित्यत्र (२।४।५४) वार्त्तिकेषु असिद्धे शस्त्र
यवचनं विभाविति णत्वं पठ्याख्याना इति च वार्त्तिके । एवं हि तदर्थः । असिद्धकाण्डे णत्प्रकरणानन्तरं
खंशाब्जः शस्य यो वेति वचनं कर्तव्यम् । तेन यत्नस्यासिद्धतया शस्त्रे सति शस्त्रारव्यवधानात् णत्वं । विस्तरस्तु
शब्दकौस्तुभाद् बोध्यः ।

(42) अत्र साधवभट्टोजिप्रभृतयस्तु कृत्येवार्थं विकल्प इति मन्यन्ते । सिद्धिं तु नित्यं णत्वं ।

(43) अत्र "भादिषु पूञ् गृहण"मिति वार्त्तिकम् । तेन पूञो न । पूञस्तु स्यादेव णत्वं । प्रपवणीयः
सीसः । प्रपवणं सीमस्य ।

(क) श्यन्तानां भादीनाञ्चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । प्रभापनम् । प्रभाप-
नीयम् । कृत्यच इति (८।४।२६) प्राप्तेर्निषेधान्नेह । प्रभवाणि । प्रभाणि ।
आनि लोडिति (८।४।२६) णत्वम् । उक्तमुपसर्गात् ।

३५ । घात् पदान्तात् ।

नस्य पदान्तात् षकाराखलं नास्ति । सर्पिष्यानम् । यजुष्यानम् ।
दुष्यानम् । दुषीयमानम् । निषीयमानम् । दुष्वेन । घादिति किम् ?
निर्णयः । दुर्नयः । (४४)

३६ । नशेः घान्तस्य ।

णत्वं नास्ति । प्रनष्टः । प्रनङ्क्षति । घान्तस्य किम् ? प्रणश्यति ।
प्रणाशः ।

३७ । पदान्तस्य ।

नकारस्य णत्वं नास्ति । वृचान् । गिरीन् । व्रीहिवापान् । खरमुखान् ।
हे करिष्यन् ।

३८ । पदव्यवायेऽपि ।

पदेन व्यवाये णत्वं नास्ति । व्रीहिकुम्भवापेन । रोषभीममुखेन
प्रविपानम् । (४५)

(क) अतद्धित इति वक्तव्यम् । आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण ।
कुमति चेति (८।४।२६) णत्वम् ।

३९ । जुभ्रादिषु च ।

एषु णत्वं नास्ति । जुभ्राति । जुभ्रीतः । नरीवृत्ते । नरीनर्त्ति ।
वृन्मनो नाम कश्चित् । वृप्नोति । परिर्नस्तनम् । वार्वेन्नः । पुनर्नवा ।
दौर्भागिनयः । हरिनन्दी । ब्रह्मन्नः । दुर्नयः । दुर्नाम । आकृतिगणोऽयम् ।
उक्तं णत्वम् ।

(४४) इदं चिन्त्यम् । जुभ्रादिलस्याशयणात् । नचात्र दुर्नय इति प्रत्युदाहरणं लेखकप्रमादात् ।
दुर्घटवृत्तावप्येतत् पुरुषोत्तममीदाहृतमित्युक्तेः ।

(४५) एवञ्च प्राङ्मुखेन पराङ्मुखानामित्यादिष्वपि न णत्वम् ।

४० । स्तोः शुना शुः ।

सस्य श स्तवर्गस्य चवर्गः स्यात् । कदा ? श्चभ्यां योगे । कश्च्युते । कश्चिनोति । कश्चेति । कश्चात् । अग्निचिच्छेते । भवाञ्छेते । भलां जश्त्वे क्ते शुत्वम् । ततः खरि चेति (८।४।५४) चर्त्तम् । तच्चिनोति । तच्छिनस्ति । तज्जयति । प्रशाच्चिनोति । प्रशाञ्जुडुवे । शुनेति तृतीया निर्देशात् पूर्वनापि योगे शुत्वम् । यन्नः । याच्वा । मस्जो मज्जति । लस्जो लज्जते । इह भशि जश्त्वस्यासिद्धत्वात् सस्य शुत्वेन शः । तस्य जश्त्वेन जकारः । संहितायामित्येव । कः चिनोति । अग्निचित् शेते । तत् चिनोति । तत् जयति । पदस्थेत्यधिकारो (८।१।१६) मण्डूकप्लुत्या कचिदेवोपयुज्यते । इह स्तो रिति श्रुतिरिति च समाहारेऽप्यनपुंसकत्वम् । सौत्रत्वात् ।

४१ । घुना घुः ।

सस्य ष स्तवर्गस्य टवर्गः स्यात् । कदा ? घुभ्यां योगे । कष्षण्डे । कष्टीकते । एष्टा । पेष्टा । अघ्नोष्ट । अच्योष्ट । यष्टा । ईष्टे । ईष्टे । उड्डीनम् । तट् टीकते । तड्ढीकते । भवाण्डीनः । अवादयण्डकाम् । लिखणकारः । तस्यकारः । लीडम् । गूढम् ।

४२ । न पदान्तादोरनाम् ।

(क) अनामिति नाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम् । पदान्ताद् टवर्गात् स्तोः घृत्वं नास्ति । खलिद् साधुः । खलिद् तरति । मधुलिद् साधुः । मधुलिट् तरति । नेह । पशाम् । पशवतिः । पशगरी ।

४३ । तोः पि ।

तवर्गस्य पकारे घृत्वं नास्ति । अग्निचित् पण्डे । महान् पण्डे ।

४४ । शात् ।

शकारात् तोः शुत्वं नास्ति । प्रश्रः । विश्रः । जश्त्वम् । अश्राति ।

४५ । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ।

यः पदान्तस्य अनुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् । वाग्नेता वाङ्नेता वा । त्वञ् जकारः । त्वञ्जकारः । वा । ककुम्नाथः । ककुब्नाथः ।

वा । श्वलिण्यनयति श्वलिङ् नयति वा । तन्मात्रा तदुमात्रा वा । पदान्तालु-
वृत्तिः किम् ? वेद्मि ।

(क) प्रत्यये नित्यवचनम् । वाङ्मयम् । षष्णाम् । मधुलिण्मात्रम् ।
श्वलिण्मात्रम् । तन्मात्रम् (४६) ।

४६ । अचो रङ्गाभ्यां द्वे ।

अचः परौ यौ रङ्गौ ताभ्यां परस्य यरो द्वे स्यातां वा । अर्कः अर्कः वा ।
मूर्खः मूर्खः वा । स्वर्गः स्वर्गः वा । अर्ग्यः अर्घ्यः वा । निजर्भरः
निर्भरः वा । अर्थः अर्थः वा । आर्द्रः आर्द्रः वा । वर्धनं वर्धनं वा ।
बहिर्नयति बहिर्नयति वा । दर्पः दर्पः वा । निर्भरः निर्भरः वा । दूर्भः
दूर्भः वा । धर्मः धर्मः वा । शर्म शर्म वा । कार्यं कार्यं वा । ब्रह्मा ब्रह्मा
वा । अपहृते अपहृते वा । अचः किम् ? क्लृते ।

४७ । अनचि च ।

अचः परस्य यरोऽचि द्वे स्यातां वा । उग्रः उग्रः वा । विग्रः विग्रः वा ।
मत्स्यः मत्स्यः वा । पुत्रः पुत्रः वा । युद्धते युध्यते वा । बुध्यते बुद्धते वा ।
सिध्यति सिद्धति वा । दध्यत दध्यत वा । मध्यत मध्यत वा । वध्यः वध्यः
वा । इन्द्रः इन्द्रः वा । ऋश्यः ऋश्यः वा । शिष्यः शिष्यः वा । शस्यं
शस्यं वा । अस्थि अस्थि वा । अच इति किम् ? स्मितम् । अनचीति
किम् ? दधि तिष्ठति ।

(क) यणो मयः ।

(१) द्वे वा भवतः । उल्का उल्का वा ।

(२) मयश्च यण इत्येके । दध्यत दध्यत वा । शक्यः शक्यः वा । मध्यत
मध्यत वा । शुक्लः शुक्लः वा ।

(ख) शरः खयः ।

(१) द्वे वा स्याताम् । स्थाली स्थाली वा । स्थानम् स्थानं वा ।

(४६) तन्मात्रतन्मात्रादिष्वनुनासिकस्यासिद्धत्वेन दकारत्वाच्चगन्नायादिषु च तकारत्वाच्चलोपः प्राति-
पदिकान्तस्तेति (८११७) नकारलोपो नास्ति ।

(2) खयश्च शर इत्येके । वत्सः वत्सुसः वा । क्षीरम् । कृष्णीरं वा ।
अप्सराः अप्सराः वा ।

(ग) अवसाने हे वा भवतः । वाक् वाक्क् वा । षट् षट् वा । यर
इत्येव । दधि ।

(घ) चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः ।

(1) चयःस्थाने द्वितीया वर्णा आदिश्यन्ते शरि वा । वाक्शेते वाक्शेते
वा । अप्सराः अप्सराः वा । अप्सु अप्सु वा । क्षीरं कृष्णीरं वा । वृक्षः
वृक्षः वा । मधुलिट्सु मधुलिट्सु वा । श्वलिट्सु श्वलिट्सु वा । वत्सः
वत्सः वा । भवत्सु भवत्सु वा ।

(2) चयः परे द्वितीया वर्णा आगमरूपा भवन्तीत्यन्ये । कृष्णीरं
क्षीरं वा । वत्सः वत्सुसः वा । मधुलिट्सु मधुलिट्सु वा । भवत्सु
भवत्सु वा । अप्सराः अप्सराः वा ।

(3) चयो द्वितीया द्विरुच्यन्त इत्यपरे । क्षीरं कृष्णीरं वा । अप्-
सराः अप्सराः वा । भवत्सु भवत्सु वा ।

४८ । नादिन्याक्रोशि पुत्रस्य ।

आदिनी परे आक्रोशि गम्यमाने पुत्रस्य द्वित्वं नास्ति । पुत्रादिनी ।
आक्रोशि किम् ? पुत्रादिनी शिशुमारी ।

(क) तत्परे चेति वक्तव्यम् । पुत्रपुत्रादिनी ।

(ख) हतजग्धयोश्च वा । पुत्रजग्धी पुत्रजग्धी वा । पुत्रहती पुत्र-
हती वा ।

४९ । शरोऽचि ।

शषसामचि हे न स्याताम् । आदर्शः । कर्षः । वर्षा । कासंरम् ।
अचि किम् ? दर्श्यते दर्श्यते वा । ईर्ष्यते ईर्ष्यते वा । ईर्ष्या
ईर्ष्या वा ।

५० । विप्रभृतिषु शाकटायनस्य ।

एतन्मतेन विप्रभृतिषु हे न स्याताम् । इन्द्रः । राद्रम् ।

५१ । सर्वत्र शाकल्यस्य ।

शाकल्यमतेन सर्वत्र द्वित्वमसम्मतम् । अर्कः । ब्रह्मा । दध्यत्र । युध्यते ।
सिध्यतीति उदाहृतमेव । आचार्योपादानं पूजार्थम् । वेत्यनुवृत्त्या सिद्धेः ।

५२ । दीर्घादाचार्याणाम् ।

आचार्याणां मतेन द्वित्वं न स्याद् दीर्घात् परस्य । पात्रम् । दात्रम् ।
सूत्रम् । गोत्रम् ।

५३ । भलाञ्जश् भशि ।

भशि परे भलां जशः स्युः । लब्धा । दोग्धा । मज्जति । बोद्धा ।

५४ । अभ्यासे चर्च ।

अभ्यासे भलाञ्जरः स्युर्जशश्च । चिखनिषति । तिष्ठासति । पिफणि-
पति । प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः । चचार । पिपासति । जशः खल्वपि ।
जिघत्सति । विभर्त्सि । डुढोक्ते । प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः स्युः । ददौ । बुबुधे ।

५५ । खरि च ।

खरि परे भलाञ्जरः स्युः । भेत्ता । छेत्ता । युयुत्सुः । आरिषते । तच्चि-
नोति । बुभुत्सते । विभित्सति ।

५६ । वावसाने ।

विरामे भलाञ्जरः स्युर्वा । वाक् वाग् वा । खलिट् खलिङ् वा ।
वृक्षात् वृक्षाद् वा । ककुप् ककुब् वा ।

५७ । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ।

अवसानेऽणोऽनुनासिकः स्याद्वा । कर्म वा कर्म । खट्वा वा खट्वा ।
दधि वा दधि । भवति वा भवति । कुमारो वा कुमारी । अप्रगृह्यस्य किम् ?
अग्नी । वायू । अण इति किम् ? कर्त्तृ । इत्तृ ।

५८ । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ।

स्यात् । शङ्किता । उच्छ्विता । कुण्डिता । कुर्वन्ति । कम्पिता । ययि
किम् ? आक्रंस्यते ।

५६ । वा पदान्तस्य ।

पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परसवर्णः स्याद्वा । त्वं कथं नयसि । त्वङ्
 कथन्नयसि वा । इहान्तःस्था यवला द्विप्रमेदा रेफवर्जिताः सानुनासिका
 निरनुनासिकाश्च । तेषामनुस्वारस्य ययि परसवर्णोऽन्तरतमः सानुनासिकः
 स्यात् । किंयुक्तः । कियँयुक्तः । पुंयन्नः । पुयँयन्नः । पुंलिङ्गः । पुलँलिङ्गः ।
 धान्यं लुनाति । धान्यलँलुनाति । संवत्सरः । सवँवत्सरः । ग्रामं वहति ।
 ग्रामवँवहति । गां वहति गावँवहति ।

६० । तोलिं ।

तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लुनाति । तल्लिखति ।
 भवाल्लुनाति । भवाल्लिखति ।

६१ । उदः स्यास्तन्मोः पूर्वस्य ।

उदः परयोरनयोरादेरलः स्थाने पूर्वसवर्णः स्यात् । उत्थाता । उत्थितः ।
 उत्तभिता । उत्तभितुम् । (74)

(क) स्कन्देः रोगे चेति वक्तव्यम् । उत्कन्दको नाम रोगः ।

६२ । भयो हो ज्यतरस्याम् ।

भयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् । वाग्हसति वाग्घसति वा ।
 अज्भलौ अज्हलौ वा । तद्धितम् । तद्धितं वा ।

६३ । शृक्छोऽटि ।

(क) अमीति वक्तव्यम् । भयः परस्य शस्य हो वा स्यात् । अटीत्यत्रा-
 मीति वक्तव्यम् । वाक्छेते वाक्शेते वा । वाक्छोकेन वाक्शोकेन वा । तच्छेते
 तच्छेते वा । भवाञ्छूरः भवाज्शूरः वा । शि तुक् (८।३।३१) पक्षे
 भवाञ्छूरः भवाज्शूरो वा । तच्छोकेन तच्छोकेन वा । तच्छ्मशानम् ।
 तच्छ्मशानं वा । अमीति किम् ? तत्त्वोतति । वाक्त्वोतति ।

६४ । हलो यमां यमि लोपः ।

हलः परेषां यमां यमि वा लोपः स्यात् । यथासंख्यमेव । आस्ये
भवमास्यम् आस्यं वा । यमि किम् ? कुमार्यः ।

६५ । भरो भरि सवर्णे ।

हलः परस्य भरो भरि सवर्णे वा लोपः स्यात् । प्रत्तम् प्रतृत्तं वा । यथा-
संख्यमत्र नास्ति । सवर्णमात्र एव लोपः । शिण्डि शिण्डि वा । पिण्डि
पिण्डि वा । रुन्धि रुन्धि वा । बन्धुम् बन्धुम् (४८) वा । सवर्णे किम् ? तर्ता । इह

६६ । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ।

६७ । नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ।

कन्दः सूत्रे द्वे ।

६८ । अत्र इति ।

अकारस्य शास्त्रे विवृतोपदेशः प्रतिज्ञातः । स प्रयोगे संवृतो भवति ।
वृजः । सिद्धिः । इति ।

काशिकाभागवत्योषेत् सिद्धान्तं बोद्धुमस्ति धीः ।

तदा विचिन्वतां भ्रातर्भाषावृत्तिरियं मम ॥ १ ॥ (४९)

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्ता-

वष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ८॥

समाप्तश्च रेफपादोऽष्टमोऽध्यायश्च ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृता भाषावृत्तिः समाप्ता ॥

(४८) ऊर्णयते ऊर्णयते वा । ऊर्णयते ऊर्णयते वा । असाङ्गीनः असाङ्गीनः वा । भिन्तः
भिन्तः वा । अभिन्तः अभिन्तः वा । अर्तिः अर्तिः वा । भरः किम् ? शार्ङ्गिकः ।
शाङ्गम् । भरि किम् ? सक्था । प्रियपञ्चः । हलः परस्य किम् ? वारम्भो । मेता । राहा । लिङ्गोक्तते ।
सवर्ण किम् ? तर्ता । ईत्स्यति । भर्तृसनम् ।

(४९) काशिकाभागवत्योषेद् व्याख्यातं मतमस्ति धीः ।

तदा विचिन्वतां भ्रातर्भाषावृत्तिरियं मम ॥ १ ॥ इति पाठावरम् ।

(१) अथ गणपाठः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सर्वादिः । १।१।२७ ॥ सर्वं विश्वं उभ उभय उत्तर उत्तम अन्य अन्यतर इतर तत् त्व नेम सम सिस ।
(१) पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । (२) खमज्ञातिवनाख्यायाम् । (३) अन्तरं
बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्वद् तद्द वद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् ॥ १ ॥

स्वरादिः । १।१।३७ ॥ स्वर अन्तर प्रातर । अनोदात्ताः । पुनर सनुतर उच्चैस् नौचैस् शनैस् ऋधक्
कृते युगपत् आरात् । प्रथक् । आयुदात्ताः । ह्यस् चस् दिवा रात्रौ सायम् चिरम् मनाक्
ईषत् जोषम् तूष्णीम् बहिस् अधस् अवस् समया निकषा स्वयम् नृषा नक्तम् नञ् द्वेती
इहा अहा सामि । अनोदात्ताः । वत् [५।१।११५] ब्राह्मणवत् चतुर्थवत् । सना सनत् सनात् उपषा
तिरस् । आयुदात्ताः । अन्तरा । अनोदात्ताः । अन्तरेण ज्योक् कम् शस् सहसा अलम् स्वधा वषट् विना
नामा स्वस्ति अन्यत् अस्ति उपांश चमा विहायसा दोषा मुधा दिष्टा वथा मिथ्या । (१) ज्ञातोऽसुरकसुनः ।
(२) कृन्मकारसंख्यचरान्तोऽव्ययीभावश्च । पुरा मिथो मिथस् प्रायस् इस् प्रवाङ्कम् प्रवाङ्किना आर्यहलम्
अभोच्चम् साकम् सार्धम् समम् नमस् द्विरुक् । (३) तसिलादयस्तद्धिता एधाचपर्यन्ताः । [५।३।७—४६]
शसासौ कृत्स्नसुच् सुच् आस्थालौ । (४) चव्यर्थाश्च । अस् अय आम् प्रताम् प्रशान् । आज्ञातिगणोऽयम् ।
तेनाल्पोऽपि । तथाहि । माङ् यत् कामम् प्रकामम् भूयस् परम् साचात् साचि सत्यम् संजु संवत् अवश्यम्
सपदि प्रादुस् आविस् अगिश्मन् गित्यम् गित्यदा सदा अजसम् संतवम् ओम् भूर भुवर् इति तरसा
सुप्तु कु अक्षसा अथो मिश्रु विथक् भाजक् अन्वक् चिराय चिरम् चिररात्राय चिरस् चिरेण चिरात् अस्म
आनुषक् अनुषक् अनुषट् अस्म अस्मर स्थाने वरम् दुष्ट वलात् अवाक् सुदि वदि इत्यादि । तसिलादयः
प्राक् पाशयः । [६।३।३६] । अस्मभ्ययः प्राक् समासालेभ्यः । [५।३।४३—६८] सान्तः कृत्यर्थः । तसिवती ।
नानाजाविति ॥ २ ॥

चादिः । १।३।५७ ॥ च वा ह अह एव एवम् न नृणम् शश्वत् युगपत् भूयस् सपत् कृपत् कुवित् नेत्
चेत् चण् कश्चित् यव तव नह हन्त माकिम् माकौम् माकिर नकिम् नकौम् नकिर आकौम् माङ् सोनञ्
तावत् यावत् त्वानै त्वे हे रे औषट् औषट् स्वाहा स्वधा ओम् तथा तथाहि खलु किल अय सुप्तु क् अ
इ उ ऋ ऌ ए ऐ औ औ आदह उञ् उकञ् वेलायाम् मातायाम् यथा यत् तत् किम् पुरा वधा
धिक् द्वाहा द्वेहे पाट् प्याट् आहो उताहो हो अहो गो अथो नयु मन्वे मिथ्या अस्ति ब्रूहि तु त्व इति
इव वत् वात् वन वत् सम वशम् सनुक्तम् क्ववट् शङ्क एकम् खम् सनात् सनुतर नङ्किम् सत्यम् कृतम्

अज्ञा इहा नीचित् नचित् नहि जातु कथम् कृतै कुत अव अनु हा हे है आहोस्वित् शम् कम् दिष्टा पशु
वट् सङ्ग अङ्ग फट् तान्क भानक अये अरे वाट् कम् खम् घुम् अम् ईम् सीम् सिम् वे । (I) उपसर्ग-
विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । आकृतियणोऽयम् ॥ ३ ॥

प्रादिः । १।४।५४ ॥ प्र परा अप सम् अनु अव निम् निर दुस् दुर वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत्
अभि प्रति परि उप ॥ ४ ॥

कर्धादिः । १।४।६१ ॥ करी उररी तथी ताली आताली वेताली धूली धूसी शकला शंसकला धंसकला
भंसकला गुलगुघा सजूस् फल फल्ली विल्ली आलीष्टी केवाली केवासी सेवासी पर्याली शवाली
वर्षाली अल्युमशा वयसता मयसता ससमसा औषट् औषट् औषट् वषट् खाहा खधा पापी प्रादुस्
शत् आविस् ॥ ५ ॥

साचात्प्रभृतिः । १।४।७४ ॥ साचात् सिष्या चिन्ता भद्रा रीचना आस्था अमा अज्ञा प्राज्या प्राजरुहा
बीज्या बीजरुहा संसर्ग्य अर्थ लवणम् उष्णम् शीतम् उदकम् आद्रम् अधी वशी कविसने विहसने प्रतपने
प्रादुस् नमस् । आकृतियणोऽयम् ॥ ६ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

तिष्ठद्रुम्वादिः । २।१।१७ ॥ तिष्ठद्रु वृद्धद्रु आयतौगवम् खलियवम् खलिवुसम् लुगयवम् लुयमाणयवम्
पूतयवम् पूयमाणयवम् संहतयवम् संहियमाणयवम् संहतवुसम् संहियमाणवुसम् समभूमि समपदाति
सुषमम् विषमम् दुःषमम् निःषमम् अपसमम् आयतौसमम् पापसमम् पुण्यसमम् प्राक्तम् प्रथम्
प्रच्युतम् प्रदक्षिणम् अपरदक्षिणम् संप्रति अतंप्रति । (I) इच्प्रत्ययः समासान्तः । [५।४।१२७।५। ४।१२८] ॥ १ ॥

श्रीछादिः । २।१।४० ॥ श्रीछ धृतं कितव व्याड प्रवीण संवीत अन्तर अधि पद पङ्क्ति कुशल चपल
निपुण ॥ २ ॥

पात्रेसमितादिः । २।१।४८ ॥ पात्रेसमिताः पात्रेबहुलाः उदुम्बरमशकः उदुम्बरकृमिः कूपकाच्छपः अवट-
काच्छपः कूपमच्छूकः कुम्भमच्छूकः उदपागमच्छूकः नगरकाकः नगरवायसः मातरिपुरुषः पिच्छीशूरः पितरि-
शूरः गेहेशूरः गेहेनदी गेहेच्छेडो गेहेविजितो गेहेव्याडः गेहेमही गेहेदाही गेहेद्वसः गेहेष्टः गर्भेष्टः
आखनिकावकः गोष्ठेशूरः गोष्ठेविचितो गोष्ठेच्छेडो गोष्ठेष्टः गोष्ठेपङ्क्तिः गोष्ठेप्रगल्भः कण्टेरिरिटिरा कण्ठेशूर-
चुरा । आकृतियणोऽयम् ॥ ३ ॥

व्याघ्रादिः । २।१।५६ ॥ व्याघ्र सिंह ऋच ऋषभ चन्दन इव वराह हस्तिन् तरु कुम्भर रुक् पृष्ठन्
पुच्छरीक पलाश कितव ॥ आकृतियणोऽयम् । तेन सुखपशुम् सुखकमलम् कारकिसलयम् पार्थिवचन्द्रः
इत्यादिः ॥ ४ ॥

श्रेण्यादिः कृतादिः । २।१।५० ॥ श्रेणि एक पूग सुकुन्द राशि निचय विषय निधान पर इन्द्र दीव
सुख भूत यमण बदाम्य अव्यापक अभिरूपक नानाण लजिय पद पङ्क्ति कुशल चपल निपुण कृपण ॥ १ ॥

कृत मित मत भूत उक्त समाज्जात समाख्यात समाख्यात संभावित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत
उपाकृत कलित दलित उदाहृत विश्रुत उदित । २ । आकृतिगणोऽयम् ॥ ६ ॥

शकपाथिवादिः । २।१।६० ॥ (A) शकपाथिर्व कृतपसौभुत अजातौल्लि ॥ आकृतिगणोऽयम् ।
कृतापकृत भुक्तविभुक्त पीतविपीत गतप्रत्यागत यातानुयात क्रयाक्रयिका पुटापुटिका फलाफलिका
मानोन्मानिका ॥ ७ ॥

असथादिः । २।१।७० ॥ असथा प्रव्रजिता कुलटा गर्मिणी तापसी दासी बन्धकी अध्यापक अभिरूपक
पण्डित पटु मृदु कुशल चपल निपुण ॥ ८ ॥

मयूरव्यंसकादिः २।१।७२ ॥ मयूरव्यंसक काव्यव्यंसक कम्बोजसुख्यवनसुख । (1) कन्दसि हस्तोद्वह
हस्तोद्वह पादोद्वह पादोद्वह लाङ्गुल्लिख्य लाङ्गुल्लिख्य पुनर्दाय । (2) एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहीडं कर्म
एहिपचम् एहिवाणिजा क्रिया अपेहिवाणिजा प्रेहिवाणिजा एहिस्वागता अपेहिस्वागता एहिद्वितीया
अपेहिद्वितीया प्रेहिद्वितीया एहिकटा अपेहिकटा प्रेहिकटा आहरकटा प्रेहिकदंभा प्रोहिकदंभा
विषमचूडा उद्धमचूडा उद्धरचूडा आहरचेल्ला आहरवसना आहरसीना आहरवनिता कन्दविचक्षणा
उद्धरीलुजा उद्धरावच्छा उद्धमविषमा उत्पचनिपचा उत्पतनिपता उद्धावचम् उद्धनौचम् आचोपचम्
आचपराचम् नखप्रचम् निशप्रचम् अकिंचन छात्वाकालक पीलास्थिरक भुक्तासृष्टि प्रोव्यपापीयान्
उत्पत्यपाकक्षा निपत्यरीहिणी निषस्यधामा अपेहिप्रचसा एहिविचसा इहपचनी इहद्वितीया ।
(3) जहिकर्मणा बहुलमाभीष्ठा कर्तारं चाभिदधाति । जहिनोडः (जहिनोडम्) जहिलम्बम् (जहिलम्बः) ।
(उज्जहिलम्बम्) । (4) आख्यातमाख्यातेन क्रियासातव्ये । अश्रौतपिबता पचतभज्जता खादतमोदता
खादतवमता खादताचमता आहरनिवपा आहरनिष्किरा आवपनिष्किरा उत्पचविपचा भिन्विचक्षणा
ज्जिन्विचक्षणा पचलवणा पचप्रकृता ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन अकृतोभयः कान्दिशैकः कान्देशैकः
आहोपुरुषिका अहमहमिका यदृच्छा एहिरियाहिरा उज्ज्वावच्छा द्रव्यान्तरम् अवश्यकार्यम् ॥ ९ ॥

याजकादिः २।२।८ ॥ याजक पूजक परिचारक परिवेषक परिषेचक ज्ञापक अध्यापक उद्गाहक
उहर्तक होत्र भर्तु रथगणक पत्तिगणक ॥ १० ॥

राजदन्तादिः २।२।११ ॥ राजदन्तः अश्वेषणम् लिङ्गवासितम् नयप्रपितम् सित्तसंमृष्टम् मृष्टलुब्धितम्
अवक्रिन्नप्रक्तम् अर्पितोत्तम् उत्तमादम् उल्लुखलसुसलम् सल्लुल्लिखम् इषदुपलम् आरगवायनि आरगवायन-
बन्धकि चिचरघवाङ्गीकम् अवन्यस्त्रकम् मृदार्थम् क्षातकराजानी विषक्सेनार्जुनी अचिबुवम्
दारगवम् श्रद्धार्थो धर्मार्थो कामार्थो अश्वशब्दी अश्वधर्मो अर्थकामौ वैकारिमत्तम् गाजवाजम् गोजवाजम्
गौपालधानपूलासम् गोपालधानौपूलासम् पूलासकारणम् पूलासकारणम् स्तूलपूलासम् उशीरबीजम्
सिञ्जास्थम् सिञ्जास्थम् चिवास्वाती भार्यापती दंपती नपती जायापती पुत्रपती पुत्रपशू केशग्रम्भू शिरोबीजम्
शिरोबीजम् सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिणी आसनी अनादी गुणवृद्धौ वृद्धिगुणी ॥ ११ ॥

आहिताग्न्यादिः २।२।१७ ॥ आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त जातग्रन्थ तैलपीत घृतपीत मद्यपीत
कटुभार्यं गताथं ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन गडुकण्ड अस्थुयत दृष्टपाणिप्रभृतयोऽपि ॥ १२ ॥

कडारादिः २।२।१८ ॥ कडार गडुल खड्ड खड्ड काण कुण्ड खलति गौर इव भिच्छक पिन्न पिङ्गल
पिङ्गल तड तड जडर बधिर मडर कड्ड बरैर ॥ १३ ॥

नवादिः २।२।१७ ॥ नौ काक अन्न शुक्ल शुभाल ॥ १४ ॥

प्रकृत्यादिः २।२।१८ ॥ प्रकृति प्राय गीव सम विषम द्विदोष पञ्चक साहस्य ॥ १५ ॥

गवाश्रादिः २।४।११ ॥ गवाश्रम् गवाविकम् गवेडकम् अजाविकम् अजैडकम् कुलवामनम् कुल-
किरातम् पुवपौवम् अचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दासीमाणवकम् शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम्
उट्टखरम् उट्टग्रशम् मूत्रशक्तम् मूत्रपुरीषम् यक्तन्मदः मांसशीणितम् दम्भशरम् दम्भपुतीकम् अजुं नशिरीषम्
अजुं नपुरुषम् लणोलपम् लणोलपम् दासीदासम् कुटीकुटम् भागवतीभागवतम् ॥ १६ ॥

दधिपयसादिः २।४।१४ ॥ दधिपयसी सर्पिमंथनी मधुसर्पिणी ब्रह्मप्राप्तौ शिववैश्वण्वौ स्कन्दविशाखौ
परित्राणकौशिकौ परित्राट्कौशिकौ प्रवर्ग्योपसदौ शक्तकण्वौ इषावर्हिषौ दीक्षातपसी श्रद्धातपसी
मेधातपसी अथयगतपसी उल्लूखलमुसले आद्यवसाने श्रद्धामेधे चक्षुःसि वाङ्मने ॥ १७ ॥

अर्धचांदिः २।४।११ ॥ अर्धचं गोमय कषाय कार्पाषण्य कुतप कुलप कुणव कपाट गूध गूध
ध्वज कवच पद्म गृह सरक कंस दिवस गृप अश्वकार दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत ह्रीप दूत चक्र धर्म
कर्मन् मोदक शतमान यान नख नखर चरण पुच्छ दाडिम ह्रिम रजत सक्त पिधान सार पाव हत
सेन्धव औषध आढक चपक द्रोण खलीन पट्टिक वारवाण वारवारण प्रोथ कपित्थ शाख शील शुक्ल
शीधु कषच ऋण कपट शीकर मुसल सुवर्ण वर्ण पुर्व चमस चौर कर्ष आकाश अष्टापद मङ्गल
निधन निर्वास जुम्भ ठस पुस वृक्ष ल्लेडित शङ्ख निगड मूलक मधु मूल खूल शराव नाल वप्र विमान
मुख प्रयौव शूल वज कटक कण्टक कर्पट शिखर कल्क वल्कल गटमक नाटमसक वलय कुसुम लण
पङ्क कुण्डल किरीट अर्जुद अङ्गुश तिमिर आश्रय भूषण इन्धास मुकुल वसन तटाक तडाग पिटक
विटङ्क पिष्ठाका माव कोश फलक दिन देवत पिनाक समर स्थाण्य अनौक उपवास शाक कार्पास चणाल
खण्ड दर विटप रण मृगाल हस्त आर्द्र हल सूत ताण्डव गाण्डीव मण्डप पटङ्क सीध बोध पात्र शरीर फल
कल पुर राक्ष अश्वर बिम्ब कुडिम मण्डल ककुद खण्डल तीसर तीरण मञ्जक पञ्चक पुङ्ख वल्लीक वर्ण
वस्त्र वसु देह उद्यान खेह लेन क्षान खर संगम निष्क लेम शूत चक्र पवित्र यौवन कण्ड मालक
पालक मूषिक मण्डल वल्कल कुज कुज विहार लोहित विषाण भवन भरण्य पुलिन आसन पेरारव
शूपं तीर्थ लोमन लोमश तमाल लोह दण्डक शैपथ प्रतिसर दार धनुस् मान वर्चस्व कूषे तण्डक मठ
सहस्र ओदन प्रवाल शकट अपराङ्ग गौड शकल तण्डुल ॥ १८ ॥

पैलादिः २।४।११ ॥ पैल शालङ्गि सायन्नि साय्कामि राहवि रावणि औदधि औदत्रणि औदमेषि
औदत्रणि औदमज्जि औदधन्जि देवस्थानि पैङ्गलोदायनि राहवति भौलिङ्गि-राणि औदन्धि औद्गाहमानि
औलिङ्गानि औदशङ्गि । तद्राजाशानः (तद्राज) ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ १९ ॥

तौल्लादिः २।४।११ ॥ तौल्लि धारणि पारणि रावणि तैलोपि देवति वाक्कलि नैवति नैवकि देवनिमि
नैमति देवयज्जि चाफङ्गि वैल्लि वैकि वैङ्गि आनुहारति आनुराहति पौष्करसादि आनुरोहति आनुति
प्रादोहनि नैमिन्नि प्राडाहति बाय्कि वैश्रीति आसिनासि आहिंसि आसुरि नैमिपि आसिबयकि
पौष्पकारेणपालि बैक्कि वैरकि वैहृति ॥ २० ॥

यत्नादिः २।४।६३ ॥ यत्नं लक्ष्यं दुष्टं अयस्युषं दण्डकं सदान्तं कम्बलहारं बहिर्योगं कर्णाटकं
पर्णाटकं पिच्छीजङ्गं वकसस्य वकसकथं विप्रि कुट्टि अजवन्ति मित्रयु रचोमुखं जङ्गारथ उत्कामं कटुकं मयकं
मन्यकं पुष्करं पुष्करसदं विपपुटं उपरिमेखलं कोटुकमानं क्रोष्टुपादं क्रोष्टुमायं शीर्षमायं खरपं पदकं
वर्धुकं भलन्दनं भङ्गिलं भङ्गिलं ॥२१॥

गोपवनादिः २।२।६७ ॥ गोपवनं शिशुं विन्दुं भाजनं अश्ववतानं श्यामाकं श्यामकं श्यापणं ॥ विदाद्य-
न्तर्गणोऽयम् ॥४।१।१०४ ॥२२॥

तिककितवादिः २।२।६८ ॥ तिककितवाः वङ्गरभङ्गीरथाः उपकलमकाः पफकनरकाः वकनखगुद-
परिणङ्गाः उलककुभाः लङ्गशान्तमुखाः उचरश्लङ्गटाः कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः भाटुककपिष्ठलाः अग्निवेश-
दशेरकाः ॥२३॥

उपकादिः २।४।६१ ॥ उपकं लमकं भट्टकं कपिष्ठलं कृष्णाजिनं कृष्णसुन्दरं चूडारकं आडारकं गडुकं
उदङ्गं सुधायुकं अवन्त्यकं पिङ्गलकं पिष्टं मयूरकणं खरीजङ्गं शलायलं पतञ्जलं पदञ्जलं कठेरिणं कुपीणकं
कशङ्कतुलं काशङ्कतुलं निदाघं कलशीकण्डं दामकण्डं कृष्णपिङ्गलं कर्णकं पर्थकं नटिरकं बधिरकं जलुकं
अनुलोमं अनुपदं प्रतिलोमं जपजम्घं प्रतानं अर्गभिहितं कमकं वराटकं लिखाभं कमन्दकं पिङ्गलं वर्णकं
मसूरकणं मदाघं कवन्तकं कमन्तकं कदाभतं दामकण्डं ॥२४॥

तृतीयोऽध्यायः ।

भ्रशदिः ३।१।१२ ॥ भ्रशं शीघ्रं चपलं मन्दं पण्डितं उत्सुकं सुमनस् दुर्मनस् अभिमनस् उन्मनस्
रहस् रोहन् रेशन् संसत् शशत् भमत् वेहत् शचिवर्चस् अखर वर्चस् ओजस् सुरजस् अरजस् ॥१॥

जोहितादिः २।१।१३ ॥ जोहितं चरितं नीलं फेनं मद्रं हरितं दासं मन्दं ॥२॥

सुखादिः ३।१।१८ ॥ सुखं दुःखं तप्तं कल्हं अस्तं अलीकं प्रतीपं कर्षणं कृपणं सोढं ॥३॥

कब्जादिः ३।१।२७ ॥ कब्जं मनुं ङ्गुलीङ् वल्लुं अमुं महीङ् लाट् लोट् इरस् इरज् इरज् दुवस् उपस्
वैट् मेषा कुपुभं मगधं तन्तस् पन्त्यस् सुखं दुःखं सपरं अररं मिषज् मिषज् इषुषं वरणं चरणं तुरणं भुरणं
गद्गदं एलां कैलां खिलां लिट् लोट् रेखां द्रवस् तिरस् अगदु उरस् तरणं पयस् संभयस् सम्बरं ॥ आकृति-
गणोऽयम् ॥४॥

नन्दादिः ३।१।३४ ॥ (१) नन्दिवाशिभदिदृषिसाधिवर्धिशोभिरोचितो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम् । नन्दनः
वाशनः नदनः दूषणः साधनः वर्धनः शोभनः रोचनः । (२) सङ्घितपिदमः संज्ञायाम् । सहनः तपनः दमनः
जल्पनः रमणः दर्पणः संक्रन्दनः संकर्षणः संहर्षणः जगर्दनः यवनः मधुसूदनः विभीषणः लवणः चित्त-
विमोक्षणः कुलदमनः ॥५॥

शब्दादिः (२) शब्दां उत्साही उत्साही उत्साही स्थायी मन्वी संमर्दी । (१) रचयुवपशां नौ । निरली निशायी
निनायी निशायी । (२) याचुव्याङ्गवज्रवदवसां प्रतिषिद्धानाम् । अयाचौ अव्याङ्गरी असंख्याङ्गरी अत्राली
अवादी अवासी । (३) अचामचित्तकर्तुकाणाम् । अकारो अहारी अविनायी विशायी विपायी (४) विशयी
विषयी देशः । विशयी विषयी देशः । (५) अभिभावौ भूते । अपराधी उपरोधी परिभवी परिभावौ ॥६॥

पचादिः (३) पच वच वप वद चल पत नदद् भवद् भवद् चरद् गरद् तरद् चोरद् गाहद् सरद् दैवद्
जर सर लस सेव कोप मेघ नर्त व्रण दग्ध सर्प दग्ध दर्प जारभर शपच ॥ आकृतिगणः ॥७॥

मूलविभुजादिः ॥ १।२।५ मूलविभुज नखसुच काकगृह कुमुद महीध कुत्र मित्र ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥८॥

पाश्यादिः ॥ १।२।५ ॥ पाश्या उदर वृष्ठ उत्तान अवसृजन् ॥९॥

गम्यादिः ॥ १।२।२ ॥ गमी आगमी भावी प्रस्थायी प्रतिरोधी प्रतियोधी प्रतियोधी प्रतियोधी प्रतियोधी ॥१०॥

संपदादिः ॥ १।२।८ ॥ संपद विपद आपद प्रतिपद परिषद ॥११॥

भिदादिः ॥ १।२।१० ॥ (१) भिदा विदारणे । (२) क्षिदा वैधौकरणे । विदा । लिपा । (३) गुहा
गिर्वाषध्याः । श्रद्धा मेधा मोधा । (४) आरा शस्त्राणाम् । हारा । (५) कारा वस्त्रे । लिपा । (६) तारा
ज्योतिषि । (७) धारा प्रपातने । रेखा चूडा पीडा वपा वसा मृजा । (८) कृपेः संप्रसारणं च । कृपा ॥१२॥

भीमादिः ॥ १।२।७ ॥ भीम भोम भयानक प्रसन्न प्रपन्न प्रतपन्न समुद्र सुव सुक् वृष्टि रत्नः सुखं
खलति ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥१३॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अजादिः ॥ १।२।८ ॥ अजा एडका कीकिला चटका अजा सूषिका बाला होडा पाका वसा मन्दा
विस्वाता पूर्वापहाणा अपरापहाणा । (१) संभस्त्राजिनशणपिच्छेयः फलात् । (२) सदच्चाक्षप्रान्तशतैक्यः
पुष्पात् । (३) शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः । कुशा उष्णिहा देवविशा ज्येष्ठा । (४) मज्जमा पुंयोगिनि ।
(५) मूलान्नजः । दंष्ट्रा ॥१॥

खस्तादिः ॥ १।२।१० ॥ खस्त दुष्टिह नगान्द याह माह तिष्ठ चतष्ट ॥२॥

सपत्रादिः ॥ १।२।२८ ॥ समान एक वीर पिच्छ श्र भाह भद्र पुत्र (१) दासाच्छन्दसि ॥३॥

गौरादिः ॥ १।२।४१ ॥ गौर मत्स्य मनुष्य शङ्ख पिङ्गल हय गवय मेकय मृग्य दृण द्रोण हरिण कोकण
कारण पटर उणक आमलक कुवल विम्ब बदर फकौर कर्कौरक तर्कार शर्कार पुष्कर शिखण्ड सलद
शक्कण्ड सनन्द सुवम सुवव अलिन्द गडुल पाण्ड्य आयक आनन्द आनन्द्य सपाट आलक शकुल
सूर्य शूर्प सूच यूथ यूथ सूप मेघ वज्रक वातक सन्नक मालक मालत सालक वेतस वल अवस भङ्ग मङ्ग
मठ छेद पेश मेद शन् तन्नन् (१) अमङ्गुही अमङ्गाही । (२) एषणः करणे । देह देहल काकादन
गवादन तेजन रजन लवण औद्गाहमानि गीतम गोतम अयःस्थूण भौरिक् भौलिक् भौलिङ्गि यान मेघ
आलम्बि आलजि आलम्बि आललि केवाल आपक आरट नट टोट नोट मूलाट शासन पातन पाठन
आस्तरण अधिकरण अप्रिकार अग्रहायणी (आग्रहायणी) प्रत्यवरोहिणी (३) समङ्गलात् संशायाम् । अण्डर
सुन्दर मण्डल-मन्थर मङ्गल पट पिच्छ पण्ड उर्द शूर्द शम सूद औड ऊद भाण्ड कदर कन्दर कदल तरण
तलुन कल्याण वृहत् मयत् सोम सीधसे । (४) रोहिणी नचने । (५) रेवती नचने । पिङ्गल निष्कल पुङ्गल ।
(६) कटाक्षोणिवचने । (७) पिथण्यादयय । पिथली हरितकी हरीतकी कोशासको शमी वरी शरी प्रथिवी ।
श्रोष्ट्र मातासङ्ग पितामह ॥४॥

वृद्धादिः ४।१।४५ ॥ वृद्ध पठति अजति अहति अह शकटि शकति । (१) शक्तिः शस्त्रे । शरि शरि रानि । अहि कपि यष्टि मुनि । (२) इतः प्राथङ्गात् । (३) कृदिकारादन्तिनः । (४) सर्वतोऽन्तिन्नर्थादित्येके । चञ्च अराल कपथ कमल विकट विशाल विशङ्कट भञ्ज भञ्ज (५) चन्द्रभागाद्भवाम् (चन्द्रभागा नवाम्) कल्याण उदार पुराण अहन् क्रोड नख खुर शिखा बाल शफ गुद ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन भग गल राम इत्यादि ॥ ५ ॥

शार्ङ्गरवादिः ४।१।७३ ॥ शार्ङ्गरव कापटव गौगुलव ब्राह्मण वेद गौतम कामखलिय ब्राह्मणकतेय आनिचेय आनिषेय आशोकेय वात्स्यायन मौञ्जायन कैकस काव्य काव्य श्रेष्ठ एहि पर्येहि आग्रसरथ्य औदपान अराल चञ्चाल वतल (२) भोगवज्जैरिमतीः संज्ञायां चादिषु [६।१।४३] नित्यं क्रस्त्रार्थम् । (२) दृग्नरयोर्वृद्धिश्च ॥ ६ ॥

क्रौड्यादिः ४।१।८० ॥ क्रौडि लाडि व्याडि आपिशलि आपलिति चौठयत चैपयत सैकयत वैल्ययत सौषातकि । (१) सूत युवत्याम् । (२) भोज चविषे । यौतकि भौरिकि मौलिकि शाखलि शालाखलि कापिष्ठलि गौकाख्य ॥ ७ ॥

अश्वपल्यादिः ४।१।८४ ॥ अश्वपति शतपति धनपति गणपति स्थानपति यज्ञपति राष्ट्रपति कुलपति गृहपति पशुपति धान्यपति धन्वपति सभापति प्राणपति जेवपति ॥ ८ ॥

उत्सादिः ४।१।८६ ॥ उत्स उदपान विकार विनद महानद महानस महाप्राण तरुण तक्षुन । (१) वक्षयासि । पृथिवी धेनु पङ्क्ति जगतो विष्टुप् अनुष्टुप् जनपद भरत उशीनर यौध पौलु कुण । (२) उदस्थान देशे । प्रवदश्च भद्रकौय रथंतर मय्यंदिन वृहत् महत् सत्तत् कुरु पञ्चाल इन्द्रावसान उष्णिह् ककुभ् सुवर्ण देव (३) श्रीभादच्छन्दसि ॥ ९ ॥

बाह्यादिः ४।१।८६ ॥ बाहु उपबाहु उपवाकु निवाकु शिवाकु वटाकु उपनिन्दु उपविन्दु ब्रवली बकला चुडा बलाका मूषिका कुशला भगला कृशला ध्रुवका ध्रुवका समिवा दुर्मिवा पुष्करसद अनुहरत् देवशर्मन् अग्निशर्मन् भद्रशर्मन् सुशर्मन् कुनामन् सुनामन् पञ्चन् सप्तन् अष्टन् । (१) अमितीजसः सलोपश्च । सुधावत् उदङ् शिरस् माथ शराविन् मरीचौ चेतवज्जिन् शङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमदिन् प्राकारमदिन् लोमन् अजीगतं कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन साम्ब गद प्रह्लाद राम उदङ् । (२) उदङ्कः संज्ञायाम् । (३) संयुधोभसोः सलोपश्च ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन । सल्लिकिः जाड्यन्निः एन्दशर्मिः आजधेनविः इत्यादि ॥ १० ॥

कुञ्जादिः ४।१।८८ ॥ कुञ्ज ब्रध्न शङ्क भयान् गण लोमन् शठ शक यल्ल शम्ब विपाश्क खन्द स्तम्भ ॥ ११ ॥

नडादिः ४।१।८८ ॥ नड चर वक् मुञ्ज इतिक इतिश उशक लमक । (१) शलङ्कु शलङ्क च । सप्तल वाजप्य विक । (२) अग्निशर्मन् ब्रवगणे । प्राण नर साथक दास मिव विप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर किङ्कल कातर फातल काश्यप कुशप काश्य क्राल्य काव्य अज असुभ असुथ (३) कृष्णरणौ ब्राह्मणवाशिष्ठे । अमिव लिगु चित कुमार । (४) क्रोष्ट क्रोष्ट च । लोह दुर्ग लम्ब शिंशपा अग्र लण शकट सुमन्स सुमत मिसत ऋच जलधर युगंधर हंसक दण्डिन् हस्तिन् पिण्ड पञ्चाल चमसिन् सुकल्य स्थिरक ब्राह्मण चटक वदर अश्वल खरप लङ् इत्य अस कामुक ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण अलोह दण्डप ॥ १२ ॥

विदादिः ४।१।९० ॥ विद उर्व काश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात कन्दर्प विश्वानर ऋषिषेण ऋषिषेण ऋतभाग हर्षेश प्रियक आपस्तम्ब कुचवार शरदत् युनक धेनु गोपवन शिगु बिन्दु भाजन फञ्जवातान् ।

श्यामाक श्यामक श्यावलि श्यापर्ण हरित किंदास वज्रसक अर्कजुष अर्कलुष वध्योग विष्णुवद
प्रतिबोध रचित रघीतर रयलर गविष्ठिर निषादश्रवर अलस सठर मृगपात मृदु पुमसु पुत दुहित नगान्दु ।
(१) परस्त्री परशु च ॥११॥

मर्गादिः ४।१।१०५ ॥ गमे वक्त । (१) वाजासि । संकति अज व्याघ्रपात विदधत् प्राचीनयोग अगति
पुलति चमस रेभ अग्निवेश शङ्ख शट शक एक धूम अथट मनस् धर्मजय वृच विश्वासु जरमाण
लोहित शंसित वधु वल्गु मण्डु गण्डु शङ्ख लिंगु पुहलु मनु महु आलिगु जिगीषु मनु तनु मनायी सतु कथक
कन्यक मृदल लज्ज वल तनु तरुच तलुच तण्ड वतण्ड कपिकत कपि कात कुरुकात अजगुह कण्ड
शकल गोकच अगल्य कुल्लिनी यन्नवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वषगण रङ्गगण शल्लिल वर्णक
चणक चुलुक मुद्गल सुसल जमदग्नि पराशर जतूकर्ण महित मलित अग्रसर शर्कराल पृतिमाय स्थूरा
अदरक अररक एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उलूक तिविच मिषज भिषज् भडित भखित दल्य चकित
चिकित्सित देवङ्ग इन्द्रङ्ग एकलु पिप्पलु वृहदग्नि सुलोहिन् सुलाभिन् उज्ज्य कुटौगु ॥१४॥

अथादिः ४।१।१०६ ॥ अथ अग्रमन् शङ्ख शूद्रक विद पुट रोहिण खजूर पिङ्गल भडिल भखिल भडित
भखित प्रकत रामोद चान्ता काश तोष्ण गोलाङ्ग अन्नं स्वर स्फुट चक अविश पविन्द पवित गोमिन् श्याम
धूम धूम वागग्निन् विश्वानर कुट । (१) शप आच्ये । जन जड खड घोष अर्ह कित विशप विशाल गिरि
चपल चुप दासक वैल्य वैल्य प्राच्य धर्म आनडुष्ट । (२) पुंसि जाते । अजुन प्रहृत सुसनम् दुर्गमम्
मनस् प्रान्त ध्वन आच्ये । (३) भरहाज आद्ये । उक्त आतव कितव वद धन्य पाद शिव खदिर ॥१५॥

शिवदिः ४।१।१०७ ॥ शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठिक चण्ड जम्भ भूरि दण्ड कुठार ककुभ अनभिमान कोहित मुख
संधि मुनि ककुत्स्थ कहीड कोहड कङ्कय कङ्कय रोच कपिञ्जल कुपिञ्जल खञ्जन वतण्ड लणकण चौरङ्गद
जलङ्गद परिल पथिक पिष्ट ह्रैद्य गोपिका कपिलिका जटिलिका बधिरिका मञ्जीरक वृष्णिक खञ्जास
खञ्जाङ्ग कर्मार रेख लेख आलेखन विश्ववण रवण वर्तनाच गौवाल पिठक विटक पिठाक लचाक नभाक
कर्णनाभ जरलाभ प्रथा उत्तेप पुरोहितिका सुरोहितिका सुरोहिका आर्यश्वेत अर्यश्वेत सुपिट मसुरकर्ण
मसुरकर्ण खजूरकर्ण कटुरक तलन् मृष्टिवेण गङ्गा विपाश यत्न लक्ष दृष्ट अयस्थूष लणकण लण कर्ण
पर्ण भलन्द विरुपाल भूमि इला सपत्नी । (१) द्याची नद्याः । (२) त्रिवेणी त्रिवर्ण च (१) आकृतिगणः ॥१६॥

शुभादिः ४।१।१०८ ॥ शुभ विष्ट पुर विष्टपुर ब्रह्मकृत शतवार शलायल शलाकाभू लेखाभू लेखाभ
विकास विकास रोहिणी रुहिणी धर्मिणी दिग् शालुक अजवलि शकंधि विसाठ विधवा शक विश
देवतर शकुनि शुक उद्य ज्ञातल शतल बन्धकी मृकण्डु विवि अतिथि गोदस कुशाब्ध मकट शताहर
पवष्टुरिक सुनामन् । (१) लक्ष्मणश्यामयोर्वसिष्ठे । गोधा कृत्वालास अण्वीव प्रवाहण भरत भारत भरम
मृकण्डु कर्पूर इतर अन्यतर आलीढ सुदन् सुदन् सुवचस् सुदामन् कटुतुद अकशाय कुमारिका कुठारिका
किशोरिका अम्बिका जिज्ञाशिन् परिधि वायुदत्त शकल शलाका खलुर कुवेरिका चण्डिका गन्ध-
पिङ्गला खडोन्मत्ता अनुष्टुप्ति अनुष्टुप्ति जरतिन् बलीवर्दिन् विश्व बीज जीव खन् अग्रमन् अथ अजिर ॥
आकृतिगणः ॥१७॥

कल्याण्यादिः ४।१।१०९ ॥ कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुष्टुप्ति अनुष्टुप्ति जरती बलीवर्दी
ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री ॥१८॥

गट्टादिः ४।१।१३६ ॥ गट्टि हट्टि बलि हलि विधि कुट्टि अजबलि मितव्यु ॥१९॥

रेवत्यादिः ४।१।१४६ ॥ रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपालो डकबलिन् डकबन्तु डकयाह कर्णशाह
दण्डयाह कुकुटाक्ष ककुदाक्ष चामयाह ॥२०॥

कुर्वादिः ४।१।१५१ ॥ कुर्व गर्वर सङ्कुष अजमार रथकार वावद्रक । (१) सञ्चानः लविधे । कवि मति
विमति कापिछलादि वाक् वामरथ पिडमत् इन्द्र जाली एजि वातकि दामोष्पोधि गणकारि जेशोरि कुट
शालाका जलाका सुर पुर एडका शुभ अक्ष दम्भं केशिनी । (२) वेनाच्छन्दसि । शूर्पणाथ प्रशावनाथ प्रशावरय
श्रावपुत्र सत्यकार वडभीकार पथिकार मूढ शक्त्यु शङ्कु शक्र शालिन् शालीन कर्तृ हर्तृ इव पिण्डी तच्चन्
(३) वामरथस्य कण्ठादिवत् स्वरयजैम् ॥२१॥

तिकादिः ४।१।१५४ ॥ तिक कितव संज्ञाबालग्रिख संज्ञा बाला शिखा उरम् शास्य सैन्धवं यमुन्द रुय
द्यास्य मौल अमिव गौकल कुरु देवरथ तैलिल औरस कोरस्य भौरिकि चौपयत शौकयत वाजवत
चन्द्रमत् शुभ गङ्गा वरिण्य सुपामन् आरम्ब बाह्यक सत्यक द्वय लोमक उदय यज्ञ ॥२२॥

वाकिनादिः ४।१।१५८ ॥ वाकिन गौधेर काकेश काक लङ्गा । (१) चर्मिचर्मिणोर्लोपश्च ॥२३॥

कम्बोजादिः ४।१।१७५ ॥ कम्बोज चील कीरल शक यवन ॥२४॥

भर्मादिः ४।१।१७८ ॥ १ भर्ग कश्यप कीकय काश्मीर साल्मुस्थाल उरस्कोरस्य ॥२५॥

२ यौधेयादिः ॥ यौधेय शौक्रेय शौभेय व्यावाण्य धौतेय धातेय निगतं भरत उशीनर ॥२६॥

भिच्चादिः ४।२।१८८ ॥ भिच्चा गर्भिणी जेव करीष अङ्गार चर्णिन् धर्मिन् सङ्घस्य युवति पदाति पञ्चति
अद्यवन् दक्षिणा भरत विषय श्रोत्र ॥२७॥

खल्किादिः ४।२।१९५ ॥ खल्किा वडवा । (१) लुद्रकमालवात् सेनासंज्ञायाम् । भिच्छक शक उल्लूक अन्
अहन् युगवरवा हल्लवन्वा ॥२८॥

पाशादिः ४।२।१९८ ॥ पाश लण धूम वात अङ्गार पाटल पोटागल पिटक पिटाक हल नट वन ॥२९॥

खलादिः ४।२।१९९ ॥ खल डाक कुटुम्ब शक कुल्लिनी ॥ ३० ॥

राजत्यादिः ४।२।२०२ ॥ राजन्य आश्रुत बामन्य शालङ्कायन देवयातव देवयात अश्रीड वरवा जाल-
वरायण राजायन तेलु आत्मकामेय अश्वरौघपुत्र वसाति बैल्लवन शैलुष उदुम्बर तोन्न बैल्लव आजुनायन सप्रिय
दाल्किर्णनाभ ३१ ॥

भौरकादिः ४।२।२०४ ॥ १ भौरिकी मौलिकी चौपयत चौपटत चैटयत काण्य वाणिजक वाणि-
काव्य वालिकाव्य सैकयत वैकयत ॥ ३२ ॥

ऐषुकाद्यादिः । ऐषुकारि सारसायन सारसायन चान्द्रायण ह्याचायण व्याचायण औडायन
जौलायन खाढायन दासमिनि दासमिनायण शौद्रायण दाचायण शापङ्कायन श्रावङ्कायन ताक्ष्यायण
श्रीभायण सीवीर सोवीरायण प्रपङ्क शयङ्क श्रौङ्क शयाङ्क शयाङ्क वैश्वमानव वैश्वधिनव वैश्वधिनव नड तुङ्क
देव विष्टदेव सापिङ्क ॥ ३३ ॥

उक्थादिः ४।२।२०७ ॥ उक्थ लीकायत न्यास न्याय पुनरुक्ता निरुक्ता निमित्त विपदा ज्योतिष अनुपद
अनुकल्प यज्ञ धर्म चर्चा क्षमैतर ज्ञान अण्ण संहिता पदक्रम संघट संघट वृत्ति परिषद संग्रह गण गृण
आयुर्देव आयुर्वेद ॥ ३४ ॥

क्रमादिः ४।२।६१ ॥ क्रम पद शिला सीमांसा सामन् ॥ ३५ ॥

वसन्तादिः ४।२।६३ ॥ वसन्त यौग्य वर्षा शरदृ हिमन्त शिशिर प्रथम गुण चरम अनुगुण अथर्वन्
आथर्वण ॥ ३६ ॥

संकलादिः ४।२।७५ ॥ संकल पुष्कल उत्तम उडुप उह्येष उत्पुट कुम्भ निधान सुदत्त सुदत्त सुभुत सुपूत
सुनव सुमङ्गल सुपिङ्गल सुत सिकत प्रतिका प्रतिका प्रलास कृलात निवेश गवेश गम्भीर इतर अन्
अहन् लोमन् वैमन् चरण वरुण बहुल अभिषिक्त गोधत् राजधत् भङ्ग मङ्ग माल ॥ ३७ ॥

सुवाष्मादिः ४।२।७७ ॥ सुवास्तु सुवस्तु वणुं भण्डु खण्डु सेवालिन कर्पूरिन् शिखण्डिन् गतं कर्कश
शकटीकर्ण कृष्णकर्ण कर्क कर्कस्यमती गोह अहिस्क्य ॥ ३८ ॥

अरोहणादिः ४।२।८० ॥ अरोहण अहीरण द्रघण द्रुहण भलग भगल उलन्द किरण सांपरायण
कौट्रायण औट्रायण वैर्गायण मैत्रायण मास्त्रायण वैसतायण वैमतायण गौमतायण सौमतायण
सौसायण घौमतायण सौमायण ऐन्द्रायण कौन्द्रायण कौट्रायण खाडायण शाखिख्यायण रायस्थीय विपथ
विपाथ उड्डु उदुधन खाण्डवीरण वीरण काशकृतुल जाम्बवत शिशपा रैवत रैवतविल सुयज्ञ शिरोय बधिर
जम्बु खदिर सुशर्मन् सशर्मन् भलन्दन कलन यज्ञदत्त ॥ ३९ ॥

कृशाद्यादिः । कृशाश्च अरिष्ट अरिम्भ वैश्वन् विशाल लोमश्च रोमश्च रोमक लोमक श्वल कूट वर्चल
सुवर्चल सुकर सुकर प्रातर प्रतर सट्टश्च पुरग पुराग सुख भूम अजिन विनत अवनत कुविद्या पराशर अरुस्
अयस् ॥ ४० ॥

कृश्यादिः । कृश्या न्योद्य शर निलोन निवास निघात निघान निवन्धन निवन्ध विवह परिगुह उपगुह
असनि सित मत वैश्वन् उत्तराश्वन् अश्वन् स्थूलवाङ्ग खदिर शर्करा अनडुह अनडुह अरडु परिवंश वेणु
वीरण खण्ड दण्ड परिठल कर्दम शंख ॥ ४१ ॥

कुसुदादिः । कुसुद शर्करा न्योद्य इकट संकट कण्ट गतं बीज परिवाप निर्वास शकट काच मधु शिरीष
अश्व अश्वत्थ बल्लज यवास कूप विकण्ट दशयाम ॥ ४२ ॥

काशादिः । काश पाश अश्वत्थ पलाश पीथुला चरण वास नड वन कर्दम कच्छूल कण्ट गुह विस
टण कर्पूर बभ्रु मधुर गृह कपिल जगु सौपाल ॥ ४३ ॥

द्वयादिः । द्वय नड मूल वन पर्ण वर्षा वरण विल पुल फल अजुन अर्ण सुवर्ण बल चरण
बुस ॥ ४४ ॥

प्रेजादिः । प्रेजा फलका हलका बभ्रुका ध्रुवका लिपका न्योद्य वकट कण्ट संकाट कट कूप हुक
पुल पृट मङ्ग परिवाप यवास ध्रुवका गर्त कूपक हिरण्य ॥ ४५ ॥

अस्मादिः । अस्मन् युध कष मीन दम्ब उन्द गुद खण्ड नग शिखा कौट पाम कन्द कान्द कुल गह गुड
कुण्डल पीन गुह ॥ ४६ ॥

सखादिः । सखि अश्विदत्त वायुदत्त सखिदत्त भङ्गपाल भङ्ग पाल चक्र चक्रवाक कङ्कल अशोक कारवीर
वासव चौर पूर वल कुशीरक श्रीहर सीहर सपक सरस सभप समल सुरस रोह तमाल कदल
समल ॥ ४७ ॥

संकाशादिः । संकाश कपिल कश्मीर समोर सुरसिग सरक सर । (१) सुपथिन् पन्थ च । युप युध

अंश अङ्ग नासा पलित अनुनाश अग्रमन् कूट मलिन दश कुक्ष शीर्ष चिरन्तन विरत समल सीर पञ्जर मन्थ नल रोमन् लोमन् पुलिन सुपरि कटिप सकण्ठक दृष्टि वीर्य अगति विकर नासिका ॥४८॥

बलादिः । बल चुल नल दल बट लकुल उरल पुख पुल मूल उलडुल उल डुल वन कुल ॥ ४९ ॥

पचादिः । पच तुच तुष कुष्ठ अष्ठ कम्बलिका बलिक चिच अस्ति । (I) पयः पन्थ च । कुक्ष सीरक सरक सकल सरस समल अतिश्वन् रोमन् लोमन् हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष निवात पाक सहक अङ्गुश सुवर्णक हंस हंसक कुक्ष बिल खिल यमल हस्त कला सकण्ठक ॥ ५० ॥

कर्णादिः । कर्ण वसिष्ठ अर्क अकंलुष दुपद आनङ्गुल पाचजन्य स्फिग् (स्फिज्) कुम्भी कुन्ती जिलन् जीवन् कुलिश आखीवत् आखीवत जैव जैव आकन आनक ॥ ५१ ॥

सुतंगमादिः । सुतंगम सुनिचित विप्रचित्त महाचित्त महापुत्र स्वन श्वेत गडिक खडिका शक विद्य बीजवापिन् अर्जुन श्वन् अजिर जीव खड्गस्त कर्ण विग्रह ॥ ५२ ॥

प्रगर्थादिः । प्रगदिन् मगदिन् मददिन् कवित खल्लित गदित चूडार भडार मन्दार कौविदार ॥ ५३ ॥

वराहादिः । वराह पलाशा पलाश शैरीष शिरीष विनह निबह बलाहक स्थूल विदग्ध विजग्ध निमग्ध निमग्ध बाहु खदिर शर्करा ॥ ५४ ॥

कुसुदादिः । कुसुद गोमथ रथकार दशगाम अश्वत्थ शास्मलि शिरीष सुनिस्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण चासकुन्द शचिकर्ण ॥ ५५ ॥

वरणादिः ४।२।८२ ॥ वरणा शङ्खी शास्मलि शृङ्गी श्याङ्को पर्णौ ताम्रपर्णौ गोद आलिङ्गयान जालपदी जानपदी जम्बू पुष्कर चम्पा पम्पा वल्गु उज्जयिनी गथा मधुरा तलशिला उरसा गोमती बलभी ॥ ५६ ॥

मन्धादिः ४।२।८६ ॥ मधु विस स्थाणु वेणु कर्कशु समी करीर हिम किशरा श्याणु मरुत् वादीली शर इटका आसुति शक्ति आसन्दौ शकल शलाका आसिषी इक्षु रोमन् रुडि रुथ तलशिला कड बट वेट ॥ ५७ ॥

उत्करादिः ४।२।९० ॥ उत्कर संफल शफर पिप्पल पिप्पलीमूल अग्रमन् सुवर्ण खलाजिन तिक कितव अणक जैवण पिप्लक अश्वत्थ काश चूद भस्त्रा शाल जन्था अजिर चमन् उत्कोश शाल खदिर शूरेणाय श्यावनाय नैवाकव दण दच शाक पलाश विजिगीषा अनेक आतप फल संपर अर्क गर्त अग्नि वैराणक डडा अरख निशान्त पर्ण नौचायक शंकर अवरोहित चार विशाल वेद अरीहण खण्ड वातारगार मन्थणाहं इन्द्र दच नितान्तदच आर्द्रदच ॥ ५८ ॥

गडादिः ४।२।९१ ॥ गड पुच बिल वेण वेव वेतस इक्षु काष्ठ कपीत दण । (I) कुन्धा जस्त्रलं च ।

(2) तलन्नलोपथ ॥ ५९ ॥

कत्यूपादिः ४।२।९५ ॥ कत्वि उन्धि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिषती वर्मती उखायाम ॥ कुन्धाया यलोपथ ॥ ६० ॥

नद्यादिः ४।२।९७ ॥ नदी मही वाराणसी श्रावस्ती कौशाब्दी वनकौशाब्दी काशफरी काशफारी काशफरी खादिरी पूर्वंगरी पाडा साथा शालदावा सेतकी । (I) वाङ्वाया द्वि ॥ ६१ ॥

पल्लादिः ४।२।१० ॥ पलदी परिपट रोमक वाहीक कलकौट बज्जकौट जालकौट कमलकौट कामल-कौकर कमलभट्टा गोक्षी नैकती परिखा शूरसेन गोमती पटञ्जर उदपाग यक्षलोम ॥ ६२ ॥

काश्यादिः ४।२।१६ ॥ काशि चेदि वेदि सांयाति संवाह अच्युत मोदमान शकुलाद हस्तिकर्षु
कुनामन् हिरण्य करण गोवासन भारङ्गी अविंदम अरिह देवदत्त दशगाम शौवावतान उपराज युवराज
देवराज मोदन सिन्धुमिव दासमिव सुधामिव सोममिव हागमिव साधुमिव । (१) आपदादिपूर्व-
पदाकालान्वात् । आपद ऊर्ध्वं तत् ॥ ६३ ॥

धूमादिः ४।२।१२७ ॥ धूम खल्लु शशादन अर्जुनाव माहकखली आणकखली माहिवखली
मानखली अद्रखली मद्रकखली समुद्रखली दाह्यायनखली राजखली विदेह राजगृह सावासाह शय
मिववर्ध मिववर्ध मज्जाली मद्रकूल आजोकूल द्याहव व्याहव संस्फाय बर्बर वर्ज्य गतं आगतं माठर पाथिय
घोष पल्ली आराज्ञी धासंराज्ञी आवय तीर्थ । (१) कुलाक्षीवैरिषु । (२) समुद्रान्नावि मनुष्ये च । कुलि अनरीप
हीप अरुण उज्जयनी पठार दक्षिणापथ साकेत ॥ ६४ ॥

कच्छादिः ४।२।१३३ ॥ कच्छ सिन्धु वर्ण गन्धार मधुमत् कम्बोज कश्मीर साल्म कुरु अनुषण्ड द्वीप अनूप
अजवाह विजापक कालूतर रहु ॥ ६५ ॥

गह्वादिः ४।२।१३८ ॥ गह अन्तस्य सम विषम मध्य । (१) मध्यदिन चरणे । उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध
पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशाख उत्तमशाख एकशाख समानशाख समानयाम एकयाम एकद्वय एकपलाश
इष्य इष्वनीक अवस्यन्दन कामप्रस्थ खाडायन काठेरणि लाधेरणि सौमित्रि शैशिरि देवशर्मि श्रीति
आहिंसि आमित्रि व्याडि वैजि आध्विजि आनृशंसि शौङ्गि आग्निशर्मि भौजि वाराटकि वाग्मिकि वास्मौकि
चैमग्रहि आश्वत्थि औद्गाहमणि ऐकविन्दवि दन्ताय हंस तत्त्वय तत्त्वय उत्तर अन्तर अनन्तर (२) मुखपाश्व-
रत्नीलोपः । (३) जनपरयोः कुक् च । (४) देवस्य च । (५) वेणुकादिभ्यश्च ॥ आकृतिगणः ॥ ६६ ॥

संधिवेलादिः ४।२।१६ ॥ संधिवेला संज्या अमावास्या त्रयोदशी चतुर्दशी पक्षदशौ पौर्णमासी प्रतिपत् ।
(१) संवत्सरात् फलपर्वणोः ॥ ६७ ॥

दिगादिः ४।२।५४ ॥ दिग्ग वर्गे पूग गण पक्ष घाय्य मिव मेधा अन्तर पयिन् रहुस् अलीक उखा
साजिन् दिग्ग आदि अन्त सुख जघन मेष यूय । (१) उदकास्त्रायास् । न्याय वंश वेश काल आकाश ॥ ६८ ॥

परिसुखादिः ४।२।५८ ॥ परिसुख परिहृष्ट पर्वोष्ठ पशुलुखल परिसौर उपसौर उपस्थण उपकलाप
अनुपथ अनुपद अनुगङ्ग अनुतिल अनुसीत अनुसाय अनुसीर अनुमाथ अनुयव अनुयूप अनुवंश प्रतिशाख ॥ ६९ ॥

अध्यात्मादिः ४।२।६० ॥ अध्यात्म अधिदेव अधिभूत इहलोक परलोक ॥ आकृतिगणः ॥ ७० ॥

कर्मयनादिः ४।२।७३ ॥ कर्मयन पदव्याख्यान कुन्दीमान कुन्दीभाषा कुन्दीभिविति न्याय पुनरुक्त
निरुक्त व्याकरण निगम वास्तुविद्या जत्रविद्या अङ्गविद्या विद्या उत्प्रात उत्प्राद उद्याय संवत्सर मङ्गल
उपनिषद् निमित्त शिवा भिवा ॥ ७१ ॥

शुद्धिकादिः ४।२।७६ ॥ शुद्धिकं कृकण कृपण स्थण्डिल उदपान उपल तीर्थ भूमि दण पण ॥ ७२ ॥

शुद्धिकादिः ४।२।८२ ॥ शुद्धिकं सर्वसेन सर्वकेश शक शट रक शङ्क घोष ॥ ७३ ॥

सिन्धादिः ४।२।८३ ॥ १ सिन्धु वर्ण मधु कम्बोज साल्म कश्मीर गन्धार किष्किन्धा उरसा दरद
(दरद) गन्दिका ॥ ७४ ॥

तक्षशिलादिः । तक्षशिला वल्कोङ्गरण केमंदुर यामणी कुगल कोटिकर्ण सिंहकर्ण संकुचित किंगर काण्डधार
पर्वत अवसान बर्बर कंस ॥ ७५ ॥

श्रीनकादिः ४।३।१०६ ॥ श्रीनक यानमनेय शार्ङ्गैरव शानेय शापेय खाडायन क्षन्ध स्तम्भ देवदर्शन
रज्जुभार रज्जुकण्ठ कठशट कषाय तल तच्छ पुष्पांशक अशपेज ॥७६॥

कुलावादिः ४।३।११८ ॥ कुलाल वरुड चाण्डाल निषाद कर्मांर सेना सिरिम्भु सिरिभि देवराज
परिषत् (पर्वत्) वधू मधु रुद्र रुद्र अनडुह ब्रह्मन् कुम्भकार श्रपाक ॥७७॥

रैवतिकादिः ४।३।१३१ ॥ रैवतिक स्वापिणि जैमवृद्धि गौरश्रीव गौरश्रीवि औदमेधि औदवापि
नैजवापि ॥७८॥

विलादिः ४।३।१३६ ॥ विल्व ज्रीहि काण्ड मुद्ग मत्स्र गोधूम इल्ल वेणु मवेधुका कपासी पाटली
कर्कन्धु कुटीर ॥७९॥

पलाशादिः ४।३।१४१ ॥ पलाश खदिर शिंशपा स्पन्दन पुलाक करौर शिरीष यवस विकङ्कत ॥८०॥

शरादिः ४।३।१४४ ॥ शर दर्भ मृद कुटी लण सोम बल्लज ॥ ८१ ॥

तालादिः ४।३।१५२ ॥ (१) तालाहनुवि । गार्हिण इन्द्रालिङ्ग इन्द्राङ्ग इन्द्रायुध चय श्यामाक
प्रियुषा ॥ ८२ ॥

रज्जवादिः ४।३।१५४ ॥ रजत सीस लोह उदुम्बर नीप दाह रोहितक विभौतक पीतदाह चिकण्टक
कण्टकार ॥८३॥

प्रुलादिः ४।३।१६४ ॥ प्रुल्व न्यसीध अश्वत्थ इक्षुदी शिशु रुद्र कलत्त उहती ॥८४॥

हरीतक्यादिः ४।३।१६७ ॥ हरीतकी कोशतकी मखरजनी शक्वाणी दाडी दोडी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी
द्राचा काला श्वाचा गभीका कण्टकारिका पिपली चिन्वा श्रेफालिका ॥८५॥

माशब्दादिः ४।४।१ ॥ माशब्दः नित्यशब्दः कायेशब्दः ॥८६॥

प्रभृतादिः ४।४।१ ॥ प्रभृत पर्याप्त ॥ ८७ ॥

सुखादिः ४।४।१ ॥ सुखात् सुखरात्रि सुखश्रयण ॥८८॥

परदारादिः ४।४।१ ॥ परदार गुरुतल्य ॥८९॥

पपीदिः ४।४।१० ॥ पपी अश्व अश्वत्थ रथ जाल न्यास व्याल । (१) पाद, पञ्च ॥९०॥

वेत्रनादिः ४।४।१२ ॥ वेत्रन वाहन अर्धवाह धनुर्दण्ड जाल वेश उपवेश प्रेषण उपवलि सुख शय्या शक्ति
उपनिषद् उपदेश स्निग् (स्निग्) पाद उपस्थ उपस्थान उपहस ॥९१॥

उत्सङ्गादिः ४।४।१५ ॥ उत्सङ्ग उडुप उत्पूत उत्पन्न उत्पुट पिटक पिटाक ॥९२॥

भस्त्रादिः ४।४।१६ ॥ भस्त्रा भरट मरण शीर्षभार शीर्षभार अंशभार अंशभार ॥९३॥

अचद्युतादिः ४।४।१८ ॥ अचद्युत जानुप्रहृत जङ्घाप्रहृत जङ्घाप्रहृत पादस्त्रेदन कण्टकमर्दन गतानुगत
गतागत यातायात अनुगत ॥ ९४ ॥

महिष्यादिः ४।४।२८ ॥ महिषी प्रजापति प्रजावती प्रलेपिका विलेपिका अनुलेपिका पुरोहित मणि-
पाली अनुवारक अनुचारक होट यजमान ॥ ९५ ॥

किसरादिः ४।४।३२ ॥ किसर नरद नलद स्थागल तगर गुग्गुलु उशीर हरिद्रा हरिद्रु पर्णी ॥ ९६ ॥

कुवादिः ४।४।६२ ॥ कुव शिवा प्ररोह स्था बुभुक्षा चुरा तितिचा उपस्थान क्षपि कमेन् विशधा पपम्
सत्य अश्वत विशिखा शिविका भवा उदस्थान पुरोहा विद्या मन्त्र ॥ ९७ ॥

प्रतिजनादिः ४।४।२२ ॥ प्रतिजन इदंयुग संयुग समयुग परयुग परकुल परस्त्रकुल असुयकुल सर्वजन
विश्वजन महाजन पञ्चजन ॥ २८ ॥

कथादिः ४।४।२०२ ॥ कथा विकथा विश्वकथा संकथा वितच्छा कुष्ठवित् जनवाद जमेवाद वसि संग्रह
गण गण आयुर्वेद ॥ २९ ॥

गुडादिः ४।४।२०३ ॥ गुड कुत्साप सक्त अपूप मांसोदन इक्षु वेष सङ्कास संघात संज्ञास संवाह प्रवास
निवास उपवास ॥ १०० ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

गवादिः ५।१।२ ॥ गो हविस् अक्षर विष बहिस् अष्टका खदा युग मेधा सुच । (१) नाभि नभं च ।
(२) शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घलं तर्कनियोगेन चान्द्रोदात्तलम् । (३) ऊधसोऽनङ् च । कूप खद दूर खर
अमर अध्वन् वेद बीज दीत ॥ १ ॥

अपूपदिः ५।१।४ ॥ अपूप तण्डुल अभ्युष अभ्युष अभ्येष पृथक् चोदन सूप पूष क्षिण
प्रदीप सुसल कटक कर्णवेष्टक अगेल । (१) अन्नविकारिभ्यश्च । युष् खूणा दीप अय पच ॥ २ ॥

निष्ठादिः ५।१।९० ॥ निष्क पण पाद माघ वाह द्रोण षष्टि ॥ ३ ॥

अश्वादिः ५।१।३२ ॥ अश अश्वन् गण ऊर्णा उमं उमा भङ्गा लण गङ्गा वर्षा वसु ॥ ४ ॥

वशादिः ५।१।५० ॥ वंश कुटज बल्लज मूल खूणा खूण अल अश्वन् अश अल मूल इक्षु खटा ॥ ५ ॥

केदादिः ५।१।६४ ॥ केद भेद द्रोह दीह नर्त कर्ष तीर्थ संप्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्रकर्ष प्रेषण
संप्रश्न विप्रश्न विकर्ष प्रकर्ष । (१) विराग विरङ्ग च ॥ ६ ॥

दण्डादिः ५।१।६६ ॥ दण्ड सुसल सधुपर्क कशा अर्ध मेघ मेघा सुवर्ण उदका वर्ष युग गुहा भाग
इम भङ्ग ॥ ७ ॥

सहानास्त्रादिः ५।१।८४ ॥ सहानास्त्री आदित्यव्रत गीदान ॥ ८ ॥

अनात्तरदीनादिः ५।१।८४ ॥ अनात्तरदीना तिलव्रत देवव्रत ॥ ९ ॥

व्युष्टादिः ५।१।८७ ॥ व्युष्ट नित्य निष्कृमण प्रवेशन उपसंक्रमण सौम्य आस्तरण सङ्कास संघात अग्निपद
पीशुल्ल पीलु मूल प्रवास उपवास ॥ १० ॥

संतापादिः ५।१।१०१ ॥ संताप संताह संथास संयोग संपराव संवेदन सपेय नियेष सर्ग निसर्ग विसर्ग
उपसर्ग प्रवास उपवास संघात संवेध संवास संमोदन सक्त । (१) मांसोदनादिभ्योऽहोतादपि ॥ ११ ॥

उपवस्त्रादिः ५।१।२०५ ॥ उपवस्त्र प्राशिल चूडा यज्ञा ॥ १२ ॥

अनुप्रवचनादिः ५।१।२११ ॥ अनुप्रवचन उत्थापन उपस्थापन संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवसिन
अनुवचन अनुवाचन अन्तरीहण प्रारम्भण आरम्भण आरोहण ॥ १३ ॥

खर्गादिः ५।१।२११ ॥ खर्ग यशस् आयुस् काम धन ॥ १४ ॥

पुण्याहवाचनादिः ५।१।२११ ॥ पुण्याहवाचन स्तुतिवाचन आतिथ्याचन ॥ १५ ॥

पुष्पादिः ५।१।२२ ॥ पशु चतुर्दशत् पटु तन् लघु बद्ध साधु आयु उरु गुरु बद्धल खल्ल दल्ल चल्ल
अकिंचन बाल होड पाक वक्ष मन्द खादु हस्त दीर्घ प्रिय वष कज्जु चिप चूड अण ॥ १६ ॥

ददादिः ५।१।२३ ॥ ददु दद परिदद भृश कृश वक्र चुक्र आश कट लवण ताम्र शीत उष्ण जड
बधिर मधुर सूख सूक स्थिर (१) वैशीतलाभमतिमनःशारदानाम् । (२) समी सतिमनसोः । जवन ॥ १७ ॥

ब्राह्मणादिः ५।१।२४ ॥ ब्राह्मण वाडव माणव । (१) अहंती तुम् च । चौर धूर्त आराधय विराधय
अपराधय उपराधय एकभाव हिंभाव विभाव अन्यभाव अवेवञ संवादिन् संवेशिन् संभाषिन् बद्धभाषिन्
शीर्षेधातिन् विधातिन् समस्य विषमस्य परमस्य मध्यस्य अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल
क्षेवञ विश्व बालिश असस दुष्पुरुष कापुरुष राजन् गणपति अधिपति गडुल दयाद विशस्ति विषम विपात
निपात । (१) सर्ववेदादिभ्यः स्थाथे । (२) चतुर्वेदसौम्यपदद्विच्य । शीटीर । आकृतिगणोऽयम् ॥ १८ ॥

चतुर्वर्णादिः ५।१।२४ ॥ चतुर्वर्ण चतुराश्रम सर्वविद्य त्रिलोक त्रिखर वङ्गुण सेना अनन्तर संनिधि
समीप उपमा सुख तदर्थ इतिह मणिक ॥ १९ ॥

पुरोहितादिः ५।१।२५ ॥ पुरोहित । (१) राजासि । यामिक पिच्छिक मुहित बालमन्द बाल मन्द
खल्लिक दल्लिक वर्मिक कर्मिक धर्मिक शैलिक सृत्तिक मूलिक तिलक अञ्जलिक रुपिक कृषिक पुत्रिक
अविक कृत्तिक पथिक प्रतिक सारधि आलिक सूचिक संरज सूचक संरजसूचक नास्तिक अजातिक नागर
चूडिक ॥ २० ॥

उद्गातादिः ५।१।२६ ॥ उद्गात उद्गैत प्रतिहर्तु प्रशान्त होड पोड हर्तु रथगणक पत्तिगणक सप्त दुष्ट
अध्वर्यु बधू सुभग मन्त्र ॥ २१ ॥

युवादिः ५।१।२७ ॥ युवन् स्खिर होड यजमान (१) पुरुषासि । भाट कुतुक अमण कटुक कमण्डलु
कुखी सुखी दुःखी सुहृदय दुर्हृदय सुहृद दुर्हृद सुभाट दुर्भाट वपल परित्राजक सन्नन्नचारिन् अटुशंस ।
(२) हृदयोसि । कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेवञ । (३) श्रोत्रियस्य यलोपथ ॥ २२ ॥

मनोज्ञादिः ५।१।२८ ॥ मनोज्ञ प्रियरूप अभिरूप कल्याण मेधाविन् आढ्य कुलपुत्र क्रान्दस काव श्रोत्रिय
चौर धूर्त विश्वदेव युवन् कुपुत्र यामपुत्र यामकुलाल समपण्ड यामकुमार सुकुमार बद्धल अवश्यपुत्र
असुखपुत्र असुखकुल सारपुत्र शतपुत्र ॥ २२ ॥

पीलादिः ५।२।२९ ॥ पीलु कर्कोन् कर्कोन् शमी करीर बल कुवल वदर अथल खदिर ॥ २४ ॥

कर्णादिः । कर्ण अजि गख केश पाद गुल्फ भू शङ्क दल ओष्ठ पृष्ठ ॥ २५ ॥

तारकादिः ५।२।२६ ॥ तारका पुष्प कर्णक मञ्जरी कजीप लण सूत मूत्र निम्बुमण पुरीष उच्चार प्रचार
विचार कुमल कण्टक सुसल सुकुल कुसुम कुतूहल स्वक किललय पल्लव खल्ल वेग मित्रा मुद्रा मुमुक्षा
धेनुष्या पिपासा यक्षा अक्ष पुष्पक अङ्गारक वर्णक द्रोह सुख दुःख उत्कण्ठा भर व्याधि वर्मन् व्रण गौरव
शाल तरङ्ग तिलक चन्द्रक अस्वकार गर्व सुकुर हर्ष उत्कर्ष रण कुवलय गर्ध लुप्त सौमन् ज्वर गर रोग
रोसाक्ष षण्ड काज्जल लघु कीरक काज्जल स्पष्ट फल काञ्चु शङ्कर अङ्कुर शैवल वकुल श्वभ आराल कलङ्क
कर्दम कन्दल मूर्च्छा अङ्गार हस्तक प्रतिविम्ब विप्लवन् प्रलय दीक्षा गजे । (१) गर्भादिप्राणिभिः ॥
आकृतिगणः ॥ २६ ॥

विमुक्तादिः ५।२।२७ ॥ विमुक्त दिवासुर रक्षोसुर उपसद सुवर्ण परिसारक सदसत् वसु मरुत् पञ्चैवत्

वसुसत् सत्वत वसवत् दशां दशाहं वयस् हविषाणं पतविन् महिषी अश्वहस्य सोमापुषन् इडा अघाविष्णु
उर्वशी हवहन् ॥ २७ ॥

गोषदादिः ५।२।६२ ॥ गोषद इषेला मातरिञ्चन् देवस्यला देवीरापः कृष्णीस्याखरेष्ठः देवीधिषा देवीधीय
रचोहण युञ्जान अञ्जन प्रभूत प्रतूत कृशाल कृशाल ॥ २८ ॥

आकाशदिः ५।२।६३ ॥ आकाशं (आकाश) तस्य पिशाच पिचच्छ अशनि अशमन् निचय जय चय विजय
अचय नय पाद दीप ऋद ऋद हृद गह्वर शकुनि ॥ २९ ॥

इष्टादिः ५।२।८८ ॥ इष्ट पूर्तं उपासादित निगदित परिगदित परिवादित निकथित निषादित निपठित
संकलित परिकलित संरलित परिरलित अर्चित गणित अवकीर्ण आयुक्त गृहीत आम्नात श्रुत अधीत
अवहित आसिवित अवधारित अवकलित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपठित
व्याकुलित ॥ ३२ ॥

रसादिः ५।२।९५ ॥ रस रूप वर्ण मन्त्र स्पर्श शब्द ज्ञेय भाव । (१) गुणात् एकाचः ॥ ३१ ॥

सिफादिः ५।२।९७ ॥ सिफ गडु मणि नामि बीज वीणा कृष्ण निष्पाव पांसु पार्श्व पथं हनु सक्त मास
मांस (१) पार्श्वधमन्योर्द्विष । (२) वातद्रुक्बलललाटानामुङ्क् च । (३) जटाघटाकालाः जेपे । पथं उदक्
प्रज्ञा सकृष कर्ण स्नेह श्रौत श्वास पिङ्ग पित्त पुष्क प्रुधु मृदु मरुक् पव चट्ट कपि गच्छु रन्धि त्री कुश धारा
वर्षेन् पञ्चन् शोभन् पेश कुच्छ । (४) श्रुद्रजकृपतापयोश्च ॥ ३२ ॥

लोमादिः ५।२।१०० ॥ लोमन् रोमन् वधु हरि गिरि कर्क कपि सुनि तरु ॥ ३३ ॥

पामादिः । पामन् वामन् वेमन् हेमन् शोभन् कद्रु वलि सामन् जपान् जमि । (१) अङ्गाल्लस्याणि ।

(२) शाकीपलालीदृष्ट्वां हृत्स्वं च । (३) विष्मिन्त्युत्तरपदलोपयाजितसंधेः । (४) लज्ज अञ्च ॥ ३४ ॥

पिच्छादिः । पिच्छा उरस् ध्रुवक ध्रुवक । (१) जटाघटाकालाः जेपे । वर्ण उदक पक्क प्रज्ञा ॥ ३५ ॥

ज्योत्स्नादिः ५।२।१०३ ॥ ज्योत्स्ना तमिस्रा कुण्डल कुतप विसर्प विपादिका ॥ ३६ ॥

ब्रीह्यादिः ५।२।११६ ॥ ब्रीहि माया शाला शिखा माला मेखल केका अटका पताका चर्मन् कर्मन्
वर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा वडवा कुमारी वीणा बलाका यव खट्व नौ कुमारौ । (१) शीर्षाञ्जलः ॥ ३७ ॥

तुन्दादिः ५।२।११७ ॥ तुन्द उदर पिचच्छ यव ब्रीहि । (१) स्वाङ्गाविहङ्गौ ॥ ३८ ॥

अश्रीआदिः ५।२।१२७ ॥ अश्रीस् उरस् तुन्द चतुर पलित जटा घाटा अघ अघ कर्दम अक्ष लघण ।

(१) स्वाङ्गाञ्जीनात् । (२) वर्णात् । आलविगणः ॥ ३९ ॥

सुखादिः ५।२।१२१ ॥ सुख दुःख द्रव द्रव जच्छ अस् आय आस अर्लीक कठिन सोढ प्रतीप शील हल ।

(१) माला जेपे । कृपण प्रणाय प्रणय दल कल ॥ ४० ॥

पुष्करादिः ५।२।१२५ ॥ पुष्कर पद्म उवपल तमाल कुसुद गङ्ग कपिल्य विस मृणाल कर्दम शालुक विगर्ह
करीव-शीरीष यवास प्रवाह हिरण्य करिव कलोल तट तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव गालीक सरीसृप पुटक
अरविन्द अशोक अल कर्मल कलोल पथस् ॥ ४१ ॥

बलादिः ५।२।१२६ ॥ बल उक्ताह उद्गास उद्गास शिखा कुल चूडा शूल कूल आयाम व्यायाम
उपयाम आरोह अवरोह परिणाह युद्ध ॥ ४२ ॥

भवदादिः ५।२।१४ ॥ भवशा दीवायुः देवानां प्रियः आयुषान् ॥ ४३ ॥

देवपथादिः ५।३।१०० ॥ देवपथ चंसपथ वारिपथ रथपथ खलपथ करिपथ अनपथ राजपथ शतपथ
शङ्कुपथ सित्युपथ सिद्धगति उद्ग्रयोव वामरज्जु हस्त इन्द्र दण्ड पुण्य मल्ल ॥४४॥

शाखादिः ५।३।१०३ ॥ शाखा सुख जघन शङ्ख मेघ अश्व चरण स्तम्भ स्तान्द उरस् शिरस् अग्र
शरण ॥ ४५ ॥

शर्करादिः ५।३।१०७ ॥ शर्करा कपालिका कपाटिका कपिष्ठिका कनिष्ठिका पुच्छरीक शतपत्र गोक्षोमन
लोमन् गीपुच्छ नकुल सिकता ॥ ४६ ॥

अङ्गुल्यादिः ५।३।१०८ ॥ अङ्गुली भरुज बन्धु वज्र मण्डर मण्डल शङ्ख लो हरि कपि मुनि रुद्र खल
उदञ्चित् गोणी उरस् कुलिश ॥ ४७ ॥

दामन्यादिः ५।३।११६ ॥ दामनि औलपि जेजवापि औदकि औदङ्गि अच्युतन्ति आच्युतन्ति
अच्युतदन्ति आच्युतदन्ति शाकुन्तकि आकिदन्ति औडवि काकदन्ति शङ्कुतपि सार्वसिनि विन्तु वैन्दवि
तुलभ भौञ्जायनि आकान्दि सावित्री ॥ ४८ ॥

पद्मादिः ५।३।११७ ॥ पद्म असुर रजस् बालहीक वयस् वसु मरुत् सत्त्वत् दशाहं पिशाच अशनि
कावापण ॥ ४९ ॥

यौघेयादिः । यौघेय कौशिय शौक्लेय शौभेय धौतेय धातेय ज्यावाण्येय विगतं भरत उशीनर ॥ ५० ॥

स्थूलादिः ५।४।३ ॥ स्थूल अणु साधु साध इषु (१) कण्ठ तिलिषु । (२) यव व्रीहिषु । इक्षु तिल पाय
(३) कालावदात सुरावाम् । (४) गोमूत्र आम्बादने । (५) सुरा अही । (६) जीर्णं शालिषु । (७) पत्रमूल
समक्षो व्यस्य । कुमारीपुत्र कुमारीश्वर मणि ॥ ५१ ॥

धावादिः ५।४।२६ ॥ धाव मणि अस्थि तालु जानु सान्द्र पीत स्तम्भ । (१) क्षताबुण्णशीते । (२) पशौ
लूनविपाते । (३) अणु निपुणे । (४) ध्रुव कविने । (५) स्नात वेदसमाप्तौ । (६) मूल रित्ते । (७) दान कुक्षिते ।
(८) तनु स्त्रे । (९) ईयस्य । ज्ञात अज्ञात । कुमारीक्रौडनकाणि च कुमारक्रौडनकाणि च ॥ ५२ ॥

विनयादिः ५।४।३४ ॥ विनय समय । (१) उपाय ऋक्षत्वं च । संप्रति संगति कथंचित् अकक्षात् समाचार
उपचार समय समयाचार व्यवहार संप्रदान समुत्साहं समुद्र विमेष अलव्य ॥ ५३ ॥

प्रज्ञादिः ५।४।३८ ॥ प्रज्ञ वणिज् उग्रिज् उणिज् प्रत्यक्ष विद्वत् विद्वत् षोडश विद्या मनस् । (१) श्रोत्र शरीरे ।
लुहत् । (२) कण्ठ मूत्रे । चिकीर्षत् । चोर शत्रु योध चक्षुस् वसु एगस् मरुत् कुच सत्त्वत् दशाहं वयस् व्याकृत
असुर रजस् पिशाच अशनि कावापण देवता वसु ॥ ५४ ॥

आद्यादिः ५।४।४४ ॥ आदि मध्य अन्त इष्ट पार्श्व । आकृतिवर्णः ॥ ५५ ॥

शरदादिः ५।४।१०७ ॥ शरद विषाग् अनस् मनस् उपानह अनुहुह दिव द्विमवत् द्विक् विद सट्
दिग् इग् विश्वत्वर त्वह तद यद् कियत् (१) जराया जरस् च (२) प्रतिपरसमनुष्योऽप्यः । पथिन् ॥ ५६ ॥

विदग्धादिः ५।४।१२८ ॥ विदग्धि द्विसलि उभाञ्जलि उभयाञ्जलि उभादन्ति उभयादन्ति उभाहन्ति
उभयाहन्ति उभाकर्णं उभयाकर्णं उभापाणि उभयापाणि उभाबाहु उभयाबाहु एकपदि प्रोष्ठपदि आच्यपदि
आकृषपदि सपदि निजुष्यकर्णं संहतपुष्पि अनेवासि ॥ ५७ ॥

हस्तादिः ५।४।१२८ ॥ हस्तिष् कुक्षाल अश्व कशिक कुरुत कटोल कटोलक मण्डोल कण्डोलक अज
जाल गण्ड सहेला दासी गणिका कुपुल ॥ ५८ ॥

कुम्भपदी ५।४।१४।१६ ॥ कुम्भपदी एकपदी जालपदी शूलपदी सुनिपदी गुणपदी शतपदी स्वपदी गोधापदी कलमीपदी विपदी दणपदी विपदी विपदी वटपदी दासीपदी शितपदी विष्णुपदी सुपदी मिथदी आर्द्रपदी क्षणपदी क्षणपदी श्वपदी द्रोणीपदी द्रोणपदी द्वपदी सुकरपदी शकुन्पदी अष्टापदी स्थानपदी अपदी सूचीपदी ॥ ५८ ॥

उरःप्रभृतिः ५।४।१५।१ ॥ उरस् सर्पिस् उपानद् पुमान् अनङ्गान् पथः नीः लङ्गोः दधि मधु शाली शालिः । (१) अर्थाञ्जयः ॥ ६० ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

शकम्भवादिः ६।१।८४ ॥ शकम्भुः कर्कोत्थः कुलटा । (१) सीमन्तः केगवेशि । हलीया मनीषा लाहलीया पतञ्जलिः । (२) सारङ्गः पञ्चपल्लवोः ॥ १ ॥

पारस्करादिः ६।१।१५७ ॥ (१) पारस्करी देशः । (२) कारस्करी वृक्षः । (३) रथम्पा नदी । (४) किष्कः प्रमाणम् । (५) किकित्वा गुहा । (६) तहहतोः करपलोक्षोरदेवतयोः सुट् तलोपच । (७) प्रातु तुम्पतौ गवि कर्तैरि ॥ २ ॥

उच्छादिः ६।१।१६० ॥ उच्छेज्ज लज्ज अज्ज जल्य जप वध । (१) युग कालविशेषे रथाद्युपकरणे च । (२) गरी दूष्य । (३) वेदवेगवेदभ्रमः करणे । (४) सुगुह्वरकन्दसि । (५) वर्तनि स्त्रीष्वे । (६) अग्ने दरः । (७) साम्बतायी भावगर्हायाम् । (८) उत्तमशशत्तमौ सवैव । (९) भञ्ज मन्थनीमन्याः ॥ ३ ॥

वृषादिः ६।१।२०३ ॥ वृषः जगः ज्वरः गृहः हयः गयः चयः वृमः वेदः सूदः अंशः गुहा । (१) शमरणी संत्रायां संमतौ भावकर्मणीः । मन्त्रः श्रान्तिः कामः यामः आरा घारा कारा वहः कल्यः प्राद इति वृषादिराकृतिगणः ॥ अविहितलक्षणमाद्युदात्तलं वृषादिषु ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

विस्मष्टादिः ६।२।१२४ ॥ विस्मष्ट विचित्र विचित व्यक्त संपन्न पटु पण्डित कुशल चपल निपुण ॥ ५ ॥

कार्तिकौजपादिः ६।२।२७ ॥ कार्तिकौजपी सावर्णिमाष्कजेयी सावर्णिमाष्कजेयी अवन्त्यश्मकाः पैलश्यापर्णेयाः कपिश्यापर्णेयाः शैलिकाचापाक्षालियाः कटुकबाधूलियाः शाकलयनकाः शाकलशणकाः शणकबाधवाः आर्चाभिमीदगलाः कुनिसुराष्ट्राः चित्तिसुराष्ट्राः तच्छ्वतच्छाः अविमत्तकामविज्ञाः बाधवशाल-
ह्याथनाः बाधवदानक्षुताः कठशालापाः कठकौशुमाः कौशुमलीकावाः स्त्रीकुमारम् मीदपैथलादाः वत्सजरन्तः सौम्यतपाधिवाः जराष्ट्र्यु यान्यातुवाके ॥ ६ ॥

दासीभारादिः ६।२।४२ ॥ दासीभारः देवहूतिः देवभौतिः देवलातिः वसुनीतिः वसुभूतिः औषधिः चन्द्रमाः । आकृतिगणः ॥ ७ ॥

युक्तारोह्यादिः ६।२।५१ ॥ युक्तारोह्यी आगतरोह्यी आगतयोध्यी आगतवक्ष्यी आगतमन्द्यी आगतप्रहारो आगतमन्त्रः लौरहोता भगिनीभर्ता यामगोधुक् अश्वतिराव गर्गतिरावः व्युष्टतिरावः गणपादः एकाशीतिपाद । पावेसमितादयश्च (१) आकृतिगणः ॥ ८ ॥

घोषादिः ६।२।८५ ॥ घोष घट कट वल्लभ ऋद बदरी पिङ्गल पिङ्गली पिङ्ग माला रजा शाला कूट कूटशालाकी अश्वत्य दण शिल्पी मुनि प्रेक्षाक प्रेक्षा ॥ ९ ॥

कावादिः ६।१।८६ ॥ कालि पैलि भाखि व्याडि आखिखि आचाटि गोमि ॥ १० ॥

कक्कादिः ६।१।८७ ॥ कर्किं मन्नी मकरी कर्कन्तु शमी करौरि करीर कन्दुक कुवल कवल बदरी ॥ ११ ॥

मालादिः ६।१।८८ ॥ माला शाला शोणा शोण दाला जाला काची एक काम दिरोदास वधाय ॥

आकृतिगणः ॥ १२ ॥

मल्लादिः ६।२।११८ ॥ मृतु डशीक प्रवीक प्रतुर्ति हव्य मव्य भग ॥ १३ ॥

चिहणादिः ६।२।१२५ ॥ चिहण मदुर मदुमर वेतुल पटलक वेडालिकर्णक वेडालिकर्ण ककुट चिहण चिहण ॥ १४ ॥

वर्ग्यादिः ६।२।१२१ ॥ दिगादिषु वर्गादय एव कृतयदन्ता वर्ग्यादयः ॥

चूर्णादिः ६।२।१२४ ॥ चूर्ण करिष करीष शक्तिन शाकट दाला तृप्त कुन्दम दलप चमसी चक्रन चौक ॥ १५ ॥

वनस्पत्यादिः ६।२।१४० ॥ वनस्पतिः वृहस्पतिः शचीपतिः तन्मूनपात् नराशंसः शुनःशेषः शण्डामर्कां टणावकृवी लम्बाविश्वयसी मर्मृत्युः ॥ १६ ॥

आचितादिः ६।२।१४६ ॥ आचित पर्याचित आस्थापित परिग्रहीत निरुक्त प्रतिपन्न अपस्त्रित प्रस्त्रित उपहित उपस्थित संहितागवि ॥ १७ ॥

प्रवृत्तादिः ६।२।१४७ ॥ प्रवृत्तं यानम् । प्रवृत्तो वृषलः । प्रयुता स्थलः । आकर्षे अवहितः । अवहितो भोगिषु । स्तुटाकृष्टः । कविशक्तः ॥ १८ ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन प्रवृत्तो वृषकृती रथ इत्यादि ॥

चार्वादिः ६।२।१६० ॥ चारु साधु दौषिक दौषिक अमङ्गमेजय वदान्य अकस्मात् । (१) वर्तमानवर्धमानलरमाणप्रियमाणक्षियमाणरोचमानशीममानाः संज्ञायाम् । (२) विकारसदृशे व्यसप्तमसे । गृहपति गृहपतिक । (३) राजाज्ञोच्छन्दसि ॥ १९ ॥

गुणादिः ६।२।१७६ ॥ गुण अचर अप्याय सूक्त कुन्दोनाम ॥ आकृतिगणः ॥ २० ॥

निरुदकादिः ६।२।१८४ ॥ निरुदक निरुपल निरुमल्लिक निरुमालिक निरुमल्लिक निरुमल्लिक दुस्तीरप निरुतीरप निरुतीरप निरुजिन उदजिन उपाजिन । (१) परैरुपादकेशकपोः (२) आकृतिगणः ॥ २१ ॥

अंश्यादिः ६।२।१८३ ॥ अंशु नन राजन् उष्ट्र खेटक अजिर आशी यवण कृतिका अर्धपुर ॥ २२ ॥

गौरादिः ६।२।१८४ ॥ गौर तैष तैल खेट लोट जिह्वा कृष्ण कम्पा गुध कल्प पाद ॥ २३ ॥

विचक्रादिः ६।२।१८५ ॥ विचक्र विवृत्त विवह्वर । आकृतिगणः ॥ २४ ॥

प्रियादिः ६।२।१८४ ॥ प्रिया मनोज्ञा कल्याणा सुभगा दुर्भगा भक्तिः सविधा स्वसा काला चाला चपला दुहिता वामा अवला तनया ॥ २५ ॥

तसिलादिः ६।२।१९५ ॥ तसिल नल तरप तमप चरट जातीयर कल्पप देश्य देशीयर रूपप पाशप थल धाल् दार्हिल तिल थ्यन् ॥ २६ ॥

कुक्कादिः ६।२।१९९ ॥ कुक्कुटी मृगी काको ॥

अण्डादिः । अण्ड पद शाव अकुसं मकुटी ॥ २७ । २८ ॥

प्रयोदरादिः ६।२।१९९ ॥ प्रयोदर प्रयोल्यान वलाहक जीमूत श्मशान उलूखल पिशाच वृषी मदुरः आकृतिगणः ॥ २९ ॥

कीटरादिः ६।३।११७ ॥ कीटर मिश्रक सिन्नक पुरग सारिक शारिक इति कीटरादिः ॥ १० ॥
 किंश्लुकादिः । किंश्लुक शाल नड अन्नन भञ्जन लोहित कृष्ण्ट ॥ ११ ॥
 अजिरादिः ६।३।११८ ॥ अजिर खदिर पुलिन हंसक कारख चक्रपाक ॥ १२ ॥
 शरादिः ॥ ६।३।१२० ॥ शर वंश धूम अहि कपि मणि मुनि शुचि हनु ॥ १३ ॥
 पीलादिः ६।३।१२१ ॥ पीलु दारु रुचि चारु ॥ १४ ॥
 विल्लाकादिः ६।४।१५३ ॥ कविघानार्थं नडादयो यदा कसन्निवोगे कतङ्गगागमासदा विल्लाकादयः ॥ १५ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

खालादिः ७।१।४८ खाली पीली । आकृतिगणः ॥ १ ॥
 क्षारादिः ७।३।४ ॥ क्षार खर स्वाध्याय व्यक्कश खलि खर स्फाकृत स्वाद मृदु अस् शब्द ख ॥ २ ॥
 स्वागतादिः ७।३।७ ॥ स्वागत स्वप्नर स्वङ्ग व्यङ्ग व्यड व्यवहार स्वपति ॥ ३ ॥
 अनुश्रुतिकादिः ७।३।२० ॥ अनुश्रुतिक अनुद्वीड अनुसंवरण अनुसंचरण अनुसंवस्वर अङ्गारवेण
 अतिह्वय असह्वय असहृति वध्योग पुष्करसद अनुहरत् कुरुकत कुरुपखाल उदकशुद्ध इहलीक परलीक
 सर्वलीक सर्वपुरुष सर्वभूमि प्रयोग परस्त्री । (१) राजपुरुषात् प्यजि । त्वमड । आकृतिगणोऽयम् ॥ ४ ॥
 तेन । अभिगम अभिभूत अधिदेव चतुर्विद्या । इत्यादि ।
 लिपकादिः ७।३।४५ ॥ लिपका भुवका चटका सेवका करका कटका अवका लहका अलका कम्बका
 भुवका एङ्का । आकृतिगणः ॥ ५ ॥
 न्यङ्कादिः ७।३।५३ ॥ न्यङ्ग मङ्ग न्यु दूरपाक फलिपाक क्षणेपाक दूरपाका फलिपाका दूरपाङ्ग फलिपाङ्ग
 तन्ना वक्र चक्र व्यतिवङ्ग अनुवङ्ग अवसर्ग उपसर्ग श्रपाक मांसपाक मावपाक मूलपाक कपोतपाक
 उलूकापाक । (१) संज्ञायां निचनिदाघावदाघाघाः । न्यगोच वीरुत् ॥ ६ ॥
 कणादिः ७।४।३ ॥ कण रण भण शण लुप डेट ह्याधि माणि लोटि (लोडि) लोपि ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

गीवादिः ८।१।२७ ॥ गीव ब्रुव प्रवचन प्रहसन प्रकथन प्रत्ययन प्रपञ्च प्राय न्याय प्रचक्षण विचक्षण
 अवचक्षण स्वाध्याय मृगिष्ठ ॥ १ ॥
 काष्ठादिः ८।१।२७ ॥ काष्ठ दारुण अमात्यपुत्र वेश अनाज्ञात अनुज्ञात अपुत्र अयुत अज्ञत अनुज्ञत भृश धीर
 सुख परम सु अति ॥ २ ॥
 यवादिः ८।२।८ ॥ यव दक्षिण कर्मि भूमि कर्मि कुक्षा वशा द्राक्षा प्राक्षा भजि व्रजि भ्रजि हरित कङ्कत्
 गरुत् इच्छ द्रुम मधु । आकृतिगणः ॥ ३ ॥
 अह्वरादिः ८।२।७० ॥ अह्वर गिर घूर् घूर् ॥ ४ ॥
 पत्वादिः । पति गण पुत्र ॥ ५ ॥

कस्कादिः ८३।४८ ॥ कस्तः कौतस्तुतः स्तुतुस्तुतः सयस्तुतः सयस्तुतः सायस्तुतः सायस्तुतः
मपिस्तुतुका धनुस्तुपालम् बहिस्तुलम् बहिस्तुलम् यक्तुपावम् तमस्तुतुतः अयस्तुतुतः मेदस्तुतुतः भास्तुतः
अहस्तुतः । आकृतिगणः ॥ ६ ॥

सुषामादिः ८३।८८ ॥ सुषामा निषामा दुषामा सुषेधः निषेधः दुषेधः सुषन्धिः निषन्धिः दुषन्धिः
सुष्टु दुष्टु । (१) गौरिषक्त्यः संज्ञायाम् । प्रतिष्ठािका जलायाहम् जालायाहम् नौषेचनम् दुन्दुभिवेचनम् (२) एति
संज्ञायामगात् । (३) गन्धवाहा । हरिषेधः रोहिषीषेधः । आकृतिगणः ॥ ७ ॥

सवनादिः ८३।१० ॥ सवने सवने । सृते सृते । सीमे सीमे । सवनमुखे सवनमुखे । किंसं
किंसम् । किंसः किंसः । असवनमसवनम् । गीसनि गीसनिम् । अश्वसनिमश्वसनिम् ॥

(पाठान्तरम् ॥) सवने सवने । सवनमुखे सवनमुखे । असवनमसवनम् ॥ संज्ञायां ब्रह्मपतिसवः ।
शक्रसवनम् । सीमे सीमे । सृते सृते । संवत्सरे संवत्सरे । विसं विसम् । किंसम् किंसम् । सुसलं सुसलम् ।
गीसनिम् । अश्वसनिम् ॥ ८ ॥

इरिकादिः ८३।६ ॥ इरिका मिरिका तिमिरा । आकृतिगणः ॥ ९ ॥

गिरिनद्यादिः ८३।१० ॥ गिरिनदी गिरिनख गिरिनद्ध गिरिनितम् चक्रनदी चक्रनितम् तृयमाण
माघोन आर्गयन । आकृतिगणः ॥ १० ॥

क्षुधादिः ६।४।३८ ॥ क्षुधा नृनमन नन्दिन् नन्दन नगर । (१) एतान्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति ।
हरिनन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम् । (२) नृतिर्यङि प्रयोजयन्ति । नरीनृत्यते । नरैर्न गृह्यन् नन्दन निवेश
निवास अग्नि अनूप । (३) एतान्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनतैनम् परिगहनम् परिगन्दनम् शरनिवेशः
शरनिवासः शराग्निः दर्भानूपः । (४) आचार्यादणलं च । आकृतिगणोऽयम् ॥

(पाठान्तरम् ॥) क्षुधा नृनमन नरनगर नन्दन । (१) नृतिर्यङि । गिरिनदी गृह्यगमन निवेश
निवास अग्नि अनूप आचार्यभोगीन चतुर्हायन । (२) इरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम् । इरिका तिमिर
समीर कुवेर हरि कर्मार । आकृतिगणः ॥ ११ ॥

॥ इति गणपाठः समाप्तः ॥

(२) अथ धातुपाठः ।

अथ श्वादेशः ॥ १ ॥

१ भू सखायाम् ॥ उदात्ताः परस्मैभाषः ॥ २ एष ढङ्गी । ३ स्पर्ध संवर्ध । ४ गाष्ट प्रविष्टालिसृयोर्ध्वे च ।
 ५ बाष्ट लोङने । ६ नाष्ट ७ नाष्ट यात्रोपतापेयर्धोःश्रीःषु । ८ दध धारणे । ९ स्नादि आप्रवणे । १० विदि
 ज्ञेये । ११ वदि अभिवादनस्तुत्योः । १२ मदि कल्याणे सुखे च । १३ मदि सुसिमोदमदस्त्रप्रकाशितगतिषु ।
 १४ स्पदि किञ्चिच्चलने । १५ क्तिदि परिदेवने । १६ सुद हर्षे । १७ दद दाने । १८ षद १९ खद
 आखादने । २० उद माने क्रीडायां च । २१ कुद २२ खुद २३ गुद क्रीडायामिव । २४ घृद
 चरणे । २५ ङाद अय्यक्ते शब्दे । २७ ङादीं सुखे च । २८ खाद आखादने । २९ पद कृत्स्नि शब्दे ।
 ३० यतौ प्रयत्ने । ३१ युद ३२ लुद भासने । ३३ विद ३४ वेद याचने । ३५ ग्रथि शैथिल्ये । ३६ ग्रथि
 कौटिल्ये । ३७ कत्य ज्ञाघायाम् ॥ एषादथ उदात्ता अनुदात्ते आत्मनेभाषाः ॥ ३८ अत सातत्यगमने ।
 ३९ चितौ संज्ञाने । ४० अतिर आसिचने । ४१ अतिर चरणे । ४२ मय विलोङने । ४३ कुयि
 ४४ युधि ४५ लुयि ४६ मयि हिंसासंकोशमयोः । ४७ पिथ गत्याम् । ४८ पिथू शस्त्रे माङ्गल्ये च । ४९ खाड
 भक्षणे । ५० खद स्त्र्ये हिंसायां च । ५१ वद स्त्र्ये । ५२ गद व्यक्त्यां वाचि । ५३ रद विलिखने ।
 ५४ गद अय्यक्ते शब्दे । ५५ अद गतौ याचने च । ५६ नद ६७ गर्द शब्दे । ५८ तद हिंसायाम् ।
 ५९ कद कृत्स्नि शब्दे । ६० खद दन्दशुक्ले । ६१ अति ६२ अदि बन्धने । ६३ इदि परमर्थे । ६४ विदि
 अवयवे ॥ भिदि इत्येके ॥ ६५ गङ्गि वदनैकदेशे । ६६ णिदि कुत्सायाम् । ६७ टुगदि समृद्धौ ।
 ६८ चदि आह्लादि । ६९ तदि चेष्टायाम् । ७० कदि ७१ क्तिदि ७२ क्तिदि आह्वाने रोदने च । ७३ क्तिदि
 परिदेवने । ७४ श्वत्तु गङ्गी ॥ अतादथ उदात्ता उदात्तेषु परस्मैभाषाः ॥ ७५ श्रौक् संचने । ७६ लौक्
 दर्शने । ७७ श्रौक् संघाते । ७८ त्रेक् ७९ भ्रेक् शब्दोत्साहयोः । ८० रेक् शङ्कायाम् । ८१ सेक् ८२ सेक्
 ८३ सक् ८४ अक् ८५ अक् गतौ । ८६ शक् शङ्कायाम् । ८७ अक् लक्षणे । ८८ वक् कौटिल्ये ।
 ८९ मक् मन्धने । ९० कक् लौक्ये । ९१ कुक् ९२ ङक् आदाने । ९३ चक् ढङ्गी प्रतिघाते च ।
 ९४ कक् ९५ वक् ९६ अक् ९७ वक् ९८ ङक् ९९ ङक् १०० ङक् १०१ वक् १०२ मक् १०३ टिक्
 १०४ टिक् १०५ तिक् १०६ तौक् १०७ रक् १०८ लक् गत्यर्थाः । ढङ्गीयो दन्त्यादिरित्येके । लक् भोजन-
 निष्ठभावपि । १०९ अक् ११० वक् १११ मक् गत्यानेपि । मक् कौतवे च । ११२ राष्ट ११३ लाष्ट ११४ द्राष्ट
 सामर्थ्ये । घ्राष्ट इत्यपि केचित् । द्राष्ट आयात्रे च । ११५ ङाष्ट कल्याणे । श्रीक्रादथ उदात्ता अनुदात्ते आत्मने-
 भाषाः ॥ ११६ फक् नीचैर्गतौ । ११७ तक् हसने । ११८ तक् लज्जनीयने । ११९ वक् भरणे । १२० लाख
 हसने । १२१ लाख १२२ राख १२३ लाख १२४ द्राख १२५ घ्राख शोषणालमर्थयोः । १२६ शाख
 १२७ शाख व्याप्ति । १२८ उख १२९ उखि १३० वख १३१ वखि १३२ मख १३३ मखि १३४ णख
 १३५ णखि १३६ रख १३७ रखि १३८ लख १३९ लखि १४० ङख १४१ ङखि १४२ ङखि १४३ वखा
 १४४ रणि १४५ लणि १४६ अणि १४७ वणि १४८ मणि १४९ तणि १५० लणि १५१ अणि १५२ अणि
 १५३ अणि १५४ रणि १५५ लणि गत्यर्थाः । रिख वस्त्रे निखि शिखि इत्यपि केचित् । लणि लक्षणे च ।
 १५६ युणि १५७ लुणि १५८ लुणि वर्जने । १५९ ङख हसने । १६० मणि मण्डने । १६१ शिधि आघ्राणे ।

फकादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । १६२ वच् दीप्ती । १६३ धच सेचने सेचने च । १६४ लोचु दर्शने । १६५ वच व्यक्तायां वाचि । १६६ अच १६७ अचि गतौ । १६८ कच वचने । १६९ कचि १७० काचि दीप्तिवचनयोः । १७१ मच १७२ मुचि कम्पने । कथनधित्यये । १७३ मचि धारणीकृत्य-पूजनेषु । १७४ पचि व्यक्तीकरणे । १७५ एच प्रसादे । १७६ ऋज गतिस्थानार्जनीपार्जनेषु । १७७ ऋजि १७८ भृजी भर्जने । १७९ एज् १८० भेज् १८१ भ्राज् दीप्ती । १८२ ईज गतिक्रान्तयोः । वचादय उदात्ता अतुदात्तेत आत्मनेभाषाः । १८३ गृच शोके । १८४ कृच शब्दे तारि । १८५ कृच १८६ कृच कौटिल्याख्यीभाषयोः । १८७ लृच अपनयने । १८८ अलृच गतिपूजनयोः । १८९ वलृच १९० वलृच १९१ तलृच १९२ तलृच १९३ भुलृच १९४ भुलृच १९५ भुलृच १९६ भुलृच गत्यर्थाः । १९७ भुलृच १९८ भुलृच १९९ कुलृच २०० खलृच सेव्यकरणे । २०१ भुलृच २०२ वसृच गतौ । २०३ गुजि अव्यक्ते शब्दे । २०४ अच् पूजयाम् । २०५ स्नेच्छ अव्यक्ते शब्दे । २०६ लक् २०७ लाक् लचणे । २०८ वाक् इच्छायाम् । २०९ आक् आयामि । २१० क्रीक् लज्जयाम् । २११ ज्झा कौटिल्ये । २१२ मुक्ता मोहसमुत्थाययोः । २१३ स्फुक्ता विस्मृता । २१४ युक् प्रसादे । २१५ उक् उक्ते २१६ उक्ती विवासे । २१७ भज २१८ भजि २१९ भज २२० भजि २२१ भज २२२ भजि गतौ । २२३ कृज अव्यक्ते शब्दे । २२४ अर्ज २२५ अर्ज भर्जने । २२६ गर्ज शब्दे । २२७ तर्ज भर्जने । २२८ कर्ज व्यथने । २२९ खर्ज पूजने च । २३० अज गतिचेपणयोः २३१ तेज पालने । २३२ खज मन्त्रे । २३३ खजि गतिवैकल्ये । २३४ एज् कम्पने । २३५ टुजोस्फुजा वजनिर्घोषि । २३६ चि चये । २३७ चीज अव्यक्ते शब्दे । २३८ लज २३९ लजि भर्जने । २४० लाज २४१ लाजि भर्जने च । २४२ लज २४३ लजि युक्ते । २४४ लज हिंसायाम् । २४५ लजि पालने । २४६ गज २४७ गजि २४८ गज २४९ गजि २५० सज २५१ सजि शब्दार्थाः । २५२ गज मन्दने च । २५३ वज २५४ वज गतौ ॥ गुचादय उदात्ता चित्तवर्गमुदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ २५५ अष्ट अतिरक्तमणहंसनयोः । २५६ वेष्ट वेष्टने । २५७ चैष्ट चैष्टायाम् । २५८ गोष्ट २५९ लोष्ट संघाते । २६० घट्ट चलने २६१ स्फुट विकसने । २६२ अठि गतौ । २६३ वठि पकचर्चयाम् । २६४ मठि २६५ कठि शोके । २६६ मूठि पालने । २६७ छैठ विवाधायाम् । २६८ एठ च । २६९ छिडि गत्यनादरयोः । २७० छडि संघाते । २७१ कुडि दाहे । २७२ वडि विमानने । २७३ मडि च । २७४ मडि परि-माषणे । २७५ पिडि संघाते । २७६ मुडि मार्जने । २७७ तुडि तोड़ने । २७८ छडि वरणे ॥ हरणे इत्येके । २७९ चडि कोपि । २८० शडि कजायां संघाते च । २८१ तडि ताड़ने । २८२ पडि गतौ । २८३ कडि मदे । २८४ खडि मन्त्रे । २८५ हेडु २८६ होडु अनादरे । २८७ वाडु आग्राव्ये । २८८ डाडु २८९ भाडु विशरणे । २९० शाडु आघायाम् ॥ अष्टादय उदात्ता अतुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ २९१ शौटु गर्वे । २९२ यौटु बन्धे । २९३ मेटु २९४ भेटु उन्मादे । २९५ कटो वर्षावरणयोः ॥ चटो इत्येके । २९६ अट २९७ पट गतौ । २९८ रट परिभाषणे ॥ २९९ लट वाक्ये । ३०० शट कजाविशरणगत्य-वसादनेषु । ३०१ वट वेष्टने । ३०२ फिट ३०३ खिट वासे । ३०४ शिट ३०५ विट अनादरे । ३०६ जट ३०७ शट संघाते । ३०८ भट भती । ३०९ तट उच्छाये । ३१० खट काङ्क्षायाम् । ३११ नट श्रुतौ । ३१२ पिट संघातयोः । ३१३ हट दीप्ती । ३१४ षट अवयवे । ३१५ लुट विलोडने ॥ डान्ती इवसिन्धिके ॥ ३१६ चिट परीक्षणे ३१७ चिट शब्दे । ३१८ चिट आलोके ॥ चिट इत्येके ॥ ३१९ डट

३२० क्तिट ३२१ कटौ गतौ । ३२२ मङ्गि भूषायाम् । ३२३ कुङ्गि वैकल्ये । ३२४ सुट मर्दने । ३२५
 चुङ्गि अल्पीभावे । ३२६ सुङ्गि खल्वने ॥ पुङ्गि चेत्के ॥ ३२७ रुटि ३२८ लुटि स्तेये ॥ ३२९
 स्फुटिश्च विग्रहे ॥ स्फुटि इत्यपि केचित् ॥ ३३० पठ व्यक्तायां वाचि । ३३१ वठ स्थौल्ये ।
 ३३२ मठ मदनिवासयोः । ३३३ कठ कृच्छ्रजीवने । ३३४ रठ परिभाषणे ॥ रठ इत्येके ॥
 ३३५ हठ द्रुतिशतलघोः ॥ बलात्कारे इत्यन्ये ॥ ३३६ ऋठ ३३७ लुठ ३३८ उठ उपघाते ॥ ऊठ
 इत्येके ॥ ३३९ पिठ हिंसासंज्ञेशनयोः । ३४० शठ कैतवे च । ३४१ शुठ प्रतिघते ॥ ३४२
 कुठि च । ३४३ लुठि आलस्ये प्रतिघाते च । ३४४ गुठि शीघ्रणे । ३४५ रुठि ३४६ लुठि
 गतौ । ३४७ चुङ्गु भावकरणे । ३४८ अङ्गु अभियोगे । ३४९ कङ्गु कार्कश्ये ॥ चुङ्गुडादयस्त्वयो
 दोषधाः ॥ ३५० क्रीडु विहारे ॥ ३५१ तुडु तीडने ॥ गूडु इत्येके ॥ ३५२ ऊडु ३५३
 हूडु ३५४ ङीडु गतौ । ३५५ रीडु अगादरे । ३५६ रीडु ३५७ लीडु उन्मादे । ३५८ अड उद्यमे ॥
 ३५९ लड विलासे ॥ लल इत्येके ॥ ३६० काड मदे ॥ कङि इत्येके ॥ ३६१ गङि वदनैकदेशे ॥
 शौद्रादय उदात्ता उदात्तैः परस्मैभाषाः ॥ ३६२ तिष्ट ३६३ तिष्ट ३६४ छिष्ट ३६५ छिष्ट चरणायाः । तुष्ट
 कम्पने च ॥ ३६६ स्लेष्ट दैन्ये । ३६७ टुष्टेष्ट कम्पने ३६८ केष्ट ३६९ गेष्ट ३७० स्लेष्ट च । ३७१ सेष्ट
 ३७२ रेष्ट ३७३ सेष्ट गतौ । ३७४ तपूप् लज्जायाम् । ३७५ कपि चलने । ३७६ रवि ३७७ लवि ३७८
 अवि शब्दे । ३७९ लवि अवसंसने च । ३८० कठ वर्णे । ३८१ क्रीडु अघाटौ । ३८२ जीडु मदे ।
 ३८३ शीष्ट कालने । ३८४ चीष्ट च । ३८५ रीष्ट शब्दे ॥ अभिरभी क्वचित् पठ्यते ॥ ३८६ छिमि ३८७
 स्तमि प्रतिवन्धे । ३८८ लमि ३८९ लुमी गात्रविगमे । ३९० श्लम् कालने । ३९१ वल्म भोजने ।
 ३९२ गल्म घाटौ । ३९३ यश्म प्रमादे ॥ दम्वादिव ॥ ३९४ दृम सन्धे ॥ त्रिधादय उदात्ता अनु-
 दात्तैः आत्मनेभाषाः ॥ तिपिस्त्वुदात्तः ॥ ३९५ गुप् रचणे । ३९६ धूप संतापे । ३९७ जप ३९८
 जल्प व्यक्तायां वाचि । ३९९ जप मानसे च । ४०० जप सान्त्वने । ४०१ यप समवाये । ४०२ रप
 ४०३ लप व्यक्तायां वाचि । ४०४ चुप मन्दायां गतौ । ४०५ तुप ४०६ तुप् ४०७ तुप् ४०८ लुप् ४०९
 तुप् ४१० तुम् ४११ टुप् ४१२ लुम् हिंसायाः । ४१३ पप ४१४ रप ४१५ रपि ४१६ अर्प ४१७ पप
 ४१८ लप ४१९ लप ४२० लप ४२१ लप ४२२ लप ४२३ लप ४२४ लप ४२५ लप ४२६ लप ४२७ लप
 कृति आच्छादने । ४२८ लुति ४२९ लुति अर्दने । ४३० लुति वक्तृसंयोगे । ४३१ लुप् ४३२ लुप्
 हिंसायां । पिप् विष्णु इत्येके । ४३३ यम ४३४ यम भाषणे ॥ भासन इत्येके । हिंसायामित्यन्ये ॥
 गुपादय उदात्ता उदात्तैः परस्मैभाषाः ॥ ४३५ चिणि ४३६ छुणि ४३७ छुणि गृहणे । ४३८ छुणि ४३९
 छूर्णं क्षमणे । ४४० पण व्यवहारे स्तौतौ च । ४४१ पण च । ४४२ भास कोषे । ४४३ लम्पु सङ्घने ।
 ४४४ कसु कान्ती ॥ चिष्णादय उदात्ता अनुदात्तैः आत्मनेभाषाः ॥ ४४५ अण ४४६ रण ४४७ वण ४४८
 भण ४४९ मण ४५० कण ४५१ कण ४५२ त्रण ४५३ वण ४५४ ध्वण शब्दायाः । ४५५ इत्यपि केचित् ॥
 ४५६ औण अपमयने । ४५७ औण वणैर्गलोः । ४५८ औण संघाते । ४५९ औण च । ४६० ऐण
 गतिप्रेरणक्षेपणेषु । ४६० प्रण शब्दे ॥ रण इत्यपि केचित् ॥ ४६१ कमी दीप्तिकान्तिगतिषु । ४६२ एन
 ४६३ वन शब्दे । ४६४ वन ४६५ वन संभक्तौ । ४६६ अम गत्यादिषु । ४६७ द्रम ४६८ ह्रमः ४६९ मीष्टं
 गतौ । ४७० वसु ४७१ हसु ४७२ जसु ४७३ भसु अदने । ४७४ कसु पादविलेपे ॥ अणादय उदात्ता

उदात्तः परस्मैभाषाः ॥ ४७५ अय ४७६ वय ४७७ पय ४७८ मय ४७९ चय ४८० तय ४८१ णय गती । ४८२ दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । ४८३ रय गती । ४८४ कयी तनुसंताने । ४८५ पूयी विशरणे दुर्गन्धे च । ४८६ मूयी शब्दे उन्ते च । ४८७ आयी विधूयने । ४८८ स्थायी ४८९ औष्ण्ययी ठहौ । ४९० तायु संनतानपालनयोः । ४९१ शल चलनसंवरणयोः । ४९२ वल ४९३ भल संवरणे संचरणे च । ४९४ मल ४९५ मल धारणे । ४९६ भल ४९७ भल परिभाषणहिंसादानेषु । ४९८ कल शब्दसंख्यानयोः । ४९९ कल अव्यक्ते शब्दे ॥ ५०० तेड ५०१ देड दीवने । ५०२ वेड ५०३ गेड ५०४ खेड ५०५ पेड ५०६ नेड ५०७ खेड सेवने ॥ शेड खेड कोड इत्येके ॥ ५०८ रेड प्रवगती ॥ अयादय उदात्ता अनुदात्ते आत्मनिभाषाः ॥ ५०९ मव्य बन्धने । ५१० मूर्य ५११ ईर्य ५१२ ईर्य ईर्यायाः । ५१३ हय गती । ५१४ शय अभिववे । चुच इत्येके ॥ ५१५ हर्य गतिकान्त्याः ५१६ अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु ॥ अय स्फुरितेदित्येके ॥ ५१७ लिफला विशरणे । ५१८ नील ५१९ शील ५२० मील ५२१ नील निमेषणे । ५२२ पील प्रतिष्ठा । ५२३ नील वर्णे । ५२४ शील ससाधौ । ५२५ नील बन्धने । ५२६ कूल आवरणे । ५२७ शूल रुजायां संघर्षे च । ५२८ तूल निष्कर्षे । ५२९ फूल संघाते । ५३० मूल प्रतिष्ठायां । ५३१ फल निष्पत्तौ । ५३२ तुल भावकारणे । ५३३ फल विकसने । ५३४ चिल शैथिल्ये भावकारणे च । ५३५ तिल गती ॥ तिल इत्येके ॥ ५३६ वेल ५३७ चेल ५३८ केल ५३९ खेल ५४० खेल ५४१ वेल चलने । ५४२ पेल ५४३ फेल ५४४ शेल गती । पेल इत्येके । ५४५ खल संचलने । ५४६ खल संचये । ५४७ गल अदने । ५४८ बल गती । ५४९ दल विशरणे । ५५० अल ५५१ अल आश्रयने । ५५२ खोल ५५३ खोर्त गतिप्रतिघाते । ५५४ धोर्त गतिचातये । ५५५ त्तर क्लृप्तगती । ५५६ त्तर हर्षने । ५५७ अल ५५८ वल ५५९ मल ५६० चर गत्यर्थाः ॥ चरतिर्मन्त्रणेऽपि ॥ ५६१ छिनु निरसने । ५६२ जि जये । ५६३ जीव प्राणधारणे । ५६४ पीव ५६५ मीव ५६६ तीव ५६७ गीव स्त्रोत्रे । ५६८ चीव ५६९ लेव निरसने । ५७० उर्वी ५७१ तुर्वी ५७२ युर्वी ५७३ दुर्वी ५७४ धुर्वी हिंसायाः । ५७५ गुर्वी उद्यमने । ५७६ मुर्वी बन्धने । ५७७ पुर्व ५७८ पर्व ५७९ सर्व पूरणे । ५८० चर्व अदने । ५८१ भर्व हिंसायां । ५८२ कर्व ५८३ खर्व ५८४ गर्व दर्पे । ५८५ अर्व ५८६ शर्व ५८७ धर्व हिंसायां । ५८८ इवि व्याप्ति । ५८९ पिबि ५९० मिबि ५९१ णिवि सेचने । सेवन इत्येके ॥ ५९२ हिवि ५९३ दिवि ५९४ चिवि ५९५ जिवि प्रीणार्थाः । ५९६ रिवि ५९७ रवि ५९८ धवि गन्धार्थाः । ५९९ क्विव हिंसाकरणयोश्च । ६०० मव बन्धने । ६०१ अव रत्नगतिरहितप्रौढतत्प्रावगमप्रवेशवशात्स्वार्थेयचक्रियेकादीप्रावाप्रालिङ्गनहिंसादानभागवद्विषु ॥ मव्यादय उदात्ता उदात्तेः परस्मैभाषाः । निष्पनुदात्तः ॥ ६०२ धातु गतिशब्दयोः उदात्तः स्फुरितदुभयतीभाषाः ॥ ६०३ धुल ६०४ धिल सदीपनक्षेत्रजनजीवनेषु । ६०५ ठल वरणे । ६०६ शिल विद्योपादाने । ६०७ मिल भिन्नायामलामे लामे च ॥ ६०८ लेश अव्यक्तायां वाचि ॥ ६०९ दल ठहौ शीघ्रार्थे च । ६१० दील सौण्डर्योपनयननियमव्रतादिषु । ६११ ईल ६१२ ईल गतिहिंसादर्शनेषु । ६१३ माल व्यक्तायां वाचि । ६१४ वर्ष खेडने । ६१५ गेष्ट अन्विच्छायाम् ॥ गेष्ट इत्येके ॥ ६१६ पेष्ट प्रयत्ने । ६१७ जेष्ट ६१८ गेष्ट ६१९ एष्ट ६२० मेष्ट गती ६२१ रेष्ट ६२२ सेष्ट ६२३ जेष्ट अव्यक्ते शब्दे । ६२४ बाष्ट शब्दकुत्सायाम् । ६२५ माष्ट दीप्तौ ६२६ बाष्ट ६२७ राष्ट शब्दे ।

६२८ णस कौटिष्ये । ६२९ म्यस भये । ६३० आङः शसि इच्छायाम् । ६३१ मसु ६३२ मसु अदने ।
 ६३३ ईह चेष्टायाम् । ६३४ वहि ६३५ सहि ह्यौ । ६३६ अहि गतौ । ६३७ गर्ह ६३८ गल्ह
 क्लृप्तायाम् । ६३९ वर्ह ६४० वल्ह प्राधान्ये । ६४१ वर्ह ६४२ वल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु । ६४३ प्रिह
 गतौ । ६४४ वैह ६४५ जेह ६४६ बाह प्रयत्ने ॥ जिह गतावपि ॥ ६४७ दाह निद्राक्षये ॥ निषेपे
 इत्येके ॥ ६४८ कांश्च दीप्तौ । ६४९ कश्च वितर्के । ६५० गाह विखोडने । ६५१ गह गहणे । ६५२
 ग्लह च । ५५३ श्वि कान्तिकरणे ॥ घष इति केचित् । घृतादय उदात्ता अनुदात्ते आत्मनेभाषाः ॥
 ६५४ घषिर् अविशब्दने । ६५५ अलू व्याप्तौ । ६५६ तलू ६५७ ललू तल्लकरणे । ६५८ उलू सेचने ।
 ६५९ रलू पालने । ६६० णिल चुम्बने । ६६१ खल ६६२ खल ६६३ णल गतौ । ६६४ वल रोषे ॥
 संघाते इत्येके ॥ ६६५ मल संघाते ॥ मल इत्येके ॥ ६६६ तल लघने । ६६७ सूर्ण आदरे । ६६८
 काचि ६६९ वाचि ६७० माचि काङ्क्षायाम् । ६७१ द्राचि ६७२ द्राचि ६७३ ध्याचि घोरवासिते च ।
 ६७४ चूप पाने । ६७५ तूप तुष्टौ । ५७६ पूष ह्यौ । ६७७ मूष सेवे । ६७८ लूष ६७९ रूप भूषायाम् ।
 ६८० शूष प्रसवे । ६८१ यूष हिंसायाम् । ६८२ जूष च । ६८३ भूष अलंकारे । ६८४ ऊष राजायाम् ।
 ६८५ इष उज्ज्वे । ६८६ कष ६८७ खष ६८८ शिष ६८९ जष ६९० भष ६९१ शष ३९२ वष ६९३ मष
 ६९४ रुष ६९५ रिष हिंसायाः । ६९६ भष भक्षणे । ६९७ उष दाहे । ६९८ जिष ६९९ विष ७००
 मिष सेचने । ७०१ पुष पुष्टौ । ७०२ श्रिष ७०३ श्रिष ७०४ प्रुष ७०५ प्रुष दाहे । ७०६ प्रुष ७०७ प्रुष
 ७०८ म्रुष सेचने ॥ म्रुष सङ्घने च ॥ 'इतरौ हिंसासंकेतनयोश्च ॥ ७०९ प्रुष संघर्षे । ७१० ह्रुष अलंकारे ।
 ७११ तुष ७१२ ऋष ७१३ ऋष ७१४ रष शब्दे । ७१५ लष श्लेषकौडनयोः । ७१६ वल्ल अदने ।
 ७१७ जजं ७१८ चर्च ७१९ भर्भ परिभाषणहिंसातर्जनेषु । ७२० पिच्छ ७२१ पिच्छ गतौ । ७२२ हसि
 हसने ७२३ णिश समाधौ । ७२४ मिश ७२५ मश शब्दे रोपकृते च । ७२६ श्व गतौ । ७२७ शश प्रुतगतौ ।
 ७२८ शसु हिंसायाम् । ७२९ शंसु स्तुतौ ॥ ७३० चह परिकल्पने । ७३१ मह पूजयाम् ।
 ७३२ रह त्यागे । ७३३ रहि गतौ । ७३४ डह ७३५ डहि ७३६ डह ७३७ डहि ह्यौ । डहि शब्दे च ।
 डहिर इत्येके । ७३८ दुहिर ७३९ दुहिर ७४० उहिर अदने । ७४१ अह पूजयाम् । घषिरादय उदात्ता
 उदात्तेः परस्मैभाषाः । घसिस्त्वनुदात्ताः ॥ ७४२ द्युत दीप्तौ । ७४३ श्रिता वृत्ते । ७४४ जिमिदा केहने ।
 ७४५ जिमिदा स्नेहजमोचनयोः ॥ जिमिदा चेत्येके ॥ ७४६ रुच दीप्तावभिमौतौ च । ७४७ घट परिवर्तने ।
 ७४८ लुट ७४९ कट ७५० लुट प्रतिघाते । ७५१ श्म दीप्तौ । ७५२ श्म संघलने । ७५३ श्म ७५४
 तुम हिंसायाम् ॥ ७५५ संसु ७५६ शंसु ७५७ शंसु अवसंसने ॥ शंसु गतौ च । भंश इत्यपि
 केचित् ॥ ७५८ सभु विश्वासे । ७५९ हतु वर्तने । ७६० हतु ह्यौ । ७६१ श्म शब्दक्लृप्तायाम् ।
 ७६२ स्थन् प्रसवणे । ७६३ कपू सामर्थ्ये ॥ युतादय उदात्ता अनुदात्ते आत्मनेभाषाः । वत् ॥ ७६४
 घट चेष्टायाम् । ७६५ व्यध भयचलनयोः । ७६६ पथ प्रख्याने । ७६७ प्रस विसारे । ७६८ सद
 मर्दने । ७६९ खद खदने । ७७० क्षि गतिदानयोः । ७७१ दक्ष गतिहिंसनयोः । ७७२ क्षप क्षपायां
 गतौ च । ७७३ कदि ८७४ कदि ७७५ कदि वैकल्ये । वैकल्ये इत्येके । ७७६ जिलरा संशये । घटादयः
 पितः उदात्ता अनुदात्ते आत्मनेभाषाः । ७७७ ज्वर रोने । ७७८ गड सेचने । ७७९ हेड वेष्टने ।
 ७८० बट ७८१ भट परिभाषणे । ७८२ नट नृपौ । गवाविल्ये ॥ ७८३ टक प्रतिघाते । ७८४ चक

द्वयौ । ७८५ कले हसने । ७८६ रगे शङ्कायाम् । ७८७ लगे सङ्गे । ७८८ हगे ७८९ क्लगे ७९० वगे
 ७९१ रगे संवरणे । ७९२ कगे गीचते । ७९३ अक ७९४ अग कृटिलायां गतौ । ७९५ कण ७९६
 रण गतौ । ७९७ चण ७९८ शण ७९९ अण दाने च ॥ ८०० अथ ८०१ अथ ८०२ कथ ८०३ कथ
 हिंसार्थाः । ८०४ वन च । ८०५ वन गीचते । ८०६ जल दीप्तौ । ८०७ जल ८०८ जल चलने ।
 ८०९ मृ आध्याने । ८१० दृ भये । ८११ नृ नये ८१२ आ पाके । सारणसीवर्णनिशामनेषु ८१३ आ ।
 कम्पने ८१४ चलिः । ८१५ कृदिर् ऊर्जने । जिह्मिन्मथने ८१६ लङिः । ८१७ सदी हर्षनेपमयोः ।
 ८१८ ध्वन शब्दे । ८१९ दलि ८२० बलि ८२१ खलि ८२२ रणि ८२३ ध्वनि ८२४ तपि ८२५
 लपि च ८२६ स्वन अवतंसने ॥ घटादयो मितः ॥ ८२७ (१) जगौ ८२८ जृषु ८२९ कसु ८३० रञ्जो
 ८३१ ऽसन्तापः । ८३२ (२) ज्वल ८३३ ज्वल ८३४ ज्वल ८३५ जमामनुपसर्गादा । (३) दृष्टं ग्ला ८३७
 स्त्रा ८३८ वनु ८३९ वमां च । (४) न ८४० कस्य ८४१ मि ८४२ चसाम् । (५) ८४३ शमोऽदृग्ने ।
 ८४४ (६) यमोऽपरिविवर्णे । ८४५ (७) खदिर् अवपरिभ्यां च । ८४६ फण गतौ ॥ घटादयः फणान्ता
 मितः । इत् । ज्वरादय उदात्ता उदात्तैः परस्मैभाषाः ॥ ८४७ राज् दीप्तौ । उदात्तः स्वरितेदु-
 भयतोभाषः ॥ ८४८ टुष्ठात् ७४९ टुष्ठाश् ८५० टुष्ठाश् दीप्तौ ॥ उदात्ता अनुदात्तैः आत्मनेभाषाः ॥
 ८५१ स्युः ८५२ स्वन ८५३ ध्वन शब्दे । ८५४ घस ८५५ घूम अवैकल्ये ॥ इत् । ८५६ ज्वल दीप्तौ ।
 ८५७ चल कम्पने । ८५८ जल घातने । ८५९ टल ८६० टुल वैकल्ये । ८६१ ठल स्थाने । ८६२ हल
 विलिखने । ८६३ शल गमे ॥ बन्धने इत्येके ॥ ८६४ पल गतौ । ८६५ बल प्राणने धान्तावरोधने च ।
 ८६६ पुल मङ्गले । ४६७ कुल संस्थाने ८६८ शल ७६९ ज्वल ८७० पतल गतौ । ८७१ कथे
 निष्ठाके । ८७२ पथे गतौ । ८७३ मथे विलोडने । ८७४ टुवम उद्भिरणे । ८७५ अमु चलने । ८७६
 चर संचलने ॥ स्वमादय उदात्ता उदात्तैः परस्मैभाषाः ॥ ८७७ पृह मर्षणे ॥ उदात्तोऽनुदात्तात्मने-
 भाषः ॥ ८७८ रमु क्रीडायाम् ॥ अनुदात्तोऽनुदात्तात्मनेभाषः ॥ ८७९ षट्क विशरणमत्यवसादनेषु ।
 ८८० शट्क शातने । ८८१ कृश आह्वाने रीदने च ॥ षटादयस्त्रयोऽनुदात्ता उदात्तैः परस्मैभाषाः ॥ ८८२
 कुच संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठाविलिखनेषु । ८८३ बुध अवगमने । ८८४ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च ।
 ८८५ कस गतौ ॥ इत् । कुचादय उदात्ता उदात्तैः परस्मैभाषाः । रुहिल्लनुदात्तः ॥ ८८६ हिक
 अत्यक्ते शब्दे । ८८७ अशु गतौ याचने च ॥ अशु इत्येके । अचि इत्यपरे ॥ ८८८ टुयाच् यात्रायाम् ।
 ८८९ रेट् परिभाषणे । ८९० चते ८९१ चदे याचने । ८९२ प्रीष्टु पर्याप्तौ । ८९३ मिह
 ८९४ मेह मेधाहिंसनयोः । एतौ धान्ताविल्ये ८९५ मेष्ट संगमे च । ८९६ णिह ८९७ णिह
 कुत्सासंनिगर्षणयोः । ८९८ शष्ठ ८९९ मृष्ठ उन्दने । ९०० बुधिर बोधने । ९०१ उबुन्दिर
 निशामने । ९०२ वेष्टु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादिग्रहणेषु ॥ गान्तोऽप्ययम् ॥ ९०३ खनु अवधारणे ।
 ९०४ चौह आदानसंवरणयोः । ९०५ चायू पूजानिशासनयोः । ९०६ व्यय गतौ । ९०७ दाष्ट दाने
 ९०८ सिष्ट भये ॥ गताविल्येके । ९०९ भेषू ९१० स्त्रेषु गतौ । ९११ अस गतिदीप्तादानेषु ॥ अप इत्येके ॥
 ९१२ स्प्रश्न बाधनस्पर्धनयोः । ९१३ लघ कान्ती । ९१४ चप भजने । ९१५ क्व हिंसायाम् । ९१६ भप
 आदानसंवरणयोः । ९१७ अल ९१८ भल अदने । ९१९ दाष्ट दाने । ९२० माह मागे । ९२१ गृह संवरणे ॥
 हिक्कादय उदात्ताः स्वरितैः उभयतोभाषाः ॥ ९२२ शिञ् सेवायाम् ॥ उदात्त उभयतोभाषः । ९२३ अञ्

भरणे ६२४ ऋज् चरणे । ६२५ ऋज् चरणे । ६२६ ऋज् प्रापणे ॥ भजादयश्चलारोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥
 ६२७ छेत् पाने । ६२८ स्त्रे ६२९ स्त्रे हर्षचये । ६३० स्त्रे न्यङ्करणे । ६३१ द्वे स्त्रे । ६३२ द्वे तृती ।
 ६३३ स्त्रे चिन्तायाम् । ६३४ रे शब्दे । ६३५ स्त्रे ६३६ स्त्रे शब्दसंघातयोः । ६३७ स्त्रे खदने । ६३८
 स्त्रे ६३९ स्त्रे ६४० स्त्रे चये । ६४१ स्त्रे ६४२ स्त्रे शब्दे । ६४३ स्त्रे ६४४ स्त्रे पाके । ६४५ पे ६४६ श्रीवे
 शीषणे । ६४७ स्त्रे वेष्टने । ६४८ स्त्रे वेष्टने ॥ श्रीभाषां चेत्येके । ६४९ देप् शीषणे । ६५० पा पाने ।
 ६५१ प्रा गन्तोपादाने । ६५२ प्रा शब्दाग्निसंयोगोः । ६५३ प्रा गतिनिवृत्तौ । ६५४ प्रा अभ्यासे ।
 ६५५ दाण् दाने । ६५६ कृ कोटिल्ये । ६५७ कृ शब्दोपतापयोः । ६५८ कृ चिन्तायाम् । ६५९ कृ संवरणे ।
 ६६० कृ गतौ । ६६१ कृ गतिप्रापणयोः । ६६२ कृ ६६३ कृ संचने । ६६४ कृ ऋच्छने । ६६५ कृ गतौ ।
 ६६६ कृ प्रसवेऽर्थयोः । ६६७ कृ श्रवणे । ६६८ कृ स्त्रीर्षे । ६६९ कृ ६७० कृ गतौ । ६७१ जि ६७२ जि
 अभिभवे ॥ धयत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ६७३ पिङ् इषवसने । ६७४ गुङ् अव्यक्ते शब्दे । ६७५
 गाङ् गतौ । ६७६ कृङ् ६७७ कृङ् ६७८ कृङ् ६७९ कृङ् शब्दे ॥ कृङ् कृङ् कृङ् कृङ् कृङ् कृङ् कृङ् कृङ् ॥
 ६८० कृङ् ६८१ कृङ् ६८२ कृङ् ६८३ कृङ् गतौ ॥ कृङ् इत्येके ॥ ६८४ कृङ् गतिरेषणयोः । ६८५ कृङ्
 अव्यसने । ६८६ मेङ् प्रणिदाने । ६८७ देङ् रक्षणे । ६८८ श्येङ् गतौ । ६८९ कृ ६९० वैङ् पालने ॥
 पिङ्गादयोऽनुदात्ता आत्मनेभाषाः ॥ ६९१ पूङ् पवने । ६९२ सूङ् बन्धने । ६९३ डीङ् विहायसा गतौ ॥
 पूङादयस्तय उदात्ता आत्मनेभाषाः ॥ ६९४ तृ ङ्वनतरणयोः ॥ उदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ६९५ गुप गोपने ।
 ६९६ तिङ् निशने । ६९७ मान पूजायाम् । ६९८ वध बन्धने ॥ गुपादयश्चलार उदात्ता अनुदात्त
 आत्मनेभाषाः ॥ ६९९ रभ रामस्ये । १००० डलभष् प्राप्ता । १००१ षञ्ज परिष्कृते । १००२ षट्
 पुरीषोक्तयोः ॥ रभादयश्चलार उदात्ता अनुदात्त आत्मनेभाषाः ॥ १००३ जिष्वादि अव्यक्ते शब्दे ॥
 उदात्त उदात्तेत् परस्मैभाषाः ॥ १००४ स्तान्दिर् गतिशीलणयोः । १००५ यम सैद्युने । १००६ यम प्रवृत्ते
 शब्दे च । १००७ गच्छ १००८ कृषु गतौ । १००९ यम उपरमे । १०१० तप संतापे । १०११ त्यज
 हानौ । १०१२ यञ्ज सङ्गे । १०१३ ङ्गिर् प्रेक्षणे । १०१४ दंश् दंशने । १०१५ जष विलेखने ।
 १०१६ दृङ् भक्षोत्तरणे । १०१७ मिङ् संचने ॥ स्तान्दादयोऽनुदात्ता उदात्तैः परस्मैभाषाः ॥ १०१८
 क्तिन् निवासे रोगापनयने च ॥ उदात्तेत् परस्मैभाषाः ॥ १०१९ दान खण्डने । १०२० ग्रान तेजने ॥
 उदात्तौ स्वरितेतावुभयतोभाषौ ॥ १०२१ लुपचष् पाके । १०२२ षच समवाये । १०२३ भज सेवायाम् ।
 १०२४ रञ्ज रागे । १०२५ अण आक्रोशे । १०२६ लिष दीप्तौ । १०२७ यज देवपूजासंगतिकरण-
 दानेषु । १०२८ लुपष् वीजसंताने जेदनेऽपि । १०२९ षङ् प्रापणे ॥ पचादयोऽनुदात्ताः स्वरितैः उभयतो-
 भाषाः । षचिस्तुदात्ताः ॥ १०३० वस निवासे ॥ अनुदात्त उदात्तेत् परस्मैभाषाः ॥ १०३१ वेज् तनुसंताने ।
 १०३२ व्यञ्ज संवरणे । १०३३ ङ्गिर् मध्यांशे शब्दे च ॥ वेजादयश्चलोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥ १०३४ वट्
 व्यक्तायां वाचि । १०३५ दुद्योश्चि गतिवृद्धयोः ॥ वट् । अयं वदतिषोदात्तौ परस्मैभाषौ ॥

इति शब्दिकरणा भ्यादयः ॥ १ ॥ भ्यादिराकृतिगण इत्येके ।

अथादादयः ॥ २ ॥

अद भक्षणे । २ हन हिंसागत्वीः ॥ अनुदात्तादुदात्तौ परस्मैपदिनौ ॥ १ द्विष अप्रीतौ । ४ दुष्ट प्रपूरणे । ५ दिष्ट उपचये । ६ लिह आखादने ॥ द्विपादयोऽनुदात्ताः स्वरिते उभयतोभाषाः ॥ ७ चलिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेऽपि ॥ अनुदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी ॥ ८ ईर गतौ कम्पने च । ९ ईड स्तुती । १० ईश ऐश्वर्ये । ११ आस उपवेशने । १२ आङ्शसु इच्छायाम् । १३ वस आच्छादने । १४ कसि गतिशसनयोः ॥ कस इत्येके । कश् इत्यपि ॥ १५ णिसि चुम्बने । १६ णिजि शृङ्गौ । १७ णिजि अव्यक्ते शब्दे । १८ पिजि वर्णे ॥ संपर्चने इत्येके । उभयचेल्यन्ते । अवयवे इत्येके अव्यक्ते शब्दे इतीतरे । पुजि इत्येके ॥ १९ वजी वर्जने ॥ वजि इत्यन्ते २० वृजी संपर्चने ॥ ईरादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ २१ वृङ् प्राणिगर्भविमोचने । २२ श्रोङ् स्त्रे ॥ उदात्तावात्मनेभाषी ॥ २३ यु मिश्रणेऽमिश्रणे च । २४ रु शब्दे । २५ ण स्तुती । २६ टुलु शब्दे । २७ लु तेजने । २८ ण प्रसवणे ॥ युप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ २९ ऊर्षुञ् आच्छादने ॥ उदात्त उभयतोभाषाः ॥ ३० व्य अभिगमने । ३१ वु प्रसवैश्वर्ययोः । ३२ कु शब्दे । ३३ कुञ् स्तुती ॥ युप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः । सौत्तिकभयतोभाषाः ॥ ३४ वृञ् व्यक्तायां वाचि ॥ उदात्त उभयतोभाषाः ॥ ३५ इण् गतौ । ३६ इङ् अव्ययने । ३७ इक् स्मरणे । ३८ वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्वासनखादनेषु । ३९ या प्रापणे । ४० वा गतिगन्धनयोः । ४१ भा दीप्तौ । ४२ णा शौचे । ४३ या पाके । ४४ द्रा कुत्सायां गतौ । ४५ षा भक्षणे । ४६ पा रक्षणे । ४७ रा दाने । ४८ खा आदाने ॥ ४९ दाप् लवने । ५० ख्या प्रकथने । ५१ प्रा पूरणे । ५२ मा साने । ५३ वच परिभाषणे ॥ इण्प्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः । इङ् लात्मनेपदी ॥ ५४ विद ज्ञाने । ५५ अस सुवि । ५६ मृजु शृङ्गौ । ५७ रुदिर अनुविमोचने ॥ विदादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ५८ जिष्णप् श्रये । उदात्तः परस्मैभाषाः ॥ ५९ श्वस प्राणने । ६० अण च । ६१ जव भक्षस्यनयोः ॥ इत् ॥ ६२ जाय निद्राक्षये । ६३ दरिद्रा दुर्गते । ६४ चकाट दीप्तौ । ६५ शसु अनुश्रिष्टौ । श्वसादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ६६ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । ६७ वेवीङ् वेतिना तुल्ये ॥ उदात्तावात्मनेभाषी ॥ ६८ पस ६९ सप्ति स्त्रे ॥ ७० वश कालौ ॥ पसादय उदात्ता उदात्तेतः ॥ ७१ चक्रीरितं च । ७२ कुङ् अपमयने ॥ अनुदात्त आत्मनेभाषाः ॥

इति लुग्विकरणा अदादयः ॥ २ ॥

अथ जुहोत्यादयः ॥ ३ ॥

१ हु दानादनयोः ॥ आदाने चित्येके ॥ २ जिभी मये । २ क्री लज्जायाम् ॥ जुहोत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ४ पु पाजनपूरणयोः । ५ इत्येके ॥ उदात्तः परस्मैभाषाः ॥ ५ डुभञ् धारणपोषणयोः ॥ अनुदात्त उभयतोभाषाः ॥ ६ माङ् साने शब्दे च । ७ ओहाङ् गतौ ॥ अनुदात्तावात्मनेपदिनौ ॥ ८ ओहाङ् त्यागे ॥ अनुदात्तः परस्मैपदी । ९ डुदाङ् दाने । १० डुधाञ् धारणपोषणयोः ॥ दाने इत्येके ॥

अनुदात्ताभयतीभाषी ॥ ११ णिजिर् शौचपोषणयोः । १२ विजिर् वृथभावे । १३ बिष्णु व्याप्ती ॥
णिजिरादयोऽनुदात्ताः खरिते उभयतीभाषाः ॥ १४ घ चरणदीप्तयोः । १५ ह प्रसङ्गकरणे । १६ ष
१७ सृ गती ॥ ह्रप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १८ भस भस्मैगदीप्तयोः ॥ उदात्त उदात्तेत परस्मैपदी ॥
१९ कित ज्ञाने ॥ अनुदात्ताः परस्मैपदी ॥ २० तुर स्वरणे । २१ धिष शब्दे । २२ धन धाम्ने । २३
जग जनने ॥ तुरादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ २४ गा स्तुतौ ॥ अनुदात्ताः परस्मैभाषाः । ह्रप्रभृतय
एकादशच्छन्दसि । इयति भाषायामपि ॥

इति श्रुतिकरणा जुहोत्यादयः ॥ ३ ॥

अथ दिवादयः ॥ ४ ॥

१ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्त्रप्रकान्तिगतिषु । २ विवु तनुसंताने । ३ सिवु
गतिशोषणयोः । ४ ठिवु निरसने । ५ णसु अदने ॥ आदाने इत्येके । अदर्शने इत्यपरे ॥ ६ णसु
निरसने । ७ ऋसु ऋरणदीप्तयोः । ८ व्युष दाहे । ९ पुष च । १० वृती गात्रविक्षेपे । ११ वसी उडगे ।
१२ कृष पूतीभावे । १३ पुष हिंसायाम् । १४ गुष परिवेष्टने । १५ चिप प्रेरणे । १६ पुष विकसने ।
१७ तिम १८ टिम १९ टीम आर्द्राभावे । २० ग्रीड मोदने लज्जायां च । २१ इष गती । २२ षड् २२
बुह चक्रये । २४ जूष् भूष् २५ बयोहानौ ॥ दिवादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । विपिस्वनुदात्ताः ।
२६ षुङ् प्राणिप्रसवे । २७ दूङ् परितपे ॥ उदात्तावात्मनेभाषौ ॥ २८ दीङ् चये । २९ डीङ् विहायसा
गती । ३० धीङ् आचारे । ३१ मीङ् हिंसायाम् । ३२ रीङ् यवणे । ३३ लीङ् स्नेषणे । ३४ ग्रीङ्
वृणोत्यर्थे ॥ इत् ॥ स्नादय ओदितः ॥ ३५ धीङ् पाने । ३६ माङ् माने । ३७ ईङ् गती । ३८ ग्रीङ्
प्रीती । दीङ्मादय आत्मनेपदिनोऽनुदात्ताः । डीङ् तदात्ताः ॥ ३९ शो तन्मुकरणे । ४० छी कंदने । ४१
षो अन्तकर्मणि । ४२ दी अवसृजने ॥ श्रुतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ४३ जनी प्रादुभावे ।
४४ दीपी दीप्ती । ४५ पूरी आप्यायने । ४६ तूरी गतिलरणहिंसनयोः । ४७ घूरी ४८ तूरी हिंसागलीः ।
४९ घूरी ५० जूरी हिंसावयोहान्योः । ५१ शूरी हिंसास्तम्भनयोः । ५२ चूरी दाहे । ५३ तप ऐश्वर्ये वा ।
५४ वृत्त वरणे । ५५ क्षिण उपतपे । ५६ काश्च दीप्तौ । ५७ वाश्च शब्दे ॥ जन्मादय उदात्ता अनुदात्तेत
आत्मनेभाषाः । तपिस्वनुदात्ताः ॥ ५८ मृष तितिचायाम् । ५९ ईश्चिर् पूतीभावे ॥ उदात्तौ खरिते-
ताडभयतीभाषौ ॥ ६० णह वन्तने । ६१ रज्ज रागे । ६२ शप आक्रोशे । णहादयस्त्रयोऽनुदात्ताः खरितेत
उभयतीभाषाः ॥ ६३ खिद दैव्ये । ६४ विद सत्तायाम् । ६५ वृष अवगमने । ६६ वृष
संपहारि । ६७ अनौ रुच कामि । ६८ णण प्राप्तिने । अन इत्येके । ७० मग ज्ञाने । ७१ युज समाधी ।
७२ सृज विसर्ग । ७३ लिश अस्वीभावे । पदादयोऽनुदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ७४ राधोऽकर्म-
को वृद्धावेव । ७५ व्यध ताडने । ७६ पुष पुष्टौ । ७७ गुष शोषणे । ७८ तुष प्रीती । ७९ दुष वैकृत्ये ।
८० श्लिष आलिङ्गने । ८१ शक विभाषितो सर्वर्णे । ८२ खिदा गात्रप्रचरणे । ८३ कृष क्रोधे । ८४
चुष मुमुक्षायाम् । ८५ गुष शोचे । ८६ विधु संराज्ञौ ॥ राधादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ८७

रघु हिंसासंराध्योः । ८८ ऋष अदर्शने । ८९ ऋष प्रीणने । ९० ऋष हर्षमोहनयोः । ९१ ऋष जिघां-
सायाम् । ९२ सुह वैचित्र्ये । ९३ ऋष उद्गिरणे । ९४ ऋष प्रीतौ ॥ इत् । रघादय उदात्ता उदात्ततः
परस्मैभाषाः ॥ ९५ शसु उपशमे । ९६ तसु काङ्क्षायाम् । ९७ दसु उपशमे । ९८ असु तपसि खेदे च ।
९९ असु अनवस्थाने । १०० तसु सहने । १०१ कसु ग्लानौ । १०२ मदी हर्षे ॥ इत् ॥ १०३ असु
वैषये । १०४ यसु प्रयत्ने । १०५ जसु मोचने । १०६ तसु उपचये । १०७ दसु च । १०८ वसु स्तम्भे ।
१०९ व्युष विभागे ॥ व्युस इत्यन्ते ॥ युस इत्यपरे ॥ ११० युष दाहे । १११ विस प्रेरणे ।
११२ कुस संग्रहणे । ११३ वुस उत्सर्गे । ११४ सुष खण्डने । ११५ मसी परिणामे ॥ ११६
लुट विलोडने । ११७ उच समवाये । ११८ अय ११९ अय अपघःपतने । १२० वय वरणे । १२१ कय
तनुकरणे । १२२ जित्वा पिपासायाम् । १२३ वय तुष्टौ । १२४ वय १२५ रिष हिंसायाम् । १२६
डिप क्षेपे । १२७ कुप क्रोधे । १२८ गुप व्याकुलत्वे । १२९ युप १३० रुप १३१ लुप विमोहने । १३२
लुभ गार्ह्ये । १३३ लुभ संचलने । १३४ लुभ १३५ तुभ हिंसायाम् ॥ क्षमिन्भित्तुभयो युतादौ क्रादौ
च पठ्यन्ते ॥ १३६ क्षिद्र आर्द्राभावे । १३७ जिमिदा स्नेहने । १३८ जिमिदा स्नेहनमोचनयोः । १३९
ऋषु वृद्धौ । १४० गृषु अभिकाङ्क्षायाम् ॥ इत् । असुप्रभृतय उदात्ता उदात्ततः परस्मैभाषाः ॥

इति श्यन्विकरणा दिवादयः ॥ ४ ॥ दिवादिराक्ततिगण इत्येके ।

अथ खादयः ॥ ५ ॥

१ धुञ् अभिपवे । २ धिञ् बन्धने । ३ शिञ् निशने । ४ डुमिञ् प्रवेपणे । ५ चिञ् चयने । ६
स्वञ् आच्छादने । ७ कृञ् हिंसायाम् । ८ वृञ् वरणे । ९ धुञ् कल्पने ॥ धूञ् इत्येके ॥ खादयोऽनुदात्ता
उभयतोभाषाः । वृञ् उदात्तः ॥ १० टुहु उपसापे । ११ हि गतौ वृद्धौ च । १२ पृ प्रीतौ ।
१३ स्य प्रीतिपालनयोः ॥ प्रीतिचलनयोरित्यन्ते । १४ आडु व्याप्तौ । १५ शकृ शक्तौ । १६ राघ
१७ साघ संसिद्धौ । दुनोतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १८ अशू व्याप्तौ संघाते च । १९ छिन्न
आस्फन्दने ॥ अशिष्टिष्वी उदात्तावनुदात्ततावात्मनेभाषौ ॥ २० तिक २१ तिग गतौ च । २२ षघ
हिंसायाम् । २३ जिघृषा प्रागल्भ्ये । २४ दन्धु दन्धने । २५ ऋषु वृद्धौ । २६ ऋष प्रीणने
कन्दसि ॥ २७ अह व्याप्तौ । २८ दघ घातने पालने च । २९ चसु भवणे । ३० रि ३१ लि ३२
चिरि ३३ जिरि ३४ दाश् ३५ ह हिंसायाम् ॥ चिरि भाषायाम् इत्येके । ऋचौत्यनादित्येके । रेफवानित्यन्ते ।
इत् । तिकादय उदात्ता उदात्ततः पदस्मैभाषाः ॥

इति श्यन्विकरणाः खादयः ॥ ५ ॥

अथ तुदादयः ॥ ६ ॥

१ तुद व्यथने । २ गृह प्रेरणे । ३ दिश अतिसर्जने । ४ ससृज पाके । ५ क्षिप प्रेरणे । ६ कृष विलिखने ॥ तुदादयोऽनुदात्ताः स्वरिते उभयतोभावाः ॥ ७ ऋषी गतौ ॥ उदात्त उदात्तोत्तरस्त्रोपदी । ८ ऋषी प्रीतिसिक्चनयोः । ९ ओषिणी भयचलनयोः । १० ओलजि ११ ओलस्नी वीडायाम् ॥ लुषादय उदात्ताः अनुदात्त आत्मनेभावाः ॥ १२ ओत्रश्च केदने । १३ व्यच व्याजीकरणे । १४ उक्कि उक्छे । १५ उक्की विवासे । १६ कृच्छ गतौन्द्रियपलथमूर्तिभाविषु । १७ मिच्छ उत्क्षेपे । १८ कर्ज १९ चर्व २० भर्म्म परिभाषणभर्म्मनयोः । २१ ल्वच संवरणे । २२ कृच स्तुतौ । २३ उज आर्जवे । २४ उज्भ उत्सर्गे । २५ लुभ विमोहने । २६ रिफ कल्यणयुद्धनिन्दार्हिसादानिषु । रिह इत्येके ॥ २७ हप २८ हम्फ हतौ ॥ हावपि फान्तावित्येके ॥ २९ तुप ३० तुप्प ३१ तुफ तुम्फ हिंसायाम् । ३२ हप ३३ हम्फ उत्क्षेपे । प्रथमोऽपि द्वितीयान् इत्येके ॥ ३४ कृफ ३५ कृम्फ हिंसायाम् । ३६ गुफ ३७ गुम्फ गत्ये । ३८ उभ ३९ उम्भ पुरणे । ४० शुभ ४१ शुम्भ शोभायै । ४२ हभी गत्ये । ४३ चृती हिंसायन्यनयोः । ४४ विष विधाने । ४५ जुड गतौ ॥ जुन इत्येके । ४६ मृड मुखने । ४७ पृड च । ४८ पृण प्रीयने । ४९ वृण च । ५० मृण हिंसायाम् । ५१ तुण कौटिल्ये । ५२ पुण कर्मणि शुभे । ५३ सुण प्रतिज्ञाने । ५४ कुण शब्दीपकरणयोः । ५५ गुन गतौ । ५६ दृण हिंसागतिकौटिल्येषु । ५७ घुण ५८ घृणं भ्रमणे । ५९ घुर ऐश्वर्यदीप्तौ । ६० कुर शब्दे । ६१ खुर केदने । ६२ मुर संवेष्टने । ६३ चुर विलिखने । ६४ घुर भीमार्थशब्दयोः । ६५ पुर अग्रगमने । ६६ वृह उद्यमने ॥ वृह इत्येके ॥ ६७ वृह ६८ मृह ६९ वृह हिंसायाः । ७० इव इच्छायाम् । ७१ मिष स्पर्शायाम् । ७२ किल चैत्यकौडनयोः । ७३ तिल स्नेहे । ७४ विल विकसने । ७५ चल विलसने । ७६ इल स्त्रप्रवेपणयोः । ७७ विल संवरणे । ७८ विल भेदने । ७९ णिल गहने । ८० हिल भावकरणे । ८१ शिल ८२ विल कञ्छे । ८३ मिल श्लेषणे । ८४ लिख अक्षरविन्यासे । ८५ कृट कौटिल्ये । ८६ पुट संश्लेषणे । ८७ कृच संकोचने । ८८ गुज शब्दे । ८९ गुड रचायाम् । ९० डिप क्षेपे । ९१ कुर केदने । ९२ स्फुट विकसने । ९३ सुट आक्षेपमर्दनयोः । ९४ दृट केदने । ९५ तुट कलङ्ककर्मणि । ९६ चुट ९७ कृट केदने । ९८ जुड बन्धने । ९९ कड मदे । १०० लुट संश्लेषणे । १०१ कृड घनले । १०२ कुड वाक्ये । १०३ पुड उत्सर्गे । १०४ वृट प्रतिघाते । १०५ तुड तोडने । १०६ वृड १०७ स्फुड संवरणे । स्फुड कुड इत्येके ॥ १०८ स्फुर १०९ स्फुल संचलने ॥ स्फुल स्फुरणे स्फुल संचलने इत्येके । स्फुर इत्येके ॥ ११० स्फुड १११ चुड ११२ वृड संवरणे ॥ ११३ कृड ११४ भृड निमज्जने इत्येके ॥ ब्रह्मादय उदात्ता उदात्ततः परस्मैभावाः ॥ ११५ गुरी उद्यमने ॥ उदात्तोऽनुदात्तात्मानेपदी । ११६ गृ तावने । ११७ घृ विघ्नने ॥ उदात्तौ परस्मैभावी । ११८ वृ पुरीषोक्तयोः । ११९ घृ गतिस्थैर्ययोः ॥ अनुदात्तौ परस्मैपदिनौ ॥ १२० कुङ् शब्दे ॥ उदात्त आत्मनेपदी । वृत् ॥ १२१ घृङ् व्याघासे । १२२ मृङ् प्राणत्यागे ॥ अनुदात्तावात्मनेभावी ॥ १२३ रि १२४ पि गतौ । १२५ धि धारणे । १२६ लि निवास-गत्योः ॥ रियत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभावाः ॥ १२७ घृ प्रेरणे । १२८ कृ विक्षेपे । १२९ गृ निगरणे ॥ उदात्ताः परस्मैभावाः ॥ १३० हृङ् आदरे । १३१ घृङ् अवस्थाने ॥ अनुदात्तावात्मनेभावी ॥ १३२ प्रच्छ ज्ञासायाम् ॥ वृत् ॥ १३३ मृज विसर्गे । १३४ टमस्त्रौ शङ्खौ । १३५ रुजो भङ्गे । १३६ मुजो कौटिल्ये । १३७ कृप स्यङ्गे । १३८ रुश १३९ रिश हिंसायाम् । १४० लिश गतौ । १४१ सुश संस्पृशने । १४२ विच्छ गतौ ।

१४३ विश प्रवेशने । १४४ मृश आमर्शने । १४५ गृह ईरणे । १४६ षट्खल विशरणगत्ववसादनेषु ।
 १४७ शट्खल शातने ॥ षट्खल्यदयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । विच्छन्नुदात्तः ॥ १४८ मिल संगने ॥
 उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ॥ १४९ मुचल मोचणे । १५० लुपल छेदने । १५१ विदल लामे ।
 १५२ लिप उपदेष्टे । १५३ विच चरणे ॥ मुचादयोऽनुदात्ताः स्वरिते उभयतोभाषाः । विन्दतिलुदात्तः ॥
 १५४ कृती छेदने ॥ उदात्त उदात्तेत्यरस्मैपदी ॥ १५५ खिद परिधाते । अनुदात्त उदात्ते परस्मैपदी ।
 १५६ पिश अवयने ॥ उदात्त उदात्तेत्यरस्मैपदी । इत् ॥

इति शविकरणास्तुदादयः ॥ ६ ॥

अथ रुधादयः ॥ ७ ॥

१ रुधिर आचरणे । २ भिदिर् विदारणे । ३ छिदिर् वैधीकरणे । ४ रिचिर् विरेचने । ५ विचिर्
 प्रथमाने । ६ छुदिर् संपेषणे । ७ गुजिर् योगे ॥ रुधादयोऽनुदात्ताः स्वरिते उभयतोभाषाः ॥ ८ उच्छृदिर्
 दौर्दिष्टवग्योः । ९ उच्छदिर् हिंसादरयोः ॥ उदात्तौ स्वरितेवावुभयतोभाषौ ॥ १० कृती वेष्टने ॥
 उदात्त उदात्तेत्यरस्मैपदी ॥ ११ जिह्वी दीप्तौ ॥ उदात्तोऽनुदात्तदात्मनेपदी ॥ १२ खिद दैभे । १३ विद
 विचारणे ॥ अनुदात्तावनुदात्तावात्मनेपदिनौ ॥ १४ शिथल विशेषणे । १५ पिथल संचूर्णने । १६ भञ्जो
 आमर्दने । १७ भुज पालनाभ्यवहारयोः ॥ शिषादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ १८ लह १९ हिंसि
 हिंसायाम् । २० उन्दी क्लेदने । २१ अञ्ज व्यक्तिसचणकान्तिगतिसु । २२ तष्टु संकोचने । २३ ओविनी
 भयचलनयोः । २४ वृजी वर्जने । २५ प्रची संपर्के ॥ लहादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैपदिनः ॥ इत् ॥

इति अश्विकरणा रुधादयः ॥ ७ ॥

अथ तनादयः ॥ ८ ॥

१ तनु विस्तारि । २ वण दाने । ३ चण हिंसायाम् । ४ चिण च । ५ चण गतौ । ६ तण अदने ।
 ७ छण दीप्तौ ॥ तनादय उदात्ताः स्वरिते उभयतोभाषाः ॥ ८ वण याचने । ९ वण अवबोधने ।
 उदात्तावनुदात्तावात्मनेभाषौ ॥ १० तुक्कञ् करणे ॥ अनुदात्त उभयतोभाषः । इत् ।

इति उषिकरणास्तनादयः ॥ ८ ॥

अथ क्रादयः ॥ ९ ॥

१ तुक्कौर् द्रव्यविनिमये । २ प्रौञ् तर्पणे कान्ती च । ३ यौञ् पाके । ४ मौञ् हिंसायाम् ।
 ५ विञ् बन्धने । ६ सुञ् आप्रवणे । ७ युञ् बन्धने ॥ क्रादादयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥ ८ कृञ् शब्दे ९ कृञ्-
 हिंसायाम् । १० पूञ् पवने । ११ लृञ् छेदने । १२ लृञ् हिंसायाम् । १३ कृञ् हिंसायाम् । १४ वृञ् वरणे ।
 १५ पूञ् कम्पने । कृप्रभस्य उदात्ता उभयतोभाषाः ॥ १६ शृञ् हिंसायाम् । १७ पू पालनपूरणयोः ।

१८ वृ वरणे ॥ भरणे इत्येके ॥ १९ भू भर्त्सने । २० मृ हिंसायाम् । २१ दृ विदारणे । २२ जृ वयोहानी ।
भृ इत्येके । धृ इत्यन्ते ॥ २३ नृ नये । २४ कृ हिंसायाम् । २५ ऋ गतौ । २६ गृ शब्दे ॥ ऋणाति-
प्रथय उदात्ता उदात्तैः परस्मैपदिनः ॥ २७ ज्या वयोहानी । २८ री गतिरेषणयोः । २९ ली श्रवणे ।
३० ली वरणे । ३१ ली गतौ ॥ इत् ॥ ३२ ली वरणे । ३३ ली भये ॥ भरे इत्येके ॥ ३४ लीष्
हिंसायाम् । ३५ ज्ञा अवबोधने । ३६ बभूव बभूवे ॥ ज्यादयोऽनुदात्ता उदात्तैः परस्मैभावाः ॥ ३७ ङङ्
संभक्तौ ॥ उदात्त आत्मनेपदी ॥ ३८ अय्य विसीचनप्रतिषर्षयोः । ३९ मय्य विलोडने । ४० अय्य
४१ अय्य संदर्भे । ४२ लुग्य संश्रवणे ॥ संक्षेपे इत्येके । ४३ ऋद चोदे । ४४ ऋद च ॥
अयं सुखेऽपि ॥ ४५ गुष रोषे । ४६ कुष निष्कर्षे । ४७ लुभ संचलने । ४८ लुभ ४९ तुभ हिंसायाम् ।
५० क्लिष्ट विज्ञापने । ५१ अश भोजने । ५२ उन्नस उच्छे । ५३ इव आभीष्टा । ५४ विष विप्रयोगे ।
५५ पुष ५६ पुष स्नेहनसंवनपूरणेषु । ५७ पुष पुष्टौ । ५८ सुष क्षेपे । ५९ खच मृतप्रादुर्भावे । पोत्तो-
ऽयमित्येके ॥ ६० ह्रिद च ॥ अस्यादय उदात्ता उदात्तैः विविधवर्ज परस्मैभावाः ॥ ६१ बह उपदाने ।
उदात्तः स्वरितिदुभयतोभावाः ॥

इति आधिकारणाः क्तादयः ॥ ८ ॥

अथ चुरादयः ॥ १० ॥

१ चुर क्षेपे । २ चिति कृत्याम् । ३ यत्रि संकीचे । ४ स्फुटि परिहसि ॥ स्फुटि इत्यपि । ५ लच
दर्शनाङ्गनयोः । ६ कुट्टि अदृतभाषणे । ७ लड उपसेवायाम् । ८ सिदि स्नेहने । ९ ओलडि उत्तरेपणे ॥
ओकारो आलवयव इत्येके । न इत्यपरे । उलडि इत्यन्ते ॥ १० जल अपवारणे ॥ लज इत्येके ॥ ११ पीड
अवगाहने । १२ गट अवस्थाने । १३ अय प्रयत्ने । प्रस्थाने इत्येके ॥ १४ वध संवसने ॥
१५ पृ पूरणे । १६ जर्ज बलप्राणनयोः । १७ पच परिग्रहे । १८ वर्ण १९ चूर्ण प्रेरणे ।
वर्ण वर्णने इत्येके ॥ २० प्रथ प्रख्याने । २१ पृथ प्रचेपे ॥ पथ इत्येके ॥ २२ वल्ल संवन्ने । २३ शल्ल
च ॥ सल्ल इत्येके ॥ २४ भल अदने । २५ कुट्ट छेदनभर्त्सनयोः । पूरणे इत्येके ॥ २६ पुट्ट २७
चुट्ट अल्पीभावे । २८ अट्ट २९ पुट्ट अनादरे । ३० लुफ क्षेपे । ३१ गट ३२ गट असंसारगम्योः ॥ गटि
इत्येके ॥ ३३ तुजि ३४ पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु ॥ तुज पिज इति केचित् । लजि लुजि इत्येके ॥
३५ पिस गतौ । ३६ धाल सामप्रयोगे । ३७ अल्ल ३८ वल्ल परिभाषणे । ३९ णिह स्नेहने ॥ स्फिट
इत्येके ॥ ४० मिट अनादरे ॥ मिड् इत्येके ॥ ४१ श्लिष श्रवणे । ४२ पथि गतौ । ४३ पिच्छ कुट्टने ।
४४ कटि संवरणे । ४५ अण दाने । ४६ तड आचति । ४७ खड ४८ खडि ४९ कडि मेदने । ५० कुडि
रत्तणे । ५१ गुडि वेषने ॥ रत्तणे इत्येके । कुडि इत्यन्ते । गुडि इत्यपरे ॥ ५२ खुडि खण्डने । ५३ वट्टि
विभाजने ॥ ५४ मडि भूषायां हर्षे च । ५५ भडि कल्याणे । ५६ कट्ट वसने । ५७ पुल ५८
पुल आदरानादरयोः । ५९ चुद संचोदने । ६० नक ६१ पक्क नाशने । ६२ चक्क ६३ चुक्क व्यथने ।
६४ लल शौचकर्मणि । ६५ तल प्रतिष्ठायाम् । ६६ तल उन्माने । ६७ तुल उत्तरेपे । ६८ पुल
महत्वे । ६९ चुल समुच्छाये । ७० मूल रोहणे । ७१ कल ७२ बिल चेपे । ७३ बिल मेदने । ७४ तिल

खेदने । ७५ चल भवती । ७६ पाल रत्नणे । ७७ लुप हिंसायाम् । ७८ शुल माने । ७९ शूर्प च ।
 ८० चुट छेदने । ८१ सुट संचूर्णने । ८२ पडि ८३ पसि माशने । ८४ वज मागिसंस्कारगत्तो । ८५ शुल्क
 अतिसर्पणे । ८६ चपि गत्याम् । ८७ चपि चान्ताम् । ८८ छजि कृच्छ्रजीवने । ८९ श्वेत गत्याम् ।
 ९० श्वच च । ९१ श्रप ज्ञानज्ञापनसारणतोषणनिशाननिशाननेषु ॥ मिश्रलेके ॥ ९२ यम च परिवेषणे ।
 ९३ चह परिकल्पने ॥ चप इत्येके ॥ ९४ रह त्यागे च । ९५ बल प्राणने । ९६ चिचू चयने ॥
 (१) नाथे मितोऽद्विती । ९७ घट चलने । ९८ सुस संघाते । ९९ खट संवरणे । १०० षट्
 १०१ स्फिट १०२ चुवि हिंसायाम् ॥ १०३ पूल संघाते ॥ पूर्ण इत्येके । पुण इत्येके ॥ १०४ पुंस
 अभिवर्धने । १०५ टकि वन्धने । १०६ धूस कान्तिकारणे । मूर्धन्याल इत्येके । तालव्याल इत्येके ॥
 १०७ कौट वर्णे । १०८ चूर्ण संकीचने । १०९ पूज पूजायाम् । ११० अंक सवने । तपने इत्येके ॥
 १११ गट आलस्ये । ११२ गटि शोषणे । ११३ जुड प्रेरणे । ११४ गज ११५ मात्र शब्दाद्यौ । ११६
 मचं च । ११७ घ प्रसवणे ॥ सावणे इत्येके ॥ ११८ पवि विस्वादेवने । ११९ तिज निशाने । १२० कृत
 संशब्दने । १२१ वर्ध केदनपूरणयोः । १२२ कुवि आच्छादने । कुभि इत्येके ॥ १२३ लुवि १२४ तुवि
 अदर्शने ॥ अर्दने इत्येके ॥ १२५ ह्रप व्यक्तायां वाचि ॥ ह्रुप इत्येके ॥ १२६ चुटि केदने । १२७ डल
 प्रेरणे । १२८ मल स्नेहने । १२९ स्नेह अव्यक्तायां वाचि । १३० ब्रस १३१ वई हिंसायाम् ॥ १३२ गुर्द
 पूर्वनिक्षेपने । १३३ जसि रत्नणे ॥ १३४ ईड सुती । १३५ जसु हिंसायाम् । १३६ पिडि संघाते । १३७ रुप
 रोषि ॥ रुठ इत्येके ॥ १३८ डिप छेपे । १३९ छुप समुच्छाये ॥ (२) आ कुष्मादात्मनेपदिनः ॥ १४० चित संचेतने ।
 १४१ दशि दंशने । १४२ दसि दर्शनदंशनयोः ॥ दस इत्येके ॥ १४३ डप १४४ डिप संघाते । १४५ तनि
 कुटम्बधारणे । १४६ नवि गुप्तपरिभाषणे । १४७ स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः । १४८ तर्ज । १४९ भर्त्स तर्जने । १५०
 वस १५१ गन्ध अर्दने । १५२ विष्क हिंसायाम् ॥ हिष्क इत्येके । १५३ निष्क परिमाणे । १५४ लल ईप्सायाम् ।
 १५५ कण संकीचने । १५६ तृण पूरणे । १५७ भूण आशविशङ्कयोः । १५८ शठ श्लाघायाम् १५९ यच
 पूजायाम् । १६० अय वितर्के । १६१ गुर उद्यमने । १६२ शम १६३ लक्ष आलीचने । १६४ कुल
 अवचेपणे । १६५ हुट छेदने ॥ कुट इत्येके ॥ १६६ मल सेवणे । १६७ भल आभङ्गने । १६८ गूट
 आप्रदाने ॥ अवसादने इत्येके ॥ १६९ कुह प्रतापने । १७० वक्षु प्रलम्बने । १७१ खप शक्तिवन्धने । १७२
 मद्र तसिधोगे । १७३ दिवु परिकूजने । १७४ ग्य विज्ञाने । १७५ विद चेतनास्त्राननिवासेषु । १७६
 मान लम्बे । १७७ यु कुगसायाम् । १७८ कुल नाको वा कुलितव्ययने ॥ इत्याकुलोयोः ॥ १७९ चर्च
 अध्ययने । १८० वृक भवणे । १८१ शब्द उपसर्गादिपकारि च । १८२ कण मिमीलने । १८३ जमि
 माशने । १८४ घूट क्षरणे । १८५ जसु ताडने । १८६ पश वन्धने । १८७ अम रोगे । १८८ चट १८९
 स्फुट भेदने । १९० घट संघाते ॥ (३) हल्यर्थे ॥ १९१ दिवु मर्दने । १९२ अर्ज प्रतिवर्धने । १९३ सुधि
 विशब्दने । १९४ आहः क्रन्द सातत्ये । १९५ लस श्लेषयोगे । १९६ तसि १९७ भूष अलंकारणे । १९८
 अह पूजायाम् । १९९ ज्ञा नियोगे । २०० भज विज्ञानने । २०१ श्रुष प्रसङ्गने । २०२ यत निकारीपक्षारयोः ।
 २०३ रक २०४ लग आस्त्रादने ॥ रच इत्येके । रग इत्यर्थे ॥ २०५ अक्षु विशेषणे । २०६ लिगि
 चित्रीकरणे । २०७ मुद संसर्गे । २०८ वस घारणे ॥ वक्षणे इत्येके । वारणे इत्यर्थे ॥ २०९
 उन्नस उच्छे ॥ २१० सुच प्रमोचने मोदने च । २११ वस छेहच्छेदापहरणेषु । २१२ चर संशये । २१३

च्यु सङ्गने ॥ हसने चेत्येके ॥ च्युस इत्येके ॥ २१४ भुवीऽवकात्कने ॥ २१५ जप च ॥ (४) आ खटः
सकर्मकात् ॥ २१६ ग्रह ग्रहणे ॥ २१७ पुष धारणे ॥ २१८ दल विदारणे ॥ २१९ पट २२०
पुट २२१ लुट २२२ तुजि २२३ मिजि २२४ पिजि (लिजि) २२५ लुजि २२६ भजि
२२७ लधि २२८ तसि २२९ पिसि २३० कुसि २३१ दशि २३२ कुशि २३३ घट २३४ घटि
२३५ ठडि २३६ बर्ह २३७ वल्ह २३८ गुप २३९ धूप २४० विच्छ २४१ जीव २४२ पृथ २४३ लीक २४४
लीचु २४५ णद २४६ कृप २४७ तर्क २४८ वृष २४९ वृष भाषार्थः । २५० कट २५१ लचि २५२ अजि
दसि २५३ भजि २५४ कशि २५५ शीक २५६ कसि २५७ नट २५८ पुटि २५९ जि २६० चि २६१ चि २६२ रचि २६३
लधि २६४ अचि २६५ रचि २६६ मचि च । २६७ लडि २६८ तड २६९ लल च । २७० पूरी आयायने ।
२७१ कज हिंसायाम् । २७२ ज्वद आसादने ॥ खाद इत्येके ॥ (५) आ धृषाद् ॥ २७३ युज २७४ पृच संयमने ।
२७५ अच पूजयाम् । २७६ पृह महणे ॥ २७७ ईर जेपे । २७८ ली द्रवीकरणे । २७९ वृजी वर्जने ।
२८० वृज् आवरणे । २८१ जु वयोहानौ । २८२ जि च । २८३ रिच वियोजनसंपर्जनयोः । २८४
शिष असर्वोपयोगे । २८५ तप दाहे । २८६ ढप ढषौ ॥ संदीपन इत्येके ॥ २८७ कुदी संदीपने ॥ चूप कुप
ढप संदीपन इत्येके ॥ २८८ डभी भवे । २८९ डभ संदर्भे । २९० अथ मोलणे ॥ हिंसायामित्येके ॥ २९१
मौ गतौ ॥ २९२ गय्य वन्धने । २९३ ग्रीक आमर्षणे । २९४ चौक च । २९५ चर्द हिंसायाम् ॥ स्मरितेत् ॥
२९६ हिसि हिंसायाम् । २९७ अर्ह पूजयाम् । २९८ आङ् पद पथ्ये । २९९ श्यञ् शीचकर्मणि । ३००
छद अपवारणे ॥ स्मरितेत् ॥ ३०१ जुष परितर्कणे । परितर्कणे इत्येके ॥ ३०२ धूज् कम्पने । ३०३ प्रीज्
तपणे । ३०४ अय्य ३०५ यय्य संदर्भे । ३०६ आधु लक्षणे ॥ ३०७ तनु अहोपकरणयोः ॥ उपसर्गाच्च
दैर्घ्ये । चन अहोपहननयो रित्येके ॥ ३०८ वद संदेशवचने ॥ स्मरितेत् ॥ अनुदातेदित्येके ॥ ३०९ वच परिभाषणे ।
३१० मान पूजयाम् । ३११ भू प्राप्तावात्मनेपदी ॥ ३१२ गर्ह विनिन्दने ॥ ३१३ मार्ग अन्वेषणे । ३१४
कठि शोके । ३१५ मृजु ग्रीवालकारयोः । ३१६ मृष तितिक्षायाम् ॥ स्मरितेत् ॥ ३१७ ध्रुव प्रहसने ॥
इत्याष्टषीयाः । (६) अथादलाः ॥ ३१८ कथ वाक्यप्रबन्धे । ३१९ कर ईसायाम् । ३२० गण संख्यानं । ३२१
शठ ३२२ श्रुत सत्यग्रभाषणे । ३२३ पट ३२४ वट गत्ये । ३२५ रह त्यागे ३२६ स्नान ३२७ गदी
देवग्रन्थे । ३२८ पत गतौ । वा अदन्त इत्येके । ३२९ पथ अनुपसर्गात् । ३३० खर
आक्षेपे । ३३१ रच प्रतियोगे । ३३२ कल गतौ संख्यानं च । ३३३ चङ्ग परिकल्कने । ३३४
मङ्ग पूजयाम् । ३३५ सार ३३६ जप ३३७ अथ दीर्घव्यं । ३३८ लृङ् ईसायाम् । ३३९ भास क्रोधि ।
३४० सूच पैशुन्ये । ३४१ खिट भक्षणे ॥ हवीक्षान् इत्येके । खीट इत्येके ॥ ३४२ खीट क्षेपे । ३४३
गोम उपलपने । ३४४ कुमार क्रीडायाम् । ३४५ ग्रील उपधारणे । ३४६ साम सान्त्वययोगे । ३४७
वैश कालोपदेशि ॥ काल इति पृथग्धातुरित्येके ॥ ३४८ पल्लूल लवनपवनयोः ३४९ वात सुख-
सेवनयोः ॥ गतिसुखसेवनयोरित्येके ॥ ३५० गवैष मार्गणे । ३५१ वास उपसर्गायाम् । ३५२ निवास
आच्छादने । ३५३ भाज पृथक् कर्मणि । ३५४ सभाज प्रीतिदर्शनयोः । प्रीतिसेवनयोरित्येके ॥ ३५५ जन
परिहासे । ३५६ ध्वन शब्दे । ३५७ कूट परितापे ॥ परिदाहे इत्येके ॥ ३५८ सकृत् ३५९ शाम
३६० कृण ३६१ गुण आमन्त्रणे । ३६२ कृत आमन्त्रणे निमन्त्रणे च । ३६३ कृण संकीर्तनेऽपि । ३६४
क्लेन चीर्णे ॥ (७) आगर्वादात्मनेपदिनः ॥ ३६५ पद गतौ । ३६६ मृह ग्रहणे । ३६७ मृग अन्वेषणे ।

३६८ कृत् विद्यापने । ३६९ शूर ३७० वीर विक्राती । ३७१ स्थूल परिग्रहण । ३७२ अर्थ उपयात्रा-
याम् । ३७३ सव संतापक्रियायाम् । ३७४ गर्व माने । इत्यागर्वीयाः ॥ २७५ मृत् वष्टने । ३७६ मृत प्रसवणे ।
३७७ रुक् पारुष्ये । ३७८ पार ३७९ तीर कर्मसमाप्ति । ३८० पुट संसर्गे । ३८१ धेक दर्शने इत्येके ।
३८२ कव ग्रैथिल्ये ॥ कर्त इत्यप्येके ॥ (४) प्रातिपदिकाङ्गालये बहुलमिष्टवच । (५) तत्करोति तदाचष्टे ।
(१०) तेनातिक्रामति । (११) धातुरूपं च । (१२) आख्यानात्कुतस्तदाचष्टे क्लृक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच
कारकम् । (१३) कर्तृकरणाङ्गालये । ३८३ वल्क दर्शने । ३८४ चित चित्चौकरणे ॥ कदाचिद्दर्शने ॥ ३८५
अंस समाधाते । ३८६ वट विभाजने । ३८७ लज प्रकाशने ॥ वटि लजि इत्येके ॥ ३८८ मित्र संपर्के ।
३८९ संयाम युष्टे ॥ अनुदाचते ॥ ३९० स्त्रीम ज्ञापायाम् ॥ ३९१ क्रिद्र कर्मभेदेने । कारणभेदेने इत्येके ।
कण इति धालन्तरमित्यपरे ॥ ३९२ अस् दृष्टापधाते ॥ उपसंहारे इत्येके ॥ ३९३ दृक्ष दृक्षनिपातने ।
३९४ अक्ष पदे लक्षणे च । ३९५ अक्ष च । ३९६ सुख ३९७ दुःख तत्किंवायाम् । ३९८ रस आस्वादन-
कृद्गयोः । ३९९ व्यय वित्तसुखे ॥ ४०० रूप रूपक्रियायाम् । ४०१ छेद नैघौकरणे । ४०२ छद
अपवारणे । ४०३ लाभ प्रेरणे । ४०४ व्रण गात्रविचूर्णने । ४०५ वर्ष वर्षक्रियाविस्तारगुणवचनेषु ॥
(१४) बहुलमेतन्निदर्शनम् ॥ ४०६ पर्ण चरितभावे । ४०७ विष्क दर्शने । ४०८ क्षिप प्रेरणे । ४०९ वस
निवासे । ४१० तुल्य आवरणे ॥ (१५) णिङङ्गाङ्गिभसने । (१६) श्रेश्ठाश्वतरगालोडिताद्वरक्राणामश्वतर-
कलोपय । (१७) पुच्छादिषु प्रातिपदिकाङ्गालये इत्येव सिद्धम् ॥

इति स्थायीणिजन्ताभिरादयः ॥ १० ॥ चुरादिराकृतिगण इत्येके ।

इति धातुपाठः समाप्तः ॥ (B)

(२) अथ लिङ्गानुशासनम् ।

१ लिङ्गम् । २ स्त्री । ३ ककारान्तं मातृदुहितस्त्र्यस्यत्वनान्तरः । ४ अन्यप्रत्ययान्तो धातुः । ५
अशनिभरस्वरणार्थः पुंसि च । ६ मित्रः । ७ वङ्गिष्ठप्रथमः पुंसि । ८ श्रोत्रियोन्मथः पुंसि च । ९
क्रिन्नतः । १० ईकारान्तः । ११ कल्याणतः । १२ युक्तमेकाक्षरम् । १३ विश्रव्यादिरा नवतेः । १४
दुन्दुभिरक्षेपु । १५ नाभिरक्षत्रिये । १६ उभावन्वय पुंसि । १७ तलन्तः । १८ भूमिविश्रुत्तरिक्ततावनि-
ताभिधानानि । १९ वादी नपुंसकम् । २० भास्वक्स्वदिग्दृष्टिगुणान्नः । २१ स्तुणीर्षे नपुंसके च ।

(B) धातुपाठे भूस्तथायामित्यादावर्थनिर्देशो भौमसेनादिकृतः । भवेद्यस्वरध इत्यादिरवार्थः पाठः । तथाहि
धातुप्रदीपे रचितः—

“मञ्जुघोषप्रसादेन धातुर्गा वृत्तिमारभे ।

बहुशोऽमृन् यथा भौमः प्रोक्तवांसहदागमात्” ॥ १॥ इति ।

भट्टोजि—“न च या प्रापण इत्याद्यर्थे निर्देशो निशामकः । तस्यापाणिनीयत्वात् । भौमसेनादायो ह्यर्थं
निर्दिष्टिरिति स्मर्यते । पाणिनिस्तु भवेत् इत्याद्यपाठोदिति भाष्यवार्तिकयोः स्पष्टम् ।” इति (शब्दकौस्तुभ,
१।१।१) ।

हलिङ्गः । ७५ ऋषिराशिष्टितयन्त्रिक्रिमिध्वनिबलिकौलिमौलिरविकविकपिमुनयः । ७६ ध्वजगजसुखपुङ्गाः ।
 ७७ हस्तकुन्तलनावातत्रातदूतधृततूतचूतसुहृताः । ७८ धृष्टसखकरखभरखवरखतुखरखमुखपायखशिखखाः ।
 ७९ वंशांशपुरोडाशः । ८० ऋदकन्दकुन्दबुधदग्धः । ८१ अर्घपथिमय्युमुचिसम्पन्नितम्पूगाः । ८२ पञ्चव-
 पल्ललकफरफकटाहनिर्व्यूहभठमणितरङ्गतुरङ्गगन्धस्त्वम्बुदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्गाः । ८३ सारथ्यतिथिकृत्विबन्ति-
 पाण्डुजलयः ।

१ नपुंसकम् । २ भावे ल्युटलः । ३ निष्ठा च । लथ्यजौ तद्धितौ । ५ कर्मणि च ब्राह्मणादिगुण-
 वचनेभ्यः । ६ यद्यद्व्यगजगल्ङ्काश्च भावकर्मणि । ७ अव्ययीभावः । ८ इन्दैकलम् । ९ अभाषायां हेमन्त-
 शिशिरावहोरात्रे च । १० अगज्जर्मधारयस्तत्पुरुषः । ११ अगल्ये काया । १२ राजासगुणपूर्वा सभा ।
 १३ सुरासिनाम्ह्याशालानिशाः स्त्रियां च । १४ शिष्टः परवत् । १५ रात्राङ्गाहाः पुंसि । १६ अपथपुण्याहे
 नपुंसके । १७ संख्यापूर्वा राविः । १८ द्विगुः स्त्रियां च । १९ इत्सुसनः । २० अर्चिः स्त्रियां च । २१ कदिः
 स्त्रियामिव । २२ मुखनयनलोहवनमांसकधिरकामुष्णविवरजलहलधनाभ्रभिधानानि । २३ सीरार्थोदनाः
 पुंसि । २४ वज्रनेत्रारखगख्खीवानि पुंसि च । २५ अटवी स्त्रियाम् । २६ लोपः । २७ तूलोपलता-
 लकुन्तलतरलकम्बलदेवलवपलाः पुंसि । २८ शीलसूलमङ्गलसालकमलतलसुसलकुल्ललपललमृणालबालनि-
 गलपलालविडालखिलशुलाः पुंसि च । २९ शतादिः संख्या । ३० शतायुतप्रयुताः पुंसि च । ३१ लक्षाकीटौ
 स्त्रियाम् । ३२ शङ्खः पुंसि । ३३ सहस्रः कचित् । ३४ मनुद्यच्छोऽकतरि । ३५ ब्रह्मन् पुंसि च । ३६ नाम-
 रोमणी नपुंसके । ३७ असनी द्यवकः । ३८ असराः स्त्रियाम् । ३९ वानः । ४० यावानावाभस्त्रार्दष्टा-
 वरताः स्त्रियामिव । ४१ श्वामितष्ठावपुत्रमन्त्रवनेद्रीष्टाः पुंसि । ४२ पत्रपात्रपवित्रवच्छ्वाः पुंसि च ।
 ४३ बलकुसुमशूलपुष्पपन्नरणाभिधानानि । ४४ पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च । ४५ आहवसङ्गामौ पुंसि ।
 ४६ आजिः स्त्रियामिव । ४७ फलजातिः । ४८ वृक्षजातिः स्त्रियामिव । ४९ विद्यज्जगत्सङ्गतपुत्रपुत्रपुत्रपुत्र-
 क्रतुदक्षितः । ५० नवनीतावतानाश्रुताश्रुतनिमित्तवित्तपित्तव्रतव्रतव्रतपलितानि । ५१ आहकुलिशदैवपीठ-
 कुष्माण्डदधिसक्थल्यस्यास्पटाकाशकण्वीजानि । ५२ दैवं पुंसि च । ५३ धान्याव्यसख्यव्यपण्यव्यधि-
 ण्यहव्यकाव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्याशिककुदासद्यह्व्यतृयसैन्यानि । ५४ वनवहैदुःखवडिशपिप्पिविष्णुदुःखकवच-
 कनरवन्दारकाणि । ५५ अचमिन्द्रिये ॥

१ स्त्रीयुसयोः । २ गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिबसिशास्त्रलिङ्गट्टिमसिसरीचयः । ३ मनुसौधुकौमुत्सिन्धु-
 कस्तुरेणवः । ४ गुणवचनसुकारानं नपुंसकं च । ५ अपत्यार्थेस्तद्धिते ॥

१ पुंनपुंसकयोः । २ हतभूतसुखास्तेलितैरावतवृक्षपुष्पलोहिताः । ३ शृङ्गार्धनिदाघोद्यमशल्यहडाः ।
 ४ व्रजकुञ्जकुयकूर्चप्रस्थदर्भार्धचंपुच्छाः । ५ कबन्धपिघायुधानाः । ६ दण्डमण्डलखड्गशवसैव्यवपार्थाकाशकुश-
 काशकुशकुलिशाः । ७ गृहमेहद्विहपट्टपट्टहाष्टापदार्द्धककुदाशः ॥

१ अवशिष्टलिङ्गम् । २ अव्ययम् । ३ कतिगुणदक्षदः । ४ आत्मा संख्या । ५ गुणवचनं च । ६ कल्याण ।
 ७ करणाधिकरणयोर्ल्युट् । ८ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥

॥ इति लिङ्गागुणानां समाप्तम् ॥

(४) अथ परिभाषाः ।

१ व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्हि सन्देहादलक्षणम् । २ यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् । ३ कार्यकालं संज्ञा-
परिभाषम् । ४ अनेकान्ता अनुवन्ताः । ५ एकाताः । ६ नानुवन्ततमनेकालम् । ७ नानुवन्ततमनेकान्तम् ।
८ नानुवन्ततमसारूप्यम् । ९ कृतिमांशविषयः कृतिमै कार्यसंप्रत्ययः । १० उभयगतिरिह भवति । ११ कार्य-
मनुभवन् हि कार्यीं निमित्ततया नाशीयते । १२ यदागमासदगुणीभूता सदगृहणेन गृह्यन्ते । १३ निर्दिष्ट-
मानस्यादेशा भवन्ति । १४ यवानेकविधमान्ये तत्र स्थानत आन्त्यं बलीयः । १५ अर्थवदगृहणे नानर्थकस्य ।
१६ गौणसुखयोर्मुखे कार्यसंप्रत्ययः । १७ अग्निस्त्वग्गृहणान्वर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ।
१८ एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः । १९ एकयोगनिर्दिष्टानां कृत्तदेकदेशोऽप्यनु-
वर्तते । २० भाव्यसानेन सवर्णानां गृहणं न । २१ भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णाति । २२ वर्णाश्रये
नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । २३ उणादयोऽप्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । २४ प्रत्ययगृहणे यस्मात् स विहितसदादे-
सदन्तस्य गृहणम् । २५ प्रत्ययगृहणे चापञ्चम्याः । २६ उत्तरपदाधिकारि प्रत्ययगृहणेन तदन्तगृहणम् ।
२७ स्त्रीप्रत्यये चातुर्पञ्चनेन । २८ संज्ञाविधौ प्रत्ययगृहणे तदन्तगृहणं नास्ति । २९ कृदगृहणे गतिकारकपूर्वस्यापि
गृहणम् । ३० पदान्ताधिकारि तस्य च तदन्तस्य च । ३१ व्यपदेशिवदेकस्मिन् । ३२ गृहणवता प्रातिपदिकेन
तदन्तविधिर्नास्ति । ३३ व्यपदेशिवदभावोऽप्रातिपदिकेन । ३४ यस्मिन् विधिसदादावलग्नगृहणे । ३५ सर्वे
विधयश्चन्दसि विकल्प्यन्ते । ३६ सर्वो हन्तो विभावैकवद भवति । ३७ प्रकृतिवदनुकरणं भवति ।
३८ एकदेशविकृतमन्यवत् । ३९ पूर्वपरनिव्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः । ४० सङ्गद्वयती विप्रतिषेधे
यद् बाधितं तद् बाधितमेव । ४१ पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम् । ४२ विकारभ्यो नियमो बलीयान् ।
४३ कृताकृतप्रसङ्गि नित्यम् । ४४ शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । ४५ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं ।
४६ नानान्तान्ये बहिरङ्गप्रकृतिः । ४७ अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब् बाधते । ४८ अन्तरङ्गानपि
विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते । ४९ वार्णादाङ्गं बलीयः । ५० अकृतव्यूहः पाणिनीयाः । ५१ येन नाप्राप्ते
यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति । ५२ कृत्तदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते । ५३ पुरस्तादप-
वादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नीत्तरान् । ५४ मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नीत्तरान् ।
५५ अनन्तरस्य विधिवी प्रतिषेधो वा । ५६ पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चात्सर्गाः । ५७ ताच्छ्लिकेषु
वासरूपविधिर्नास्ति । ५८ कृष्णदत्तसुखलण्ठेषु वासरूपविधिर्नास्ति । ५९ लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति ।
६० उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् । ६१ प्रातिपदिकगृहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि गृहणम् । ६२ गतिका-
रकोपपदानां कृदभिः सह समासवचनं प्राक् सुब्रुवते । ६३ साम्प्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः । ६४ बहुव्रीहौ
तदगुणसंविज्ञानमपि । ६५ चातुर्कष्टं नीत्तरत्वं । ६६ स्वरविधौ व्यञ्जनमविधिसामवत् । ६७ निरनुवन्तकगृहणे
न सानुवन्तकस्य । ६८ कृत्तत्वं स्वार्यिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्तवचनेन । ६९ समासान्तविधिरनित्यः ।
७० सन्निपातलक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य । ७१ सन्निधयोऽपिष्टानामन्तरापावे उभयोरप्यपयः ।
७२ तन्मध्यपतितसदगृहणेन गृह्यते । ७३ लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य । ७४ अङ्गद्वयेपुनर्वृत्ता-
वविधिः । ७५ संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः । ७६ आगमशास्त्रमनित्यम् । ७७ गणकार्यमनित्यम् । ७८
अनुदात्तत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् । ७९ सर्वविधयो लोपविधिरित्त्वविधय बलवान् । ८० प्रकृतिगृहणे

यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् । ८१ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी । ८२ अनन्त्यविकारे अन्त्यसंदेशस्य ।
 ८३ नामधेयके ऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारि । ८४ विधिनियमसम्भवे विधिरिव ज्यायान् । ८५ सामान्यातिदेशे
 विशेषानतिदेशः । ६६ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । ८७ गामादाग्रहणं स्वविशेषः । ८८
 पर्जन्यवृक्षलक्षणप्रवृत्तिः । ८९ लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते । ९० अनिर्दिष्टाद्याः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति । ९१
 ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र । ९२ पूर्ववासिद्धीयमद्वित्वं । ९३ कचिद् विभक्तिः प्रकृतिं गृह्णाति ।

९४ श्रुतिपा श्रुतानुबन्धेन निर्दिष्टं यदगणेन च ।

यं चैकाग्र्यग्रहणस्यैव पक्षेतामि न युङ् लुकि । १ ॥

९५ अर्द्धमात्रालाघवेन पुनोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणा इति ।

THE END.

शुद्धिपत्रम् ।

The official duties compelled the editor to be at Rajshahi while the book was printed at Calcutta. So, to his great regret, some misprints as noticed below have disfigured the book. The readers are to kindly correct them and the errors of other kinds where observed :—

(1) IN THE TEXT.

पृष्ठाध्याम्	पङ्क्तौ	अशुद्धं	शुद्धम्
१५	२५	देवदत्ता वा	दैवदत्ता वा
४३	८	धानुष	धानुक्
८८	२	रखिक्	रयिक्
१४८	२४	जंकाग	कामल्
१८८	१५	लुनीत्येवं	लुनीतित्वेवं
२२४	४	महैन्द्रम् ।	महैन्द्रम् । महैन्द्रियम् ।
२७५	२१	उन्नपि । श्रगणिका ।	उन्नपि । श्रगणिको ।
३३८	८	आति	आतिः
३५२	८	अम्वादयः	आमादयः
३६८	१३	धान्याद्युन्निपण	धान्याद्युन्निपण
३७५	१६	ईष्टते	ईच्छते
४२५	२१	अह्वितौ	अह्वीवतौ
४३३	५	प्रसन्द	प्रसन्दा
४३७	२२	गामडादेश	गा-माडादेश
४७१	१	इटीत्येवावत्	इटीत्येव
”	३	कर्णतिर्विधा	कर्णतिर्विभा
४८३	२२	आयथापुथ्ये	आयथापुथ्यम्
५०२	२	जागरक	जागरकः
५१३	११	हिसायाधान्	हिसायाधम्

(2) IN NOTES.

२२	२३	स्वरतोऽपराधफल	स्वरतोऽपराधफल
५६	२५	लोप	लोपः
१६१	२४	विदत्त, जनाविदित	विदित, जगविदित
२००	२४	वित्रियेते	वित्रियेते
२०५	२५	वौक्ते	वौक्ते

पृष्ठायाम्	पङ्क्तौ	अनुवृत्तम्	ग्रहम्
२१४	२६	विम्बाधराज्ञनित्यमरः	विम्बाधराज्ञनेति शब्दार्थे । तथा विशिषास्त्वङ्गना भीरुरित्यमरः ।
२२६	२३	मेघराश	मेघराशौ रवी
२२६	२७	होतृश्वः	होतृश्वः
४४०	२३	एत, नादशः	अत्र, नादसः

(3) IN INTRODUCTION.

१	२	स्कटम्	स्कटम् ।
१३	३०	assers	asserts
१४	२२	निदृशात्	निदृष्ट्यात्

(4) *Line*